

Sta ~~21~~
21.611

~~21.611~~

21

106
Sk T. 21.611

21

SRI RAMAKRISHNA
ASHRAM

LIBRARY

Shivalya, Karan Nagar,
SRINAGAR.

Class No. _____

891.2

Book No. _____

HIT 4 / kvi

Accession No. _____

2339

104
3/11. 6/1

"Purchased with the assistance of
Government of India under the
scheme of financial assistance to
Voluntary Educational Organisations
conducting Public Libraries in the
Year ... ~~3-29~~ 1981.

SRI RAMAKRISHNA ASHRAMA
LIBRARY, SRINAGAR.

Accession No- ... ~~3037~~ 2339

Date ... 11 ... 4 ... 1982

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी

संस्करण : पंचदश, वि० सं० २०३३

मूल्य : ४-५०

:मालासि-द्विपत्तिद्वि

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office

K. 37/99, Gopal Mandir Lane

Post Box 8, Varanasi-221001 (India)

1977

Phone : 63145

अपरं च प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन

के० ३७/११८, गोपाल मन्दिर लेन

पो० बा० १३८, वाराणसी--२२१००१ (भारत)

कथासार

कथामुख (पृष्ठ ५)

गंगाजी के तटपर पटना नगर है। वहाँ एक गुणवान् राजा रहते थे, जिनका नाम सुदर्शन था। उन्होंने पढ़ते हुए विद्यार्थी से दो श्लोक सुने, जिनका आशय था— 'अनेक संदेह को मिटानेवाला और परोक्ष पदार्थको दिखानेवाला शास्त्र सबका नेत्र है, वह जिसे नहीं है, वह मनुष्य अन्धा ही है। जवानी, धन, प्रभुता और अविचार—इनमें से एक एक भी अनर्थ करनेवाले हैं और जिसके पास चारों हैं, उसका क्या कहना।' यह सुनकर अपने पुत्रोंके मूर्ख और कुसागंगामी होनेसे राजा सोचने लगे— 'जिसका पुत्र विद्वान्, गुणी, धर्मात्मा और वशमें रहनेवाला नहीं है, उसका होना व्यर्थ है। सो इन पुत्रोंको किस तरह गुणी बनाऊँ !' यह सोच पण्डितोंकी सभा बुलाकर उन्होंने अपने पुत्रोंको पढ़ानेके लिये कहा। उन पण्डितोंमेंसे विष्णुशर्मा बोले कि मैं इन पुत्रोंको छः मासमें पढ़ाकर विद्वान् बना दूँगा। यह सुनकर प्रसन्नचित्त राजाने उन पुत्रोंको पढ़ाने के लिए विष्णुशर्माको सौंप दिया।

चित्रग्रीव (कबूतर) तथा हिरण्यक (चूहे) की कथा (पृष्ठ २७)

एक दिन किसी व्याधने वनमें चावलके दानोंको छींटकर जाल फैला दिया था आकाशमें उड़ते हुए कबूतरोंने जब उसे देख उन चावलोंको खाना चाहा, तब कबूतरोंके राजा चित्रग्रीवने कबूतरोंको बहुत समझाया कि इस जंगलमें इतने चावल कहाँसे आये, इन्हें खानेका लोभ मत करो, क्योंकि—'लोभात् क्रोधः प्रभवति...' इत्यादि नीतिकार कहते हैं। किन्तु कबूतरोंने उसकी बात नहीं मानी और वे चावल खानेके लिये वहाँ उतरते ही जालमें फँस गये। तब चित्रग्रीव ने कहा—'इसमें किसीका दोष नहीं है, अभाग्यवश आपत्ति आती है, आपत्तिमें धैर्य रखकर उससे छूटनेका उपाय सोचना चाहिये। जैसे 'विपदि धैर्यम्...'। इस कारण तुम लोग एक राय करके जालके साथ उड़ चलो' यह सुन सब कबूतर जालको लेकर उड़ गये और 'गण्डकी' नदीके किनारे सैकड़ों मुँहवाले बिलमें रहनेवाले 'हिरण्यक' नामक चूहेके पास पहुँचे। वह चूहा चित्रग्रीवका परम मित्र था। चित्रग्रीवके बुलाने पर बाहर आकर उस चूहेने चित्रग्रीवको जालमें फँसा देख आश्चर्यसे पूछा—'मित्र ! यह क्या ?' उसने उत्तर दिया—'मेरे पूर्वजन्मका फल है, जैसे कहा श्री है—'रोगशोकपरीताप...'। यह सुन कर हिरण्यक चित्रग्रीवके जालको काटनेके लिये उसके पास पहुँचा तो चित्रग्रीवने कहा—'पहिले इन मेरे आश्रितोंका बन्धन काटो,

क्योंकि ये जाति, क्रिया और गुणमें मेरे बराबर होनेपर भी बिना वेतनके मेरा आश्रय नहीं छोड़ते, अतः मेरे चणभङ्गुर शरीर की चिन्ता छोड़कर स्थायी यशके लिए इनका बन्धन पहले काटो।' यह सुन प्रसन्न होकर हिरण्यकने पहले अन्य कवूतरी के बन्धनोंको काटकर पश्चात् चित्रग्रीव का बन्धन काटा।

बूढ़े बाघ और लोभी पथिककी कथा (पृष्ठ ३०)

एक बूढ़ा बाघ तलाब के किनारे स्नानकर कुश, जल और सोने का कंकण लिये जोरसे कह रहा था—'इस सुवर्णके कंकणका कोई दान ले'। यह सुन एक लोभी पथिकने बाघ से पूछा—'कहाँ है तेरा कंकण ! तुझ जैसे हिंसकपर किस प्रकार विश्वास किया जाय ?' हाथ फैलाकर सुवर्णकंकणको दिखाते हुए बाघने कहा—'पहले मैं बहुत क्रूर था, अनेक गौ-ब्राह्मणादिके मारनेसे मेरे पुत्र-स्त्री सब मर गये और मेरे दाँत नाखून सब गिर पड़े। एक महात्माके उपदेशसे मैं स्नान कर इस सुवर्णकंकणको किसी को देना चाहता हूँ, किन्तु 'बाघ मनुष्यको खाता है', यह मिन्दा किस प्रकार दूर की जाय ?—क्योंकि 'गतानुगतिको लोकः...' ऐसा नीतिज्ञ लोग कहते हैं। दरिद्र तथा अपना कोई उपकारी नहीं होनेसे यह सार्विक दान मैं तुम्हें देना चाहता हूँ, अतः इस तालाबमें स्नानकर इस कंकणको लो'। यह सुन वह पथिक उसकी बातोंपर विश्वासकर तालाबमें स्नानार्थ प्रवेश करते ही कीचड़में फँसकर चिन्ता करने लगा—'हाय ! नदीनां शस्त्रपाणीनां—'इत्यादि नीतिकारोंके वचनोंके विपरीत मैंने विश्वासकर अच्छा नहीं किया, विद्वान् होनेपर भी किसीका स्वभाव नहीं बदलता। जैसे कहा भी है—'न धर्मशास्त्रं पठतीति—' ऐसा विचार कर ही रहा था कि वह बाघ उसे मारकर खा गया।

चित्राङ्ग (मृग), सुबुद्धि कौवा तथा स्यार की कथा (पृष्ठ ६१)

'मगध' देशमें 'चम्पकावती' नामक बड़ा वन था, उसमें मृग और कौवा बड़ी दोस्तीसे रहते थे। एक दिन मृग मांसलोभी धूर्त स्यार मित्रता करने के बहाने मृगके निवास-स्थानपर गया। स्यार और मृगको एक साथ देखकर 'सुबुद्धि' नामक कौवा बोला—'यह कौन है तथा यहाँ क्यों आया है ? अज्ञात कुलाचारवाले व्यक्ति पर विश्वास नहीं करना चाहिये।' कौवेकी इस बातको सुनकर स्यार बोला—'भाई ! यह मेरा है, या तुम्हारा है' यह विचार तो छुद्र बुद्धिवाले ही करते हैं, उदार हृदयवालोंका प्राणिमात्र परिवार ही होता है।' इस प्रकार विश्वास दिलाकर यह स्यार भी वहाँ रहने लगा और उस धूर्त स्यारके दिखानेपर मृग प्रतिदिन एक खेतमें जाकर चरने लगा। यह देखकर किसानने जब खेतमें जाल फैला

दिया तब एक दिन उसमें बेचारा मृग फँस गया। यह देख स्यार मन ही मन खुश होकर कहने लगा कि जब मृगको किसान मारेगा तब मुझे खून लिपटी हुई हड्डियाँ खाने को मिलेंगी। स्यारको देख प्रसन्न होकर मृगने कहा—‘मित्र ! शीघ्र मेरे बन्धनोंको काटो’ यह सुन कर कपटी मित्र स्यारने कहा—‘मित्र ! आज रविवारका दिन है, चर्बीसे बने इस फन्देको कैसे स्पर्श करूँ, मैं इसे कल काट दूँगा।’ ऐसा कह कर थोड़ी दूरपर छिपकर बैठ गया। इधर प्रतिदिन के समान संध्या होनेपर मृगके निवास स्थानपर नहीं लौटनेसे सुबुद्धि कौवा घबड़ाकर मृगको ढूँढ़ता हुआ वहाँ पहुँचा और उसने मृगको फँसा हुआ देखकर पूछा—‘मित्र ! यह क्या ?’ उसे देख रोते हुए चित्राङ्ग मृगने कहा—‘मित्रकी बात नहीं माननेका फल मैं भोग रहा हूँ।’ इसके बाद प्रातःकाल लाठी लिये किसानको आते देख कर कौवेने मृगसे कहा ‘तुम हाथ-पैर फैलाकर श्वास रोक लो और मैं तुम्हारी आँखोंको धीरे-धीरे खोदूँगा, जिससे किसान तुम्हें मरा हुआ जान लेगा, फिर मैं जब बोलूँ तब बहुत शीघ्र उठकर भाग जाना’। इतनेमें किसान वहाँ आकर मृगके ऊपर बैठे हुए कौवेको देख उसे मरा हुआ समझ कर फन्देको समेटने लगा, इतनेमें कौवेके शब्द को सुन कर जब मृग उठकर भाग चला तब किसानने अपनी लाठी उसपर फेकी जिससे पासमें बैठकर शॉकता हुआ मृगमांस-लोभी वह धूर्त स्यार मर गया।

जरद्गव (गीध) तथा दीर्घकर्ण (बिलाव)

की कथा (पृष्ठ ६४)

गङ्गाके किनारे ‘गृध्रकूट’ नामक पहाड़पर पाकर का पेड़ था। उसके खोदरेमें जरद्गव नामका एक वृद्ध गीध रहता था। उस पेड़पर रहनेवाले पक्षीगण कृपाकर अपने-अपने भोजन से थोड़ा-थोड़ा उस गीधको देते थे और वह उसे खाकर उन पक्षियोंके बच्चोंकी रखवाली करता था। एक दिन एक बिलावको आते देखकर पक्षियोंके बच्चे चिह्वाते लगे। उसे सुनकर गीधने कहा—‘अरे कौन आता है ?’ उसका विशाल शरीर देखकर कपटी बिलाव डर गया और कहने लगा ‘मैं दीर्घकर्ण नामक बिलाव सर्वदा गंगामें स्नान करता हुआ चान्द्रायण व्रत करता हूँ। प्रतिदिन सब पक्षी मेरे पास जाकर आपके धर्मज्ञानी होनेकी प्रशंसा करते हैं, इसीसे मैं आपसे धर्म सुननेके लिए आया हूँ। सो आप तो ऐसे धर्मात्मा निकले कि मुझ अतिथिको देखते ही तमक उठे। धर्मशास्त्रोंका मत है कि घर आनेपर शत्रुका भी आदर-सत्कार करना चाहिये’। इस प्रकार गीधको विश्वास दिलाकर पेड़के एक खोदरेमें वह बिलाव रहने लगा और पक्षियोंके बाहर चले जानेपर चुपकेसे उनके

बच्चोंको अपने खोदरेमें लाकर खाने लगा। जिन-जिनके बच्चोंको बिलावने खा लिया, वे इधर-उधर अपने बच्चोंको ढूँढ़ने लगे, यह जान बिलाव तो धीरेसे भाग गया और उसके खोदरेमें पड़ी हड्डियों को देख 'गीधने हमारे बच्चों को खाया है' ऐसा निश्चयकर पक्षियोंने उस वृद्ध गीधको मार डाला। इसलिए कहा है— 'अज्ञातकुलशीलस्य' इत्यादि।

चूडाकर्ण तथा वीणाकर्ण संन्यासियोंकी कथा (पृष्ठ ९९)

चम्पक नगरीमें संन्यासियोंके एक आश्रममें 'वीणाकर्ण' नामका संन्यासी रहता था। वह खानेसे बचे हुए भिन्नान्नको खूँटीमें टाँगकर जब सो जाता था तब 'हिरण्यक' नामक चूहेका राजा उसे प्रतिदिन खा जाता था। एक दिन उसने मित्र 'चूडाकर्ण' नामक संन्यासीके आनेपर बातचीत करते हुए एक बाँसके टुकड़ेको लेकर चूहेको डरानेके लिये भूमिपर पटका, यह देख चूडाकर्णने कहा—'मित्र ! मेरे साथ बात करनेमें तुम्हारा मन क्यों नहीं लग रहा है ?' चूडाकर्णने उत्तर दिया—'मेरा मन बात करनेमें तो लग रहा है किन्तु यह दुष्ट चूहा मेरे भिन्नान्नको कूद-कूदकर प्रतिदिन खा जाता है, उसीको भगानेके लिये मैंने बाँस पटका है।' खूँटीकी ऊँचाई देखकर वीणाकर्ण ने कहा—'छोटासा चूहा इतना ऊँचा कूदता है, इससे यह मालूम होता है कि इसने बहुत सा अन्न आदि इकट्ठा कर लिया है, इसी एकत्रित धनके अभिमानसे यह इतना कूद रहा है।' यह कहकर उसने चूहेके बिलको खोदा और बहुत दिनका इकट्ठा किया हुआ सब धन ले लिया। एक दिन शक्तिहीन चूहेको धीरे-धीरे चलते हुए देखकर वीणाकर्णने कहा—'मित्र चूडाकर्ण ! धनहीन इस चूहेको देखो कि कितना धीरे-धीरे चल रहा है। नीति भी कहती है—'धनेन बलवांश्चोके...' इत्यादि।

भैरव (व्याध) तथा लोभी स्यारकी कथा (पृष्ठ ११९)

'कल्याणकटक' नामक देशमें 'भैरव' नामका व्याध रहता था। उसने एक दिन बाणसे एक मृगको मारकर घर लौटते समय एक सूअरको देखा। फिर उसने मारे हुये मृगको भूमिपर रखकर जैसे ही बाणसे उसे मारा वैसे ही बाण लगनेसे क्रुद्ध वह सूअर दौड़कर भैरव व्याधके अण्डकोशमें दौँतसे प्रहार कर बैठा जिससे वह उसी समय गिर पड़ा और उसके नीचे दबकर एक सर्प भी मर गया। इधर बाणकी पीड़ा से व्याकुल होकर सूअर भी मर गया। इतनेमें ही कहीं से धूमता हुआ एक लोभी स्यार आया और मरे हुये मृग, व्याध, सूअर, सर्प तथा व्याधके धनुषको देखकर विचारने लगा—'भगवान्ने आज मुझे बहुत दिनोंके लिये भोजन दे दिया। इनमें १-१ महीने मृग, सूअर, व्याध तथा १ दिन सर्पको खाऊँगा और अन्न तेज भूखमें स्वादहीन धनुषकी डोरीको ही खा लेता हूँ' ऐसा निश्चयकर उसने धनुषकी

ढोरीको खानेके लिये जो काटा तो चढ़ा हुआ धनुष उछलकर उसके पेटमें लगा और वह भी वहीं सर गया। इसलिये नीतिकारोंने कहा है—‘सञ्चय तो करना चाहिये, किन्तु बहुत अधिक सञ्चय नहीं करना चाहिये।’

कर्पूरतिलक हाथी तथा स्यार की कथा (पृष्ठ १३६)

‘ब्रह्मारण्य’ में ‘कर्पूरतिलक’ नामका एक हाथी रहता था। उसे देखकर स्यारोंने विचारा कि ‘यदि यह किसी उपायसे मर जाय तो हम लोगोंका इच्छानुसार चार मासका भोजन होगा’। यह सुन एक स्यारने कहा—‘मैं अपनी बुद्धिसे इसे मारूँगा’ ऐसा कहकर वह कर्पूरतिलक हाथीके पास जाकर साष्टाङ्ग प्रणाम कर बोला—‘सरकार ! जङ्गलके रहनेवाले सब पशुओंने मिलकर मुझे आपके पास भेजा है—बिना राजाके रहना अच्छा नहीं और इस समय राजा होने लायक आप ही हैं, सो जब तक राज्याभिषेकके शुभ मुहूर्तका समय नहीं बीत रहा है तब तक ही कृपाकर आप जल्दी चलिण्’। राज्यके लोभमें पड़ा हुआ वह कर्पूरतिलक हाथी स्यारके कहनेमें आकर उसके पीछे-पीछे चल दिया। कुछ ही दूर आगे जानेपर महा दलदल में फँसकर वह बोला—‘मित्र स्यार ! मैं तो दलदलमें फँस गया, अब क्या करूँ’। यह सुनकर स्यारने कहा ‘मेरे-जैसे नीच का विश्वास करनेका फल भोगो’ इसीसे नीतिकारोंने कहा है—जो काम उपायसे होताहै, वह पराक्रमसे नहीं।

लघुपतनक (कौवा), हिरण्यक (चूहा), मन्थरक (कछुआ)

और चित्राङ्ग (मृग) की कथा (पृष्ठ १४०)

चित्रग्रीव और हिरण्यककी मित्रताको देखकर लघुपतनक नामक कौवेने कहा—हिरण्यक ! मैं तुम्हारे साथ मित्रता करना चाहता हूँ। यह सुन हिरण्यकने कहा—तुम मेरे भक्त हो और मैं तुम्हारी भक्ष्य हूँ, अतः हम दोनोंमें मित्रता कैसी हो सकती है ? शत्रुके साथ एकभाव होनेपर भी मेल नहीं करना चाहिये, क्योंकि बहुत गर्म भी पानी आगको बुझा देता है। इस प्रकार अस्वीकार करने पर लघुपतनकने कहा—यदि तुम मेरे साथ मित्रता नहीं करोगे तो मैं भोजन त्यागकर यहीं प्राण दे दूँगा, क्योंकि तुम सज्जन हो और सज्जनोंकी मित्रता बड़े भाग्यसे होती है। एक ऐसे दृढ़ निश्चयकी सुनकर हिरण्यकने लघुपतनकसे मित्रता कर ली। एक दिन लघुपतनकने हिरण्यकसे कहा—मित्र ! यहाँ लोरा पशु-पक्षियोंको मारकर खा जाते हैं, इस कारण दण्डकवनके कर्पूरगौर नामक तालाबमें रहनेवाले अपने पुराने मित्र मन्थरक नामक कछुयेके पास मैं जाना चाहता हूँ। वहाँ मुझे यथेच्छ भोजन मिलेगा। यह सुन हिरण्यकने कहा—मित्र ! मैं तुम्हारे-जैसे

मित्र के बिना कैसे रहूँगा, इससे मुझे भी वहां ले चलो। यह सुन लघुपतनक उसे अपनी पीठपर बैठाकर उड़ता हुआ अपने मित्र मन्थरकके पास पहुँचा। वहां मन्थरक लघुपतनकसे हिरण्यकका परिचय पाकर बड़ा प्रसन्न हुआ और उसने हिरण्यकका भी अच्छी तरह आतिथ्य किया। भोजन आदिसे निश्चिन्त होकर तीनों एक साथ बैठे तो मन्थरकने हिरण्यकसे पूछा—मित्र हिरण्यक ! अपने देशको छोड़कर इस निर्जन वनमें आप क्यों आये ? यह सुन हिरण्यकने कहा—धनरहित होकर परिवारमें रहनेसे बड़ा अपमान सहना पड़ता है, निर्धन मनुष्य जंगलमें चला जाय, देश छोड़ दे, परन्तु परिवार में रहकर अपमान न सहें। कहा भी है—‘वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितम्’...। यही विचारकर मैं आया हूँ। यह सुन मन्थरकने कहा—मित्र ! प्राणीको तृष्णा छोड़ देनी चाहिये, क्योंकि जितनी तृष्णा की जायगी, वह उतनी ही बढ़ती जायगी। सन्तोष धारण करनेके समान संसारमें दूसरा कोई सुख नहीं है। इतने में ही भागता हुआ एक मृग आकर कहने लगा—‘कलिंग देशका राजा ‘स्वमाङ्गद’ दिग्विजयके लिये निकला है। उसकी सेना चन्द्रभागानदीके किनारे पड़ाव डालकर पड़ी है, उसके साथ रहने वाले शिकारियोंसे डरकर मैं यहां आपकी शरणमें आया हूँ। दो-तीन दिनमें यहां भी वे आनेवाले हैं, ऐसा मैंने सुना है’ यह सुन मन्थरक भयके मारे वहांसे चल पड़ा और दूसरे तालाबमें स्थलमार्गसे जाते हुए उसे एक व्याधने पकड़ लिया। यह देख हिरण्यकने कहा—हे चित्राङ्ग ! तुम इस व्याधके मार्गमें आगे एक पानीवाले गढ़के पास पेट फुलाकर लेट जाओ और लघुपतनक तुम्हारे मुखपर बैठकर आंखों में धीरे-धीरे चोंच से खोदता रहे, जिससे यह व्याध तुम्हें मरा हुआ जानकर मन्थरकको गढ़के किनारे रखकर तुम्हें लानेके लिए जायगा, इतनेमें मैं मन्थरकके फन्देको काट दूंगा और वह शीघ्र पानीमें घुस जायगा तथा तुम भी व्याधको पासमें आते देख झट उठकर भाग जाना। यह उपाय उन दोनोंको बहुत अच्छा लगा और उन्होंने ऐसा ही किया जिसे देख व्याध मृगको मरा हुआ समझकर कुशाकी रस्सीसे बांधे हुए मन्थरकको गढ़के किनारे रखकर मृगको लानेके लिए गया। उधर व्याधको पासमें आता हुआ देख कौवा उड़ गया और मृग भाग गया। फिर वापस लौटकर बन्धनसे भागे हुए मन्थरकको देखकर व्याध सोच करने लगा—‘जो निश्चितको छोड़कर अनिश्चितके लिये दौड़ता है, उसकी दशा मेरी-जैसी होती है।’ इस प्रकार शोक करता हुआ वह घर चला गया। इधर सब मित्र (मन्थरक, हिरण्यक, चित्राङ्ग तथा लघुपतनक) फिर मिलकर सुखपूर्वक रहने लगे।

॥ श्री. ॥

हितोपदेश-मित्रलाभः

किरणावली-संस्कृत-हिन्दोव्याख्योपेतः

मङ्गलाचरणम्

सिद्धिः साध्ये सतामस्तु प्रसादात्तस्य धूर्जटेः ।

जाह्नवीफेनलेखेव यन्मूर्ध्नि शशिनः कला ॥ १ ॥

तर्कश्रुतिभिरावेद्यमचरात् परतः परम् ।

परं ब्रह्म नमस्कृत्य 'स्वामिनारायणं' प्रभुम् ॥

'श्रीकृष्णवल्लभाचार्यः' करोति 'किरणावलीम्' ।

व्याख्यां शिशुहितां रभ्यां 'मित्रलाभ'नयानुगाम् ॥

अन्वयः—यन्मूर्ध्नि शशिनः कला जाह्नवीफेनलेखा इव (अस्ति), तस्य धूर्जटेः प्रसादात् सतां साध्ये सिद्धिः अस्तु ॥ व्याख्या—यस्य मूर्धा यन्मूर्धा, तस्मिन् । यस्य = शङ्करस्य मूर्ध्नि = ललाटे । कला = षोडशो भागः, 'कला तु षोडशो भाग' इत्यमरः । जाह्नवीफेनलेखेव = जह्नुः अपत्यं कन्या जाह्नवी = गङ्गेत्यर्थः । जाह्नव्याः फेनः = डिण्डीरः, 'डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः' इत्यमरः, जाह्नवीफेनस्य लेखा = चिह्नमिव विराजते—इति शेषः । धूर्जटेः—धूः भारभूता जटिः = जटा यस्य सः तस्य = शङ्करस्य, प्रसादात् = अनुग्रहात् । सतां = सज्जनानां विद्यार्थिनाम्, साध्ये = साधितुं योग्ये स्वाभिलषिते एतद्ग्रन्थाऽध्ययनात्मके कार्ये, सिद्धिरस्तु=पारगामित्वं भवतु ।

भाषान्तरम्—जिन शङ्करजीके ललाटमें चन्द्रकी एक कला गङ्गाजी के फेन (गाल) की रेखाके समान सुशोभित है, उन शङ्करजीकी प्रसन्नतासे सब सत्पुरुषोंके कार्योंकी निर्विघ्न सिद्धि हो ॥ १ ॥

ग्रन्थस्योपादेयतां दर्शयति—

श्रुतो हितोपदेशोऽयं प्राटवं संस्कृतोक्तिषु ।

वाचां सर्वत्र वैचित्र्यं नीतिविद्यां ददाति च ॥ २ ॥

अ०—श्रुतः अयं हितोपदेशः संस्कृतोक्तिषु पाठवम्, सर्वत्र वाचां वैचित्र्यम्. नीतिविद्यां च ददाति ॥ व्या०—श्रुतः=अधीतः—गुरुमुखात् श्रावणप्रत्यक्षविषयीकृत इति यावत्, अयम्—एष बुद्धिस्थः, हितोपदेशः—हितः=हितकरः उपदेशो यस्मात्, तादृशः 'हितोपदेशनामा ग्रन्थः (इदं कर्तृपदम्), संस्कृतोक्तिषु—संस्कृतस्य=संस्कृतभाषायाः, उक्तयः भाषणानि तासु—इत्यर्थः । पाठवम्=पठोर्भावः पाठवम्=चतुरताम् (ददाति), सर्वत्र=यावति शब्दप्रयोगात्मके व्यवहारे, वाचाम्=गिराम् 'गीर्वाण् वाणी सरस्वती' इत्यमरः । वैचित्र्यम्=नवनवार्थशालित्वम् (ददाति), नीतिविद्यां च=नीयते लभ्यते स्वेप्सितम् अनया इति नीतिः=सामदानभेददण्डेत्युपायचतुष्टयप्रयोगः, विद्या=वेदनं ज्ञानम्, नीत्याः विद्या नीतिविद्या=नीतिशास्त्रज्ञानं ताम्, सामदानादिप्रयोगज्ञानं ददातीत्यर्थः ॥

भा०—इस हितोपदेशका अध्ययन करनेसे संस्कृत भाषामें व्युत्पत्ति, सभी प्रकारके शब्दप्रयोगात्मक व्यवहारों में निपुणता तथा नीतिका ज्ञान प्राप्त होता है ॥ २ ॥

विद्याप्रशंसा

अजराऽमरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिन्तयेत् ।

गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ ३ ॥

अ०—प्राज्ञः अजराऽमरवत् विद्याम् अर्थं च चिन्तयेत् । मृत्युना केशेषु गृहीत इव धर्ममाचरेत् ॥ व्या०—प्रकर्षेण जानातीति प्राज्ञः, प्राज्ञ एव इति प्राज्ञः, स्वार्थे अण्, धीमान् मनुष्य इत्यर्थः । न विद्यते जरा यस्य सः, अथवा न जीयते इत्यजरः, न त्रियते इत्यमरः, अजरश्चासौ अमरश्चेति अजराऽमरः, स इव=तेन तुल्यम्=इत्यजराऽमरवत्=जरामरणरहित इवेत्यर्थः । विद्याम्=शास्त्रज्ञानकलाज्ञानादिकम्, अर्थं च=द्रव्यं च, चिन्तयेत्=उपार्जयेत् । मृत्युना=अन्तर्केन, केशेषु=शिरोरुहेषु, गृहीत इव=धृत इव धर्मं=पुण्यम् । आचरेत्=अनुतिष्ठेत् ॥

भा०—बुद्धिमान् मनुष्य अपने को अजर-अमर समझ कर विद्या तथा द्रव्य (धन) का उपार्जन करे और मृत्यु हमको ले जाने के लिये हमारे शिर के केश (चोटी) पकड़े हुए है, ऐसा समझ कर सदा धर्माचरण करे ॥ ३ ॥

सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम् ।

अहार्यत्वादनर्घत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥ ४ ॥

अ०—(तत्त्वज्ञाः) सर्वदा अहार्यत्वात् अनर्घत्वात् अक्षयत्वाच्च सर्वद्रव्येषु विद्यैव अनुत्तमं द्रव्यम् अस्तीति आहुः ॥ व्या०—(तत्त्ववेत्तारः—सत्याऽसत्यविवेचकाः) सर्वदा=सर्वकालम्, अहार्यत्वात्=हर्तुं योग्या हार्या, हार्या न भवतीति अहार्या, तस्या भावः अहार्यत्वम् तस्मात् अहार्यत्वात्=चौरादिभिरपहर्तुम् अयोग्यत्वा-

दित्यर्थः । अनर्घत्वात्=नास्ति अर्घो मूल्यं यस्याः सा अनर्घा=अमूल्या, तस्या भावः अनर्घत्वम्, तस्मात्, अनर्घत्वात्, द्रव्यादिमूल्येनाऽपि प्राप्तमशक्यत्वादित्यर्थः । अक्षयत्वात्=नास्ति क्षयः=नाशः स्थूलपदार्थवत् क्लेदनदहनपरिणामाद्यात्मकः क्षीघ्रं विनाशो यस्याः सा इति अक्षया, तस्या भावस्तस्मात् । व्यये कृते वृद्धिशीलत्वादिति यावत् । सर्वद्रव्येषु=सर्वाणि च तानि द्रव्याणि च सर्वद्रव्याणि=सुवर्ण-रजताद्यात्मकानि रत्नाद्यात्मकानि अन्यानि च यानि क्रयविक्रयाहवस्तुनि, तेषु मध्ये विद्या एव, अनुत्तमम्=उत्कृष्टं पराकाष्ठां गतम्, द्रव्यम् (अस्तीति) आहुः=वदन्तीति । अत्र श्लोके-अनुमानत्रयम्—हेतुत्रयेण बोध्यम् ।

भा०—विद्वान् लोग सब धनों में से विद्या को ही उत्तम धन कहते हैं, क्योंकि चोर लोग उसकी चोरी नहीं कर सकते हैं, और मूल्य देने पर भी वह खरीदी नहीं जा सकती है, और दूसरे को देने (पढ़ाने) से कमती नहीं होती है, किन्तु बढ़ती ही रहती है, इसलिये श्रेष्ठ है ॥ ४ ॥

संयोजयति विद्यैव, नीचगाऽपि नरं सरित् ।

समुद्रमिव दुर्धर्षं नृपं भाग्यमतः परम् ॥ ५ ॥

अ०—नीचगा अपि सरित् दुर्धर्षं समुद्रमिव (नीचगाऽपि) विद्या एवं नरं नृपं संयोजयति, अतः (विद्या) परम् भाग्यं (उद्घाटयति) । व्या०—नीचगाऽपि=निम्नप्रदेशगामिन्यपि, सरित्=नदी, (तृणकाष्ठादिकम्) दुर्धर्षम्=दुःखेन धृष्यते आक्रम्यते इति दुर्धर्षः तम्, दुरतिक्रमम् दुष्प्रापमिति यावत्, समुद्रम्—मुद्राभिः=रत्नैः सहितः समुद्रः, तम्=अर्णवम्, इव=यथा (संयोजयति) तथा (नीचगाऽपि) नीचं कुलस्वभावादिनाऽपकृष्टमपि पुरुषं गच्छतीति नीचगा, नीचैरधीताः सत्यपीत्यर्थः, नरं=जातिकुलाद्यपकृष्टं जनम्, विद्या एव दुर्धर्षं=दुष्प्रापम्, नृपम्=नृन् पातीति नृपः, लोकरत्नको राजा, तम्, संयोजयति=सङ्गमयतीत्यर्थः, प्रापयतीति यावत्, अतः परम्=इत ऊर्ध्वं, भाग्यम्=दैवाधीनम् फलम् ।

भा०—जैसे नीचे प्रदेश में बहने वाली नदी तुच्छ तृणकाष्ठादिकको दुष्प्राप्य अथाह समुद्र में जा मिलती है वैसे ही नीच पुरुषको प्राप्त होकर विद्या ही उस पुरुष को बड़े भारी राजा से मिलती है । उसके बाद वह भाग्यानुसार फल पाता है ॥ ५ ॥

विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम् ।

पात्रत्वाद् धनमाप्नोति धनाद्धर्मं ततः सुखम् ॥ ६ ॥

अ०—विद्या विनयं ददाति, विनयात् पात्रतां याति, पात्रत्वात् धनम् आप्नोति, धनाद् धर्मं (करोति), ततः सुखम् (आप्नोति) । व्या०—विद्या विनयं=नम्रताम्, ददाति (जनायेति शेषः), विद्यायुक्तः नम्रो भवतीति भावः । विनयात्=नम्रत्वात् (हेत्वर्थे पञ्चमी, एवमग्रेऽपि) पात्रतां=सत्पात्रत्वम्, याति=प्राप्नोति,

(विनयवान् जन इति शेषः) पात्रत्वात् = सत्पात्रत्वात्, दानादिसमर्पणयोग्यत्वाद् विश्वासपात्रत्वाद्वा, धनम् = सुवर्णरजताद्यात्मकम् अर्थम् आप्नोति, विश्वासकार्यं नियुक्तः सन् कार्यपरिसमाप्त्या प्रसादितात् स्वामिनः विपुलं धनं लभते इति भावः । धनात् = नीतिसम्पादिताद् धनात्, धर्मम् = यागदानादिद्वारा पुण्यम्, अर्जयति—इति शेषः । ततः = तस्मात् पुण्यात्, सुखम् = स्त्री-पुत्र-समृद्धि-प्रतिष्ठाऽऽरोग्यादिभिः सर्वदा आनन्दम्, अनुभवतीति शेषः ।

भा०—मनुष्य विद्या को पढ़ने से विनयवान् बनता है, विनयवान् होने से ही वह सुपात्र कहलाता है, सुपात्र होने से वह धन को प्राप्त करता है, धन से धर्मकार्य यज्ञदानादि करके पुण्यशाली बनता है, पुण्यशाली होने से सांसारिक स्त्री, पुत्र, समृद्धि, लोकप्रतिष्ठा आदि से सदा सुखी रहता है ॥ ६ ॥

विद्या शस्त्रञ्च शास्त्रञ्च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।

आद्या हास्याय वृद्धत्वे द्वितीयाऽऽद्रियते सदा ॥ ७ ॥

अ०—शस्त्रञ्च शास्त्रञ्च विद्या (भवति); द्वे विद्ये प्रतिपत्तये (भवतः) आद्या वृद्धत्वे हास्याय (भवति); (अतः) द्वितीया सदा आद्रियते । व्या०—शस्त्रम् = खड्गादिकं परेभ्यः स्वरक्षणसाधनम् ; शास्त्रम् = विधिनिषेधादिना लोकशासनाय आप्तविरचितवाक्यसमूहश्चेति द्वयं विद्या भवति; कारणे कार्यापचाराद् विद्यासाधनयोरपि द्वयोर्विद्याप्रयोगः । एते द्वे विद्ये प्रतिपत्तये = स्वेष्टकार्यसिद्धयै, भवतः । तयोर्मध्ये या आद्या = शस्त्रात्मिका विद्या, सा तु वृद्धत्वे = वार्धक्ये सति, दुर्बलावस्थायां स्मृत्याऽपगमे सतीति भावः, हास्याय = उपहासाय भवति, अत एव द्वितीया (या) = शास्त्रविद्या सा तु सदा = सर्वदा, बाल्ये यौवने प्रौढे वार्धक्येऽपि चेत्यर्थः । आद्रियते = लोकैः प्रशस्यते = आदृता भवतीति भावः । (अत्र श्लोके—‘विद्या शस्त्रस्य शास्त्रस्येति’ पाठान्तरम्) ।

भा०—सैसार में दो विद्यायें प्रसिद्ध हैं, एक शस्त्रविद्या दूसरी शास्त्रविद्या; उन दोनों को पढ़ने से मनुष्यकी इष्टसिद्धि होती है, किन्तु निर्बल (वृद्धादि) अवस्था में शस्त्रविद्या से अपना रक्षण तथा विजयादि नहीं कर सकते हैं, इसलिये शस्त्रविद्या हँसी कराती है, शास्त्रविद्या तो सबल-निर्बल सभी अवस्थाओं में सुख देनेवाली है, इसलिये द्वितीय विद्या-शास्त्रविद्या ही प्रशंसित है ॥ ७ ॥

यन्नवे भाजने लग्नः संस्कारो नाऽन्यथा भवेत् ।

कथाच्छलेन बालानां नीतिस्तद्विह कथ्यते ॥ ८ ॥

अ०—यत् नवे भाजने लग्नः संस्कारः अन्यथा न भवेत्; तत इह कथाच्छलेन बालानां नीतिः कथ्यते । व्या०—यत् = यस्माद्धेतोः, (यथा) नवे = नूतने-अपके भाजने = मृत्पात्रादौ, लग्नः = अङ्कितः, संस्कारः = रेखादिचिह्नम्, अन्यथा = अन्य-

प्रकारो विलीनो वा न भवेत् (तथा) यत्=यस्माद्धेतोः नवे=नूतने विद्या-
संस्काररहिते, भाजने=विद्यापात्ररूपे बालान्तःकरणे, लग्नः=सङ्क्रान्तः संस्कारः=
विद्यासंस्कारः अन्यथा=विपरीतो न भवेत् । तत्=तस्माद्धेतोः, इह=अस्मिन्
ग्रन्थे, कथाच्छ्लेन—कथा काककूर्मादीनां कल्पितोपाख्यानम्, तदेव छलं तेन,
बालानाम्=प्रथमं संस्कृतभाषायां प्रवेशाऽभिलाषुकाणाम् (बोधार्थमिति शेषः)
कथ्यते=उपदिश्यते । मया विष्णुशर्मणेति शेषः ।

भा०—बालकों का हृदय मृत्तिका के नये घट के समान निर्मल होता है, इसलिये नये
घटादि में खींचे हुए रेखा आदि के चिह्न—वरतन फूटने तक नहीं जाते वैसी ही बालकों
के निर्मल अन्तःकरणों में उपदेश द्वारा किये गये शुभ संस्कार भी जीवनपर्यन्त दूर नहीं
होते, इसलिये मैं (विष्णुशर्मा) बालकों को मनोरंजक नीतियुक्त कथाएँ कहकर उपदेश
देने का प्रयत्न करता हूँ ॥ ८ ॥

मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः सन्धिरेव च ।

पञ्चतन्त्रात् तथाऽन्यस्मात् ग्रन्थादाकृष्य लिख्यते ॥ ९ ॥

भा०—(मया) पञ्चतन्त्रात् तथा अन्यस्मात् ग्रन्थात् आकृष्य मित्रलाभः, सुहृ-
द्भेदः, विग्रहः, सन्धिः, एव च लिख्यते । व्या०—मया (विष्णुशर्मणा) पञ्च-
तन्त्रात् = 'पञ्चतन्त्र' नामकग्रन्थात्, तथा अन्यस्माद् ग्रन्थात् = महाभारत-कामन्द-
कीयादेः नीतिशास्त्रान्तरात्, आकृष्य = समाहृत्य सङ्गृह्य च, मित्रलाभः = मित्रस्य
लाभः प्राप्तिः, सुहृद्भेदः=सुहृदो भेदः=वैमत्यम्, विग्रहः=युद्धम्, सन्धिः=
मेलनं चेति लिख्यते एवेति ।

भा०—मैं नीति के प्रतिपादक पञ्चतन्त्र तथा महाभारतादि ग्रन्थों से बालकों का हित
करने वाली कथाएँ एकत्रित करके मित्रलाभ, सुहृद्भेद, विग्रह, सन्धि-चार प्रकरणों में
पर्यवसित ऐसा यह 'हितोपदेश' नाम का ग्रन्थ लिखता हूँ ॥ ९ ॥

अथ कथामुखम्

अस्ति भागीरथीतीरे पाटलिपुत्रनामधेयं नगरम् । तत्र सर्वस्वामि-
गुणोपेतः सुदर्शनो नाम नरपतिरासीत् । स भूपतिरेकदा केनाऽपि
पठ्यमानं श्लोकद्वयं श्रुत्वा ।

व्या०—भागीरथीतीरे='भागीरथ'नाम्ना राजकुमारेण आनीता या गङ्गा सा
भागीरथी, तस्याः तीरे तटे पाटलिपुत्रनामधेयम्=नाम एव इति नामधेयम्,
'पाटलिपुत्र' इति (पटना) नामधेयं यस्य तत् 'पाटलिपुत्र' नामकं, नगरं=पुरम्
अस्ति=वर्तते । तत्र = तस्मिन्निति तत्र=पाटलिपुत्रनगरे, सर्वस्वामिगुणोपेतः=स्वम्
ऐश्वर्यं प्रजेशेनशीलत्वरूपम् अस्ति अस्य इति स्वामी=राजा, स्वामिनो गुणाः=

शौर्यादयः, सर्वे च ते स्वामिगुणाः सर्वस्वामिगुणाः तैः उपेतः=युक्तः सुदर्शनो नाम=सुष्ठु सुखकरं दर्शनं यस्य स सुदर्शनः, 'सुदर्शन'नामा नरपतिः=पाति रक्षतीति पतिः नराणां पतिः नरपतिः=राजा, आसीत्=बभूव । स भूपतिः=असौ 'सुदर्शन' नामा भूपतिः भुवः पतिः भूपतिरिति विग्रहः । एकदा=एकस्मिन् काले, केनाऽपि=व्यक्तिविशेषेण विदुषा, पठ्यमानम्=पठ्यते तत् पठ्यमानम् श्लोकयोः द्वयम्-श्लोकद्वयम् 'अनेके'-त्यादिरूपं वक्ष्यमाणं पद्यद्वयम्; शुश्राव=आकर्णितवान् ।

भा०—श्रीभागीरथी गङ्गाके तीर पर 'पाटलिपुत्र' (पटना) नाम का एक नगर है, उस नगर का राजा 'सुदर्शन' नाम का था, वह राजाओं के सब गुणों से युक्त था, उस राजा ने एक समय किसी द्वारा पढ़े जाते हुए इन दो श्लोकों को सुना जो आगे कहे जा रहे हैं ।)

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ १० ॥

व्या०—सर्वस्य=निखिलजनस्य, अनेकसंशयोच्छेदि, न एके=अनेके, अनेके च ते संशयाः अनेकसंशयाः । अनेकसंशयानाम् उच्छेदि, इत्यनेकसंशयोच्छेदि=बहुविधधार्मिक-राजनीतिक-सामाजिकैतिहासिक-संशयनिरासकमित्यर्थः । परोक्षार्थस्य—अज्ञानाम्=इन्द्रियाणां परः इति परोक्षः, परोक्षश्चासौ अर्थश्चेति परोक्षार्थः तस्य परोक्षार्थस्य=भूतभविष्यसूक्ष्मपदार्थस्येत्यर्थः । दर्शकम्=प्रत्यक्षमिव यथार्थज्ञानजनकम्, शास्त्रम् (एव) द्वितीयं दिव्यं लोचनं=नेत्रं भवतीति हेतोः यस्य जनस्य तद् दिव्यलोचनात्मकं शास्त्रम् नास्ति सः अन्धः एव ।

भा०—सब मनुष्य को स्थूल, दोनों नेत्रों से अलग दिव्य नेत्र शास्त्र होता है, क्योंकि शास्त्रों से ही धार्मिक, राजनीतिक, सामाजिक, ऐतिहासिक संशय दूर होते हैं, भविष्य में होने वाले हानि लाभ भी शास्त्र से ही विदित होते हैं, इसलिये ऐसा शास्त्र जिसने नहीं पढ़ा वह अन्ध ही के समान है ॥ १० ॥

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥ ११ ॥

अ०—यौवनं, धनसम्पत्तिः, प्रभुत्वम्, अविवेकिता—(एतन्मध्ये) एकैकमप्यनर्थाय (भवति) तहि) यत्र चतुष्टयं तत्र किमु ॥

व्या०—यूना भावो यौवनम्=यौवनावस्था, धनसम्पत्तिः=धनस्य सम्पत्तिः=धन-विभव इत्यर्थः । प्रभुत्वम्=प्रभवति नियमनाय जनानां यः स प्रभुः, प्रभोर्भावः प्रभुत्वम्, स्वामित्वम् आधिपत्यं नियामकत्वमिति यावत्, अविवेकिता, विवेकस्य भावः विवेकिता न विवेकितेति अविवेकिता=विवेकशून्यता अज्ञानतेति यावत् । एतेषां चतुर्णां मध्ये एकैकम्=प्रत्येकमपि, अनर्थाय—अर्थः=पुरुषार्थो न भवतीति अनर्थः

शास्त्रनिषिद्धम् आपत्तिप्रदं कमं इत्यर्थः, तस्मै भवति = एकैकमप्यनर्थं जनयतीति भावः । तर्हि यत्र = यस्मिन् पुरुषे, चतुष्टयम्-यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता चेति चतुष्टयमपि एकत्रितं भवति, तत्र = पुरुषे, किमु-किं वक्तव्यम्, यतः स तु अनर्थानां खनि (कोश) रूप एव भवतीति भावः ।

भा०—अवान्, धनदौलत, आधिपत्य (अधिकार) और अज्ञानता (विवेकशून्यता) इन चारों में से एक-एक भी बढ़ा-बढ़ा अनर्थ (अत्याचार) कराता है तो चारों जहाँ एकत्रित हों वहाँ कौन अनर्थ नहीं होगा । अर्थात् सभी अनर्थ होंगे (महाराज सुदर्शन के पुत्रों में चारों उपस्थित थे) ॥ ११ ॥

इत्याकपर्याऽऽत्मनः पुत्राणामनधिगतशास्त्राणां नित्यमुन्मार्गगामिनां शास्त्राऽननुष्ठानेनोद्विग्नमनाः स राजा चिन्तयामास ।

व्या०—इति = एतत् श्लोकद्वयम् आकर्ण्य=श्रुत्वा, आत्मनः = स्वस्य, अनधिगत-शास्त्राणाम् = अधिगतं शास्त्रं यैस्ते अधिगतशास्त्राः, अधिगतशास्त्राः न भवन्ति ते अनधिगतशास्त्राः, तेषाम् = शास्त्रज्ञानशून्यानामित्यर्थः । अत एव नित्यम् = सर्वदा उन्मार्गगामिनाम् = कुत्सितो मार्गः उन्मार्गः, उन्मार्गेण गच्छन्तीति उन्मार्गगामिनः तेषाम् = कुपथप्रवृत्तानां द्यूतक्रीडादिव्यसनाऽऽसक्तानामित्यर्थः । पुत्राणां = स्वतनयानाम्, शास्त्रानुष्ठानेन = अनुष्ठीयते तत् अनुष्ठानम् अभ्यासः, अनुष्ठानं न भवतीत्यननुष्ठानम्, शास्त्राऽनभ्यासः, (अर्थात्) शास्त्रविरुद्धाचरणम् इति यावत्, तेन हेतुना उद्विग्नमनाः = उद्विग्नं व्याकुलितं मनः = मानसं यस्य सः, चिन्ताऽऽकुलितः सन्नित्यर्थः, तादृशः स राजा 'सुदर्शन'नृपतिः, चिन्तयामास = शुशोच ।

भा०—इन दोनों इलोकों को सुनकर विद्याध्ययन नहीं करने वाले तथा सर्वदा शास्त्र-निषिद्ध व्यसनो में चलने वाले अपने राजकुमारोंके शास्त्र-विरुद्धाऽऽचरण से दुःखित 'सुदर्शन' महाराज चिन्ता करने लगे ।

चिन्तां निरूपयति—'कोऽर्थ' इत्यादिना 'पुस्तकेषु चे'ति (३९) पर्यन्तेन—

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ।

काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुः पीडैव केवलम् ॥ १२ ॥

भा०—यः न विद्वान् (भवति), न धार्मिकः (भवति), (तेन) जातेन पुत्रेण कः अर्थः (भवति) ? (यथा) काणेन चक्षुषा किंवा (भवति), चक्षुः केवलं पीडा एव (भवति) । व्या०—यः पुत्रः न विद्वान् = वेत्तीति विद्वान्, पण्डितः, विविध-शास्त्रकलाविज्ञानो न भवति इति यावत् । न धार्मिकः = न धर्मानुशीलनरतः (भवति), (तेन) अविदुषा अधार्मिकेण पुत्रेण = 'पुं' नामकनरकात् प्रायते इति पुत्रः, तेन । जातेन = स्वस्मादुत्पन्नेनापि, कः अर्थः = धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु कः पुरुषार्थः (भवति) सिद्ध्यति ? न कोऽपीत्यर्थः । स्वस्मन्निजजनपुत्रैः वर्तमानैरपि तदपेक्षया साक्षात्

स्वतनयेनाऽर्पितं जलाञ्जल्यादिकं पितरस्तावदानुवन्ति, अधमा अपि पितरः स्वतनयकृतमहायज्ञादिना उद्धारं (मोक्षं) गच्छन्ति अधार्मिकेण पुत्रेण तु धर्मादिकः कोऽपि पुरुषार्थो न सिद्ध्यति । अत एवोक्तं—‘पापिनां नोपतिष्ठन्ति स्नानं दानं जलाञ्जलिः’ इति भावः । यथा (दृष्टान्तः) काणेन = नेत्ररत्नविहीनेन कूपाऽवशेषेणेत्यर्थः, चक्षुषा = नेत्रगोलकेन, किं वा ? = किं दर्शनादिकं फलं भवति ? न किमपि फलं भवतीत्यर्थः, यतः तादृशं चक्षुः केवलं पीडैव = पीडाकरमेवेत्यर्थः ।

भा०—जिस पुत्र में विद्या और धन नहीं है, वैसा पुत्र दीर्घायु होनेपर भी धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, इन चारों पुरुषार्थों में से किसी पुरुषार्थ को सिद्ध नहीं कर सकता, इसलिये उसका जन्म निष्फल है, जैसे कि—नेत्ररत्नहीन और रोगयुक्त आंखसे प्रत्यक्ष देखना आदि कोई भी काम नहीं होता । इसलिये वह निरर्थक है और दुःखदायी है ॥ १२ ॥

मृतपुत्रादपि मूर्खतनयस्य शोकप्रदत्वमाह—

अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चाऽन्तिमः ।

सकृद्दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे ॥ १३ ॥

अ०—अजातमृतमूर्खाणाम् आद्यौ वरम्; अन्तिमः न च वरम्; आद्यौ सकृद्दुःखकरौ; अन्तिमस्तु पदे पदे (दुःखदो भवतीति शेषः) । व्या०—न जातः अजातः अजातश्च मृतश्च मूर्खश्च अजातमृतमूर्खाः तेषाम् अजातः = अनुत्पन्नः बीजभावाऽनापन्नः, मृतः = उत्पद्य निधनं गतः; मूर्खः = विद्याशून्यः; तेषां मध्ये आद्यौ—प्रथमोपस्थितौ अजातमृतौ पुत्रौ वरञ्च = श्रेष्ठौ—तृतीयापेक्षया ईषत् प्रियौ भवतः । अन्तिमः = मूर्खस्तु न वरमिति; यतः = तेषामाद्यौ = अजातमृतौ; द्वौ सकृत् = एकवारं दुःखकरौ = क्लेशप्रदौ भवतः; अन्तिमः = मूर्खस्तु पदे पदे = प्रतिपदम्, क्षणे क्षणे, निरन्तरमिति यावत् । दुःखदो भवतीति ।

भा०—‘पुत्र का उत्पन्न नहीं होना’ अथवा ‘उत्पन्न होकर मर जाना’ या ‘जीवन-पर्यन्त मूर्ख रहना’—इन तीनों प्रकार के पुत्रों में से—‘उत्पन्न नहीं होना’ या ‘उत्पन्न होकर मर जाना’ ये दोनों अच्छे हैं; किन्तु तीसरा—‘जीवनपर्यन्त मूर्ख पुत्र’ अच्छा नहीं है । क्योंकि अनुत्पन्न पुत्र का बीजभावके व्यर्थ होने पर ही क्षणमात्र दुःख होता है । मृत पुत्र के मरण समय में दुःख होता है, परन्तु दीर्घजीवी मूर्ख पुत्र से तो क्षण-क्षण में दुःख होता है ॥ १३ ॥

किञ्च—वरं गर्भस्त्रावो, वरमपि च नैवाऽभिगमनं

वरं जातः प्रेतो वरमपि च कन्याऽवजनिता ।

वरं वन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसति-

न वाऽविद्वान् रूपद्रविणगणयुक्तोऽपि तनयः ॥ १४ ॥

अ०—गर्भस्त्रावः वरम्, न एव अभिगमनम् अपि च वरम्; जातः प्रेतः वरम्; अवजनिता कन्या अपि च वरम् । वन्ध्या भार्या वरम्; गर्भेषु वसतिः अपि च वरम्; (किन्तु) रूपद्रविणगणयुक्तः अपि अविद्वान् तनयः न वा वरम् ।

व्या०—(प्रवृत्तिसौख्यं श्लोकः) गर्भस्त्रावः=गर्भस्य स्त्रावः गर्भस्त्रावः=गर्भपात इत्यर्थः । वरम्=ईषत् प्रियम् । न एव अभिगमनम्=स्वतुमत्या एतस्या सह सम्भोगा-
करणम् । अपि च वरम्=श्रेष्ठम् । जातः=उत्पन्नोऽपि प्रेतः=मृतः पुत्रश्च वरम् ; अव-
ज्जनिता=उत्पादिता कन्या अपि च वरम् ; वन्ध्या=अप्रसूतसन्ताना भार्या अपि
वरम् ; गर्भेषु=कुक्षिषु वसतिः=स्थितिः अपि च वरम् ; पुत्रस्य अप्रसव एव वरमिति
भावः । किन्तु रूपद्रविणगणयुक्तः=रूपं च द्रविणञ्च रूपद्रविणे; रूपद्रविणयोः गणः
तेन युक्तः=सौन्दर्ययुक्तः धनराशिसम्पन्नश्चेत्यर्थः । अपि=निश्चयेन अविद्वान्=विद्या-
शून्यः मूर्ख इति यावत् । तनयः पुत्रः न वरम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥

भा०—जो पुत्र रूपयौवनधनादि से युक्त होने पर भी अगर विद्याशून्य हो=वह अच्छा
नहीं, उससे तो गर्भ ही गिर जाना अच्छा है, अथवा ऋतुकाल में स्त्री का भोग न करना
ही अच्छा है; अथवा मूर्ख पुत्र का पैदा होते ही मर जाना अच्छा है; अथवा कन्या उत्पन्न
होना अच्छा है (पर मूर्ख पुत्र रहना अच्छा नहीं है) ॥ १४ ॥

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ॥ १५ ॥

भा०—येन जातेन वंशः समुन्नतिं याति सः जातः, परिवर्तिनि संसारे मृतः को
वा न जायते । व्या०—येन=पुरुषेण (पुत्रेण) जातेन=उत्पन्नेन (सता) वंशः=स्वकु-
लम्, समुन्नतिम्=सम्यग् उन्नतिः समुन्नतिस्ताम्=अभ्युदयं गौरवं च याति =
प्राप्नोति, यो हि कुलदीपक इत्यर्थः, स पुरुषः जातः=सफलजन्मा भवति । परिवर्तिनि
परिवर्तते परिणमते प्रतिष्ठामिति परिवर्ती तस्मिन् परिणामस्वभावे, उत्पादविना-
शशालिनीति यावत्, संसारे=भवे, मृतः=निधनं गतः, मृत्वा इति यावत्, का
वा व्यक्तिः न जायते=न उत्पद्यते । अर्थात् प्राणिनां मरणोत्तरं कर्मफलभोगार्थम्
अवश्यं जन्म ग्रहीतव्यम्, तत्र यः कुलोऽवलकारी, स एव पुरुषः (पुत्रः) इत्यर्थः ॥

भा०—जो पुरुष पैदा होकर अपने कुल की अच्छी उन्नति करता है, उसी का जन्म
सफल है, क्योंकि नित्य परिवर्तनशील संसार के भाररूप तो बहुत ही मरते और पैदा
होते रहते हैं ॥ १५ ॥

अन्यच्च—गुणिगणगणनाऽऽरम्भे, न पतति कठिनी ससम्भ्रमाद् यस्य ।

तेनाऽम्बा यदि सुतिनी, वद वन्ध्या कीदृशी भवति ? ॥ १६ ॥

भा०—गुणिगणगणनाऽऽरम्भे ससम्भ्रमाद् यस्य कठिनी न पतति, तेन अम्बा
यदि सुतिनी (भवति) (तदा) वन्ध्या कीदृशी भवति वद । व्या०—गुणाः सन्ति
येषां ते गुणिनः गुणवन्त इत्यर्थः । गुणिनां गणः=समुहः, तस्य गणना श्रेष्ठवर्गोऽप्य-
ग्रगण्यबोधिनी संख्या एकत्वादिरूपा तस्या आरम्भः=उपक्रमः तस्मिन् सतीत्यर्थः ।
गुणवतां संख्यासमये इति भावः । ससम्भ्रमात्—संभ्रमेण गौरवेण सहितं ससंभ्रमं

तस्मात्, सगौरवादित्यर्थः, यस्य (पुंसः) पुत्रस्य कठिनी = वर्णविन्याससाधनरूप-
खटिका (—भाषायां 'खट्वी' 'चाक' इति प्रसिद्धा) न पतति = एकत्वसंख्यालेखनार्थं
न उपयुक्ता भवतीत्यर्थः । तेन = मुख्यगणनारहितेन पुत्रेण यदि अम्बा = माता,
'अम्बा माताऽथ बाला स्याद्' इत्यमरः । सुतिनी = पुत्रवती भवति, तदा = तर्हि
वन्ध्या = अज्ञाततनया, कीदृशी = किंविधा भवति ? वद = कथय । मूर्खपुत्रशतेऽपि
जननी वन्ध्यैवेति भावः । आर्यावृत्तम् ।

भा०—जिस पुत्र का नाम गुणवान् श्रेष्ठ पुरुषों की गणना करते समय प्रथम नहीं
लिया जाता, उसकी मा को यदि पुत्रवती कहें तो बताओ वन्ध्या कैसी होती है ॥ १६ ॥
अपि च—दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं मनः ।

विद्यायामर्थलाभे च मातुरुच्चार एव सः ॥ १७ ॥

अ०—दाने तपसि शौर्ये च विद्यायाम् अर्थलाभे च यस्य मनः (यशः इति
पाठान्तरम्) न प्रथितं सः मातुः उच्चार एव । व्या०—(यस्य पुरुषस्य मनः इत्य-
नेन सम्बन्धः) दाने = सत्पात्रेषु धनवितरणे । तपसि = तपस्यायां व्रतनियमादौ ।
शौर्ये = शूरस्य भावः शौर्यं तस्मिन् = वीरतायामित्यर्थः । विद्यायाम् = ज्ञानार्जने, अर्थ-
लाभे = अर्थस्य = धनस्य, लाभे = अर्जने, यस्य पुरुषस्य मनः = अन्तःकरणम्, न
प्रथितं = न सोत्साहतया ख्यातम् । सः पुरुषः (पुत्रः) मातुः = स्वजनन्याः,
उच्चारः = पुरीषसमान इत्यर्थः, 'उच्चारावस्करो शमलं शकृत्' इत्यमरः ।

भा०—जिस पुरुष (पुत्र) का अन्तःकरण दान देने में, तप करने में, विद्या पढ़ने में
तथा धन कमाने में उत्साहित नहीं रहता है, वह पुरुष (पुत्र) माता के त्याग किये हुये
मल के समान निरर्थक है ॥ १७ ॥

अपरञ्च—धरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतैरपि ।

एकचन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणैरपि ॥ १८ ॥

अ०—एकः गुणी पुत्रः वरम् (भवति), मूर्खशतैः अपि न (वरेण भूयते)
एकः चन्द्रः तमो हन्ति, तारागणैः न च (तमः हन्यते) । व्या०—एकः = एक-
संख्याकः, गुणी = दानतपोविद्यादिगुणवान्, पुत्रः = तनयः, वरञ्च = श्रेष्ठः, प्रियो भव-
तीत्यर्थः । मूर्खशतैः अपि = मूर्खाणां शतानि तैः, मूर्खसहस्रेणापीत्यर्थः, न च वरेण
भूयते, सहस्रमूर्खपुत्रा अपि प्रियां न भवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तो यथा—एकः =
एकाकी अपि, चन्द्रः = शशी, तमः = निखिलमन्धकारम्, हन्ति = विनाशयति ।
तारागणैः ताराणाम् = नक्षत्राणाम्, गणैः = समूहैरपि (तमः) न च (हन्यते) ।
अत्र श्लोके 'मूर्खशतान्यपि' इति पाठान्तरम् । 'न च मूर्खशतं वरम्' इत्यपि पाठः
न्तरम् । 'न च तारागणोऽपि तत्' इत्यपि पाठान्तरम् ।

भा०—जैसे एक ही तेजस्वी चन्द्रमा अपने तेज से समग्र अन्धकार को दूर करता है

किन्तु बहुत से भी तेजस्वी ताराओं का समूह अन्धेरे वा नाश नहीं कर सकता, वैसे ही एक भी तेजस्वी पुत्र अपने सामर्थ्य से धन कमा कर अपने कुटुम्ब का दारिद्र्यरुपी अन्धेरा दूर करता है वही श्रेष्ठ है, परन्तु सैकड़ों मूर्ख पुत्र किसी काम के नहीं ॥ १८ ॥

पुण्यतीर्थं कृतं येन तपः कवाप्यतिदुष्करम् ।

तस्य पुत्रो भवेद् वश्यः समृद्धो धार्मिकः सुधीः ॥ १९ ॥

अ०—येन क्वापि पुण्यतीर्थे अतिदुष्करं तपः कृतम्, तस्य पुत्रः, वश्यः समृद्धः धार्मिकः सुधीः (च) भवेत् । व्या०—येन=पुरुषेण क्वापि=कस्मिंश्चिदपि, पुण्यतीर्थं=पुनाति इति पुण्यं=महापातकिनामपि पातकनाशनम्, तरति अनेनेति तीर्थम्=काशीप्रभृति, पुण्यं च तत् तीर्थञ्च पुण्यतीर्थं तस्मिन्, पापप्रध्वंसके त्रिविधतापोद्धारके क्षेत्रे इति भावः । अतिदुष्करम्=अतिदुःखेन क्रियते यत् तत् अतिदुष्करम्=अतिकठिनं, बहुकष्टसाध्यमिति यावत् । तपः=भगवन्नामजप-मौन-व्रतोपवास-यज्ञाद्यनुष्ठानात्मकं कर्म, कृतम्=अनुष्ठितम्, श्रद्धाऽऽदरनेरन्तर्याऽऽसेवितमिति यावत् । तस्य=तपस्विनः पुण्यशालिनः पुरुषस्य, पुत्रः=तनयः, वश्यः=वशम् अर्हतीति वश्यः=सदा पितुराज्ञासेवाऽऽदिपरः, समृद्धः=जनपुत्रकलत्राऽधिकार-वैभवादिपरिपूर्णः, धार्मिकः=यज्ञदानादिधर्मानुष्ठानपरः, सुधीः=शोभना शास्त्राध्ययनाऽऽसादितविचित्रप्रतिभावती धीः=बुद्धिर्यस्य इति सुधीः=शास्त्रलोक हृदयेतित्रयाऽनुकूलबुद्धिमानित्यर्थः । भवेत्=स्यात् ।

भा०—जिस पुरुष ने पवित्र तीर्थस्थान में बहुत कठिन तप किया हो, उसी पुरुष के घर में पूर्व के पुण्य से अपने पिता की आज्ञा में रहने वाला तथा सेवा करने वाला, धन दीर्घत से सुखी, धर्म-कार्य में प्रेमी और बुद्धिमान् पुत्र उत्पन्न होता है ॥ १९ ॥

तथा चोक्तम्—

अर्थाऽऽगमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।

वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षट् जीवलोकेषु सुखानि राजन् ॥

अ०—हे राजन् ! जीवलोकेषु नित्यम् अर्थागमः अरोगिता च, प्रिया च प्रियवादिनी च भार्या, वश्यः पुत्रश्च, अर्थकरी विद्या च (एतानि) षट् सुखानि (भवन्ति) ।

व्या०—हे राजन् ! जीवलोकेषु=जीवानां प्राणिनां लोकाः=निवासस्थानानि इति जीवलोकास्तेषु, संसारे इत्यर्थः । नित्यम्=प्रत्यहं सदा, यावज्जीवनमिति यावत् । अर्थागमः—अर्थस्य=धनस्य आगमः=आयः । अरोगिता=नीरोगिता, सदां शरीर-त्वास्थ्यमिति यावत् । प्रिया-प्रीणाति इति प्रिया=प्रीतिकरी, प्रियवादिनी-प्रियं वदतीति प्रियवादिनी=मधुरभाषिणी चेत्यर्थः, भार्या-अ्रियते असौ भार्या=स्वस्त्री च । वश्यः=आज्ञावहः, पुत्रः=सुतश्च । अर्थकरी-अर्थं पुरुषार्थं करोतीति अर्थकरी=धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थप्रदेत्यर्थः । विद्या चेति, एतानि षट् प्रकारेण, सुखानि

भवन्तीति । 'जीवलोकस्य' इति पाठान्तरम् । उपजातिः वृत्तम् ।

भा०—इस संसार में छः सुख हैं, जैसे कि १—प्रतिदिन पूर्ण धन-प्राप्ति होना । २—शरीर सदैव नीरोग रहना । ३—अतिशय प्रेम करने वाली तथा ४—मीठा बोलने वाली धर्मपत्नी (स्त्री) मिलना । ५—आज्ञापालक पुत्र पैदा होना और ६—धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष इन चारों पुरुषार्थों को देने वाली विद्या पढ़ना । ये छः न होने में जन्म व्यर्थ कहलाता है ॥ २० ॥

को धन्यो बहुभिः पुत्रैः कुशूलाऽऽपूरणाऽऽढकैः ।

वरमेकः कुलाऽऽलम्बी यत्र विश्रूयते पिता ॥ २१ ॥

अ०—कुशूलाऽऽपूरणाऽऽढकैः बहुभिः पुत्रैः कः धन्यः ? (भवति किन्तु) यत्र पिता विश्रूयते (तादृशः) कुलालम्बी एकः पुत्रः वरम् । व्या०—कुशूलाऽऽपूरणा ढकैः—कुशन्ति पवनादिना स्थानान्तरं गच्छन्ति कुशूलाः=तुषाः, तैः आ समन्तात् पूरणा इति कुशूलापूरणाः आढौकन्ते पूरयन्ति—इति आढकाः = 'अष्टमापकप्रमाण' विशेषाः, (पलं निकुञ्जनं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थ-मथाढकम् ॥ द्वावाढकौ भवेद् द्रोणो द्विद्रोणः शूर्पं त्र्यष्टयम् । सार्धशूर्पो भवेत् खारी द्वे खार्यौ द्रोण्युदाहृता ॥) कुशूलाऽऽपूरणाश्च ते आढकाश्च तैः कुशूलापूरणाऽऽढकैः= (सहशार्थं लक्षणा) तुषपूर्णमानपात्रसदृशैरित्यर्थः । बहुभिः = अनेकैः, पुत्रैः कः पुरुषः धन्यः=कृतकृत्यो भवति = जायते । न कोऽपीति भावः । किन्तु—यत्र = यस्मिन् पुत्रे सति, पिता = जनकः, विश्रूयते=लोकैः कीर्त्यते, लोकैः प्रशंसितो भवेदिति भावः । तादृशः कुलालम्बी—कुलं वंशम् आलम्बते आश्रयतीति कुलालम्बी = वंशस्य अभ्युदयकरः कुलदीपकरूपः, एकः अपि पुत्रः वरम् (बहुमुखपुत्रेभ्यः एकः यशस्वी धीमान् श्रेयानिति भावः) ।

भा०—भूमी से परिपूर्ण पात्र के समान शरीरधारी अनेक मुखं पुत्रों से कोई भी पुरुष सुखी, यशस्वी नहीं होता, किन्तु कुछ का पोषण तथा अभ्युदय करने वाला बुद्धिमान् एक भी पुत्र—जिससे पिता लोकमान्य होता है—श्रेष्ठ है ॥ २१ ॥

ऋणकर्ता पिता शत्रुर्माता च व्यभिचारिणी ।

भार्या रूपवती शत्रुः पुत्रः शत्रुरपण्डितः ॥ २२ ॥

अ०—ऋणकर्तृ पिता शत्रुः (भवति), व्यभिचारिणी माता च (शत्रुः भवति), रूपवती भार्या च (शत्रुः भवति), अपण्डितः पुत्रः च (शत्रुः भवति) । व्या०—ऋणस्य कर्ता ऋणकर्ता=ऋणग्रहीता, पिता = जनकः, शत्रुः=शत्रुसमानो भवति, तथा व्यभिचारिणी=परपुरुषेण सह (गमनं) व्यभिचारं कुर्वती, माता=जननी च, शत्रुः दुष्टा भवति, एवं रूपवती—रूपम् अस्ति अस्या इति रूपवती = अतिसौन्दर्यवतीत्यर्थः, भार्या = पत्नी, च शत्रुसदृशी भवति । एवम्—अपण्डितः=अविद्वान् मुखः

एतादृशः पुत्रः अपि शत्रुवद् दुःखदो भवतीति ।

भा०—‘जो कष्ट देने वाला हो’—वही ‘शत्रु’ कहलाता है । इसलिये ऋण करने वाला पिता ऋण करके कष्ट दे तो वह भी शत्रु ही है और व्यभिचार करनेवाली माता, कुरूप पति को नहीं चाहने वाली रूपवती स्त्री तथा मूर्ख रहकर सदा के छिप दुःख देनेवाला पुत्र भी शत्रुसमान हैं ॥ २२ ॥

यस्य कस्य प्रसूतोऽपि गुणवान् पूज्यते नरः ।

धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ॥ २३ ॥

अ०—गुणवान् नरः यस्य कस्य प्रसूतः अपि (लोकैः) पूज्यते, वंशविशुद्धः अपि धनुः (यदि) निर्गुणः (तदा) किं करिष्यति ॥ व्या०—गुणवान्—गुणः सन्ति अस्म्येति गुणवान्=गुणशाली नरः=मनुष्यः, कस्य=श्रेष्ठस्य अधमस्य वा वंशस्य (सम्बन्धे पृष्ठी) प्रसूतः=जातः अपि (लोकैः) पूज्यते=सम्मान्यते । तत्र व्यतिरेकदृष्टान्तो यथा—वंशविशुद्धः—वंशो=वैश्यः विशुद्धः = सुशक्तो यस्य सः = सुदृढवैष्णु-निष्पन्नोऽपीत्यर्थः, धनुः=चापः यदि निर्गुणः—निर्गतो गुणो=इत्या यस्य सः निर्गुणः=उपाहीनः, तदा किं कार्यं=शत्रुहननादिरूपं करिष्यति ? अर्थात् न करिष्यतीति । तथा निर्गुणेन पुत्रेण किं श्यादिति भावः ।

भा०—उत्तम वास का बनाया हुआ भी धनुष जब तक रस्सी में नहीं ताना जाता. तब तक किसी भी (शत्रु-मारणादि) कार्य में समर्थ नहीं होता, वैसे ही श्रेष्ठ कुल में उत्पन्न हुआ भी मनुष्य जब तक किसी गुण (कला) को नहीं सीखता तब तक किसी भी काम को सन्तोषपूर्वक सिद्ध नहीं कर सकता है ॥ २३ ॥

हा हा पुत्रक ! नाऽधीतं गतास्वेतास्तु रात्रिषु ।

तेन त्वं विदुषां मध्ये पङ्के गौरिव सीदसि ॥ २४ ॥

अ०—हा हा पुत्रक ! गतासु एतासु रात्रिषु (त्वया) न अधीतम्, तेन त्वं विदुषां मध्ये पङ्के गौः इव सीदसि । व्या०—हा हेति खेदे । हे पुत्रक ! पुत्र एवेति पुत्रकः, तत्सम्बुद्धौ हे पुत्रक ! एतासु गतासु=अतीतासु रात्रिषु=निशासु, गतेष्वहमिंशेष्वित्यर्थः । त्वया न अधीतम्=शास्त्रादिकं नाऽभ्यस्तम्, तेन हेतुना त्वं विदुषां=धीमतां मध्ये उपस्थितः सन्, पङ्के=कदमे, गौरिव=गोवत् सीदसि, गोवद् अवसन्नो भवसीत्यर्थः ।

भा०—जैसे कि कौचड़ में गई (घँसी) हुई गौ बाहर निकलने की शक्ति नहीं होने से बाहर नहीं आ सकती, वैसे ही तुम भी विद्वानों की सभा में जाकर विद्यारहित होने से उस सभा को जीतकर श्रेष्ठता को नहीं पा सकोगे, इसलिये विद्या पढ़ना चाहिए ॥ २४ ॥

तत् कथमिदानीमेते मम पुत्रा गुणवन्तः किञ्चन्ताम् ? यतः—

व्या०—तत्=तस्माद्देतोः इदानीम्=एतर्हि काले, एते मम पुत्राः, कथं=केन

प्रकारेण, गुणवन्तो गुणाः सन्ति एषामिति गुणवन्तः, विद्याविनयादिगुणपरिपूर्णा इत्यर्थः—क्रियन्ताम्=विधीयन्ताम् ? यतः=यस्माद्धेतोः—

आ०—विद्याविहीन पुरुष की कहीं भी विजय नहीं होती, इसलिये—ये मेरे पुत्र किसी प्रकार से गुणी बनाये जायें ? क्योंकि—

आहारनिद्राभयमैशुनञ्च, समानमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।

धर्मो हि तेषामधिको विशेषो, धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥ २५ ॥

अ०—नराणाम्=आहारनिद्राभयमैशुनञ्च—एतत् पशुभिः समानम् (भवति) तेषां धर्मो हि अधिकः विशेषः (भवति), धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः (भवन्ति) ।

व्या०—नराणाम्=मनुष्याणाम्, आहारश्च निद्रा च भयञ्च मैशुनञ्च तेषां समाहारद्वन्द्वः एतत्=आहारादिकं चतुष्टयं, पशुभिः समानम्=पशुतुल्यमित्यर्थः । किन्तु तेषां मनुष्याणां धर्मः हि=धर्म एव, अधिकः विशेषः=पशुभ्यो व्यावर्तको गुणो भवति । अतो यदि मनुष्या धर्महीनास्तदा आहारादिचतुर्भिः पशुभिः समाना एवेत्यर्थः ।

आ०—मनुष्यों में और पशुओं में—खाना, सोना, डरना, खीसंग करना, ये चारों क्रियायें तो समान ही हैं इसलिये मनुष्य और पशु दोनों में भेद नहीं है । लेकिन मनुष्यों में एक अधिक गुण धर्म है, उस धर्म से मनुष्यों का पशुओं से भेद हो जाता है, वह धर्म अगर मनुष्य में न हो तो वह मनुष्य पशु ही है ॥ २५ ॥

यतः—धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्यैकोऽपि न विद्यते ।

अजागलस्तनस्यैव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ २६ ॥

अ०—यस्य धर्मार्थकाममोक्षाणाम् एकोऽपि न विद्यते; अजागलस्तनस्य इव तस्य जन्म निरर्थकं (भवति) । व्या०—यस्य=पुरुषस्य, धर्मश्च अर्थश्च कामश्च मोक्षश्च तेषाम्, तच्चतुर्विधपुरुषार्थमध्ये इत्यर्थः । एकः अपि न विद्यते = नास्ति, अजा = छागी तस्याः गलस्य स्तनस्य इव = यथा निरर्थकत्वम्, तथा तस्य = धर्मादिपुरुषार्थरहितस्य पुरुषस्य, जन्म = आत्मनः मनुष्यदारीरयोगः निरर्थकम् = निष्फलम् इत्यर्थः ।

आ०—जैसे बकरी के गले में वर्तमान स्तन दूधरहित होने से निरर्थक कहा जाता है, वैसे ही जिस पुरुष में धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष, इनमें से एक भी न हो, उस पुरुष का मनुष्यजन्म विफल है ॥ २६ ॥

यत्तच्छोच्यते—आयुः कर्म च वित्तञ्च विद्या निधनमेव च ।

पञ्चैवाप्यपि सुख्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः ॥ २७ ॥

अ०—(स्रष्टा) आयुः, कर्म च, वित्तञ्च, विद्या, निधनमेव च, एतानि पञ्च अपि गर्भस्थस्य एव देहिनः सुख्यन्ते । व्या०—(स्रष्टा निर्धार्यन्ते इत्यन्वयः) आयुः=जीवनसमयः, कर्म=आमरणान्तं स्वकृतधर्माऽधर्मप्राप्तशुभकार्यसमुदायः, वित्तं=द्रव्यादिसम्पत्तिः, विद्या = विविधकलाशास्त्रादिजन्यज्ञानम्, निधनं=मरणञ्च, एतानि=

आयुरादीनि पञ्चापि, गर्भस्थस्यैव = जननीगर्भस्थितस्यैव प्रसवात्पूर्वमेव, देहिनः—
देहः शरीरं भोगस्थानत्वेन अस्ति अस्य = आत्मनः इति देही, तस्य = प्राणिनः
इत्यर्थः, तत्सम्बन्धे सृज्यन्ते = निर्धार्यन्ते ।

भा०—सब प्राणियों के लिये गर्भ से ही ब्रह्मा ने पाँच वस्तुएँ निर्धारित की हैं १-
आयुष्य, २-प्रारब्धानुसार सुख दुःख देने वाले कर्म, ३-धनवैभवादि, ४-विद्या-व्यावहारिक
ज्ञान, अथवा कला-विज्ञानादि, (पशु आदिमें भी बहुत से विज्ञानी मिलते हैं) ५-निमित्त-
जिससे मरण होना हो ॥ २७ ॥

किञ्च—अवश्यम्भाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।

नग्नत्वं नीलकण्ठस्य महाऽहिशयनं हरेः ॥ २८ ॥

भा०—महताम् अपि अवश्यम्भाविनो भावाः भवन्ति, (यथा) नीलकण्ठस्य नग्न-
त्वम् (भवति), हरेः महाऽहिशयनञ्च (भवति) । व्या०—महताम्=दिशैश्वर्यशा-
लिनामपि नृपाणां देवानामपि चेति भावः, अवश्यं भविष्यतीति अवश्यम्भाविनः=
अवश्यमेव भवितव्याः, भावाः सुखदुःखादयो धर्माः, भवन्ति = आपतन्ति, अत
एवोदाहरति-नीलकण्ठस्येति । नीलः, विषपानेन कृष्णरूपं कण्ठे यस्य सः, तस्य =
दिशैश्वर्यशालिनोऽपि महादेवस्य, नग्नत्वम् = दिग्गम्भरत्वं, वर्तते । अथ च हरेः=
विष्णोः, महांश्चासौ अहिः महाऽहिः = शेषः, तस्मिन् शयनम् इति महाऽहिशयनम्,
'महाहिः शयनम्' इति पाठान्तरम् । शेषेऽस्मिन्निति शयनं शय्या ।

भा०—प्रतापी और ऐश्वर्यवाले महान् पुरुषों को भी संसार में दैवाधीन होने वाले
सुख-दुःख, वैभव, दारिद्र्य आदि अवश्य ही होते हैं, जैसे कि स्वयं महादेवजी को भी
वखामाव से नग्न रहना पड़ता है और विष्णु को शय्या के अभाव से शेषनाग पर सोना
पड़ता है ॥ २८ ॥

अन्यच्च—यद्भावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ।

इति चिन्ताविषणोऽयमगदः किं न पीयते ॥ २९ ॥

भा०—यद् अभावि (भवति), तद् न भावि (भवति), (यत्) भावि चेद्
(भवति), तत् अन्यथा न (भवति) इति अयं चिन्ताविषयः अगदः किं न पीयते
(जनेः) । व्या०—'यत्=यद् वस्तु, अभावि=भविष्यतीति भावि, न भावि अभावि=
भविष्यत्काले असम्भवीत्यर्थः । तद् वस्तु, न भावे=न भविष्यत्येवेति । यच्च वस्तु
भावि=अवश्यसम्भवं चेत् ! तद् अन्यथा=अन्यप्रकारेण, न भावि' इति=एवं
प्रकारेण, अयं = ज्ञानरूपः, चिन्ता एव विषं गरलं तद् हन्तीति चिन्ताविषयः=
चिन्तारूपविषनाशकः, अगदः=नास्ति गदः=रोगो यस्मात् सः अगदः=औषधम्,
किं = कथम्, न पीयते = न सेव्यते ।

भा०—'शरीरधारियों' को जो नहीं होने वाला कार्य है वह किसी प्रयत्न से भी नहीं

होता और जो होने वाला है वह मिटता नहीं—ऐसा ज्ञान रखना चाहिए, क्योंकि उससे विन्ता दूर होती है ॥ २९ ॥

एतत्कार्याऽक्षमाणां केषाञ्चिदालस्यवचनम् ।

व्या०—एतत्=‘यदभावि न तद्भावि’—इत्यादिरूपम्, कार्याऽक्षमाणां=वचनन्ते इति चमाः, न चमाः अचमाः, कार्ये अचमाः कार्याऽक्षमाः, तेषाम् = कार्यसिद्धिसम्पादने शक्तिविहीनानामित्यर्थः । केषाञ्चिद् आलस्यवचनम् = अलसानां भाव आलस्यम्; आलस्येन प्रयुक्तं वचनम् आलस्यवचनम्, बोध्यमिति शेषः । आलस्ययुक्ताः श्रमकातराः पुरुषाः वदन्ति—‘दैवात् सर्वं भवति, अस्माभिर्न प्रयतितव्यमिति’ ।

भा०—यह कार्य करनेमें आलस्य रखने वाले किसी मनुष्यका आलस्यप्रयुक्त वचन है । पुरुषकारौत्कर्ष्यमाह—यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।

तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ॥ ३० ॥

अ०—यथा हि एकेन चक्रेण रथस्य गतिः न भवेत्, तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति । व्या०—यथा = यद्वत्, एकेन अद्वितीयेन चक्रेण = रथाङ्गेन, रथस्य गतिः=गमनं न भवेत्=न जायते, तथा = तद्वत्, पुरुषकारेण विना=पुरुषप्रयत्नमन्तरेण; दैवम्=भाग्यम्, अदृष्टमिति यावत्, न सिद्ध्यति=न फलदं भवति ।

भा०—जैसे कि रथ का चलना एक चक्र (पहिये) से नहीं हो सकता, दो से ही हो सकता है, वैसे ही दैव अकेला कुछ भी फल नहीं दे सकता, पुरुष को प्रयत्न करने से ही दैव फलप्रद होता है ॥ ३० ॥

तथा च—पूर्वजन्मकृतं कर्म तद् दैवमिति कथ्यते ।

तस्मात् पुरुषकारेण यत्नं कुर्यादतन्द्रितः ॥ ३१ ॥

अ०—(यत्) पूर्वजन्मकृतं कर्म (भवति) तद् दैवम् (भवति) इति (विद्वद्भिः) कथ्यते, तस्मात् (जनः) अतन्द्रितः (सन्) पुरुषकारेण यत्नं कुर्यात् । व्या०—यत् कर्म = धर्माधर्मात्मिकफलप्रदा क्रिया, पूर्व च तत् जन्म पूर्वजन्म, तस्मिन् पूर्वजन्मनि=प्राग्भवे, कृतम् = अनुष्ठितम् ; तत् = पूर्वजन्मकृतं कर्म, दैवम् = भाग्यम्, इति विद्वद्भिः कथ्यते = व्यवहियते । पूर्वजन्मकृतशुभाशुभकर्मसम्पादितम् अदृष्टं धर्माऽधर्माख्यमेव दैवमिति भावः । तस्माद् हेतोः लोकः जनः, अतन्द्रितः तन्द्रा = आलस्यं जाता अस्य इति तन्द्रितः न तन्द्रितः अतन्द्रितः=आलस्यं विहायेत्यर्थः, पुरुषकारेण = पुरुषप्रयत्नेन, पुरुषप्रयत्नमवलम्ब्येत्यर्थः । यत्नं=सर्वत्र कार्येषु उद्योगं कुर्यादिति ।

भा०—दैव अर्थात् पूर्वजन्म में किये हुये धर्म अधर्मरूप कार्य ही सृष्ट है, उससे अतिरिक्त कोई दैव नहीं है, इसलिये पुरुषप्रयत्न का अवलम्बन करके वरसाइ पूर्वक सब कानों में ध्यान करना चाहिये ॥ ३१ ॥

न देवमपि सञ्चिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः ।

अनुद्योगेन तैलानि तिलेभ्यो नाऽप्यनुग्रहति ॥ ३२ ॥

अ०—देवमपि सञ्चिन्त्य (जनः) आत्मनः उद्योगं न त्यजेत्, (यतः) अनुद्योगेन तिलेभ्यः तैलानि (जनः) आप्तुम् न अर्हति । व्या०—देवमपि सञ्चिन्त्य=‘अहं किं करवाणि यथा सम देवं वर्तते तथा भविष्यति’ इति मत्वा, जनः=अभ्युदयः-मिलापी, आत्मनः=स्वस्य, उद्योगं=व्यापारं चेष्टां, प्रवृत्तिसिति यावत्, न त्यजेत्=न परिहरेत्, यतः अनुद्योगेन=व्यापारात्प्रवृत्त्यकरणेन तु तिलेभ्यः=तैलपूर्णैः अपि तिलेभ्यः, तैलानि अपि (जनः) निरुद्योगी पुरुषः आप्तुं=प्राप्तुं नार्हति ।

भा०—‘भाग्य से ही सब होना है, मेहनत से कुछ नहीं’ ऐसा सोचकर पुरुष को उद्योगहीन नहीं होना चाहिए क्योंकि मिलने योग्य तैलप्राप्तिरूप फल भी तिलों में से बिना प्रयत्न नहीं मिलता, इसलिये उद्योग करना चाहिए ॥ ३२ ॥

अन्यच्च—

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्देवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

देवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽन्न दोषः ॥

अ०—लक्ष्मीः उद्योगिनं पुरुषसिंहम् उपैति, कापुरुषाः—‘देवेन देयम्’ इति वदन्ति देवं निहत्य आत्मशक्त्या पौरुषं कुर्वन् यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति, अत्र कः दोषः ।

व्या०—लक्ष्मीः=सम्पत्तिः, उद्योगिनम्=उद्योगः=यत्नः अस्ति अस्य इति उद्योगी तम् उद्योगिनम्=प्रयतमानमित्यर्थः, पुरुषसिंहम्=पुरुषः सिंह इवेति=(उपमित-समासः) पुरुषसिंहस्तम्=पुरुषश्रेष्ठम्, उपैति=आश्रयति । देवेन=भाग्येन, देयं=दातुं योग्यं देयम्, सम्पादनीयमित्यर्थः, इति=एवं तु कापुरुषाः—कुत्सिताः पुरुषाः कापुरुषाः—सामर्थ्यं (पौरुष) हीनाः एव पुरुषाः, वदन्ति=कथयन्ति, अतः देवं=भाग्याऽऽधारमात्रम्, निहत्य=दूरीकृत्य, आत्मनः शक्त्या=स्वस्य सामर्थ्येन, यथा-सामर्थ्यमित्यर्थः, पौरुषम्=पुरुषप्रयत्नम्, उद्योगमिति यावत्, कुरु=त्वं विधेहि । तादृशे यत्ने कृते सत्यपि यदि कार्यं न सिद्ध्यति=न सम्पद्यते, तदा अत्र=यत्ने प्रयतमानस्य पुरुषस्य को दोषः=का त्रुटिः, इति मार्गणीयमिति शेषः ।

भा०—भाग्य में लिखी हुई भी लक्ष्मी (धन-दौलत) पुरुष को प्रयत्न किये बिना नहीं मिलती, इसलिये ‘भाग्य में जो होगा वह मिलेगा’ व्यर्थ प्रयास नहीं करना’ ऐसा जो निर्बल पुरुषों का वचन है उसका ख्याल न करके अपनी शक्ति के अनुसार पुरुष को प्रयत्न करते रहना चाहिए, प्रयास करने पर भी अगर लक्ष्मी न मिले तो प्रयास करने में क्या त्रुटि रह गई है ? यह खोज करनी चाहिए ॥ ३३ ॥

यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद् यदिच्छति ।

एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रातिपद्यते ॥ ३४ ॥

अ०—यथा कर्ता मृत्पिण्डतः यद् यद् इच्छति, तत् तत् कुरुते, एवं मानवः

आत्मकृतं कर्म प्रतिपद्यते । व्या०—यथः = यद्वत्, कर्ता = कुम्भकारः, मृत्पिण्डतः मृदां पिण्ड मृत्पिण्डस्तस्माद् = मृत्पिण्डात् मृत्तिकास्तूपादित्यर्थः, यद् यद् = शरावादिकं निर्मातुम्, इच्छति = अभिलषति, तत् तदेव कुरुते = निर्माति, एवम् = उक्तप्रकारेण, मानवः = मनुष्यः, आत्मकृतम् = आत्मना कृतम् आत्मकृतम् = स्व-
ऽनुष्ठितम्, कर्म = शुभाऽशुभकर्मफलमित्यर्थः, प्रतिपद्यते = लभते ।

आ०—जैसे मिट्टीके पिण्ड से भी घटादि बनाने का प्रयत्न करनेवाला कर्ता घटरूपी फल को प्राप्त करता है उसी प्रकार मानव अपने से किये शुभाशुभ कर्मफल को प्राप्त करता है ॥

अपरञ्च—काकतालीयवत्प्राप्तं दृष्ट्वाऽपि निधिमग्रतः ।

न स्वयं दैवमादत्ते पुरुषार्थमपेक्षते ॥ ३५ ॥

अ०—काकतालीयवत् प्राप्तं निधिम् अग्रतः दृष्ट्वा अपि 'दैवं स्वयं न आदत्ते, (किन्तु) पुरुषार्थमपेक्षते । व्या०—काकतालीयवत् = काकतालीयन्यायेनेत्यर्थः (काकनिषदनकाले एव अकस्मात् तालस्य पतनवत्) प्राप्तम् = दैवयोगात् समु-
पस्थितम्, निधिम् = धनराशिम्, अग्रतः—पुरतः, दृष्ट्वा = निरीक्ष्यऽपि, दैवं तच्च न आदत्ते = आनीय न ददाति, अपितु पुरुषार्थम् = स्वकरेणाऽऽदानाऽनुकूलप्रय-
त्नम्, अपेक्षते = अवलम्बते, अतः पुरुषार्थः कर्तव्यः ।

आ०—काकतालीय न्याय से (जैसे कि काक बैठा और उसी समय दैवयोग से ताड़-
फल गिर पड़ा), वैसे दैवयोग से उपस्थित रत्न आदिक धन को भी जब तक प्रयत्न करके हाथ से न उठावे तब तक स्वहस्तगत नहीं होता है, इसलिये प्रयत्न करना चाहिए ॥ ३५ ॥

उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ ३६ ॥

अ०—हि उद्यमेन कार्याणि सिद्ध्यन्ति, न (तु) मनोरथैः, सुप्तस्य सिंहस्य मुखे मृगाः न हि प्रविशन्ति । व्या०—हि = यस्माद्धेतोः, उद्यमेन = उद्योगेन, कार्याणि = अनुष्ठेयकर्माणि, सिद्ध्यन्ति = सफलानि भवन्ति । न तु केवलं मनोरथैः = उद्यमाऽ-
सहकृतसङ्घर्षैः, सिद्ध्यन्तीति पूर्वाऽन्वयः । तत्राऽनुरूपदृष्टान्तमाह—न हीति ।
सुप्तस्य = निद्रितस्येव अवस्थितस्य, निर्व्यापारस्येति यावत्, सिंहस्य = केसरिणः
मुखे = आननमध्ये, मृगाः = हरिणादयः, न हि प्रविशन्ति = न हि यान्तीति ।

आ०—जैसे उद्यम नहीं करने वाले सिंह के मुख में मृग स्वयं जाकर नहीं गिरता,
उद्यम करने से ही मिलता है, वैसे उद्यम करनेवाले पुरुष को ही सब अर्थ प्राप्त होता है
केवल मनोरथ मान से कुछ भी नहीं होता ॥ ३६ ॥

तथा चोक्तम्—माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।

न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥ ३७ ॥

अ० = येन, बालः न पठितः (तद्बालकस्य) माता शत्रुः पिता वैरी (भवति) यथा हंसमध्ये बको न शोभते (तथा सः बालः) सभामध्ये (न शोभते) । व्या०—येन=मातापित्रोरन्यतरेण, बालः=पुत्रः न पाठितः=न शिक्षितः, (तद्बालकस्य) सा माता शत्रुः=अहितकारिणी, सः पिता च वैरी=अहितकारी भवति सः अनधीतो बालः यथा—हंसानां मध्यं हंसमध्यं तस्मिन् बको न शोभते तथा विबुधानां सभामध्ये=सभायाः=परिषदः मध्यं सभामध्यं तस्मिन्, सभामध्ये=विबुधजनसंसर्गादित्यर्थः, न शोभते = न सम्यग् आदृतो भवतीति ।

भा०—माँ-बाप को चाहिए कि अपनी प्रजा (सन्तति) को अवश्य विद्याध्ययन में नियुक्त करें । विद्या नहीं पढ़ाने से माँ बाप शत्रु कहाते हैं और जैसे हंसों के मध्य में बगुला शोभा तथा आदर नहीं पाता है, वैसे विद्याहीन सन्तति भी विद्वानों के मध्य में शोभा और आदर नहीं पाती ॥ ३७ ॥

रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।

विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ३८ ॥

अ०—रूपयौवनसम्पन्नाः विशालकुलसम्भवाः (अपि) विद्याहीनाः (पुरुषाः) निर्गन्धाः किंशुका इव न शोभन्ते । व्या०—रूपं=शरीरसौन्दर्यम्, यौवनं=तरुणत्वम्, ताभ्यां सम्पन्नाः, सौन्दर्यशालिनो यौवनशालिनश्चेत्यर्थः । विशालं=महत् मान्यं श्रेष्ठमिति यावत् । तादृशं यत् कुलं=वंशः, तस्मिन् सम्भवः=जनिर्यपान्ते तादृशाः श्रेष्ठसम्भूता अपीत्यर्थः, विद्यया हीनाः, विद्याहीनाः=गुणहीनाः, सन्तः इत्यर्थः । तादृशाः पुरुषाः (कर्तृपदम्), निर्गन्धाः—निर्नास्ति गन्धः=आमोदो येषान्ते निर्गन्धाः सुगन्धात्मकगुणरहिताः, किंशुकाः=पलाशपुष्पाणीव, सौन्दर्ययुक्ता अपि न शोभन्ते = शोभादरौ न लभेते इति भावः ।

भा०—जैसे सुन्दर लाल रूप युक्त और कोमल होने पर भी पलाश का पुष्प गन्धरहित होने से आदरणीय नहीं होता, वैसे ही सौन्दर्य, यौवन, श्रेष्ठकुल में जन्म आदि होनेपर भी गुण (विद्यादिकला) शून्य पुरुष का आदर नहीं होता है ॥ ३८ ॥

अपरञ्च—पुस्तकेषु च नाऽधीतं नाऽधीतं गुरुसन्निधौ ।

न शोभते सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः ॥ ३९ ॥

अ०—(येन) पुस्तकेषु च न अधीतम्, गुरुसन्निधौ च न अधीतम् (सः) स्त्रियाः जारगर्भ इव सभामध्ये न शोभते । व्या०—येन बालेन, पुस्तकेषु=नीत्यादिशास्त्रेषु न अधीतम् = यथाशक्ति स्वयं न पठितम्, न वा गुरुसन्निधौ च = गुरोः सन्निधौ = शिक्षागुरोः सकाशेऽपीत्यर्थः, न अधीतम् शास्त्रमिति शेषः (सः) तादृशो बालः स्त्रियाः=रमण्याः, जारगर्भ इव जारस्य गर्भः जारगर्भः=व्यभिचारेण उत्पन्नो बालः, इव=यथा, न शोभते, तथा सभामध्ये=सभाया मध्ये=लोकसभाजे इत्यर्थः, न शोभते = न उत्कर्षतया शोभां वहतीत्यर्थः ।

भा०—जैसे व्यभिचारीसे उत्पन्न हुआ पुरुष वर्णसंकर होने के कारण जनसमुदाय में श्रेष्ठ नहीं कहलाता, वैसे पुस्तकों में या गुरु के सामने, जिसने विद्या का अध्याय नहीं किया, वह जनसमाज में श्रेष्ठरूप से सम्मान्य नहीं होता है ॥ ३९ ॥

एतच्चिन्तयित्वा राजा पण्डितसभां कारितवान् । राजोवाच—
‘भो भोः पण्डिताः ! श्रूयतां मम वचनम्—‘अस्ति कश्चिद् एवम्भूतो
विद्वान्, यो मम पुत्राणां नित्यम् उन्मार्गगामिनाम् अनधिगतशास्त्रा-
णाम् इदानीं नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म कारयितुं समर्थः ?’

व्या०—सः राजा = सुदर्शननृपतिः, एतत् = उक्तं सर्वं, चिन्तयित्वा = विचार्य,
पण्डितसभाम्-पण्डितानां=पण्डा विद्योऽज्जला मतिः जाता येषां तेषां व्यवहारादि-
निपुणविबुधानाम्, सभां=मण्डलीम्, कारितवान् = कारयामास ! ततः सः सुद-
र्शनराज उवाच = उक्तवान्, भो भोः=सम्बोधनार्थकमव्ययम्, आदरे द्विरुक्तिः ।
पण्डिताः=हे विबुधाः, भवद्भिः, मम वचनं = मे कथनम्, श्रूयताम्=आकर्ण्यताम् ।
तद्वचनमाह—अस्तीति । कश्चित्=कोऽपि, एवम्भूतः=एतादृशविशिष्टगुणोपेतः, विद्वान्
-वेति इति विद्वान् = विबुधजनः पण्डितः, अस्ति = अस्यां सभायां वर्तते । यः =
यः पण्डितः, नित्यं=सर्वदा, उन्मार्गगामिनाम् = उत्त=उद्धतः कुतिसतः मार्गः = पन्थाः
इत्युन्मार्गः, उन्मार्गं गच्छन्ति ते उन्मार्गगामिनः, तेषाम्=असत्कर्मप्रवृत्तानाम्, यतः
अनधिगतशास्त्राणाम्-अधिगतं पठितं शास्त्रं यैस्ते अधिगतशास्त्राः, ते न भवन्तीति
अनधिगतशास्त्रास्तेषाम्, एतावत्समयम् अपि शास्त्राभ्यासविमुक्तानामित्यर्थः, मम=
मे, पुत्राणां = तनयानाम् इदानीम् = अस्मिन् काले, अध्ययनसमये व्यतीतेऽपि,
यौवनकाले इत्यर्थः, नीतिशास्त्रोपदेशेन—नीतेः प्रतिपादक शास्त्रं नीतिशास्त्रं तस्य
उपदेशः = शिक्षा तेन, पुनर्जन्म—पुनः = द्वितीयम्, जन्म = पाण्डित्याऽऽधानेन
मनुष्यगणनायोग्यतारूपं जननं कारयितुं समर्थः = शक्नो भवतीति ।

भा०—इस प्रकार बहुत विचार करके उस राजा ने पण्डितों की एक बड़ी सभा बुलाई, उसमें राजा सुदर्शन ने कहा कि हे माननीय पण्डितवृन्द ! मेरी प्रार्थना सुनिए—
कोई ऐसा विद्वान् है जो कि शास्त्र तथा धर्म से विमुख मेरे पुत्रों को नीतिशास्त्र का उपदेश
देकर विद्वत्तासम्बन्धी नया जन्म दे सके ?

यतः—काचः काञ्चनसंसर्गाद् धत्ते मारकतीर्द्युतीः ।

तथा सत्सन्निधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥ ४० ॥

अ०—(यथा) काचः काञ्चनसंसर्गाद् मारकतीः द्युतीः धत्ते, तथा मूर्खः सत्सन्निधा-
नेन प्रवीणतां याति । व्या०—(यथा यद्वत्) काचः किञ्चिन्मात्रहरिद्वर्णः=अपकृष्टपा-
थिवपदार्थोऽपि, काञ्चनस्य=सुवर्णस्य संसर्गः=सन्निधानं तस्मात्, (हेत्वर्थे पञ्चमी) ।
मारकतीः मरकतस्य मणेः इमाः मारकतयः ता मारकतीः (पिशङ्गमिश्रणात् नाति-

पिशङ्गहरिदरूपाः किन्तु मध्याभाः), धृतीः, कान्तीरिति यावत्, धत्ते = धारयति । तथा = तद्वत्, मूर्खः = मूढः, अकुशल इति यावत्, एतादृशः अपि पुरुषः, सतां = पण्डितानां, सन्निधानेन = सहवासेन, प्रवीणतां = निपुणतां व्यवहारकुशलताधर्म-श्रद्धादिकं याति = विन्दति ।

भा०—जैसे काँच इस्का रंग का होने पर मा सुवर्ण के साथ रखने से मरकतमणि की कान्ति के समान तेजस्वी कान्तिवाला हो जाता है वैसे ही सद्गुणवाले पुरुषों के सह-वास से दुर्बुद्धि वाला पुरुष भी सद्गुणवान् हो जाता है ॥ ४० ॥

उक्तं च—हीयते हि मातस्तात ! हीनैः सह समागमात् !

समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥ ४१ ॥

भा०—हे तात ! हीनैः सह समागमात् मतिः हीयते हि, समैः च समताम् एति । विशिष्टैः च विशिष्टताम् (एति) । व्या०—हे तात ! हे प्रिय ! 'स्निग्धे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते' इति । हीनैः = स्वापेक्षया न्यूनस्वभावबुद्धिगुणादिभिः पुरुषैः सह समागमात् = सदा सहयोगात्, मतिः = स्वकीयबुद्धिः गुणाः स्वभाव-श्चेति, हीयते = नीचतां याति, हि = निश्चयार्थः । अथ च समैः = स्वसमानगुणशालिभिः समागमात् स्वबुद्ध्यादिकं समतां = समानस्थितिम्, यादृशं भवेत् तथैवेत्यर्थः, एति = प्राप्नोति । अथ च विशिष्टैः = स्वापेक्षया गुणादिभिस्त्वृष्टैः सह समागमात् विशिष्टताम्, सहर्तां स्थितिमिति यावत्, एति = प्राप्नोति ।

भा०—नीच पुरुषों के संग से श्रेष्ठपुरुष भी नीच काम करनेवाला हो जाता है, समानगुणों/ जन के संग से अपनी यथास्थिति में ही रहता है और श्रेष्ठ पुरुष के संग से नीच भी श्रेष्ठ हो जाता है इसलिए महापुरुषों का संग करना चाहिये ॥ ४१ ॥

अत्रान्तरे विष्णुशर्मनामा महापण्डितः सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञो बृहस्पतिरिवाऽब्रवीत्—'देव ! महाकुलसम्भूता एते राजपुत्राः, तत् मया नीतिं ग्राहयितुं शक्यन्ते ।

व्या०—अत्र = अस्मिन्, अन्तरे = अवसरे, विष्णुशर्मनामा = 'विष्णुशर्मा' इति नाम यस्य सः (बहुव्रीहिः) तादृशः, सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञः—सकलानि च तानि नीतिशास्त्राणि चेति सकलनीतिशास्त्राणि, तेषां तत्त्वं = गूढाऽभिप्रायः, तत् जानाति इति, सकलशास्त्रेषु विद्वान् इत्यर्थः, महापण्डितः = विबुधाऽग्रगण्यः । बृहस्पतिरिव = सुरगुहिरिवेयुपमा, अब्रवीत् = अकथयत् । हे देव ! हे राजन् ! एते राजपुत्राः = राज्ञः पुत्राः राजपुत्राः, महाकुलसम्भूताः = महाकुले सम्भूताः महाकुलसम्भूताः = श्रेष्ठ-राजकुले लब्धजन्मानः सन्ति, तत् = तस्माद्धेतोः, एते, मया = विष्णुशर्मणा, नीतिं = नीतिशास्त्रम्, ग्राहयितुं = सम्यग् बोधयितुं शक्यन्ते ।

भा०—राजा के निवेदन के बाद उसी समय 'विष्णुशर्मा' नाम का पण्डित जो कि सकल नीतिशास्त्र को जानता था और बृहस्पति के समान था उसने कहा—हे राजन् ! उत्तम

कुल में उत्पन्न हुए इन राजपुत्रों को मैं नीतिशास्त्र का ज्ञान करा सकता हूँ ।

यतः—नाऽद्रव्ये निहिता काचिद् क्रिया फलवती भवेत् ।

न व्यापारशतेनाऽपि शुकवत् पाठयते वकः ॥ ४२ ॥

आ०—अद्रव्ये निहिता काचिद् (अपि) क्रिया फलवती न भवेत्, (यथा) वकः व्यापारशतेनाऽपि शुकवत् (केनाऽपि) न पाठयते । व्या०—अद्रव्ये-न द्रव्यम् अद्रव्यं तस्मिन् अयोग्ये पात्रे इत्यर्थः । निहिता = प्रयुक्ता, काचिदपि क्रिया=शिक्षाप्रदानाद्यात्मिका, फलवती = सफला फलशालिनी, भवेत् । तत्र दृष्टान्तः—यथा वकः = वकनामा पक्षी, अपायत्वात् व्यापारशतेनाऽपि—व्यापाराणां शतं तेन=बहुधा प्रयत्नेनाऽपि शुकवत् = यथा स्वल्पप्रयासेन शुकः पात्रत्वात् पाठयते तथेत्यर्थः केनाऽपि न पाठयते = पक्षिशिक्षकेनाऽपि पाठयितुं न शक्यते इति ।

भा०—जो कुपात्र है, उसमें प्रयत्नपूर्वक किया हुआ भी कार्य सफल नहीं होता जैसे कि बगुला वाक्य बोलने का पात्र नहीं होने से बहुप्रयत्नपूर्वक किया हुआ शिक्षण भी उसमें सफल नहीं होता है और सुगा का (पात्र होने से) शिक्षण सफल होता है । वैसे इन सुपात्र राजपुत्रों में मेरा प्रयत्न सफल होगा ॥ ४२ ॥

अन्यच्च—अस्मिन्स्तु निर्गुणं गोत्रे नाऽपत्यमुपजायते ।

आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः ॥ ४३ ॥

आ०—अस्मिन् तु गोत्रे निर्गुणम् अपत्यं न उपजायते (यथा) पद्मरागाणाम् आकरे काचमणेः जन्म कुतः । व्या०—अस्मिन् तु = एतस्मिन् श्रेष्ठतमे भवदीये, गोत्रे = वंशे, निर्गुणम्-न-विद्यन्ते गुणा यस्य तत् निर्गुणं गुणशून्यम्, अपात्रमिति यावत्, एतादृशम् । अपत्यम्-न अधः पतन्ति पितरः अनेनेति अपत्यं = सन्ततिः, न उपजायते न प्रादुर्भवति । यथा (दृष्टान्तः)—पद्मरागाणाम्-पद्मस्य राग इव रागो येषान्ते इति पद्मरागाः = कमलान्तर्गततरकिमसमकान्तिमन्तो मणिविशेषास्तेषाम्, आकरे-उत्पत्तिस्थाने खनिविशेषे, काचमणेः=काचस्य तुच्छपार्थिवपदार्थस्य, जन्म = उद्भवः, कुतः कस्मात् सम्भवति, अर्थात् न संभवत्येव ।

भा०—बुद्धिशाली तथा सद्गुणी राजाओं के वंश में बुद्धिशाली और गुणवाली ही संतति उत्पन्न होती है, मूर्ख और गुणहीन नहीं होती । जैसे कि मणि के उत्पत्तिस्थान में से मणि ही पैदा होता है, काच नहीं होता । इसलिए बुद्धिशाली तथा सुगुणी इन राजपुत्रों को अल्प प्रयास से नीति का शिक्षण दे सकता हूँ ॥ ४३ ॥

अतोऽहं षण्मासाभ्यन्तरे भवत्पुत्रान् नीतिशास्त्राऽभिज्ञान् करिष्यामि । राजा सविनयं पुनरुवाच ।

व्या०—अतः=अस्मात् हेतोः महाकुलप्रसूतत्वेन उपदेशग्रहणधारणपटुतायोग्यत्वादित्यर्थः । अहं=विष्णुशर्मा, षण्मासाभ्यन्तरे=षड्वयवा मासाः षण्मासाः तेषाम्

अश्वन्तरं = मध्यं तस्मिन्, षण्णां मासानामपरिसमाप्तौ यावदित्यर्थः । भवतः = राज्ञः, पुत्रान् = कुमारान्, नीतिशास्त्रम् अभिज्ञानन्तीति नीतिशास्त्राभिज्ञान्तान् = नीतिनिपुणान् करिष्यामि = विधास्यामीति । ततः राज्ञः = सुदर्शनः, सविनयम् = विनयेन सह वर्तमानं यथा स्यात्तथा = सप्रश्रयं पुनः = भूयः उवाच = उक्त्वान् ।

भा०—इस हेतुसे (बुद्धिमान् होने के कारण) छः मास के अन्दर आप के पुत्रों को नीतिशास्त्र में निपुण कर दूँगा । उसके बाद सुदर्शन राजाने फिर नम्रतापूर्वक कहा—

‘कीटोऽपि सुमनःसङ्गादरोहति सतां शिरः ।

अश्माऽपि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥ ४४ ॥

भा०—कीटः अपि सुमनःसङ्गात् सतां शिरः आरोहति, अश्मा अपि महद्भिः सुप्रतिष्ठितः (सन्) देवत्वं याति । व्या०—कीटः = छुद्रजन्तुः, अपि = स्पर्शनाऽनहोऽपि सुमनःसङ्गात्—सुमनसां = कुसुमानां सङ्गः = योगः तस्मात्, पुष्पेऽवस्थानादित्यर्थः, सतां = महापुरुषाणां राजादीनाम्, शिरः = मस्तकम्, आरोहति आश्रयति, शिरसि स्थानं लभत इत्यर्थः । एवम् अश्मा = प्रस्तरः, अपि = निकृष्टपार्थिवपदार्थोऽपि, महद्भिः = श्रोत्रियपुरुषैः (जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद् द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥) सुप्रतिष्ठितः = वेदमन्त्रादिना प्रतिष्ठां नीतः, सन्, देवत्वं = लक्ष्मीनारायणादिदेवभावम्, याति = प्राप्नोति ।

भा०—जैसे छुद्रजन्तु कीड़ा भी पुष्प के योग से बड़े २ पुरुषों के शिर पर जा बैठता है और पत्थर भी बड़े पुरुषों से मूर्तिरूपसे स्थापित करने पर देवभाव को प्राप्त हो जाता है वैसे ही मेरे पुत्र मूर्ख होनेपर भी आप जैसे विद्वान् के आश्रय में रहने से गुणवान् हो जायेंगे ॥ अन्यच्च—यथोदयगिरेर्द्रव्यं सन्निकर्षेण दीप्यते ।

तथा सत्सन्निधानेन हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥ ४५ ॥

भा०—यथा द्रव्यम् उदयगिरेः सन्निकर्षेण दीप्यते, तथा हीनवर्णः अपि सत्सन्निधानेन दीप्यते । व्या०—यथा = यद्वत्, द्रव्यम् = उदयाचलसमीपस्थं चाकचिह्न्यादियुक्तपाषाणादिकम्, उदयगिरेः = उदयाचलपर्वतस्य सन्निकर्षेण (हेत्वर्थे पञ्चमी) सामीप्यादित्यर्थः, दीप्यते = प्रकाशते, दीप्तिमद् भवति । तथा = तद्वत्, हीनवर्णः अपि—हीनः निकृष्टः वर्णः जातिर्यस्य, अथवा हीना वर्णा अक्षराणि यस्य सः = जात्याऽपकृष्टः अक्षरज्ञानशून्यो वेत्यर्थः, एतादृशः पुरुषोऽपि । सतां महताम्, विबुधानामिति यावत्, सन्निधानं = सहवासः आश्रयणमिति यावत्, तेन (हेत्वर्थे तृतीया) सहतामाश्रयणादित्यर्थः । दीप्यते = शोभते, उत्कर्षं लभते इत्यर्थः ।

भा०—जैसे तेजहीन श्वेत पत्थर आदि वस्तु उदयाचल के समीप में रहने से तेजस्वी बन कर चमकती है, वैसे छोटी जाति में उत्पन्न हुआ अथवा कुछ भी नहीं पढ़ा हुआ ऐसा पुरुष भी बड़े पुरुष के आश्रय से बड़ा हो जाता है ॥ ४५ ॥

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।

आस्वाद्यतोयाः प्रवहन्ति नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥४६॥

अ०—गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति, ते निर्गुणं प्राप्य दोषाः भवन्ति, नद्यः आस्वाद्यतोयाः प्रवहन्ति, समुद्रम् आसाद्य अपेयाः भवन्ति । व्या०—गुणाः=विद्याविनयशौचदानदाश्रियादयः, गुणज्ञेषु गुणान् जानन्ति इति गुणज्ञास्तेषु=गुणपरीक्षणसमर्थेषु, पुरुषेषु, गताः सन्तः, गुणाः=गुणत्वेन ख्याताः सद्गुणा इति यावत्; भवन्ति=सम्पद्यन्ते, ते एव=विद्यादयो गुणाः निर्गुणं तदपरीक्षकं कुपात्रम्, प्राप्य=आश्रयत्वेन=समासाद्य, दोषाः=दोषत्वेन ख्याता दुष्टगुणाः, भवन्ति=सम्पद्यन्ते तत्र इष्टान्तः नद्यः=सरितः, आस्वाद्यतोयाः=अस्वाद्यं सुपेयं मधुरं, तोयं=जलं यासु ताः यासां ता वा इति आस्वाद्यतोयाः=सुपेयमधुरजलिशालिन्यः, प्रवहन्ति=प्रकर्षेण वहन्ति । किन्तु ताः समुद्रं=लवणोदकसागरम्, आसाद्य=आश्रयत्वेन अङ्गीकृत्य, अपेयाः=पानं योग्याः, पेयाः ताः न भवन्ति इति अपेयाः=चारसंसर्गात् पानायोग्या भवन्ति इति ।

भा०—जैसे जब तक जल नदियों में रहता है तब तक मधुर पीने लायक होता है और समुद्रमें जाने के बाद खारा हो जाने से पीने लायक नहीं रहता । वैसे ही अच्छे २ गुण भी लायक (सज्जन) पुरुषों को सिखाने से श्रेष्ठ सद्गुण होते हैं और कुपात्र को सिखाने से गुण भी दुर्गुण दोषरूप हो जाते हैं ॥ ४६ ॥

तदेतेषामस्मत्पुत्राणां नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्तः 'प्रमाणम्' इत्युक्त्वा तस्य विष्णुशर्मणो (करे) बहुमानपुरःसरं पुत्रान् समर्पितवान् ।

व्या०—तत्=तस्माद्धेतोः, यतः सत्पुरुषयोगात् निकृष्टोऽपि उत्कर्षं याति अस्माद्धेतोरित्यर्थः । भवन्तः=यूयम्, विष्णुशर्मा पण्डितः (सम्मानार्थं बहुवचनप्रयोगः) एतेषां=पुरः समुपस्थितानाम्, अस्माकं पुत्राः अस्मत्पुत्राः तेषां मम सुदर्शनस्य तनयानाम्, नीतिशास्त्रोपदेशाय=नीतिरेव शास्त्रं तस्य उपदेशः=शिक्षा, तस्मै इत्यर्थः, प्रमाणम्=('प्रमाणं निश्चयमर्थादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च ह्येवैकत्वे प्रमातरि ॥' इति मेदिनीवचनान् 'प्रमाणम्' इति एकवचनं क्लीबत्वाच्च 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवत्) प्रमातारः=स्वतन्त्रसत्ताका इत्यर्थः । इति=इत्थम्, उपस्था=कथयित्वा सः सुदर्शनराजः, तस्य=शिक्षकत्वेन निर्धारितस्य विष्णुशर्मणः पण्डितस्य, (करे=हस्ते) बहुमानपुरःसरं=पुरः सरति इति पुरःसरः, बहुमानः पुरःसरो यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा तत्, अतिसम्मानपूर्वकमित्यर्थः, पुत्रान्=स्वसुतान् समर्पितवान्=सम्यक् अर्पयामास ।

भा०—महान् पुरुषके योग से ही महत्ता मिलती है—इसलिए इन मेरे पुत्रों को नीतिशास्त्र का शिक्षण देने के लिए आप (विष्णुशर्मा) ही प्रमाणभूत हैं, ऐसा कहकर राजाने उस विष्णुशर्मा पण्डित के हाथ में अति आदर पूर्वक अपने राजकुमारों को सौंप दिया ।

अथ मित्रलाभ-प्रस्तावः

अथ प्रासादपृष्ठे सुखोपविष्टानां राजपुत्राणां पुरस्तात् प्रस्तावक्रमेण स पण्डितोऽब्रवीत्—भो राजपुत्राः शृणुत—

व्या०—अथ = समर्पणानन्तरम्, प्रासादपृष्ठ-प्रासादस्य=सौधस्य राजभवनस्य, पृष्ठम् = उपरिभागः चन्द्रशाला तस्मिन्, सुखोपविष्टानाम्—सुखम् उपविष्टास्तेषां=शान्तिपूर्वकं स्थितानामित्यर्थः । राज्ञः पुत्राः राजपुत्राः तेषां = नृपस्य तनयानामित्यर्थः । पुरस्तात् = समक्षम् । प्रस्तावस्य = अवसरसङ्गतेः, क्रमः = रीतिः तेन, अवसरं प्राप्येत्यर्थः, सः विष्णुशर्मा पण्डितः अब्रवीत् = कथयामास (वक्ष्यमाणमिति शेषः) । भोः राजपुत्राः = भोः—इति सम्बोधने, हे राजतनयाः यूयम् शृणुत = आकर्णयत ।

भा०—राजपुत्रों के सुपुर्द करने के बाद राजभवन के ऊपर छतपर सुखपूर्वक बैठे हुए राजपुत्रों के सामने अवसर देखकर विष्णुशर्मा पण्डित ने कहा—हे राजपुत्रो ! सुनो—

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ १ ॥

अ०—धीमतां कालः काव्यशास्त्रविनोदेन गच्छति, मूर्खाणां (तु कालः) व्यसनेन निद्रया कलहेन वा (गच्छति) । व्या०—धियः सन्ति एषामिति धीमन्तः तेषां = विदुषामित्यर्थः, कालः = आयुःसमयः, काव्यम्-कवेः कर्म काव्यं=रसान्वितं व्याख्यानं वचनमिति यावत्, तदेव शास्त्रम् इति काव्यशास्त्रम्, तेन यो विनोदः = आनन्दः तेन काव्यशास्त्रविनोदेन=आलोचने श्रवणे वा सति रसजनकवाक्यसमूहात्मकशास्त्रजनिताऽऽनन्दनेत्यर्थः, गच्छति=व्यतीतो भवति, न तु व्यर्थो गच्छति । मूर्खाणां = शास्त्रविमुखानां (तु कालः=आयुःसमयः) व्यसनेन—व्यस्यते चित्तम् अनेनेति व्यसनं तेन = सुरापानद्यूतक्रीडागृगयादिव्यसनेनेत्यर्थः । निद्रया = दिवा निद्रया, स्वप्नतुल्यया तामसांशाऽऽपन्नया मद्यपानादिजन्योन्मत्ताऽवस्थयेति यावत् । कलहेन = विवादेन वा, गच्छति = अतिवर्तते । इति ।

भा०—बुद्धिमान लोग अपने जीवन-समय को नीतिशास्त्रादि में बिता कर सार्थक करते हैं और मूर्खलोग तो जुवा खेलना आदि व्यसनो में, सोने में, या तो क्लेश-दंटा में अपने जीवन-समय को बरबाद करते हैं। इसलिये अपने को नीतिशास्त्र के चिन्तन में विनोद करना चाहिए ॥ १ ॥

तद् भवतां विनोदाय काककूर्मादीनां विचित्रां कथां कथयिष्यामि ।
राजपुत्रैरुक्तम्-आर्थ ! कथयताम् । विष्णुशर्मोवाच-शृणुत यूयम्,
सम्प्रति मित्रलाभः प्रस्तूयते, यस्याऽयमाद्यः श्लोकः ।

व्या०—तत्=तस्मात्, 'यतः धीमतां काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति' इत्य-

स्माद्धेतोरित्यर्थः, भवतां=युष्माकम् (राजपुत्राणाञ्च), विनोदाय=प्रीत्यर्थम्, अहम् (विष्णुशर्मा) काककूर्मादीनाम्—काकश्च कूर्मश्च काककूर्मौ, तौ आदी येषान्ते तेषां=काककूर्महरिणमूषकादीनामित्यर्थः, विचित्रां=विविधां रमणीयां, मनोहारिणीमित्यर्थः, कथाम्=उपन्यासम् वार्तामिति यावत्, कथयिष्यामि=वक्ष्यामि (एतच्छ्रुत्वा) राजपुत्रैः=राज्ञः पुत्राः राजपुत्रास्तैः=राजकुमारैः उक्तम्=अभिहितम् आर्य ! = पूज्य ! कथ्यताम् (कथा भवद्भिरिति शेषः) । तदनन्तरं विष्णुशर्मा पण्डितः उवाच=उक्तवान्, यूयम्=भवन्तः राजपुत्राः, शृणुत=साधनम् आकर्णयत, संप्रति=एतस्मिन् समये, मित्रलाभः—मित्रस्य=सुहृदो लाभः=प्राप्तिः मित्रलाभाख्यविषयः प्रस्तूयते=यथावसरं प्रारभ्यते, 'मित्रं कीदृग्भवति कीदृग् मित्रं कर्तव्यम्, केन प्रकारेण वा श्रेष्ठमित्रं लभ्यते' इत्येतत् सर्वं कथयामि । यस्य=मित्रलाभाख्यस्य उपाख्यानस्य, अयं=वक्ष्यमाणः, आद्यः—आदौ भवः प्रथमस्थः श्लोकः=अनुष्टुप्चत्वारमककविता, अस्तीति शेषः ।

भा०—धीमान् पुरुषो का समय काव्य-शास्त्रविनोद से ही व्यतीत होना चाहिये इसलिये आपके विनोद के लिये मैं काक, कूर्म आदि की विचित्र मनोरंजक कथायें कहूँगा । तब राजपुत्रों ने कहा—आर्य ! कहिये । (उसके बाद) विष्णुशर्माजीने कहा—आपलोग सुनिए इस समय मित्रलाभ नाम की कथा प्रारम्भ करता हूँ, जिसका यह पहला श्लोक है—

असाधना वित्तहीना बुद्धिमन्तः सुहृत्तमाः ।

साधयन्त्याशु कार्याणि काककूर्ममृगाश्च ॥ २ ॥

भा०—असाधनाः वित्तहीनाः बुद्धिमन्तः सुहृत्तमाः काककूर्ममृगाः आशु कार्याणि आशु साधयन्ति । व्या०—न विद्यते साधनानि=अस्त्रशस्त्राद्युपायात्मकनिमित्ता-रणानि येषान्ते असाधनाः, निरुपाया इत्यर्थः । वित्तेन=पुवर्णरूप्यकादिद्रव्येण धनेन, हीनाः=शून्याः, दरिद्रा इत्यर्थः । बुद्धिः विद्यते येषान्ते बुद्धिमन्तः=बुद्धिमति-प्रतिभैतत्प्रयवन्त इति यावत्, ('बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेया, मतिरागामिगोचरा । प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः ॥' इति) शोभनं=परस्परनिष्कपटं हृदयं येषान्ते सुहृदः, अतिशयेन सुहृदः इति सुहृत्तमाः=परस्परम् अतिशयेन सौहार्दम् आपन्नाः सर्वकार्यैकमत्याः सन्तः, काकश्च (वायसः) कूर्मश्च (कच्छपः) मृगश्च (हरिणः) आशुश्च (मूषकः) इति काककूर्ममृगाः आशुश्च, तैः इवेति काककूर्ममृगा-ऽऽशुवत् । आशु=शीघ्रम्, कार्याणि=प्रारब्धकार्याणि, साधयन्ति=सम्पादयन्ति ।

भा०—जैसे काक-कूर्म-हरिण-चूहा इन चारों के पास कोई साधन तथा धन नहीं था, तो भी अपनी बुद्धिमत्ता के साथ-साथ मित्रता से एकमत होकर असाध्य कार्य को भी सिद्ध किया जैसे अस्त्र-शस्त्रादिक साधन तथा धनरहित भी बुद्धिमान् मित्रगण मिलकर असाध्य कार्य को भी सिद्ध कर सकते हैं ॥ २ ॥

राजपुत्रा ऊचुः—कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्—

अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शास्त्रमलीतकः । तत्र नानादिग्देशादा-
गत्य रात्रौ पक्षिणो निवसन्ति । अथ कदाचित् अवसन्नायां रात्रौ
अस्ताचलचूडाऽवलम्बितः भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि,
लघुपतनकनामा वायसः प्रबुद्धः कृतान्तमिव द्वितीयमन्तं पाशहस्तं,
व्याधम् अपश्यत् । तम् आलोकयामास चिन्तयत्—‘अद्य प्रातरेवाऽनिष्ट-
दर्शनं जातम्, न जाने किम् अनभिमतं दर्शयिष्यति’ इत्युक्त्वा तदनु-
सरणक्रमेण व्याकुलश्चलितः ।

अ०—राज्ञः पुत्राः राजपुत्राः=राजकुमाराः, ऊचुः=कथयामासुः, एतत्=‘असाधना’
इत्यादिश्लोकोक्तं यत् काकादीनां निदर्शनं (दृष्टान्तम्) तत् कथञ्च-केन प्रकारेणाऽ-
स्ति ? इत्येवं प्रश्नानन्तरम्, सः=विष्णुशर्मा पण्डितः, अब्रवीत्=अकथयत्-गोदाव-
रीतीरे-गोदावर्याः=गोदावरीनामनद्याः, तीरं=कूलं तस्मिन्, विशालः=विस्तृतशा-
खादिपरिकरः, शास्त्रमलीतकः=‘शास्त्रमली’ नामा तरुः वृक्षः, अस्ति=विद्यते । तत्र=त-
स्मिन् वृक्षे, नानादिग्देशात्=दिक् च देशश्च तयोः समाहारः दिग्देशम्, नाना च तत्
दिग्देशं चेति तस्मात्=विभिन्नदिशः विभिन्नदेशाच्चेत्यर्थः, आगत्य=एत्य, रात्रौ=
निशायाम्, पक्षिणः=पक्षा विद्यन्ते एषाम् इति पक्षिणःखगाः पक्षिणः, निवसन्ति=
रात्रिकालं यापयन्ति । अथ गच्छति समये, कदाचित्=एकस्मिन् समये, रात्रौ=निशा-
याम्, अवसन्नायां=शीणायाम्, प्रभातायां संध्यामिति यावत्, भगवती=भगाः=
ऐश्वर्याणि सन्ति अस्य भगवान् तस्मिन्=ऐश्वर्यशालिनि, कुमुदिनीनायके=कुमुदिन्याः
नायकः तस्मिन्=कुमुद्वतीपतौ, चन्द्रमसि=शशाङ्के, अस्ताचलस्य चूडा=शिखरम्,
तदवलम्बते इति अस्ताचलचूडावलम्बितस्मिन्, अस्तं गते सतीत्यर्थः । लघु द्रुतं
पतनं उड्डयनं यस्य सः, लघुपतनकः, लघुपतनक इति नाम=अभिधानं यस्य सः=
लघुपतनकनामा, वायसः=काकः, प्रबुद्धः=प्रकर्षेण जागरितः सन्, द्वितीयम्-द्वयोः
पूरणः द्वितीयस्तं द्वितीयम्=अन्यम्, कृतान्तमिव—कृतं सृष्टम् अन्तयति मारयति
यः कृतान्तस्तं यममिव, अटन्तम्—अटतीति अटन्तं=अमन्तम्, पाशहस्तम्=पाशः=
जालं हस्ते यस्य सः पाशहस्तस्तं करगृहीतजालम्, व्याधं=कञ्चित् मृगयुक्, अप-
श्यत्=ददर्श । तं मृगयुम्, अवलोक्य=साक्षात्कृत्य, स वायसः अचिन्तयत्=चिन्तां
कृतवान्, अद्य=अस्मिन् दिवसे, प्रातरेव=प्रभातसमये निद्रात्यागावसरे एव,
अनिष्टदर्शनम्—न इष्टः अनिष्टस्तस्य=अनभिलषितस्य अमङ्गलरूपस्य व्याधस्य
दर्शनम्=अवलोकनम्, दैवात् जातं=सम्भूतं न जाने=अहं (काकः) न वेद्मि, किम्
अनभिमतं=किंविधम् अशुभम्, दर्शयिष्यति=वटयिष्यति, इत्युक्त्वा=इति वाक्य-
मुच्चार्य, तदनुसरणक्रमेण—तस्य व्याधस्य अनुसरणं=पश्चात् गमनं, तस्य क्रमः=

आचरणम् , तेन व्याकुलः विशेषेण आकुलः सन् , चलितः = चचाल ।

भा०—तब राजपुत्रों ने कहा—असाध्य कार्य को भी सिद्ध करने में काक-कच्छपिदि का दृष्टान्त बताया सो किस प्रकार ? विष्णुशर्मा ने कहा (कथा शुरू की)—गोदावरी नाम की नदी के किनारे पर विशाल 'सिमल' का वृक्ष है, उस वृक्ष पर चारों तरफ के बहुत से पक्षिगण देश-देशान्तरों से आकर रात्रि बिताते थे, एक बार प्रातःकाल हुआ और भगवान् कुमुदिनीनायक चन्द्रमा अस्त हो गये, तब एक 'लघुपतनक' नामक काक ने जागते ही यम के सदृश और हाथ में जाल ले के घूमते हुए व्याध को देखा, व्याध को देख कर काक सोचने लगा 'आज प्रातःकाल में ही अमाङ्गलिक (अशुभसूचक) दर्शन हुआ, न मालूम यह किस प्रकार का अनिष्ट (आपत्ति) करेगा' इतना कहकर उस व्याधि के पीछे-पीछे वह काक व्याकुल होकर चल दिया ।

यतः—शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।

दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ३ ॥

अ०—शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च दिवसे दिवसे मूढम् आवि-
शन्ति, न तु पण्डितम् । व्या०—अतः कारणमाह—शोकेति । शोकस्य = परितापस्य,
स्थानानि = निमित्तानि तेषां सहस्राणि, सहस्रशः शोकस्य निमित्तकारणानीत्यर्थः ।
भयस्य स्थानानि = निमित्तकारणानि, तेषां शतानि = शतशः भयकारणानि चेत्यर्थः,
दिवसे दिवसे = प्रतिदिनमित्यर्थः । मूढं = मूर्खं पुरुषम् , आविशन्ति = व्याकुलीकुर्वन्ती-
त्यर्थः । न तु पण्डितं = बुद्धिरन्तं पुरुषम् , तानि शोकादिस्थानानि पराभवन्तीति ।

भा०—मूर्ख जन अपने स्वभाव से ही नित्यप्रति शोक और भय के कारणों को उत्पन्न करता है न कि विद्वान्, क्योंकि विद्वान् जन अपनी निपुणता से ही शोक के कारणों को शुभप्रद बना देते हैं, इसलिये काक भी अपनी बुद्धयनुसार आनेवाला दुःख न आने पाये ऐसा प्रयास करने में प्रवृत्त हुआ ॥ ३ ॥

अन्यच्च—विषयिणामिदमवश्यं कर्त्तव्यम् ।

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महत् भयमुपस्थितम् ।

मरणव्याधिशोकानां किमय निपतिष्यति ॥ ४ ॥

अ०—उत्थाय उत्थाय अद्य मरणव्याधिशोकानां किं निपतिष्यति (इति यद्)
भयम् उपस्थितम् (तत्) बोध्यम् । व्या०—किञ्च, विषयिणाम् = सुखप्रदविष-
याऽ(साधनविशेषाः) भिलापिणां गृहिणाम् , इदं = वक्ष्यमाणकार्यं तु, अवश्यं = नि-
श्चय एव कर्त्तव्यम् = अनुष्ठेयम् । तत्किमित्यत आह—उत्थायेति । प्रतिदिनं शय्याया
उत्थितो भूत्वेत्यर्थः । अद्य = अस्मिन् दिवसे, मरणं = मृत्युः, व्याधिः = रोगाद्यात्मकः,
शोकः = हृदयचिन्ताऽऽत्मकतापः, तेषां मध्ये किम् = कतमत्-मरणं व्याधिः शोको
वा, निपतिष्यति = समेप्यति । इति = इत्येवं प्रकारेण यत् यत् महत् = अतिदारु-
णम् , भयं = भयनिदानम् , उपस्थितं = समागतं स्यात् , तत्तत् सर्वं बोद्धव्यम् ।

भा०—इस संसार में अपना संरण चाहने वाले जनों का यह कर्तव्य है कि—रोजाना प्रातःकाल उठकर मरण वा दुःख अथवा शोक इन तीनों में से जो आज आने वाला हो—उसका विचार करके तब महान् भय दूर करने के प्रयत्न में सावधान बने ॥ ४ ॥

अथ तेन व्याधेन तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम् । स च तत्र प्रच्छन्नो भूत्वा स्थितः । अस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवनामा कपोतराजः सपरिवारो वियति विसर्पस्तंस्तण्डुलकणान् अवलोकयामास । ततः कपोतराजस्तण्डुलकणलुब्धान् कपोतान् प्राह—‘कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां सम्भवः, तन्निरूप्यतां तावत्, भद्रमिदं न पश्यामि पायेणाऽनेन तण्डुलकणलोभेनाऽस्माभिरपि तथा भवितव्यम् ।

व्या०—अथ व्याधाऽनुगमनाऽनन्तरम् (कुत्रचित्स्थले) तेन पूर्वोक्तेन व्याधेन, तण्डुलानां कणास्तान् = तण्डुलखण्डानित्यर्थः, विकीर्य = भूमौ विक्षिप्य, जालं = पतत्रिपथादिवन्धनरूपं जालम्, विस्तीर्णं = भूमौ तण्डुलकणोपरि प्रसारितम्, (कचिस्पुस्तके—‘विस्तीर्य’ इति पाठः, तस्य प्रसार्य इत्यर्थो बोध्यः) स च = पूर्वोक्तः व्याधः, तत्र = समीपप्रदेशे, प्रच्छन्नः = लतागुहमादौ तिरोहितो भूत्वा, स्थितः = वर्तते स्म, अस्मिन्नेव काले = समये, चित्रग्रीवनामा = गिलति अनया सा ग्रीवा, चित्रा = नानारूपवती ग्रीवा यस्य सः = चित्रग्रीवनामक इत्यर्थः । कपोतानां राजा इति कपोतराजः = वृद्धपारावतः, सपरिवारः परिव्रियन्ते एभिः इति परिवारास्तैः सहितः सपरिवारः = परिजनसहितः, वियति = भगने, विसर्पन्—गच्छन् उड्डीयमानः सन्, तान् विकीर्णान् तण्डुलकणान्, अवलोकयामास = ददर्श । ततः = दर्शनाऽनन्तरम्, कपोतराजः सः पारावताधिपतिः, तण्डुलकणलुब्धान्—तण्डुलानां कणास्तण्डुलकणाः, तण्डुलकणानां लुब्धास्तान्, तण्डुलखण्डोलुपान् कपोतान् प्रति आह = उवाच, अत्र = एतस्मिन्, निर्जने = न विद्यन्ते जना यत्रेति निर्जनं तस्मिन् मनुष्यसञ्चरणशून्ये, वने = कानने तण्डुलकणानां कुतः = कस्माद् हेतोः, सम्भवः = उत्पत्तिः, निर्जनवने तण्डुलसम्भवो भवेन्न वा इति. प्रथमम् निरूप्यतां = निपुणतया विचार्यताम्, यतः विना विचारं कणभक्षणे प्रवृत्तौ कृतायां सत्याम् अहम्, इदं = साहसम्, भद्रं = सुखदं न पश्यामि अनेन साहसोत्पादकेन, तण्डुलकणानां लोभेन, अस्माभिः सर्वैः कपोतैरपि, प्रायेण = बाहुल्येन, तथा = व्याघ्रेण कङ्कणं प्रदर्श्य स्नानार्थं प्रेरितः पङ्के निमग्नः पान्थः पश्चान्मारितः तादृशाऽवस्थैः, भवितव्यमिति ।

भा०—उसके बाद उस व्याध ने चावल के कणों को पृथ्वीपर छीटकर ऊपर से जाल को फैला दिया और वह पास के छोटे पेड़ों के निकट छिपकर बैठ गया, उसी समय ‘चित्रग्रीव’ नाम के कबूतरों के राजा ने अपने परिवार-सहित आकाश में उड़ते २ उन चावलों के कणों को देख लिया, उसके बाद उन चावल के कणों को खाने के लिये लोभी

कवूतरों से कपोतराज ने कहा—इस मनुष्यरहित जङ्गल में चावल के कर्णों का संभव कैसे हो सकता है ? (अर्थात् नहीं हो सकता) इसलिये प्रथम उस बात का विचार करिये । (साहस करने से मैं कपोतराज अपना) कल्याण नहीं देख रहा हूँ, इन चावलों के कर्णों के लोभ से अपने को भी वैसा ही (जैसा कि सिंह के कहने से एक यात्री को सोने के कङ्कण के लोभ से तालाब के बीचड़ में फँस कर मरना पड़ा) होना पड़ेगा ।

कङ्कणस्य तु लोभेन मग्नः पङ्के सुदुस्तरे ।

वृद्धव्याघ्रेण सम्प्राप्तः पथिकः सम्मृतो यथा' ॥ ५ ॥

अ०—कङ्कणस्य तु लोभेन सुदुस्तरे पङ्के मग्नः पथिकः वृद्धव्याघ्रेण सम्प्राप्तः यथा सम्मृतः । व्या०—कङ्कणस्य=सुवर्णमयकराऽऽभूषणस्य वलयस्य, तु लोभेन=प्राप्त्य-मिलावया तु, सुदुस्तरे=अतिदुःखेनापि तरितुम् अशक्यं सुदुस्तरं तस्मिन् अतिगाढे इत्यर्थः, पङ्के=कदम्बे, मग्नः=निपतितः, पथिकः=पन्थानं गच्छतीति पथिकः=कश्चिन्-मार्गांगो यात्री, वृद्धश्चासौ व्याघ्रः तेन=जीर्णशार्दूलेन, सम्प्राप्तः=सम्यग् आक्रान्तः सन्, यथा=वेन प्रकारेण, सम्मृतः=मृत्युं गतः, अस्माभिरपि प्रायेण तथा भवि-तव्यम्, इत्यन्वयः ।

भा०—जैसे सोने के कड़े के लोभ से एक यात्री बाघ के कहने से तालाब में स्नान के लिये गया और वहाँ के गाढ़े कीचड़ में फँस गया, तब बाघ ने उसे मार डाला (ऐसे अपने को भी मरना होगा) ॥ ५ ॥

कपोता ऊचुः—‘कथमेतत्’ सोऽब्रवीत्—

कथा २

अहमेकदा दक्षिणारण्ये चरन्नपश्यम्—एको वृद्धो व्याघ्रः स्नातः कुशहस्तः सरस्तीरे ब्रूते—‘भो भोः पान्थाः ! इदं सुवर्णकङ्कणं गृह्यताम्’ ततो लोभाऽऽकृष्टेन केवलित्पान्थेन श्रालोचितं—भाष्येन एतत् सम्भवति, किन्तु अस्मिन् भाष्यसम्बन्धे प्रवृत्तिर्न विधेया ।

व्या०—कपोताः=जन्वे पारावताः, ऊचुः=वदन्ति स्म, एतद् व्याघ्रेण पथिकस्य मारणं कृतं तत्, कथं=केन प्रकारेण जातम् ? इत्येवं पृष्टे सति, सः=कपोतराजः, अब्रवीत्=प्रयुवाच—अहं कपोतराजः, एकदा=एकस्मिन् समये, दक्षिणारण्ये=अष्टादशति गच्छति तपःसिद्धयर्थं यस्मिन् तत् अरण्यं=वनम्, दक्षिणं=दक्षिणदिशास्थं च तद् अरण्यं चेति तस्मिन्, ‘दण्डकाऽरण्ये वने’ इति यावत्, चरन्-चरति इति चरन्=भ्रमन् सन् (वच्यमाणम्) अपश्यम्=दृष्टवान् । तथा हि—एकः वयसा वृद्धः कश्चिद् व्याघ्रः=विशेषेण आसमन्तात् जिघ्रति=घ्रात्वा जानाति पश्चादिकम् इति व्याघ्रः, स्नातः=कृतस्नानः, कुशः सन्ति हस्ते यस्य सः कुशहस्तः, तथाभूतः सन्, सरन्ति जलानि भूमितलतो यस्मिन् इति सरः=तडागः, तस्य तीरं तस्मिन्=तडाग-

तटे इत्यर्थः, वृत्ते=कथयति—भो भोः पान्थाः ! = (आदरे द्विरुक्तिः) हे पथिकाः !, इदं = मम करस्थितम्, सुवर्णस्य कङ्कणं सुवर्णकङ्कणं = स्वर्णमयं कराऽऽभूषणं वलयम्, युष्माभिः गृह्यताम् । ततः लोभेन आकृष्टः तेन लोभाकृष्टेन=लुब्धेन केनचित् पान्थेन = मार्गागेण, आलोचितं=चिन्तितम्, भाग्येन=पूर्वजन्मकृतपुण्येन दैवेन वा, एतत् बहुमूल्यं सुवर्णकङ्कणम्, सम्भवति=सम्भवेत् प्राप्तं भवति, किन्तु अस्मिन् आत्मसन्देहे आत्मनः=स्वस्य सन्देहः=मरणशङ्का यस्मिन् कार्यं वर्तते आत्मसन्देहस्तस्मिन्, मरणसन्देहारूपदकाय इत्यर्थः, प्रवृत्तिः=साहसप्रयत्नः, न विधेया = न कर्तव्या ।

भा०—कवूतरों ने पूछा—व्याघ्र ने पथिक को मार डाला वह कथा किस प्रकार है ? तत्र 'चित्रग्रीव' नामक कवूतर कहने लगा—मैंने दक्षिणदिशा के 'दण्डक' वन में घूमते र देखा कि—एक वृद्ध व्याघ्र स्नान करके हाथ में कुशा लेके तालाब के किनारे बैठकर बोलता था कि हे यात्री लोग ! यह सोने का कड़ा ले लो, ऐसा सुनकर लोभ के अधीन हो कर एक यात्री ने सोचा कि भाग्य से सुवर्ण का कड़ा मिला है, लेकिन जान के खतरे वाले कार्य में साहस की प्रवृत्ति नहीं करनी चाहिये ।

यतः—अनिष्टादिष्टलाभेऽपि न गतिर्जायते शुभा ।

यत्राऽऽस्ते विषसंसर्गोऽमृतं तदपि मृत्यवे ॥ ६ ॥

भा०—अनिष्टाद् इष्टलाभे अपि शुभा गतिः न जायते, यत्र विषसंसर्गः आस्ते तद् अमृतम् अपि मृत्यवे (भवति) । व्या०—न इष्टम् अनिष्टं तस्माद्=अप्रियाद् अहितकरात् व्याघ्रादेः इष्टस्य लाभः इष्टलाभस्तस्मिन्=स्वेप्सितकङ्कणलाभेऽपि, शुभा = कल्याणदा, गतिः = गम्यते इति गतिः फलं दशापरिणाम इति यावत्, न जायते = न सम्पद्यते । तत्र दृष्टान्तः—यत्र = यस्मिन्, अमृते; विषस्य=गरलस्य, संसर्गः = किञ्चिन्मात्रसम्बन्धः, मिश्रणभावात्मकः, आस्ते = वर्तते, तत् = तादृशम्, अमृतमपि = मृत्युनिवारकमपि, मृत्यवे = मरणाय भवति ।

भा०—जैसे अमृत यद्यपि बहुत इष्ट वस्तु है, तो भी विष का संसर्ग होने से उसको त्याग देना चाहिये, वैसे ही अनिष्ट करने वाले प्राणीसे अपनी इच्छित वस्तु को ग्रहण करने से भी आखिर में दुःख होता है, इसलिये सोने का कड़ा भी त्याग देना चाहिए ॥ ६ ॥

किन्तु सर्वत्राऽर्थार्जनप्रवृत्तौ सन्देह एव । तथा चांक्षम्—

न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।

संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ७ ॥

भा०—नरः संशयम् अनारुह्य भद्राणि न पश्यति, पुनः संशयम् आरुह्य यदि जीवति, (तदा) पश्यति । व्या०—किन्तु=परन्तु, सर्वत्र=सर्वस्मिन् स्थले, अर्थानाम् अर्जनं अर्थार्जनम्, तस्य प्रवृत्तिः तस्यां=धनसञ्चयकरणप्रयत्ने इत्यर्थः, सन्देह एव=

आत्मनाशशङ्काऽवश्यं भवति । तथा च सन्देहे प्रमाणम् उक्तम्=अभिहितम्-न संशयमिति । नरः=मनुष्यः, संशयम् अनारुह्य=‘अस्मिन्कार्यं प्रवृत्तोऽहं जीविष्यामि मरिष्यामि वा’ इत्येतम् आत्मनः जीवनमरणसन्देहम् अकृत्वा, भद्राणि=बहुधन-लाभादिशुभकार्याणि न पश्यति=न लभते । पुनः=किन्तु संशयं=जीवनमरणादि-सन्देहम्, आरुह्य=प्राप्य, प्राप्तमपि अतिक्रम्येति यावत्, यदि जीवति=प्राप्ति, तद् भद्राणि पश्यति=लभते, इति ।

भा०—घन के उपार्जनरूपी कठिन कार्य में सबको प्रथम मरण तक आपत्ति का सन्देह हो जाता है, लेकिन उस सन्देह को दूर करके—‘इष्ट की सिद्धि हो, या तो मरण हो’—ऐसा निश्चय करके ही कार्य करना चाहिये, ऐसा करने से ही इष्ट की सिद्धि होती है ॥ ७ ॥

तन्निरूपयामि तावत् । प्रकाशं ब्रूते—‘कुत्र तव कङ्कणम् ?’ । व्याघ्रो हस्तं प्रसार्य दर्शयति । पान्थोऽवदत्—कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः ?

व्या०—तत्=तस्मात् अस्याऽग्रे कङ्कणं वर्तते न वा इति सन्दिग्धत्वात् हेतोः, तावदिति वाक्यालङ्कारे, निरूपयामि=कङ्कणस्य निश्चयं करोमि, कङ्कणस्य निश्चयार्थं, प्रकाशं=प्रसिद्धं यथा स्यात्तथा, ब्रूते=कथयति, स यात्री इति शेषः । कुत्र=कस्मिन् स्थाने, तव (व्याघ्रस्य) कङ्कणम्, वर्तते इति शेषः । व्याघ्रः=शार्दूलः हस्तं=यस्य हस्तस्य मणिवन्धप्रदेशे कङ्कणं धृतं वर्तते तं भुजम्, प्रसार्य=विस्तार्य, दर्शयति पान्थायेति शेषः । तद् दृष्ट्वा पान्थः=स यात्री, अवदत्=उवाच, कथं=केन प्रकारेण, मारात्मके=मारयति नाशयति इति मारः घातकः, भारः आत्मा शरीरं स्वभावो वा यस्य सः मारात्मकस्तस्मिन्=हिंसे, त्वयि=भवति, विश्वासः कर्तव्यो भवेत् । हिंस्रो न विश्वासभूमिः स्वेषामपि भवतीति भावः ।

भा०—‘सुवर्ण का कड़ा है कि नहीं’ इस बात का प्रथम निश्चय कर लें, (यह सोचकर) वह यात्री बोला—‘तुम्हारा कङ्कण कहाँ है ?’ (यह सुनकर) व्याघ्र ने अपना हाथ लम्बा करके कङ्कण बताया । उसके बाद यात्री बोला—‘तू हिंसा करने वाला क्यूँ प्राणी है, इसलिये मैं कैसे विश्वास करूँ ।’

व्याघ्र उवाच—शृणु रे पान्थ ! प्रागेव यौवनदशायामहम् अतीव दुर्वृत्त आसम्, अनेकगोमानुषाणां वधाद् मे पुत्रा मृता दाराश्च, वंशहीनश्चाहम् । ततः केनचिद्धार्मिकेणाहमुपदिष्टः—‘दानधर्मादिकं चरतु भवान्’ इति । तदुपदेशादिदानोमहं स्नानशीलो दाता वृद्धो गलित-नखदन्तः न कथं विश्वासभूमिः ? ।

व्या०—व्याघ्रः=पूर्वोक्तः शार्दूलः, उवाच=उक्तवान् । रे पान्थ!=अरे यात्रिन् ! शृणु=स्वम् आकर्णय, प्रागेव=पुरा एव यौवनदशायां=यूनो भावो यौवनं, यौवनस्य दशा, तस्याम्, यौवनावस्थायामित्यर्थः, अहम् (व्याघ्रः) अति=अत्यन्तं दुः=क्रौर्य

वृत्तम्=आचरणं यस्य सः अतिदुर्वृत्तः=हिंसादिदुराचरणः, आसम्=अभूवम् । अनेक-
गोसन्नुषाणां=गावश्च मानुषाश्च गोमानुषाः, अनेके च ते गोमानुषाश्च अनेकगोमानु-
पास्तेषाम्, बहूनां गवां मानुषाणाञ्चेत्यर्थः । वधात्=हननात्, हननजन्यपापपुञ्जा-
दिति यावत् । मे=मम, पुत्राः=तनुजाः, दाराश्च=गृहिणी च, मृताः=निधनं गताः,
अहं च (व्याघ्रः) वंशेन हीनः वंशहीनः=निर्वंशो जातोऽस्मि । ततः=वंशनाशान-
न्तरम्, केनचिद् धार्मिकेण=धर्मम् उपदिशति यः सः धार्मिकस्तेन धर्मोपदेष्टा पुरुषे-
णेत्यर्थः, अहं (व्याघ्रः) उपदिष्टः=उपदेशेन नियन्त्रितोऽस्मि, आज्ञाऽङ्कितोऽस्मीति
यावत् । भवान्=स्वम्, दानधर्मादिकम्=दानमेव धर्मः दानधर्मः, दानधर्मः आदि-
र्यस्य तद् दानधर्मादिकं=दानप्रभृतिपुण्यकर्म, चरतु इति=करोत्वित्यर्थः । तदुपदे-
शात्=तस्य धार्मिकस्य पुरुषस्य उपदेशः=आज्ञात्मकं शिक्षणं तस्मात्, इदानीं=
वर्तमानाऽवस्थायाम्, अहं=(व्याघ्रः) स्नानशीलः=स्नानं शीलं यस्य सः, त्रिसन्ध्यं
स्नानकर्ता, वृद्धः=जीर्णशरीरः, अत एव गलितनखदन्तः=नखाश्च दन्ताश्च नखन्दन्तम्,
गलितं=पतितं नखदन्तं यस्य सः गलितनखदन्तः=हस्ते नखरहितः मुखे दन्तरहित-
श्चेत्यर्थः । तादृशः सन्, दाता=दानकर्ता, कथं=केन हेतुना, न विश्वासभूमिः=विश्वा-
सस्य भूमिः=स्थानं, पात्रम् । न भवामि किन्तु भवाभ्येवेत्यर्थः ।

भा०—व्याघ्र ने कहा—अरे यात्रिन् ! सुनो, प्रथम ही युवावस्था में मैं बहुत हिंसामय
कर्म करता था, बहुत से गौ और मनुष्योंको मारता था, उस पाप से मेरे पुत्र तथा स्त्री सब
मर गये, मैं निर्वंश हो गया । उसके बाद कोई एक धार्मिक पुरुष ने मुझको उपदेश दिया
कि 'तुम दान आदिक धर्म करो' । उसके उपदेश से इस वृद्धावस्था में नित्य त्रिकाल-
स्नान-सन्ध्या करनेवाला और वृद्ध होने से मुख में दाँत-हीन, हाथ में नखहीन ऐसा मैं
(व्याघ्र) विश्वास का पात्र क्यों नहीं हूँ ? (अर्थात् विश्वासपात्र ही हूँ) ।

उक्तञ्च—इज्याऽध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।

अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याऽष्टविधः स्मृतः ॥ ८ ॥

भा०—इज्याऽध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा अलोभः इति अयं धर्मस्य
अष्टविधः मार्गः स्मृतः । व्या०—इज्या=यज्ञः, अध्ययनं=स्ववेदशास्त्रादिपठनम्,
दानं सत्पात्रे वितरणं, तानि, तपः=चान्द्रायणादितपश्चर्या, सत्यम्=ऋतम्, धृतिः=
धैर्यम्, दुःखसहिष्णुतेति यावत्, क्षमा=क्षान्तिः, अलोभः=अस्पृहा, तृष्णाराहित्य-
मिति यावत् । अयं धर्मस्य अष्टविधः=अष्टौ विधाः प्रकारा यस्य सः=अष्टधा,
मार्गः=उपायः, स्मृतः=कथितः शास्त्रेषु विद्वद्भिरिति शेषः ।

भा०—शास्त्रों में धर्म आठ प्रकारका है, जैसे—यज्ञ, वेदाध्ययन, दान, तप, सत्य,
धीरज, क्षमा और अलोभ । (इनमें से मैं दान करता हूँ, सत्य बोलता हूँ, लोभ नहीं करता
हूँ, इसलिये मेरा विश्वास करो) ॥ ८ ॥

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।

उत्तरस्तु चतुर्वर्गो महात्मन्येव तिष्ठति ॥ ९ ॥

अ०—तत्र पूर्वः चतुर्वर्गः दम्भार्थमपि सेव्यते, उत्तरः चतुर्वर्गः तु महात्मनि एव तिष्ठति । व्या०—तत्र=तेषु अष्टप्रकारेषु मध्ये, पूर्वः=प्रथमोक्तः चतुर्वर्गः=चतुर्णां यागाध्ययनदानतपसां वर्गः दम्भार्थम् अपि, दम्भाय इदम् इति दम्भार्थम् = ख्यातिप्रतिष्ठाद्यर्थं, दम्भेनापीत्यर्थः । सेव्यते=अनुष्ठीयते, जनैरिति शेषः । उत्तरः चतुर्वर्गस्तु=सत्यवृत्तिचमाऽलोभात्मको धर्मस्तु, महात्मनि = महान् = उदारः आत्मा=चित्तं चरितं वा यस्य स इति महात्मा तस्मिन् महात्मनि=धार्मिके पवित्रपुरुषे एव तिष्ठति=वर्तते इति ।

भा०—संसारमें बहुतसे लोग ख्याति, प्रतिष्ठा और यश के लिए याग, अध्ययन, दान और तप करते हैं । लेकिन सत्य, धीरज, क्षमा और अलोभ ये चार तो महापुरुषों के ही गुण हैं और अपने कल्याण के लिये ही उपयोगी हैं । (अलोभ तथा सत्य गुण से मैं महात्मा हूँ, इसलिए मेरा विश्वास करो) ॥ ९ ॥

मम चेतावान् लोभविरहः, येन स्वहस्तस्थमपि सुवर्णकङ्कणं यस्मै कस्मैचिद् दातुमिच्छामि तथाऽपि 'व्याघ्रो मानुषं खादति' इति लोकाऽपवादो दुर्निवारः ।

व्या०—मम=व्याघ्रस्य, एतावान्=इयान्, लोभविरहः=लोभस्य विरहः त्यागः, लोभाभावो जात इत्यर्थः । येन=लोभाभावेन, स्वहस्तस्थमपि=स्वस्य हस्तः स्वहस्तः, स्वहस्ते तिष्ठतीति स्वहस्तस्थः तं स्वहस्तस्थं=स्वकराऽऽभूषणरूपमपि, सुवर्णस्य कङ्कणं यस्मै कस्मैचिद् अभ्यर्थिते, दातुम्=अर्पयितुम्, इच्छामि=अभिलाषामि, तथाऽपि=यदेवं लोभपरित्यज्य दानादिनामदीयमहात्मस्वदशायामपि व्याघ्रः=शार्दूलः, मानुषं=मनुष्यादिकम्, खादति=भक्षयति इत्ययं लोकानाम् अपवादः=जनप्रवादः, दुर्निवारः=दुःखेनापि निवारयितुम् अशक्यो भवतीति ।

भा०—मैंने यहाँ तक लोभ का त्याग कर दिया है कि—अपने हाथ का सोने का कङ्कण भी जिस किसी को देना चाहता हूँ । तो भी 'व्याघ्र मनुष्यों को खा जाता है' ऐसा लोकाप्रवाद मिटाने से भी नहीं मिटता ।

यतः—गताऽनुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम् ।

प्रमाणयति नो धर्मं यथा गोघ्नमपि द्विजम् ॥ १० ॥

अ०—गताऽनुगतिको लोकः धर्मं गोघ्नं द्विजमपि यथा, (तथा) उपदेशिनीं कुट्टनीं नो प्रमाणयति । व्या०—गतस्य=अतीतस्य पूर्वजैरनुसृतस्य मार्गस्य, अनुगतिः=अनुसरणं यत्र सः गताऽनुगतिकः, प्राचीनाऽऽचरितमार्गानुसारीत्यर्थः ।

लोकः=लोकानां समुदायः, धर्मे=धर्मनिर्धारणे, यथा गोघ्नं गां हन्ति इति गोघ्न-
स्तं=गोहत्याकारिणम्, द्विजम्=अपि यथा द्वाभ्यां संस्काराभ्यां जन्मयज्ञोपवीताभ्यां
जायते शुद्धयति च द्विजः, तं=विप्रम्, अपि=इव, धर्मे नो प्रमाणयति इत्यत्राऽन्वयः ।
तथा उपदेशिनीम् = उपदेशप्रदाम्, कुट्टनीं = शम्भलीं परपुरुषपरनार्योः व्यभिचारं
कारयित्रीं स्त्रीम्, नो प्रमाणयति = प्रमाणं न करोति ।

भा०—जैसे गोहत्या करने वाला ब्राह्मण तथा व्यभिचार कराने वाली स्त्री (शुभाऽऽ-
चरण करते हुए भी) धार्मिक उपदेश करने से प्राचीन धर्मानुयायी मनुष्यों में आदरणीय
नहीं हैं । (वैसे ही मैंने प्रथम बहुत हिंसा की है पर इस समय हिंसादोष-रहित होने-
पर भी मेरे वचन मे विश्वास नहीं हो सकता परन्तु सचमुच मैं विश्वासपात्र हूँ) ॥ १० ॥

मया च धर्मशास्त्राणि अधीतानि । शृणु—

भा० = मैंने धर्मशास्त्र भी पढ़ा है । सुनो—

मरुस्थल्यां यथा वृष्टिः क्षुधात् भोजनं तथा ।

दरिद्रे दीयते दानं सफलं पाण्डुनन्दन ! ॥ ११ ॥

अ०—हे पाण्डुनन्दन ! यथा मरुस्थल्यां वृष्टिः, (सफला भवति यथा च) क्षुधा-
ऽऽत् भोजनम्, (सफलं भवति) तथा दरिद्रे (यत्) दानं दीयते, (तत्) सफलं
भवति । व्या०—हे पाण्डुनन्दन ! पाण्डोः=पाण्डुनाम्नो राज्ञः, तनयः=सुतः=
युधिष्ठिरः, तस्मिन्नुद्धौ हे युधिष्ठिर ! यथा मरुस्थल्यां=जलशून्ये शुष्कप्रदेशे वृष्टिः=
वर्षणम्, सफलं=सार्थकं भवति, यथा च क्षुधया आर्तः क्षुधार्तः तस्मिन्=क्षुधा-
पीडिते जने, भोजनं=भोजनवस्तुदानम्, सफलं भवति, तथा दरिद्रे=धनहीने,
यद् दानं दीयते तत् सफलं भवति इति ।

भा०—हे युधिष्ठिर ! जैसे कि सूखी भूमि में वृष्टि सार्थक होती है और भूख को
भोजन देना सार्थक होता है वैसे ही निर्धन को धनदान देना बहुत सार्थक है, (ऐसा मान-
कर मैं दान देता हूँ, तुम ले लो) ॥ ११ ॥

प्राणा यथाऽऽत्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।

आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधवः ॥ १२ ॥

अ०—यथा आत्मनः प्राणाः अभीष्टाः (भवन्ति) तथा भूतानामपि ते (भवन्ति)
साधवः आत्मौपम्येन भूतानामपि दयां कुर्वन्ति । व्या०—यथा आत्मनः=स्वस्थ,
प्राणाः=असदः, अभीष्टाः=प्रियाः, भवन्ति तथा भूतानामपि = स्वभिन्नानां सर्वेषां
शरीरिणामपि, ते=प्राणाः अभीष्टा भवन्ति । अत एव, साधवः=सज्जनाः आत्मौप-
म्येन=उपमाया भावः औपम्यम् आत्मनः औपम्यं तेन स्वतुलनयेत्यर्थः । भूताना-
मपि = सर्वशरीरिणाम् अपि, उपरि, दयां = प्राणाऽनुकूलां कृपां कुर्वन्ति ।

भा०—‘अपने प्राण जैसे अपने को प्यारे हैं, वैसे ही सब जीवों को उनके प्राण

प्यारे हैं' ऐसा समझ कर साधुजन प्राणिमात्र के ऊपर दया रखते हैं ॥ १२ ॥

अपरञ्च—प्रत्याख्याने च दाने च सुखः दुःखे प्रियाप्रिये ।

आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥ १३ ॥

अ०—पुरुषः प्रत्याख्याने दाने च सुखदुःखे प्रियाऽप्रिये च आत्मौपम्येन प्रमाणम् अधिगच्छति । व्या०—पुरुषः = सज्जनः (स्वस्य) प्रत्याख्याने = भर्त्सने. प्राथित-स्याऽलामे वा, दाने = स्वस्मै धनाऽर्पणे च, सुखदुःखे = सुखं च दुःखं चेति तयोः समाहारः सुखदुःखं तस्मिन्, सुखे स्त्रीभोगचन्दनमालादिरूपे, दुःखे च-उवरव्याध्या-दिरूपे इत्यर्थः, प्रियाऽप्रिये = प्रियं च अप्रियं च तयोः समाहारः प्रियाऽप्रियं तस्मिन् प्रिये = सन्तोषजनके सम्मानादिविषये, अप्रिये = असन्तोषकारके विरुद्धाऽऽचरणादौ, आत्मौपम्येन = आत्मनः स्वस्य औपम्येन सादृश्येन तुलनया प्रमाणं = दृष्टान्तम्, अधिगच्छति = अध्यवस्यति, जानाति समालोचयतीति ।

भा०—अपना अपमान होने से तथा दानादिलाम होने से, प्रियविषय में तथा अप्रिय विषय में जैसा अपने को सुख-दुःखादि का अनुभव होता है, वैसा ही सब जीवों को होता है, ऐसा समझ करके सज्जन लोग सब जीवों के ऊपर दयापूर्वक व्यवहार करते हैं ॥ १३ ॥

अन्यच्च—मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत् ।

आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥ १४ ॥

अ०—यः परदारेषु मातृवत्, परद्रव्येषु लोष्टवत्, सर्वभूतेषु आत्मवत् पश्यति सः पण्डितः । व्या०—यः = पुरुषः, परदारेषु = परेषां दाराः (दारशब्दः नित्यबहुव-चनान्तः) स्त्रियस्तेषु = परकलत्रेषु, परदारानित्यर्थः मातृवत् मन्यते इति । मातरः तामु इव इति मातृवत्, जननीविवेच्यर्थः । पश्यति इति शेषः । एवं परेषां द्रव्याणि = धनानि, पाषाणखण्डमिव पश्यतीति शेषः । एवम्-सर्वाणि च तानि भूतानि च तेषु, सर्वप्राणिनः इत्यर्थः । आत्मवत् = आत्मनि इव, आत्मानमिवेत्यर्थः । पश्यति सः पुरुषः पण्डितः = विद्वान् विज्ञानी, महापुरुष इति यावत् ।

भा०—जिस पुरुष को परस्त्रियों में अपनी माता के समान भावना हो, तथा परधन (वस्तु) में डेले के समान न लेने की भावना हो, तथा सब जीवों में आत्मसमान दृष्टि हो वही महापुरुष कहाता है । (अर्थात् जितेन्द्रिय निर्लोभी, दयालु ही महापुरुष कहाते हैं) ॥ १४ ॥

त्वञ्च अतीव दुर्गतः, तेन तत्तुभ्यं दातुं सयत्नोऽहम् । तथा चोक्तम्—

व्या०—त्वञ्च = भवौश्च, अतीव = अत्यन्तम्, दुर्गतः = दुरवस्थापन्नो निर्धनः, असि, तेन = हेतुना, तव = कङ्कणम्, तुभ्यं = भवते, दातुम् = अर्पयितुम्, अहं सयत्नः = यत्नेन सहितः, अस्मि, भवत्सदृशाय निर्धनाय सत्पात्रायैवं सुवर्णकङ्कणस्य दानम् उक्तशास्त्रेषु निर्दिष्टमिति ।

आ०—तुम बहुत गरीब हो इसलिये सुवर्ण का दान तुम जैसे को देने के लिये मैं प्रयत्न कर रहा हूँ । शास्त्र में वैसे ही बताया गया है—

दरिद्रान् भर कौन्तेय ! मा प्रयच्छेध्वरे धनम् ।

व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधैः ॥ १५ ॥

अ०—हे कौन्तेय ! दरिद्रान् भर, ईश्वरे धनं मा प्रयच्छे, (यतः) व्याधितस्य औषधं पथ्यं भवति, नीरुजस्य, औषधैः किम् ? व्या—हे कौन्तेय ! कुन्त्याः अपत्यं पुमान् कौन्तेयः, तत्सम्बुद्धौ हे कौन्तेय ! हे युधिष्ठिर ! दरिद्रान्=निर्धनान्, भर=अन्नवस्त्रादिना प्रतिपालय, ईश्वरे=धनवति पुरुषे, धनं मा प्रयच्छे=न देहि, यतः व्याधितस्य=व्याधिः सञ्जातोऽस्य इति व्याधितस्तस्य रोगिण इत्यर्थः । औषधं=भेषजम्, पथ्यं=पथः अनपेतं पथ्यं हितकरं भवति । नीरुजस्य=नास्ति रुजा यस्य सः नीरुजस्तस्य रोगहीनस्य औषधैः किं प्रयोजनमस्ति ? (अर्थात् न किमपि प्रयोजनमस्तीति) ।

आ०—हे युधिष्ठिर राजन् ! निर्धनों का पालन करो, धनी को धन देना निष्प्रयोजन होता है, कारण कि—रोगी को औषध देना सफल होता है, नीरोगी को देने से कोई लाभ नहीं । (इसलिये हे यात्रिन्, मैं तुझे देता हूँ) ॥ १५ ॥

अन्यच्च—दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणि ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः ॥ १६ ॥

अ०—दातव्यमिति यद् दानं देशे काले च अनुपकारिणि पात्रे दीयते, तद्दानं सात्त्विकं विदुः । व्या०—दानं दातव्यमिति = निःस्वार्थभावनया यत् = धनादिदानं देशे = तीर्थस्थले, काले = पुण्यपर्वणि, अनुपकारिणि=उपकारः प्रतिलाभोऽस्ति अस्य इति उपकारी स न भवतीति अनुपकारी तस्मिन् प्रत्युपकाररहिते, पात्रे = सत्पात्रे ब्राह्मणादौ, (अनुपकारिणे इति चतुर्थ्यन्तपाठे तु—‘पात्रे’ इत्यपि, पाति धर्मम् इति पाता तस्मै इति व्युत्पत्त्या धार्मिकायेत्यर्थकं चतुर्थ्यन्तं बोध्यम्) दीयते तद्दानं सात्त्विकं = सात्त्विकभावान्वितं पुण्यप्रदम्, विदुः = विद्वांसो जानन्ति ।

आ०—जिसका बदला लेने की आशा न हो, और ‘देना ही’ ऐसा समझ कर जो दान पवित्र देश काल में सत्पात्र को दिया जाता है—वही सात्त्विक दान शास्त्र में कहा गया है । (इसलिये मैं तुमको बदले की आशा बिना देता हूँ, ले लो) ॥ १६ ॥

तदत्र सरसि स्नात्वा सुवर्णकङ्कणमिदं गृहाण । ततो यावदसौ तद्वचःप्रतीतो लोभात् सरः स्नानं प्रविष्टः, तावन्महापङ्के निमग्नः पलायितुमक्षमः । तं पङ्के पतितं दृष्ट्वा व्याघ्रोऽवदत्—‘अहह ! महापङ्के पतितोऽसि ! अतस्त्वामहमुत्थापयामि’ इत्युक्त्वा शनैः शनैरुपगम्य तेन व्याघ्रेण धृतः स पान्थोऽचिन्तयत्—

व्या०—तत् = तस्मात्, निर्धनाय सत्पात्रभूताय तुभ्यमेव दातुमिच्छामीति हेतोः, अत्र = अस्मिन् पुरोवर्तिनि, सरसि = सरोवरे, स्नात्वा = आप्लवने कृत्वा, स्नानेन शुद्धो भूवेति भावः । इदं सुवर्णस्य फट्कणम्, गृहाण = स्वीकुरु, ततः = व्याघ्रकथनानन्तरम्, यावत् = यस्मिन् क्षणे, लोभात् = लालसया, तद्वचः प्रतीतः = तस्य व्याघ्रस्य वचसि प्रतीतः विश्वस्तः सन् । 'ज्ञातविश्वासः' इति पाठान्तरम् । असौ = यात्री, सरः स्नातुं प्रविष्टः, 'प्रविशति' इति पाठान्तरम् । सरोवरे स्नानाय प्रविशति तावत् = तस्मिन्नेव क्षणे, महांश्चासौ पङ्कः तस्मिन् = गाढकर्दमे, निमग्नः = नितराम् अतीव मग्नः अवगाढं निपतितः सन्, पलायितुं = प्रपलायय शार्दूलात् स्वरक्षणे कर्तुम्, अक्षमः = न क्षमते इति अक्षमः अशक्तः बभूव । तदनन्तरं पङ्के = पङ्कमध्ये पतितं = मग्नम्, तं = यात्रिणं, दृष्ट्वा = अल्लोक्य, व्याघ्रः अवदत् = उक्तवान्, अहह ! अहो इति खेदे, हा हा महापङ्क = गाढकर्दमे, पतितः = मग्नः, स्वम्, असि, अतः = अस्माद्धेतोः, अहं (व्याघ्रः) त्वाम् (यात्रिणम्) वत्थापयामि = निष्कास्य जीवयामि, इत्युक्त्वा = उक्तप्रकारं वचनमुच्चार्य, शनैः शनैः = स्वैरं स्वैरम्, तेन व्याघ्रेण, उपगम्य = समीपे गत्वा, धृतः = सम्यग् आक्रान्तः, सः पान्थः = स यात्री (पथिकः) अचिन्तयत् = वच्यमाणचिन्तनं चकार ।

भा०—तुमको ही देना है इसलिये तालाब में स्नान करके पवित्र होके सुवर्ण का कट्कण ग्रहण करो ! ऐसा सुन कर लोभ से व्याघ्र के वचन में विश्वास रख कर तालाब में स्नान करने को जैसे गया कि एकदम भारी कीचड़ में गड़ गया और भागने को असमर्थ हो गया । उस यात्री को कीचड़ में गड़ा हुआ देख कर व्याघ्र बोला—अहा हा ! तुम भारी कीचड़ में गड़ गये हो, मैं तुमको बाहर निकालता हूँ । व्याघ्र ने ऐसा कह कर धीरे से यात्री के पास जाकर यात्री को पकड़ लिया, तब यात्री विचार करने लगा कि—

न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं न चाऽपि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।

स्वभाव एवाऽत्र तथाऽतिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥१७॥

भा०—दुरात्मनः (धर्माऽऽचरणे इति शेषः) धर्मशास्त्रं पठति इत्यपि कारणं न (भवति) वेदाध्ययनमपि (कारणं) न च (भवति), किन्तु अत्र—(धर्माचरणे) तथा स्वभाव एव अतिरिच्यते, यथा गवां पयः प्रकृत्या मधुरं भवति । व्या०—दुरात्मनः = दुः=दुष्टः आत्मा = भावना आचारो वा यस्य सः दुरात्मा, तस्य दुरात्मनः दुष्ट-व्यक्तेः, (धर्माऽऽचरणे = धर्मात्मकप्रवृत्तौ) धर्मशास्त्रम् = धर्मस्य प्रतिपादकं शास्त्रं धर्मशास्त्रम्, तत् पठति = अधीते, दुरात्मा इति शेषः । इत्यपि कारणं न भवति = दुष्टात्मा धर्मशास्त्रम् अधीतं चेत् तेनाऽपि किं फलम् ? न किञ्चित्, धर्मशास्त्राध्ययने कृतेऽपि दुष्टस्वभावस्य अविनाशाद् इत्यर्थः । एवं वेदाध्ययनं—वेदस्य = ऋक्सामयजुर्वेदार्थानामन्यतमस्य, अध्ययनं = पठनमपि, दुरात्मनः धर्माचरणे

(कारणं) न च भवति । किन्तु अत्र = धार्मिकप्रवृत्तौ तथा स्वभाव एव = जन्मना तादृशः सात्त्विकभाव एव, अतिरिच्यते = मुख्यकारणत्वेन परिगणनां वहति । तथा तत्र दृष्टान्ततः—गवां पयः=दुग्धम्, प्रकृत्या=स्वभावेनैव, मधुरम् = अमृतसमत्वादु, भवति । वंशस्थवृत्तम् ।

भा०—जैसे गौ का दुग्ध स्वभाव से ही मधुर होता है, वैसे ही जो व्यक्ति स्वभावसे ही सत्त्वगुणी सत्पुरुष हो उसकी ही धर्मे में प्रवृत्ति होती है और जो स्वभाव से ही दुष्ट हो, उसने चाहे कई धर्मशास्त्र और वेद का अध्ययन मले ही कर डाला हो तो भी उसकी दुष्टता तथा अधर्माचरण दूर नहीं होते । इसलिये दुष्टात्मा व्याघ्र जैसे का शास्त्राध्ययन दूसरों को फँसाने के लिये ही है, (धर्माचरणार्थ नहीं) ॥ १७ ॥

किञ्च—अवशेन्द्रियचित्तानां हस्तिस्नानमिव क्रिया ।

दुर्भगाऽऽभरणप्रायो ज्ञानं भारः क्रियां विना ॥ १८ ॥

भा०—अवशेन्द्रियचित्तानां क्रिया हस्तिस्नानमिव (निष्फला भवति) क्रियां विना ज्ञानं दुर्भगाऽऽभरणप्रायः भारः (भवति) । व्या०—इन्द्रियाणि=श्रोत्रादीनि, चित्तानि=मनोबुद्धयहङ्कारचित्तात्मकाऽन्तःकरणानि, अवशानि इन्द्रियाणि चित्तानि च येषामन्ते तेषाम् = इन्द्रियाऽन्तःकरणवशीभूतानामित्यर्थः । क्रिया = सन्ध्यावन्दनात्मिका नित्या, व्रतयज्ञात्मिका नैमित्तिकी, यावत्त्यः क्रिया इत्यर्थः । हस्तिस्नानमिव—हस्तः = शुण्डादण्डः अस्ति अस्य सः हस्ती, हस्तिनः स्नानं तदिव, यथा हस्ती स्नात्वा पुनः स्वदेहं धूलीबिकिरणेन मलिनीकरोति अतस्तस्य स्नानं निष्फलम्, तद्वदित्यर्थः । निष्फला = फलरहिता भवति, पुनः पापाचरणादिति भावः । तथा क्रियां विना = इन्द्रियविजयरूपं शास्त्रोक्तं वा यज्ञाद्यमुष्ठानमन्तरेण, ज्ञानं = केवलधर्मशास्त्रादिजन्यबुद्धिरपि दुर्भगाऽऽभरणप्रायः-भगं = पतिसौभाग्यम् दुः = नास्ति पतिसौभाग्यरूपं भगं यस्याः सा दुर्भगा, विधवेति यावत्, तस्याः आभरणम् = अलङ्कारः, तस्यायः = तत्तुल्यः, भार एव = विधवास्त्रीयुक्ताऽऽभूषणानि न शोभावहानि, किन्तु भाररूपाण्येव, अथवा दुर्भगायाः वन्ध्यायाः भरणम् आजीवनं पोषणं यथा भाररूपं तथा निष्क्रियं ज्ञानं निरर्थकं भारभूतमित्यर्थः ।

भा०—जैसे हाथी स्नान करके फिर अपने शरीर को धूलि से मलिन कर लेता है इस लिये उसका स्नान व्यर्थ है, वैसे ही इन्द्रियाधीन पुरुष सन्ध्या-यज्ञादि करके फिर पाप करता है इसलिए उसका सन्ध्यादि करना निष्फल है और इस हेतु से ही जैसे विधवा स्त्री का आभूषण धारण करना भाररूप है वैसे इन्द्रियाधीन पुरुष का धर्मादि कार्य सब भार (क्लेश) रूप हो जाता है ॥ १८ ॥

तन्मया भद्रं न कृतम्, यदत्र मारात्मके विश्वासः कृतः । तथा चोक्तम्—

व्या०—तत्=तस्मात् मया (यात्रिणा) भद्रं=सुखदं कर्म न कृतम्=न आचरितम् यत्=यस्मात्, अत्र=अस्मिन्, मारात्मके = हिंस्रस्वभावे व्याघ्रे, विश्वासः कृत इति ।

आ०—इसक्रिये मैंने यह अच्छा काम नहीं किया, जो कि—इस हिसक व्याघ्र में विश्वास किया। कहा भी है :—

नदीनां शस्त्रपाणीनां नखिनां शृङ्गिणां तथा ।

विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ १९ ॥

अ०—नखिनां शस्त्रपाणीनां नदीनां तथा शृङ्गिणां स्त्रीषु राजकुलेषु च विश्वासो नैव कर्तव्यः। व्या०—नदीनां=स्रोतस्वतीनां सरिताम्। शस्त्रं पाणौ येषान्ते शस्त्रपाणयस्तेषां=शस्त्रवतामित्यर्थः। नखाः सन्ति येषामिति नखिनस्तेषां=नखाऽऽयुधानां व्याघ्रादीनामित्यर्थः। शृङ्गाणि विद्यन्ते एषाम् इति शृङ्गिणस्तेषां=विषाणवताम्, गौमहिषमेघादीनामित्यर्थः (सर्वत्र सग्वन्धे षष्ठी) स्त्रीषु=नारीषु। राज्ञां कुलानि तेषु=राजवंशोत्पन्नेषु च विश्वासः न कर्तव्यः, कदाचित् हानिकरत्वात्।

आ०—जिसका नियमित स्वभाव न हो जैसे कि—नदियां, शस्त्रवाले, सींगवाले, नखवाले, स्त्रियां और राजपुरुष, इनका विश्वास नहीं करना, (क्योंकि उनके अन्तर की कोई एक स्थिति न होने से कभी वे महादुःख की खाई में गिरा सकते हैं) ॥ १९ ॥

अपरञ्च—सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः ।

अर्थात् हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ॥ २० ॥

अ०—(लोकैः) सर्वस्य स्वभावा हि परीक्ष्यन्ते इतरे गुणाभ्यः (परीचयन्ते) हि सर्वान् गुणान् अतीत्य स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते। व्या०—सर्वस्य = प्राणिमन्त्रस्य स्वभावाः = प्रकृतयः हि = निश्चयं यथा तथा, परीचयन्ते = सम्यक् आलोच्य विचार्यन्ते, इतरे = दानधर्मविद्याद्यो गुणाः न परीचयन्ते, लोकैरिति शेषः। हि = यस्माद्धेतोः, सर्वान् = यावत् गुणान् = विद्यादीन् श्रेष्ठतमान् अपि गुणान् अतीत्य = अतिक्रम्य, स्वभावः = जातिजन्मादिस्वभावः, मूर्ध्नि = सर्वांगे शिरो भूत्वेत्यर्थः, वर्तते।

आ०—जातिस्वभाव ही सब सदगुण और दुर्गुणों को ढाँक कर प्रबल रहता है। इस लिये सभी के स्वभाव की ही परीक्षा की जाती है न कि अन्य गुणों की ॥ २० ॥

अन्यच्च—स हि गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी

दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी ।

विधुरपि विधियोगाद् ग्रस्यते राहुणाऽसौ

लिखितमपि ललाटे प्रोज्झतुं कः समर्थः ॥ २१ ॥

अ०—स हि गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी असौ विधुरपि विधियोगाद् राहुणा ग्रस्यते। इह ललाटे लिखितुं प्रोज्झतुं कः समर्थः (भवति)। व्या०—स हि=प्रसिद्धः सः, गगने विहर्तुं शीलमस्य इति गगनविहारी=आकाशे विहरणशीलः, कल्मषस्य=पापस्य, अन्धकारस्येति यावत्, ध्वंसं नाशं करो-

तीति कलमपध्वंसकारी = सर्वपापघ्नः, सर्वाऽन्धकारघ्नो वा । दशाऽधृतं शतं दश-
शतं = सहस्रं कशन् रश्मीन् धरतीति दशशतकरधारी = सहस्रांशुः सूर्यः, अथ च
व्योतियां = ग्रहनक्षत्राणाम्, मध्यचारी = मध्यविहारी, असौ = प्रसिद्धः विधुः =
चन्द्रमाः, अपि, विधिः = दैवम्, अस्य योगात् = नियमात्, राहुणा = विधुन्तुदेन
सैहिवेयेन, ग्रस्यते = कवलीक्रियते (आच्छाद्यते) । इह = जगति, ब्रह्मणा यत्
शुभाऽशुभम्, ललाटे = भाले, लिखितं = निश्चित्य निहितम्, तत् प्रोज्झितुम् =
अन्यथाकर्तुं हातुम्, कः जनः समर्थः = शक्तः ? न कोऽपीत्यर्थः ।

भा०—आकाश में चलने वाला, पापों का नाश करने वाला सूर्य और तारागणों के
मध्य में रहने वाला चन्द्रमा वे दोनों दैवाधीन होकर राहु से ग्रस्त हो जाते हैं । इसलिए
विधाता द्वारा ललाटे में लिखा हुआ भाग्य कभी बदलता नहीं है, ('भाग में चलते कङ्कण के
छोम से व्याघ्र द्वारा मरना, या तो कङ्कण पाना' जो लिखा होगा, सो हो जायगा) ॥२१॥

इति चिन्तयन्नेवाऽसौ व्याघ्रेण धृत्वा व्यापादितः खादितश्च ।
अतोऽहं ब्रवीमि—'कङ्कणस्य तु लोभेन' इत्यादि । अत एव सर्वथाऽ-
विचारितं कर्तव्यमिति ।

व्या०—इति = उक्तप्रकारेण, चिन्तयन् = चिन्तां कुर्वन्नेव, असौ = अयं यात्री,
व्याघ्रेण = शार्दूलेन, धृत्वा = गृहीत्वा, व्यापादितः = नखैर्विदारितः, खादि-
तश्च । अतः = अविचार्य कर्मकर्ता मरणमाप्नोतीति हेतोः परिणामे शुभाऽशुभविचार-
मकृत्वा, कर्म = किमपि कार्यं, न कर्तव्यम् । अहम् ! (वृद्धकपोतराजः) ब्रवीमि =
कथयामि 'कङ्कणस्येत्यादि' । अत एव सर्वथा = येन केनाऽपि प्रकारेण, अविचारितं-
प्राक् सम्यग् अनाद्योचितं कर्म = किमपि कार्यं न कर्तव्यमिति ।

भा०—ऐसा विचार करते हुए उस यात्री को व्याघ्र ने मारकर खा डाला । इसलिये
मैंने कङ्कण के लोम का दृष्टान्त दिया । उसका सारांश यह है कि अपने को भी अविचारित
काम नहीं करना चाहिए ।

यतः—सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः

सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।

सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत् कृतं

सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ॥ २२ ॥

भा०—सुजीर्णमन्नम्, सुविचक्षणः सुतः, सुशासिता स्त्री, सुसेवितः नृपतिः,
सुचिन्त्य च उक्तम्, सुविचार्य यत् कृतम्, (तत्) सुदीर्घकालेऽपि विक्रियां न याति ।

व्या०—सुष्ठु जीर्ण परिपाकमापन्नम्, अन्नं = भुक्तान्नम्, सुष्ठु = विचक्षणः =
शिञ्जितः, सुतः = तनयः, सुष्ठु शासिता = वशं नीता, स्त्री = भार्या, सुष्ठु सेवितः =
आराधितः, नृपतिः = राजा, सुचिन्त्य = सम्यक् पूर्वाऽपरं विचिन्त्य = विविच्य, च

उक्तं=कथितम्, सुविचर्यं=सम्यक् परीक्ष्य यत् कृतम्=अनुष्ठितम् । तत् सर्वं सुदीर्घकालेऽपि=सुदीर्घश्चासौ कालस्तस्मिन्=चिरकाले व्यतीतेऽपि, विक्रियां=विकारम् अन्यथाभावम्, न याति=न प्राप्नोति । वंशस्थवृत्तम् ।

भा०—जैसे पचे हुए भोजन से कभी भी विकार नहीं होता है, सुशिक्षित पुत्र से दुःख नहीं होता है, पतिपरायणा स्त्री अधर्म नहीं करती है, प्रसन्न हुआ राजा हानिकारक नहीं होता है, निष्कपट बोलने से क्लेश नहीं होता है, वैसे ही विचार करके काम करने से भविष्य में कभी भी दुःख नहीं होता है । इसलिये विचार करके चावल खाने के लिये जाना चाहिये) ॥ २१ ॥

एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित् कपोतः सदर्पमाह—आः ! किमेवमुच्यते ?—

व्या०—एतद्वचनम्=कपोतराजाभिहितं वचनम्, श्रुत्वा=आकर्ण्य, कश्चित् कपोतमण्डलान्तर्गतः कश्चिदेकः, कपोतः=पारावतः, सदर्पम्=दर्पेण सहितं सदर्पं=साहङ्कारम्, आह=ब्रवीति—आः=अनादरे, एवं=निरुसाहम् उक्तप्रकारं वचनम्, किमुच्यते=कथं कथ्यते ।

भा०—वृद्ध कबूतर का वचन सुनकर कोई दूसरा कबूतर अहङ्कार के साथ बोल उठा अह, ऐसा उत्साहशून्य क्यों बोलते हो (उसके बोलने का ख्याल मत करो क्योंकि)—

वृद्धस्य वचनं ग्राह्यमापत्काले ह्युपस्थिते ।

सर्वत्रैवं विचारे च भोजनेऽप्यप्रवर्तनम् २३ ॥

अ०—आपत्काले उपस्थिते हि वृद्धस्य वचनं ग्राह्यम्, सर्वत्र एवं विचारे (सति) भोजनेऽपि अप्रवर्तनं स्यात् । व्या०—आ=समन्तात् पद्यते आगच्छतीति=आपत् आपदः कालस्तस्मिन्=विपत्तिसमये, उपस्थिते हि=प्राप्ते एव, वृद्धस्य=वयोवृद्धस्य ज्ञानवृद्धस्य गुणवृद्धस्य च, वचनम्=उपदेशवाक्यम्, ग्राह्यम्=जनेन स्वीकार्यम्, न तु सर्वत्र, यतः सर्वत्र=सर्वस्मिन् अनपेक्षितवृद्धोपदेशविषये, एवम्=वृद्धवचनं ग्राह्यमिति, विचारे=पर्यालोचने कृते सति, भोजनेऽपि=आहारेऽपि=अप्रवर्तनं=अप्रवृत्तिः, स्यात् ।

भा०—बड़ी-बड़ी आपत्तियों आने पर वृद्धपुरुषों के वचनों को मान कर कार्य करना चाहिये । अल्प कार्य में भी वृद्धों के वचनों को मानने लगे, तो भोजन-जैसा साधारण कार्य भी स्वतन्त्रता से न हो सकेगा । (इसलिये चावल खाने को जाना चाहिये) ॥ २३ ॥

यतः—शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमन्नं पानञ्च भूतले ।

प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा ? ॥ २४ ॥

अ०—भूतले शङ्काभिः अन्नं पानञ्च सर्वम् आक्रान्तम्, कुत्र प्रवृत्तिः कर्तव्या, कथं नु वा जीवितव्यम् । व्या०—भूतले=भुवस्तलं भूतलं तस्मिन्=भूमण्डले, शङ्काभिः=द्वन्द्वम् अनिष्टजनकं न वा हति संशयैः, अन्नं=भोज्यं, पानं=नीरक्षीरादिकम्, चेति सर्वम्, आक्रान्तं=व्याप्तम् । एवं सति कुत्र=कस्मिन् विषये, प्रवृत्तिः=

प्रयत्नः, कर्त्तव्या, नु = (प्रश्ने) तर्हि पृच्छामि, (हे चित्रग्रीव !) कथं वा = केन प्रकारेण, जीवितव्यं = प्राणितव्यं ? अतः संशयमात्रेण तण्डुला न त्यक्तव्याः ।

भा०—संसार में खान-पानादि सब पदार्थों में अनुकूल होने का संशय ही है, शङ्कामात्र से प्रवृत्ति का निरोध करने से जीवन चलना भी दुर्लभ होगा ॥ २४ ॥

तथा चोक्तम्—ईर्ष्यां घृणी त्वसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।

परभाग्योपजीवी च षडेने दुःखभागिनः ॥ २५ ॥

अ०—ईर्ष्यां घृणी तु असन्तुष्टः क्रोधनः नित्यशङ्कितः परभाग्योपजीवी च एते षट् दुःखभागिनः (भवन्ति) । व्या०—ईर्ष्या=परासंयुद्धाऽसहिष्णुता विद्यते अस्य इति ईर्ष्या=परोत्कर्षाऽसहिष्णुः, घृणा विद्यते इति घृणी, सन्तोषरहितः, सतृष्ण इति यावत् । क्रोधनः=कोपनस्वभावः, द्वेषणशील इति यावत् । नित्यशङ्कितः=सर्वदा शङ्कायुक्तः, परस्य भाग्यं परभाग्यम्, परभाग्येन उपजीवतीति परभाग्योपजीवी=पराधीनजीवन इत्यर्थः । एते षट्=षट्संख्यकाः जनाः, दुःखं भजन्ते इति दुःखभागिनः=कलेशभाजः भवन्ति ।

भा०—ईर्ष्यादि सब दुःख के कारण हैं, इस हेतु से ईर्ष्यावाला, घृणा (नफरत) करने वाला, तृष्णावाला, क्रोधवाला, शङ्कावाला, पराधीन जीवनवाला मनुष्य दुःख को ही पाता है । (इससे निःशङ्क होकर चावल खाने को जाना चाहिये) ॥ २५ ॥

एतच्छ्रुत्वा तण्डुलकणलोभेन नभोमण्डलादवतीर्य सर्वे कपोताः स्तत्रोपविष्टाः ।

व्या०—एतद्=अव्यवहितपूर्वमुक्तं वचनम्, श्रुत्वा=आकर्ण्य, तण्डुलानां कणाः तण्डुलकणाः, तेषां लोभस्तेन, नभसः=गगनस्य मण्डलम् तस्मात्, अवतीर्य=अवरोह्य, सर्वे कपोताः=पारावताः, तत्र=जालाच्छादिते तण्डुलयुक्ते भूतले, उपविष्टाः=निषण्णाः ।

भा०—पूर्वोक्त वचन सुन कर चावलकणों के लोभ से आकाश से नीचे उतर कर सभी कबूतर जाल पर बैठ गये ।

यतः—सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्तो बहुश्रुताः ।

छेत्तारः संशयानाञ्च क्लिश्यन्ते लोभमोहिताः ॥ २६ ॥

अ०—सुमहान्ति शास्त्राणि धारयन्तः बहुश्रुताः संशयानां च छेत्तारः अपि लोभमोहिताः क्लिश्यन्ते । व्या०—सुमहान्ति=महार्थप्रतिपादकानि अनेकानि, शास्त्राणि=वेदवेदाङ्गादीनि, धारयन्तः=पठन्तः, बहुश्रुताः=बहूनि श्रुतानि येषां ते, विपुलज्ञानसम्पन्नाः, अत एव च संशयानां=बहुविधसन्देहानाम्, छेत्तारः=निराकर्तारः पण्डिता अपि, लोभेन मोहिताः लोभमोहिताः=लोभपरवशाः सन्तः, क्लिश्यन्ते=क्लेशमापद्यन्ते ।

भा०—वेद-शास्त्रों को पढ़े हुए और हर तरह के सन्देहों को दूर करने वाले पण्डित लोग भी लोभ से दुःख पाते हैं (तो चावलों के लोभी इन पक्षियों को आपत्ति आने में क्या आश्चर्य ?) ॥ २६ ॥

अन्यच्च—लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रजायते ।

लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥ २७ ॥

अ०—(यथावत् बोध्यः) व्या०—लोभात् = धनाद्यर्थस्पृहात्; क्रोधः = कोपः प्रभवति = जायते, एवमेव लोभात्, कामः = विषयभोगवासना, प्रजायते, एवमेव लोभात्, मोहः = विचारवैमुख्यम्, अविवेकित्वमिति यावत्, नाशः = मृत्युः, च, जायते, अत एव लोभः पापस्य = सर्वविधानिष्टस्य, कारणं = मूलं भवतीति ।

भा०—लोभ से लोभनीय वस्तु को प्रतिरोध करने वाले पर क्रोध होता है और लोभ से ही स्त्रियों के फंदे में फंस जाने से कामवासना पैदा होती है और लोभ से ही पापाचरण करने वाले को सत्य-असत्य का विचार भी नहीं सूझता, इससे कभी प्राणहानि भी हो जाती है । अतः लोभ ही सब पापों का कारण है ॥ २७ ॥

अन्यच्च—असम्भवं हेममृगस्य जन्म तथाऽपि रामो लुलुभे मृगाय ।

प्रायः समापन्नविपत्तिकाले धियोऽपि पुंसां मलिना भवन्ति ॥

अ०—हेममृगस्य जन्म असम्भवं (भवति) तथाऽपि रामः मृगाय लुलुभे । समापन्नविपत्तिकाले पुंसां धियः अपि प्रायः मलिनाः भवन्ति । व्या०—हेमनः = सुवर्णस्य मृगः = हरिणस्तस्य, जन्म = उद्भवः, असम्भवं = सम्भवरहितमेव, तथाऽपि = 'सुवर्णमृगा न भवन्ती'ति ज्ञानसत्वेऽपि, रामः = रमन्ते योगिनोऽस्मिन् सः रामः दाशरथिः भगवान्, मृगाय = सुवर्णहरिणाय, लुलुभे = लोभाधीनो बभूव । यतः समापन्नाश्च ताः विपत्तयः = समापन्नविपत्तयः = निकटवर्त्यापदः, तासां कालस्तस्मिन्, पुंसां = विबुधानामपि जनानाम्, धियः अपि, प्रायः = बाहुस्येन, मलिनाः = मोहिताः कर्तव्याऽकर्तव्यविचारशून्याः, भवन्ति ।

भा०—सुवर्ण का हरिण हो नहीं सकता है, तो भी रामचन्द्र भगवान् सुवर्णमृग-में लुब्ध हो गये, इस दृष्टान्त से निश्चय होता है कि विपत्ति आने के समय में बड़े पुरुषों की बुद्धि भी मलिन (विचारशून्य) हो जाती है (तो कबूतरों की बुद्धि के लिये क्या कहना ?) ॥

अनन्तरं ते सर्वे जालनिबद्धा बभूवुः, ततो यस्य वचनात् तत्राव-
लम्बितास्ति सर्वे तिरस्कृवन्ति स्म ।

व्या०—अनन्तरं = निषेदनानन्तरम्, ते सर्वे = कपोताः जालेन निबद्धाः = संयताः बभूवुः । ततः = बन्धनानन्तरम् यस्य = यत्कपोतस्य, वचनात् = वाक्यश्रवणात्, तत्र = जालाच्छादितभूतले, अवलम्बिताः = अवलुब्धाः, तं = कपोतम्, ते सर्वे = कपोताः, तिरस्कृवन्ति स्म ।

भा०—वैठने के बाद वे सब कबूतर जालमें बँध गये, तब जिस (कबूतर) के कहने से वे सब कबूतर, जालयुक्त भूतलमें उतरे थे, उस (कबूतर) का तिरस्कार करने लगे

यतः—न गणस्याग्रतो गच्छेत् सिद्धे कार्ये समं फलम् ।

यदि कार्यविपत्तिः स्यान्मुखरस्तत्र हन्यते ॥ २९ ॥

अ०—(कश्चित्) गणस्य अग्रतः न गच्छेत्, कार्ये सिद्धे फलं समम् (भवति) यदि कार्यविपत्तिः स्यात्, तत्र (सर्वैः) मुखरः हन्यते । व्या०—गणस्य=समूहस्य मण्डलस्येति यावत् । अग्रतः=अग्रे अग्रयायी भूत्वेत्यर्थः, न गच्छेत्=न प्रवर्त्तत, यतः कार्यं=चिकीर्षिते कर्मणि, सिद्धे=निष्पन्ने सति तु, फलम्=इष्टलाभः, समं=तुल्यम्, समांशं भवतीति । यदि चेत् कार्यविपत्तिः=कार्यस्य चिकीर्षितस्य विपत्तिः=अनिष्पत्तिः, स्यात्, तदा तत्र =तस्मिन् विषये, तेषु मध्ये वा, सर्वैः, मुखरः=मुखं-वाक् अस्ति आज्ञाप्रदत्वेन अस्य इति मुखरः=आज्ञाकारी प्रवर्त्तक इत्यर्थः । हन्यते=तिरस्क्रियते इति ।

भा०—किसी भी कार्य में समुदाय का नेता नहीं होना चाहिये, क्योंकि कार्यसिद्धि होने पर सब समानफलभागी बनते हैं और कार्यसिद्धि न होने पर नेता को ही अपयश तथा तिरस्कार का पात्र (सब) बनाते हैं ॥ २९ ॥

तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीव उवाच—नाऽयमस्य दोषः । यतः—

भा०—उस प्रवर्त्तक कबूतर के तिरस्कार को सुनकर चित्रग्रीव ने कहा—इस (प्रवर्त्तक कबूतर) का यह दोष नहीं । क्योंकि—

आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् ।

मातृजङ्घा हि वत्सस्य स्तम्भीभवति बन्धने ॥ ३० ॥

अ०—हितः अपि आपतन्तीनाम् आपदां हेतुताम् आयाति, हि मातृजङ्घा वत्सस्य बन्धने स्तम्भीभवति । व्या०—हितः अपि=यो हितकरः सोऽपि, आपतन्तीनाम्=आगच्छन्तीनाम्, अवश्यम्भाविनीनाम्, आपदां=विपदाश्च, हेतुतां=निमित्त-कारणताम्, आयाति=आप्नोति । हि यतः मातुः जङ्घा मातृजङ्घा=परमहितकारी अपि स्वजनन्या क्रूरप्रदेशः वत्सस्य बन्धने-संयमने, स्तम्भीभवति=न स्तम्भः अस्तम्भः, अस्तम्भः स्तम्भो यथा सम्पद्यमानस्तथा भवति इति स्तम्भीभवति, बन्धनस्तम्भो भवतीति ।

भा०—सदा हित करनेवाले जन भी अवश्य आनेवाली आपत्तियों में निमित्तभूत हो जाते हैं, क्योंकि गौ की जीब कभी (दोहन के समय) बछड़े का बन्धनस्तम्भरूप भी होती है । इसलिये यह कबूतर निर्दोष है ॥ ३० ॥

अन्यच्च—स बन्धुर्यो विपन्नानामापबुद्धरणक्षमः ।

न तु भीतपरित्राणवस्तूपास्यभण्डितः ॥ ३१ ॥

स०—यः विपन्नानाम् आपदुद्धरणक्षमः (भवति) स बन्धुः (भवति) भंतपरित्राणवस्तूपालम्भपण्डितः तु न (बन्धुः भवति) । व्या०—यः=जनः, विपन्नानाम्= आपदाक्रान्तानाम्, आपदुद्धरणक्षमः= आपन्नयः विपन्नय उद्धरणं= परित्राणं तत्र क्षमः= समर्थः, आपत्तिकाले रक्षणकर्ता भवति इत्यर्थः । सः जनः बन्धुः=स्वजनः भवति, यस्तु भीतपरित्राणवस्तूपालम्भपण्डितः-भीतानां= विपन्नानां परित्राणा-त्मकं यद्वस्तु= कार्यम्, तस्मिन् उपालम्भः= तिरस्कारः तस्मिन् पण्डितः= कुशलः, विपत्पराहतानाम् उपालम्भकर्ता इत्यर्थः । तु-पुनः, न स्वजनः भवति ।

भा०—जो पुरुष विपत्तियों से बचाता है वही बन्धु है । विपत्तियों के आने पर रक्षण न करके केवल तिरस्कार करने में कुशल जो पुरुष है वह बन्धु नहीं है ॥ ३१ ॥

विपत्काले विस्मय एव कापुरुषलक्षणम्, तदत्र धैर्यमवलम्ब्य प्रतीकारश्चिन्त्यताम् । यतः—

व्या०—विपत्काले-विपदां=आपदां कालः= वर्तमानसमयः तस्मिन्, विस्मय एव=व्याकुलचित्तता, अधैर्यमिति यावत् । कापुरुषलक्षणम् कुरितः= लघुः पुरुषः कापुरुषस्तस्य लक्षणं=चिह्नं भवतीति । तत्=तस्माद्धेतोः, अत्र=परादेशेऽ-स्मिन्नापत्तिसमये, धैर्यम्=धीराणां भावो धैर्यम्, अथाकुलताम्, गाभीर्यमिति यावत् । अवलम्ब्य=आश्रित्य, प्रतीकारः=जालबन्धनविमुक्तैरुपायः, चिन्त्यताम् ।

भा०—आपत्काल में व्याकुल होना ही इसके पुरुषों का लक्षण है, इसलिये धीरज रखकर इस जाल बन्धन से छूटने का उपाय खोजो । क्योंकि—

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा

सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ

प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ३२ ॥

अ०—विपदि धैर्यम्, अभ्युदये क्षमा, सदसि वाक्पटुता, युधि विक्रमः, यशसि चाभिरुचिः, श्रुतौ व्यसनम्, इदं हि महात्मनां प्रकृतिसिद्धम् । व्या०—विपदि= आपत्तिसमये, धैर्यं=चित्तस्थायग्रता, गाभीर्यमिति यावत्, अथ च अभ्युदये=सम्पन्नामे, क्षमा=क्षान्तिः अनौद्धत्यम्, अनुष्णुल्लतेति यावत्, सदसि=विबुधजन-सभायाम्, वाक्पटुता-वाचां=वाणीनां पटुता=सयुक्तिकश्रवणमधुरता हृदयग्राहिता च, युधि=संग्रामे, विक्रमः=जयशीलपराक्रमयुक्तशूरता, यशसि=आनुषङ्गिके यशसि क्यातौ, अभिरुचिः=तीव्राभिलाषः, श्रुतौ=शास्त्रे, व्यसनम्=अत्यन्तमा-सक्तिः, इदं हि=एतत् सर्वमेव (हि=नश्चयार्थकः) महात्मनाम्=महान् धैर्यादि-भिरुदारः आत्मा येषान्ते तेषां=सत्पुरुषाणाम्, प्रकृतिसिद्धम्=प्रकृत्या स्वभावेन सिद्धं सम्पन्नम्, सहजमिति यावत् ।

भा०—आपत्काल में धीरता रखना, समर्थ होने पर भी क्षमा रखना, समा में बोलने में चतुर होना, युद्ध में शूर-वीर होना, कीर्ति में रुचि होनी, शास्त्रों में प्रेम होना, महा-पुरुषों के ये सब स्वभाविक (जन्मसिद्ध) होते हैं ॥ ३१ ॥

सम्पदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे च भीरुत्वम् ।

तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ ३३ ॥

अ०—सम्पदि यस्य हर्षो न (भवति), विपदि विषादो न (भवति), रणे च भीरुत्वं (न भवति) : तं भुवनत्रयतिलकं सुतं (काचित्) जननी विरलं जनयति ।

व्या०—सम्पदि = सम्पत्तौ सत्याम्, यस्य = यजनस्य, हर्षः = आनन्दतिशयः, न भवति, विपदि = विपत्तौ सत्याम्, विषादः = खेदः, अनुत्साहः, न भवति, अथ च रणे = संग्रामे सति, भीरुत्वं = भयशीलत्वम्, न भवति, तं = तादृशगुणयुक्तम्, अत एव भुवन-त्रयतिलकम्—भुवनानां = स्वर्गमरत्यपातालानां त्रयं, तस्य तिलकः विशेषकः, तम् त्रि-लोकश्रेष्ठमित्यर्थः । सुतं = पुत्रम्, काचित् जननी = माता, विरलं = स्तोत्रं यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा तत् कदाचित् कश्चिदिति यावत्, जनयति = प्रसूते । आर्याभूतम् ।

भा०—सम्पत्तिका लाभ होने पर जिसको हर्ष नहीं है, विपत्ति आने पर जिसको शोक नहीं है और युद्ध के मौके पर जिसको कुछ भी भय नहीं है, ऐसे गुणोंसे युक्त त्रिलोकपूज्य पुत्र की कभी कोई माता जन्म देती है ॥ ३३ ॥

अन्यच्च—षट् दोषाः पुरुषेणैव हातव्या भूतिमिच्छता ।

निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ३४ ॥

अ०—इह भूतिमिच्छता पुरुषेण निद्रा तन्द्रा भयं क्रोधः आलस्यं दीर्घसूत्रता (इति) षट्दोषाः हातव्याः । व्या०—इह = अस्मिन् संसारे, भूति = सम्पदम्—अभ्युदयम्, इच्छता = वाञ्छता, पुरुषेण = जनेन, निद्रा = स्वापः, तन्द्रा = जाड्यम्, कार्याऽनुत्साहः, भयं = भीरुत्वभावः, क्रोधः = कोपनम्, आलस्यं = परिश्रमविधुरता, दीर्घं = चिरकालेन, सूत्रम् = ईप्सितकार्यव्यवस्था यस्य सः, तस्य भावः, चिरक्रियतेति अर्थः । इति षट्-संख्याका दोषाः, हातव्याः = सर्वथा त्यक्तव्या इति ।

भा०—इस संसार में अभ्युदयकी इच्छावाले लोग—‘निद्रा, तन्द्रा, भय, क्रोध, आलस्य, दीर्घसूत्रता’—इन छह दोषों का त्याग करे ॥ ३४ ॥

इदानीमपि एवं क्रियताम्—सर्वैरेकचित्तीभूय जालमादाय उड्डीयताम् ।

भा०—अब भी ऐसा करो कि हम सब एकचित्त होकर जाल को लेकर उड़ चले ।

यत—अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।

तुणैर्गुणत्वमापन्नैर्बहुभिर्बलैर्मत्तद्विदितः ॥ ३५ ॥

अ०—अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका (भवति, यथा) गुणस्वभा-
पक्षैः तृणैः मत्तदन्तिनो बध्यन्ते । व्या०—अल्पानामपि=निर्वलानां क्षुद्राणां बहुना-
मपि, संहतिः=समुदायः मेलनम्, कार्यस्य साधिका कार्यसाधिका = महत्तरकार्यस्य
सम्पादयित्री भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—तृणैरिति । यथा गुणत्वं = रज्जुभावम्,
आपन्नैः = प्राप्तेः, तृणैः = निर्वलैः तृणघासैः, मत्ताश्च ते दन्तिनः मत्तदन्तिनः = बहु-
बलाः करिणः, बध्यन्ते = नियम्यन्ते

भा०—जैसे बहुत तृणों की बनावई हुई रस्ती मदीन्मत्त हाथी को बाँवती है वैसे ही
निर्वल तथा क्षुद्र चीजें भी मिलकर बड़े कार्य को सिद्ध करती हैं ॥ ३५ ॥

संहतिः श्रेयसी पुंसां स्वकुलैरल्पकैरपि ।

तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥ ३६ ॥

अ०—पुंसाम् अल्पकैः अपि स्वकुलैः सह संहतिः श्रेयसी, तुषेणापि परित्यक्ताः
तण्डुलाः न प्ररोहन्ति । व्या०—पुंसां = जनानाम्, अल्पकैः अपि = निर्वलैः स्वल्प-
द्वयाकैश्चापि, स्वकुलैः = स्वस्य कुलानि = जातिबन्धवाः, तैः, सह संहतिः = मेलनम्
एकता, श्रेयसी = कल्याणकरी भवति । तत्र व्यतिरेकिदृष्टान्तमाह—तुषेणेति । यथा
तुषेण = क्षुद्रेणापि, तुषेण, परित्यक्ताः = वियुक्ताः, तण्डुलाः, न प्ररोहन्ति = न अङ्कुरम्
उद्गमयितुं समर्था भवन्ति इति ॥ ३६ ॥

भा०—मनुष्यों को अपने थोड़े और निर्वल भी कुटुम्बिकों से मेल रखना ही अच्छा
है, क्योंकि चावल भी अपने छिलकों से अलग होने पर अङ्कुर को पैदा नहीं कर सकता ॥

इति विचिन्त्य पक्षिणः सर्वे जालमादाय उत्पतिताः, अनन्तरं स
व्याधः सुदूराजालापहारकास्तान् अवलोक्य पश्चाद्धावितोऽचिन्तयत्—

व्या०—सर्वे=समस्ताः, पक्षिणः=कपोताः, इति=उक्तप्रकारेण, विचिन्त्य=मन्त्रं
कृत्वा, जालं=पाशम्, आदाय = नीत्वा, उत्पतिताः । अनन्तरम् = उड्डयनात्
परम्, सः = पूर्वोक्तः, व्याधः, सुदूरात्=अतिदूरम्, जालस्य अपहारकान्, तान्=
कपोतान्, अवलोक्य, पश्चात् = पृष्ठतः, धावितः सन् अचिन्तयत् ।

भा०—ऐसी सलाह करके सब कबूतर जाल को लेकर उड़ गये, तब वह व्याध भी
जाल लेकर जाते हुए कबूतरों को देखकर दूर तक पीछे-पीछे दौड़ता हुआ सोचने लगा—

संहतास्तु हरन्त्येते मम जालं विहङ्गमाः ।

यदा तु निपतिष्यन्ति वशमेष्यन्ति मे तदा ॥ ३७ ॥

अ०—एते विहङ्गमास्तु संहताः मम जालं हरन्ति, तु यदा निपतिष्यन्ति, तदा मे
वशम् एष्यन्ति । व्या०—एते, विहायसा आकाशेन गच्छन्तीति विहङ्गमाः = कपो-
तास्तु, संहताः = मिलिताः सन्तः, मम (व्याधस्य) जालं = पाशम्, हरन्ति=नीत्वा

पलायन्ते, तु=किन्तु, यदा भूतले निपतिष्यन्ति=अवतरिष्यन्ति, तदा मे (व्याधस्य), वशम्, पृष्यन्ति=प्राप्स्यन्तीति ।

भा०—ये सब कवूतर मिलकर मेरे बाल को ले जा रहे हैं, लेकिन जब पृथिवी पर उतरेंगे तब-अवश्य मेरे हाथ आ जायेंगे ॥ ३७ ॥

ततस्तेषु चक्षुर्विषयमतिक्रान्तेषु पक्षिषु स व्याधो निवृत्तः । अथ लुब्धकं निवृत्तं दृष्ट्वा कपोता ऊचुः—‘स्वामिन् । किमिदानीं कर्तुमुचितम् ?’ चित्रग्रीव उवाच —

व्या०—ततः=अनन्तरम्, किन्तु इति यावत्, तेषु पक्षिषु=कपोतेषु, चक्षुषोर्विषयस्तम्=चक्षुर्प्राप्ताताम्, अतिक्रान्तेषु=अतीत्य गतेषु सत्सु, सः=धावन्, व्याधः निवृत्तः=जालाशामपि विहाय स्वस्थानं प्रति गतः । अथ=अनन्तरम्, ते कपोताः, लुब्धकं=व्याधम्, निवृत्तं दृष्ट्वा=प्रतिनिवृत्तमवलोक्य, ऊचुः=कपोतराजं पप्रच्छुः, स्वामिन् ! (वृद्धसम्बोधने), इदानीम्=अस्मिन् समये, किं=कीदृशो व्यापारः कर्तुम्=अनुष्ठानम्, उचितं=योग्यः, तथा चित्रग्रीवः, उवाच=उक्तवान् ।

भा०—लेकिन जब वे कवूतर अदृश्य हो गये, तब व्याध घर लौट गया । उसके बाद व्याध को लौटे हुए देखकर सब कवूतरों ने वृद्ध कवूतर से पूछा—स्वामिन् ! अब क्या करना चाहिये ! चित्रग्रीव ने जवाब दिया ।

माता मित्रं पिता चेति स्वभावात् त्रितयं हितम् ।

कार्यकारणतश्चाऽन्ये भवन्ति हितबुद्धयः ॥ ३८ ॥

भा०—माता मित्रं पिता च इति त्रितयं स्वभावाद् हितम् (भवति) । अन्ये च कार्यकारणतः हितबुद्धयः भवन्ति । व्या०—माता=स्वजननी, मित्रं=स्वाभाविकः सुहृत्, पिता=स्वजनकश्च, इति=एतत्, त्रितयं=यवयवम्, हितं=सर्वदा स्वभावत एव हितकरं भवति । अन्ये=पश्यन्निभ्य इतरे तु, कार्यं च कारणं च ताभ्याम्, केचित् कार्यवशात्, केचित् कारणवशात्, हितबुद्धयः=हिता बुद्धिर्यथान्ते हितकरा भवन्ति इति ।

भा०—माता, मित्र और पिता ये तीनों स्वभाव से हित करने वाले होते हैं और दूसरे तो कार्य-कारण रूपी स्वार्थ के लिये हितकारी बन जाते हैं ॥ ३८ ॥

तस्मै मित्रं हिरण्यको नाम सूषिकराजो गण्डकीतीरे चित्रवने निवसति, सोऽस्माकं पाशांश्छेत्स्यति इत्यालोच्य सर्वे हिरण्यकविवरसमीपं गताः, हिरण्यकश्च सर्वदा अपायभङ्ग्या शतद्वारं विवरं कृत्वा निवसति ।

व्या०—तत्=तस्मात्, मित्रस्य सदा हितकरत्वात्, मे मित्रं=मम गाढसुहृत्

‘हिरण्यक’ इति नाम्ना प्रसिद्धः, मूषिकाणां राजा इति मूषिकराजः ‘गण्डकी’ नाम-
नद्यास्तीरं तस्मिन्, चित्रं च तद् वनं च तस्मिन्, निवसति = वासं करोति । सः
हिरण्यकः, अस्माकं = सर्वेषां कपोतानाम्, पाशान् = बन्धान्, ह्येत्यति = दन्तैः विदा-
रयिष्यति, इति = इत्येवम् आलोच्य = विचार्य, सर्वे कपोताः, हिरण्यकस्य विवरं =
बिलम्, तस्य समीपं = निकटम्, गताः । हिरण्यकः, सर्वदा = अनवरतम्, अपायस्य =
नाशस्य विघ्नस्य मरणस्येति यावत्, शङ्का तथा शतद्वारं = शतं द्वाराणि निर्ग-
मनप्रवेशमार्गा यस्य तत् तादृशम्, विवरं = बिलं पृथिव्यन्तर्गतम् कृत्वा, निवसति =
निर्भयः सन् वसति ।

आ०—इसलिये मेरा मित्र हिरण्यक नाम का चूहों का राजा गण्डकी नदी के किनारे
चित्रवन में रहता है, वह हम लोगों के बन्धनों को काटेगा । ऐसा विचार करके सब कबूतर
हिरण्यक के निवासस्थान (बिल) पर गये । हिरण्यक भी सदा विघ्नों की शङ्का से सैकड़ों
मुख का बिल बनाकर रहता है ।

ततो हिरण्यकः कपोतऽवपातभयाच्चकितः तूष्णीं स्थितः । चित्र-
।व उवाच—‘सखे हिरण्यक ! कथमस्मान्न सम्भाषसे !’ ततो हिर-
ण्यकस्तद्वचनं प्रत्यभिज्ञाय ससम्भ्रमं बहिर्निःसृत्य अब्रवीत्—आः !
पुण्यवानस्मि प्रियसुहृन्मे चित्रग्रीवः समायातः—

व्या०—ततः विवरं प्रति गमनानन्तरम्, हिरण्यकनामा मूषिकराजः, कपोता-
नाम् अवपातः = वेगात् पक्षशब्दसहितम् अवरोहणं, तस्माद् यद् अयं तस्मात्,
चकितः सम्भ्रान्तः सन्नस्तः सन्, तूष्णीं = मौनम्, स्थितः = तस्थौ । ततः चित्र-
ग्रीवनामा कपोतराजः, उवाच = उक्तवान्, सखे = मित्र ! हिरण्यक ! कथं = केन
हेतुना, अस्मान् = नः कपोतान्, न सम्भाषसे = त्वं न सम्भाषयसि, ततः—चित्रग्रीवो-
क्तिश्चरणानन्तरम्, हिरण्यकनामा मूषिकराजः, तस्य चित्रग्रीवस्य वचनं शब्दः,
प्रत्यभिज्ञाय = ज्ञात्वा परीक्ष्य, ससम्भ्रमं = सम्भ्रमेण = आनन्दोत्साहेन सहितं यथा
स्यात् तथा, विवरात् बहिःप्रदेशे, निःसृत्याऽब्रवीत् = आगत्य उक्तवान्, आः (आश्च-
र्यार्थेऽव्ययम्) पुण्यवान् = पुण्यमस्ति अस्य पुण्यात्मा, अस्मि = भवामि, यद् मे =
मम, प्रियसुहृत् = प्रीणातीति प्रियः शोभनं हृदयं यस्य सः सुहृत् = प्रियश्चासौ सुह-
च्चेति प्रियसुहृत् = गाढप्रेमाम्पदं सखा चित्रग्रीवः समायातः = आगतः ।

आ०—बिल पर कबूतरों के जाने के बाद कबूतरों के उतरने की आवाज से भयभीत
होकर वह हिरण्यक चुपचाप हो रहा, तब चित्रग्रीव बोला—मित्र हिरण्यक हमसे क्यों
नहीं बोलते हो ? हिरण्यक अपने मित्र के उस वचन को पहचान कर बड़े आनन्द और
उत्साह के साथ बाहर आया और बोला—ओहो ! मेरा पुण्योदय हुआ क्योंकि आज मेरे
प्रिय मित्र चित्रग्रीव आये हैं ।

यस्य मित्रेण सम्भाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः ।

यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥ ३९ ॥

अ०—यस्य मित्रेण सम्भाषः, यस्य मित्रेण संस्थितिः, यस्य मित्रेण संलापः, (भवति) इह ततः पुण्यवान् नास्ति । व्या०—यस्य = जनस्य, मित्रेण = सुदृढा सह, सम्भाषः = सम्यग् वार्तालापः भवति, यस्य = जनस्य, मित्रेण सह, संस्थितिः = एकत्रवासः भवति, यस्य = जनस्य, मित्रेण सह संलापः = परस्पररहस्यविचारदिकं च भवति, इह = अस्मिन् संसारे, ततः = तस्माज्जनात्, पुण्यवान् = पुण्यशाली, अन्यः कश्चिदपि नास्तीति ।

भा०—जिसका मित्र के साथ सम्भाषण होता है, जिसका मित्र के साथ रहना होता है, तथा जिसका मित्र के साथ रहस्य विचार होता है, उस पुरुष के समान पुण्यशाली दूसरा कोई नहीं है ॥ ३९ ॥

अथ पाशबद्धांश्चेतान् दृष्ट्वा सविस्मयः क्षणं स्थित्वा उवाच—
सखे ! किमेतत् ? चित्रग्रीव उवाच—‘सखे ! अस्माकं प्राक्तनजन्म-
कर्मणः फलमेतत्’ ।

व्या०—अथ = वहिनिःसरणानन्तरम्, एतान् = कपोतान्, पाशबद्धान् = पाशेन बद्धास्तान्, दृष्ट्वा, सविस्मयः = विस्मयेन आश्चर्येण सहितः सन्, क्षणं = क्षणमात्रम्, स्थित्वा = स्तब्धत्वेनाऽवस्थाय, (स हिरण्यकः) उवाच = उक्तवान्, सखे ! = मित्र ? चित्रग्रीव ! एतत् पाशबन्धनम्, किं = किंनिमित्तं जातम् ? चित्रग्रीव उवाच = प्रत्युक्तवान्—सखे ! = मित्र हिरण्यक ! एतत् अस्माकं = सर्वेषां कपोतानाम्, प्राग्भवं प्राक्तनम्, प्राक्तनं च तज्जन्म, प्राक्तनजन्म, तस्मिन् कृतं कर्म तस्य, पूर्वभवकृताऽनिष्टस्येत्यर्थः । फलं = परिणामः अस्तीति ।

भा०—बाहर आने के बाद जाल से बंधे हुए सब कबूतरो को देखकर आश्चर्य के साथ क्षणमात्र स्तब्ध हो के हिरण्यक बोला—चित्रग्रीव ! यह बन्धन कैसे हुआ ? चित्रग्रीव ने कहा—मित्र हिरण्यक ! यह बन्धन हमारे पूर्वजन्मकृत पापों के फलस्वरूप उपस्थित हुआ है ।

यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च

यावच्च यत्र च शुभाऽशुभमात्मकम् ।

तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च

तावच्च तत्र च विधातृवशादुपैति ॥ ४० ॥

अ०—यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च यावच्च यत्र च शुभाऽशुभम् आत्मकम् (भवति) विधातृवशात् तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तान्वच्च तत्र च तच्च उपैति । व्या०—यस्मात् = यस्कारणाच्च, येन = करणेन च यथा = येन

प्रकारेण च, यदा=यस्मिन् काले च, यत्=यादृशं च, यावत्=यत्परिमाणं च, यत्र च=यस्मिन् स्थले च, शुभञ्च अशुभं च शुभाऽशुभं=पुण्यदं पापदं च, आत्म-
कर्म=आत्मनः स्वस्य कर्म कर्तव्यं भवति । विधातृवशात्=विधातुः वशः तस्माद्
दिशाधीनतः, तस्माच्च कारणात्, तेन च करणेन, तथा च=तेन च प्रकारेण, तदा
च=तस्मिन् काले, तावत् परिमाणं च, तत्र च स्थले, तत्=तादृशं शुभाऽशुभं
कर्म, उपैति=उपस्थितं भवति ।

भा०—जिस कारण से जिस करण से, जिस प्रकार से, जिस काल में, जैसा जितना
छोटा-बड़ा, जहाँ जो-जो शुभ या अशुभ कर्म फल भोगना लिखा होता है, भाग्यवश से
उस कारण से, उस करण से, उसी प्रकार से, उसी समय में वैसा ही छोटा या बड़ा उसी
स्थल में वह शुभाऽशुभ कर्म, फलस्वरूप में परिणत हो कर उपस्थित हो जाता है ॥ ४० ॥

रोगशोकपरीतापबन्धनव्यसनानि च ।

आत्माऽपराधवृक्षाणां फलान्येतानि देहिनाम् ॥ ४१ ॥

भा०—रोगशोकपरीतापबन्धनव्यसनानि एतानि च देहिनाम् आत्मापराधवृ-
क्षाणां फलानि (भवन्ति) । व्या०—रोगः—शारीरव्याधिश्च, शोकः=मानसिकचिन्ता
च, परीतापः=नानाविधा वेदना च, बन्धनं=पाशादिनियन्त्रणा च, व्यसनं=विपत्तिश्च
स्त्रीरोगादयो वा, इति रोगशोकपरीतापबन्धनव्यसनानि, (इतरेतरद्वन्द्वः—‘उपस-
र्गस्य दीर्घत्वं किञ्चिज्जादौ कचिद्भवेत्’ इति परेर्दीर्घता) एतानि=रोगादीनि, देहिनां=
शरीरिणाम्, आत्मापराधवृक्षाणाम्=आत्मनां स्वेषाम् अपराधाः—कृष्णकर्माणि ते
एव वृक्षास्तरवस्तेषाम् फलानि=परिणामाः सन्तीति ।

भा०—रोग, शोक, वेदना, बन्धन, व्यसन आदि आपत्तियाँ जो शरीरधारियों को
होती हैं, वे सब अपने किये हुए कर्म रूप वृक्ष के फल हैं ॥ ४१ ॥

एतच्छ्रुत्वा हिरण्यकः (सः भूषिकः) चित्रग्रीवस्य बन्धनं छेतुं
सत्वरमुपलर्पति, तत्र चित्रग्रीव उवाच—‘मित्र ! मा मैवं कुरु, (किन्तु)
प्रथममस्मदाश्रितानामेतेषां तावत् पाशांश्छिन्धि, अथ पाशं पश्चाच्छे-
त्स्यसि ।’ हिरण्यकोऽप्याह—‘महामहेशक्तिः, बन्ताश्च मे कामलाः,
तदेतेषां पाशांश्छेतुं कथं समर्थो भवामि ? तत् यावन्मे दन्तानि
वृट्पश्यन्ति तावत् तव पाशं छिन्धि । तद्वन्तरमप्येतेषां बन्धनं यावत्
शक्यं छेतस्यामि ।’ चित्रग्रीव उवाच—‘अस्त्वेवं तथाऽपि यथाशक्ति
बन्धनमेतेषां खण्डय ।’ हिरण्यकेन उक्तम्—‘आत्मपस्थित्यागेन यदा-
श्रितानां परिरक्षणं तत्र नीतिवेदिनां सम्मतम् ।’

व्या०—एतत्=उक्तवाक्यम्, श्रुत्वा=आकर्ण्य, स हिरण्यकनामा भूषिकः, चित्र-

ग्रीवस्य-कपोतराजस्य, बन्धनं=पाशनियन्त्रणम्, छेतुं=विदारयितुम्, सत्वरं=द्रुतम्, उपसर्पति=चित्रग्रीवस्य समीपे गच्छति, तत्र=तस्मिन् समये, चित्रग्रीवः=कपोतराजः, उवाच=उक्तवान्, मित्र ! = सुहृद् ! हिरण्यक ! मा मा = न हि न हि, एवं = प्रथमं मम बन्धनच्छेदनप्रयासम्, कुरु=विधेहि, किन्तु प्रथमं=पूर्वम्, अस्मान् आश्रिताः अस्मदाश्रितास्तेषाम् = अस्मद्वरचयाणाम् एतेषां कपोतानाम्, तावत् = साकश्येन, पाशान् = बन्धनानि, छिन्धि त्वं विदारय, पश्चात्=अनन्तरम्, मम (चित्रग्रीवस्य) बन्धनं=पाशम्, छेत्स्यसि=विदारयिष्यसि, हिरण्यकनामा मृषिकराजः, अपि, आह-ब्रवीति, अहम् अल्पशक्तिः = अल्पा लघ्वी शक्तिः सामर्थ्यं बलं यस्य सः, स्वरूपबलवान् भवामीति । किञ्च मे (हिरण्यकस्य) दन्ताः=दशनः, कोमलाः, जर्जरिताश्च भवन्तीति तत् = तस्माद्धेतोः, एतेषां = सर्वेषां कपोतानाम्, पाशान् = बन्धनानि, छेतुं = विदारयितुम् कथं = केन प्रकारेण, समर्थः = क्षमः भवामि, तत् = तस्माद् असमर्थत्वाद्धेतोः, मे = मम, दन्ताः = दशनः, यावत् = यावत्समयं न नुद्यन्ति = भग्ना न भवन्ति, तावत् = तदधिकालम् तव (ते चित्रग्रीवस्य) पाशं = बन्धनम्, छिन्धि=अहं खण्डयामि, तदनन्तरं=ते बन्धनच्छेदनात् परम्, एतेषां = यावतां कपोतानाम्, बन्धनमपि यावत् शक्यम् = यावता यत्नेन छेतुं शक्यते तावत्, छेत्स्यामि=खण्डयिष्यामि, (एतच्छ्रुत्वा) चित्रग्रीवः=कपोतराजः, उवाच-एवम् अस्तु=यत् तवाऽभिमत तदेव भवतु, तथाऽपि पूर्वम् एतेषां = यावतां कपोतानाम्, बन्धनं यथाशक्ति शक्तिम् अनतिक्रम्य वर्तते इति यथाशक्ति = यावच्छक्यं तावत्, खण्डय=त्वं विदारय, ततो हिरण्यकेन मृषिकराजेन उक्तम्-आत्मनः = स्वस्य परित्यागः=हतिः तेन=स्वविनिमयेनेत्यर्थः । आश्रितानाम्=अनुजीविनाम्, यत् परिरक्षणं = परित्राणम्, तत् नीतिवेदिनाम्—नीतिं विदन्ति इति नीतिवेदिनस्तेषां = नीतिज्ञानाम्, न सम्मतम् ।

भा०—यह सुनकर हिरण्यक नाम का चूहा चित्रग्रीव नामक कपोतराज के बन्धन को काटने के लिए शीघ्रता से जाता है । इतने में चित्रग्रीव ने कहा—मित्र ! ऐसा मत करो । प्रथम हमारे आश्रित इन सब कवूतरो के बन्धन काटो, पीछे मेरा बन्धन काटना, तब हिरण्यक ने कहा—मैं अल्पशक्ति वाला हूँ—और मेरे दाँत निर्बल हैं, इसलिये इन सबके बन्धनों को कैसे काट सकूँगा, तो भी जब तक मेरे दाँत नहीं टूटेंगे तब तक तुम्हारे (चित्रग्रीव के) बन्धन को काट डालूँ, उसके बाद सबके बन्धनों को जहाँ तक बन सकेगा काटूँगा । तब चित्रग्रीव ने कहा—अच्छा वैसा ही सही; तो भी जहाँ तक बन सके इन सबके बन्धनों को पहले काटो । तब हिरण्यक ने कहा—अपने को छोड़कर आश्रितों का रक्षण करना यह नीतियों का सम्मत नहीं है ।

यतः—आपदर्थं धनं रक्षेद् दारान् रक्षेद् धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद् दारैरपि धनैरपि ॥ ४३ ॥

अ०—आपदर्थे धनं रक्षेत्, धनैरपि दारान् रक्षेत् । दारैरपि धनैरपि आत्मानं सततं रक्षेत् ।

व्या०—आपदां=दुर्मिच्छादिविपदाम् अर्थः=निवारणं तस्मिन्, आपत्तिपरिहारा-
येत्यर्थः । धनं=रूप्यसुवर्णादिकम्, रक्षेत्=सगृह्य कोषे स्थापयेत्, धनैरपि=अर्थैः,
सुवर्णादिभिरपि, सर्वस्वविनिमयेनाऽपीति यावत् । दारान्=विपन्नानां स्त्रियम्,
रक्षेत्=त्रायेत्, दारैरपि धनैरपि च = दारधनादिविनिमयेन च, आत्मानं=स्वम्,
सततं=नित्यकालम्, रक्षेत्=त्रायेतेति ।

भा० दुर्मिच्छा आदि आपत्तियों दूर करने के लिये धन का संग्रह करना और धन को भी छोड़ कर विपत्ति में पड़ी हुई स्त्री की रक्षा करना और स्त्री तथा धन दोनों को छोड़ कर भी आपत्तिग्रस्त अपनी (आत्माकी) रक्षा करनी चाहिये ॥ ४२ ॥

अन्यच्च—धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः ।

तान् निधनता किन्न हतं ? रक्षता किं न रक्षितम् ॥ ४३ ॥

अ०—प्राणाः धर्मार्थकाममोक्षाणां संस्थितिहेतवः (भवन्ति) तान् निधनता किं न हतम् (भवति) रक्षता (च) किं न रक्षितं (भवति) । व्या०—प्राणाः=असवः, स्वजीवनमिति यावत् । धर्मश्च अर्थश्च कामश्च मोक्षश्च तेषां चतुर्णां पुरुषार्थानामि-
त्यर्थः । संस्थितिहेतवः=संस्थितेः=संरक्षणस्य हेतवः=कारणानि, भवन्ति । तान्=प्राणान्, निधनता=विनाशयता जनेन, किं=किं वस्तु, न हतं=न विनाशितं भवति ? तान् प्राणान् रक्षता=पोषयता च जनेन, किं वस्तु, न रक्षितम् ? अर्थात् सर्वमेव रक्षितमिति ।

भा०—प्राण ही धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चारों पुरुषार्थों के कारण हैं, इसलिये प्राण के नाश करने वालों ने क्या नाश नहीं किया ? अर्थात् सब कुछ नाश किया और प्राण (जीवन) का रक्षण करने वालों ने किस चीज का रक्षण नहीं किया ? अर्थात् सबका रक्षण किया है ॥ ४३ ॥

चित्रग्रीव उवाच—सखे ! नीतिस्तावत् ईदृश्येष, किन्त्वहमस्मदा-
श्रितानां दुःखं सोढुं सर्वथाऽसमर्थस्तेनेदं ब्रवीमि ।

व्या०—चित्रग्रीवनामा कपोतराजः, उवाच=उक्तवान्, सखे!=मित्र ! हिरण्यक !
(तावत् वाक्यालङ्कारे) नीतिः, ईदृशी=इयमिव दृश्यते इति ईदृशी, भवता यादृशी
कथ्यते स्वविनिमयेन आश्रितरक्षणम् अन्यायमिष्येतादृशी, एवकारः निश्चयार्थकः,
किन्तु=परन्तु, अहम्, अस्माकम् आश्रितास्तेषाम्=एतेषां कपोतानाम्, दुःखं
सोढुम् सर्वथा=सर्वप्रकारेण, असमर्थः=समर्थो न भवामि, तेन हेतुना, इदम्=अस्म-
दाश्रितानां बन्धनं प्राक् छिन्धि' इति वचनम्, ब्रवीमि=कथयामि ।

आ०—चित्रग्रीव बोल—मित्र हिरण्यक ! नीति तो तुमने कही वैसी ही है, लेकिन क्या करूँ, अपने अनुजीवियों के कष्ट को सहन करने के लिये मैं सर्वथा असमर्थ हूँ, इस लिये ऐसा बोल रहा हूँ ।

यतः—धनानि जीवितञ्चैव परार्थो प्राज्ञ उत्सृजेत् ।

सन्निमित्ते घरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥ ४४ ॥

अ०—प्राज्ञः परार्थे एव धनानि जीवितञ्च उत्सृजेत्, विनाशे नियते सति सन्निमित्ते त्यागः वरम् । व्या०—प्राज्ञः = प्रज्ञ एव प्राज्ञः बुद्धिमान् जनः, परार्थः=परेषाम् अर्थः प्रयोजनं तस्मिन्, परकार्यसिद्धयर्थम्, धनानि=रूप्यकादीनि, जीवितञ्च = आत्मप्राणांश्च, उत्सृजेत्=त्यजेत् । कुतः ? इत्याह=विनाशे=धनस्य विनाशे, जीवितस्य च मरणे, नियते सति=निश्चिते सति, सन्निमित्ते=सत्=शोभनम्, उत्तमं निमित्तं=कारणं परोपकाररूपं तस्मिन्, सत्कार्यसिद्धावित्यर्थः । त्यागः=धनजीवितयोर्विसर्जनम्, वरम्=ईषत्प्रियं भवतीति ।

आ०—बुद्धिमान् मनुष्य परोपकारमे ही अपने धन तथा जीवन का उपयोग करें क्योंकि धन तथा जीवन का नाश कभी न कभी जरूर होगा, इससे सत्कार्यमें लगाना अच्छा है ॥ ४४ ॥

अयमपरश्चाऽसाधारणा हेतुः—

व्या०—अयं=वच्यमाणप्रकारः, अपरः=द्वितीयोऽपि, असाधारणः=न साधारणः असाधारणः=मुख्यः, हेतुः = कारणं भवतीति—

आ०—यह भी एक दूसरा मुख्य कारण है—

जातिद्रव्यबलानाञ्च साम्यमेषां मया सह ।

मत्प्रभुत्वफलं ब्रूहि कदा किं तद् भविष्यति ॥ ४५ ॥

अ०—मया सह एषां जातिद्रव्यबलानाञ्च साम्यम्, (भवति) तत् ब्रूहि मत्प्रभुत्वफलं किं कदा भविष्यति ? व्या०—मया=चित्रग्रीवेण, सह, एषाम्=एतेषां सर्वेषां कपोतानाम्, जातिः=कपोतत्वम्, द्रव्यं=पञ्चचञ्च्वादिसम्पत्, बलं शक्तिः सामर्थ्यं, तेषाम् चकारेण सहवासादीनां संग्रहः । साम्यम्=एकरूपता अस्ति । तत्=तर्हि एवं सति, ब्रूहि=कथय, मम प्रभुत्वं मत्प्रभुत्वं तस्य फलं=मम आधिपत्यस्य कर्तव्यफलम्, किं=किरूपम्, कदा=कस्मिन् समये, भविष्यति, नैव भविष्यतीति ।

आ०—मेरे साथ इन सब के जाति, सम्पत्, बल ये सब बराबर हैं, मेरे में इन सबका आधिपत्य ही अधिक है । अब कहिये अगर मैं इनका इस वक्त रक्षण न करूँ, तो दूसरा आधिपत्य का कौन सा फल होगा अर्थात् कोई नहीं ॥ ४५ ॥

अन्यच्च—विना वर्त्तनमेवेते न त्यजन्ति ममान्तिकम् ।

तस्मै प्राणद्वयेनाऽपि जीवयैतान् ममाश्रितान् ॥ ४६ ॥

अ०—एते वर्तनं विना ममाऽन्तिकं नैव त्यजन्ति, तद् मे प्राणव्ययेनाऽपि एतान् ममाश्रितान् जीवय । व्या०—एते=हमे सर्वे कपोताः, वर्तनं=वृत्ति, विना=ऋते, मम अन्तिकं = सन्निधिम, नैव त्यजन्ति=मुख्यन्ति, तत्=तस्माद् हेतोः, मे=मम, प्राणानां व्ययः विनिमयस्तेन, अपि, एतान् मम आश्रितान्=मदनुजीविनः सेवारक्षान् कपोतान्, जीवय=त्वं प्रथमं रक्ष ।

भा०—ये सब कबुतर वेतन नहीं लेते तो भी मेरा साथ नहीं छोड़ते हैं, इसलिये मेरे जीवन के बदले से भी मेरे आश्रित इन सब की रक्षा करो ॥ ४६ ॥

किञ्च—मांसमूत्रपुरीषाऽस्थिपूरितेऽत्र कलेवरे ।

विनश्वरे विहायाऽऽस्थां यशः पालय मित्र मे ॥ ४७ ॥

अ०—मित्र ! मांसमूत्रपुरीषाऽस्थिपूरिते विनश्वरे अत्र कलेवरे आस्थां विहाय, मे यशः पालय । व्या०—हे मित्र ! हे सखे !, मांसं च=पिशितश्च-मूत्रं च पुरीषं च अस्थि च तैः पूरितं पूर्णं तस्मिन्, विनश्वरे=नाशशीले, अत्र=अस्मिन्, कलेवरे=देहे आस्थां=ममताम् आदरम्, विहाय=परित्यज्य, मे=मम, यशः=स्वानुजीविरक्षणा-त्मिकां कीर्तिम्, पालय=रक्ष । मांसमूत्रपुरीषाऽस्थिनिर्मितेऽत्रेति पाठान्तरम् ।

भा०—हे मित्र ! मांस, मूत्र, मल, इन्द्रियाँ इन सबसे भरे हुए इस क्षणिक शरीर में ममता का त्याग कर मेरे शरणागतरक्षणरूप यश का रक्षण करो ॥ ४७ ॥

अपरञ्च पश्य—यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना ।

यशः कायेन लभ्येत तत्र लब्धं भवेन्नु किम् ॥ ४८ ॥

अ०—यदि अनित्येन मलवाहिना कायेन नित्यं निर्मलं यशः लभ्येत, नु तत् किं लब्धं न भवेत् ? व्या०—यदि=चेत्, न नित्यम् अनित्यं तेन = विनाशिना मलानि वहतीति मलवाही, तेन=मूत्रपुरीषादिपूर्णेनाऽशुद्धेन, कायेन=शरीरेण नित्यम्=अविनाशि, भ्रुवम्, निर्मलं=विशुद्धम्, यशः=कीर्तिः, लभ्येत=जनैः प्राप्येत 'नु पृच्छायां विकल्पे च' इत्यमरः । नु=नोः हिरण्यक ! तत्=तर्हि किं वस्तु, न लब्धं=जनैः कः पदार्थो न प्राप्तः, अर्थात् सर्वोऽपि लब्ध इति ।

भा०—अगर अनित्य तथा मलवाही अशुद्ध शरीर से नित्य और विशुद्ध यश मिले, तो क्या नहीं मिला अर्थात् सब कुछ मिला ॥ ४८ ॥

यतः—शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।

शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥ ४९ ॥

अ०—शरीरस्य गुणानाञ्च अन्तरम् अत्यन्तं दूरं (भवति) शरीरं क्षणविध्वंसि (भवति), गुणाः कल्पान्तस्थायिनः (भवन्ति) । व्या०—शरीरस्य=कायस्य, गुणानां=धर्मज्ञानवैराग्यभक्तियशउदयादीनाञ्च, अन्तरं=प्रभेदः विरूपता, अत्यन्तम्=अतिशयेन, दूरम्=अधिकम्, महदन्तरमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह-शरीरमिति । शरीरं=कायः,

क्षणविध्वंसि = क्षणेन अकस्माद् विध्वंसते नश्यति, क्षणभङ्गुरमित्यर्थः । धर्मादयो गुणास्तु कल्पान्तस्थायिनः = कल्पस्य महाप्रलयस्य अन्तः शेषस्तं तावत् तिष्ठन्ति इति कल्पान्तस्थायिनः, महाप्रलयपर्यन्तं स्थितिमन्तः इत्यर्थः ।

भा०—शरीर और गुणों में महान् विभेद है, क्योंकि शरीर तो अकस्मात् क्षणमात्र में नष्ट होने योग्य है और धर्मादि गुण तो महाकल्पपर्यन्त स्थिर रहनेवाले हैं ॥ ४९ ॥

इत्याकर्ण्य हिरण्यकः प्रहृष्टमनाः पुलकितः सन् अब्रवीत्—‘साधु मित्र ! साधु, अनेनाऽऽश्रितवात्सल्येन त्रैलोक्यस्याऽपि प्रभुत्वं त्वयि युज्यते ।’ एवमुक्त्वा तेन सर्वेषां कपोतानां बन्धनानि छिन्नानि । ततो हिरण्यकः सर्वान् सादरं सम्पूज्य आह—सखे चित्रग्रीव ! सर्वथाऽत्र जालबन्धनविधौ सति दोषमाशङ्क्य आत्मनि अवज्ञा न कर्तव्या ।

व्या०—हिरण्यकः, इति = चित्रग्रीवस्य इत्येवं वचनम्, आकर्ण्य, प्रहृष्टमनाः = प्रहृष्ट सन्तुष्टं मनो यस्य स तादृशः, अत एव च पुलकितः = पुलकाः रोमाञ्चाः सञ्जाता अस्तेति पुलकितः रोमाञ्चगात्रः सन्, अब्रवीत्, हे मित्र ! साधु साधु = त्वया शोभनमुच्यते, अनेन आश्रितवात्सल्येन = आश्रितेषु वात्सल्यं स्नेहातिशयस्तेन, त्रैलोक्यस्याऽपि = त्रयाणां लोकानां समाहारः, त्रिलोकी, (समाहारद्विगुः ङीप् च) त्रिलोकी एव त्रैलोक्यं तस्य अपि, प्रभुत्वं = स्वामित्वम् त्वयि = भवति, युज्यते = युक्तं भवति, तेन = हिरण्यकेन, एवमुक्त्वा = इत्येवं प्रशंसावाक्यमभिधाय, सर्वेषां कपोतानां बन्धनानि पाशाः, छिन्नानि = विदारितानि, ततो हिरण्यकः सर्वान् = अशेषान् कपोतान् सादरम् = आदरेण सहितं यथा स्यात् तथा, सम्पूज्य = सम्यक् पूजयित्वा, आह = उक्तवान्, सखे ! चित्रग्रीव ! अत्र = एतस्मिन्, जालबन्धनविधौ सति = जालेन बन्धनं तस्य विधिः भवनम् तस्मिन् सति, दोषं = स्वस्य अविमृश्यकारितारूपमपराधम्, आशङ्क्य = विचिन्त्य, आत्मनि = स्वस्मिन्, अवज्ञा = स्वस्याऽनादरः, न कर्तव्या त्वया इति ।

भा०—चित्रग्रीव का वचन सुनकर हिरण्यक आनन्दित और पुलकित होकर बोला—हे मित्र चित्रग्रीव ! तुमने ठीक कहा, आश्रितोंपर इस प्रकार के वात्सल्य से तुम्हारे में त्रिलोकी के प्रभुत्व की योग्यता है, ऐसा कहकर उस हिरण्यक ने सब कवूतरी के बन्धनों को काट डाला । उसके बाद हिरण्यक आदरपूर्वक सब कवूतरी की पूजा करके बोला—मित्र चित्रग्रीव ! इस जाल के बन्धन में अपने अविचार्यकारितारूप अपराध को मानकर आत्मा के प्रति तिरस्कारबुद्धि नहीं करनी ।

यतः—योऽधिकाद् योजनाशतात् पश्यतीहामिषं खगः ।

स एव प्राप्तकालस्तु पाशबन्धं न पश्यति ॥ ५० ॥

भा०—इह यः खगः योजनशताव अधिकाद् आमिषं पश्यति, स एव प्राप्तकालस्तु

पाशबन्धं न पश्यति । व्या०—इह=अस्मिन् लोके, यः खगः—खे=आकाशे गच्छति
इति खगः=श्येनपक्षी, = योजनशतात्=योजनानां शतं तस्मात्, अधिकात्=अधिक-
दूरात्, शताधिकयोजनमपि दूरे स्थित्वाऽपि इत्यर्थः । आमिषं=भक्ष्यं मांसादिकम्,
पश्यति=अवलोकयति, किन्तु स एव श्येनः प्राप्तकालस्तु=प्राप्तः प्रत्यासन्नः कालः
(मृत्युः) अन्तको यस्य सः तादृशः सन्, तु=पुनः, पाशस्य बन्धस्तम्=व्याधिवि-
स्तीर्णजालम्, न पश्यति=नावलोकयतीति ।

भा०—इस जगत् में श्येन (बाज) पक्षी सौ योजन पर की दूरी से भी मध्य पदार्थ-
मांसादि को देखता है, किन्तु जब उसकी मृत्यु निकट आती है तब वह सामने स्थित जाल
को भी नहीं देख सकता ॥ ५० ॥

अपरञ्च—शशिविवाकरयोर्ग्रहपीडनं गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम् ।

मतिमताञ्च विलोक्य दरिद्रतां विधिरदो बलवानिति मे मतिः ॥

अ०—शशिविवाकरयोर्ग्रहपीडनं गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनं च मतिमतां दरि-
द्रतां विलोक्य मे मतिः (भवति) 'अहो ! विधिः बलवान्' इति ।

व्या०—शशः चिह्नरूपः अस्ति यस्य इति शशी चन्द्रमाः दिवाकरः सूर्यस्तयोः,
ग्रहपीडनम् ग्रहेण = राहुणा पीडनम् = ग्रसनम् । गजभुजङ्गमयोः=गजः हस्ती भुज-
ङ्गमः = सर्पस्तयोरपि = लीलया बहुप्राणिनाशसमर्थयोरपि तयोः बन्धनं=शृङ्खलेन
मन्त्रादिना च संयमनम् । मतिमतां-मतिः=आगामिगोचरा धीः अस्ति एषां ते
मतिमन्तस्तेषां = विदुषामित्यर्थः । दरिद्रस्य भावः दरिद्रता ताम् = अकिञ्चनतां
च विलोक्य=दृष्ट्वा, स्थितस्य, मे = मम, मतिः = धीः, अहो ! = आश्चर्यं, विधिः =
दैवम्, बलवान्=प्रबलः सर्वनियामकम्, इति=इत्याकारिका, भवति । द्रुतवि-
लम्बितवृत्तम् ।

भा०—चन्द्र तथा सूर्य को भी ग्रह (राहु) कृत पीड़ा देखकर, हाथी तथा साँप को
शृङ्खला तथा मन्त्रों से बन्धन देखकर और विद्वान् होने पर भी दरिद्रता देखकर—मुझे
निश्चय होता है कि सबका-प्रारब्ध (माग्य) बलवान् ॥ ५१ ॥

अन्यच्च—व्योमैकान्तविहारिणोऽपि विहगाः सम्प्राप्नुवन्त्यापदं

वध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलान्मत्स्याः समुद्रादपि ।

दुर्नीतं किमिह्याऽस्ति किं सुचरितं कः स्थानलाभे गुणः

कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ ५२ ॥

अ०—व्योमैकान्तविहारिणः अपि विहगाः आपदं सम्प्राप्नुवन्ति, निपुणैः अगा-
धसलिलात् समुद्राद् अपि मत्स्याः वध्यन्ते । इह किं दुर्नीतम् अस्ति ? किं सुचरि-
तम् ? स्थानलाभे कः गुणः (अस्ति) ? हि व्यसनप्रसारितकरः कालः दूरादपि
गृह्णाति । व्या०—व्योम्नः—गगनस्य एकान्तः एकः अन्तः उपरिभागस्तस्मिन्

विहरन्ति इति व्योमैकान्तविहारिणः = गगनगामिन इत्यर्थः । तादृशा अपि विह-
गाः = पक्षिणः, आपदं = पाशबन्धनादिरूपां विपत्तिम्, सम्प्राप्नुवन्ति = अधिगच्छन्ति ।
निपुणैः = मत्स्यवधनिष्णातैः, अगाधसलिलात् = अगाधानि = अतलस्पर्शानि सलि-
लानि = जलानि यस्मिन् सः तस्मात् = तादृशादपि समुद्रात् = पारावारात्, मत्स्याः =
मीनाः, बध्यन्ते = ध्रियन्ते । इह = अत्र संसारे, किं दुर्नीतं = किं दुश्चरितम् अस्ति,
(किं प्रश्ने) । किं च सुचरितं = सुनीतिः अस्ति ? स्थानलाभे = स्थानस्य निष्पाश-
प्रदेशस्य लाभः प्राप्तिः तस्मिन् सति, वा कः गुणः अस्ति ? हि = यस्मात्, व्यसन-
प्रसारितकरः = व्यसने विपदि प्रसारितौ विस्तारितौ करौ हस्तौ येन सः तादृशः
कालः = मृत्युः, दूरादपि, गृह्णाति = स्वप्रासतां प्रापयति ।

भा० — केवल आकाश में बिहार करने वाले निरपराध पक्षी भी आपत्तियोंको पाते हैं,
चीवर लोग अगाध समुद्र से भी निरपराध मत्स्यों को पकड़ लेते हैं, तो फिर इस जगत् में
क्या सुनीति और क्या दुर्नीति ! दोनों में कुछ भेद मालूम नहीं पड़ता और उत्तमस्थान
मिलने पर भी क्या लाभ है ? क्योंकि काल (मृत्यु) विपत्ति रूप हाथों को फँकाकर दूर से
ही सबको पकड़ लेता है ॥ ५२ ॥

इति प्रबोध्य आतिथ्यं कृत्वा आलिङ्ग्य च तेन संप्रेषितश्चित्रग्री-
वोऽपि सपरिवारो यथेष्टदेशान् ययौ; हिरण्यकोऽपि स्वविवरं प्रविष्टः ।

व्या० — इति = इत्थम्, तेन हिरण्यकेन, प्रबोध्य = आश्वासनं विधाय, आतिथ्यं =
न तिष्ठति भोजनादिकम् एकस्थले इति अतिथिः, तस्य सेवा आतिथ्यम्, कृत्वा =
विधाय, आलिङ्ग्य = आश्लिष्य, संप्रेषितः = विस्ष्टः, चित्रग्रीवनामा कपोताऽपि,
परिवारेण सहितः सपरिवारः, यथेष्टदेशान् = स्वाभिमतप्रदेशान् प्रति, ययौ = जगाम,
हिरण्यकनामा मूषिकराजोऽपि स्वस्य विवरं स्वविवरम्, प्रविष्टः ।

भा० — हिरण्यक ने ऐसी सान्त्वना देकर और अतिथिसत्कार करके आलिङ्गन (पर-
स्पर मिल) कर चित्रग्रीव को बिदा किया, चित्रग्रीव अपने परिवार के साथ स्वेच्छित
देशों के प्रति चला गया, हिरण्यक भी अपने बिल में घुस गया ।

यानि कानि च मित्राणि कर्तव्यानि शतानि च ।

पश्य मूषिकमित्रेण कपोता मुक्तबन्धनाः ॥ ५३ ॥

अ० — (जनेन) यानि कानि शतानि मित्राणि च कर्तव्यानि, कपोताः मूषि-
कमित्रेण मुक्तबन्धनाः, (बभूवुः) पश्य । व्या० — यानि कानि च = यादृशानि तादृ-
शानि नोवानि महान्ति वा, शतानि = बहुशतसङ्ख्यकानि, मित्राणि = सखायः, कर्त-
व्यानि = जनैः विधेयानि । कपोताः = बहवः पारावताः, मूषिक एव मित्रं तेन = बुद्धेण
उन्दुरुमित्रेण, मुक्तबन्धनाः = मुक्तं छिन्नं जालस्य बन्धनं येषान्ते, तादृशाः, बभूवुः,
पश्य = तदेतद् अवलोक्य ।

भा०—छोटे या बड़े बहुत से मित्र करने चाहिये, क्योंकि देखिये सब कबूतर चूहारूप मित्र से भी बन्धन से मुक्त हो गये ॥ ५३ ॥

अथ लघुपतनकनामा काकः सर्ववृत्तान्तदर्शी साश्चर्यम् इदमाह—
'अहो हिरण्यक ! श्लाघ्योऽसि, अतोऽहमपि त्वया सह मैत्रीं कर्तुमि-
च्छामि, अतस्त्वं मां मैत्र्येणाऽनुग्रहीतुमर्हसि' एतच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽ-
पि विवराऽभ्यन्तरादाह—'कस्त्वम् ?' स ब्रूते—लघुपतनकनामा वाय-
सोऽहम् । हिरण्यको विहस्याऽऽह—का त्वया सह मैत्री ?

व्या०—अथ=अनन्तरम्, सर्ववृत्तान्तदर्शी=सर्वं च तत् वृत्तान्तं च सर्ववृत्तान्तं
तत् पश्यति इति सर्ववृत्तान्तदर्शी=चित्रग्रीवहिरण्यकयोर्जालमोचनरूपवृत्तान्तं प्रत्य-
क्षीकुर्वन्, 'लघुपतनक' नामा काकः=वायसः, साश्चर्यम्=आश्चर्येण सहितं यथा
स्यात् तथा, इदं=वच्यमाणवचनम्, आह=उक्तवान्, अहो ! (आश्चर्यद्योतकम्-
व्ययम्) । हे हिरण्यक ! त्वं श्लाघ्यः=प्रशंसनीयः असि=भवसि । अतः=अस्मात् हेतोः,
अहम् (वायसः) अपि, त्वया (हिरण्यकेन) सह, मैत्रीं=सौहार्दं बन्धुत्वम्, कर्तुम्
इच्छामि=वाञ्छामि । अतः=अस्मात् हेतोः, त्वं=भवान्, माम् (वायसमपि)
मैत्र्येण=मित्रभावेन, अनुग्रहीतुम्=अनुग्रहं कर्तुम्, अर्हसि=योग्योऽसि, मां मित्र
कृत्वा कृतकृत्यं कुरु इति भावः । हिरण्यकः (उन्दुकः) अपि, एतत्=काकोक्तम्,
श्रुत्वा=सम्यगाकर्ण्य, विवरस्य अभ्यन्तरम्, तस्मात्=विवरमध्यत एव, आह=उक्त-
वान्, त्वं=भवान् कः=नाम्ना जात्या च को व्यक्तिविशेषः असि ? सः वायसः,
ब्रूते=कथयति, अहम् 'लघुपतनक' नामा वायसः=काकजातीयः अस्मि । तदा हिर-
ण्यकः, विहस्य=हास्यं कृत्वा, आह=उवाच, त्वया (काकेन) सह, मैत्री=मित्रता,
का ? =किरूपा स्यात् ? दुष्टेन वायसेन सह मैत्री न युक्त्यर्थः ।

भा०—उसके बाद सब वृत्तान्त को देखने वाला लघुपतनक नामक कौवा आश्चर्यपूर्वक
इस प्रकार बोला—'हे मित्र हिरण्यक !' तुम प्रशंसा के योग्य (श्रेष्ठ व्यक्ति) हो इसलिये
मैं भी तुमसे मैत्री करना चाहता हूँ, मित्रता से मुझको अनुग्रहीत करो । हिरण्यक (चूहा)
भी ऐसा सुनकर बिल के भीतर से ही बोला—'तू कौन है ?' काक बोला—'मैं लघुपतनक
नाम का कौवा हूँ ?' तब हिरण्यक हँस कर बोला—'तुम्हारे साथ मित्रता कैसी ?'

यतः—यद् येन युज्यते लोके बुधस्तत् तेन योजयेत् ।

अहमन्नं भवान् भोक्ता कथं प्रीतिर्भविष्यति ॥ ५४ ॥

अ०—लोके येन यत् युज्यते, बुधः तत् तेन सह योजयेत्, अहं अन्नम् (अस्मि)
भवान् भोक्ता (अस्ति), प्रीतिः कथं भविष्यति ? व्या०—लोके=संसारे, येन
व्यक्तिविशेषेण सह, यत्=यो व्यक्तिविशेषः, युज्यते=योजयितुं युक्तो भवति, बुधः-
धीमान् जनः, तत्=व्यक्तिविशेषः, तेन=योग्यव्यक्तिविशेषेण सह, योजयेत्=

अहं मूषिकः, अन्नं = काकस्य भक्ष्यम् अस्मि, भवान् = च काक, मम मूषिकस्य भोक्ता = अन्ता अस्ति । तथा च आवरः, भक्ष्यभक्षकयोः, प्रीतिः = सौहार्दं, कथं केन प्रकारेण, भविष्यति = सम्पत्स्यते ? न कथमपीत्यर्थः ।

भा०—संसार में जो जिसके साथ जोड़ने योग्य होता है, बुद्धिमान् जन उसी के साथ उसको जोड़ता है । मैं (चूहा) तेरा (काक का) खाद्य (भोजन) हूँ और तू (काक) मुझ को (चूहोंकी) खाने वाला है । तब कैसे प्रीति हो सकती है, अर्थात् नहीं हो सकती ॥५४॥

अपरञ्च — भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिर्विपत्तेः कारणं मतम् ।

शृगालात् पाशबद्धोऽसौ मृगः काकेन रक्षितः ॥ ५५ ॥

भा०—भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिः विपत्तेः कारणं मतम्, (भवति) शृगालात् पाशबद्धः असौ मृगः काकेन रक्षितः । व्या०—भक्षितुं योग्यः भक्ष्यः, भक्ष्यश्च भक्षकश्च तयोः = खाद्यखादकयोः, प्रीतिः सौहार्दं, कदाचित् अवश्यम्, आपत्तेः = आकस्मिक-विनाशस्य, कारणं = निमित्तम् असाधारणहेतुः, मतं = विदुषां सम्मतमस्तीति । विपत्तेरेव (कारणमिति पाठान्तरम्) तथा हि = शृगालात् = भक्षककपटमित्रात् जम्बुकात् पाशेन जालेन बद्धः नियमितः, असौ = अयोग्यमित्रभावदृष्टान्ततया स्मरणविषयीभूतः = मृगः भक्ष्यनिकपटहरिणः, काकेन केनचित् वायसेन बन्धुरूपेण, रक्षितः = पाशादुन्मोचितः ।

भा०—भक्ष्य और भक्षक इन दोनों की प्रीति विपत्ति के लिये हेतु बन जाती है, जैसे मित्र, शृगाल द्वारा जाल में फंसाये गये मृग को कौवा ने बचाया ॥ ५५ ॥

वायसोऽब्रवीत्—कथमेतत् ? हिरण्यकः कथयति—

भा०—लघुपतनक नाम का कौवा बोला—‘शृगाल द्वारा फंसाये गये मृग को काक ने मुक्त किया’ यह कथा किस प्रकार है । हिरण्यक कहता है—

कथा २

अस्ति मगधदेशे चम्पकवती नाम अरण्यानि । तस्यां चिरात् महता स्नेहेन मृगकाकौ निवसतः । स च मृगः स्वेच्छया भ्रात्र्यन् हृष्टपुष्टाङ्गः केनचित् शृगालेनाऽवलोकितः । तं दृष्ट्वा शृगालोऽचिन्तयत्—आः ! कथमेतन्मांसं सुललितं भक्षयामि ? भवतु, विश्वासं तावदुत्पादयामि इत्यालोच्य उपसृत्याऽब्रवीत्—‘मित्र ! कुशलं ते ?’ मृगेणोक्तम्—‘कस्त्वम् ?’ स ब्रूते—‘क्षुद्रबुद्धिनामा जम्बुकोऽहम् । सत्राऽरण्ये बन्धुहीनो मृतवत् एकाकी निवसामि, इदानीं त्वां मित्रमासाद्य पुनः सख्युर्जीवलोकं प्रविष्टोऽस्मि, अधुना तवाऽनुचरेण मया सर्वथा भवितव्यमिति’ । मृगेणोक्तम्—‘एवमस्तु’ ।

व्या०—मगधदेशे = मगधाख्ये जनपदे, चम्पकवती—चम्पकवतीनाम्ना प्रसिद्धा, अरण्यानी = महारण्यम् (महत्त्वार्थे ङीप् आनुक् च), अस्ति=विद्यते। तस्याम्-अरण्यान्याम्, मृगश्च काकश्च तौ = हरिणवायसौ उभौ, चिरात्=बहुसमयात्, मह-ता = गाढेन परमेण, च स्नेहेन=प्रेम्णा, प्रेमपूर्वकौ इत्यर्थः। निवसतः=वासं कुरुतः। हृष्टपुष्टाङ्गः=हृष्टानि च अङ्गानि यस्य सः=पुलकितमांसपूर्णशरीरः इत्यर्थः। स्वेच्छया=स्वस्य (मृगरय) इच्छा=अभिलाषः तथा, आश्रयन्=आश्रयति इति आश्रयन् = भ्रमणं कुर्वन्, स च मृगः=पूर्वोक्तः स हरिणः, केनचित्=येन केनाऽपि अपरिचितेन, शृगालेन=जम्बुकेन, अवलोकितः=दृष्टः। शृगालः=जम्बुकः, तं=मृगम्, दृष्ट्वा=अवलोक्य, अचिन्तयत्=अचिन्तनं कृतवान्, आः=आश्चर्यम्, कथं=केन प्रकारेण, सुललितम् = अतिरमणीयं मधुरस्वादु। एतन्मांसम्=एतस्य मृगस्य मांसं=पशितम्, मद्ययामि=अश्नामि। भवतु,=अस्तु-एतत्कर्तव्यमित्यर्थः। तावत्=प्रथमम्, विश्वासं=मां शृगालं प्रति अस्य हरिणस्य विश्वासभावम्, उरपाद-यामि=अहं जनयामि, इति = इत्येवम्, आलोच्य=विचिन्त्य, उपसृत्य = मृगसमीपे गत्वा, अश्र्वीवत्=सः शृगालः उक्तवान्, मित्र ! =सखे हरिण ! ते=तव, कुशलं=चेमम् वर्तते। तेन मृगेण उक्तम्—त्वम् (प्रश्नकर्ता) कः=को व्यक्तिविशेषोऽस्ति ? सः=शृगालः, व्रते = कथयति, अहं 'क्षुद्रबुद्धि' नामा—क्षुद्रा=स्वस्वा बुद्धिर्विचारशक्ति-र्यस्य सः इति, क्षुद्रबुद्धिः = स एव नाम यस्य सः इति क्षुद्रबुद्धिनामा, जम्बुकः = शृगालः, अस्मि, अत्रारण्ये=एतस्मिन् वने, बन्धुहीनः=बन्धुभिः=मित्रैः, हीनः=रहितः सन्, एकाकी=अद्वितीय एव, मृतवत्=मृत एव, निवसामि=वासं करोमि, इदानीम् =अधुना, त्वाम्=भवन्तम्, मित्रम् = बन्धुम्, आसाद्य = प्राप्य, सवन्धुः = बन्धुना सहितः पुनः जीवानां ससारिणां लोकः = स्थितिः तं, मित्रलाभप्रयुक्तसुख-स्थितिमित्यर्थः। प्रविष्टोऽस्मि=लब्धो भवामि, अधुना=साग्रतम्, तव (हरिणस्य) अनुचरेण=सेवकेन सहचरेण वा, मया (शृगालेन) सर्वथा अवितव्यमिति। मृगेण=हरिणेन, उक्तम् = अभिहितम्, एव=यथा त्वं कथयसि तथा अस्तु=अनुचरो भूत्वा सहनिवासी भव।

भा०—‘मगध’ देशमें चम्पकवती नामका बड़ा अरण्य है, उस अरण्यमें बहुत समयसे हरिण और कौवा ये दोनों गाढ़ प्रेम से रहते थे, स्वेच्छासे घूमते फिरते। हृष्टपुष्टाङ्ग उस मृगको किसी शृगाल ने देखा। मृग को देखकर शृगाल ने सोचा—‘आ ! हा ! यह सुन्दर मांस कैसे खाने को मिले’ अच्छा, प्रथम उसको विश्वास दूँ, ऐसा विचारकर सामने जाके बोला—मित्र हरिण ! तुम कुशल से हो ? मृग बोला—‘तुम कौन हो ?’ शृगाल बोला—‘मैं क्षुद्र-बुद्धि नामका शृगाल हूँ और वन में संग साथ रहित एकाकी मृत सदृश होकर रहता हूँ, लेकिन अब तुम जैसे मित्र को पाकर फिर मित्रसहित होता हुआ जीवलोक की स्थिति में प्रविष्ट हुआ हूँ, अब तुम्हारा अनुचर बनकर मैं तुम्हारे साथ ही रहूँगा। मृग बोला—‘अच्छा, ऐसा ही हो।’

ततः पश्चादस्तङ्गते सवितरि भगवति मरीचिमालिनि तौ मृगस्य वासभूमिं गतौ ! तत्र चम्पकवृक्षशाखायां सुबुद्धिनामा काको मृगस्य चिरमित्रं निवसति, तौ दृष्ट्वा काकोऽवदत्—‘सखे चित्राङ्ग ! कोऽयं द्वितीयः ?’ मृगो ब्रूते—‘जम्बुकोऽयमस्मत्सख्यमिच्छन्नागतः’ । काको ब्रूते—‘मित्र ! अकस्मादागन्तुना सह मैत्री न युक्ता, तन्न भद्रमाचरितम्’ ।

व्या०—ततः पश्चात् = तदनन्तरम्, भगवति = ऐश्वर्यवति, मरीचिमालिनि = मरीचीनां किरणानां माला = मण्डलम् अस्ति अस्य इति मरीचिमाली तस्मिन्, सवितरि = सूर्ये, अस्तम् = अस्ताद्रि गते याते सति सायङ्काले, तौ = मृगशृगालौ, मृगस्य वासभूमिं = निवासस्थानं, गतौ = जग्मतुः, तत्र = तस्यां वासभूमौ, ‘चम्पक’ वृक्षस्य शाखा तस्याम्, मृगस्य चिरमित्रम् = चिरकालीनः सखा, ‘सुबुद्धि’ नामा = शोभना बुद्धिर्यस्य सः, सुबुद्धिः दामयस्य सः इति सुबुद्धिनामः, काकः = वायसः, निवसति = वासं करोति, तौ मृगशृगालौ, दृष्ट्वा = अवलोक्य, काकः अवदत्—उवाच, सखे ! मित्र ! चित्राङ्ग !, अयम् = एष उपस्थितः, द्वितीयः = अपरः, कः = नाम्ना जात्या च कोऽस्ति ? मृगः = स हरिणः, ब्रूते = कथयति, अयं जम्बुकः = शृगालः, आवयोः, सख्यं = मित्रताम्, इच्छन् = अभिलषन्, आगतः अस्ति, काकः = स वायसः, ब्रूते, मित्र चित्राङ्ग । अकस्मात् = विना परीक्षणं श्रद्धेति, आगन्तुना सह = नूतनाऽऽगतेन अज्ञातकुलस्वभावेन सह, मैत्री = सख्यम्, न युक्ता = न योग्या, तत् = तस्मात् हेतोः, त्वया भद्रं = हेमकरं, न आचरितम् = न अनुष्ठितम् ।

भा०—उसके बाद किरणमण्डलयुक्त भगवान् सूर्य के अस्त हो जाने पर ये (शृगाल और मृग) दोनों मृगके निवासस्थल में गये, उस निवासस्थल में चम्पा के वृक्ष की शाखा पर मृग का प्राचीन मित्र सुबुद्धिनाम का कौवा रहता था, उन दोनों (शृगाल मृग) को देखकर बोला—मित्र चित्राङ्ग ! यह दूसरा कौन है ? मृग बोला—यह जम्बुक है और अपने दोनों से मित्रता करने को आया है । काक बोला—चित्राङ्ग ! एकदम अनजान व्यक्ति से मित्रता करनी उचित नहीं है । इसलिए तुमने यह ठीक नहीं किया ।

तथा चोक्तम्—अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।

मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः ॥ ५६ ॥

भा०—अज्ञातकुलशीलस्य कस्यचित् वासो न देयः, हि मार्जारस्य दोषेण जरद्गवः गवः गृध्रः हतः । व्या०—कुलं च शीलञ्च कुलशीले, न ज्ञाते अज्ञाते, अज्ञाते कुलशीले यस्य सः तस्य = अपरिचितवंशस्वभावस्येत्यर्थः, कस्यचित् अपि व्यक्तेः, वासः = स्वगृहे आश्रयः, न देयः—न दातव्यः । हि = यतः, मार्जारस्य = कस्यचित् अपरिचितस्य

विडालस्य, दोषेण = अपराधेन निमित्तभूतेन, जरद्वयः = जरस्यौ जीर्णे गावौ दृशौ यस्य सः दृष्टिहीनो बृद्धः जरद्वयनामा पक्षी गृध्रः, अन्यैः पक्षिभिः, हतः = विनाशितः ।

भा०—जिससे कुल, स्वभाव आदि अपरिचित हों ऐसे भी व्यक्ति को आश्रय नहीं देना चाहिये, क्योंकि अपने आश्रय में स्थित विडाल के दोष से बृद्ध पक्षी गीध मारा गया था ॥ ५६ ॥

तौ आहतुः — 'कथमेतत् ?' काकः — कथयति ।

भा०—वे मृग और शृगाल दोनों बोले—गीध और विडाल को क्या किस प्रकार है ? उसे कहो, काक कहता है—

कथा ३

अस्ति भागीरथीतीरे गृध्रकूटनाग्निं पर्वते महान् पर्कटीवृक्षः । तस्य कोटरे दैवदुर्विपाकात् गलितनखनयनो जरद्वयनामा गृध्रः प्रतिवसति । अथ कृपया तज्जीवनाय तद्वृक्षवासिनः पक्षिणः स्वाऽऽहारात् किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य तस्मै ददति, तेनाऽसौ जीवति, तेषां शावकरक्षां च करोति । अथ कदाचित् दीर्घकर्णनामा माज्जोरः पक्षिशावकान् भक्षयितुं तत्राऽऽगतः । ततस्तमायान्तं दृष्ट्वा पक्षिशावकैर्भयात्तैः कोलाहलः कृतः । तच्छ्रुत्वा जरद्वगवेन उक्तम्—कोऽयमायाति ? दीर्घकर्णो गृध्रमवलोक्य सभयमाह—'हा ! इतोऽस्मि' यतोऽयं मां व्यापादयिष्यति ।

व्या०—भागीरथीतीरे=भागीरथस्य इयम् इति भागीरथी (पुरा कपिलस्य शापेन दग्धान् स्वपूर्वपितामहान् षष्टिसहस्रसङ्ख्याकसगराभजान् उद्धतुं सूर्यवंशीयः भागीरथः राजा तपस्तप्त्वा गङ्गां स्वर्गात् पृथिव्यामानिनाय इति तत आरभ्य गङ्गायाः 'भागीरथी' संज्ञा) तस्याः तीरं तस्मिन् = गङ्गातटे गृध्रकूटनाग्निं गृध्राः पक्षिणः वसन्ति कूटे यस्य सः गृध्रकूटः तन्नाम यस्य सः गृध्रकूटनामा तस्मिन्, पर्वते—महीधरे, महान्=विशालः, पर्कटीवृक्षः=प्लक्षतरुः, अस्ति=विद्यते । तस्य=तद्वृक्षस्य, कोटरे=स्तम्बान्तर्गतं, दैवदुर्विपाकात्=दैवस्य भाग्यस्य दुर्विपाकः प्रतिकूलत्वं तस्मात्, गलितनखनयनं = नखाश्च नयनानि च नखनयनम् (प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गावः) गलितं नखनयनं यस्य सः तादृशः, जरद्वगव इति नाम यस्य सः जरद्वगवनामा, गृध्रः=गृध्रपक्षी गृध्रजातीयः प्रतिवसति=निवसति । (अथ-वाक्यारम्भे) तद्वृक्षवासिनः = तस्मिन् पर्कटीवृक्षे वसन्ति इति तद्वृक्षवासिनः, पक्षिणः=सर्वे पतत्रिणः, कृपया=दयया, तज्जीवनाय=तस्य जरद्वगवस्य गृध्रस्य जीवनरक्षणं तस्मै,

स्वाहारात्=स्वेषां पक्षिणाम् आहारः खाद्यं तस्मात् किञ्चित्=कियन्मात्रं खाद्यम् ,
उद्धृत्य=अतिरिक्तमवस्थाप्य, ददति=प्रयच्छन्ति । असौ=अयं जरद्गवः, तेन=
पक्षिदत्तखाद्येन, जीवति=जीवनं निर्वाहयति, तेषां=तत्रस्थानां पक्षिणाम् , शावक-
रक्षाम्=शावकानां बालानां रक्षा=प्राणम् ताम्, च करोति । अथ=अनन्तरं कदा-
चित्=एकस्मिन् समये, दीर्घकर्णनामा=दीर्घौ लम्बमानौ कर्णौ श्रोत्रे यस्य सः दीर्घ-
कर्णः, स एव नाम यस्य सः इति दीर्घकर्णनामा, मार्जारः=विडालः, पक्षिशावकान्=
पक्षिणां शावकाः बालाः तान् , भक्षयितुम्=भक्षुं खादितुम् , तत्र=पर्कटीधृत्वाऽधो-
भागे, आगतः । ततः=तदनन्तरम् , आयान्तम्=आयाति इति आयान् तं आयान्तं
आगच्छन्तं, तं=विडालम् , दृष्ट्वा=अवलोक्य; भयेन आर्ताः तैः=भयविह्वलैः,
पक्षिणां शावकाः तैः=पतन्निवालैः, कोलाहलः=कलकलायमानः भयार्तनादः, कृतः=
प्रारब्धः । जरद्गवेन=तेन जरद्गवनाम्ना वृद्धगृध्रेण, तत्=कोलाहलं, श्रुत्वा=
आकर्ण्य, उक्तम्=अभिहितम् । अयम्=एषः दृष्टिविषयः व्यक्तिः, कः ? किंजातीयः
किंनामा च ? आयाति=आगच्छति । दीर्घकर्णः=तस्मान्नामा सः मार्जारः, गृध्रं=तं गृध्रं
गृध्रपक्षिणम् , अवलोक्य; सभयं=भयेन सहितं यथा स्यात् तथा, आह=उवाच,
हा ! हन्त ! हतः=अहं विनाशितः, अस्मि=भवामि, यतः यस्मात् हेतोः, अयं=गृध्रः
माम् (विडालम्) व्यापादयिष्यति=मारयिष्यति ।

भा०—मागीरथी गङ्गा के तट पर, 'गृध्रकूट' नाम के पर्वत पर पाकड़ का बड़ा
वृक्ष है, उसकी कोटर (पोल) में दुर्भाग्यवाला तथा जीर्ण नख और नेत्र वाला ऐसा
एक 'जरद्गव' नाम का गीध पक्षी रहता था । उस वृक्ष पर रहने वाले पक्षीगण दया
करके अपनी अपनी भोज्य वस्तुओं में से कुछ हिस्सा बचाकर उस गीध को देते थे,
उससे गीध अपना जीवननिर्वाह करता था और पक्षियों के बच्चों की रक्षा करता था ।
एक समय 'दीर्घकर्ण' नाम का विडाल उन पक्षियों के बच्चों को खाने के लिए उस स्थल पर
आ पहुँचा, आते हुए विडाल को देखकर पक्षियों के बच्चे भयभीत होकर कोलाहल
करने लगे, यह सुन कर जरद्गव गीध ने कहा—कौन इधर आ रहा है ! तब
दीर्घकर्ण नाम का विडाल उस गीध को देख भयभीत होकर बोला, हाय हाय ! मैं मारा
जाता हूँ क्योंकि यह गीध मुझे मार (चीर) डालेगा ।

अथवा—तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।

आगतं तु भयं वीक्ष्य नरः कुर्वीद् यथोचितम् ॥ ५७ ॥

अ०—यावत् भयम्-अनागतं (भवति) तावत् भयस्य भेतव्यम् , तु भयम्
आगतं वीक्ष्य, नरः यथोचितं कुर्यात् । व्या०—यावत्=यावत् कालपर्यन्तम्, भयं=
भीतिकारणम् अनागतं=उपस्थितं न भवति, तावत्-तावत्कालपर्यन्तं, भयस्य=
भयकारणात् (सम्बन्धे षष्ठी) भेतव्यं=जनैः असितव्यम् । तु=किन्तु, भयं=

भीतिम्, आगतम् = उपस्थितम्, वीक्ष्य = ज्ञात्वा, नरः यथोचितम् = यथायोग्यम्, प्रतिकुर्यात् = प्रतीकारं विदध्यात् ।

भा०—जब तक भय न आया हो तब तक भय से डरना चाहिये । लेकिन जब भय सामने आ गया तब तो उसको दूर करने का प्रयत्न करना चाहिये ॥ ७ ॥

अधुनाऽतिसन्निधाने पलायितुमक्षमः । तद्यथा भवितव्यं तथा भवतु, तावत् विश्वासमुत्पाद्याऽस्य समीपमुपगच्छामि, इत्यालोच्य तमुपसृत्याब्रवीत्—‘आर्य ! त्वाम् अभिवन्दे’ । गृध्रोऽवदत्—‘कस्त्वम् ?’ सोऽवदत्—‘मार्जारोऽहम्’ । गृध्रो ब्रूते—‘दूरम् अपसर नो चेत् हन्तव्योऽस्मि मया’ । मार्जारोऽवदत्—‘श्रूयतां महच्चनम्, ततो यद्यहं वध्यस्तदा हन्तव्यः ।’

व्या०—अधुना = इदानीम्, अतिसन्निधाने = जरद्गवस्य गृध्रस्यातिनिकटे आगतोऽस्मि अत एव पलायितु = पलाय्य गन्तुम्, अक्षमः = अशक्तः अस्मि । तव = तस्मात् असमर्थत्वात् हेतोः, यथा = येन प्रकारेण, भवितव्यम्, तथा = तेन प्रकारेण भवतु = मरणं जीवनं वा यत्किमपि भवतु, किन्तु इत्यर्थः । तावत् = प्रथमम्, विश्वासं = मां प्रति विश्वासभावम्, उत्पाद्य = जनयित्वा, अस्य = जरद्गवस्य गृध्रस्य, समीपं = निकटम्, उपगच्छामि, इति = एवम्, आलोच्य = विचार्य, तं = जरद्गवम्, उपसृत्य = समीपं समासाद्य, अभ्रवीत् = अभिहितवान् । आर्य = माननीय वृद्ध ! त्वाम् = भवन्तम्, अभिवन्दे = सस्तवनं प्रणमामि । गृध्रः = जरद्गवः, अवदत् = उवाच, त्वं = भवान्, कः ? किजातीयः असि ? सः = दीर्घकर्णः मार्जारः, अवदत् = अकथयत्, अहं मार्जारः = बिडालजातीयः, अस्मि । गृध्रः, ब्रूते = कथयति, दूरं = दूरप्रदेशम् ; अपसर = त्वं गच्छ । नो चेत् = यदि न गच्छसि ! तदा त्वं मया गृध्रेण, हन्तव्यः = विदारणीयः, असि = भवसि । मार्जारः = बिडालः, अवदत् = उक्त्वान्, तावत् = प्रथमम्, मम वचनं = महच्चनं = मे वाक्यम्, श्रूयताम् = आकर्ण्यताम्, ततः = श्रवणाऽनन्तरम्, यदि अहं (मार्जारः) वध्यः = वधाहश्चेत् भवामि । तदा हन्तव्यः = स्वया गृध्रेण विनाश्यः ।

भा०—अब आते समीप होने से मैं माग नहीं सकता । अच्छा, जो होना हो वह हो, लेकिन प्रथम गीध को विश्वास दिला करके समीप में जाऊँ । ऐसी सोचकर गीध के सामने जाकर बोला—आर्य गीध ! आपको मैं प्रणाम करता हूँ । गीध बोला तुम कौन हो ? उसने कहा—मैं बिडाल हूँ । गीध बोला—दूर जा यहाँ से नहीं तो मैं मार डालूँगा । बिडाल बोला—प्रथम मेरा वचन सुनिये, पीछे अगर मैं मारने योग्य हूँ तो मार डालिये ।

यतः—जातिभात्रेण किं कश्चिद् वध्यते पूज्यते कश्चित् ।

व्यवहारं परिच्छाय वध्यः पूज्योऽयवा भवेत् ॥ ५८ ॥

अ०—(जनैः) कश्चित् कश्चित् जातिमात्रेण वध्यते पूज्यते किम् ? अथवा व्यवहारं परिज्ञाय वध्यः पूज्यः भवेत् । व्या०—कश्चित्=कृत्रचित् स्थाने, कश्चित् अपि जनः, जातिमात्रेण=जातिरेव जातिमात्रं तेन=चाण्डालत्वेन हन्तव्यः, ब्राह्मणत्वेन पूज्यः इत्येवं जातिव्यवहारेण । किम् (प्रश्ने) पृच्छामि । वध्यते=हन्यते, पूज्यते=अर्च्यते ? वा । अथवा=किन्तु, व्यवहारम्=आचारं श्रद्धं कनिष्ठं वा, परिज्ञाय=ज्ञात्वा वध्यः=नाश्यः, पूज्यः=अर्च्यो वा भवेत् ? इति ।

आ०—किसी भी स्थलमें क्या जातिमात्र से ही कोई मारा जाता है या पूजा जाता है ? नहीं, किन्तु आचरण के अनुसार मारने योग्य और पूजने योग्य होता है ॥ ५८ ॥

गृध्रो ब्रूते—‘ब्रूहि किमर्थमागतोऽसि ?’ सोऽवदत्—‘अहमत्र गङ्गातीरे नित्यस्नानी निरामिषाशी ब्रह्मचारी चान्द्रायणव्रतमाचरंस्विष्टामि । युष्मान् धर्मज्ञानरताः प्रेमविश्वासभूमयः’ इति पक्षिणः सर्वे सर्वदा ममाग्रे प्रस्तुवन्ति, अतो भवद्भ्यो विद्यावयोवृद्धेभ्यो धर्मं श्रोतुमिहागतः । भवन्तश्चैतादृशा धर्मज्ञाः, यन्मामतिथिं हन्तुमुद्यताः ?’ गृहस्थधर्मश्च एषः—

व्या०—गृध्रः=जरद्वगवः पक्षी, ब्रूते=कथयति, ब्रूहि=कथय, किमर्थं=कस्मै प्रयोजनाय, आगतोऽसि ? सः दीर्घकर्णनामा विडालः, अवदत्=उवाच, अहम्, नित्यं=त्रिसन्ध्य स्नानाति, इति नित्यस्नानी, निरामिषाशी=आमिषं मांसम् अश्नाति अस्ति इति आमिषाशी, स न भवतीति निरामिषाशी, ब्रह्मचारी=ब्रह्म=ऊर्ध्वरेतसां व्रत चरितुं शीलमस्य इति ब्रह्मचारी, चन्द्रस्य अयनमिव अयनम् अस्मिन् इति चन्द्रायणम्, चन्द्रायणमेव चान्द्रायणम् (एकैकं ग्रासं हासयेत् कृष्णे शुक्ले च परिवर्धयेत् इति) तद्व्रतं कृच्छ्रम्, आचरन्=अनुतिष्ठन्, अत्र=अस्मिन्, गङ्गायाः तीरं तस्मिन् तिष्ठामि=निवसामि । सर्वे=गङ्गातीरस्थाः प्रायशः सकलाः, पक्षिणः=पतस्त्रिणः सर्वदा=सर्वस्मिन् काले, ममाग्रे=मम पुरतः, युष्मान्=भवतः, सर्वान्-धर्मश्च ज्ञानं च धर्मज्ञाने तयोः धर्मज्ञानयोः रताः धर्मज्ञानरताः, प्रेमा च विश्वासश्च प्रेमविश्वासौ तयोः भूमयः स्थानानि तादृशाः इति प्रस्तुवन्ति=प्रकर्षेण प्रशंसन्ति । अतः=एतस्माद्धेतोः, भवद्भ्यः विद्यावयोवृद्धेभ्यः=विद्या च वयश्च विद्यावयसी, ताभ्यां वृद्धाः मत्त अधिकाः तेभ्यः=तादृशेभ्यः श्रीमद्भ्यः । धर्मं=धर्मस्वरूपम्, श्रोतुं=ज्ञातुम्, इह भवतो सन्निधौ, आगतोऽसिम् । भवन्तश्च=यूयञ्च, एतादृशाः=ईदृशाः, धर्मवेत्तारः सन्ति । यत्=येन धर्मज्ञानेन हेतुना, अतिथिं माम्=जिज्ञासुं माम्, हन्तुम्=नाशयितुम्, उद्यताः=प्रवृत्ताः भवन्ति । (लज्जाजनकं वचनमेतत्) एषः=अग्रे वच्यमाणः, गृहस्थधर्मः=गृहैः द्वारैः सह तिष्ठन्ति इति गृहस्थास्तेषां धर्मः कर्तव्यविषयः अस्ति ।

भा०—गीध ने कहा बोल, यहाँ क्यों आया है। विडाल बोला—मैं नित्य त्रिकाल स्नान करता हूँ, माँसादि नहीं खाता हूँ, ब्रह्मचर्य व्रत पालता हूँ और चान्द्रायण व्रत को करता हुआ इस गङ्गाके तट पर रहता हूँ। बहुत से पक्षी लोग-रोज मेरे पास आकर आप 'धर्मज्ञान के प्रेमी और प्रेम तथा विश्वास के पात्र हैं'—ऐसी आपकी प्रशंसा करते हैं। इसलिए विद्यावृद्ध तथा वयोवृद्ध आप को समझकर आप से धर्म का स्वरूप जानने आया हूँ (किन्तु) आप तो ऐसे धर्मज्ञ हैं कि मुझ अतिथि को मारने को तैयार हो गये। गृहस्थ धर्म ऐसा है—

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमाणते ।

छेतुः पार्श्वगताच्छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥ ५९ ॥

भा०—गृहम् आगते अरौ अपि उचितम् आतिथ्यं कार्यम्, द्रुमः पार्श्वगतात् छेतुः छायां न उपसंहरते। व्या०—गृहं=भवनम्, आगते=समुपस्थिते, अरौ अपि=शत्रौ अपि, उचितं=घटितम्, आतिथ्यम्=अतिथेः सत्कारः, कार्यम्=कर्तव्यम्, तदेव दृष्टान्तेन दृढं करोति द्रुम इति। द्रुमः=तरुवृक्षः, पार्श्वगतात्=पार्श्वच्छाया-प्रदेशं गतः तस्मात्=एवच्छायां लब्धविश्रामादित्यर्थः। छेतुः=शाखाछेदनकर्तुः अपि पुरुषात् छायां न उपसंहरते=न आकर्षति।

भा०—अपने घर (आश्रम) में आये हुए शत्रुका भी अतिथि-सत्कार करना चाहिए। क्योंकि वृक्ष अपनी छाया को अपनी शाखा काटने वाले पुरुष से नहीं हटाता है ॥ ५९ ॥

किञ्च—यदि अन्नं नास्ति तदा सुप्रीतेनाऽपि वचसा तावदतिथिः पूज्य एव ।

व्या०—किञ्च=अथवा, यदि=चेत्, अन्नं=भक्ष्यपदार्थः, नास्ति=उपस्थितं न भवति, तद्=तादृश्यवस्थायाम्, सुप्रीतेनाऽपि=सुमधुरेण प्रीतियुक्तेन अपि, वचसा वाङ्मात्रेण, अतिथिः=गृहागतः। अभ्यागतः। पूज्यः=सत्कायः इति।

भा०—और यदि घर में अन्न तैयार न हो तो उस समय केवल मधुर वाणी से भी अतिथि-सत्कार करने योग्य है।

तथा चोक्तम्—तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनुता ।

एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ६० ॥

भा०—तृणानि भूमिः उदकं चतुर्थी सूनुता वाक् च एतानि अपि सतां गेहे कदाचन च उच्छिद्यन्ते। व्या०—तृणानि=कुशासनादिकम्, भूमिः=निषदनार्थं श्रेष्ठं स्थलम्, उदकं=चरणप्रक्षालनार्थं जलम्, चतुर्थी=चतुर्णां पूरणी, सूनुता=प्रियसखा, वाक्=वाणी च। एतानि अपि=एतानि तृणादीनि अपि, सतां=साधूनां गेहे निवासे, कदाचन=कदापि न उच्छिद्यन्ते=न अनुपस्थितानि भवन्ति।

भा०—तृणों का बनाया आसन, भूमि, जल और चौथी समुद्र वाणी ये चार तो साधुजनों के घर में अवश्य होते हैं ॥ ६० ॥

अन्यच्च—बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहमागतः ।

तस्य पूजा विधातव्या सर्वस्याऽभ्यागतो गुरुः ॥ ६१ ॥

भा०—बालो वा यदि वा वृद्धः युवा वा गृहम् आगतः, तस्य पूजा विधातव्या, अभ्यागतः सर्वस्य गुरुः । व्या०—बालो वा=शिशुर्वा, यदि वा वृद्धः=अथवा, वृद्धावस्थः, युवा वा=यौवनावस्थो वा, (यः कोऽपि भवेत्, किन्तु स्वस्य) गृहं=निवासम्, आगतः=प्राप्तः भवेत्, तर्हि तस्य=अतिथेः, पूजा=सत्कारादिकम्, विधातव्या=कर्तव्या । यतः सर्वस्य=जनस्य, अभ्यागतः=अतिथिः, गुरुः=पूज्यः ।

भा०—बालक, वृद्ध या जवान, जो कोई घर में आया हुआ अतिथि है, उसका सत्कार करना चाहिये । क्योंकि अतिथि सबके लिये गुरुवत् पूज्य है ॥ ६१ ॥

अपरञ्च—निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।

न हि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चाण्डालवेश्मनः ॥ ६२ ॥

भा०—साधवः निर्गुणेषु अपि सत्त्वेषु दयां कुर्वन्ति, चन्द्रः, चाण्डालवेश्मनः ज्योत्स्नां न हि संहरते । व्या०—साधवः=सत्पुरुषाः, निर्गुणेषु अपि=गुणरहितेषु अपि, सत्त्वेषु=प्राणिषु, दयां=कृपाम्, कुर्वन्ति=विदधति । तत्र दृष्टान्तः—चन्द्रः=शशी, चाण्डालवेश्मनः=चाण्डालस्य वेश्म तस्मात्, अपचादिगृहात्, ज्योत्स्नां=कौमुदीम् न हि संहरते=आकर्षति । (चाण्डालवेश्मनि इति पा०)

भा०—साधुजन निर्गुण जीवों पर दया करते हैं, क्योंकि चन्द्रमा भी अपनी चांदनी को चाण्डाल के घर से लौटा नहीं लेता है ॥ ६२ ॥

अन्यच्च—अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्तते ।

स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ ६३ ॥

भा०—यस्य गृहात् अतिथिः भग्नाशः प्रतिनिवर्तते, सः दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यम् आदाय गच्छति । व्या०—यस्य=गृहस्थस्य, गृहात्=भवनात्, अतिथिः=अभ्यागतः, भग्ना=हता अफला, आशा=अभिलाषा भिन्नेच्छा यस्य सः अपूर्ण मनोरथः सन्नित्यर्थः । प्रतिनिवर्तते=प्रत्यावर्तते प्रत्यागच्छति । सः=अतिथिः, तस्मै=गृहिणे, दुष्कृतं=स्वीयपापम्, दत्त्वा=प्रदाय, पुण्यञ्च=गृहस्वामिनः धर्मञ्च आदाय=गृहीत्वा आपहत्य । गच्छति=याति ।

भा० जिसके घर से अतिथि हताश होकर लौट आता है, वह अतिथि उस गृहस्थ को अपना पाप देकर और गृहस्वामी का पुण्य लेकर चला जाता है ॥ ६३ ॥

अन्यच्च—उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोऽपि गृहमागतः ।

पूजनीयो यथायोग्यं सर्वदेवमयोऽतिथिः ॥ ६४ ॥

अ०—उत्तमस्य वर्णस्य गृहं, आगतः नीचः अपि यथायोग्यं, पूजनीयः, (यतः) सर्वदेवमयः अतिथिः । व्या०—उत्तमस्य=श्रेष्ठस्याऽपि वर्णस्य=ब्राह्मणादेः, अपि गृहं=भवनम्, आगतः=प्राप्तः, नीचः अपि=हीनजातिरपि अतिथ्यापेक्षया अतिथिः, यथायोग्यं=यथोचितम्, पूजनीयः=सम्भावनीयः, (यतः) अतिथिः=अभ्यागतः, सर्वदेवमयः=सर्वेभ्यः अपृथक्स्वरूपः, भवतीति ।

भा०—उत्तम ब्राह्मणादि के घर पर आया हुआ कनिष्ठ वर्ण का भी अतिथि यथोचित सत्कार करने योग्य है । क्योंकि अतिथि सर्वदेवमय है ॥ ६४ ॥

गृध्रोऽवदत्—‘मार्जारो हि मांसरुचिः, पक्षिशावकाश्च अत्र निवसन्ति, तेनाऽहमेवं ब्रवीमि’ । तच्छ्रुत्वा मार्जारो भूमिं स्पृष्ट्वा कर्णौ स्पृशति, ब्रूते च—मया धर्मशास्त्रं श्रुत्वा वीतरागेणेदं दुष्करं व्रतं चन्द्रायणम् अध्यवसितम्, यतः परस्परं विवदमानानामपि धर्मशास्त्राणाम्—‘अहिंसा परमो धर्मः—’ इत्यत्रैकमत्यम्’ ।

व्या०—गृध्रः=जरदृगवः, अवदत्=अभिहितवान् हि=निश्चये मार्जारः=विडालः मांसरुचिः=मांसे मांसादने रुचिः आतुरता यस्य सः=मांसाशी, भवति । अथ च अत्र एतस्मिन् पक्षीवृत्ते, पक्षिशावकाः=पक्षिणां पतस्त्रिणां शावकाः=बालाः, निवसन्ति=वासं कुर्वन्ति, तेन हेतुना, अहम् (गृध्रः) एवम्=‘दूरमपसर’ इति वचनं, ब्रवीमि=अभिहितवान् अस्मि । मार्जारः=विडालः, तत् गृध्रस्य वचनम् श्रुत्वा=आकर्ण्य, (हस्ताभ्याम्) भूमिं=मृत्तिकाम्, स्पृष्ट्वा=संस्पृश्य, कर्णौ=श्रवणद्वयम्, स्पृशति=आच्छादयति । (‘मांसरुचिः’ इत्येतद्गृध्रवाक्यश्रवणेन (विडालः) आत्मानं पापसंस्पृक्तमाशङ्कमानः सन् तत्परिहाराय भूमिं स्पृष्ट्वा श्रवणे च स्पृष्टवानिति भावः) ब्रूते च=अभिधत्ते च, मया (विडालेन) धर्मप्रतिपादकं शास्त्रं धर्मशास्त्रम्, श्रुत्वा=आकर्ण्य वीतरागेण (सता) वीतः नष्टः रागः मांसादि विषयतृष्णा यस्य सः तेन=रागरहितेन सता, इदम्=एतत्, दुष्करम्=दुःखेन क्रियते इति दुष्करम्=अतिप्रयाससाध्यम् चान्द्रायणम्=चन्द्रस्य अयनमिव अयनं अन्नप्रासक्रमो यस्मिन् तत्, कृच्छं, चान्द्रायणम् (एकैकं हासयेत् कृष्णे शुक्ले च परिवर्धयेत्) तादृशं व्रतम्, अध्यवसितम्=अनुष्ठितम्, यतः=यस्माद्धेतोः, परस्परम्=परम् परम् इति परस्परम्=अन्योन्यम्, विवदमानानां=विरुद्धमतप्रतिपादकानामपि, धर्मशास्त्राणां=मन्वादिप्रणीतस्मृतीनाम्, अहिंसा=सर्वथा मनसा कर्मणा वाचा च हिंसाहिंस्यमेव, परमः श्रेष्ठतमः, धर्मः=अस्ति, इति अत्र=अस्मिन् विषये, ऐकमत्यम्=एकम् अविरुद्धमतम्=अभिप्रायः तात्पर्यं येषान्तानि तेषां भावः, मतभेदाः न सन्तीति भावः । सर्वेषु शास्त्रेषु प्राणिहिंसानुमतिर्न दृश्यते, अतः मयाऽपि निःस्पृहेन चान्द्रायणं चरितमिति नाहं पक्षिशावकान् हनिष्यामीति ।

भा०—गीध बोला—'बिडाल मांस का प्रेमी होता है और इस वृक्ष पर पक्षियों के बच्चे रहते हैं इसलिये मैं यहाँ से चला जाने को कहता हूँ' ऐसा सुनकर बिडाल ने (दोनों क्षायों से) पृथ्वी (मिट्टी) को छूकर दोनों कान छूए और कहने लगा—'मैंने धर्मशास्त्र सुनकर मांसादि की वृष्णा छोड़कर अतिकठिन चान्द्रायण व्रत किया है, क्योंकि परस्पर मित्र-मित्र निर्णय बनाने वाले धर्मशास्त्रों का भी 'अहिंसा परम धर्म है' इस बात में तो एक ही मत है ।

यतः—सर्वहिंसानिवृत्ता ये नराः सर्वसहाश्च ये ।

सर्वस्याऽऽश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ६५ ॥

अ०—ये नराः सर्वहिंसानिवृत्ताः ये च नराः सर्वसहाः, सर्वस्य आश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः । व्या०—ये नराः=जनाः, सर्वहिंसानिवृत्ताः=सर्वेषां भक्ष्या-ऽभक्ष्याणां प्राणिनां हिंसा=हननम्, तस्याः (पञ्चमो) निवृत्ताः=पराङ्मुखाः विरता भवन्ति, ये च नराः=जनाः सर्वसहाः=सर्वसुखदुःखमानाऽपमानादिकं सहन्ते इति सर्वसहाः=सर्वसहिष्णवः भवन्ति । अथ च सर्वस्य=सुखिनः दुःखिनो वा शरणागतस्य प्राणिनः, आश्रयभूताः=आधारभूताः, भवन्ति, ते नराः स्वर्गं गच्छतीति स्वर्गगामिनः=स्वर्गवासिनः भवन्ति ।

भा०—जो लोग सब प्रकार की हिंसा से निवृत्त हो तथा सर्वद्वन्द्वों के सहनशील हो और सबके आश्रयदाता हों, वे लोग अवश्य स्वर्गगामी होते हैं ॥ ६५ ॥

अन्यच्च—एक एव सुहृद्भर्मा निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥ ६६ ॥

अ०—एकः धर्म एव सुहृत्, यः निधने अपि अनुयाति, अन्यत् सर्वं तु शरीरेण समं नाशं गच्छति । व्या०—एकः=केवलः, धर्म एव=एवकार इतरव्यावर्तकः, धर्म एव नान्य ह्यर्थः । सुहृत्=मित्रं भवतीति कुतः ? इत्याह—यः=धर्मः, निधनेऽपि=मरणे सत्यपि, अनुयाति=अभीष्टफलदानार्थम् अनुगच्छति, अन्यत् सर्वं तु=धर्मातिरिक्तं पुष्कलत्रादिकं बाह्यं वस्तुजातं पुनः, शरीरेण समं=कायेन सह, नाशं=ध्वंसम्, गच्छति=प्राप्नोति ।

भा०—एक धर्म ही मित्र है, क्योंकि वही मरने के समय साथ जाता है और सब पुत्र जी आदि का सम्बन्ध शरीर के साथ ही नष्ट हो जाता है ॥ ६६ ॥

किञ्च—योऽस्ति यस्य तदा मांसमुभयोः पश्यताऽन्तरम् ।

एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ ६७ ॥

अ०—यः यस्य मांसं सदा अस्ति, (सदा) उभयोः अन्तरं पश्यत । एकस्य क्षणिका प्रीतिः, अन्यः प्राणैः विमुच्यते । व्या०—यः प्राणी, यस्य=प्राणिनः, मांसं=पिशितम्, यदा=यस्मिन् काले, अस्ति=भक्षयति, तदा उभयोः=भक्षय-भ-

क्षकयोर्द्वयोः, अन्तरं = प्रभेदम्, पश्यत = आलोकयत, यूयमिति शेषः । एकस्य = भक्षकस्य प्राणिनः क्षणिकाः=क्षणमात्रस्थायिनी, प्रीतिः=तृप्यनुभवो भवतीति । अन्यः=भक्ष्यप्राणी तु, प्राणः=असुप्तिः, विमुच्यते = विमुच्यते इति ।

भा०—जो प्राणी जिस प्राणी का मांस खाता है, उन दोनों में भेद तो देखिये । खाने वाले को क्षणमात्र तृप्ति होती है और दूसरे के प्राण ही जाते हैं ॥ ६७ ॥

अपि च—मर्त्तव्यमिति यद् दुःखं पुरुषस्योपजायते ।

शक्यस्तेनाऽनुमानेन परोऽपि परिरक्षितुम् ॥ ६८ ॥

अ०—पुरुषस्य मर्त्तव्यम् इति यद् दुःखम् उपजायते, तेन अनुमानेन परः अपि परिरक्षितुं शक्यः । व्या०—पुरुषस्य = पुरि शरीरे शेते इति पुरुषः तस्य जीव-स्येत्यर्थः । 'मर्त्तव्यम्' इति=मम मरणं स्यादिति चिन्तया यद् दुःखं=यादृशं कष्टम्, उपजायते=उपस्थितं भवति, तेन=अनुमानेन स्वस्य यथा मरणेन कष्टं भवति, तथा अन्यस्याऽपि मरणम् अवश्यं दुःसहकष्टम् इति अनुमिता परोऽपि आत्मभिन्नोऽपि प्राणी, परिरक्षितुं = हिंसावृत्तित्वात् जीवयितुम् शक्यः = योग्योस्तीति । 'शक्यते चाऽनुमानेन परेण परिवर्णितु' मिति पाठान्तरम् ।

भा०—अपने को (बड़ी आपत्ति के समय) 'अब मेरा अवश्य मरण होगा' ऐसी चिन्ता से जितना दुःख होता है, उतना ही दुःख दूसरे को भी होता है, ऐसा समझकर कभी किसी की हिंसा नहीं करनी चाहिये ॥ ६८ ॥

शृणु, पुनः—स्वच्छन्दवनजातेन शाकेनापि प्रपूर्यते ।

अस्य दग्धोदरस्याऽर्थे कः कुर्यात् पातकं महत् ॥ ६९ ॥

अ०—(यद् उदरम्) स्वच्छन्दवनजातेन शाकेन अपि प्रपूर्यते । अस्य दग्धोदरस्य अर्थे कः महत् पातकं कुर्यात् ! व्या०—यद् उदरम् इति शेषः । स्वच्छन्दवनजातेन=स्वच्छन्दः अभिप्रायो यस्मिन् तेन = स्वच्छन्देन स्वेच्छया स्वभावत इति यावत् वनात् जातः वनजातस्तेन = हलकर्षणादिकमन्तरेणाप्युत्पन्नेनेत्यर्थः । शाकेनाऽपि=(करणे तृतीया) शाकपत्रफलाक्षादिनाऽपि, प्रपूर्यते भ्रियते, जनैः । अस्य=एतस्य, दग्धोदरस्य=दग्धं च तदुदरं च दग्धोदरं तस्य, दग्धं = दाहेन जाठरेण विशिष्टं यदुदरं तस्येत्यर्थः, अर्थे = निमित्ते कः = को जनः, महत् पातकं = जीवहिंसात्मकम् अत्युकटं पापम्, कुर्यात्=आचरेत् ? न कोऽपीत्यर्थः ।

भा०—और भी सुनो, जब वन में स्वाभाविक उत्पन्न शाक, पत्र आदिसे भी पेट भर सकते हैं; तब उदर के लिए हिंसात्मक बड़ा पाप क्यों किया जाय ? ॥ ६९ ॥

एवं विश्वास्य स मार्जारस्तरुकोटरे स्थितः । ततो दिनेषु गच्छत्छ
असौ पक्षिशावकानाक्रम्य स्वकोटरमानीय प्रत्यहं खादति । अथ येषाम-

पत्यानि खादितानि; तैः शोकात्तैर्विलपद्भिरितस्ततो जिज्ञासा समा-
रब्धा । तत्परिज्ञाय मार्जारः कोटरान्निःसृत्य बहिः पलायितः ॥ पश्चा-
त्पक्षिभिरितस्ततो निरूपयद्भिरतत्र तरुकोटरे शावकास्थीनि प्राप्तानि ।
अनन्तरमनेनैव शावकाः खादिता इति (सर्वैः पक्षिभिः) निश्चित्य स
गृध्रो व्यापादितः । अतोऽहं ब्रवीमि—'अज्ञातकुलशीलस्ये'त्यादि ।

व्या०—स मार्जारः = दीर्घकर्णः, एवम् = इत्युक्तरूपेण, विश्वास्य = जरदृगवस्थ
मानसे विश्वासं जनयित्वा, तरुकोटरे=तरोः पर्वटवृक्षस्य कोटरे कुत्रचिद् गह्वरप्रदेशे,
स्थितः=वासं करोति । ततः दिनेषु गच्छत्सु = कियति काले व्यतीते सतीत्यर्थः ।
असौ = विडालः, पक्षिशावकान्=पक्षिणां शावकास्तान्, आक्रम्य=मारयित्वा,
स्वकोटर=निजनिवासगह्वरम्, आनीय=प्रापय, प्रत्यहम्=अहनि अह्नीति प्रत्यहम्
(वीप्साऽर्थेऽव्ययीभावो व्याप्यर्थे द्वितीया), प्रतिदिवसमित्यर्थः । खादिति=भक्षति ।
अथ येषां=पक्षिणाम्, अपत्यानि=शावकाः, खादितानि=भक्षितानि, तैः=
पक्षिभिः, शोकात्तैः = शोकेन आर्त्ताः तैः, विलपद्भिः-विलपन्ति इति विलपन्तः, तैः
विलपद्भिः = शोकदुःखितैः विलापं कुर्वद्भिश्च सद्भिः, इतस्ततः = अस्मिन् तस्मिन्
प्रदेशे, जिज्ञासा=ज्ञातुम् इच्छा जिज्ञासा = नष्टशावकाऽन्वेषणमित्यर्थः । समारब्धा ।
मार्जारः दीर्घकर्णः, तव = पक्षिकृतं शावकाऽन्वेषणम्, परिज्ञाय=ज्ञात्वा, कोटरात् =
वासभूतगह्वरात्, निःसृत्य = निर्गत्य, बहिः पलायितः । पश्चात् = मार्जारपलायनो-
त्तरकाले, पक्षिभिः इतस्ततः, शावकानिति शेषः निरूपयद्भिः = अन्विष्यद्भिः,
तत्र तरुकोटरे=वृक्षगह्वरे, शावकास्थीनि=शावकानाम् अस्थीनि, प्राप्तानि—
अवलोकितानि । अनन्तरम् = अस्थिप्राप्यनन्तरम्, अनेनव = जरदृगेन गृध्रेण
एव अस्माकं शावकाः खादिताः इत्येवं विनिश्चित्य=अध्यवस्य, स गृध्रः व्यापादितः=
मारितः । अतः उक्तकथाऽऽश्मकदृष्टान्तस्य पूर्वं सम्भावितत्वाद् हेतोः, अहं—लघु-
पतनकनामा ब्रवीमि 'अज्ञातकुलशीलस्ये'त्यादि (श्लोकः) ।

भा०—वह विडाल इस प्रकार जरदृगव नामक गीध को विश्वास दिलाकर उस वृक्षके
कोटर में रहने लगा और प्रत्येक दिन पक्षियों के बच्चों को पकड़ कर अपने कोटर में
लाकर खाने लगा । अब जिन-जिन के बच्चों को वह खा गया था वे सब पक्षी शोकातुर
हो विलाप करते हुए अपने बच्चों की खोजने लगे । वह विडाल 'खोज होने लगी' इस
बात को जानकर वृक्ष-कोटर से निकल कर अन्यत्र भाग गया । उसके बाद खोज करते
हुए पक्षियों ने उस कोटर में अपने बच्चों की हड्डियाँ पायीं । तब सब पक्षियों ने 'इस
जरदृगव नामक गीध ने ही हमारे बच्चों को खा लिया है' ऐसा निश्चय करके उस गीध
को मार डाला । इसलिये मैं कहता हूँ कि—'अज्ञातकुलशील' इत्यादि ।

इत्याकर्ष्य स जम्बुकः सकोपमाह—'मृगस्य प्रथमदर्शनदिने भवा-

नपि अज्ञातकुलशील एव आसीत् । तत् कथं भवता सह एतस्य स्नेहाऽनुवृत्तिरुत्तरोत्तरं वर्द्धते ? ॥

व्या०—सः शृगालः, इति=इत्येवं रूपं काकवचनम्, आकर्ण्य=श्रुत्वा, लकोपं=कोपेन सहितं यथा स्यात् तथा, आह=उवाच । मृगस्य प्रथमदर्शनदिने-प्रथमं च तद्दर्शनं च प्रथमदर्शनं प्रथमदर्शनस्य दिनं तस्मिन्, भवान् अपि, मृगस्य अज्ञात-कुलशीलः—कुलं च शीलं च कुलशीले न ज्ञाते कुलशीले यस्य सः तादृशः, सर्वथा परिचयरहित एव आसीदित्यर्थः । तत्-तर्ह्यपि, भवता सह एतस्य मृगस्य, स्नेहा-नुवृत्तिः=स्नेहस्य अनुवृत्तिः बन्धनम् । उत्तरोत्तरम्=उत्तरस्माद् उत्तरमिति पञ्चमी-तत्पुरुषः, कथम्=केन हेतुना प्रकारेण वा, वर्द्धते ? ।

भा०—वह शृगाल ऐसा सुनकर क्रोधपूर्वक बोला—‘इस इरिण के मिलाप के प्रथम दिन तुम भी तो इरिण के लिये अपरिचित कुलशील वाले थे, तो भी तुम्हारे साथ इसे इरिण का स्नेहभाव उत्तरोत्तर क्यों बढ़ता जाता है ?’ ।

अथवा—यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राऽल्पधीरापि ।

निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ॥ ७० ॥

अ०—यत्र विद्वज्जनो नास्ति तत्र अल्पधीः अपि श्लाघ्यः, निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते । व्या०—यत्र यस्मिन् प्रदेशे, विद्वज्जनः=वेत्ति इति विद्वान् विद्वांश्चासौ जनः विद्वज्जनः पण्डितो लोकः, नास्ति=न वर्तते, तत्र=प्रदेशे, अल्पधीः=अल्पमन्दा धीः बुद्धिर्यस्य सः विद्याहीनोऽपीत्यर्थः । श्लाघ्यः=प्रशंसनीयः, समादारणीयो भवतीति । अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह=निरस्तेति । पद्भिः मूलैः पिवतीति पादपः वृक्षः, निरस्तः नष्टः पादपो यस्मात् सः तस्मिन्=वृक्षशून्ये, देशे=प्रदेशे, एरण्डः एरण्डनामा द्रुमः कुत्सितोऽपि सत्, द्रुमायते=अद्रुमः द्रुमो भवतीति द्रुमायते वृक्षत्वेन गणनां विन्दति, यथा तथेत्यनुसन्धेयम् ।

भा०—अथवा जहाँ विद्वान् जन नहीं हैं, वहाँ अल्प बुद्धि वाला भी श्लाघनीय होता है, जैसे कि—वृक्षशून्य प्रदेश में एरण्ड भी बड़ा वृक्ष कहा जाता है ॥ ७० ॥

अन्यच्च—अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ७१ ॥

अ०—लघुचेतसाम् ‘अयं निजः परो वा’ इति गणना, उदारचरितानां तु वसुधा एव कुटुम्बकम् । व्या०—लघुचेतसां=लघु बुद्धिं चेतो मानसं येषान्तेषां=नीचाशयानाम्, अयम्-अमुकव्यक्तिः, निजः-आत्मीयः परो वा=अथवा जनार्त्मीयः, इति गणना=विचारणा, भवतीति शेषः । उदारचरितानां तु-उदारम्=औदार्ययुक्तं चरितं-विचारणाऽऽदिकं येषां तेषां=महानुभावानान्तु, वसुधैव-वसूनि दधाति सा=पृथ्वीमण्डलमेव, कुटुम्बकम्-आत्मीयवर्गात्मकम्, भवतीति शेषः ।

भा०—इसके चित्त वाले लोगों की—‘यह अपना है-यह पराया है’-ऐसी बुद्धि होती है । उदार चित्तवाले तो समग्र पृथ्वी के जनों की ही कुटुम्बी मानते हैं ॥ ७१ ॥

यथा चाऽयं मृगो मम बन्धुस्तथा भवानपि । मृगोऽब्रवीत्—
‘किमनेन उत्तरोत्तरेण ? सर्वैरेकत्र विश्रम्भाऽऽलापैः सुखमनुभवद्भिः
स्थीयताम् ।’

व्या०—अर्थ=मत्समीपवर्ती, मृगः—हरिणः यथा चादृक् मम बन्धुः—मित्रं
भवति, तथा तादृक् भवान् अपि मम बन्धुः (ततः) मृगः अब्रवीत्=उक्तवान्,
अनेन=एतादृक् निस्तत्वेन उत्तरोत्तरेण=उत्तरादुत्तरेण वाक्प्रपञ्चेन, किम्=अल-
मित्यर्थः । सर्वैः=अस्माभिः समस्तैः, विश्रम्भालापैः=विश्रम्भेण विश्वासेन आलापः,
सम्भाषणैः सुखम्=आनन्दम्, अनुभवद्भिः, स्थीयताम् ।

भा०—जैसे यह मृग मेरा मित्र है, वैसे तुम भी मित्र हो । मृग बोला-इन निर-
र्थक उच्चर-प्रत्युत्तरो से क्या है ? चलो, हम सब एक स्थान में सार्थक वार्तालाप का
आनन्द लेते हुए बैठें ।

यतः—न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद् रिपुः ।

व्यवहारेण मित्राणि जायन्ते रिपवस्तथा ॥ ७२ ॥

अ०—कश्चित् कस्यचिद् न मित्रम्, कश्चित् कस्यचिद् न रिपुः, व्यवहारेण
मित्राणि तथा रिपवः जायन्ते । व्या०—कश्चिदपि जनः कस्यचिदपि जनस्य व्यक्ति-
विशेषस्य, मित्रं=बन्धुः, न भवतीति । एवं कश्चिदपि जनः कस्यचिदपि जनस्य,
रिपुः=शत्रुरपि न भवतीति । किन्तु व्यवहारेण=अनुकूलेन प्रतिकूलेन वा आचर-
णेन कार्येण वा, (लोकाः परस्परं) मित्राणि—मुहदः बन्धवः तथा रिपवः=शत्रु-
वश्च, जायेन्ते इति ।

भा०—स्वभावे से न कोई किसी का मित्र है और न कोई किसी का शत्रु । किन्तु
अच्छा बुरा व्यवहार होने से ही परस्पर मित्र और शत्रु हो जाते हैं ॥ ७२ ॥

काकेन उक्तम्—‘एवमस्तु’ । अथ प्रातः सर्वे यथाऽभिमतदेशं
गताः । एकदा निभृतं शृगालो ब्रूते—‘सखे मृग ! एतस्मिन्नेव वनैकदेशे
सस्यपूर्णं क्षेत्रमस्ति, तदहं त्वां तत्र नीत्वा दर्शयामि’ । तथा कृते सति
मृगः प्रत्यहं तत्र गत्वा सस्यं खादति । ततो दिनकृतिपयेन क्षेत्रपतिना
तद् दृष्ट्वा पाशास्तत्र योजिताः । अनन्तरं पुनरागतो मृगः तत्र चरन्
पाशैर्बद्धोऽचिन्तयत्—‘को मामितः कालपाशादिव व्याधपाशात् त्रातुं
मित्रादन्यः समर्थः ?’ । ‘अत्रान्तरे जम्बुकस्तत्राऽऽगत्य उपस्थितोऽचि-
न्तयत्—‘फलितस्तावद्स्माकं कपटप्रबन्धः, मनोरथसिद्धिरपि बाहुल्या

मे भविष्यति । यतः एतस्य उत्कृत्यमानस्य मांसाऽसृग्लिप्तानि अस्थीनि मया अवश्यं प्राप्तव्यानि । तानि च बाहुल्येन मम भोजनानि भविष्यन्ति । स च मृगस्तं दृष्ट्वा उल्लासितो ब्रूते—‘सखे ! छिन्धि तावन्मम बन्धनम्, सत्वरं त्रायस्व माम् ।’

व्या०—काकेन उक्तम्=अभिहितम्, एवम्=भवता यदभिधीयते तथाऽस्तु भवतु । अथ-पश्चात्, प्रातःसमये सर्वे काकप्रभृतयः यथाभिमतदेशं=स्वस्वामिमतभूप्रदेशम्, गताः=प्रस्थिताः । एकदा=एकस्मिन् काले, सः शृगालः, निभृतम्=एकान्तस्थले, ब्रूते, मृगमिति शेषः । सखे ! एतस्मिन् वनकदेशे=अरण्याऽपरपाश्वे सस्यपूर्णं=सस्येन परिपूर्णम्, क्षेत्रं=कृषिभूमिः, अस्ति=विद्यते । अहं तत्र=तदन्तिकम्, नीत्वा=प्रापय, त्वां तत् क्षेत्रं दर्शयामि । तथा कृते सति=क्षेत्रे दर्शिते सति, सः मृगः, प्रत्यहं=प्रतिदिवसम्, तत्र क्षेत्रे गत्वा सस्यं खादति=भक्षयति । ततः=तदनन्तरं, दिनकतिपयेन=कियद्दिनेषु गच्छत्सु सस्ये, क्षेत्रस्य पतितेन क्षेत्रस्वामिना, तद् दृष्ट्वा=क्षेत्रे भक्षितसस्यानि ज्ञात्वा, तत्र=क्षेत्रे, पाशाः=मृगबन्धनजालाः, योजिताः । अनन्तरं पुनः आगतो मृगः तत्र क्षेत्रे चरन्, पाशैः=जालैः, बद्धः सन्, अचिन्तयत्=मनसि ध्यातवान्, पाशबद्धं माम् इतः=अस्मात्, कालपाशादिव=कालस्य यमस्य पाशस्तस्मात् इव तत्सदृशादित्यर्थः, व्याधस्य पाशात् त्राणं=रक्षितुम्, मित्रात्=स्वाभाविकसुहृदः अन्यः कः समर्थः भविष्यति ? न कोऽपीत्यर्थः । अत्रान्तरे=तस्मिन्नेव समये, सः जम्बुकः, तत्र क्षेत्रे आगत्य उपस्थितः सन् अचिन्तयत्=मनसि कृतवान् । तावत्=वाक्यालङ्कारे, अस्माकम्, कपटप्रबन्धः=कपटेन प्रबन्धः छलप्रयोगः फलितः=सफलो जातः । मे=मम मनो रथसिद्धिरपि=मनोऽभीष्टसम्पादनमपि, बाहुल्यात्=परिपूर्णतया, भविष्यति यतः=यस्माद्धेतोः, उत्कृत्यमानस्य=खण्डशः क्रियमाणस्य, व्यापाद्यमानस्येति यावत् । एतस्य=मृगस्य, मांसाऽसृग्लिप्तानि=मांसञ्च असृग् रुधिरं चेति मांसाऽसृक् (द्वन्द्वः, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः) तेन लिप्तानि=सम्पृक्तानि, अस्थीनि मया अवश्यं प्राप्तव्यानि । तानि च अस्थीनि, बाहुल्येन—भूम्ना मम भोजनानि भविष्यन्तीति । सः जालबद्धो मृगश्च तं शृगालं दृष्ट्वा, उल्लासितः=प्रहृष्टः सन्, तं जम्बुकं ब्रूते—हे सखे ! जम्बुक ! तावत्=यावद् न कश्चिदागच्छति तावत्, मम बन्धनं=पाशम्, छिन्धि=खण्डय, मां सत्वरं=क्षिति त्रायस्व=रक्ष ।

भा०—काक ने कहा—‘ऐसा ही हो ।’ उसके बाद प्रातःकाल काक आदि सब यथेष्ट प्रदेशों को चले गये । एक बार एकान्त में शृगाल ने मृग से कहा—‘सखे मृग ! इस वन के एक भाग में धान्यादि से परिपूर्ण एक खेत है, मैं तुमको उसके निकट ले जाकर बताता हूँ ।’ बताने के बाद वह मृग रोज खेत में जाकर धान्यादि खाने लगा । कुछ दिन बाद खेत के

मालिक ने धान्य को खाया हुआ देखकर खेत में जाल लगा दिया । उसके बाद फिर आया हुआ मृग खेत में रखे हुए जाल में फँस गया और चिन्ता करने लगा कि—‘यमपाश के समान इस व्याधपाश से मित्र को छोड़कर दूसरा कौन मेरी रक्षा कर सकता है?’ उसी समय जम्बुक वहाँ आया और सोचने लगा कि—‘मेरा कष्ट से किया हुआ प्रयोग सफल हुआ, मेरे मनोरथ की सिद्धि भी खूब पूर्ण होगी, क्योंकि इस मृग को टुकड़े करने पर मांस तथा रुधिर से भरपूर हड्डियाँ मुझे खूब मिलेंगी और मेरे बहुत से भोजन होंगे ।’ वह जाल में फँसा हुआ मृग इस शृगाल को देख खुश होकर बोला—हे सखे जम्बुक ! जब तक कोई न आ पहुँचे उतने में मेरा बन्धन काट दो मेरी रक्षा करो ।

यतः—आपस्तु मित्रं जानीयाद् युद्धे शूरमृणे शुचिम् ।

भायर्था क्षीणेषु वित्तेषु व्यसनेषु च बान्धवान् ॥ ७३ ॥

अ०—आपस्तु मित्रम्, युद्धे शूरम्, ऋणे शुचिम्, क्षीणेषु वित्तेषु भार्याम्, व्यसनेषु च बान्धवान्, जानीयात् । व्या०—आपस्तु=विपस्तु समुपस्थितास्तु मित्रं=सुहृदम्, जानीयात्=परीक्षेत । युद्धे=समरे उपस्थिते सति, शूरं=वीरम्, परीक्षेत । ऋणे=ऋणध्यवहारे उपस्थिते सति, शुचिम्=अकपटं जनं परीक्षेत । वित्तेषु=धनेषु, क्षीणेषु=नष्टेषु सत्तु, भार्या=स्वपत्नीम्, परीक्षेत । व्यसनेषु=दुःखदिवसेषु सत्तु बान्धवान् परीक्षेत ।

भा०—आपत्ति में मित्र की, युद्ध में शूरवीर की, ऋण में सत्यवादी की, गरीबी में श्री की और दुःख पड़ने पर बन्धुओं की परीक्षा होती है ॥ ७३ ॥

अपरञ्च—उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ ७४ ॥

अ०—यः उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे च, राजद्वारे श्मशाने च तिष्ठति सः बान्धवः । व्या०—यः=जनः अपरिचितः सन्नपि, उत्सवे=विवाहाद्युत्सवसमये, व्यसने=विपत्तिकाले, दुर्भिक्षे=दुष्टप्राप्ति मित्रा यस्मिन् तस्मिन् अन्नाभावकाले, राष्ट्रस्य स्वदेशस्य विप्लवे नृपान्तरादिकृताक्रमणात्मकोपद्रवे, राजद्वारे=प्रतिपक्षकृताऽभियोगे सति विचारालये, श्मशाने=शवदाहस्थाने च, तिष्ठति=तज्जमनोधनादिना उपकरोति, स एव यथार्थः बान्धवः भवतीति बोध्यम् ।

भा०—जो मनुष्य उत्सव के समय, दुःख के समय, अन्नाभाव के समय, देश पर आपत्ति आने के समय, राजविचार के समय तथा श्मशान में जाने पर यथाशक्ति तन, मन, धन से उपकार करते हैं, वे ही बन्धु कहते हैं ॥ ७४ ॥

जम्बुकः पाशं मुहुर्मुहुर्विलोक्याऽचिन्तयत् ‘दृढस्तावदयं बन्धः, ब्रूते च—‘सखे ! स्नायुनिर्मिताः पाशाः, तदद्य भट्टारकवारे कथमेतान्

दन्तैः स्पृशामि ? मित्र ! यदि चित्ते न अन्यथा मन्यसे, तदा प्रभाते यत् त्वया वक्तव्यं तत् कर्तव्यम्' इति । अनन्तरं स काकः प्रदोषकाले मृगमनागतमवलोक्य इतस्ततोऽन्विष्य च तथाविधं दृष्ट्वा उवाच—
'सखे ! किमेतत् ?' मृगेणोक्तम् 'अवधीरितसुहृद्वाक्यस्य फलमेतत् ।
तथा चोक्तम्

व्या०—जम्बुकः=शृगालः, पाशं, सुहुसुहुः=वारं वारम्, विलोक्याऽचिन्त-
यत्=मनसि कृतवान्, अयं पाशस्य बन्धः दृढः=कठिनतमः, अस्तीति शेषः ।
(तावदत्र त्वयं) व्रते च—सखे मृग ! स्नायुनिर्मिताः=स्नायुभिः देहान्तवर्तिसूचम-
नाडीविशेषैः, निर्मिताः=रचिताः पाशाः=जालरज्जवः सन्ति, तत्=तस्माद्धेतोः,
रत्नवासरे भद्यमांसादिभक्षणनिषेधात् स्नायुनिर्मितपाशानामस्पृश्यत्वाच्चेति हेतो-
रिति यावत् । अथ, भट्टारकवासरे, सूर्यो हि गृहस्वामित्वात् 'भट्टारक' इत्युच्यते,
तस्य वासरे, एतान्=स्नायुपाशान्, कथं दन्तैः=दशनैः, स्पृशामि ? मित्र ! मृग !
यदि (त्वं स्वस्य) चित्ते, अन्यथा=मम जीवनात् व्रतं गुरुतरं मन्यते शृगालः—
इति कृत्वा विपरीतं दुःखमित्यर्थः । तादृशं दुःखं न मन्यसे चेत् । तदा प्रभाते त्वया
यद् वक्तव्यं पाशमोचनोपायरूपम्, तत् चेन्नस्वाम्यागमनात् पूर्वमेव मया कर्तव्य-
मिति । अनन्तरं=पश्चात्, सः काकः, प्रदोषकाले=सायंसमये. मृगमनागतमवलोक्य,
इतस्ततः=समन्तात्, अन्विष्यन्=अन्वेषणं कुर्वन् सन्, तथाविधं=तादृशी
विधा स्थितिर्यस्य तम, पाशबद्धमित्यर्थः । तं=मृगम्, दृष्ट्वा उवाच—सखे मृग ।
एतत्=पाशबन्धनरूपम्, किं=किं निमित्तं भवतीति । मृगेण उक्तम्—एतत्=
बन्धनम्, अवधीरितम्=अवज्ञातम् अश्रुतं यत् सुहृदः मित्रस्य वाक्यं वचनं
तस्य, फलं=परिणामः अस्ति ।

भा०—शृगाल ने हिरण के बन्धन को बार-बार देख कर मन में सोचा कि 'यह बन्धन तो बड़ा मजबूत है' । और कहा कि—'मित्र हिरण ! स्नायु के बनाये हुए ये जाल हैं । आज रविवार के दिन मैं दाँतों से उनका स्पर्श कैसे करूँ ? क्योंकि रविवार को मांस खाना निषिद्ध है । मित्र मृग ! यदि तुम अपने चित्त में विपरीत न मानों तो सुबह क्षेत्र-
स्वामी के आगमन से पूर्व ही जो तुम कहोगे वैसा मैं करूँगा ।' इसके बाद वह कौआ सायं काल के समय मृग को आया हुआ न देखकर इधर-उधर खोजते-खोजते बन्धन में फँसे हुये मृग को देखकर बोला—'सखे मग ? यह बन्धन कैसे हुआ ?' मृग बोला—'मित्र का वचन न मानने का यह फल है' कहा भी है :—

सुहृदां हितकामानां यः शृणोति न भाषितम् ।

विपत् सन्निहिता तस्य स नरः क्षत्रनुन्दनः ॥ ७५ ॥

अ०—यः हितकामानां सुहृदां भाषितं न शृणोति, तस्य विपत् सन्निहिता, सः=

नरः शत्रुनन्दनः । व्या०—यः जनः, हितकामानां=हितम् अनुकूलम् इष्टं कामयन्ते इति हितकामाः तेषां=हितार्थिनाम्, सुहृदाम्—शोभनं हृदयं येषान्ते तेषां=बन्धूनाम्, भाषितम्=उपदेशवचनम्, न शृणोति—नाङ्गीकरोति, तस्य=जनस्य विपत्=विपत्तिः, सन्निहिता=उपस्थिता निकटवर्तिनी भवति, सः=तादृशः, नरः=जनः, शत्रुनन्दनः=नन्दयतीति नन्दनः, शत्रूणामानन्दकरो भवतीति ।

भा०—जो लोग हितकारक मित्रों के वचनों को नहीं मानते हैं उनको आपत्तियाँ शीघ्र आती हैं और वे शत्रुओं के आनन्ददाता बन जाते हैं, क्योंकि उनको आपत्तिमग्न देखकर शत्रु लोग खुश होते हैं ॥ ७५ ॥

काको ब्रूते—‘स वक्षकः कथाऽऽस्ते?’ मृगेणोक्तम्—‘मन्मांसार्थी तिष्ठत्यत्रैव’ । काको ब्रूते—‘मित्र ! उक्तमेष मया पूर्वम् ।’

प्या०—काकः ब्रूते=कथयति, सः वक्षकः=प्रतारकः शृगालः, क=कस्मिन्प्रदेशे, आस्ते=तिष्ठति? मृगेण उक्तम्—मन्मांसार्थी=मम मांसम् अर्थयते इति मन्मांसार्थी शृगालः, अत्रैव=प्रदेशे, तिष्ठति । काकः ब्रूते—मित्र मृग ! मया पूर्व=प्रागेव, उक्तम्=अभिहितम् ।

भा०—काक बोला—‘वह ठग शृगाल कहाँ है? मृग ने कहा—‘मेरा मांस खाने की इच्छा वाला यहीं कहाँ है’ । काक ने कहा—‘यह तो मैंने पहले ही कहा था’ ।

अपराधो न मेऽस्तीति नैतद्विश्वासकारणम् ।

विद्यते हि नृशंसेभ्यो भयं गुणवतामपि ॥ ७६ ॥

अ०—मे अपराधः न अस्तीति एतद् विश्वासकारणं न, हि नृशंसेभ्यः गुणवतामपि भयं विद्यते । व्या०—मे=मम, अपराधः=दोषः, नास्ति=न विद्यते, इति एतद्=एतावच्छिन्तनम्, विश्वासकारणं—विश्वासस्य कारणं विश्वासकारणं=निसर्गक्रूरे प्रत्ययहेतुः, न भवतीति शेषः । हि निश्चयार्थः, नृशंसेभ्यः=नृन् शंसन्ति हिंसन्ति ये ते नृशंसाः तेभ्यः, गुणवतामपि—गुणाः सन्ति येषामिति गुणवन्तः तेषां=निरपराधानामपीत्यर्थः । भयम्=अनिष्टाशङ्का, भवत्येव ।

भा०—मेरा कुछ भी अपराध नहीं है? इसलिये यह मेरा कुछ भी अनिष्ट नहीं करेगा’ ऐसा विश्वास कभी नहीं करना चाहिये । क्योंकि क्रूर पुरुष निरपराधियों का भी पूर्ण अनिष्ट करता है, अतः उससे डर रहता है ॥ ७६ ॥

दीपनिर्वाणगन्धश्च सुहृद्वाक्यमरुन्धतीम् ।

न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गताऽऽयुषः ॥ ७७ ॥

अ०—गतायुषः दीपनिर्वाणगन्धं न जिघ्रन्ति, सुहृद्वाक्यं न शृण्वन्ति, अरुन्धतीं न पश्यन्ति । व्या०—गतम् आयुः येषान्ते गतायुषः=निकटनिधना जनाः दीप-

निर्वाणगन्धं = दीपस्य निर्वाणं विनाशः तेन यो गन्धः कार्पासवर्तिनिर्गतधूमगन्धः तं न विप्रनन्तीति । एवं सुहृदां=मित्राणाम्, वाक्यमपि न शृण्वन्तीति । एवम् अरुन्धतीम् = सप्तर्षिमंडलस्यम् अरुन्धतीनामकनक्षत्रमपि न पश्यन्तीति ।

भा०—जिनका मरण समय समीप आया होता है, उनको दीप बुझने पर धूप की गन्ध मालूम नहीं होती तथा वे मित्र का वाक्य नहीं मानते और उन्हें अरुन्धती तारा दिखाई नहीं पड़ती है ॥ ७७ ॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।

वर्जयेत् तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ ७८ ॥

अ०—परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनं तादृशं मित्रं पयोमुखं विषकुम्भमिव वर्जयेत् । व्या०—परोक्षे—अचणोः परं परोक्षं तस्मिन् परोक्षे=असमचे इत्यर्थः । कार्यहन्तारम्=कार्यस्य स्वेष्टकार्यस्य हन्ता व्याघातकः तम्, अथ च प्रत्यक्षे=समचे, तु प्रियवादिनम्=प्रियम् अनुकूलं वदति इति प्रियवादी तम्=मधुरभाषिणमित्यर्थः । तादृशं—स इव दृश्यते इति तादृशः तम्=एतादृशम्, मित्रं=सुहृदम्, वर्जयेदित्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—विषकुम्भमिति । यथा पयोमुखम्=पयः दुग्धं जल वा मुखे मुखभागे यस्य सः पयोमुखः, अथ च अन्तस्तु विषं यस्य इत्येतादृशं विषस्य गरलस्य कुम्भमिव वर्जयेदित्यर्थः ।

भा०—परोक्ष में कार्य नष्ट करने वाले और समक्ष में मधुर २ बोलने वाले मित्र की अन्दर से जहर और ऊपर से दूध से पूर्ण घट की तरह त्याग देना चाहिये ॥ ७८ ॥

ततः काको दीर्घं निःश्वस्य उवाच—‘अरे वञ्चक ! किं त्वया पापकर्मणा कृतम् !’

व्या०—ततः=अनन्तरम्, काकः दीर्घं निःश्वस्य=लम्बश्वासं विमुच्य, उवाच=प्राह, अरे हरे वञ्चक ! =धूर्त ! शृगाल !, पापकर्मणा=पापम् अनिष्टजनकं कर्म व्यापारो यस्य सः तेन पापाचरणेन त्वया, किमिदम् अनिष्टं कृतमिति ?

भा०—उसके बाद काकने लम्बा निःश्वास छोड़कर कहा—‘रे धूर्त शृगाल ! पापकर्म करनेवाले तूने यह क्या अनिष्ट किया ?’

यतः—संलापितानां मधुरैर्वचोभिर्मिथ्योपचारैश्च वशीकृतानाम् ।

आशावतां अदृग्दर्शानां च लोके किमर्थिनां कदायितव्यमस्ति ॥ ७९ ॥

अ०—लोके मधुरैर्वचोभिः संलापितानाम्, मिथ्योपचारैश्च वशीकृतानाम्, अदृग्दर्शानाम् आशावतां च अर्थिनां किं वञ्चयितव्यमस्ति ? । व्या०—लोके=जगत्याम्, मधुरैः=प्रियैः, वचोभिः=वाक्यैः, संलापितानां=सम्भाषितानां प्रलोभितानामित्यर्थः । एवं मिथ्योपचारैः=मिथ्या कापव्यपूर्ण उपचाराः व्यवहाराः तैः, वशीकृतानाम्=अव-

क्षिप्तः वक्षिप्तः कृताः तेषां = वक्षमानां तानामित्यर्थः । अद्वयतां = अद्वयतां विश्वासं च कुर्वताम् , आशावताम् = आशाः स्वेष्टप्राप्तिविषयका मनोरथविशेषाः ताः सन्ति येषां तेषाम् = अर्थिनामित्यर्थः किं = किं कार्यम् , वञ्चितं = वञ्चनया साधितं भयम् , अस्ति ? न किमपीत्यर्थः । उपजातिः वृत्तम् ।

भा०—जगत में मधुर वचनों से प्रलोभित किये हुये तथा कष्ट से वश में किये हुए एवं ब्रह्मालु और आशावाले जनों को वञ्चित करना कोई अच्छा काम नहीं है, इसलिये तुमने यह काम अच्छा नहीं किया ॥ ७९ ॥

अन्यच्च—उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम् ।

तं जनमसत्यसम्बन्धं भगवति वसुधे ! कथं वहसि ॥ ८० ॥

भा०—यः उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ पापं समाचरति, असत्यसम्बन्धं तं जनं हे भगवति वसुधे ! (त्वं) कथं वहसि ? व्या०—यः = जनः, उपकारिणि-उपकरोतीति उपकारी तस्मिन् = उपकारतत्परे, विश्रब्धे = कृतविश्वासे, शुद्धमतौ = शुद्धा अकपटा विमला मतिर्यस्य सः तस्मिन् = कपटरहिते, एतादृशे जने, पापं = कपटव्यापारम् , समाचरति = सम्यग् ज्ञात्वा करोति । असत्यसम्बन्धम् = असत्ये कापटव्यवहारे सम्बन्धः प्रतिज्ञा यस्य तं प्रतारणप्रधानम् , तं = तादृशम् , जनम् , हे भगवति ! = ऐश्वर्यशालिनि पूज्ये वसुधे ? = वसुन्धरे ! त्वं कथं = केन प्रकारेण वहसि ? । आया जातिः ।

भा०—हे भगवति पृथिवी ! तुम ऐसे लोगों को कैसे धारण करती हो ? जो उपकारी, शुद्ध विचार वाले एवं विश्वस्त जनों के साथ विश्वासघात का पाप करते हैं ॥ ८० ॥

दुर्जनेन समं सख्यं वैरश्चाऽपि न कारयेत् ।

उष्णो दहति चाऽङ्गारः शीतः कृष्णायते करम् ॥ ८१ ॥

भा०—दुर्जनेन समं वैरं सख्यं चापि न कारयेत् । उष्णः अङ्गारः करं दहति शीतश्च करं कृष्णायते । व्या०—दुष्टः जनः दुर्जनः तेन = कलेन समं = साथ, वैरं = शत्रुतां, तथा सख्यं = मित्रतां चापि च कारयेत् । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन द्रवयति-उष्ण इति । उष्णः = प्रदीप्तः, अङ्गारः = जलातम् , करं = तत्सदृष्टं दहति दहति, अथ च शीतः अनुष्णः सः 'कृष्णल' इत्यर्थः, करं कृष्णायते = कृष्णं करोति ।

भा०—दुर्जन से वैर अथवा मित्रता कुछ भी नहीं करनी चाहिये क्योंकि वह दोनों स्थिति में अनिष्ट करता है जैसे तप्त अङ्गार छूने से हाथ को जलाता है और ठण्डा होने पर छूने से काष्ठा करता है ॥ ८१ ॥

अथवा स्थितिरियं दुर्जनानाम्—

भा०—अथवा दुर्जन पुरुषों का यह स्वभाव ही है—

प्राक् पादयोः पतति खादति पृष्ठमांसं

कर्णे क्लृप्तं किमपि रौति शनैर्विचित्रम् ।

छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यशङ्कः

सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति ॥ ८२ ॥

भा०—मशकः खलस्य सर्वं चरितं करोति, पाक पादयोः पतति, पृष्ठमांसं खादति, कर्णे किमपि विचित्रं कलं शनैः रौति, छिद्रं निरूप्य अशङ्कः सहसा प्रविशति ।

व्या०—मशकः=मशकजातीयः श्वेदवर्णविविधः, खलस्य=दुष्टजननस्य सर्वं=बहुविधम्, चरितम्=आचरणं करोति । तदेव दर्शयति—प्रागिति । प्राक्=पूर्वम् अग्रे समीपे इत्यर्थः । पादयोः=जनानां चरणयोः, पतति, ततः पृष्ठमांसं=पृष्ठे मांसं पृष्ठमांसं पृष्ठे उपविश्य मांसं खादति । कर्णे च गत्वा विचित्रं कलं मधुरं च किमपि कापट्यमयं शनैः रौति, छिद्रं=प्रवेशद्वारं, निरूप्य=उपलभ्य, अशङ्कः=अभीतः सन्, सहसा=क्षटिति, प्रविशति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

भा०—मशक में खल पुरुष के समी चरित्र मिलते हैं—जैसे कि मशक प्रथम पैरों पर गिरता है, पीछे पीठ का मांस खाता है, कानों में आकर कापट्ययुक्त बोलता है और छिद्र देखकर अन्तःप्रवेश करता है ॥ ८२ ॥

तथा च—दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।

मधु तिष्ठति जिह्वामे हृदि हाहाहलं विषम् ॥ ८३ ॥

भा०—दुर्जनः प्रियवादी चैतत् विश्वासकारणं न, जिह्वाग्र मधु तिष्ठति हृदि तु हाहाहलं विषम् । व्या०—दुर्जनः=खलः, प्रियवादी—प्रिय वदतीति प्रियवादी=मधुरभाषी, एतत्=प्रियवादित्वं विश्वासकारणं=विश्वासस्य कारणं तु च भवति, मात्रं तिष्ठति, अथ च हृदि=अन्तःकरणे तु हाहाहलं विष तिष्ठतीति ।

भा०—दुर्जन पुरुष प्रिय बोलता है, लेकिन प्रियवचन से ही उसका विश्वास नहीं करना, क्योंकि उसकी जीभ में ही मधुरता रहती है, अन्तःकरण में तो कापट्यरूपी जहर भरा रहता है ॥ ८३ ॥

अथ प्रभाते स क्षेत्रपतिलगुहस्तस्तं प्रदेशम् आगच्छन् काकेनाऽवलोकितः । तमवलोक्य काकेन उक्तम्—‘सखे मृग ! त्वमात्मानं मृतकसन्दर्श्य यातेनोदरं पूरयित्वा पाशान् स्तब्धीकृत्य तिष्ठ, अहं तव चक्षुषो बध्न्वा किमपि विलिखामि, यदा अहं शब्दं करोमि तदा त्वमुत्थाय सत्वरं पलायिष्यसे’ । मृगस्तथैव काकवचनेन स्थितः । ततः क्षेत्रपतिना हर्षोत्फुल्लोद्यनेन तथाविधो मृग आलोकितः, अथाऽसौ—‘आः स्वर्ग्यं मृतोऽसि ?’—इत्युक्त्वा मृगं बन्धनात् मोचयत्वा पाशान् संवरीतुं (संग्रहीतुं) उत्परो (सयत्नो) बभूव । ततः

किमद्दूरे अन्तरिते क्षेत्रपतौ स मृगः काकस्य शब्दं श्रुत्वा सत्वरमुत्थाय पलायितः । तमुद्दिश्य तेन क्षेत्रपतिना प्रकोपात् क्षिप्तेन लगुडेन शृगालो व्यापादितः ।

व्या०—अथ = अनन्तरम् , प्रभाते, लगुडहस्तः लगुडो हस्ते यस्य सः एतादृशः, क्षेत्रस्य पतिः स्वाधी, तं प्रदेशं प्रति आगच्छन् = आगच्छन्, काकनावलोकितः = दृष्टः काकेन तं क्षेत्रपतिम् अवलोक्य उक्तम् = मृगाय अभिहितम्—सखे मृग ! त्वम् आत्मानं = स्वशरीरं, मृतवत् = मृतमिव, सन्दर्श्य = दर्शयित्वा, उदरं वातेन = पवनेन, पूरयित्वा, पादान् = चरणान् स्तब्धीकृत्य = अस्तब्धान् स्तब्धान् कृत्वा इति स्तब्धीकृत्य, स्थिरीकृत्येत्यर्थः । तिष्ठ = अवस्थानं कुरु, अहं चञ्च्वा = चञ्चवप्रेण, चक्षुषी = लोचने, किमपि = शनैः शनैः, विलिखामि = विकर्षामि, यदा अहं शब्दं = निनादं, करोमि = करिष्यामि, तदा, त्वं सत्वरं = स्रष्टि, उत्थाय, पलायिष्यसे = धावित्वा अन्यप्रदेशं गमिष्यसीति । स मृगः काकस्य चक्षणेन = उपदेशानुसारेण, तथैव = यथाकथितं तदवस्थ एव, स्थितः = अवतस्थे । ततः तदुत्तरं, क्षेत्रपतिना = क्षेत्रस्य पतिः तेन, हर्षोः फुल्ललोचनेन हर्षेण उरफुल्ले लोचने यस्य सः तेन = पाशवद्धमृगदर्शनजन्यानन्दप्रयुक्तविस्फारितनेत्रेण तथाविधः = तादृशी विधा पाशवद्धाऽवस्था यस्य सः तादृशः, मृगः = हरिणः आलोकितः, अथ = आलोकनानन्तरम् , असौ = क्षेत्रपतिः, आः = आश्चय, हर्षे अध्ययम् । स्वयं = स्वेनैव मत्प्रयत्नमन्तरेणैव, मृतोऽसि = निधनं गतोऽसि त्वम् , इत्येतत् उक्त्वा मृगबन्धनात् = पाशात्, मोचयित्वा = मुक्तबन्धं कृत्वा, पाशान् = विस्तीर्णजालानि, संवरीतुं = सङ्घेषुम्, संहर्तुमिति यावत्, सत्वरः = शीघ्रं सयत्नो बभूव । ततः = अनन्तरं क्षेत्रपतौ, कियद्दूरे = किञ्चित् दूरम्, अन्तरिते = व्यतिगते सति, स मृगः काकस्य शब्दं पूर्वकृतसङ्केतानुसारं श्रुत्वा सत्वरमुत्थाय पलायितः = प्रधावितवान् । तं = पलायमानं मृगम्, उद्दिश्य = लक्ष्यीकृत्य, तेन क्षेत्रपतिना प्रकोपात्—क्रोधात्, निक्षिप्तेन = बलात् बिसेन, लगुडेन = दण्डेन, शृगालः = मध्ये स्थितो वस्त्रको जम्बूकः, व्यापादितः = मारितः मरणं गत इति भावः ।

भा०—उसके बाद प्रभात में काक ने उस खेत के मालिक को हाथ में डण्डा लेकर खेत में आते हुए देखा । उसे देख कर काक ने कहा—मित्र हरिण ! तुम अपने को मृत के सदृश दिखाकर, आस से पेट को फुलाकर, पैरों को कड़ाई से फैलाकर पड़े रहो, मैं चोंच से तुम्हारी आंख को धीरे-धीरे नोचता (छूता) हूँ, जब मैं बोलूँ, उसी समय तुम उठ कर एकदम भाग जाना । वग मृग काक के कहने से वैसा ही मृतवत् हो गया तदनन्तर खेत के मालिक ने (दूर से ही) जाल में फंसे हुए मृग को प्रसन्नतापूर्ण नेत्रों से देखा, और समीप आने पर कहा—‘अहा ! अपने से ही मर कर पड़े हो’—ऐसा कहकर मृग को

बन्धन से मुक्त करके जाल को एकत्रित करते-करते थोड़ा दूर हटा कि काक का शब्द हुआ और उसको सुनकर मृग एकदम उठकर भागा। तब क्षेत्रपति ने क्रोधित हो कर पीछे से भागते हुए मृग के ऊपर ऐसे जोर से लाठी फेंकी कि उस लाठी से बीच में छिपा हुआ शृगाल मार खाकर मर गया।

तथा चोक्तं—त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिर्मासैस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिनैः ।

अत्युत्कटैः पापपुण्यैरिहैव फलमश्नुते ॥ ८४ ॥

अ०—(जनः) अत्युत्कटैः पापपुण्यैः फलम् इहैव त्रिभिः वर्षैः त्रिभिः मासैः त्रिभिः पक्षैः त्रिभिः दिनैः अश्नुते । व्या०—अत्युत्कटैः=अतितीव्रैः, पापपुण्यैः=पापानि च पुण्यानि च, तैः=अधर्मधर्माचरणैः, जनिष्यमाणं, फलम्=दुःखसुखात्मकपरिणामम्, इहैव अस्मिन्नेव जन्मनि, त्रिभिः वर्षैः=त्रयसरेः, वर्षत्रयेणेत्यर्थः । त्रिभिर्मासैः=मासत्रयेण, त्रिभिः पक्षैः=पक्षत्रयेण, त्रिभिर्दिनैः=दिनत्रयेण वा, अश्नुते=भुङ्क्ते ।

भा०—अतितीव्र पाप या पुण्य के फल इसी जन्म में तीन वर्ष में अथवा तीन मास में, तीन पक्ष में, तीन दिन में भोगना पड़ता है ॥ ८४ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि—‘मक्ष्यमक्षकयोः प्रीतिः’ इत्यादि ।

भा०—इसलिये मैं कहता हूँ कि—‘मक्ष्यमक्षकयोः प्रीतिः’ इत्यादि ।

(इति मृगवायसशृगालकथा)

काकः पुनराह—(काक ने फिर से कहा)—

अक्षितेनाऽपि भवता नाऽहारो मम पुष्कलः ।

त्वयि जीवति जीवामि चित्रग्रीव इवाऽनघ ! ॥ ८५ ॥

अ०—हे अनघ ! भवता अक्षितेनाऽपि मम पुष्कलः आहारो न, त्वयि जीवति चित्रग्रीव इव जीवामि । व्या०—हे अनघ ! निष्पाप ! भवता=त्वया, अक्षितेनाऽपि खादितेनापि, त्वज्जघनेनाऽपीत्यर्थः । मम पुष्कलः=परिपूर्णतृप्तिदः आहारः=भोजनं न भवतीति । किन्तु त्वयि=भवति, जीवति=जीवति इति जीवन् तस्मिन् सति, चित्रग्रीवनामकः कपोतराज इव जीवामि (भविष्यत्सामीप्ये लट्) ।

भा०—हे निष्पाप ! हिरण्यक मूषिकराज ! तुमको खाने से मेरा भोजन भी पूर्णरूप से नहीं होगा और तुम्हारे जीवित रहने पर मैं भी चित्रग्रीव के समान बहुत आनन्द सुख का अनुभव करूँगा ॥ ८५ ॥

अन्यच्च—तिरश्चामपि विश्वासो दृष्टः पुण्यैककर्मणाम् ।

सतां हि साधुशीलत्वात् स्वभावो न निवर्तते ॥ ८६ ॥

अ०—पुण्यैककर्मणां तिरश्चामपि विश्वासो दृष्टः, हि सतां साधुशीलत्वात् स्वभावो न निवर्तते । व्या०—पुण्यैककर्मणां=पुण्यं पुण्यप्रदं शुभमेव एकं कर्म येषां ते पुण्यैक-

कर्मणस्तेषाम् = धार्मिकाणामित्यर्थः । तिरश्चां = पश्चादीनामपि, विश्वासः = विश्रम्भः
दृष्टः = दृश्यते बहुधा । तत्र हेतुमाह = सतामिति । हि = यस्माद्धेतोः, सतां = धार्मिकाणां
सत्पुरुषाणाम्, साधुशीलत्वात् = साधु = सौम्यं हितकरं कापट्यरहितं शीलं येषान्ते
साधुशीलाः, तेषां भावस्तस्मात्, स्वभावः = स्वेषां भावः हितकरत्वादिसद्गुणाऽ-
नुरूपो निसर्गः, न निवर्तते = कदाचिदपि न विलीयते इति ।

भा०—केवल पुण्यशील कार्यो को करनेवाले पशुओं का विश्वास करना चाहिये ।
क्योंकि जो साधु स्वभाव वाले होते हैं उनका सत् स्वभाव कभी नहीं बदलता है ॥ ८६ ॥

किञ्च—साधोः प्रकोपितस्यापि मनो नायाति विक्रियाम् ।

न हि तापयितुं शक्यं सागराग्भस्तृणोत्कया ॥ ८७ ॥

अ०—प्रकोपितस्यापि साधोः मनः विक्रियां न आयाति हि तृणोत्कया
सागराग्भः तापयितुं न शक्यम् । व्या०—प्रकोपितस्य = प्रकर्षेण कोपितस्य
क्रोधितस्यापि, साधोः = सज्जनपुरुषस्य, मनः = चित्तं, विक्रियां = विधारम् न
आयाति = प्राप्नोति, हि, तथा हि तृणोत्कया = तृणस्य घासस्य उत्क्रा भग्नि
ज्वाला तथा तृणवह्निश्चिखयेत्यर्थः । सागराग्भः = सामरस्य समुद्रस्य अग्भः
जलम्, तापयितुं = उष्णं कर्तुं, न शक्यमिति ।

भा०—क्रोध दिलाने पर भी सत्पुरुषों के उदय में कुछ भी विकार नहीं होता है,
जैसे घास की अग्नि समुद्र के जल को गरम नहीं कर सकती ॥ ८७ ॥

हिरण्यको ब्रूते—‘चपलस्त्वम्, चपलेन सह स्नेहः सर्वथा न
कर्तव्यः’ ।

व्या०—हिरण्यकः स मूषिकराजः ब्रूते—त्वं चपलः = चञ्चलप्रकृतिः असि, चपलेन =
चपलस्वभावेन सह = सार्धम्, स्नेहः सर्वथा = सर्वप्रकारेणापि न कर्तव्य इति ।

भा०—हिरण्य ने कहा—‘त चपल है, चपल स्वभाव वालों के साथ किसी प्रकार से
स्नेह नहीं करना चाहिये’ ।

तथा चोक्तं—मार्जारो महिषो मेघः काकः कापुरुषस्तथा ।

विश्वासात् प्रभवन्त्येते विश्वासस्तत्र नो हितः ॥ ८८ ॥

अ०—मार्जारः महिषः मेघः काकः तथा कापुरुषः एते विश्वासात् प्रभवन्ति, तत्र
विश्वासः नो हितः । व्या०—मार्जारः = विडालः, महिषः = लुलायः = उरभः, काकः =
वायसः, कापुरुषः = कुत्सितः पुरुषः, एते पञ्च विश्वासात् = तेषु विश्वासकरणात्,
प्रभवन्ति = अनिष्टं कर्तुं प्रभवः समर्थाः भवन्ति । अत एव तत्र = तेषु पञ्चसु विश्वासः
कदाऽपि हितः = हितकारकः, नौ = न हि, भवति । (नोचित इति पाठान्तरम्) ।

भा०—विडाल, भैंसा, भेड़ा, काक तथा कापुरुष ये पाँच विश्वास करने से ही अनिष्ट
करने में समर्थ बनते हैं, उनका विश्वास कभी हितकारक नहीं होता है ॥ ८८ ॥

किञ्चान्यत्—‘शत्रुपक्षो भवानस्माकम् । शत्रुणा सन्धिर्न विधेयः’ ।

व्या०—किञ्च अन्यत्=अन्यदपि, अविश्वासकारणमस्तीति शेषः । तदेवं दर्शयति-
शत्रुपक्ष इति । भवान्=स्य विडालः, अस्माकं=मूषिकाणाम्, शत्रुपक्षः भवतीति ।
शत्रुणा सह सन्धिः=मेलनं न विधेय इति ।

भा०—और भी तुम (कौआ) हमारी मूषिक जाति के शत्रु हो, इसलिये शत्रु के साथ मेल नहीं रखना चाहिये ।

उक्तञ्चेतत्—शत्रुणा न हि सन्दध्यात् संश्लिष्टेनाऽपि सन्धिना

सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ ८९ ॥

अ०—सुश्लिष्टेनापि सन्धिना शत्रुणा न हि सन्दध्यात् । सुतप्तमपि पानीयं
पावकं शमयत्येव । व्या०—सुश्लिष्टेनाऽपि=सुदृढेनापि, सन्धिना=साधना मेलन-
करणेन, शत्रुणा सह, न हि सन्दध्यात्=नव सम्मिलेत् । तदेव दृष्टान्तेन द्रवयति—
सुतप्तमिति । अग्निना अतीव तप्तमपि पानीयं, पावकम्=अग्निं, शमयत्येवेति ।

भा०—शत्रु के साथ दृढ सन्धि करने पर भी उसका पूर्ण विश्वास कभी नहीं करना
चाहिये । क्योंकि खोला हुआ उष्ण जल अग्नि को नष्ट कर देता है ॥ ८९ ॥

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययाऽलङ्कृतोऽपि सन् ।

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ ९० ॥

अ०—विद्ययाऽलङ्कृतः सन् अपि दुर्जनः परिहर्तव्यः मणिना भूषितः असौ
सर्पः किं भयङ्करः न (भवति) । व्या०—विद्यया=सद्विद्यया करणेन, अलङ्कृतः
युक्तः सन् अपि, दुर्जनः=दुष्टजनश्चेत् भवेत्, तदा सः, परिहर्तव्यः=त्यक्तव्यः ।
तथाहि—मणिना भूषितः=शिरोरत्नेन अलङ्कृतः असौ=एतादृशः, सर्पः=फणी,
किमिति प्रश्ने । भयङ्करः=भयावहो न भवति, अर्थात् भवत्येवेत्यर्थः ।

भा०—दुर्जन पुरुष के विद्वान् होने पर भी उसका सर्वथा त्याग रखना उचित है ।
क्योंकि मणि से सुशोभित होने पर भी सर्प सदा मरणमय को देने वाला है ॥ ९० ॥

यदशक्यं न तच्छक्यं यच्छक्यं शक्यमेव तत् ।

नौर्वके शकटं याति न च नौर्गच्छति स्थले ॥ ९१ ॥

अ०—यत् अशक्यं तत् न शक्यम्, यत् शक्यं तत् शक्यमेव, उदके शकटं न
याति, स्थले च नौर्न गच्छति । व्या०—यत्=यत्कार्यम्, अशक्यं=सर्वथा साध-
यितुं न पार्यम्, तत् न शक्यमेव=तत्कार्यं सर्वथा साध्यमेव न भवतीति । अथ च
यत् कार्यं शक्यं=सुसाध्यम्, तत्=कार्यम् सर्वथा शक्यमेव भवति । तथा हि—
उदके=जले, शकटं=स्थलयानविशेषः न याति=न गच्छति । स्थले च, नौः=नौका
न गच्छतीति ।

भा०—जो असम्भावित है वह कभी नहीं हो सकता और जो शक्य है वही सम्भव हो सकता है । जैसे जल में रथ नहीं चलता और स्थल में नौका नहीं चल सकती ॥ ९१ ॥

अपरञ्च—महताऽप्यर्थसारेण यो विश्वसिति शत्रुषु ।

भार्यासु च विरक्तासु तदन्तं तस्य जीवनम् ॥ ९२ ॥

अ०—यः महता अपि अर्थसारेण शत्रुषु विरक्तासु भार्यासु च विश्वसिति, तस्य जीवनं तदन्तं (भवति) । व्या०—यः=जनः, महता अपि=गुरुणाऽपि अर्थसारेण=श्रेष्ठप्रयोजनेन; शत्रुषु=अनिष्टकारिषु विरक्तासु=स्वहिंस्रमनस्कासु, भार्यासु=स्त्रीषु च, विश्वसिति=विश्वासं करोति, तस्य=विश्वस्तजनस्य, जीवनम्=आयुः, तदन्तम्=सः विश्वास एव अन्तो नाशो यस्य तत् तदन्तं भवतीति ।

भा०—बड़े भारी प्रयोजन के लिए भी शत्रु में तथा अपने प्रति स्नेहशून्य स्त्री में जो लोग विश्वास रखते हैं, उस विश्वास में ही उनका प्राणनाश हो जाता है ॥ ९२ ॥

लघुपतनको ब्रूते—‘श्रुतं मया सर्वं, तथाऽपि ममैतावानेव सङ्कल्पः यत् त्वया सह सौहृद्यम् अवश्यं करणीयमिति । अन्यथा अनाहारेणाऽऽत्मानं तव द्वारि व्यापादयिष्यामीति’ ।

व्या०—लघुपतनकनामा काकः ब्रूते—मया सर्वं=समस्तं भवदुक्तं, श्रुतम्=आकर्णितम्, तथाऽपि=सर्वस्मिन् श्रुतेऽपि, मम एतावान्=वच्यमाणस्वरूपः, सङ्कल्पः=मनोरथः, अस्तीति शेषः । तदेव दर्शयति—यदिति । त्वया मूर्षिकेण सह सौहृद्यं=मैत्र्यम्, अवश्यं=निश्चयात्, करणीयं=कर्तव्यमिति । अन्यथा=यदि मैत्र्यं न करिष्यसि, तदा तव द्वारि=अङ्गणे, अनाहारेण=अनशनेन, आत्मानं=शरीरम्, व्यापादयिष्यामि=नाशयिष्यामीति ।

भा०—लघुपतनक काक ने कहा—‘मैंने तुम्हारा कहना सब सुना, लेकिन मेरा तो यही सङ्कल्प है कि - तुम्हारे साथ मित्रता करना, अगर मित्रता नहीं करोगे तो तुम्हारे द्वार पर ही अनशन व्रत करके प्राण तज दूंगा’ ।

तथा हि—मृदघटवत् सुखमेघो दुःसन्धानश्च दुर्जनो भवति ।

सुजनस्तु कनकघटवद् दुर्भेद्यश्चाशु सन्धेयः ॥ ९३ ॥

अ०—दुर्जनः मृदघटवत् सुखमेघः दुःसन्धानश्च भवति, सुजनस्तु कनकघटवत् दुर्भेद्यः आशु सन्धेयश्च (भवति) व्या०—दुर्जनः=दुष्टजनः, मृदा निर्मितः घटः मृदघटः स इव, सुखमेघः=सुखेन अनायासेन भेत्तुं शक्यः, दुःसन्धानः=दुष्करं सन्धानं पुनः सयोगो यस्य स एतादृशश्च भवतीति । सुजनस्तु=सज्जनस्तु, कनकघटवत् कनकेन निर्मितः घटः स इव, दुर्भेद्यः दुःखेन महताऽऽयासेन भेत्तुं शक्यः, अथ च आशु=क्षटिति, सन्धेयः=सन्धातुं योग्यो भवतीति ।

भा०—मिट्टी का घड़ा जैसे अल्प प्रहार से भी फूट जाता है और बहुत प्रयत्न करने पर भी फिर उन टुकड़ों की योजना नहीं हो सकती है वैसे ही दुर्जन का सङ्ग भी स्वल्प निमित्त से विनष्ट हो जाता है और अनेक उपाय करने पर भी अच्छी तरह से नहीं हो सकता है और सुवर्ण का घट जब्दी फूटता नहीं है, क्षत होने पर अल्प प्रयास से फिर जुड़ सकता है। वैसे सज्जन का सङ्ग भी अल्प हेतु से नष्ट नहीं होता है और थोड़ा न्यून हो जाने पर भी फिर अल्पप्रयास से सम्पूर्ण बन जाता है ॥ ९३ ॥

किञ्च—द्रवत्वात् सर्वलोहानां निमित्ताद् मृगपक्षिणाम् ।

— भयाहोभाच्च मूर्खाणां सङ्गतं दर्शनात् सताम् ॥ ९४ ॥

अ०—सर्वलोहानां द्रवत्वात्, मृगपक्षिणां निमित्तात्, मूर्खाणां भयाहोभाच्च सतां दर्शनात् सङ्गतं (भवति) । व्या०—सर्वलोहानां = सर्वेषां रजतकाञ्चनादीनां लोहानाम्, द्रवत्वात् = द्रवत्ववशात् (मेलनं भवतीति सम्बन्धः) । मृगपक्षिणाम् = मृगाश्च पक्षिणश्च तेषाम्, निमित्तात् = क्षेत्रे वृक्षे वा भोजननिवासादिनिमित्तात्, मूर्खाणां भयात् = कस्माच्चिदापतितघ्रासात् लोभाच्च = किञ्चित्प्राप्यभिलाषेण च, सतां = सत्पुरुषाणाम्, दर्शनादेव = परस्परवलोकनमात्रादेव, सङ्गतं = मेलनम्, एकता इति यावत् । भवतीति शेषः ।

भा०—सब प्रकार के धातुओं का मेल द्रवीभाव के कारण से होता है और पशु-पक्षियों का मेल खेतों में भोजनादि निमित्त से तथा मूर्खों का मेल मय से या लोभ से होता है और साधुजनों का मेल दर्शन मात्र से ही हो जाता है ॥ ९४ ॥

किञ्च—नारिकेलसमाकारा दृश्यन्ते हि सुहज्जनाः ।

अन्ये बदरिकाऽऽकारा वहिरेव मनोहराः ॥ ९५ ॥

अ०—सुहज्जनाः नारिकेलसमाकारा दृश्यन्ते, अन्ये बदरिकाकारा वहिरेव मनोहराः । व्या०—सुहज्जनाः = सत्पुरुषाः, नारिकेलसमाकाराः = नारिकेलेन समः सङ्गः आकारो येषान्ते = नारिकेलफलवत् वहिः कठिनाः, अन्तस्तु मधुरा इत्यर्थः । दृश्यन्ते जनैरिति शेषः । अन्ये-दुर्जनास्तु, बदरिकाकाराः = बदरिकायाः कोलफल-स्य आकार इव आकारो येषान्ते बदरिकाफलवत् अन्तः कषायकीटादिसङ्घाकाप-ट्यादियुक्ता इत्यर्थः वहिरेव = उपरित एव मनोहराः = मनः हरन्तीति मनोहराः = दूरतो रमणीया भवन्तीत्यर्थः ।

भा०—सत्पुरुष नारिकेल फल की तरह ऊपर से कठोर और भीतर से अति मधुर रहते हैं । दुष्ट जन ऊपर से सुन्दर और भीतर भीतर से बैर के समान अन्दर में कोट-कषायादि के समान कापट्यादि दोष से युक्त होते हैं ॥ ९५ ॥

अत एव सतां सङ्गतिरिष्यते । (अतः सत्पुरुषों की सङ्गति चाहने हैं) ।

अन्यच्च—स्नेहच्छेदेऽपि साधूनां गुणा नाऽऽयान्ति विक्रियाभू ।

भङ्गेऽपि हि सृणालानामनुबध्नन्ति तन्तवः ॥ १६ ॥

भा०—साधूनां स्नेहच्छेदेऽपि गुणाः विक्रियां न आयान्ति, हि सृणालानां भङ्गेऽपि तन्तवः अनुबध्नन्ति । व्या०—साधूनां=सज्जनानाम्, स्नेहच्छेदेऽपि=स्नेहस्य प्रणयस्य छेदेऽपि कदाचित् भङ्गेऽपि, गुणाः दयापरहितकरत्वादयः विक्रियाभू=अन्यथाभावं, न आयान्ति=न प्राप्नुवन्ति, हि=तथा हि, सृणालानां=कमलदाठानाम्, भङ्गेऽपि=छेदे सत्यपि, तन्तवः=तदन्तःस्थसूक्ष्मसूत्राणि, अनुबध्नन्ति=सुसंरिच्छा एव तिष्ठन्ति ।

भा०—साधुजनो का स्नेह टूटने पर भी उनके गुण सदा सद्गुण ही रहते हैं, दुर्गुण नहीं हो जाते । क्योंकि कमल का नाक टूट जाने पर भी उनके अन्तर्नाक में प्रथित तन्तु अलग नहीं होते हैं ॥ १६ ॥

अन्यच्च—शुचित्वं त्यागिता शौर्यं सामान्यं सुखदुःखयोः ।

दाक्षिण्यञ्चाऽनुरक्तिश्च सत्यता च सुहृद्गुणाः ॥ १७ ॥

भा०—शुचित्वं त्यागिता शौर्यं सुखदुःखयोः सामान्यं दाक्षिण्यम् अनुरक्तिः सत्यता च सुहृद्गुणाः । व्या०—शुचित्वं=पवित्रता अकृत्रिमत्वमित्यर्थः । त्यागिता=दानशीलता, शौर्यं=वीरता, सुखदुःखयोः=सुखञ्च दुःखञ्च सुखदुःखे, तयोः सुखदुःखयोः सुखे च दुःखे चेद्युभयत्र, सामान्यम्=समानभावः, दाक्षिण्यम्=औदार्यं सारस्यं च, अनुरक्तिः=सदाऽनुरागः, सत्यता=सत्यस्य भावः, एतानि, सर्वाणि, सुहृद्गुणाः=सुहृदः गुणाः, मित्रगुणा भवन्ति ।

भा०—पवित्रता, दानशीलता, शूरता, सुख दुःख में समानता, उदारता, अनुराग, सत्यता ये सब मित्र के गुण हैं ॥ १७ ॥

‘एतैर्गुणैरुपेतो भवदन्यो मया कः सुहृत् प्राप्तव्यः ?’ इत्यादि तद्वचनमाकर्ण्य हिरण्यको बहिः निःसृत्याऽऽह—‘आप्यायितोऽहं भवता-मेतेन वचनामृतेन’ ।

व्या०—एतैः=प्रदर्शितरूपैः, गुणैः=स्वधर्मैः, उपेतः=युक्तः, भवदन्यः=भवतः भूषिकात् अन्यः अपरः, कः सुहृत्=मित्रभूतः, प्राप्तव्य इति । हिरण्यकोऽपि इत्यादि तद्वचनं=तस्य काकस्य वचनं विश्वासपूर्णवाक्यम्, आकर्ण्य=श्रुत्वा, बहिः=विवाहात् बहिर्भागे, निःसृत्य=निर्गत्य, आह-भवतां=पूजयानाम्, एतेन=पूर्वोक्तेन, वचनामृतेन=वचनम् अमृतमिव तेन अहम् आप्यायितः=द्ववीकृतः, संतोषित इत्यर्थः ।

भा०—‘इन सब गुणों से युक्त तुम्हारे बिना दूसरा कौन मित्र मिलेगा ?’ इत्यादि वचन को सुनकर हिरण्यक अपने विषय से बाहर निकल कर बोला—‘आह ! आपके अमृत वचनों से मैं बहुत प्रसन्नचित्त हुआ हूँ ।

७ हि० मि०

तथा चोक्तं—धर्मातिं न तथा सुशीतलजलैः स्नानं न मुक्तावली
न श्रीखण्डविलेपनं सुखयति प्रत्यङ्गमप्यर्पितम् ।

प्रीत्यै सज्जनभाषितं प्रभवति प्रायो यथा चेतसः

सद्युक्त्या च परिष्कृतं सुकृतिनामाकृष्टिमन्त्रोपमम् ॥ ९८ ॥

अ०—सद्युक्त्या परिष्कृतं सुकृतिनामाकृष्टिमन्त्रोपमं च सज्जनभाषितं यथा चेतसः प्रीत्यै प्रायः प्रभवति, तथा धर्मात् सुशीतलजलैः स्नानं न, मुक्तावली न, प्रत्यङ्गमर्पितं श्रीखण्डविलेपनम् अपि न सुखयति । व्या०—सद्युक्त्या = उत्तमदृष्टान्तादिना, परिष्कृतम् = स्फुटार्थकम्, सुकृतिना = पुण्यवताम्, आकृष्टिमन्त्रोपमम् = आकृष्टिः आकर्षणं तदर्थं यो मन्त्रः स एव उपमा यस्य तत् वशीकरणमन्त्रसदृशं न सज्जनभाषितं = महाजनवचनम्, यथा = यादृक्, चेतसः प्रीत्यै, प्रायः = अधिकतया प्रभवति = समर्थं भवति तथा = तादृक, धर्मात् = धर्मेण प्रीत्योष्मणा आर्तः तापितः तम्, तादृशं जनमित्यर्थः (कर्म) । सुशीतलजलः = सुशीतलानि च तानि जलानि च तैः अतिशीतलजलैः, कृतं ज्ञानं (कर्तुं) न सुखयति (शीतलयति) इत्यन्वयः । एवं मुक्तावली = मुक्तावाम अपि न सुखयति, एवं प्रत्यङ्गम् = अङ्गं अङ्गं इति प्रत्यङ्गं सर्वाङ्गे इत्यर्थः । अर्पितं = चर्चितम्, श्रीखण्डविलेपनम् = श्रीखण्डस्य चन्दनस्य विलेपनं च न सुखयतीति । (शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्) ।

भा०—सुन्दर नौतिमय वृत्तियो से स्फुटार्थं युक्त, वशीकरण मन्त्र के समान तेजस्वी सुहृज्जन का वचन चितना चित्त को प्रसन्न करता है जतना प्रीतितापतप्त जन का शीतल जलों से स्नान, मुक्ताहार तथा प्रत्यङ्ग में लिप्त चन्दन भी शान्ति नहीं देता है ॥

अन्यच्च—रहस्यभेदो याज्या च नैष्ठुर्यं चक्षचित्तता ।

क्रोधो निःसत्यता द्यूतमेतन्मित्रस्य दूषणम् ॥ ९९ ॥

अ०—रहस्यभेदः यान्ना नैष्ठुर्यं चलचित्तता क्रोधः निःसत्यता द्यूतञ्च एतत् मित्रस्य दूषणम् अस्ति ।

व्या०—रहस्यस्य = गुप्तमन्त्रस्य भेदः = अन्यत्र प्रकाशम्, याज्या = जनादीनां प्रार्थना, नैष्ठुर्यं = क्रूरता निर्दयता, चलचित्तता = चलम् अव्यवस्थितं चित्तं मनः तस्य भावः, क्रोधः = कोपः, निःसत्यता = असत्यता मिथ्यावादित्वम्, द्यूतम् = अशक्नीडा च, एतत् सर्वं मित्रस्य = सुहृन्नावस्य, दूषणं = भङ्गकरत्वात् दूषणरूपमित्यर्थः ।

भा०—गुप्तवार्ता को अन्यत्र प्रकट करना, धनादिक का मॉगना, क्रूरता रखना, चित्त की अव्यवस्थितता, क्रोध रखना, असत्य बोलना, द्यूत खेलना ये सब मित्रता के दूषणरूप हैं ॥ ९९ ॥

अनेन वचनक्रमेण तत् एकमपि दूषणं त्वयि न लक्ष्यते ।

व्या०—अनेन = पूर्वोक्तेन, तव वचनक्रमेण = वचनानां क्रमः उत्तरोत्तरकथनम्,

तेन तत्त्व=पूर्वोक्तम् असुहृद्; एकमपि=तदन्यतममपि, दूषणं स्वयि=भवति, न रुच्यते=न प्रतीयते इति ।

भा०—इन सप्त पूर्वोक्त तुम्हारे वचनों से मालूम होता है कि उनमें से एक भी दूषण तुम्हारे में नहीं है ।

यतः—पटुत्वं सत्यवादिस्त्वं कथायोगेन बुद्ध्यते ।

अस्तव्यस्त्वमचापद्वयं प्रत्यक्षेणाऽवगम्यते ॥ १०० ॥

भा०—पटुत्वं सत्यवादिस्त्वं कथायोगेन बुद्ध्यते, अस्तव्यस्त्वम् अचापद्वयं प्रत्यक्षेण अवगम्यते ॥

व्या०—पटुत्वं=दृढता सत्यवादिस्त्वं=सत्यं वदतीति सत्यवादी तस्य भावः, सत्यपरायणतेत्यर्थः । कथायोगेन, कथायाः वार्तायाः योगः प्रसङ्गस्तेन, बुद्ध्यते=ज्ञायते अनुमीयते । अस्तव्यस्त्वम्=जाड्यराहित्यम्, उरसाहवत्वमिति यावत् । अचापद्वयम्=चपलस्य भावः चापद्वयं चञ्चलता तच्च भवतीति अचापद्वयं स्थिरता, धीरतेति यावत् । प्रत्यक्षेण=दर्शनेनैव, अवगम्यते=प्रतीयते इति ।

भा०—वाक्-चतुरता तथा सत्यवादिता ये दोनों वार्तालाप से मालूम होते हैं, और प्रत्यक्ष त तो वरसाह शक्ति तथा धीरता ये दोनों निश्चित होते हैं (अतः तुम मित्रता के योग्य हो) ॥

अपरञ्च—अन्यथैव हि सौहार्दं भवेत् स्वच्छान्तरात्मनः ।

प्रवर्ततेऽन्यथा वाणी शाठ्योपहतचेतसः ॥

भा०—स्वच्छान्तरात्मनः सौहार्दम् अन्यथैव भवेत्, हि शाठ्योपहतचेतसः वाणी अन्यथा प्रवर्तते । व्या०—स्वच्छुः=कापट्यादिशून्यः, निर्मलः, अन्तरात्मा=अन्तःकरणं मानसं यस्य सः तस्य निर्दोषान्तःकरणस्येत्यर्थः । सौहार्दं=सुहृदो भावः मित्रता, अन्यथैव-अन्यप्रकारेण, भवेत्, हि=निश्चयार्थः । अथ च शाठ्योपहतचेतसः=शाठ्यस्य भावः शाठ्यं धूर्तता तेन उपहतं व्याप्तं चेतो यस्य तस्य धूर्तस्येत्यर्थः । वाणी=वार्तालापः, अन्या=अन्यप्रकारेण, प्रवर्तते=निसरतीति ।

भा०—स्वच्छान्तःकरण वाले की मैत्री दूसरी रीति से ही (उत्तम भाव से ही) होती है और शाठ्यात्मा पुरुष की तो वाणी दूसरे ढङ्ग से निकलती है ॥ १०१ ॥

मनस्यन्यद् वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यद् दुरात्मनाम् ।

मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ॥ १०२ ॥

भा०—दुरात्मनाम् मनसि अन्यद् वचसि अन्यत् कर्मणि अन्यद्, महात्मनां मनसि एकं वचसि एकं कर्मणि एकम् । व्या०—दुरात्मनाम्=दुष्टान्तःकरणानां जनानाम् । मनसि=हृदये, अन्यत्=अन्यप्रकारं वर्तते, वचसि=वाक्ये, अन्यत् तदन्यथा वर्तते, कर्मणि=कर्तव्यविषये तु, अन्यत्=वाङ्मनसयोर्विपरीतं वर्तते इति, महात्मनां

महापुरुषाणां तु, मनसि=एकम् एकप्रकारम्, वक्षसि तदेव एकम्, कर्मण्यपि तदे-
वैकम्, वाङ्मनःकर्मसु अविपरीतमेव वर्तते इति ।

भा०—खल पुरुषा के अन्तःकरण में कुछ दूसरा ही और कुछ दूसरा ही वचन में
रहता है और तीसरा ही कुछ करनी में रहता है । महारत्ना पुरुष के हृदय में जो रहता है
वही बोलते हैं और वैसा ही करते हैं ॥ १०२ ॥

‘तद्भवतु भवतः अभिमतमेव’ इत्युक्त्वा हिरण्यको मैत्र्यं विधाय
भोजनविशेषैर्वायसं सन्तोष्य विवरं प्रविष्टः । वायसोऽपि स्वस्थानं गतः ।
ततः प्रभृति तयोः अन्योऽन्याहारप्रदानेन कुशलप्रश्नैः विश्रामभालापैश्च
कियत्कालोऽतिवर्तते । एकदा लघुपतनको हिरण्यकमाह—‘सखे !
वायसस्य कष्टतरलभ्याहारमिदं स्थानम् । तदेतत् परित्यज्य स्थानान्तरं
गन्तुमिच्छामि’ । हिरण्यको ब्रूते—

व्या०—तत्=तस्मात् पूर्वोक्तधार्मिकत्वादिहेतोः, भवतः=काकस्य, अभिमतमेव=
अभिलषितमेव, भवतु=अस्तु, इत्युक्त्वा हिरण्यकः = मूषिकराजः, मैत्र्यं = सख्यम्,
विधाय=कृत्वा, भोजनविशेषैः=भोजनानां भण्यभोज्यपदार्थानां विशेषाः नूतनप्रका-
राः तैः, वायसं=काकम्, सन्तोष्य=तृप्तं कृत्वा, विवरं=विलं प्रविष्टः । ततः वायसः=
काकःअपि, स्वस्थानं प्रतिगतः । ततः=तस्मात् दिवसात्, प्रभृति=आरभ्य, तयोः =
काकमूषिकयोः, अन्योऽन्याहारप्रदानेन=अन्योन्यस्मै आहारस्य प्रदानेन, कुशलस्य
चेमस्य प्रश्नैः, विश्रामस्य विश्वासस्य आलापैः कथाभिः, कियत्कालः = कियान्
समयः, अतिवर्तते निर्गच्छति । लघुपतनकः काकः एकदा हिरण्यकं मूषिकमाह—
सखे ! वायसस्य = काकस्य, कष्टेन लभ्यः आहारो यास्मिन् तत् तादृशम्, हृदम् =
एतत्, स्थानं=स्थलं, वर्तते । तदेतत्=तस्माद्धेतोः एतत् स्थानं परित्यज्य = विहाय,
स्थानान्तरम् = अन्यत् स्थानं, गन्तुमिच्छामि । हिरण्यकः, ब्रूते—कथयति—

भा०—अच्छा ‘तुम्हारी इच्छानुसार ही हो’ ऐसा कह कर हिरण्यक मित्रता करके
अनेकविशेष भोजन से काक को सन्तुष्ट करके अपने विवर में घुस गया, काक भी अपने
निवास स्थान पर चला गया । उस दिन से दोनों का परस्पर भोजन देना, कुशल समाचार
पूछना, वार्तालाप करना इत्यादि से कुछ समय व्यतीत हो रहा है । एक दिन लघुपतनक
ने हिरण्यक से कहा—‘मित्र ! काक का भोजन इस स्थान में अति कठिनाई से मिल रहा
है । अतः इस स्थान को छोड़ कर अन्यत्र जाना चाहता हूँ’ । हिरण्यक बोला—

स्थानभ्रष्टा न शोभन्ते दन्ताः केशा नखा नराः ।

इति विज्ञाय गतिमान् स्वस्थानं न परित्यजेत् ॥ १०३ ॥

अ०—दन्ताः केशाः नखाः नराः स्थानभ्रष्टाः न शोभन्ते, इति विज्ञाय गतिमान्
स्वस्थानं न परित्यजेत् । व्या०—दन्ताः=दक्षनाः, केशाः = कचाः, नखाः = करदहाः,

नराः=मनुष्याः, स्थानभ्रष्टाः=स्थानात् स्वस्वोचितस्थानात् भ्रष्टाः प्रच्युताः सन्तः, च शोभन्ते, अतः इति विज्ञाय=इत्येवंसम्यग् विविच्य, मतिमान्=बुद्धिमान्, स्वस्थानं=स्वस्य आत्मनः स्थानं योग्यपदम्, न परित्यजेत्=विहाय नाऽन्यत्र गच्छेत् ।

भा०—दौत, केश, नख तथा मनुष्य ये चारों अपने स्थान से भ्रष्ट होने पर नहीं शोभा देते हैं, इसलिये बुद्धिमान् मनुष्य अपने स्थान को त्याग न करे ॥ १०३ ॥

काको ब्रूते — मित्र ! कापुरुषस्य वचनमेतत् ।

भा०—काक ने कहा—‘मित्र ! निर्बल पुरुष का ऐसा बोलना होता है ।

यतः—स्थानमुत्सृज्य गच्छन्ति सिंहाः सत्पुरुषा गजाः ।

तत्रैव निधनं याति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥ १०४ ॥

भा०—सिंहाः सत्पुरुषाः गजाः स्थानम् उत्सृज्य गच्छन्ति, काकाः कापुरुषाः मृगाः तत्रैव निधनं याति । व्या०—सिंहाः=केसरिणः, सत्पुरुषाः=सज्जनाः गजाः=करिणः, स्थानं=स्वनिवासभूमिम्, उत्सृज्य-परित्यज्य, गच्छन्ति । किन्तु काकाः=बाबसाः कापुरुषाः=कुसिताः पुरुषाः निर्बलपुरुषाः, मृगाः=हरिणादयः, तत्रैव स्वनिवासे एव, निधनं=मरणं, याति=गच्छन्ति ।

भा०—सिंह सत्पुरुष, हाथी, ये सब अपने स्थान को छोड़कर अन्यत्र जाकर जीविका प्राप्त करते हैं और काक, क्षुद्र पुरुष और मृग ये सब जीविका न मिलने पर भी अपने ही स्थान में मरते हैं ॥ १०४ ॥

अन्यच्च—को वीरस्य मनस्विनः स्वविषयः को वा विदेशः स्मृतः

यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापाऽर्जितम् ।

यत् दंष्ट्रानखलाङ्गुलप्रहरणः सिंहो वनं गाहते

तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृष्णां छिन्नत्यात्मनः ॥ १०५ ॥

भा०—मनस्विनः वीरस्य स्वविषयः कः ? विदेशो वा कः स्मृतः, (स) यं देशं श्रयते तमेव बाहुप्रतापार्जितं कुरुते । दंष्ट्रानखलाङ्गुलप्रहरणः सिंहः यद् वनं गाहते तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैः आत्मनः तृष्णां छिनत्ति । व्या०—मनस्विनः=सवीर्यदे-तसः, वीरस्य=शूरस्य स्वविषयः=स्वस्य विषयः देशः कः ? विदेशः=प्रदेशः वा कः ? स्मृतः=कथितः । (सः) धीरः, यं, देशं, श्रयते=अवलम्बते, तमेव देशं, बाहुप्रतापार्जितम्=बाहोः प्रतापेन अर्जितः आयत्तीकृतः तम् भुजबलेन स्वाधिकृतमित्यर्थः । कुरुते । यतः दंष्ट्रानखलाङ्गुलप्रहरणः=दंष्ट्राः प्रधानदन्ताः, लाङ्गुलं=बालधिः, (लाङ्गूलं इति दीर्घप्रयोगः साधुः, ह्रस्वप्रयोगस्तु छन्दोबोधोपायसन्धेयः) तान्येव प्रहरणानि अस्त्रभूतानि यस्य सः, एतादृशः सिंहः=मृगेन्द्रः, यद् वनं (कर्म), गाहते=प्रविशति, तस्मिन्नेव वने हतद्विपेन्द्ररुधिरैः=हताः व्यापाहिताः ये द्विपेन्द्राः, द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबन्तीति द्विपाः गजाः, द्विपानाम् इन्द्राः श्रेष्ठाः तेषां रुधिरैः

मांसादिभिः, आरमनः=स्वस्थ, तृष्णां जाठरवृत्तिवान्छां, क्षिणन्ति=निवारयति पुरयतीति यावत् । (शादूलविकीर्णितं वृत्तम्) ।

भा०—सामर्थ्ययुक्त वीर पुरुष को कौन सा अपना देश और कौन सा पर देश है । अर्थात् कोई नहीं । वह जिस में है वहाँ अपने जुनवल् से ही जीवनादि वृत्तियों को प्राप्त करके ही रहता है, क्योंकि दन्त, नख, पंछ ये सब शस्त्र हैं जिनके ऐसा सिद्ध जिस वन में जाता है । वहाँ अपने बल से हाथियों को मारकर अपनी जीवनवृत्ति चलाता है ॥

हिरण्यको ब्रूते—मित्र क पन्तव्यम् ?

भा०—हिरण्यक ने कहा—‘मित्र, कहाँ जाओगे ?

तथा चोक्तम्—चतस्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ।

नाऽसमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥ १०६ ॥

अ०—बुद्धिमान् एकेन पादेन चलति, एकेन तिष्ठति, परं स्थानम् असमीक्ष्य पूर्वम् आयतनं न त्यजेत् । व्या०—बुद्धिमान्=बुद्धिविषयेऽस्यासौ बुद्धिमान् जनः, एकेन पादेन=चरणेन, चकति=गच्छति, एकेन अपरेण च पादेन, तिष्ठति=आधारमवलम्बते, ततः परम्=अग्रिमम्, आगामिस्थानं लक्ष्यम्, असमीक्ष्य=संशय्य अपरीक्ष्य अनवलोक्य, पूर्वम्=उपलब्धं स्थानं न त्यजेत् ।

आ०—बुद्धिमान् मनुष्य एक पैर में चलता है और एक पैर से स्थित रहता है, अर्थात् आगे देख देखकर चलता है । इसलिये प्राप्त करने योग्य स्थान की ठीक-ठीक परीक्षा किये बिना प्रथम स्थान नहीं छोड़ना चाहिये ॥ १०६ ॥

वायसो ब्रूते—‘मित्र ! अस्ति सुनिरूपितं स्थानम् ।’ हिरण्यकोऽ-
वदत्—‘किं तत् ?’ वायसः कथयति—अस्ति दण्डकारण्ये कर्पूरगौ-
राभिधानं सरः । तत्र चिरकालोपार्जितः प्रियसुहृन्मं मन्थराऽभिधानः
कूर्मः सहजधार्मिकः प्रतिवसति । पश्य मित्र !—

व्या०—वायसः=काकः, ब्रूते=मित्र ! हिरण्यक ! सुनिरूपितं=संशय्य परीक्षितं स्थानं=स्थलम् अस्ति । हिरण्यकः=मूषिकराजः, अवदत्=किं तत् ! =किमभिधानं तत्स्थानमिति । वायसः कथयति=दण्डकारण्ये=दण्डकं च तदारम्भं च अरण्यं तस्मिन् दण्डकाख्येऽरण्ये । कर्पूरवत् गौरम् इति (पुरा दण्डो नाम इक्ष्वाकुवंशीयो राजा शुकाचार्यस्य कन्यां बलात्नीतवान्, ततः सः कुपितवश्चिष्टक्षापेन भृत्यकलत्रवाहनादिसहि-
तः तत्र विनष्टः, राज्यं च अरण्यं जातम्, तत् आरभ्य ‘दण्डकारण्य’ मिति नाम इति रामायणी कथा) । कर्पूरगौराभिधानं—कर्पूरवत् गौरम् इति कर्पूरगौरम्=शुभ्रजलज्ज, तदेव युष्मानुरूपम् अभिधानं यस्य तदिति । सरः=सरोवरम्, अस्ति=विद्यते । तत्र सरो-
वरे । चिरकालोपार्जितः=यद्दु कालेन उपार्जितः मित्रत्वेन प्राप्तः, मे=मम, सुहृत्=मित्र-
त्रम्, सहजधार्मिकः सहजः धार्मिकः स्वभावात् धर्मप्रियः ‘मन्थराभिधानः’ मन्थर-

इति नाम यस्य तथोक्तः, कूर्मः=कच्छपः, प्रतिवसति=वासं करोति, मित्र!=
सखे !, पश्य अवधानं कुरु, शृणु इति यावत्—

आ०—काक ने कहा—‘मित्र हिरण्यक ! एक सुपरिचित स्थान है ।’ हिरण्यक ने कहा—
‘कौन सा ?’ काक ने कहा—दण्डक वन में कपूरगौर नामक सरोवर है, वहाँ पर बहुत काळ
से परिचित स्वभाव से धार्मिक मेरा प्रिय मित्र ‘मन्यर’ नाम का कच्छप रहता है । ख्याल
करो मित्र !—

परोपदेशे पाण्डित्यं सर्वेषां सुकरं नृणाम् ।

धर्मे स्वीयमनुष्ठानं कस्यचित् तु महात्मनः ॥ १०७ ॥

अ०—सर्वेषां नृणां परोपदेशे पाण्डित्यं सुकरं, तु कस्यचिन्महात्मनः धर्मे स्वीयं
अनुष्ठानं (सुकरम्) । व्या०—सर्वेषां=यावताम्, नृणां=मनुष्याणाम्, परोपदेशे
परस्मै परस्य वा उपदेशवचनं तस्मिन्, पाण्डित्यम्=पण्डितस्य भावः नैपुण्यम्,
सुकरम्=सुखेन क्रियते तत् सुकरम् अकठिनं भवति, तु=किन्तु, कस्यचित्, महा-
त्मनः=तत्पुरुषस्य, धर्मे, स्वीयम्=स्वकीयम्, अनुष्ठानम्=वचनानुपवर्तनं भवतीति ।

आ०—परोपदेश करने में पाण्डित्य दिखाना सब मनुष्यों को सहज है । परन्तु —
अपने धार्मिक अनुष्ठान का आचरण कोई एक महात्मा हो करता है ॥ १०७ ॥

**स च भोजनविशेषैर्मां संवर्धयिष्यति । हिरण्यकोऽप्याह-तत्किं-
मन्नाऽवस्थाय मया कर्तव्यम् ?**

व्या०—स च कूर्मः, भोजनविशेषैः=भोजनानां विशेषा बहुविधत्वं तैः, अनेक-
विधपक्वान्नैरित्यर्थः । मां=मां काकं, संवर्धयिष्यति=ससम्मानं पाळयिष्यति,
पुष्टिं प्रापयिष्यतीत्यर्थः । हिरण्यकः=मूषिकः अपि आह-तत्=तस्मात् एतादृशभोजन-
दातुः मित्रस्य सखादिति हेतोः, मया=मूषिकेण, अन्नं=एतत्स्थले शुष्कभूते प्रदेशे,
अवस्थाय=स्थित्वा, किं कर्तव्यम् ? किन्तु गन्तव्यमेवेति भावः ।

आ०—वह कच्छप अच्छे भोजनों से मुझको पुष्ट करेगा । हिरण्यक ने भी कहा—
तब तो मैं भी यहाँ रह कर क्या करूँगा ?

यतः—यस्मिन् देशे न सम्मानो न वृत्तिर्न च बान्धवः ।

न च विद्यागमः कश्चित् तं देशं परिवर्जयेत् ॥ १०८ ॥

अ०—यस्मिन् देशे सम्मानः न, वृत्तिः न, बान्धवश्च न, कश्चित् विद्यागमश्च न,
तं देशं परिवर्जयेत् । व्या०—यस्मिन् देशे=स्थलविशेषे, सम्मानः=सम्पद मानः
सत्कारः, नास्ति, वृत्तिः=जीवनसाधनम्, नास्ति, बान्धवश्च=बन्धुरेव बान्धवः
सुहृज्जनः, नास्ति, कश्चिदपि, विद्यागमः=विद्यायाः शिक्षाया आगमः प्राप्तिः
नास्ति, तं देशं, विश्वः पुरुषः अवश्यम्, परिवर्जयेत्=परित्यजेत् ।

आ०—जिस देश में सम्मान, जीविका, बन्धुजन तथा किसी प्रकार की विद्याप्राप्ति न
हो उस देश का त्याग करना चाहिये ॥ १०८ ॥

अपरञ्च—धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥ १०९ ॥

अ०—यत्र धनिकः श्रोत्रियः राजा नदी पञ्चमस्तु वैद्यः, पञ्च न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् । व्या०—यत्र = यस्मिन् देशे, धनिकः = धनम् अस्याऽस्तीति धनी स एव धनिकः, श्रेष्ठो जन इत्यर्थः । श्रोत्रियः = 'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद् द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥' इत्येतादृशः श्रोत्रियः, राजा = प्रजारण्यको नृपतिः, नदी = अखण्डजला सरित्, पञ्चमस्तु वैद्यः श्रेष्ठचिकित्सकः, एते पञ्च यत्र देशे नगरे वा न विद्यन्ते = न सदा निवसन्ति, तत्र तस्मिन् देशे नगरे वा, वासं = निश्चितवसतिम्, न कारयेत् = न कुर्यात्, स्वार्थेऽयं णिच् ।

आ०—जिस देश में या नगर में धनवान्, वैदिक ब्राह्मण तथा प्रजापालक राजा, अखण्डपूर्ण नदी और पाँचवाँ वैद्य, ये पाँच न रहते हों, उस देश या नगर में वास नहीं करना चाहिये ॥ १०९ ॥

अपरञ्च—लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं त्यागशीलता ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात् तत्र संस्थितिम् ॥ ११० ॥

अ०—यत्र लोकयात्रा, भयं, लज्जा, दाक्षिण्यं, त्यागशीलता, पञ्च न विद्यन्ते तत्र संस्थिति न कुर्यात् । व्या०—यत्र = यस्मिन् स्थाने, लोकयात्रा = लोकानां जनानां यात्रा जीवनयापनोपायः, भयं = राजादिशासनभयम्, लज्जा = निकृष्टकर्माचरणे नृपा, दाक्षिण्यम् = औदार्यम् अनुकूलता च, त्यागशीलता = त्यागस्य वितरणस्य शीलं स्वभावो येषान्ते तेषां भावः, दातृत्वमित्यर्थः । एते पञ्च यत्र स्थाने, न विद्यन्ते तत्र स्थाने संस्थिति = सदा वासम्, न कुर्यात् ।

आ०—जिस स्थान में लोकयात्रा (जीविका), राज्यशासन, लज्जा, उदारता और दातृत्व, ये पाँच न हों उस स्थान में वास नहीं करना चाहिये ॥ ११० ॥

अन्यच्च—तत्र मित्र ! न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयम् ।

ऋणदाता च वैद्यश्च श्रोत्रियः सजला नदी ॥ १११ ॥

अ०—मित्र ! यत्र ऋणदाता वैद्यश्च श्रोत्रियः सजला नदी च, चतुष्टयं नास्ति तत्र न वस्तव्यम् । व्या०—हे मित्र ! काक ! यत्र = यस्मिन् प्रदेशे, ऋणदाता = ऋणस्य दाता उत्तमर्गः नास्ति, वैद्यः = विद्या अस्यास्तीति वैद्यः (अण्) सुचिकित्सकः, श्रोत्रियः = श्रुतिमधीते वेत्ति वेति श्रोत्रियः वैदिकब्राह्मणः नास्ति, सजला = जलेन सहिता, यदि सरित् च नास्ति एतच्चतुष्टयं (चत्वारः अवयवा इति चतुष्टयं तयप्) यत्र यद्देशे न विद्यते, तत्र स्थाने कदापि न वस्तव्यम् ।

आ०—हे मित्र काक ! जिस देश में ऋण देने वाला तथा वैद्य और वैदिक ब्राह्मण एवं अखण्डपूर्ण नदी ये चार न हों उस प्रदेश में नहीं रहना चाहिये ॥ १११ ॥

अतो मःमपि तत्र नय । वायसोऽवदत्—‘एवमस्तु’ । अथ वायस
स्तेन मित्रेण सह विचित्रालापसुखेन तस्य सरसः समीपं ययौ । ततो
मन्थरो दूरादेव लघुपतनकम् अवलोक्य उत्थाय यथोचितमातिथ्यं
विधाय मूषिकस्याऽप्यतिथिसत्कारं चकार ।

व्या०—अतः अस्मात् स्थानात्, माम् (मूषिकम्) अपि, तत्र=कूर्मस्थले, नय=
प्रापय, त्वमिति शेषः । वायसः=काकः, अवदत् एवम्=तथा, अस्तु=भवतु इति । अथ=
पश्चात्, वायसः=काकः, तेन=मूषिकेण मित्रेण सह, विचित्रालापसुखेन विचित्राश्च ते
आलापाः नेभ्यः सुखेन, विविधवार्ताजन्याऽऽनन्दनेत्यर्थः । तस्य=पूर्वोक्तस्य कर्पूर-
गौराण्यस्य सरसः, समीपम्=अन्तिकं, ययौ=जगाम । ततः=सरोनिकटे गमनानन्तरं,
मन्थरः तस्मात् कूर्मः, दूरादेव, लघुपतनकं नाम वायसम्, अवलोक्य=दृष्ट्वा, उत्थाय=
जलादुत्तीर्य, यथोचितम्=यथायोग्यम्, आतिथ्यं काकस्य सत्कारम्, विधाय=कृत्वा;
मूषिकस्य अपि=हिरण्यकस्यापि, अतिथिसत्कारम्=आतिथ्यविधानम्, चकारेति ।

आ०—इसलिये मुझे भी वहाँ ले चलो । काक बोला—‘अच्छा ऐसा ही सही’ ।
उसके बाद काक मित्र हिरण्यक के साथ अनेक वार्तायें करता हुआ उस सरोवर के समीप में
गया । और—‘मन्थर’ नामक कछुप ने दूर से ही ‘लघुपतनक’ मित्र काक को देखकर
उठकर यथायोग्य अतिथि-सत्कार करके मूषिक का भी आतिथ्य सत्कार किया ।

यतः—बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहमागतः ।

तस्य पूजा विधातव्या सर्वत्राऽभ्यागतता गुरुः ॥ ११२ ॥

अ०—गृहम् आगतः बालो वा यदि वा वृद्धः युवा वा, तस्य पूजा विधातव्या,
सर्वत्र अभ्यागतो गुरुः । व्या०—गृहम्=स्वनिवासभूमिम्, आगतः अस्मादुपस्थि-
तः, बालः यदि वा वृद्धः, युवा वा यः—कश्चिन्नवति, तस्य सर्वविधस्य अतिथेः,
पूजा=अभ्युत्थानादिना सत्कारपूजा, विधातव्या=कर्तव्या, यतः अभ्यागतः=
अतिथि, सर्वत्र=आश्रमचतुष्टयेऽपि, गुरुः=गुरुवत् सेव्य इति ॥ १२ ॥

आ०—घर आये हुए बालक अथवा युवा अथवा वृद्ध चाहे कोई भी अतिथि हो,
उसकी पूजा तथा सत्कार अवश्य करना चाहिये, क्योंकि सब आश्रमियों के लिये अतिथि
गुरुतुल्य है ॥ ११२ ॥

तथा—गुरुश्चिद्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राऽभ्यागतो गुरुः ॥ ११३ ॥

अ०—अग्निः द्विजातीनां गुरुः, ब्राह्मणः वर्णानां गुरुः, पतिः एकः स्त्रीणां गुरुः,
अभ्यागतः सर्वत्र गुरुः । व्या०—अग्निः=वह्निः, द्विजातीनां=ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां
त्रिवर्णानां, गुरुः=पूजनीयः, पतिः=भर्ता एकः=पुरुष एव, स्त्रीणां=नारीणाम्, गुरुः=

पूजनीयः, सेवनीयश्च भवति, अभ्यागतस्तु=अतिथिस्तु, सर्वत्र=सर्वेषु उक्तस्थानेषु= गुरुः सत्करणीय इति ॥ ११३ ॥

आ०—ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य इन तीन वर्णोंका गुरु अग्नि है, ब्राह्मण चारों वर्णों का गुरु है, क्षी का पति भी गुरु है और अतिथि सर्वत्र गुरुतुल्य पूजनीय है ॥ ११३ ॥

अपरञ्च—उत्तमभ्याऽपि वर्णस्य नीचोऽपि गृहभागतः ।

पूजनीयो यथायोग्यं सवदेवमयोऽतिथिः ॥ ११४ ॥

अ०—उत्तमभ्यापि वर्णस्य गृहम् आगतः नीचः अपि यथायोग्यं पूजनीयः, अतिथिः सर्वदेवमयः । व्या०—उत्तमस्य = सर्वश्रेष्ठस्यापि, वर्णस्य ब्राह्मणादीनां चतुर्णामेकतमस्य, गृहं = निवासम्, आगतः अतिथिरूपेण समुपस्थितः । नीचः जात्या कर्मणा वाऽपकृष्टोऽपि, चाण्डालोऽपि, यथायोग्यं = यथोचितम्, पूजनीयः=सत्करणीयः, यतः, अतिथिः सर्वदेवमयः=सर्वे च ते देवाः तन्मयः तत्स्वरूप इति ।

वायसोऽबदत्—‘सखे ! मन्थर ! सविशेषपूजामस्मै विधेहि, यतोऽयं पुण्यकर्मणां धुरीणः कारुण्यरत्नाकरो हिरण्यकुनामा मूषिकराजः, एतस्य गुणस्तुतिं जिह्वासहस्रद्वयेनाऽपि यदि सर्पराजः कदाचित् कर्तुं समर्थः स्यात्’ इत्युक्त्वा चित्रग्रीवोपाख्यानं वर्णितवान् । ततो मन्थरः सादरं हिरण्यकं सम्पूज्याऽऽह—‘भद्र ! आत्मनो निर्जनवनागमनकारणम् आख्यातुमर्हसि ?’ हिरण्यकोऽबदत्—‘कथयामि श्रूयताम्—

व्या०—वायसः अबदत् सखे मन्थर ! कच्छप ! अस्मै हिरण्यकस्य=मूषिकराजाय सविशेषपूजां=विशेषेण सह वर्तमानं यथा स्यात् तथा पूजां सत्कारम्, एवं विधेहि । यतः अयं मूषिकराजः, पुण्यकर्मणाम्=पुण्यं कर्म येषान्ते पुण्यकर्मणः, तेषां सुकृतशालिनामित्यर्थः । धुरीणः=धुरि अग्रे स्थितः, अथ च कारुण्यरत्नाकरः कारुण्यस्य=दयायाः रत्नाकरः समुद्रभूतः, अस्तीति । सर्पराजः=सहस्रमुखः शेषनागः, अपि जिह्वासहस्रद्वयेन—लिहन्ति आभिः इति जिह्वाः, जिह्वानां सहस्रं तस्य द्वयं तेन, द्विसहस्ररसनाभिरपीत्यर्थः । एतस्य = मूषिकराजस्य गुणस्तुतिं गुणानां स्तुतिं वर्णनं कर्तुम् कदाचित्=कस्मिंश्चित् अनिर्धारितकाले, समर्थः=शक्तिमान्पारगश्च स्यात् । इत्युक्त्वा चित्रग्रीवस्य = कपोतराजस्य, उपाख्यानं=वृत्तान्तम्, वर्णितवान्=कथितवान् । ततः तच्छ्रुत्वा, मन्थरः = तन्नामा कच्छपः, हिरण्यकं=मूषिकराजं, सादरम् = आदरसहितं सम्पूज्य = सम्यक् पादग्राहनाऽऽसनदानादिना सत्कृत्य आह—भद्र ! साधो ! मूषिकराज ! आत्मनः स्वस्थ, तवेति यावत् । निर्जनवनागमनकारणम् = निर्जनं च तत् वनं तस्मिन् आगमनं तस्य कारणं हेतुः तत्, आख्यातुम् आमूलतः वर्णयितुम्,

अर्हसि=योग्योऽसि, हिरण्यकः=मूषिकराजः, अवदत्, कथयामि, श्रूयताम्=आकर्ण्यताम् ।

भा०—काकने कहा—सखे मन्थर ! इन मूषिकराजकी पूजा विशेष रूपसे करो, क्योंकि धार्मिकों में अग्रगण्य, करुणा के समुद्र हिरण्यक नामके ये मूषिकराज हैं, शेषनाग भी दो हजार जीमों से इनके गुणों का वर्णन करने में कदाचिद् (कल्पान्तरमें) पार पा सकते हैं ऐसा कहकर चित्रग्रीव नामक कपोतराज का आख्यान सुनाया । उसके बाद मन्थर नामक कच्छप आदरपूर्वक हिरण्यक की पूजा करके बोला—‘सौम्य ! मद ! आपका निर्जन घन में आने का क्या कारण हुआ सो बताइये?’ हिरण्यक नामक चूहेने कहा—कहता हूँ सुनो—

कथा ४

अस्ति चम्पकाऽभिधानायां नगर्यां परिव्राजकाऽऽवसथः । तत्र चूडाकर्णो नाम परिव्राजकः प्रतिवसति । स च भोजनाऽवशिष्टभिक्षासहितं भिक्षापात्रं नागदन्तकेऽवस्थाप्य स्वापति, अहं च तदन्नम् उत्प्लुत्य तत्प्लुत्य प्रत्यहं भक्षयामि । अनन्तरं तस्य प्रियसुहृद् वीणाकर्णो नाम परिव्राजकः समायातः, तेन सह नानाकथाप्रसङ्गाऽवस्थितो मम त्रासार्थं जर्जरवंशखण्डेन चूडाकर्णो भूमिमताडयत् । तं तथाविधं दृष्ट्वा वीणाकर्ण उवाच—‘सखे किमिति मम कथाविरक्तोऽस्यासको भवान्?’

व्या०—चम्पकाभिधानायां=‘चम्पका’ इत्यभिधानं यस्याः सा तस्याम्, नगर्यां=पुर्याम्, परिव्राजकाऽऽवसथः=सर्वं परित्यज्य व्रजन्ति इति परिव्राजकाः संन्यासिनः, तेषाम् आवसथः आश्रमः अस्ति । तत्र = आश्रमे, ‘चूडाकर्णो’ नाम=‘चूडाकर्ण’ इति नाम्ना प्रसिद्धः, परिव्राजकः=संन्यासी, प्रतिवसति । स च चूडाकर्णः, भोजनाऽवशिष्टभिक्षासहितं=भिक्षया प्राप्तम् अन्नं भिक्षान्नं (मध्यमपदलोपी समासः) ओदनादिकं भोजनात् अदनात् अवशिष्टं च तत् भिक्षान्नं तेन सहितं युक्तं, भिक्षापात्रम्=काष्ठकपालात्मकं भाजनम्, नागदन्तः=नागस्य करिणः दन्त इव दन्तोप्रे यस्य सः नागदन्तः स एव नागदन्तकस्तत्र नागदन्तसदृशे गृहभित्तौ प्रोथिते दारुमयकीलके इत्यर्थः । अवस्थाप्य=निधाय, स्वापति-निद्रां करोति । अहञ्च उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य प्रत्यहं प्रतिदिनं, तदन्नम् अवशिष्टान्नं भक्षयामि । अनन्तरं=क्रियति समये गच्छति सति चूडाकर्णस्य प्रियसुहृद्, ‘वीणाकर्णो’ नाम परिव्राजकः=संन्यासी, समायातः=उपस्थितः, चूडाकर्णः संन्यासी तेन वीणाकर्णेन संन्यासिना सह नानाकथाप्रसङ्गावस्थितः नाना बहुविधाः याः कथाः तासां प्रसंगः अवतारणं तस्मिन् अवस्थितः समासकः अपि, मम त्रासार्थं त्रासाय इदमिति त्रासार्थम्, मम भयप्रदर्शनार्थम्, जर्जरवंशखण्डेन वंशस्य खण्डः वंशखण्डः, जर्जरः जीर्णः वंशखण्डः यष्टिकारूपस्तेन

भूमिम्=आश्रयभूमिम्, अताडयत्=ताडितवान् । तं चूडाकर्णं, तथाविधं अन्यमनस्कं दृष्ट्वा वीणाकर्णं उवाच—सखे ! चूडाकर्ण ! किमिति किमर्थम्, मम कथाविरक्तः कथायां विरक्तः निरनुरागः, अन्यासक्तः अन्यमनस्कः, भवान् भवतीति शेषः ।

भा०—चम्पका नाम की नगरी में संन्यासी का आश्रम है, उसमें 'चूडाकर्ण' नाम का एक संन्यासी रहता है, वह भिक्षात्र को-भोजन करके अवशिष्टान्न को पात्र में रखकर खूंटो पर लटकाकर सो जाता था । तब मैं प्रतिदिन कूद कूद कर उस अन्न को खाता था । एक बार उस चूडाकर्णका प्रियमित्र 'वीणाकर्ण' नामक संन्यासी वहाँ आया और चूडाकर्ण वीणाकर्ण के साथ विविध कथाओं में लग्नचित्त होने पर भूँडरानि के छिये पुराने जरजर बाँस के टुकड़े से जमीन में ताडन करता था । तब ताडन करते हुए उसको देखकर वीणाकर्ण ने कहा 'मित्र तुम मेरी कथा को छोड़कर अन्यत्र मनोक्यों करते हो ?'

यत—मुखं प्रसन्नं विमला च दृष्टः कथाऽनुरागो मधुरा च वाणी ।

स्नेहोऽधिकः सम्भ्रमदर्शनञ्च सदानुरक्तस्य जनस्य लक्षम् ॥११५॥

भा०—मुखं प्रसन्नम्, दृष्टिश्च विमला, कथाऽनुरागः, वाणी च मधुरा, स्नेहः अधिकः सम्भ्रमदर्शनञ्च सदा अनुरक्तस्य जनस्य लक्षम् । व्या०—मुखं=वदनम्, प्रसन्नं=सहृष्य शोकशून्यमित्यर्थः । दृष्टः=अवलोकनम्, विमला=भ्रूमङ्गादिक्रूरता-शून्येत्यर्थः, कथाऽनुरागः=कथाया वचने अनुरागः उत्साहः प्रवचनोत्साह इत्यर्थः । वाणी=वाक् च मधुरा=कटुशून्या मनोरञ्जनीत्यर्थः । स्नेहः=प्रीतिः अधिकः=परिपूर्णः । सम्भ्रमदर्शनम्=सम्भ्रमेण तृणया दर्शनम् अवलोकनम्, पुनः पुनः दर्शनमित्यर्थः, एतत् सदा=सर्वदा, अनुरक्तस्य—स्नेहपराकाष्ठां गतस्य जनस्य=मित्रस्य, लक्षम्=चिह्नं भवतीति । (उपजातिवृत्तम्)

भाव—मुख पर प्रसन्नता, प्रेमवर्षिणी दृष्टि, बातों में प्रीति, वाणी में मधुरता अत्यन्त स्नेह, बारम्बार देखना, ये छः चिह्न सदा प्रेमी पुरुष में होते हैं ॥ ११५ ॥

अदृष्टिदानं कृतपूर्वनाशनममाननं दुश्चरिताऽनुकीर्तनम् ।

कथाप्रसङ्गेन च नामविस्मृतिर्विरक्तभावस्य जनस्य लक्षणम् ॥११६॥

भा०—अदृष्टिदानं कृतपूर्वनाशनम् अमाननं दुश्चरितानुकीर्तनम्, कथाप्रसङ्गेन च नामविस्मृतिः, जनस्य विरक्तभावस्य लक्षणम् । व्या०—दृष्टिः दर्शनं तस्या दानं दृष्टिदानं तन्न भवतीति अदृष्टिदानम्=अवीक्षणम् । कृतपूर्वनाशनम्=पूर्वं कृतमिति कृतपूर्वम्, तस्य नाशनम्=प्राक्कृतोपकारस्याऽनङ्गीकरणम्, अमाननम्=न माननम् अमाननम्=सत्काराऽभाव इत्यर्थः, दुश्चरितानुकीर्तनम्=दुःकृतानि गद्यानि च तानि चरितानि तेषां केवलम् अनुकीर्तनम् इत्यर्थः कथाप्रसङ्गेन=कथानां वार्तानां प्रसङ्गेन प्रासङ्गिकवार्तायामपीत्यर्थः । नामविस्मृतिः नाशः विस्मृतिः एतत् सर्व जनस्य मनुष्यस्य, विरक्तभावस्य=उदासीनताया लक्षणं चिह्नं भवतीति ।

भा०—दृष्टि न देना किये हुए उपकार का अनङ्गीकार करना, सत्कार नहीं करना, दुराचरण को प्रकाशित करना, वार्ता-प्रसङ्ग में याद भी नहीं करना, ये पाँच विद्मन्तुष्यों के विरक्त भाव को बताने वाले हैं ॥ ११६ ॥

चूडाकर्णेन उक्तम्—‘भद्र ! नाहं विरक्तः, किन्तु पश्य अयं मूषिको ममाऽपकारी सदा पात्रस्थं भिक्षान्नमुत्प्लुत्य भक्षयति’ । वीणाकर्णो नागदन्तमवलोक्याह—‘कथमयं मूषिकः स्वल्पबलोऽप्येतावद् दूरमुत्पतति ? तदत्र केनाऽपि कारणेन भवितव्यम् ।’

व्या०—चूडाकर्णेन संन्यासिना उक्तम्, भद्र सौम्य ! अहं न विरक्तः स्वया सह कथयाम् किन्तु पश्य अवलोकय, अयम् अग्रवर्ती मूषिकः, मम अपकारी अपकरोति तादृशः, भिक्षान्नम्, भक्षयति खादति इति तद्वयार्थं भूमिं ताडयामि, न तु तव कथायामपि विरक्तो भवामीति भावः । वीणाकर्णः संन्यासी, नागदन्तं=भित्तिप्रोथितम् अत्युच्चप्रदेशस्थं तं कीलकम्, अवलोक्य आह—‘अयं मूषिकः, स्वल्पबलः अपि=स्वल्पं कीलकप्राप्त्यर्थमपरिपूर्णं बलम् उत्पतनसामर्थ्य यस्य सः तादृशः सन्नपीत्यर्थः, एतावत् दूरम् अत्युच्चैः उत्पतति, तत् तस्माद् हेतोः, अत्र=उत्पतने, केनाऽपि कारणेन हेतुना भवितव्यम् स्थातव्यमिति ।

भा०—चूडाकर्ण ने कहा—भद्र ! मैं तुम्हारी बातों में विरक्त नहीं हूँ, किन्तु देखो यह चूहा मेरा अपकार करने वाला है । यह रोजाना कूद कर पात्र में से भिक्षान्न को खा जाता है । तब वीणाकर्ण—‘जैँची खूँटी को देखकर बाला—यह चूहा थोड़ा बलवाला होने पर भी इतना जैँचा कैसे कूद सकता है, इसमें कुछ कारण होना चाहिए ।

क्षणं विचिन्त्य परित्राजकेनोक्तम्—‘कारणञ्चात्र धनबाहुल्यमेव प्रतिभाति ।’

व्या०—क्षणं = किञ्चित्कालं, विचिन्त्य = विचार्य, उक्तम् = अत्र उन्दुरोः कूर्दने, कारणञ्च—हेतुस्तु, धनबाहुल्यमेव=धनस्य भूमिनिधिसद्व्यस्य बाहुल्यं विपुलत्वम् एव, प्रतिभाति = विज्ञायते इति ।

भा०—संन्यासी ने थोड़ी देर तक विचार करके कहा—खूब धन ही इसके कूदने का कारण मालूम होता है ।

यतः—धनवान् बलवाँल्लोके सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।

प्रभुत्वं धनमूर्त्तं हि राज्ञामप्युपजायते ॥ ११७ ॥

भा०—सर्वः धनवान् लोके सर्वदा बलवान्, हि राज्ञामपि प्रभुत्वं धनमूलम् उपजायते । व्या०—सर्वः=समस्तः, धनवान्=धनमस्याऽस्तीति धनवान् सुव-

णादिद्रव्यविभवशाली जनः, लोके = संसारे, सर्वत्र = सर्वस्मिन् प्रदेशे, परदेशे
 देशार्थः । सर्वदा = सर्वस्मिन् काले, सुभिन्ने च समये बलवान् = बलं सर्वविधा
 शक्तिः तदस्यास्तीति बलवान् यावच्छक्तिमान् भवतीति । हि = यतः, राज्ञामपि =
 नृपतीनामपि, (यत्) प्रभुत्वं नृपतिस्त्वमाधिपत्यमिति यावत् (अस्तीति शेषः)
 (तदपि) धनमूलम् = धनमेव मूलं यस्य तत् द्रव्यकारणमेव, उपजायते =
 सरपद्यते इति ॥ ११७ ॥

भा०—समस्त धनवान् लोग इस संसार में सर्वत्र सदा ही बलवान् होते हैं, क्योंकि
 राजा को भी प्रभुता धन के प्रताप से ही प्राप्त होती है ॥ ११७ ॥

ततः खनित्रयादाय तेन परिव्राजकेन विवरं खनिस्त्वा चिरसञ्चितं
 मम धनं गृहीतम् । ततः प्रभृति प्रत्यहं निजशक्तिहीनः स्वोत्साहरहितः
 स्वाहारमप्युत्पादयितुमक्षमः सत्रासं मन्दम् उपसर्पन् चूडाकर्णे-
 नाऽवलोकितः । ततस्तेनोक्तम्—

व्या०—ततः = तदनन्तरम्, तेन परिव्राजकेन संन्यासिना, खनित्रम् = खन्यते
 अनेनेति खनित्रं कुदालम्, आदाय = गृहीत्वा, विवरं = मम वासबिलम्, खनिस्त्वा =
 विदार्य, चिरसञ्चितं = दीर्घसमयेन सङ्गृहीतम् मम धनं = अर्थजातम्, गृहीतम् = अप-
 हृतम् । ततः प्रभृति = तस्मात्कालादारभ्य—प्रत्यहं = प्रतिदिवसम् निजशक्तिहीनः =
 (अहं) निजस्य शक्तिः शरीरबलम् तथा हीनः शून्यः, स्वोत्साहरहितः = सर्वं मनः
 धनं वा तस्य उत्साहः धैर्यम् उद्योगो वा तेन रहितः शून्यः सन् । स्वाहारमपि स्व-
 स्य आहारम् उदरपूर्णाङ्गम् अपि, उत्पादयितुम् = उपार्जयितुम् । अक्षमः = असमर्थः
 सन्, सत्रासं = त्रासेन सहितं यथा स्यात् तथा, मन्दं मन्दं = शनैः शनैः, उपसर्पन् =
 अटव्यां गच्छन् सन्नहं चूडाकर्णेन = संन्यासिना, अवलोकितः, सः संन्यासी मां
 दृष्टवानित्यर्थः । ततः = दृष्ट्वा, तेन संन्यासिना, उक्तं = कथितम्—

भा०—इसके बाद खोदने का इधियार (फावड़ा) लेकर वह संन्यासी बिल को खोदकर
 बहुत काल से सुरक्षित एकत्रित रखे हुए मेरे धन को ले गया । उस दिन से प्रतिदिन शरीर
 बल से हीन, मन के उत्साह से शून्य और उदार-पूर्यर्थ आहार को भी प्राप्त करने में असमर्थ
 होता हुआ मैं डरता-डरता और धीरे-धीरे जा रहा था कि चूडाकर्ण नामके उस संन्यासीने
 मुझे देखा और देखकर बोला—

धनेन बलवान्लोको धनाद्भवति पण्डितः ।

पश्यैनं मूषिकं पापं स्वजातिसमतां गतम् ॥ ११८ ॥

अ०—लोकः धनेन बलवान्, धनात् पण्डितः भवति, एवं पापं स्वजातिसमतां
 गतं मूषिकं पश्य । व्या०—लोकः = जनः, धनेन = द्रव्येण, बलवान् = सर्वविधसामर्थ्य-

वान् भवति, धनात् च पण्डितः = बहुविधकलाकौशलवेत्ता भवति, एवम् = एतं गच्छन्तं पापं = सत्यपि द्रव्ये पराज्ञादिहरणात्मकपापकर्तारम्, स्वजातिसमतां गतम् = स्वस्य उन्दुरोः, जातीया दरिद्रा मूषिकाः तत्समतां धनशून्यतया तत्सदृशतां गतं, मूषिकं पश्य = अवलोकय । स्वमिति शेषः ॥ ११८ ॥

भा०—लोग धन से ही बलवान् तथा धन से ही पण्डित होते हैं, इस पापाचारी अपनी जाति के धर्म (दरिद्रता) को प्राप्त हुए मूषिकों तुम देखो ॥ ११८ ॥

किञ्च—अर्थेन तु विहीनस्य पुरुषस्याऽल्पमेधसः ।

क्रियाः सर्वा विनश्यन्ति ग्रीष्मे कुसरिणो यथा ॥ ११९ ॥

अ०—अर्थेन तु विहीनस्य अल्पमेधसः पुरुषस्य सर्वाः क्रियाः ग्रीष्मे कुसरितो यथा (तथा) विनश्यन्ति । व्या०—अर्थेन तु = द्रव्येण च, विहीनस्य = विशेषेण रहितस्य, दरिद्रस्येत्यर्थः । अथ च अल्पमेधसः = अल्पा बुद्धि मेधा बुद्धिर्यस्य सः तस्य, पुरुषस्य, सर्वाः = समस्ताः, क्रियाः = कार्याणि, ग्रीष्मे = ग्रीष्मसमये, कुसरितः = कुसिताः स्वस्वपक्षकाः सरितः नद्यः, यथा नश्यन्ति, तथा विनश्यन्तीति ।

भा०—द्रव्यरहित तथा बुद्धिहीन मनुष्य की सब क्रियायें ग्रीष्म काल में छोटी नदियों की तरह सूख जाती हैं ॥ ११९ ॥

अपरञ्च—यस्याऽर्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः ॥ १२० ॥

अ०—लोके यस्य अर्थाः तस्य मित्राणि, यस्य अर्थाः तस्य बान्धवाः, यस्यार्थाः स पुमान्, यस्यार्थाः स हि पण्डितः । व्या०—लोके=संसारे, यस्य यज्जनस्य, अर्थाः=द्रव्याणि, विद्यन्ते, तस्य=पुरुषस्य, सर्वे मित्राणि=असुहृदोऽपि सुहृदो भवन्ति । यस्य च जनस्य, अर्थाः भवन्ति, तस्य पुरुषस्य, सर्वे बान्धवाः=अबान्धवा अपि बान्धवा भवन्ति । यस्याऽर्थाः सन्ति स एव पुमान्, श्रेष्ठपुरुषत्वेन=प्रतिष्ठितव्यक्तित्वेन, व्याप्यते, यस्य च जनस्य अर्थाः सन्ति, स एव पण्डितवन्मानितो भवतीति ।

भा०—संसार में जिसके पास द्रव्य हो उसके सब मित्र बन जाते हैं, जिसके पास द्रव्य हो उसीके सब बान्धव भी बन जाते हैं, जिसके पास द्रव्य हो वह मनुष्य बड़ा गिना जाता है जिसके पास द्रव्य हो वही पण्डित गिना जाता है ॥ १२० ॥

अपरञ्च—अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्मित्ररहितस्य च ।

मूर्खस्य च दिशः शून्याः सर्वशून्या दरिद्रता ॥ १२१ ॥

अ०—अपुत्रस्य गृहं शून्यम्, सन्मित्ररहितस्य मूर्खस्य च दिशः शून्याः, दरिद्रता सर्वशून्या । व्या०—अपुत्रस्य=नास्ति पुत्रो यस्य सः तस्य पुत्ररहितस्य मनुष्यस्य, गृहं = निवासभवनम्, शून्यम् = अप्रकाशितम्, निरर्थकमिव भवतीति । सन्मित्र-

रहितस्य = सत् साधु मित्रं सुहृत् तेन रहितः शून्यः तस्य, चतुरमित्रहीन-
स्येत्यर्थः । एतादृशस्य, मूर्खस्य च = स्वयं मूढस्य जडस्य च, दिशः = प्राच्यादि-
दिग्मण्डलानि, शून्याः = अप्रकाशिता भवन्ति । इत्यन्ते इति शेषः । दरिद्रता
द्रव्यहीनता सर्वशून्या = सर्वविधशून्यतायुक्तेत्यर्थः ॥ १२१ ॥

आ०—पुत्ररहित का गृह शून्य सा मालूम पड़ती है, सम्मित्ररहित मूर्ख पुरुष को
सब दिशाओं शून्य मालूम पड़ती है और दरिद्रको तो सब प्रकार शून्यता दिखाई
पड़ती है ॥ १२१ ॥

अपरञ्च—दारिद्र्यान्मरणाद्वाऽपि दारिद्र्यमवरं स्मृतम् ।

अल्पकलेशेन मरणं दारिद्र्यमातिदुःसहम् ॥ १२२ ॥

अ०—यथावद्बोध्यः । व्या०—दारिद्र्यात् = धनशून्यत्वात्, वाऽपि मरणात्
भूयोश्च वा, (स्यल्लोपे पञ्चमी) दारिद्र्यमपेक्ष्य मरणादपेक्ष्येत्यर्थः । दारिद्र्यं =
दरिद्रता, अवरं = न वरम् अवरं हीनं कष्टदम्, स्मृतं = गणितम् (जनैः) दारि-
द्र्यमरणयोर्मध्ये, मरणं = निधनं तु अल्पकलेशेन = अल्पश्चासौ कलेशः कष्टम् तेन
भवतीति । दारिद्र्यं तु अतिदुःसहम् = अति अत्यन्तं दुःखेन सञ्छते यत् तत् अति-
दुःसहम् आजीवनकष्टकरमित्यर्थः ॥ १२२ ॥

आ०—दरिद्रता और मरण इन दोनों में दरिद्रता ही अतिहीन वस्तु है, क्योंकि
मरण का तो योड़ा सा ही दुःख होता है, दारिद्र्य तो जीवन भर दुःख देता है ॥ १२२ ॥

अन्यच्च—तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम

सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।

अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव

ह्यन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ १२३ ॥

अ०—तानि अविकलानि इन्द्रियाणि, तदेव नाम, सा अप्रतिहता बुद्धिः, तदेव
वचनम्, स एव पुरुषः, अर्थोष्मणा विरहितः क्षणेन हि अन्यः भवतीति एतद्विचित्रम् ।

व्या०—द्रव्यहीनस्येति अध्याहार्यम् । तानि = धनवद्दशायां पुरुषस्य यानि
सन्ति तान्येवेत्यर्थः । अविकलानि = विकलानि काणश्चबधिरासहितानि न भवन्ति
इत्यविकलानि, इन्द्रियाणि = चक्षुरादीनि सन्ति । तदेव = नाम धनाहयावस्थस्य यदेव
नाम तदेव नाम अस्तीति । सा = धनवदवस्थायां यादृशी बुद्धिः आसीत् सा तादृशी
एव अप्रतिहता तीक्ष्णा, बुद्धिः अपि अस्तीति । तदेव = धनावस्थायां यद्वचनमासीत्
तदेव तादृशमेव, वचनं = वाक् अस्ति । स एव = धनाहयावस्थः दारिद्र्यावस्थश्च एकः
एव अभिन्नः पुरुषः अस्ति । तथाऽपि, अर्थोष्मणा = अर्थस्य द्रव्यस्य ऊष्मणा गर्वेण,
विरहितः = शून्यः सन् क्षणेन = क्षणमात्रसमयेन, हि = निश्चयेन, अन्यः = सत्तेजा
अपि निश्तेजा भवतीति एतत् परं विचित्रं = विस्मयकरं बोध्यम् ।

भा०—धनावस्था में पुरुष की जो सतेज इन्द्रियों थीं, वे ही इन्द्रियों, वही नाम, वही तीक्ष्ण बुद्धि, वही बाणी और वही पुरुष है, लेकिन धन की गरमी उतर जाने में क्षणमात्र में वह निस्तेज हो जाता है ॥ १२३ ॥

एतत्सर्वमाकर्ण्य मयाऽऽलोचितं—‘ममाऽत्रावस्थानमयुक्तमिदानीम्’ ।

भा०—इस प्रकार चूडाकर्ण का सब कथन सुनकर मैंने सोचा कि इस दरिद्रावस्था में मेरा यहाँ रहना उचित नहीं है ।

तथा चोक्तम्—अत्यन्तविमुखे दैवे व्यर्थं यत्ने च पौरुषे ।

मनस्विनो दरिद्रस्य वनादन्यत् कुतः सुखम् ॥ १२४ ॥

अ०—दैवे अत्यन्तविमुखे, पौरुषे यत्ने च व्यर्थं, मनस्विनः दरिद्रस्य वनात् अन्यत् कुतः सुखम् । व्या०—दैवे = दिष्टे अत्यन्तविमुखे (सति) = अत्यन्तं विपरीते सति, पौरुषे = पुरुषस्य अयं पौरुषः तस्मिन् पुरुषसम्बन्धिनि, यत्ने = प्रयत्ने च, व्यर्थं = विफले सति । मनस्विनः = अभिमानधनस्य सगर्वस्य, दरिद्रस्य = धनशून्यस्य जनस्य, वनात् अन्यत् = वनमन्तरेण, कुतः = कस्मात् स्थानात्, सुखं भवति ? कस्मादपि नेत्यर्थः ।

भा०—भाग्य के अत्यन्त विपरीत होने पर और पुरुष-प्रयत्न के निष्फल हो जाने पर धनशून्य मनस्वी पुरुष को अरण्य से अतिरिक्त स्थान में कहीं भी सुख नहीं है ॥ १२४ ॥

अन्यच्च—मनस्वी प्रियते कामं कार्पण्यं न तु गच्छति

अपि निर्वाणमायाति नाऽनलो याति शीतताम् ॥ १२५ ॥

अ०—मनस्वी कामं प्रियते, तु कार्पण्यं न गच्छति, अनलः निर्वाणम् अपि आयाति, शीततां न याति । व्या०—मनस्वी = तेजस्वी अभिमानी जनः, कामं = यथेष्टम्, प्रियते = प्राणान् विजहाति, तु = किन्तु, कार्पण्यं = दीनताम्, न गच्छति = न अङ्गीकरोति । यथा अनलः = अग्निः, (जलेन) निर्वाणं = विष्वंसम्, अपि कामम् आयाति = प्राप्नोति, किन्तु, शीतताम् = अनुष्णतां तु, न याति = न स्वीकरोति ।

भा०—तेजस्वी पुरुष मरण को स्वीकार कर लेते हैं, लेकिन दीनता की इच्छा नहीं करते । क्योंकि अग्नि जल से नष्ट हो जाता है, किन्तु शीतला कभी ग्रहण नहीं करता ॥ १२५ ॥

किञ्च—कुसुमस्तवकस्येव द्वे वृत्ती तु मनस्विनः ।

सर्वेषां मूर्ध्नि वा तिष्ठेद्विशार्येत वनेऽथवा ॥ १२६ ॥

अ०—मनस्विनः कुसुमस्तवकस्येव द्वे तु वृत्ती, सर्वेषां मूर्ध्नि तिष्ठेत् वा, अथवा वने विशार्येत । व्या०—मनस्विनः = तेजस्विनः जनस्य, कुसुमस्तवकस्य द्वे = कुसु-

द्व हि० मि०

मानां पुष्पाणां स्तवकः गुच्छः तस्य हृद्य, द्वे तु=द्विविधे एव, वृत्ती=व्यापारी=भवतः, तत्र एका सर्वेषां = समस्तानाम्, मूर्ध्नि = शिरःस्थाने, श्रेष्ठेषु इत्यर्थः । तिष्ठेत्=वर्तते वा = अयवा, बने = अरण्ये, विशीर्येत = विनाशं गच्छेदिति ।

आ०—पुष्पों के गुच्छे के कार्य की तरह तेजस्वी के भी दो व्यापार होते हैं । एक तो सबके शिर पर बने रहना अथवा क्ल में ही गिरकर विनाश प्राप्त करना ॥ १२६ ॥

यच्चान्यस्मै एतद्वृत्तान्तकथनं तदप्यनुष्ठितम् ।

आ०—दूसरे को यह वनक्षय वृत्तान्त कहना उचित नहीं है ।

यतः—अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।

वञ्चनश्चापमानश्च भूमिमात्रं प्रकाशयेत् ॥ १२७ ॥

अ०—मतिमान् अर्थनाशं, मनस्तापं, गृहे दुश्चरितानि च, वञ्चनं च, अपमानं च न प्रकाशयेत् । व्या०—मतिमान्=मतिः बुद्धिः अस्य अस्तीति सतिमान् धीमान् पुरुषः, अर्थनाशम् = अर्थस्य द्रव्यस्य नाशः क्षयः तम्, मनस्तापं = मनसः अन्तःकरणस्थ तापः दुःखं तम्, गृहे = स्वगृहस्थजनानां, दुश्चरितानि च = प्रकाशनाऽनर्हा चरणानि च, वञ्चनञ्च=परकृतं स्वप्रतारणं च, अपमानञ्च=परकृतां स्वावज्ञां च हृत्प्रेतानि, न प्रकाशयेत् = अन्यस्मै न कथयेत् ।

आ०—धीमान् मनुष्य को द्रव्यनाश, मनोदुःख, गृहजनों के दुश्चरित्र, परकृतवञ्चन तथा अपमान, इन पाँचों को प्रकाशित नहीं करना चाहिये ॥ १२७ ॥

यच्चाऽत्रैष याच्यया जीवन् तदप्यतीव गर्हितम् ।

आ०—और प्रतिकूल स्थान में भिक्षा माँग के जीवन चलाना सो भी गतिनिन्दित है ।

यतः—वरं विभवहीनेन प्राणैः सन्तर्पितोऽनलः ।

नोपचारपरिग्रहः कृपणः प्रार्थ्यते जनः ॥ १२८ ॥

अ०—विभवहीनेन प्राणैः सन्तर्पितः अनलः वरम्, उपचारपरिग्रहः कृपणः जनः न प्रार्थ्यते । व्या०—विभवहीनेन=विभवेन श्रेष्ठसम्पदा हीनः रहितः तेन पुरुषेण, प्राणैः = असुप्तिः, सन्तर्पितः = सम्भक्तवृत्ततां नीतः, अनलः=बुद्धिः, स्यात्, तदपि वरं = श्रेयस्करं भवेत् । उपचारपरिग्रहः = उपचारात् याचकं प्रति शिष्टाचारात् परिग्रहः च्युतः, कृपणः = बद्धमुष्टिः जनः, न प्रार्थ्यते (मनस्विना) न याच्यते ।

आ०—सम्पत्तिरहित मनुष्य का अग्नि में प्रवेश करना उत्तम है, किन्तु स्वधर्महीन कोभी आदमी से द्रव्य की याचना करना उचित नहीं है ॥ १२८ ॥

अन्यच्च—दारिद्र्याद्भ्रियमेति ह्योपरिगणः सस्यात् परिभ्रश्यते

निस्सत्त्वः परिभूयते परिभवाभिर्बन्धमापद्यते ।

निर्विण्णः शुभमेति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते

निर्वुद्धिः क्षयमेत्यहो ! निघनता सर्वापदाभ्यास्पदम् ॥ १२२ ॥

अ०—पथावज्ञोऽयम् । व्या०—घन इति अध्याहार्यम् । दारिद्र्यात्=निर्धनत्वात्, द्वियमेति=लज्जाम् आप्नोतीत्यर्थः । हीपरिगतः=हिया परिगतः=लज्जाव्याप्तः, जनः, सत्वात्=पराक्रमात्, परिभ्रश्यते=परिहीयते, निस्सत्त्वः=पराक्रमशून्यः जनः, परिभूयते=पराभवमाप्नोति, परिभवात्=तिरस्कारात्, निर्वेदं=स्वस्य धिकारम्, आपद्यते=अनुभवति, निर्विण्णः=चेखिद्यमानः, शुचं=शोकम्, एति=प्राप्नोति, शोकपिहितः=शोकेन पिहितः आवृतः, बुद्ध्या परित्यज्यते=तस्य बुद्धिर्नश्यति, इत्यर्थः । निर्वुद्धिः=बुद्धिहीनः, क्षयं=नाशम्, एति, अहो ! =आश्चर्यम् । निघनता=दरिद्रता, सर्वापदां=यावतां दुःखानाम्, आस्पदं=स्थानं कारणं भवतीत्यर्थः । (शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्) ।

भा०—दरिद्रता के कारण लज्जा आती है, लज्जा के मारे पराक्रमी कार्य नहीं कर सकते, अपराक्रमी का पराभव होता है, पराभव से दुःख होता है, उसको शोक रहता है, शोक से बुद्धि नष्ट हो जाती है, बुद्धिहीन का नाश होता है, अहो ! दरिद्रता सभी आपत्तियों का स्थान है ॥ १२२ ॥

किञ्च—वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यदनृतं

वरं क्लेशं पुंसां न च परकलत्राऽभिगमनम् ।

वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवाक्येष्वभिरुचि

वरं भिक्षाशित्वं न च परधनाऽऽस्वादनं सुखम् ॥ १३० ॥

अ०—मौनं कार्यम् इत्यपि वरं, यत् अनृतं वचनमुक्तं न च (तत् वरं), पुंसां क्लेशं वरं परकलत्राऽभिगमनं च न (वरं), प्राणत्यागः वरं, पिशुनवाक्येषु अभिरुचिश्च न (वरं), भिक्षाशित्वं वरं, परधनाऽस्वादनं सुखं च न (वरम्) । व्या०—मौनं=अभाषणम्, वरं=मनाक् प्रियम्, श्रेष्ठमित्यर्थः । किन्तु—यत् अनृतम्=असत्यं वचनं=वाक्यम्, उक्तं=कथितं भवति तत्र च वरमिति । एवम्, पुंसां=पुरुषाणाम् क्लेशं=नपुंसकत्वम्, वरं=मनाक्प्रियम्, किन्तु—परकलत्राऽभिगमनं=कलत्रं स्त्री तदभिगमनं तत्सम्भोगः न च वरमिति । एवम्, प्राणत्यागः=प्राणानां जीवनस्य त्यागः विनाशः, वरं=मनाक्प्रियः, किन्तु पिशुनवाक्येषु=खलोक्तिषु, अभिरुचिः=अभिलाषः, न च वरम्, एवं भिक्षाशित्वं=भिक्षाभोजित्वम्, वरम्, किन्तु परधनाऽस्वादनं सुखम्=परस्य धनं द्रव्यं तस्य आस्वादनम् उपभोगः तदात्मकं यत् सुखं तच्च वरं (शिखरिणीवृत्तम्) ।

भा०—मौन रहना उत्तम है किन्तु असत्य बोलना अच्छा नहीं, नपुंसक होना

अच्छा है किन्तु परस्त्री-गमन अच्छा नहीं, मरना अच्छा है किन्तु खलोक्ति अच्छी नहीं, भिक्षा खाना अच्छा है पर पराज अच्छा नहीं ॥ १३० ॥

वरं शून्या शाला न च खलु वरो दुष्टवृषभो

वरं वेश्या पत्नी न पुनरविनीता कुलवधूः ।

वरं वासोऽरण्ये न पुनरविवेकाऽधिपपुरे

वरं प्राणत्यागो न पुनरधमानामुपगमः ॥ १३१ ॥

अ०—शून्या शाला वरम्, दुष्टः वृषभः न च वरः खलु । वेश्या पत्नी वरम्, पुनः अविनीता कुलवधूः न । अरण्ये वासः वरम्, पुनः अविवेकाऽधिपपुरे न । प्राणत्यागः वरम्, पुनः अधमानामुपगमः न वरम् । व्या०—शून्या=गवादिरहिता, शाला=गोशाला, अपि वरं=श्रेष्ठम्, दुष्टवृषभः=दुष्टश्चासौ वृषभः, वरः=श्रेष्ठः, न च खलु भवतीति । वेश्या=गणिका, पत्नीत्वेन स्वीकृता पत्नी वरम् पुनः=किन्तु, अविनीता=न विनीता अनुकूलाचारशिक्षिता इत्यविनीता पत्यनुकूलाचाररहिता, कुलवधूः=कुलाङ्गना, न वरम् । अरण्ये=निर्जनवने, वासः=वसतिः वरम्, पुनः=किन्तु अधिवेकाऽधिपपुरे=नास्ति विवेकः विज्ञानं यस्य सः अविवेकः तादृशः अधिपः राजा तस्य यत् पुरं नगरं तस्मिन् वासो न वरमिति । प्राणत्यागः=मरणम्, वरम्, पुनः=किन्तु, अधमानां=दुष्टानां खलानाम्, समागमः न वरमिति । (शिखरिणीवृत्तम्) ।

भा०—गोशाला का शून्य रहना उत्तम है, किन्तु उसमें दुष्ट बैल का रहना उत्तम नहीं । वेश्या को पत्नी बनाना अच्छा है, किन्तु क्रूरा कुलवधू अच्छी नहीं । अरण्यवास अच्छा है, किन्तु अविवेकी राजा के नगर में रहना उत्तम नहीं । मरना अच्छा है, किन्तु अधम जनों का समागम अच्छा नहीं ॥ १३१ ॥

अपि च—सेवेव मानमखिलं ज्योत्स्नेव तमो जरेव लावण्यम् ।

हरिहरकथेव दुरितं गुणशतमप्यथिता हरति ॥ १३२ ॥

अ०—सेवा अखिलं मानम् इव, ज्योत्स्ना तम इव, जरा लावण्यम् इव, हरिहरकथा दुरितम् इव, अर्थिता गुणशतमपि हरति । व्या०—सेवा=शुश्रूषा, अखिलं=समस्तम्, मानमिव=गौरवं यथा हरति । ज्योत्स्ना=कौमुदी, तमः इव=अन्धकारं यथा हरति । जरा=वार्धक्यम्, लावण्यमिव=सौन्दर्यादिकं यथा हरति । हरिहरकथा=हरिः विष्णुः हर शङ्करः तयोः कथा गुणानुवादः, दुरितमिव=यथा दुरितं पातकं हरति तथा अर्थिता=याज्ञावृत्तिरपि, गुणशतमपि=गुणानां शतमपि हरति ।

भा०—सेवा (नोकरी) जैसे गौरव का नाश करती है, चाँदनी जैसे अन्धकार का

नाश करती है, वृद्धावस्था जैसे सौन्दर्य का नाश करती है, हरि-हर-कथा जैसे पापों का नाश करती है, वैसे ही याज्ञावृत्ति सैकड़ों गुणों का नाश कर देती है ॥ १३२ ॥

तत् किमहं परपिण्डेन आत्मानं पोषयामि ? कष्टं भोः । तदपि द्वितीयं मृत्युद्वारम् ।

भा०—तब फिर क्या मैं परात्र से शरीर का पोषण करूँ ? वह भी बड़ा कष्ट है, क्योंकि परात्र भोजन भी एक यमालय जाने का स्वतन्त्र कारण है ।

अन्यच्च—रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशायी ।

यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः ॥ १३३ ॥

अ०—यथावद्वोधः । व्या०—रोगी = दीर्घव्याधिग्रस्तः, चिरप्रवासी = चिरं प्रवसति दूरदेशे वासं करोति, अथवा चिरं प्रवसति प्रवासगमनं करोतीति । तादृशः जनः, परान्नभोजी = परस्य अन्नं भुङ्क्ते इति, परान्नादः, परावसथशायी = परस्य आवसथः निवासभवनं तस्मिन् शेते इति परगृहशयनशील इत्यर्थः । तादृशः जनः यत् किमपि जीवति, तत् जीवनं = मरणमेव मरणसमानमित्यर्थः । यच्च तस्य मरणं स च, अस्य = तादृशस्य जनस्य विश्रामः शान्तिरिति । (आर्यावृत्तम्) ।

भा०—रोगी, बहुतकाल परदेशवासी, परान्नभोजी, परगृहनिवासी इन चारों का जीवन मरणतुल्य है और मरण विश्राम के तुल्य है ॥ १३३ ॥

इत्यालोच्याऽपि लोभात् पुनरपि तदीयमन्नं ग्रहीतुं ग्रहमकरवम् ।

भा०—ऐसा सोचते हुये भी लोभ से पुनः उस संन्यासी के अन्न को खाने का (ग्रह = इठ) विचार मैंने किया ।

तथा चोक्तं—लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम् ।

तृषार्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥ १३४ ॥

अ०—लोभेन बुद्धिः चलति, लोभः तृषां जनयते, तृषार्तः मानवः परत्र इह च दुःखम् आप्नोति । व्या०—लोभेन=धनलिप्सया, बुद्धिः, चलति=विचलिता भवतीति, लोभः=धनलोभः, तृषाम् = उत्कटेच्छाम्, जनयते=उत्पादयति, तृषार्तः = तृषया आर्तः तृषार्तः=धनतृष्णापीडितः, मानवः=मनोः अपत्यं पुमान् मानवः जनः, परत्र = परस्मिन् लोके, इह च=अस्मिन् लोके च, दुःखं=विविधं कष्टम् आप्नोतीति ।

भा०—लोभ से बुद्धि चलायमान होती है, लोभ से धनकी उत्कटेच्छा होती है, धनेच्छावान् मनुष्य इस लोक में तथा परलोक में बड़ा दुःख पाता है ॥ १३४ ॥

तताऽहं मन्दं मन्दमुपसर्पस्तेन घाणाकर्णेन जर्जरवंशखण्डेन ताडितश्चाऽचिन्तयम्—‘लुब्धो ह्यसन्तुष्टो नियतम् आत्मद्रोही भवति’ ।

व्या०—ततः=तदनन्तरम्, तेन=वीणाकर्णेन संन्यासिना, जर्जरं शब्दध्वनेन=जर्जरो यः वंशस्य खण्डः तेन, ताडितः=आहतः, मन्दं मन्दं=ज्ञानैः ज्ञानैः, उपसर्पन्=गच्छन्, अहम् अचिन्तयम्=बिभारं कृतवान्-लुब्धः=द्रव्यलोलुपः असन्तुष्टः=सन्तोषशून्यः जनः, नियतं=निःसंशयम् आत्मद्रोही=आत्मने द्रष्टातीति आत्मद्रोही स्वानिष्टकारी भवतीति ।

भा०—उसके बाद उस वीणाकर्ण नामक संन्यासी द्वारा जीर्ण वंश-दण्ड से ताड़न किया हुआ मैं धीरे-धीरे चढ़ते चढ़ते सोचने लगा कि—‘लोभी और असन्तोषी होना निःसन्देह आत्मद्रोही बनना है’ ।

तथा च—धनलुब्धो ह्यसन्तुष्टोऽनियतात्माऽजितेन्द्रियः ।

सर्वा एवापदस्तस्य यस्य तुष्टं न मानसम् ॥ १३५ ॥

अ०—यस्य मानसं न तुष्टम्, (ताड्यो यः) धनलुब्धः, असन्तुष्टः, अनियतात्मा अजितेन्द्रियः, तस्य सर्वा एव आपदः (भवन्ति) । व्या०—यस्य=जनस्य, मानसम्=अन्तःकरणम्, न तुष्टं=सन्तोषशून्यं भवति, ताड्यो यः, धनलुब्धः=धने लुब्धः अर्थलोलुपः, असन्तुष्टः=सन्तोषः, अनियतात्मा=नास्ति नियतः संयतः आत्मा स्वभावो यस्य सः, संयमहीनः इत्यर्थः । अजितेन्द्रियः=न जितानि निगृहीतानि इन्द्रियाणि येन सः अवशेन्द्रियः, इत्येतादृशस्य तस्य=जनस्य सर्वा एव=समस्ता एव, आपदः=विपत्तयः, समापतन्तीति ।

भा०—जिसका मन सन्तुष्ट नहीं है ऐसा जो धनलोभी, लुब्धाला, संयमशून्य और इन्द्रियाधीन पुरुष है उसको सभी आपत्तियाँ आती हैं ॥ १३५ ॥

सर्वाः सम्पत्तयस्तस्य सन्तुष्ट यस्य मानसम् ।

उपानदगूढपादस्य ननु चर्मावृतेव भूः ॥ ३६ ॥

अ०=यस्य मानसं सन्तुष्टं तस्य सर्वाः सम्पत्तयः, ननु उपानदगूढपादस्य भूः चर्मावृता इव । व्या०—यस्य=जनस्य, मानसम्=अन्तःकरणम्, सन्तुष्टं=सन्तोषशून्यं भवति, तस्य=जनस्य, सर्वाः=अशेषाः, सम्पत्तयः=सम्पदः, भवन्तीति । अत्र दृष्टान्तमाह—उपानदिति । उपानत्=चर्मपादुका तथा गूढौ आवृतौ पादौ चरणौ यस्य सः तस्य जनस्य, भूः=समप्रा पृथिवी, चर्मावृता इव=चर्मणा आवृता आच्छदिता इव, भवतीति । ननु इति निश्चयार्थकमव्ययपदम् ।

जिसका मन सन्तुष्ट है उसीको सब प्रकार की सुख-सम्पत्ति मिलती है, जैसे पैर में जुते पहिबकर चलनेवाले मनुष्य की समग्र भूतलचर्म से ही मढ़ा हुआ प्रतीत होता है ॥ १३६ ॥

अपरञ्च—सन्तःपादवृत्तानां यत् सुखं शान्तचेतसाम् ।

बुद्धिस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥ २३७ ॥

अ०—सन्तोषामृतवृक्षानां शान्तचेतसां यत् सुखं तद् धनलुब्धानाम्
इतश्च इतश्च धावतां कुतः ? व्या०—सन्तोषामृतवृक्षानां=सन्तोषः वृष्णाऽभावः स एव
अमृतं तेन वृक्षानां वृक्षिगताम्, शान्तचेतसाम्=शान्तं चोभरहितं चेतः मनो येषा-
न्ते तेषां स्थिरान्तःकरणानां जनानां, यत्=यादृशं सुखं भवति । तद्=तादृशं
सुखम्, धनलुब्धानाम्=धने द्रव्ये लुब्धाः लोलुपाः तेषाम्, इतश्च इतश्च धावतां =
समन्तात् प्रदेक्षान्तरे परिभ्रमतां जनानाम्, कुतः=कस्माद्धेतोः स्यादिति ।

भा०—सन्तोषरूप अमृतसं वृक्ष शान्तचित्तवाके कनो को को सुख भिक्षता है, वह सुख
धन के लोभी शहर-उपर दौड़नेवाले को कहाँ से मिले ॥ ११७ ॥

किञ्च—तेनाऽधीतं श्रुत तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् ।

येनाऽऽज्ञाः पृष्ठतः कृत्वा नैराश्यमवलम्बितम् ॥ १३८ ॥

अ०—येन आज्ञाः पृष्ठतः कृत्वा नैराश्यम् अवलम्बितम्, तेन सर्वम् अधीतम्
तेन सर्वं श्रुतम्, तेन सर्वम् अनुष्ठितम् । व्या०—येन=पुरुषेण, आज्ञाः=विविधा-
स्तृष्णाः, पृष्ठतः=पश्चात्, कृत्वा विहायेत्यर्थः । नैराश्यम्=आज्ञाशून्यत्वम्,
अवलम्बितम्=आश्रितम्, तेन=पुरुषेण, सर्वम् अधीतम्=सर्ववेदादिकं पठितम्,
तेन सर्वं श्रुतं=नातिश्लादिकमाकर्णितम् । तेन च सर्वम् अनुष्ठितं=तपश्चरणा-
दिकमाचरितमिति ।

भा०—मिसने आज्ञाओं को पीछे रखकर निराशा का अवलम्बन किया है उसने सब
पढ़ लिया, सब श्रवण कर लिया तथा सब अनुष्ठान भी कर लिया ॥ १३८ ॥

अपि च—असेवितेश्वरद्वारमदृष्टविरहव्यथम् ।

अनुक्तक्लीबवचनं धन्यं कस्यापि जीवनम् ॥ १३९ ॥

अ०—असेवितेश्वरद्वारम् अदृष्टविरहव्यथम् अनुक्तक्लीबवचनं कस्यापि जीवनं
धन्यम् । व्या०—असेवितेश्वरद्वारम्=न सेवितम् अनाश्रितम् ईश्वरस्य धनवजनस्य
द्वारं गृहाऽऽर्णं यस्मिन् तत्, धनिकाऽधीनतानपेक्षमित्यर्थः । अदृष्टविरहव्यथम् =
न दृष्टा विरहस्य दृष्टजनवियोगस्य व्यथा कष्टं यस्मिन् तत्, दृष्टवियोगजदुःखानुभ-
वरहितमित्यर्थः । अनुक्तक्लीबवचनम्=न उक्तं क्लीबस्य दानतायाः वचनं यस्मिन्
तद् 'मो रघु' इति वचनाऽवसरः प्राप्तिमित्यर्थः । एतादृशं जीवनं तु कस्यापि
जनस्य धन्यमिति प्रशस्त्यतरं भवतीति ।

भा०—जिसको अपने जीवन में धनी के घर नहीं जाना पड़ा है और न तो स्वजनो
के विरह का दुःख देखना पड़ा है तथा 'मैं असहाय हूँ, मेरा रक्षण करो' ऐसा दीन वचन
नहीं बोलना पड़ा है ऐसे पुरुष का जीवन धन्य है ॥ १३९ ॥

यतः—न योजनशतं दूरं बाह्यमानस्य तृष्णया ।

सन्तुष्टस्य करप्राप्तेऽप्यर्थे भवति नादरः ॥ १४० ॥

अ०—तृष्ण्या वाङ्मानस्य योजनशतं दूरं न, सन्तुष्टस्य करप्राप्तेऽपि अर्थे आदरः न भवति । व्या०—तृष्ण्या=धनगर्धया, वाङ्मानस्य=आकृष्यमाणस्य जनस्य योजनशतमपि=योजनानां शतमपि, शतयोजनदूरप्रदेशोऽपीत्यर्थः । न दूरं=विप्रकृष्टो न आतीति । 'अथ च' सन्तुष्टस्य=अतृष्णस्य जनस्य तु करप्राप्तेऽपि=करौ प्राप्तः तस्मिन्, हस्ततलयोर्मध्ये आपतितेऽपीत्यर्थः । अर्थ=द्रव्याद्यात्मके पदार्थे, आदरः=आस्था न भवति ।

आ०—तृष्णा से आर्त मनुष्य सौ योजन को भी दूर नहीं मानते हैं और सन्तोषी मनुष्य को हाथ में प्राप्त हुये भी पदार्थ में आदर नहीं होता ॥ १४० ॥

तदत्र अवस्थोचितकार्यपरिच्छेदः श्रेयान् ।

आ०—इसलिये अब अपनी स्थिति के अनुकूल कार्य करने का निर्णय करना ही उचित है ।

को धर्मो ? भूतदया, किं सौख्यं ? नित्यमरोगिता जगति ।

कः स्नेहः ? सद्भावः, किं पाण्डित्यं ? परिच्छेदः ॥ १४१ ॥

अ०—जगति कः धर्मः भूतदया, किं सौख्यं, नित्यमरोगिता, कः स्नेहः, सद्भावः किं पाण्डित्यं, परिच्छेदः । व्या०—जगति=संसार, कः धर्मः=धर्मस्य किं स्वरूपम् ? (इति प्रश्नः) भूतदयेति । भूतदया=भूतानां प्राणिनाम् उपरि दया करुणा स धर्मः भवतीति । (इत्युत्तरम्) —किं सौख्यं=सुखस्य किं स्वरूपम् ? (इति प्रश्नः) नित्यं=सर्वदा, अरोगिता=नीरोगिता सुखम्, (इत्युत्तरम्) । कः स्नेहः=स्नेहः किंस्वरूपः ? (इति प्रश्नः) सद्भावः=संश्रासौ भावः, सर्वभूतेषु सुखदुःखसमभाव एव स्नेहः (इत्युत्तरम्) । किं पाण्डित्यं=पाण्डित्यस्य किं स्वरूपम् ? (इति प्रश्नः) परिच्छेदः=कर्तव्याऽकर्तव्यनिर्णय एव पाण्डित्यमित्युत्तरम् । (आर्यावृत्तम्) ।

आ०—संसार में धर्म क्या वस्तु है ? प्राणि-मात्र पर दया करना धर्म है । सुख का क्या स्वरूप है ? सदा नीरोगी रहना सुख है । स्नेह का क्या स्वरूप है ? सद्भावना ही स्नेह है । पाण्डित्य किस को कहते हैं ? कर्तव्याकर्तव्य का निर्णय करना ही पाण्डित्य है ॥ १४१ ॥

तथा च—परिच्छेदो हि पाण्डित्यं यदापन्ना विपत्तयः ।

अपरिच्छेदकर्तृणां विपदः स्युः पदे पदे ॥ १४२ ॥

अ०—परिच्छेदो हि पाण्डित्यं (भवति) विपत्तयः यदापन्ना अपरिच्छेदकर्तृणां विपदः पदे पदे स्युः । व्या०—परिच्छेदः हि=कर्तव्याऽकर्तव्यनिर्णय एव पाण्डित्यमिति भवति, यतः विपत्तयः=विपदोऽपि, यदापन्नाः=यस्मात् पाण्डित्यात् आपन्नाः, आपत्प्राप्ताः, विनष्टा इत्यर्थः । भवन्तीति शेषः । अपरिच्छेदकर्तृणाम्=परिच्छेदस्य निर्णयस्य कर्तारः परिच्छेदकर्तारः ते न भवन्तीति अपरिच्छेदकर्तारस्तेषाम् अपरि-

च्छेदकर्तृणाम्, निश्चयरहितानामित्यर्थः । विपदः = आपत्तयः, पदे पदे=कार्ये कार्ये भवन्तीति ।

भा०—पाण्डित्य को ही परिच्छेद कहते हैं, क्योंकि विपत्तियों का अन्त पाण्डित्य से होता है । परिच्छेद (कर्तव्याकर्तव्य निर्णय) नहीं करने वाले को आपत्तिवा क्षण-क्षण में आती रहती हैं ॥ १४२ ॥

तथा हि—त्यजेदेकं कुलम्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ १४३ ॥

अ०—कुलस्यार्थं एकं त्यजेत्, ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत्, जनपदस्यार्थं ग्रामं (त्यजेत्) आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् । व्या०—कुलस्यार्थं—कुलस्य अर्थे कुलमर्गा-दायाः रक्षणार्थम्, एकं = कमपि आत्मीयं पुत्रदारादिकम्, त्यजेत् = परिहरेत् । ग्राम-स्यार्थं=ग्रामस्य अर्थे स्वग्रामजनानाम् उपकाररक्षणार्थं तु, कुलं = कुटुम्बादिकम् त्यजेत् = परिहरेत्, जनपदस्यार्थं=जनपदस्य=देशस्य अर्थे उपकाररक्षणार्थं च ग्रामस्वजनमभूमिम् त्यजेत् = परिहरेत्, आत्मार्थं = निजहिताद्यर्थं तु, प्रतिकूलं पृथिवीमपि = जनपदात्मिकां भूमिमपि, त्यजेदिति ।

भा०—कुल की मर्यादा के रक्षण के लिये घर के एक व्यक्ति का त्याग करना पड़े तो कर देना चाहिये और ग्राम की रक्षा के लिये कुलत्याग करना पड़े तो कर देना चाहिये । देश की रक्षा के लिये ग्रामत्याग करना पड़े तो वह भी करना और देश का भी त्याग करने से आत्मरक्षा होती हो तो देश भी त्याग देना चाहिये ॥ १४३ ॥

अपरं च—पानीयं वा निरायासं स्वादन्नं वा भयोत्तरम् ।

विचार्य खलु पश्यामि तत् सुखं यत्र निर्वृतिः ॥ १४४ ॥

अ०—निरायासं, पानीयं वा, भयोत्तरं स्वादु अन्नं वा, विचार्य, खलु, यत्र निर्वृतिः तत् सुखम् इति पर्यामि । व्या०—निरायासम् = निः नास्ति आयासः प्रयासः यस्मिन् तत् पानीयं = जलं वा, भयोत्तरं = भयं भीतिः उत्तरमुत्तरकाले यस्य तत्, भीतिसङ्कलमित्यर्थः । स्वादु = सुमिष्टम्, अन्नं भोजनं वा, एतयोर्मध्ये विचार्य = सुचिन्त्य, खलु यत्र निर्वृतिः = यत्रानन्दः निश्चयेन भवति, तत्सुखं = सुखकरमिति, पश्यामि = निर्धारयामीति ।

भा०—बिना प्रयास से मिला हुआ जल पीछे से विकारप्रयुक्त दुःख का भय कराने वाला मिष्टान्न भोजन, इन दोनों में विचार करके जिससे शान्ति होती है वही सुखकर है—ऐसा निर्धारण करता हूँ ॥ १४४ ॥

इत्यालोच्याऽहं निर्जनवनमागतः ।

ऐसा विचारकर मैं निर्जन वन में आया हूँ ।

यतः—वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं द्रुमालयः पत्रफलाम्बुभक्षणम् ।

तृणानि शय्या वसनं च वल्कलं न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥

अ०—(यत्र) द्रुमालयः पत्रफलाम्बुभक्षणं तृणानि शय्या वसनं च वल्कलं (तादृशं) व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं वनं वरम्, तु बन्धुमध्ये धनहीनजीवनं न (वरम्) ।

व्या०—(तत्र वने) द्रुमालयः=द्रुमः वृक्ष एव आलयः गृहरूपो भवति । पत्रफलाम्बुभक्षणम्=पत्राणि हरिस्पर्णानि फलानि अकृत्रिमसखादीनि भव्यनि जलानि च तेषां भक्षणं भोजनं पानं च, भवति । तृणानि शय्या=शयनास्तरणं भवति । वसनं च=वस्त्रान्तु, वल्कलं=वृक्षत्वग् भवति । तादृशं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं=व्याघ्राश्च गजेन्द्राश्च तैः सेवितं सङ्कुलं यद्वनम् अरण्यं तदेव वरम्=श्रेयस्करमिति मन्ये । किन्तु बन्धुमध्ये=बन्धूनां सम्बन्धिजनानां मध्ये, धनहीनजीवनं=धनेन द्रव्येण हीनं शून्यं यत् जीवनं तच्च वरं भवतीति मन्ये । (वंशस्थविलं वृत्तम्) ।

भा०—जिस वन में वृक्ष हों घर है, पत्र-फल का भोजन तथा नदी का जल पीना है, घास की शय्या है, बल्कल के वस्त्र हैं, ऐसे व्याघ्र-गजों से सेवित वन में रहना अच्छा है, किन्तु कुटुम्ब के बीच में धनहीन जीवन अच्छा नहीं है ॥ १४५ ॥

ततः अस्मत्पुण्योदयादनेन मित्रेणाहं स्नेहानुवृत्त्याऽनुगृहीतः ।

अधुना च पुण्यपरंपरया भवदाश्रयः स्वर्ग एव मया प्राप्तः ।

व्या०—ततः=बनागमनाऽनन्तरम्, अस्मत्पुण्योदयात्=अस्माकं पुण्यस्य पूर्व-सञ्चितसुकृतस्य उदयः परिपाकः तस्मात्, अनेन=पाश्वर्येण, मित्रेण=कृष्णपतनक-नाम्ना काकेन सुहृदा, स्नेहानुवृत्त्या=स्नेहस्य अनुवृत्तिः तथा उत्तरोत्तरं प्रीत्यति-शयेनेत्यर्थः । अनुगृहीतः=ग्रहं कृतार्थः कृतः । अधुना च=इदानीं च, पुण्यपरंपरया=पुण्यस्य सुकृतस्य परंपरया पंक्तिस्तया, पुण्योदयेनेत्यर्थः । भवदाश्रयः=भवतः कर्मस्य आश्रयः आवासालयः स्वर्ग एव=स्वर्गतुल्यः, मया प्राप्तः=लब्ध इति ।

भा०—वन में जाने के बाद हमारे पुण्योदय से इस मित्र काक ने स्नेहातिशय से मुझको अनुगृहीत किया । और अब भी पुण्यप्रताप से आप (कूर्म) का आवासस्थान स्वर्ग ही मैंने पाया ।

अतः—संसारविषवृक्षस्य द्वे एव रसवत्फलं ।

काव्यामृतरसास्वादः सङ्गमः सज्जनैः सह ॥ १४६ ॥

अ०—संसारविषवृक्षस्य काव्यामृतरसास्वादः, सज्जनैः सह सङ्गमः (इति) द्वे एव रसवत्फले । व्या०—संसारविषवृक्षस्य विषस्य वृक्षः विषवृक्षः, संसार एव विष-वृक्षः तस्य, काव्यामृतरसास्वादः=काव्यम् अमृतमिव इति काव्यामृतम् तस्य रसः शृङ्गारादिः तस्य आस्वादः अनुभवः, सज्जनैः=सन्तरश्च ते जनारश्च तैः, सह सङ्गमः

सदा समागम इत्यर्थः । इत्येव द्वे एव रसवत्फले-रसाः सन्ति अनयोः इति रसवतः रसवती च ते फले च भवत इति ।

व्या०—संसार रूप विषयस्यैकात्म्ये काव्यरूप अमृत का रसास्वादन और सत्पुरुष का समागम ये दो ही मधुर रसवाले फल हैं ॥ १४६ ॥

अपरञ्च—सत्सङ्गः केशवे भक्तिर्गङ्गाऽम्भसि निमज्जनम् ।

असारे खलु संसारे त्रीणि साराणि भावयेत् ॥ १४७ ॥

अ०—असारे खलु संसारे सत्सङ्गः, केशवे भक्तिः, गङ्गाऽम्भसि निमज्जनम् इति त्रीणि साराणि भावयेत् । व्या०—असारे = सारशून्ये तुच्छे, संसारे = जगच्चक्र, सत्सङ्गः = सतां साधुजनानां सङ्गः समागमः, केशवे = परमेश्वरे, भक्तिः = प्रेमातिशयः, गङ्गाऽम्भसि = गङ्गाया अम्भः जलं तस्मिन्, निमज्जनं = स्नानम्, इत्येतानि त्रीणि साराणि = स्थिरफलानि सन्तीति, भावयेत् = चिन्तयेत् ।

भा०—असार संसार में सत्सङ्ग, भगवद्भक्ति, गङ्गास्नान, ये तीन ही सार हैं, उनका सेवन करना चाहिये ॥ १४७ ॥

मन्थर उवाच—

अर्थाः पादरजोपमा गिरिनदीवेगोपमं यौवन-

आयुष्यं ज बिन्दुलोलचपलं फेनोपमं जीवनम् ।

धर्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गाग्नौद्धाटनं

पश्चात्तापहतं जरापरिणतः शोकाग्निना दह्यते ॥ १४८ ॥

अ०—(जगति) अर्थाः पादरजोपमाः, यौवनं गिरिनदीवेगोपमम्, आयुष्यं जलबिन्दुलोलचपलं, जीवनं फेनोपमं यः निश्चलमतिः स्वर्गाग्नौद्धाटनं धर्मं न करोति, सः जरापरिणतः पश्चात्तापहतः शोकाग्निना दह्यते । व्या०—(जगति) अर्थाः = द्रव्याणि पादरजोपमाः = पादस्य चरणतलस्य रजः धूलिः उपमा चणवियो-गित्वेन, उपमानं येषान्ते तादृशाः भवन्ति । यौवनं = तावृष्यम्, गिरिनदीवेगोपमं = गिरेः शिखरिणः या नदी निह्ररिणी तस्याः वेगः उपमा चणस्वायित्वेन उपमानं यस्य तत् तादृशं भवतीति । आयुष्यं = मनुष्यशरीरमपि जलबिन्दुलोलचपलं = जलस्य बिन्दवः कणाः त इव लोलं च तत् चपलं चेति भवति, चणभङ्गुरं भवतीत्यर्थः । जीवनम् = आयुः फेनोपमं = फेनस्य उपमा अकस्मान्नष्टस्वभावेन सादृश्यं यस्य तत् तादृशं भवतीति । (एतावताऽपि) यः निश्चलमतिः = निश्चला स्थिरा मतिर्यस्य, दीर्घदर्शीत्यर्थः । स्वर्गाग्नौद्धाटनं = स्वर्गस्य यः अर्चयति प्रतिबन्धः तस्य उद्धाटनं विनाशक इत्यर्थः । तादृशं धर्मं = सुकृतं न करोति = नाजयति सः जरा-

परिणतः=जरया पक्कः शिथिलगात्रः, अथ च पश्चात्तापहतः=पश्चात् मरणसमये तापः वेदना तेन हतः व्याप्तः सन्, शोकाग्निना=शोकः एव अग्निः तेन दह्यते=अन्तर्भस्मीभवतीति ।

भा०—मन्थर ने कहा—संसार में धन चरणतल की धूलि के समान नाशशील है, यौवन पर्वत की नदी के वेग के समान अस्थिर है, मनुष्य की आयु जलबिन्दु के समान क्षण में शुष्कशील है, जीवन गाज के समान नाशशील है, तो भी जो बुद्धिमान जन स्वर्ग के दरवाजे खोलनेवाले धर्म को नहीं कर सकता है, वह जरा से पीड़ित होकर पश्चात्ताप करता हुआ शोकाग्नि से जलता रहता है ॥ १४८ ॥

गुह्याभिः अतिसञ्चयः कृतः, तस्यायं दोषः ।

भा०—आपने भी खूब द्रव्य सञ्चय किया, उसका यह फल है ।

शृणु—उपाजितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।

तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाऽम्भसाम् ॥ १४९ ॥

अ०—तडागोदरसंस्थानाम् अम्भसां परीवाह इव उपाजितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् । व्या०—तडागोदरसंस्थानाम्=तडागस्य जलाशयस्य उदरं गर्भः तस्मिन् संस्था स्थितिर्येषान्तानि तेषाम्, अम्भसां=जलानाम्, परीवाहः=परित्ववः बहिर्गतिः स इव यथा रत्नरूपो भवति तथा उपाजितानां=चिरसञ्चितानाम्, वित्तानां=द्रव्याणाम्, त्यागः=पात्रे वितरणमेव, हि रक्षणं=पोषणरूपः सञ्चयो भवतीति ।

भा०—जैसे तालाब के नाप से अधिक जलों का बाहर निकलना ही स्थायी जल का रक्षणरूप है । वैसे ही जीविका-साधन से ज्यादा कमाया हुआ द्रव्य का दान देना ही रक्षण है ॥ १४९ ॥

अन्यच्च—यदधोऽधः क्षितौ वित्तं निचखान मितम्पचः ।

तदधो नित्यं गन्तुं चक्रे पन्थानमग्रतः ॥ १५० ॥

अ०—मितम्पचः क्षितौ अधोऽधः वित्तं यत् निचखान, तत् अग्रतः अधोनिलयं गन्तुं पन्थान चक्रे । व्या०—मितम्पचः=मितम् अल्पं स्वोदरमात्रपूरणार्थं पचतीति मितम्पचः कृपणः, क्षितौ=पृथ्वीतले गते, अधोऽधः=गर्भभागेऽधस्तात्, वित्तं=धनम्, यत् निचखान=खानितवान्, तत्=खननम्, अग्रतः=प्रथमत एव मरणपूर्वमेव, अधोनिलयं गन्तुं=खनकस्य अधोगतिं कर्तुम्, अधोगमनमार्गमिति यावत् । चक्रे=करोतीति ।

भा०—धनवान् होने पर भी जो कृपण पृथ्वी में जो धन गाड़ता है, वह (पृथ्वी खोदना) प्रथम से ही उस कृपण को नरकरूप अधोगति में जाने का मार्ग बनाता है ॥ १५० ॥

यतः—निजसौख्यं निरुन्धानो या धनार्जनमिच्छति ।

परार्थभारवाहीव स क्लेशस्यैव भाजनम् ॥ १५१ ॥

अ०—यः निजसौख्यं निरुन्धानः धनार्जनम् इच्छति, सः परार्थभारवाही इव क्लेशस्यैव भाजनम् । व्या०—यः=जनः, निजसौख्यं=निजस्य स्वमात्रस्य सौख्यं तृप्तिं शान्तिमयजीवनम्, निरुन्धानः=निरुन्धन् सन् आत्मानं क्लेशयित्वेत्यर्थः । धनार्जनं=धनस्य द्रव्यस्य अर्जनम् संकलनम् इच्छति=अभिलषति । सः=जनः, परार्थभारवाही इव=परार्थं परनिमित्तं भारस्य काष्ठपाषाणादेः गुरुपदार्थस्य वाही वहनकर्ता रासभ इव यथा क्लेशभाजनं भवति तथा क्लेशस्य द्रव्योपार्जन-प्रयासस्य भाजनं भवति, न तु तत्फलं भुङ्क्ते ।

भा०—जो मनुष्य अपने को आराम न देकर केवल द्रव्योपार्जन ही करता है, वह मनुष्य दूसरे के लिये भार ढोने वाले गदहे की तरह केवल क्लेश का ही पात्र बनता है ॥ तथा चोक्तं—दानोपभोगहीनेन धनेन धनिनो यदि ।

भवामः किं न तेनैव धनेन धानना वयम् ॥ १५२ ॥

अ०—यदि दानोपभोगहीनेन धनेन धनिनः (भवन्ति) तदा तेनैव धनेन वयं किं धनिनो न भवामः ? व्या०—यदि पक्षे दानोपभोगहीनेन=दानं च उपभोगश्च ताभ्यां हीनेन उपभोगेन च शून्येन=विपुलेनाऽपि द्रव्येण जनाः धनिनो धनवन्तो भवन्ति । तदा=तस्मिन् पक्षे तेनैव धनेन=तस्य धनिनः द्रव्येणैव, वयमपि=द्रव्यशून्याः वयमपि किं=कथम्, धनिनो न भवामः ? तस्मिन् द्रव्ये दानोपभोगशून्यताया द्वयोः समानत्वादिति भावः ।

भा०—अगर दान तथा उपभोग से शून्य जो द्रव्य है उससे यदि लोग धनी कहाते हैं तो हम भी उस (दूसरों के) धन से धनी क्यों न कहावें ? ॥ १५२ ॥

यतः—धनेन किं ? यो न ददाति नाश्नुते

बलेन किं ? यश्च रिपून् न बाधते ।

श्रुतेन किं ? यो न च धर्ममाचरेत्

किमात्मना ? यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥ १५३ ॥

अ०—यः न ददाति न अश्नुते (तस्य) धनेन किम् ? यश्च रिपून् न बाधते (तस्य) बलेन किम् ? यश्च धर्मं न आचरेत् (तस्य) श्रुतेन किम् ? । यः जितेन्द्रियो न भवेत् (तस्य) आत्मना किम् ? व्या०—यः=धनाढ्यो जनः, न ददाति=सत्पात्रे दानं न करोति, न च अश्नुते=न स्वयं भुङ्क्ते, तस्य=धनाढ्यस्य, धनेन, किं ?=किं साधितं ? किं च फलं ?, न किमपीत्यर्थः । यश्च=बली जनः, रिपून्=शत्रून्, न बाधते=न पीडयति, तस्य बलवतः बलेनापि किम् ? बलस्य=

किं फलम् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः । यश्च = शीखाध्ययनशीलो जनः, धर्मः = सदा-
चारादिकं, न आचरद् = न पालयेत्, तस्य अधीतशास्त्रस्य जनस्य, श्रुतेन = शास्त्रज्ञा-
नेनापि, किम् = शास्त्रज्ञानस्य किं फलं, न किञ्चिदित्यर्थः । यश्च = धनः जितेन्द्रियः =
जितानि संयमितानि इन्द्रियाणि येन सः तादृशो न भवेत्, तस्य = मनुष्यजन्मनोऽपि
किम् ? मोक्षसाधनसमर्थस्य मनुष्यजन्मनः अपि किं फलं न किञ्चिदित्यर्थः ।

भा०—जो धनी न दान देता है न खाता है उसके धन का कोई फल नहीं है, जो
बली पुरुष शत्रु को कष्ट नहीं देता है उसका वरु निष्फल है, जो पण्डितबन धर्म नहीं
पालते हैं उनका पाण्डित्य निष्फल है, वैसे ही जो जितेन्द्रिय नहीं है उसका जीवन ही
निष्फल है ॥ १५३ ॥

अन्यच्च—असम्भोगेन सामान्यं कृपणस्य धनं परैः ।

अस्येहमिति सम्बन्धो हानौ दुःखेन गम्यते ॥ १५४ ॥

अ०—कृपणस्य धनम् असम्भोगेन परैः सामान्यम्, हानौ—‘दुःखेन अस्य इदम्’
इति सम्बन्धो गम्यते । व्या०—कृपणस्य = व्ययकातरस्य, धनं = द्रव्यम्, असम्भो-
गेन = उपभोगराहित्येन, अनुपभुक्त्वादित्यर्थः । परैः धनरहितैः जनः, सामान्यं =
समानम्, तुल्यमित्यर्थः । परन्तु हानौ = चौरादिना धननाशे सति, दुःखेन = तन्नाश-
जन्यपरमदुःखेन, ‘अस्य दुःखितस्य कृपणस्य इदं द्रव्यम्’ इति सम्बन्धः = स्वस्वा-
मित्स्वरूपः गम्यते = ज्ञायते, नान्यथेति ।

भा०—कृपण पुरुष का धन—भोगरहित होने से धन-स्वामी के प्रति तथा अस्वामी के
प्रति समान है, केवल द्रव्य का अकस्मात् नाश होने से जिसको दुःख होता है उससे ही
उसका मालिकपन मालूम हो जाता है ॥ १५४ ॥

अपि च—न देवाय य विप्राय न बन्धुभ्यो न चात्मने ।

कृपणस्य धनं याति बह्वितस्करपार्थिवैः ॥ १५५ ॥

अ०—कृपणस्य, धनं देवाय न, विप्राय न, बन्धुभ्यो न, आत्मने च न याति,
(अपि तु) बह्वितस्करपार्थिवैः हियते । व्या०—कृपणस्य = कृपणकुण्ठस्य जनस्य
धनं = द्रव्यम्, देवाय न = देवसेवार्थं न याति, विप्राय न = विप्रसेवार्थं न याति, बन्धु-
भ्यो न = बन्धूनाम् उपयोगाय च न याति, किन्तु—बह्वितस्करपार्थिवैः = बह्विः
अग्निः तस्कराः चौराः पार्थिवाः राजानः तैः हियते = बलात् नीयत इत्यर्थः ।

भा०—कृपण पुरुष का द्रव्य देवता के लिये, ब्राह्मण के लिये, बन्धुजनो के लिये और
अपने कार्य के लिये उपयोग में नहीं आता है, किन्तु अग्नि, चोर या राजा इनसे लूटा
जाता है ॥ १५५ ॥

तथा चोक्तं—दानं प्रियवाक्सहितं ज्ञानमगर्वं ज्ञानान्वितं शौर्यम् ।

त्यागसहितञ्च विरां दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम् ॥ १५६ ॥

अ०—प्रियवाक्सहितं दानम्, अगर्वं ज्ञानम्, क्षमाऽन्वितं शौर्यम्, त्यागसहितञ्च विचित्रम्, एतच्चतुर्भद्रं दुर्लभम् । व्या०—प्रियवाक्सहितं = प्रियं मधुरं वा वाग्वाणी सत्या सहितं दानं सत्पात्रे वितरणम्, अगर्वं = नास्ति गर्वो यस्य तत् अगर्वम् अभिमानरहितं ज्ञानं = शास्त्रजन्यदिव्यविद्या, क्षमाऽन्वितं = क्षमया तितिक्षया अन्वितं युक्तम्, शौर्यं = शूरत्वम्, त्यागसहितञ्च = त्यागः दानं तेन सहितञ्च वित्तं द्रव्यम्, एतच्चतुर्भद्रं = चतुर्णां भद्राणां समाहारः चतुर्भद्रं कल्याणचतुष्टयम्, दुर्लभं = दुष्प्रापं भवतीति ।

भा०—प्रियवचन-पूर्वकं दानं, गर्वरहितं पाण्डित्यं, क्षमायुक्तं शूरता, दानयुक्तं द्रव्यं, ये चारो श्रेयःपदार्थं दुर्लभं हैं ॥ १५६ ॥

उक्तञ्च—कर्तव्यः सञ्चयो नित्यं कर्तव्यो नातिसञ्चयः ।

परय सञ्चयश्चोकोऽसौ धनुषा समुक्तो हतः ॥ १५७ ॥

अ०—नित्यं सञ्चयः कर्तव्यः, अतिसञ्चयः न कर्तव्यः, सञ्चयशीलः असौ जम्बुकः धनुषा हतः परयः । व्या०—नित्यं सर्वदा, सञ्चयः = द्रव्यसङ्कलनम्, कर्तव्यः = विवेकः, अतिसञ्चयः = अत्यन्तं निरुपधिः सञ्चयस्तु, न कर्तव्यः, सञ्चयशीलः = संग्रहकर्ता, धनुषा = कार्मुकेण, हतः = नाशित इति ।

भा०—सदा सञ्चय करना चाहिये, लेकिन अतिसञ्चय का त्यागकर अतिसञ्चय नहीं करना चाहिये । क्योंकि अतिसञ्चय करने वाला यह शृगाल धनुष से मारा गया ॥ १५७ ॥

तावाहतुः—‘कथमेतत् ? मन्थरः कथयति—

भा०—अधिक तथा काके दोनों बोले—‘यह जम्बुक का वृत्तान्त कैसा है ?’ तब मन्थर कहने लगा—

कथा ५

आसीत् कल्याणकटकास्तव्यो भैरवो नाम व्याधः । स चैकदा मांसलुब्धो धनुराशाय मृगमन्त्रिण्यन् विन्ध्याटवीमध्यं गतः । तत्र तेन मृग एको व्यापादितः । ततो मृगमादाय गच्छता तेन बोधकृतिः शूकरो दृष्टः । ततस्तेन मृगं निधाय शूकरः शरेण हतः । शूकरेणाध्यागत्य प्रलयघनघोरगर्जनं कुर्वाणेन स व्याधो मुष्कदेशे हतः छिन्नद्रुम इव पपत् ।

व्या०—कल्याणकटकवास्तव्यः = कल्याणकटकनाम्नि देशे वास्तव्यः वासकारी भैरवो नाम व्याधः = मृगयुः, आसीत् । स च व्याधः, एकदा = एकस्मिन् समये मांसलुब्धः = मांसे लुब्धः सतृणः सन्, धनुः = कार्मुकम्, आदाय = गृहीत्वा, मृगं

हरिणम्, अन्विष्यन्=प्रागयन्, सन् विन्ध्याटवीमध्यं विन्ध्यस्य विन्ध्याचलपर्व-
तस्य अटव्याः अरण्यस्य मध्यं गतः, तत्र=अटव्याम्, तेन = व्याधेन, एकः मृगः =
हरिणः व्यापादितः=मारितः, ततः तदनन्तरम्, मृगमादाय हरिणं गृहीत्वा, गच्छता
तेन=व्याधेन, घोरा महती भयङ्करा आकृतिः स्वरूपं यस्य स तादृशः पुष्टः, शूकरः=
वराहः, दृष्टः । ततः=तदनन्तरम्, तेन = व्याधेन, मृगं=हरिणम्, भूमौ = भुवस्तले,
निधाय = संस्थाप्य, शरेण = वाणेन, शूकरः = वराहः, हतः = ताडितः, शूकरेणापि
बाणाघातक्रोधव्याप्तेन शूकरेणापि आगत्य = व्याधसन्निधौ, समुत्पत्य, प्रलयघन-
घोरगर्जनं=प्रलयस्य प्रलयकालस्य यः घनः मेघः तस्य गर्जनमिव घोरं भयङ्करं
गर्जनम् आक्रन्दनं कुर्वाणेन सता मुष्कदेशे = गुप्तांगे, हतः=ताडितः, स व्याधः
छिन्नद्रुम इव=छिन्नः भग्नः द्रुमः तरुवर इव, पपात=भूमौ पतितः ।

भा०—‘कल्याणकटक’ नामक देश में भैरव नाम का व्याध रहता था, वह एक बार
मांस में तृष्णायुक्त होकर धनुष लेकर मृग को खोजता हुआ विन्ध्याचल पर्वत पर गया ।
वहाँ उसने एक मृग मारा, मृग लेकर चलते हुये उस व्याधने एक पुष्ट शूकर को देखा,
तब मृगको जमीन पर रखकर शूकरको बाणसे मारा । बाण लगते ही गुस्से से भरे हुये उस
शूकर ने चिलाकर व्याध के गुप्ताङ्ग में प्रहार किया जिससे व्याध कटे हुये वृक्ष की तरह
गिर पड़ा ।

तथा चोक्तम्—जलमग्निविषं शस्त्रं क्षुद्रव्याधिः पतनं गिरेः ।

निमित्तं किञ्चिद्वासाद्य देही प्राणैर्विमुच्यते ॥ १५८ ॥

अ०—जलम् अग्निः विषं शस्त्रं क्षुद्र व्याधिः गिरेः पतनं किञ्चिन्निमित्तम् आसाद्या
देही प्राणैः विमुच्यते । व्या०—जलं = सलिलम्, अग्निः = वह्निः, विषं = गरलम्, शस्त्रं =
खड्गादिकम्, क्षुद्र = अन्नाभावे प्राणशोषणम्, व्याधिः=स्त्रवरादिकम्, गिरेः पतनं =
पर्वताद्युच्चस्थानात्पतनमित्यर्थः, इत्येवरूपं किञ्चिन्निमित्तमासाद्य = प्राप्य, देही =
शरीरी, प्राणैः=असुभिः, विमुच्यते=त्रियते ।

भा०—जल, अग्नि, विष, शस्त्र, क्षुधा, व्याधि, पहाड़ से पतन, इत्यादि किसी भी
निमित्त से जीवधारी प्राणों से अलग हो जाता है ॥ १५८ ॥

अतः तयोः पादास्फालनेन एकः सर्पोऽपि मृतः । अत्रान्तरे ‘दीर्घ
रावो’ नाम जम्बुकः परिभ्रमन्नाहारार्थी मृतान् तान् मृगव्याधसर्पशू-
करानपश्यत् आलोक्याचिन्तयच्च-अहो ! भाग्यम् ! अद्य महद्भोज्यं
समुपस्थितम् ।

व्या०—अथ तयोः = व्याधशूकरयोः, पादास्फालनेन पादानामास्फालनं ताडनं
तेन, एकः=कश्चिद्, सर्पः अपि मृतः=मरणं गतः । अत्रान्तरे=तस्मिन्नेव समये
आहारार्थी=आहारम् अर्थयते इति आहारार्थी, दीर्घरावो नाम = दीर्घः महान् रविः

शब्दो यस्य सः ताडशनाम्ना ख्यात इति, जम्बुकः = शृगालः परिभ्रमन् = परिभ्रम-
तीति पर्यटति इति परिभ्रमन् पर्यटन् सन् । तान् मृतान् मृगश्च व्याधश्च सर्पश्च
शूकरश्चेति तान्, अपश्यत् । आलोक्य = दृष्ट्वा च, अचिन्तयत् = विचारं कृतवान्—
अहो इति हर्षे, भाग्यं = दैवम्, अद्य = अस्मिन्दिने, मे = मम, महद्भाग्यं समुप-
स्थितं = फलितम् ।

भा०—और उस व्याध तथा शूकर के तड़फड़ाने से उसके पैरों से एक साँप मर गया ।
उस समय आहार के लिये घूमते हुए दीर्घराव नामक जम्बुक ने मरे हुए मृग, व्याध, सर्प,
शूकर इन चारों को देखा । देख कर सोचा भी—ओह ! भाग्य है आज मुझे बड़ा भोजन
मिल गया है ।

अथवा—अचिन्तितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।

सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमत्रातिरिच्यते ॥ १५९ ॥

अ०—यथैव देहिनाम् अचिन्तितानि दुःखानि आयान्ति, तथा सुखान्यपि
(आयान्ति) इति मन्ये । अत्र दैवम् अतिरिच्यते । व्या०—यथैव यद्वत्, देहिनां =
शरीरिणाम्, अचिन्तितानि = न चिन्तितानि आकस्मिकानि, दुःखानि = आपत्तयः,
आयान्ति, तथा सुखानि अपि आकस्मिकानि, आयान्ति । इति = अहं मन्ये, अत्र =
अस्मिन् सुखदुःखागमने, दैवं = भाग्यमेव, अतिरिच्यते = सर्वमूढन्यतया तिष्ठति ।

भा०—जिस प्रकार शरीरधारियों को आकस्मिक दुःख आते हैं वैसे ही आकस्मिक
सुख भी आते हैं, इनमें दैव ही प्रधान है ॥ १५९ ॥

भवतु, एषां मांसैः मासत्रयं समधिकं भोजनं मे भविष्यति ।

अच्छा, हुआ, इन सबके मांस से तीन महीने तक मेरा भोजन खूब चलता
रहेगा ।

मासमेकं नरो याति द्वौ मासौ मृगशूकरौ ।

अहिरेकं दिनं याति अद्य भक्ष्यो धनुर्गुणः ॥ १६० ॥

अ०—नरः एकं मासं याति, मृगशूकरौ द्वौ मासौ, (यातः) अहिः एकं दिनं
याति, अद्य धनुर्गुणः भक्ष्यः । व्या०—नरः = व्याधशरीरमांसम्, एकं मासम् = एक-
मासं व्याप्य, याति = भक्ष्यतां गच्छति, मृगश्च शूकरश्च तौ, मृगस्य मांसं शूकरस्य
च मांसम्, द्वौ मासौ = मासद्वयं व्याप्य, याति इति । अहिः = सर्पमांसम्, एकं
दिनं व्याप्य, याति = भक्ष्यत्वं गच्छति, अद्य अस्मिन्दिने तु धनुर्गुणः = धनुषः
कार्मुकस्य गुणः मौर्वी चर्ममौर्वीत्यर्थः, भक्ष्यः = भक्षणीय इति ।

भा०—मनुष्यमांस एक दिन चलेगा, दो मास तक मृग तथा शूकर का मांस चलेगा,
एक दिन साँप के मांस से गुजरेगा । आज तो यह धनुष की सूखी स्नायुमय रस्सी ही खा
लेनी चाहिए ॥ १६० ॥

ततः प्रथमबुभुक्षायामिदं निःस्वादु कोदण्डलग्नं स्नायुबन्धनं खादामि, इत्युक्त्वा तथाऽकरोत् । ततश्छिन्ने स्नायुबन्धने द्रुतम् उत्पतितेन धनुषा हृदि निर्भिन्नः स दीर्घरावः पञ्चत्वं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि 'कर्तव्यः सञ्चयो नित्यम्' (१५७) इत्यादि ।

व्या०—ततः=तस्मात्, अग्रे श्रेष्ठं भोजनं त्वस्त्येवेति हेतुनेत्यर्थः । प्रथमबुभुक्षायाम्=प्रथमा चासौ बुभुक्षा भोक्तुमिच्छा तस्यां सत्याम्, इदं=पुरःस्थितम् निःस्वादु=निःस्वादम्, कोदण्डलग्नं=कोदण्डे कार्मुके लग्नं बद्धम्, स्नायुबन्धनं=स्नायुः आन्त्रनाडी तस्या बन्धनं बन्धनभूतम्, आन्त्रमित्यर्थः । खादामि=अधि । इत्युक्त्वा, तथा=अन्त्रभोजनार्थप्रवृत्तिम्, अकरोत् । ततः खादने सति, स्नायुबन्धने=आन्त्रस्य बन्धने, छिन्ने=त्रुटिते सति, द्रुतम् उत्पतितेन=आकर्षणवशात् सवेगम् उत्सर्पता, धनुषा=कार्मुकदण्डेन, हृदि=हृदयप्रदेशे, निर्भिन्नः=आहतः, सः=दीर्घरावनामा शृगालः, पञ्चत्वं=मरणं गतः । अतः=अस्माद्धेतोः, ब्रवीमि=कथयामि 'कर्तव्यः' इत्यादि ।

आ०—इस हेतु से प्रथम क्षुधा में यह स्वादशून्य धनुष में बंधी हुई स्नायु का रस्सी खा लूं, ऐसा कहकर खाने लगा, तब तानकर बंधे हुये उस स्नायु के टूटने पर वेग से उड़ा हुआ धनुष शृगाल के हृदय में लगा और शृगाल मर गया, इसलिये मैं कहता हूँ कि—'कर्तव्यः'—इत्यादि ।

तथा च—यद्ददाति यदश्नाति तदेव धनिनो धनम् ।

अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥ १६१ ॥

आ०—यद् धनं ददाति यद् अश्नाति, धनिनः तदेव धनम्, अन्ये मृतस्य दारैरपि धनैरपि क्रीडन्ति । व्या०—यद् धनं ददाति=सत्पात्रे वितरणं करोति, यत् च धनम् अश्नाति=स्वयं भुङ्क्ते, धनिनः=धनिपुरुषस्य, तदेव धनम् इति सार्थकं भवति । अथ अन्ये जनाः, मृतस्य=धनिनः, दारैः कलत्रैस्सह अपि धनैः अपि च क्रीडन्ति=आनन्दमनुभवन्तीति ।

आ०—जो धन दान में दिया जाता है और अपने उपभोग में भी आता है वही धनवानों का धन कहलाता है, दूसरा नहीं । क्योंकि मरने के बाद तो धनवान् का धन तथा स्त्री से भी दूसरे ही लोग क्रीड़ा करते हैं ॥ १६१ ॥

किञ्च—यद्ददासि विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नासि दिने दिने ।

तप्ते वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षसि ॥ १६२ ॥

आ०—दिने दिने यद् विशिष्टेभ्यो ददासि, यच्च अश्नासि, तत् ते वित्तम् (इति) अहं मन्ये, शेषं कस्यापि रक्षसि । व्या०—दिने दिने=अहनि अहनि, यत्=यद्

द्रव्यम्, विशिष्टेभ्यः = श्रेष्ठसत्पात्रेभ्यः, ददासि = अर्पयसि, यच्च = धनम्, स्वयम् अश्नासि = स्वोपभोगार्थं व्ययं नयसि, तत् = वित्तम्, ते = तवास्ति इति अहं मन्ये = स्वीकरोमि । तथा च शेषं = दानाऽश्नाऽतिरिक्तं द्रव्यन्तु, कस्यापि = कस्य-चिद्व्यस्योपभोगार्थम्, रक्षसि = स्थापयसि इति ।

आ०—जिस द्रव्य का दान सत्पात्रों को दैते, हो और अपने भी उपयोग में खर्च करते हो वही तुम्हारा है और बाकी सब दूसरे के लिये हो रखते हो—ऐसा मैं समझता हूँ ॥१६२॥

यातु, किमिदानीमतिक्रान्तोपवर्णनेन ।

आ० जाने दो, इस समय गई बातों के विवेचन से क्या काम है ?

श्रुतः—नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।

आपत्स्वपि न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ १६३ ॥

अ०—पण्डितबुद्धयः नराः अप्राप्यं न अभिवाञ्छन्ति, नष्टं शोचितुं नेच्छन्ति, आपत्सु अपि न मुह्यन्ति । व्या०—पण्डितबुद्धयः = पण्डितानां बुद्धिरिव बुद्धिर्येषान्ते स्थिरमतयः, नराः = जनाः, अप्राप्यं प्राप्तुं योग्यं प्राप्यं न प्राप्यम् अप्राप्यम् = अलभ्यम् नाभिवाञ्छन्ति = प्राप्तुं नेच्छन्ति, नष्टं = नाशं गतं वस्तु च, शोचितुं = शोकविषयं कर्तुम्, नेच्छन्ति = नाभिलषन्ति । आपत्सु = दुःखदविपत्तिषु प्राप्तासु सतीषु, अपि न मुह्यन्ति = मोहं न कुर्वन्ति इति ।

आ०—पण्डित्युक्त बुद्धिवाले मनुष्य अप्राप्य वस्तु की इच्छा नहीं करते हैं, नष्ट वस्तु का शोक नहीं करते हैं, आपत्ति में अवीर नहीं होते हैं ॥१६३॥

तत् सखे ! सर्वदा त्वया सोत्साहेन भवितव्यम् । यतः—

आ०—इसलिये सखे ! मूषिक ! तुमको सदा उत्साह-सहित रहना चाहिये । क्योंकि—

शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खा

यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान् ।

सुचिन्तितञ्चौषधमातुराणां

न नाममात्रेण करोत्यरोगम् ॥ १६४ ॥

अ०—(जनाः) शास्त्राणि अधीत्य अपि मूर्खाः भवन्ति, यः पुरुषः क्रियावान् स विद्वान्, औषधं नाममात्रेण सुचिन्तितम् आतुराणाम् अरोगं न करोति । व्या०—(जनाः) शास्त्राणि = वेदादीनि, अधीत्य = पठित्वा अपि, मूर्खाः = कुण्ठिताचरणाः, भवन्ति = अवतिष्ठन्ते । यस्तु पुरुषः = जनः, क्रियावान् = अधीतिबोधाचरणप्रचारणवान्, स एव विद्वान् = यथार्थपण्डितः । यथा औषधं = भेषजम् । नाममात्रेण = तन्त्राग्ना, सुचिन्तितमपि = बहु स्मृतमपि, आतुराणां = रोगिणाम्, अरोगं = रोगध्वंसम्, न करोति (उपजातिवृत्तम्) ।

भा०—शास्त्रों को पढ़कर भी लोग मूर्ख बने रहते हैं, जो मनुष्य शास्त्र पढ़कर तदनुसार चारित्र्य पालते हैं वे ही यथार्थ विद्वान् हैं। खूब याद करने पर भी औषध का नाम रोगी के रोग का नाश नहीं करता है ॥ १६४ ॥

अन्यच्च—न स्वल्पमप्यध्यवसायभीरोः करोति विज्ञानविधिर्गुणं हि ।

अन्धस्य किं हस्ततलस्थितोऽपि प्रकाशयत्यर्थमिह प्रदीपः ॥

अ०—विज्ञानविधिः अध्यवसायभीरोः स्वल्पमपि गुणं न करोति । हि इह हस्ततलस्थितः अपि प्रदीपः अन्धस्य अर्थं प्रकाशयति किम् ? व्या० विज्ञानविधिः = विशेषेण ज्ञायते इति विज्ञानं शास्त्रम्, तस्य विधिः विधानम्, उपदेश इति यावत् । अध्यवसायभीरोः = अध्यवसायात् अनुष्ठानात् भीरुः पराङ्मुखः तस्य आचरणशून्यजनस्येत्यर्थः । स्वल्पमपि=स्तोकमपि, गुणम्=उपकारं लाभं न करोति । हि=तथाहि, इह=भुवि, हस्ततलस्थितः=हस्तस्य स्वकरस्य यत् तलं तत्र स्थितः=गृहीतः अपि, प्रदीपः, अन्धस्य=चक्षुर्विहीनस्य जनस्य, अर्थं=पदार्थं वस्तुजातं, प्रकाशयति किम् ?=प्रकटीकरोति किम् ? अर्थात् न प्रकाशयति (उपजातिवृत्तम्) ।

भा०—आचरणहीन पुरुष को शास्त्रोपदेश कुछ भी नहीं करता है, जैसे इस लोक में हाथ में रखा हुआ मोँ प्रदीप अन्ध को प्रकाश नहीं करता है ॥ १६५ ॥

तदत्र सखे दशाऽतिशेषेण शान्तिः करणीया। एतदप्यतिकष्टं त्वया न मन्तव्यम् ।

व्या०—तत् तस्माद्धेतोः, सखे ! मित्र ! अत्र = मम गृहे दशाऽतिशेषेण दशाया अवस्थाया अतिशेषः अतिक्रमणं तेन, शान्तिः=सुखस्थितिः, करणीया=अवलम्बनीया, त्वया एतदपि=एषा स्थितिर्मम गृहावस्थानरूपा, अतिकष्टम्=अतिदुःखदा, न मन्तव्यं=नाऽनुसन्धेयमिति ।

भा०—इसलिए मित्र मूषक ! तुम शेष अवस्था मेरे ही घर में व्यतीत करो, यह मेरे घर में निवास करना भी कष्टरूप मत मानना ।

सुखमापतितं सेव्यं दुःखमापतितं तथा ।

चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ १६६ ॥

अ०—आपतितं सुखं तथा आपतितं दुःखं सेव्यम्, सुखानि च दुःखानि च चक्रवत् परिवर्तन्ते । व्या०—आपतितं=समुपस्थितम्, सुखं सेव्यम्=अनुभवनीयम् । तथा=तेन प्रकारेण, आपतितं दुःखमपि सेव्यम्=अनुभवनीयम्, सुखानि च दुःखानि च, चक्रवत्=चक्रं यथा भ्रमति तथा, परिवर्तन्ते=क्रमश आगच्छन्ति ।

भा०—आया हुआ सुख और दुःख दोनों को सहन करना चाहिये । क्योंकि जगत में सुख और दुःख चक्र की तरह घूमते (आते-जाते) रहते हैं ॥ १६६ ॥

अपरञ्च—निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः ।

सोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसम्पदः ॥ १६७ ॥

अ०—मण्डूकाः निपानमिव, अण्डजाः पूर्ण सरः इव, सर्वसम्पदः विवशाः सोद्योगं नरमायान्ति । व्या०—मण्डूकाः=भेकाः, निपानं=चुद्रजलाशयम्, इव, अण्डजाः=अण्डेभ्यो जाता अण्डजाः=पक्षिणः पूर्ण प्रभूतजलयुक्तम्, सरः=तडागमिव, सर्वसम्पदः=सर्वाश्च ताः सम्पदः सर्वसमृद्धयः विवशाः=सोद्योगजनाधीनाः सत्यः, सोद्योगम्=उद्योगेन सहितः तम्, नरं=जनम्, आयान्ति=समुपतिष्ठन्ते इति ।

भा०—मण्डूक जैसे जलाशय के प्रति जाते हैं, पक्षिगण जैसे पूर्ण सरोवर के प्रति जाते हैं वैसे ही उद्योगपूर्ण जन के प्रति सर्वसम्पत्तियां विवश होकर आ पड़ती हैं ॥ १६७ ॥

अपि च—उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ।

शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदञ्च लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः ॥ १६८ ॥

अ०—लक्ष्मीः निवासहेतोः स्वयम् उत्साहसम्पन्नम् अदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेषु असक्तं शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदञ्च (जनम्) याति । व्या०—लक्ष्मीः=सम्पद्हेत्री, निवासहेतोः=निवासः अवस्थानम् एव हेतुः निमित्तं तस्मात् निवासार्थम्, स्वयम्=आत्मनैव, उत्साहसम्पन्नम्=उत्साहेन उद्योगेन सम्पन्नः युक्तः तम्, अदीर्घसूत्रम्=दीर्घं चिरेण सूत्रयति सम्पादयति इति दीर्घसूत्रः, स न भवति इति अदीर्घसूत्रः तम्, शीघ्रकार्यकारिणमित्यर्थः । क्रियाविधिज्ञम्=क्रियाणां कर्तव्यविषयाणां विधयः विनियोगाः तान् जानाति विवेचयतीति क्रियाविधिज्ञः तम् यथायोग्यकार्यानुष्ठानवेत्तारमित्यर्थः । व्यसनेषु=मद्यद्यूतमृगयादिषु, असक्तम्=न सक्तः असक्तः तम्, अनिहितमानसमित्यर्थः । शूरं=वीर्यवन्तम्, कृतज्ञम्=कृतम् उपकृतं जानाति इति तम् कृतज्ञम्, उपकारवेत्तारमित्यर्थः । दृढसौहृदम्=दृढम् अन्तरायशून्यं सौहृदं मैत्री यस्य सः तादृशं जनम्, याति=अभिगच्छति । (उपजातिवृत्तम्) ।

भा०—लक्ष्मी निर्विघ्न निवासस्थान के लिये शीघ्रकार्यकारी कर्तव्याकर्तव्यविवेकशाली, व्यसनशून्य, शूर-वीर, कृतज्ञ और दृढमित्र ऐसे जो पुरुष हैं उनके यहाँ स्वयं जाकर रहती है ॥ १६८ ॥

विशेषतश्च—विनाऽप्यर्थैर्धीरः स्पृशति बहुमानोन्नतिपदं

समायुक्तोऽप्यर्थैः परिभवपदं याति कृपणः ।

स्वभावादुद्भूतां गुणसमुदयाऽवासिविषयां

धृतिं सैर्हीं श्वा किं धृतकनकमालोऽपि लभते ॥ १६९ ॥

अ०—धीरः अर्थैः विनाऽपि बहुमानोन्नतिपदं स्पृशति, कृपणः अर्थैः समा-
युक्तोऽपि परिभवपदं याति, आ धृतकनकमालः अपि स्वभावाद् उन्नतां गुणसमु-
दयाऽवाप्तिविषयां सैही द्युतिं लभते किम् ? व्या०—धीरः=सुदेवो विबुधो जनः,
अर्थैः विनाऽपि=द्रव्याणि विनाऽपि, बहुमानोन्नतिपदं=बहुमानः बहुलोकादरः
उन्नतिः अभ्युदयः तयोः पदं स्थानं तादृशी स्थितिमित्यर्थः, स्पृशति=विन्दति लभते
इति । कृपणः=दैवहीनः जनः, अर्थैः=द्रव्यैः समायुक्तः सन्नपि, परिभवपदं=परि-
भवस्य अपमानस्य अपकृष्टताया वा पदं स्थानं याति । तथा हि—आ=कुक्कुरः,
धृतकनकमालः अपि=धृता कनकस्य सुवर्णस्य माला येन सः तथाविधः सन्नपि,
स्वभावात्=निसर्गात्, उन्नताम् उत्पन्नां, प्रकाशमानाम्, गुणसमुदयाऽवा-
प्तिविषयाम्=गुणानां शौर्यादीनां समुदयः समुदायः तस्य अवाप्तिः प्राप्तिः तस्या
विषया सूचिका ताम्, बहुगुणयोगबोधिकामित्यर्थः । एतादृशीं सैहीम्=सिंहस्य
इयं सैही ताम् द्युतिं=कान्तिम्, लभते=विन्दति, किम् ? अर्थात् नैव विन्दति
इति (शिखरिणीवृत्तम्) ।

भा०—धीरपुरुष द्रव्यहीन होने पर भी बहुसम्मान तथा अभ्युदय को पाते हैं और
बहुद्रव्ययुक्त भी कृपण जन पराभव ही पाते हैं । यह बात यथार्थ है । क्योंकि कुत्ता सुवर्ण की
माला धारण करने पर भी स्वाभाविक उत्पन्न होने वाली तथा शौर्यादिगुणसमूह को सूचित
करने वाली सिंह की कान्ति (ऐश्वर्यशालिता) को कभी नहीं पा सकता ॥ १६९ ॥

किञ्च—धनवानिति हि मदस्ते किं गतविभवो विषादमुपयासि ।

करनिहतकन्दुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणाम् ॥ १७० ॥

अ०—धनवान् इति ते मदः, किं गतविभवः विषादम्, उपयासि, हि मनुष्याणां
पातोत्पाताः करनिहतकन्दुकसमाः । व्या०—यदि धनवान्=धनाढ्यः अस्मि, इति
इत्येवविधः, ते=तव, मद्=अभिमानः, अस्ति तर्हि किं=कथम् ? गतविभवः=
गताः, विनष्टाः विभवाः सम्पत्तयौ यस्य सः एतादृशः सन्, विषादं=खेदम्, उप-
यासि=प्राप्नोषि हि=यतः, मनुष्याणां=जनानाम्, पातोत्पाताः=पाताश्च उत्पाता-
श्चेति पातोत्पाताः अवनत्युन्नतयः । करनिहतकन्दुकसमाः=करेण हस्तेन निहत-
ताडितः यः कन्दुकः गेन्दुकः तेन समाः सदृशाः भवन्ति । (आर्यावृत्तम्) ।

भा०—‘मैं धनवान् हूँ’ ऐसा यदि तुमको मद है क्या ? तो फिर नहीं रहने पर क्यों
शोक करते हो ? क्योंकि मनुष्यों की अवनति तथा उन्नति हाथ से मारे हुए गेंद की
तरह होती रहती है ॥ १७० ॥

अन्यच्च—वृत्त्यर्थं नातिचेष्टेत सा हि धात्रैव निर्मिता ।

गर्भादुत्पतिते जन्तौ मातुः प्रस्रवतः स्तनौ ॥ १७१ ॥

अ०—वृत्त्यर्थं न अतिचेष्टेत, हि सा धात्रैव निर्मिता, जन्तौ गर्भात् उत्पत्तिः

मातुः स्तनौ प्रस्रवतः । व्या०—वृत्त्यर्थं = जीविकार्थम्, न अतिचेष्टेत = अतिप्रयासं न कुर्यात् । हि = यतः, सा = वृत्तिः, धात्रैव = विधात्रा एव, निर्मिता = प्रथमतः निर्धारिता भवति । यथा हि जन्तौ = बाले, गर्भात् = उदराशयात्, उत्पत्तिरे = ऊर्ध्वं बहिः निःसृते सति, मातुः = जनन्याः, स्तनौ = पयोधरौ, निसर्गत एव प्रस्रवतः = पयः सुञ्चतः ।

भा०—जीविका के लिये अधिक चेष्टा नहीं करना, क्योंकि विधाता ने ही जीविका का निर्माण किया है । बालक के गर्भ के बाहर आते ही उसके लिये ही माता के स्तनों से दूध बहता है ॥ १७१ ॥

अपि च सखे ! शृणु (और भी सुनो मित्र !)

येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः ।

मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिं विधास्याति ॥ १७२ ॥

अ०—येन हंसाः शुक्लीकृताः, शुकाश्च हरितीकृताः, येन मयूराश्च चित्रिताः, स ते वृत्तिं विधास्यति । व्या०—येन = विधात्रा, हंसा = हंसपक्षिणः, शुक्लीकृताः = शुभ्रवर्णाः कृताः, शुकाश्च = कीराश्च, हरितीकृताः = हरिद्वर्णाः कृताः, येन च विधात्रा-मयूराः = शिखिनः, विचित्राः = विचित्रवर्णाः कृताः = उत्पादिताः, सः = स एव विधाता ते = तत्र, वृत्तिं = जीविकाम्, विधास्यति = समुपस्थापयिष्यतीति ।

भा०—जिस विधाता ने हंसों को सफेद बनाया, सुर्गों को हरा बनाया और जिसने मयूरों को रङ्गविरक्ता बनाया वही विधाता तुम्हारी भी जीविका चलायेगा ॥ १७२ ॥

अपरञ्च सतां रहस्यं शृणु, मित्र ! (और भी बड़े लोगों का रहस्य सुनो, मित्र !)

जनयन्त्यर्जने दुःखं तापयन्ति विपत्तिषु ।

मोहयन्ति च सम्पत्तौ कथमर्थाः सुखावहाः ॥ १७३ ॥

अ०—अर्थाः अर्जने दुःखं जनयन्ति, विपत्तिषु तापयन्ति, सम्पत्तौ च मोहयन्ति (अतस्ते) कथं सुखावहाः ? व्या०—अर्थाः = द्रव्याणि, अर्जने = उपार्जने संकलन-करणे, दुःखं = बहुप्रयासं क्लेशं, जनयन्ति = उत्पादयन्ति, विपत्तिषु = चौरादि-कृतहरणादिषु, तापयन्ति = परितापम् उत्पादयन्ति । सम्पत्तौ = बहुविधे ऐश्वर्ये सति, तु, मोहयन्ति = मदं जनयन्ति । (इत्यस्माद्धेतोः अर्थाः) कथं = केन प्रकारेण, सुखावहाः = सुखम् आवहन्तीति सुखावहाः सुखसम्पादकाः भवन्ति, न कथमपीत्यर्थः ।

भा०—धन को प्राप्त करने में भी कष्ट होता है, चौरादि के ले जाने से क्लेश होता है, खूब सम्पत्ति हो जाने से मदोन्मत्तता आती है । अब कहीं द्रव्य किस स्थितिमें सुखदायी है ? ॥

अपरञ्च—धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।

प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ १७४ ॥

अ०—यस्य धर्मार्थं वित्तेहा, तस्य निरीहता वरम् । पङ्कस्य प्रक्षालनात्, दूरात् अस्पर्शनं वरम् । व्या०—यस्य = यजनस्य (अधर्मं कृत्वा पश्चात्तन्नाशाय) धर्मार्थं यागदानादिधर्माचरणार्थम्, वित्तेहा = वित्तस्य धनस्य ईहा धनार्जनचेष्टा भवति, तस्य = तजनस्य, निरीहता = निः नास्ति ईहा चेष्टा यस्य तस्य भावस्तत्ता अर्जन-विराम एव वरं = श्रेष्ठा मनाक्प्रिया भवति इति । तथा हि—पङ्कस्य = कर्दमस्य प्रक्षालनात् = कर्दमप्रक्षालनापेक्षया, दूरात् = प्रथमत एव, अस्पर्शनं = न स्पर्शनं, वरं भवति ।

भा०—(अधर्म करके उत्तक नाश के लिये) धर्मकार्य करने में साधनभूत द्रव्यप्राप्ति की चेष्टा करना, उससे धन-प्राप्ति की चेष्टा ही नहीं करना श्रेयस्कर है, जैसे कीचड़ में पैर डुबाकर फिर कीचड़ के घोंने की अपेक्षा प्रथम से कीचड़ का स्पर्श ही नहीं करना श्रेष्ठ है ॥

यतः—यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।

भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ १७५ ॥

अ०—आमिषं यथा आकाशे पक्षिभिः, भुवि श्वापदैः, सलिले मत्स्यः भक्ष्यते तथा वित्तवान् सर्वत्र (भक्ष्यते) । व्या०—आमिषं = मांसम् (कर्मपदम्) यथा आकाशे = गगने, पक्षिभिः = खगैः भक्ष्यते, भुवि = भुवस्तले, श्वापदैः = हिंस्रप्राणिभिः भक्ष्यते, सलिले = जले तु, मत्स्यैः = मत्स्यादिभिः, भक्ष्यते = ग्रस्यते, तथा वित्तवान् = वित्तं धनम् अस्याऽस्तीति वित्तवान् धनाढ्यजनः, सर्वत्र = सर्वेषु स्थलेषु, भक्ष्यते = सर्वैः दस्युप्रतारकैः प्रतार्यते इति ।

भा०—मांस को जैसे आकाश में पक्षी खा जाते हैं, पृथिवी में हिंस्रप्राणी खा जाते हैं, जल में मत्स्य आदि खा जाते हैं, वैसे ही धनाढ्य का भी सभी स्थलों में धूर्त-चौरादि-धन ले लेते हैं ॥ १७५ ॥

अन्यच्च—राजतः सलिलादग्नेश्चोरतः स्वजनादपि ।

भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ १७६ ॥

अ०—प्राणभृतां मृत्योरिव अर्थवतो राजतः सलिलात् अग्नेः चोरतः स्वजना-दपि नित्यं भयम् (भवति) । व्या०—प्राणभृताम् = प्राणान् बिभ्रति इति प्राण-भृतः तेषाम्, शरीरिणामित्यर्थः । मृत्योरिव मरणात् यथा भयं भवति; तथा अर्थवतां = धनवतां जनानाम्, राजतः = (पञ्चम्यास्तस्) राज्ञः नृपते; सलिलात् = जलात्, अग्नेः = वह्नेः, चोरतः = तस्करात् स्वजनादपि = स्वो जनः बन्धुप्रभृतिः तस्मात् अपि नित्यं = सर्वदा, भयं = भीतिः, भवति = घटते ।

भा०—प्राणी को जैसे मृत्यु से भय रहता है, वैसे ही धनाढ्य को राजा से जल से अग्नि से चोरो और स्वजनों से भी निरन्तर भय रहता है ॥ १७६ ॥

यथा हि—जन्मनि क्लेशबहुले किन्तु दुःखमतः परम् ।

इच्छासम्पद् यतो नास्ति यच्चेच्छा न निवर्तते ॥ १७७ ॥

अ०—यतः क्लेशबहुले जन्मनि इच्छासम्पत् नास्ति, यच्च इच्छा न निवर्तते, अतः परं दुःखं किं नु ? व्या०—यतः=यस्माद्धेतोः, क्लेशबहुले=कष्टप्रधाने, जन्मनि=जीवने, इच्छासम्पत्=इच्छानुरूपा सम्पत् इच्छासम्पत् (मध्यमपद-लोपी समासः) स्वेच्छानुसारं सम्पत् नास्ति=न मिलति । अथ च यत्, इच्छाऽपि=सम्पत्तृणाऽपि, न निवर्तते=न शाम्यति । (वद भोः) अतः परम्=अस्मादन्यत् दुःखं=कष्टम्, किं नु ? (नु-वितर्कं) किं=कीदृशं भवति ?

भा०—(क्या कारण है कि) क्लेशमय संसार में इच्छानुसार सम्पत्ति नहीं मिलती है और इच्छा की निवृत्ति भी नहीं है । इससे ज्यादा और कौन सा दुःख है ॥ १७७ ॥

अन्यच्च भ्रातः शृणु—

धनं तावदसुलभं लब्धं कृच्छ्रेण पाल्यते ।

लब्धनाशो यथा मृत्युस्तस्मादेतन्न चिन्तयेत् ॥ १७८ ॥

अ०—धनं तावत् असुलभं, लब्धं कृच्छ्रेण पाल्यते, लब्धनाशः यथा मृत्युः, तस्मादेतत् न चिन्तयेत् । व्या०—धनं=द्रव्यम्, तावत्=आदौ, असुलभं=न सुखेन लभ्यते । लब्धम्=अर्जितं सत्, अपि, कृच्छ्रेण=महता कष्टेन, पाल्यते=रक्ष्यते, लब्धनाशः लब्धस्य नाशः क्षयः, यथा=यद्वत्, मृत्युः=तद्वत् मृत्युसमदुःखदो भवति । तस्मात् एतत्=द्रव्योपार्जनादिक, न चिन्तयेत्=न समीहेतेति ।

भा०—धन प्रथमतः कष्ट से मिलता है, मिलने पर दुःख से उसका रक्षण करना पड़ता है और प्राप्त करने के बाद उसका नाश होना मृत्युसमान कष्टदायी होता है । इसलिये द्रव्य का चिन्तन ही नहीं करना चाहिये ॥ १७८ ॥

सा तृष्णा चेत् परित्यक्ता को दरिद्रः क ईश्वरः ।

तस्याश्चेत् प्रसरो दत्तो दास्यश्च शिरसि स्थितम् ॥ १७९ ॥

अ०—सा तृष्णा परित्यक्ता चेत् कः दरिद्रः ? ईश्वरः ? तस्याः प्रसरो दत्तश्चेत्, दास्यश्च शिरसि स्थितम् । व्या०—सा=पूर्वा णा=धनरूपहा (जनेन) परित्यक्ता=विलीनीकृता चेत् ! (तदा तस्य जनस्थ दृष्ट्यः) कः दरिद्रः=धनशून्यः, कश्च ईश्वरः=धनी, तृष्णारहितस्य विरक्तस्य दारिद्र्यम् ऐश्वर्यञ्चेत्युभयमपि सममित्यर्थः । तस्याः=धनतृष्णायाः प्रसरो=अवसरः, दत्तः चेत् ! (तदा अवश्यं) दास्यं=दास-त्वम्, शिरसि=मस्तके, स्थितं भवति आरोहतीत्यर्थः ।

भा०—वह तृष्णा अगर त्याग कर दी जाय तो (उस विरक्त पुरुष की दृष्टि में) कौन दरिद्र है ? और कौन धनी है ! (कोई नहीं है) और यदि तृष्णा को अवसर दिया गया तो अवश्य ही पुरुष के शिर पर दासत्व आरुढ़ हो जाता है ॥ १७९ ॥

अपरञ्च—यद् यदेव हि वाञ्छेत ततो वाञ्छा प्रवर्तते ।

प्राप्त एवाऽर्थतः सोऽर्थो यतो वाञ्छा निवर्तते ॥ १८० ॥

अ०—यद् यदेव हि वाञ्छेत, ततो वाञ्छा प्रवर्तते, यतः वाञ्छा निवर्तते सः अर्थः अर्थत एव प्राप्तः । व्या०—यद् यद् एव = यद्यद्वस्तु, वाञ्छेत = अभिलषेत् ततः = तदुत्तरं वाञ्छा = इच्छा, तृष्णा, प्रवर्तते = अधिका भवति । यतः = यस्माद् वस्तुनः, वाञ्छा = प्राप्त्यभिलाषः, निवर्तते = विलीना भवति, सः अर्थः = तद्वस्तु, अर्थतः = वस्तुतः प्राप्त एव = लब्ध एवेति ।

भा०—जिस-जिस वस्तु की इच्छा करते हैं, उससे इच्छा बढ़ती ही जाती है, जिस वस्तु से इच्छा निवृत्त हो जाती है वही वस्तु वास्तविक में मिली है ॥ १८० ॥

किं बहुना, विश्रम्भालापैः मयैव सहाऽत्र कालो नीयताम् ।

भा०—अब ज्यादा क्या कहना है ? विश्वासपूर्वक बातचीत करते हुए मेरे साथ यहीं जीवन व्यतीत करो ।

यतः—आमरणान्ताः प्रणयाः कोपास्तत्क्षणभङ्गुराः ।

परित्यागाश्च निःसङ्गा भवन्ति हि महात्मनाम् ॥ १८१ ॥

अ०—महात्मनां प्रणयाः आमरणान्ताः, कोपाः तत्क्षणभङ्गुराः परित्यागाश्च निःसङ्गाः भवन्ति हि । व्या०—महात्मनाम् = उदारचरितानां जनानाम्, प्रणयाः = प्रेम-भावाः आमरणान्ताः = मरणात् आ इति आमरणम्, आमरणं समयः अन्तो येषान्ते, मरणाद्वधिकाः भवन्तीति । एवं कोपाः = क्रोधादयस्तु, तत्क्षणभङ्गुराः = स चासौ क्षणः तत्क्षणः तत्क्षणे भङ्गुराः उत्पत्युत्तरद्वितीये क्षणे एव विलयशीला भवन्तीति । एवं परित्यागाः = दानादयस्तु, निःसङ्गाः = निः नास्ति सङ्ग आसक्तिः येषु ते तथाविधाः भवन्तीति । हि = निश्चये ।

भा०—महापुरुषों का स्नेह आमरणान्त स्थिर होता है, कोप क्षणभङ्गुर होता है, दानादि स्वार्थरहित होते हैं ॥ १८१ ॥

इति श्रुत्वा लघुपतनको व्रते—धन्योऽसि मन्थर ! सर्वथा आश्रयणीयोऽसि ।

भा०—ऐसा मन्थर का वचन सुनकर लघुपतनक बोला—धन्य हो मन्थर ! तुम सब प्रकार से आश्रय करने योग्य हो ।

यतः—सत एव सतां नित्यमापदुद्धरणक्षमाः ।

गजानां पङ्कमग्नानां गजा एव धुरन्धराः ॥ १८२ ॥

अ०—सन्तः एव नित्यं सताम् आपदुद्धरणक्षमाः, पङ्कमज्ञानां गजानां गजाः एव धुरन्धराः (भवन्ति) । व्या०—सन्तः=साधुजनाः एव, सतां=साधुजनानाम्, आपदुद्धरणक्षमाः=आपदां विपत्तीनाम् उद्धरणम् अपनयनं तस्मिन् क्षमाः समर्थाः (भवन्तीति) । यथा हि-पङ्कनिमग्नानाम्=पङ्के कर्दमे निमग्नाः तेषां गजानां=हस्तिनाम्; (उद्धरणे=बहिः निष्कासने इति शेषः) गजाः=करिण एव धुरन्धराः=धूरं भारं धरन्तीति धुरन्धराः भवन्तीति ।

भा०—क्योंकि सत्पुरुष ही सत्पुरुषों की आपत्तियाँ दूर करने में समर्थ होते हैं । जैसे कीचड़ में फँसे हाथी को बाहर निकालने में हाथी ही समर्थ होते हैं ॥ १८२ ॥

अपरञ्च—श्लाघ्यः स एको भुवि मानवाना

स उत्तमः सत्पुरुषः स धन्यः ।

यस्यार्थिनो वा शरणागता वा

नाशाविभङ्गा विमुखाः प्रयान्ति ॥ १८३ ॥

अ०—भुवि यस्य (सकाशात्) अर्थिनो वा शरणागता वा आशाविभङ्गाः (सन्तः) विमुखाः न प्रयान्ति, स एकः मानवानां श्लाघ्यः, सः उत्तमः सत्पुरुषः, सः धन्यः । व्या०—भुवि=जगति, यस्य=ऐश्वर्यशालिनः जनस्य सकाशात्, अर्थिनः=याचकाः वा, शरणागताः वा=शरणम् आगताः गृहागता वा केऽपि जनाः, आशाविभङ्गाः=आशायाः प्राप्त्यभिलाषस्य विभङ्गः विफलता येषान्ते तथाविधा सन्तः, विमुखाः=पराङ्मुखाः, न प्रयान्ति=न गच्छन्ति सः एकः=अद्वितीयः मानवानां=मनुष्याणां मध्ये, श्लाघ्यः=प्रशंसास्पदम्, स एव च उत्तमः=श्रेष्ठ सत्पुरुषः=संश्रान्तौ पुरुषः । स एव च धन्यः सफलमनुजजन्मा भवतीति ।

भा०—जगत में जिस ऐश्वर्यशाली श्रेष्ठ मनुष्य के याचक तथा शरणागत जन आशा-भङ्ग हो जाने से लौट नहीं जाते वही ऐश्वर्यशाली जन मनुष्यों में श्लाघनीय है, वही उत्तम सत्पुरुष है, और वही धन्य है ॥ १८३ ॥

तदेवं ते स्वेच्छाहारविहारं कुर्वाणाः सन्तुष्टाः सुखं निवसन्ति स्म । अथ कदाचित् चित्राङ्गनामा मृगः केनाऽपि त्रासितस्तत्राऽऽगत्य मिलितः । तत्पश्चादायान्तं भयहेतुं सम्भाव्य मन्थरो जलं प्रविष्टः, मूषिकश्च विवरं गतः, काकोऽपि उड्डीय वृक्षाग्रमारुहः । ततो लघुपतनकेन सुदूरं निरूप्य भयहेतुर्न कोऽप्यवलम्बितः, पश्चात्-तद्वचनादागत्य पुनः सर्वं मिलित्वा तत्रैवोपविष्टः । मन्थरेणोक्तम्-भद्र मृग ! कुशलं ते ? स्वेच्छया उदकाद्याहारोऽनुभूयताम् । अत्रावस्थानेन वनमिदं सनाथीक्रियताम् ।

चित्राङ्गो ब्रूते—लुब्धकत्रासितोऽहं भवतां शरणमागतः । ततश्च भवद्भिः सह मित्रत्वमिच्छामि, भवन्तश्च अनुकम्पयन्तु मैत्र्येण ।

व्या०—तदेवं प्रकारेण, ते = हिरण्यकादयः, आहारविहारम् = आहारेण सहितः विहारः आहारविहारः स्वेच्छया आहारविहारस्तम्, कुर्वाणाः = आचरन्तः सन्तः, सन्तुष्टाः = सन्तोषान्विताश्च, सुखम् = आनन्दः यथा स्यात् तथा, निवसन्ति स्म । अयं = अनन्तरम्, कदाचित् = कस्मिंश्चित्काले, केनापि = केनचिद्ब्याधेन, त्रासितः = भयं नीतः, चित्राङ्गनामा मृगः = हरिणः, तत्र = मन्थरनिवासे, आगत्य मिलितः = सङ्गतः । तत्पश्चात् = तस्य मृगस्य पश्चात् पृष्ठोत्तरम्, आयान्तम् = आगच्छन्तम्, भयहेतुम् = भयस्य हेतुं कारणं व्याधरूपम्, सम्भाव्य = निर्धार्य मन्थरः = तन्नामा कूर्मः, जलं प्रविष्टः । मूषिकश्च, विवरं = विलम् गतः = प्रविष्टः । काकोऽपि = वायसोऽपि, उड्डीय = उत्प्लुत्य, वृक्षाग्रम् = वृक्षस्य अग्रं शाखाग्रम्, आरूढः = अधिष्ठितः, ततः लघुपतनकेन, काकेन सुदूरम् = अतिदूरं, निरूप्य = निरीक्ष्य, कोऽपि कश्चिदपि, भयहेतुः = भीतिकारणं, न अवलम्बितः = न अवलोकितः । पश्चात् तद्वचनात् = लघुपतनककाकस्य वचनात् भयाभावसूचकवाक्यात्, आगत्य पुनः सर्वे = कूर्मादयः, मिलित्वा = सङ्गम्य, तत्रैव स्थले उपविष्टाः = उपनिषेदुः । मन्थरेण = कच्छपेन उक्तम्—भद्र मृग ! = प्रिय सज्जनहरिण ! कुशलं ते ? = भवान् सकुशलोऽसि ? स्वेच्छया = यथेच्छम्, उदकाद्याहारः = उदकम् आदिर्यस्य सः उदकादिः एतादृशः आहारः = घासादिखाद्यम्, अनुभूयतां = गृह्यताम् । अत्र = मम गृहे, अवस्थानेन = निवासेन, वनमिदं = एतद्वनम्, सनाथीक्रियताम् = असनाथं नाथेन प्रियेण सहितं सनाथं क्रियताम् विधीयताम् । चित्राङ्गो ब्रूते = लुब्धकत्रासितः = लुब्धकेन व्याधेन त्रासितः भयं गमितः सन्नहम्, भवतां = कूर्मकाकमूषिकाणां शरणमागतः । ततश्च = तस्माद्धेतोः भवद्भिः = सर्वैः सह, मित्रत्वं = सख्यम्, इच्छामि । भवन्तश्च = यूयं सर्वे, मैत्र्येण = मैत्रीकरणेन, अनुकम्पयन्तु = अनुगृह्यन्तु ।

आ०—इस प्रकार वे कूर्मादि सब इच्छानुकूल आहार-विहार आदि करते हुए सन्तोष-पूर्वक सुख से निवास करते थे । एक बार चित्राङ्गनामक मृग किसी व्याध से भयभीत किया हुआ वहाँ आया । उस मृग के पीछे आते हुए भय के हेतु को समझकर मन्थर जल में घुस गया, मूषिक विल में घुस गया, काक उड़कर पेड़ पर बैठ गया । उसके बाद लघुपतनक काक ने दूर तक देखा, लेकिन भय का हेतु कोई दिखाई नहीं पड़ा, तब काक के कहने से वे सब फिर से मिलकर बैठे । मन्थर ने कहा—भद्र मृग ! तुम कुशल से हो ? अपनी इच्छा के अनुसार जल भोजनादि ग्रहण करो और यहाँ रहकर इस वन को सनाथ करो । चित्राङ्ग ने कहा—व्याध से भयभीत होकर मैं आपकी शरण में आया हूँ और आपके साथ मित्रता करना चाहता हूँ । आप सब मित्रता स्वीकार का अनुग्रह कीजिए ।

यतः—लोभाद्वाऽथ भयाद्वाऽपि यस्त्यजेच्छरणागतम् ।

ब्रह्महत्यासमं तस्य पापमाहुर्मनीषिणः ॥ १८४ ॥

भा०—यः लोभाद्वा अथ भयाद् वा अपि शरणागतं त्यजेत्, मनीषिणः तस्य ब्रह्महत्यासमं पापम् आहुः । व्या०—यः ऐश्वर्यशाली जनः, लोभाद्वा=द्रव्यादि-प्रलोभनेन, अथवा भयाद्=महत्कृतभीतिहेतोर्वा, अपि, शरणागतम्=शरणम् आगतः तम्, स्वाश्रयविश्वस्तं जनम्, त्यजेत्=जह्यात्, तादृशजनरक्षणं न कुर्या-दित्यर्थः । मनीषिणः=मनस्विनः बुद्धिमन्तः जनाः, तस्य=अरक्षकस्य जनस्य, ब्रह्महत्यासमं=ब्राह्मणस्य हत्या वधः हननं तेन समं, पापं=दुष्कृतं दुरितम्, आहुः=कथयन्ति ।

भा०—जो पुरुष (समर्थ होने पर भी) लोभ से अथवा भय से शरणागत का रक्षण नहीं करता है विद्वान् लोगों ने उसको ब्रह्महत्या के समान पाप कहा है ॥ १८४ ॥

हिरण्यकोऽप्यवदत्—मित्रत्वं तावदस्माभिः सह, अयत्नेन निष्पन्नं भवतः ।

भा०—हिरण्यक ने कहा—अनायास ही हमारे साथ तुम्हारी मित्रता हुई ।

यतः—औरसं कृतसम्बन्धं तथा वंशक्रमाऽऽगतम् ।

रक्षकं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥ १८५ ॥

भा०—औरसं कृतसम्बन्धं तथा वंशक्रमागतं व्यसनेभ्यश्च रक्षकम् (इति) चतुर्विधं मित्रं ज्ञेयम् । व्या०—औरसम्=उरसः जातं शरीरसम्बन्धादुत्पन्नम् अपत्यादिकम्, कृतसम्बन्धं=कृतः नूतनो विहितः सम्बन्धः विवाहादिरूप आभाषणपूर्वकत्वरूपो वा येन तत् तादृशम्, तथा वंशक्रमागतं=वंशस्य कुलस्य यः क्रमः परम्परा, तेन सह आगतम्, व्यसनेभ्यश्च=आकास्मिकाऽऽपन्नश्च रक्षकं=रक्षणकारि इत्येवं चतुर्विधं=चतुष्प्रकारं, मित्रं=सुहृद् ज्ञेयं=बोध्यमिति ।

भा०—मित्र चार प्रकार के होते हैं—एक अपना पुत्र-प्रपौत्रादि, दूसरा विवाहादि सम्बन्धवाले सम्बन्धी जन, तीसरा वंश परम्पराओं से चले आते पड़ोसी आदि, चौथा आकास्मिक आपत्तियों से बचाने वाले, ये चार मित्र हैं ॥ १८५ ॥

तदत्र भवता स्वगृहनिर्विशेषेण स्थीयताम् । तच्छ्रुत्वा मृगः सानन्दो भूत्वा कृतस्वेच्छाऽऽहारः पानीयं पीत्वा जलासन्नवटत-च्छायायामुपविष्टः ।

व्या०—तत्=तस्मात् मित्रत्वरूपहेतोः, स्वगृहनिर्विशेषेण=स्वस्य निजस्य तव गृहात् निः नास्ति विशेषः भेदो यस्य सः तेन स्वगृहभेदभावशून्येनेत्यर्थः । भवता=त्वया, अत्र स्थीयतां=स्थितिः निवासः क्रियतामित्यर्थः । तत्=हिरण्यकस्य वचनम्,

श्रुत्वा, मृगः=चित्राङ्गनामा हरिणः, सानन्दः=आनन्दपूर्णः भूत्वा, कृतस्वेच्छाहारः=कृतः अनुष्ठितः स्वस्य इच्छया आहारः भोजनं येन सः यथेच्छं भोजनं कृतवैत्यर्थः । पानीयं=जलम्, पीत्वा, जलासन्नवटतृच्छायायाम्=जलस्य आसन्नः समीपवर्ती यः वटतरुः न्यग्रोधवृक्षस्तस्य छायायाम्, उपविष्टः=निषसाद ।

भा०—इसलिये अपना घर मानकर तुम यहाँ ही रहो । हिरण्यक के इस वचन को सुनकर वह मृग आनन्दित हुआ, और यथेष्ट भोजन करके पानी पी के जल के समीपस्थ वटवृक्ष की छाया में बैठ गया ।

अथ मन्थरो व्रूते—सखे मृग ! केन त्रासितोऽसि ? अस्मिन्निर्जने वने कदाचित् किं व्याधाः सञ्चरन्ति ? मृगेण उक्तम्—‘अस्ति कलिङ्गविषये रुक्माङ्गदो नाम नृपतिः, स च दिग्विजयव्यापारक्रमेण आगत्य चन्द्रभागानदीतीरे समावेशितकटकौ वर्तते, प्रातश्च तेनाऽत्रागत्य कर्पूरसरःसमीपे भवितव्यम्’ इति व्याधानां मुखात् किंवदन्ती श्रूयते, तदत्रापि प्रातरवस्थानं भयहेतुकमित्यालोच्य यथा कार्यं तथा आरभ्यताम् । तच्छ्रुत्वा कूर्मः सभयमाह—‘मित्र ! जलाशयाऽन्तरं गच्छामि’ । काकमृगावपि उक्तवन्तौ—‘मित्र ! ‘एवमस्तु’ हिरण्यको विमृश्याऽब्रवीत्—पुनर्जलाशये प्राप्ते मन्थरस्य कुशलम्, स्थले गच्छतोऽस्य का विधा ?

व्या०—मन्थरः=मन्थरनामा कूर्मः, व्रूते=कथयति । सखे मृग ! केन=व्याधादिना, त्रासितः=त्रासं प्रापितः, असि=भवसि ? अस्मिन्निर्जने=मनुष्यरहिते, वने=अरण्ये, व्याधाः=लुब्धकाः, कदाचित्=कस्मिन्नपि काले, सञ्चरन्ति=परिभ्रमन्ति, किम्=प्रश्ने । मृगेण=चित्राङ्गेण उक्तम्—कलिङ्गविषये=कलिङ्ग इति नाम्ना ख्यातः विषयः देश तस्मिन्, रुक्माङ्गदनामा भूपतिः=राजा, अस्ति=विद्यते, स च राजा, दिग्विजयव्यापारक्रमेण=दिशां प्राच्यादिस्थदेशानां विजयस्य स्वायत्तीकरणस्य व्यापारः अनुष्ठानं तस्य क्रमः परम्परा तेन, आगत्य=समेत्य चन्द्रभागानदीतीरे=‘चन्द्रभागा’ नामनद्याः तीरे=तटप्रदेशे, समावेशितकटकः=समावेशितः सन्निवेशितः कटकः शिविरो येन सः तथाविधः सन्, वर्तते, प्रातश्च=आगामिनि प्रातःकाले तेन=राज्ञा, अत्र=अस्मिन् वने, आगत्य=समेत्य, कर्पूरसरःसमीपे=कर्पूरसरसः समीपे निकटे, भवितव्यम् इति=इत्येवंरूपो, व्याधानां=लुब्धकानाम्, मुखात्, किंवदन्ती=गाथा, श्रूयते=मया आकर्ण्यते । तत्=तस्माद्धेतोः प्रातः=आगामिनि प्रातःसमये, अत्राऽपि एतस्मिन्नावसेऽपि, अवस्थानं=स्थितिः भयहेतुकम्=भयं हेतुर्यस्य तत् भयफलकमित्यर्थः । इत्यालोच्य, यथा=

येन प्रकारेण, कार्यं = कर्तुं योग्यं तथा आरभ्यतां = विधीयताम्, तच्छ्रुत्वा, कूर्मः = मन्थरः सभयं = भयभीतः सन् आह—मित्र हरिण ! जलाशयाऽन्तरम् = अन्यः जलाशय इति जलाशयाऽन्तरम् अपरं जलहृदं, गच्छामि = अपसरामि । ततः काकमृगौ अपि = काकश्च मृगश्च तौ अपि, उक्तवन्तौ = अभिहितवन्तौ मित्र ! कूर्म ! एवमस्तु = यथा कथयसि तथाऽन्यत्र गमनं कुरु, हिरण्यकः = मूषिकः, विमृश्य = दीर्घं विचार्य, अब्रवीत्—पुनः जलाशये = तडागे, प्राप्ते = अधिगते सति एव, मन्थरस्य = कूर्मस्य, कुशलं = चेमम् भविष्यति । स्थले = स्थलमार्गेण जलाशयान्तरं गच्छतः अस्य = कूर्मस्य, का विधा ? = मध्ये का दशा भविष्यतीति ? (अर्थात् स्थले कथं गन्तुं पारयिष्यति)

भा०—मन्थर ने कहा—सखे मृग ! किससे भयभीत हुए हो ? क्या इस निर्जन वन में व्याध लोग आते हैं ? मृग ने कहा—‘कलिङ्गदेश में रुक्माङ्गदनाम का राजा है, वह दिग्विजय करता हुआ चन्द्रभागा नदी के किनारे पर शिविर डालकर ठिका है । प्रातःकाल इस वन में कर्पूरसरोवर के समीप में आवेगा’ ऐसी व्याधों की किवदन्ती सुनी है, इसलिये सुबह यहाँ पर भी रहना भयजनक है । सो आप विचार करके जैसा करना हो वसा कीजिये । यह सुनकर कूर्म भयभीत होकर बोला—मित्र मृग ! मैं तो दूसरे जलाशय में जाता हूँ । काक और मृग दोनों ने कहा—मित्र कूर्म ! ‘जैसे हो करो ।’ पर हिरण्यकने विचारपूर्वक कहा—मन्थर जलाशय में पहुँचने पर सुखी होगा । लेकिन पृथिवी पर जाते हुए इसका क्या हाल होगा ?

यतः—अम्भांसि जलजन्तूनां दुर्गं दुर्गनिवासिनाम् ।

स्वभूमिः श्वापदादीनां राज्ञां सैन्यं परं बलम् ॥ १८६ ॥

अ०—जलजन्तूनाम् अम्भांसि, दुर्गनिवासिनां दुर्गम्, श्वापदादीनां स्वभूमिः, राज्ञां सैन्यं, च परं बलं भवति । व्या०—जलजन्तूनाम् = जलस्य जन्तवः प्राणिनः तेषाम्, जलचराणामित्यर्थः । अम्भांसि = जलानि एव परं बलं भवति । दुर्गनिवासिनां = दुर्गं कोट्ट कोट्टमध्ये निवसन्ति दुर्गनिवासिनस्तेषाम्, दुर्गं = कोट्ट एव परं बलं भवति । श्वापदादीनां = शुनः पदमिव पदं येषान्ते श्वापदाः व्याघ्रादयः ते आदयो येषान्ते इति श्वापदादयः व्याघ्रादयो वनवासिनः मूषिकादयश्च विलवासिनस्तेषामित्यर्थः । स्वभूमिः = स्वेषां भूमिः निवासस्थलम्, तदेव परं बलं भवति, राज्ञां = नृपाणां, सैन्यं बलं भवतीति ।

भा०—जलजन्तुओं का परम बल जल ही है, किला के निवासियों का बल किला ही होता है, हिंस्र प्राणियों का बल अपना निवास स्थान ही है, और राजाओं का बल सैन्य ही होता है ॥ १८६ ॥

अथाप्युपायश्चिन्त्यताम् । तथा चोक्तम्—

फिर भी उपाय ढूँढ़ना चाहिए । कष्ट भी है—

उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः ।

शृगालेन हतो हस्ती गच्छता पङ्कवर्त्मना ॥ १८७ ॥

अ०—उपायेन हि यच्छक्यं तत् पराक्रमैः न शक्यम्, शृगालेन पङ्कवर्त्मना गच्छता (सता) हस्ती हतः । व्या०—उपायेन = साम-दान-भेद-दण्ड-मायेन्द्र-जालादिप्रयोगेण, हि = निश्चये यत् = यत् कर्तुं शक्यं = लब्धुं योग्यं भवति, तत् पराक्रमैः शौर्यादिकरणेनाऽपि, न शक्यं = साधितुं लब्धुं न योग्यं न भवतीति । तथा हि-शृगालेन = केनचित् जम्बुकेन पङ्कवर्त्मना = पङ्कस्य कर्दमस्य वर्त्मना मार्गेण कर्दमप्रचुरमार्गमाश्रित्येत्यर्थः । गच्छता = व्रजता, (सता महाबलोऽपि) हस्ती = करी, हतः = विनाशित इति ।

भा०—उपाय से जो साध्य होता है वह पराक्रम से नहीं होता । शृगाल ने कीचड़ वाले मार्ग में चल कर हाथी को भी मारा था ॥ १८७ ॥

तद्यथा—

कथा ६

अस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलको नाम हस्ती । तमवलोक्य सर्वे शृगालाश्चिन्तयन्ति स्म 'यद्ययं केनाऽप्युपायेन म्रियते, तदाऽस्माकम् एतेन देहेन मासचतुष्टयस्य स्वेच्छाभोजनं भवेत्' । ततस्तन्मध्यादेकेन वृद्धशृगालेन प्रतिज्ञा कृता—'मया बुद्धिप्रभावादस्य मरणं साधयितव्यम्' अनन्तरं स वञ्चकः कर्पूरतिलकसमीपं गत्वा साष्टाङ्गपातं प्रणम्योवाच—'देव ! दृष्टिप्रसादं कुरु । हस्ती ब्रूते—'कस्त्वम् ? कुतः समयातः ?' । साऽवदत् 'जम्बुकोऽहं सर्वैर्वनवासिभिः पशुभिमिलित्वा भवत्सकाशं प्रस्थापितः, यद्विना राज्ञा स्थातुं न युक्तम्, तदत्राऽटवीराज्येऽभिषेक्तुं भवान् सर्वस्वामिगुणोपेतो निरूपितः ।

व्या०—ब्रह्मारण्ये = 'ब्रह्म' नास्ति वने, कर्पूरतिलक इति नाम्ना ख्यातः, हस्ती = करी, अस्ति = वर्तते । सर्वे शृगालाः = तद्वनस्था जम्बुकाः, चिन्तयन्ति स्म = मन्त्रणां कुर्वन्ति स्म—यदि अयं = हस्ती, केनाऽपि उपायेन, म्रियते = मरणं यास्यति, तदा अस्माकं = वनवासिनाम्, एतेन हस्तिनः देहेन, मासचतुष्टयस्य = मासानां चतुष्टयं तस्य, मासचतुष्टयपर्यन्तमित्यर्थः । स्वेच्छाभोजनम् = स्वेषाम् इच्छास्तासाम् अनुरूपं भोजनमिति स्वेच्छाभोजनम्, भवेत् = स्यात् । ततः = इत्येवं मन्त्रणाऽनन्तरम्, तन्मध्यात् = तेषां शृगालानां मध्यात्, एकेन वृद्धशृगालेन = वृद्धश्चासौ शृगालस्तेन, प्रतिज्ञा कृता, मया बुद्धिप्रभावात् = बुद्धेः प्रभावः चातुर्यं

तस्मात्, अस्य = हस्तिनः, मरणं = निधनम्, साधयितव्यं = दृष्टयितव्यम्, अनन्तरम् = प्रतिज्ञां कृत्वेत्यर्थः । स वज्रकः = धूर्तः वृद्धशृगालः कर्पूरतिलकनाम्नः हस्तिनः समीपं = पुरःप्रदेशं गत्वा, साष्टाङ्गपातम् = अष्टाङ्गैः करद्वयपादद्वयहृदयहस्तद्वयललाटात्मकैः सहितः भूमिस्पर्शपूर्वकः पातो यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथा, प्रणम्य = दण्डवन्नमस्कारं विधाय, उवाच = देव ! = स्वामिन् ! दृष्टिप्रसादं = दृष्ट्या अवलोकनेन, प्रसादं = पवित्रं प्रसन्नतां वा, कुरु = क्षिपेहि । हस्ती ब्रूते = कस्त्वम् = त्वं जात्यादिना कुलपरिचयेन च कः असि ? कुतः ? = कस्मात् स्थानात् कस्माच्च हेतोः समायातः आगतोऽसि ? । सः वृद्धशृगालः अवदत् = जम्बुकः = शृगालः, अस्मीति शेषः, अथ च सर्वैः = समस्तैः वनवासिभिः = वने वसन्ति इति वनवासिनः तैः, पशुभिः = श्वापदैः, मिलित्वा = सम्भूय, भवत्सकाशं = भवतः सन्निधौ, प्रस्थापितः = प्रेषितः, अस्मीति शेषः । यद् यस्माद्धेतोः, राज्ञा विना = नृपतिमन्तरेण, अनृपतिना राज्येन स्थातुं = व्यवस्थातुं, न युक्तं भवतीति । तत् = तस्माद्धेतोः, अत्र = एतस्मिन्, अटवीराज्ये = अटव्याः = वनस्थल्याः राज्ये = राज्यसिंहासने, अभिषेक्तुम् = राजत्वेन स्वीकर्तुम्, सर्वस्वामिगुणोपेतः = सर्व, च ते स्वामिनः राज्ञः गुणाः शौर्यदयादयस्तैरुपेतः, अत एव भवान् = त्वमेव, निरूपितः = निर्धारितः ।

भा०—‘ब्रह्म’ वन में ‘कर्पूरतिलक’ नाम का हाथी रहता था, उसको देखकर सब शृगालों ने विचार किया—‘किसी उपाय से इस हाथी का मरण हो जाय तो इसके शरीर से अपने सब का चार मास पर्यन्त यथेष्ट भोजन चलेगा’ । यह सुनकर उस शृगाल में से एक वृद्ध शृगाल ने प्रतिज्ञा की कि ‘मैं बुद्धि की चतुरता से इसकी हत्या करा दूँगा ।’ उसके बाद वह धूर्त शृगाल ‘कर्पूरतिलक’ हस्ती के पास जाकर साष्टाङ्ग दण्डवत् प्रणाम करके बोला—‘देव ! दृष्टिपात करने से मुझे अनुगृहीत करिए ।’ हस्तीने कहा—‘तुम कौन और क्यों आये हो ?’ शृगाल बोला—‘मैं जम्बुक हूँ, और सभी वनवासी पशुओं ने मिलकर आपके पास मुझे भेजा है, क्योंकि राजा विना राज्य नहीं चल सकता है । इसलिये इस वनस्थली के राजसिंहासन पर अभिषेक करने योग्य सर्वराजगुणों से युक्त आप ही निर्धारित किये गये हैं ।’

यतः—कुलाचारजनाऽऽचारैरतिशुद्धः प्रतापवान् ।

धार्मिको नीतिकुशलः स स्वामी युज्यते भुवि ॥ १८८ ॥

अ०—(यः) कुलाचारजनाचारः अतिशुद्धः प्रतापवान्, धार्मिकः नीतिकुशलः, (भवति) सः भुवि स्वामी युज्यते । न्या०—यः = पुरुषः कुलाचारजनाचारैः कुलस्य आचाराः वंशागतरीतयः जनस्य आचाराः लोकव्यवहारगतरीतयः तैः अतिशुद्धः = कलङ्करहितः, प्रतापवान् = ऐश्वर्यशाली प्रभावशाली चेत्यर्थः । धार्मिकः धर्मनिष्ठः, नीतिकुशलः = नीतिशास्त्रनिपुणश्च भवति । सः = तादृशः, पुरुषः, भुवि = जगत्याम्, स्वामी = राजा नरपतिः, युज्यते = (जनः) नियुज्यते ।

भा—कुलाचार से तथा लोकाचार से अतिशुद्ध, प्रतापी, धामक, नीतिकुशल जो हों वे ही पृथिवी में राजा के योग्य हैं ॥ १८८ ॥

अपरब्रपश्य—

राजानं प्रथमं विन्देत् ततो भार्या ततो धनम् ।

राजन्यसति लोकेऽस्मिन् कुतो भार्या कुतो धनम् ? ॥ १८९ ॥

अ०—प्रथमं राजानं विन्देत्, ततः भार्याम्, ततः धनम्, अस्मिन् लोके राजनि असति, भार्या कुतः ? धनं च कुतः ? । व्या०—प्रथमम् = आदौ, राजानं = नरपतिम्, विन्देत् = आश्रयेत्, ततः भार्या = पत्नीम्, विन्देत् = गृहीयात्, ततः धनं, विन्देत् = उपाजयेत्, अस्मिन् लोके = संसारे, राजनि = नृपतौ, असति = अबिद्यमाने सतीत्यर्थः, राजानुशासनमन्तरेणेति यावत् । भार्या = पत्नी, कुतः = कुत्र रक्षिता स्यात्, धनं च कुतः ? द्रव्यमपि कथं रक्षितं भवेत् ? उभयरक्षा राजाधीना इति भावः ।

भा०—प्रथम राजा का आश्रय होना चाहिये, उसके बाद स्त्री का ग्रहण करना चाहिये और तब धन कामना चाहिये । राज्य में राजा का अनुशासन यदि न हो, तो स्त्री तथा द्रव्य सब शत्रुओं से सुरक्षित कैसे रह सकते हैं ? ॥ १८९ ॥

अन्यच्च—पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः ।

विकलेऽपि हि पर्जन्ये जीव्यते न तु भूपतौ ॥ १९० ॥

अ०—पृथिवीपतिः पर्जन्य इव भूतानाम् आधारः, हि पर्जन्ये विकलेऽपि जीव्यते, न तु भूपतौ । व्या०—पृथिवीपतिः = पृथिव्याः पतिः, राजा, पर्जन्य इव = मेघ इव, भूतानां = प्राणिनाम्, आधारः = जीवनं रक्षको वा भवतीति । हि = यतः, तत्र पर्जन्ये = मेघे, विकलेऽपि कदाचित् अवर्षत्यपि, लोकैः जीव्यते । तु = किन्तु, भूपतौ = राजनि, विकले = विनष्टे सति, न जीव्यते ।

भा०—राजा मेघ की तरह प्राणिमात्र का आधार है, उसमें भी मेघ के बिना कथञ्चित् जीवन सुरक्षित चला सकते हैं, किन्तु राजा के बिना नहीं ॥ १९० ॥

किञ्च—नियतविषयवर्ती प्रायशो दण्डयोगा-

जगति परवशेऽस्मिन् दुर्लभः साधुवृत्तः ।

कृशमपि विकलं वा व्याधितं वाऽधनं वा

पतिमपि कुलनारी दण्डभीत्याऽभ्युपैति ॥ १९१ ॥

अ०—अस्मिन् परवशे जगति (सत्येव) प्रायशः दण्डयोगात् नियतविषयवर्ती (भवति) साधुवृत्तस्तु दुर्लभः (भवति) कुलनारी दण्डभीत्या कृशमपि विकलं वा व्याधितं वा अधनं वा पतिम् अभ्युपैति । व्या०—अस्मिन् = रागद्वेषप्रयुक्ते, जगति = संसारे, परवशे = कामलोभाद्यधीने, प्रायशः = प्रायेण, दण्डयोगात् = दण्डस्य शासनस्य योगः भयागमनं तस्मात्, नियतविषयवर्ती = नियते नीतियुक्ते विषये व्यवहारे

वर्तते यः स नियतविषयवर्ती, (जनसमुदाय इति शेषः) भवति । यतः लोके साधुवृत्तस्तु = साधु समीचीनम् वृत्तम् आचरणं यस्य सः एतादृशस्तु जनः दुर्लभः = न लभ्यते । कुलनारी = कुलोत्पन्ना रूपगुणादिमती अपि नारी, दण्डभीत्या = राज-शासनभयेन, कृशं = निर्बलम् अपुष्टशरीरम्, विकलं = केनचित् इन्द्रियेण शून्यं काणं वा वधिरं वा कुरूपं वेति, व्याधितं = कफादिरोगग्रस्तं वा, अधनं = निर्धनं वा पतिम् अभ्युपैति = स्वभर्तारं स्वीकुरुते ।

भा०—वह काम-लोभादि दोष के अधीन संसार प्रायशः दण्डके भय से ही अपने-अपने पदार्थों में संतोष मान कर चलता है, क्योंकि साधु आचरणवाले दुर्लभ होते हैं । कुलनारी भी दण्ड के भय से कृश, विकलाङ्ग, रोगी, निर्धन, ऐसे पति की सेवा करती है ॥ १९१ ॥

तद् यथा लग्नवेला न चलति तथा कृत्वा सत्वरमागम्यतां देवेन । इत्युक्त्वा उत्थाय चलितः । ततोऽसौ राज्यलोभाऽऽकृष्टः कर्पूरतिलकः शृगालदर्शितवर्त्मना धावन् महापङ्के निमग्नः । हस्तिना उक्तम्—‘सखे शृगाल ! किमधुना विधेयम् ? महापङ्क पतितोऽहं म्रिये, परावृत्य पश्य ? शृगालेन विहस्य उक्तम्—‘देव ! मम पुच्छाग्रे हस्तं दत्त्वा उत्तिष्ठ’ यस्मात् मद्बिधस्य वचसि त्वया विश्वासः कृतः तस्य फलमेतत् । तदनुभूयताम् अशरणं दुःखम् ।

व्या०—तत् = तस्मात्, यथा यावत्, लग्नवेला = लग्नस्य राज्याभिषेकमुद्घो-
र्तस्य समयः, न चलति = न अतिवर्तते, तथा = तेन प्रकारेण कृत्वा, सत्वरं = शीघ्रम्,
आगम्यतां देवेन, इत्युक्त्वा, उत्थाय (वृद्धशृगालः) चलितः = गन्तुं प्रवृत्तः । ततः
राज्यलोभाऽऽकृष्टः = राज्यस्य लोभेन आकृष्टः आहतबुद्धिः असौ कर्पूरतिलकनामा
हस्ती, शृगालदर्शितवर्त्मना = शृगालेन प्रदर्शितं यत् वर्त्म = कपटमार्गः तेन, धावन्-
सवेगं गच्छन् सन्, महापङ्के = गम्भीरकर्दमे, निमग्नः = पतितः । ततः हस्तिना
उक्तम् = सखे शृगाल ! अधुना = इदानीम्, किं विधेयं = निष्कासनोपायः कः अनु-
ष्ठेयः ? परावृत्य पश्य = प्रत्यावृत्य अवलोक्य, अहं महापङ्के पतितः सन् म्रिये =
मरणनिकटो भवामि । ततः शृगालेन विहस्य उक्तम् = देव ! मम पुच्छस्य अग्रे
बालधिप्राप्ते, हस्तं = शुण्डां, दत्त्वा, उत्तिष्ठ = उत्थितो भव । यस्माद्धेतोः मद्बिधस्य =
मादृशस्य धूर्तस्य, वचसि = वाक्ये, त्वया विश्वासः = विश्रम्भः कृतः, तस्य = विश्वा-
सस्य, एतत् पङ्कनिमग्नतारूपं = फलम् अवगच्छ । तदेतत् अशरणं = न विद्यते
शरणम् उद्धारकः कश्चिदपि यस्य, एतादृशम्, दुःखम्, अनुभूयताम् = भुज्यताम् ।

भा०—इसलिये जब तक मुहूर्त का समय न चला जाय आपको वहाँ पहुँचना चाहिए
ऐसा कहकर वह शृगाल उठकर चला और राज्य के लोभवाला ‘कर्पूरतिलक’ हाथी भी
शृगाल के बताये हुए मार्ग से दौड़ते-दौड़ते गहरे कीचड़ में फँस गया ! हाथी ने कहा—

मित्र शृगाल ! अब क्या करूँ, मैं गहरे कीचड़ में फँसकर मरता हूँ । शृगाल ने इस कर कहा—देव ! मेरी पूँछ को सूँड़ से पकड़ कर निकल आओ । मेरे जैसे धूर्त के वचन में तुमने विश्वास किया इसका यह फल है, अब अनिवार्य दुःख का भोग करो ।

तथा चोक्तं—यदाऽसत्सङ्गरहितो भविष्यसि भविष्यसि ।

यदाऽसज्जनगोष्ठीषु पतिष्यसि पतिष्यसि ॥ १९२ ॥

व्या०—(अन्वयो यथाश्रुतः) यदा=यस्मिन् काले, असत्सङ्गरहितः=असतो दुष्टानां सङ्गः प्रसङ्गः तेन रहितः शून्यः, भविष्यसि, तदा भविष्यसि=जीवनं धारयिष्यसीत्यर्थः । यदा तु-असज्जनगोष्ठीषु=असज्जनानां धूर्तानां गोष्ठीषु=वार्तासु, पतिष्यसि=विश्वासं करिष्यसि, तदा पतिष्यसि=महादुःखगते पतिष्यसीति ।

भा०—जब तक दुष्टों के संग से बचते हो तब तक जीवन श्रेष्ठता से चलता है, जब दुष्ट के सङ्ग में पड़ जाते हो तब फिर एक रीति से अधोगति होती है ॥ १९२ ॥

ततो महापङ्के निमग्नो हस्ती शृगालैर्भक्षितः । अतोऽहं ब्रवीमि—
'उपायेन हि यच्छक्यम्' (१८७) इत्यादि ।

भा०—उसके बाद गहरे कीचड़ में फँसकर मरे हुए हाथी को शृगालों ने खूब खाया । इसलिये मैं कहता हूँ कि—'उपाय से जो शक्य है' इत्यादि ।

ततस्तद्धितवचनमवधीर्य महता भयेन विमुग्ध इव मन्थरस्तज्जलाशयमुत्सृज्य प्रचलितः । तेऽपि हिरण्यकादयः स्नेहादनिष्टं शङ्कमानास्तमनुजग्मुः । ततः स्थले गच्छन् केनाऽपि व्याधेन वने पर्यटता स मन्थरः प्राप्तः, स च तं गृहीत्वा उत्थाय धनुषि बद्ध्वा 'धन्योऽस्मि' इत्यभिधाय भ्रमणक्लेशात् क्षुत्पिपासाकुलः स्वगृहाभिमुखं प्रयातः । अथ ते मृगवायसमूषिकाः परं विषादमुपगताः तमनुगच्छन्ति स्म । ततः हिरण्यको विलपति—

व्या०—ततः=तदनन्तरम्, तद्धितवचनम्=तस्य हिरण्यकस्य हितं हितकरं वचनम्, अवधीर्य=अवज्ञाय, महता भयेन, विमुग्धः मोहङ्गतः इव, मन्थरः=कूर्मः, तज्जलाशयमुत्सृज्य=तत्प्राचीनं जलस्य आशयं तडागम्, उत्सृज्य=विहाय प्रचलितः प्रस्थितः । ते हिरण्यककाकमृगाः अपि अनिष्टं=भावविपत्तिम्, आशङ्कमानाः=सन्दिहानाः सन्तः स्नेहात्=मित्रप्रेम्णा, तं=कूर्मम्, अनुजग्मुः । ततः स्थले=पृथिव्याम्, गच्छन् स मन्थरः=कूर्मः, केनाऽपि वने पर्यटता व्याधेन, प्राप्तः=इष्टः, स च व्याधः तं=मन्थरं, गृहीत्वा=उत्थाय, धनुषि=धनुष्प्रान्ते बद्ध्वा, 'धन्योऽस्मि' 'सद्भाग्योऽस्मि' इति अभिधाय=उच्चार्य, भ्रमणक्लेशात्=वनादन-परिश्रमात्, क्षुत्पिपासाऽऽकुलः=क्षुच्च पिपासा च क्षुत्पिपासे ताभ्याम् आकुलः=

व्यासः सन्, स्वगृहभिमुखं = स्वस्य निजस्य यद् गृहं निवासपुरं, तस्य अभिमुखं, प्रयातः = प्रस्थितः । अथ = अनन्तरम्, मृगवायसमूषिकाः, परम् = अत्यन्तं, विषादं = शोकम्, उपगताः (सन्तः), तं = कूर्महर्तारं व्याधम्, अनुगच्छन्ति स्म = अनुजग्मुः । ततः हिरण्यकः मूषिकराजः, विलपति = विलापं साऽऽक्रन्दन-विलपनं करोति—

भा०—हिरण्यक के हितकारी वचन को न मानकर बड़े भय से मुग्ध होकर मन्थर उस जलाशय को छोड़कर चल दिया, तब हिरण्यक, काक तथा मृग भी 'कूर्म अवश्य दुखी होगा' ऐसा समझकर स्नेह के वश में होकर पीछे पीछे चले । अनन्तर पृथिवी में चलते हुए मन्थर को जङ्गल में घूमने वाले किसी व्याध ने देखकर पकड़ लिया और धनुष में बांध कर 'बाह खूब अच्छा हुआ' ऐसा बोलकर भ्रमण करने से क्षुधा-पिपासा से व्याकुल होने के कारण जल्दी से घर को चल दिया । यह देखकर मृग, काक, मूषिक तीनों बड़े शोकातुर होकर व्याध के पीछे-पीछे जाने लगे और हिरण्यक विलाप करने लगा—

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।

तावद् द्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥१९३॥

भा०—अहम् अर्णवस्य पारमिव यावत् एकस्य दुःखस्य अन्तं न गच्छामि, तावद् मे द्वितीयं समुपस्थितम् । छिद्रेषु अनर्थाः बहुलीभवन्ति । व्या०—अहम् अर्णवस्य = समुद्रस्य, पारम् = अपरतीरम् इव = यथा, न गम्यते, तद्वत् एकस्य दुःखस्य = कूर्ममित्रवियोगस्य वा स्वधननाशात्मकस्य वा चित्रग्रीवबन्धनजनितस्य कष्टस्य वा अन्तम् = अवसानं विस्मरणमिति यावत् । न गच्छामि = न प्राप्नोऽस्मि, तावत् = तन्मध्ये एव, मे द्वितीयं = कूर्मबन्धनात्मकं दुःखम्, उपस्थितम् । यतः छिद्रेषु = रन्ध्रेषु सत्सु, अनर्थाः = आपत्तयः, बहुलीभवन्ति = बहुप्रकारका भवन्ति इति ।

भा०—समुद्र के अन्त के समान एक दुःख (धननाश अथवा चित्रग्रीव का बन्धन अथवा कूर्म का वियोग) का अन्त नहीं हुआ उतने में मुझे दूसरा दुःख (कूर्म-बन्धन) भी उपस्थित हुआ क्योंकि छिद्र, अवसर वा मौका मिलने पर बहुत से अनर्थ (दुःख) होते हैं ॥ १९३ ॥

स्वभावजं तु यन्मित्रं भाग्येनैवाभिजायते ।

तदकृत्रिमसौहार्दमापत्स्वपि न मुञ्चति ॥ १९४ ॥

भा०—यत्, स्वभावजं मित्रं भाग्येनैव अभिजायते, तत् तु अकृत्रिमसौहार्दम् (मित्रम्) आपत्सु अपि न मुञ्चति । व्या०—यत् स्वभावजं = स्वभावेन निसर्गेण, एव निष्पन्नं, मित्रं = सुहृत्, भाग्येन = प्राक्सञ्चितपुण्येन एव, अभिजायते = स्वयोगं गतं भवति । तत् तु = तादृशस्वाभाविकमित्रन्तु, अकृत्रिमसौहार्दं = न कृत्रि-

मम अकृत्रिमं तादृशं यत् सौहार्दं प्रेमभावः तत्, (कर्म) आपत्सु अपि—महतीषु आपत्सु प्राप्तासु अपि, न मुञ्चति = न परित्यजति ।

भा०—जो स्वभाविक मित्र है वह माय्य से मिलता है । वह मित्र अकृत्रिम (स्वाभाविक) मित्रता को वही आपत्तियों में भी नहीं छोड़ता ॥ १९४ ॥

अपि च—न मातरि न दारेषु न सोदर्यं न चाऽऽत्मजे ।

विश्वासस्तादृशः पुंसां यादृङ्मित्रे स्वभावजे ॥ १९५ ॥

अ०—पुंसां स्वभावजे मित्रे यादृक् विश्वासः (भवति) तादृशः न मातरि न दारेषु न सोदर्यं न च आत्मजे (भवति) । व्या०—पुंसां = पुरुषाणाम् स्वभावजे स्वभावेन जायते इति स्वभावजम् = अकृत्रिमम् तस्मिन्, मित्रे = सुहृदि, यादृक् = यादृशः, विश्वासः भवति, तादृशः = तादृक्, विश्वासः, न मातरि = विशेषेण मान्यते या सा माता तस्यां जनन्याम्, न भवति । न दारेषु = पत्न्यामपि न भवति । न सोदर्यं = समाने एकस्मिन् उदरे शयितः, सोदर्यः भ्राता तस्मिन्, न भवति । न आत्मजे = आत्मनः स्वस्मात् जायते स आत्मजः = स्वतनयः तस्मिन्नपि न भवति ।

भा०—पुरुषों का स्वाभाविक मित्र मे जैसा विश्वास होता है, वैसा न माता में, न जो में, न भाई में और न तो पुत्र में ही होता है ॥ १९५ ॥

इति मुहुः विचिन्त्य प्राह—‘अहो मे दुर्दैवम्’ ।

भा०—इस प्रकार बारंवार कहके हिरण्यक बोला—‘अरे ! मेरा दुर्भाग्य है’ ।

अतः—स्वकर्मसन्तानविचेष्टितानि कालान्तराऽऽवर्तिशुभाऽऽशुभानि ।

इहैव दृष्टानि मयैव तानि जन्मान्तराणीव दशान्तराणि ॥ १९६ ॥

अ०—जन्मान्तराणि दशान्तराणि इव, यानि स्वकर्मसन्तानविचेष्टितानि कालान्तराऽऽवर्तिशुभाऽऽशुभानि, तानि मया इहैव दृष्टानि । व्या०—जन्मान्तराणि = एतत् जन्म एव अन्तरं व्यवधानं प्राप्तौ येषां तानि इति जन्मान्तराणि = आगामीनि जन्मानि, प्राण्याणि इत्यर्थः । तादृशानि यानि, दशान्तराणि = अन्याः परस्परं विभिन्नाः दशाः अवस्थाः इति दशान्तराणि, बाल्ययौवनाद्यवस्थाभेदाः इत्यर्थः । तानि इव = जन्मान्तरोपात्ते शरीरे एव तदीयबाल्याद्यवस्थाभेदाः यथा भोग्याः भवन्ति, तथा जन्मान्तरे एव भोक्तुं योग्यानि यानीति समुदितसादृशार्थः । स्वकर्मसन्तानविचेष्टितानि = स्वस्य कर्माणि शुभाऽऽशुभाचरणानि तेषां सन्तानाः धाराक्रमाः, तेषां विचेष्टितानि = विलसितानि, स्वकृतकर्मणां क्रमेण क्रमशः आगम्यमानानीत्यर्थः । कालान्तराऽऽवर्तिशुभाऽऽशुभानि = अन्यः कालः कालान्तरं जन्मान्तरम् तस्मिन् आवर्तीनि भावीनि शुभानि अशुभानि च फलानि । तानि = सर्वाणि, मयैव इहैव = अस्मिन्नेव जन्मनि, दृष्टानि = भुक्तानि इति ।

भा०—जैसे जन्मान्तरीय शरीर की बाल्य-यौवनादि अवस्थायें जन्मान्तरीय शरीरमें ही

भोग्य होती है, वैसे ही अपने किये हुए कर्म समूहों से उत्पन्न होनेवाले शुभ-अशुभफल भी दूसरे जन्ममें भोग्य होते हैं । लेकिन मुझे तो दुर्भाग्यसे इस जन्ममें ही भोग करना पड़ा ॥

अथवा इत्थमेवैतत् (अथवा यह सब ऐसे ही होते हैं)—

कायः सन्निहिताऽपायः सम्पदः पदमापदम् ।

समागमाः साऽपगमाः सर्वमुत्पादि भङ्गुरम् ॥ १९७ ॥

अ०—कायः सन्निहिताऽपायः, सम्पदः आपदां पदम्, समागमाः साऽपगमाः, उत्पादि सर्वं भङ्गुरम् । व्या०—कायः=पाञ्चभौतिको देहः, सन्निहिताऽपायः=सन्निहितः समीपवर्ती अपायः नाशः मरणं यस्य सः विनश्वरो भवतीत्यर्थः । सम्पदः=सम्पत्तयः, आपदाम्=नृपति-चौराद्युपद्रवाणाम्, पदं=स्थानं भवन्ति । समागमाः=दृष्टजनसंयोगाः साऽपगमाः=अपगमेन वियोगेन नाशेन सहिताः सन्तः भवन्तीत्यर्थः । उत्पादि=उत्पत्तिशीलम्, सर्वं=यावद्भुज्यमानम्, भङ्गुरं=ध्वंसस्वभावमिति भवति ।

भा०—शरीर विनाशस्वभाववाला है । सम्पत्ति सब दुःख का स्थान रूप है । मित्रादि-समागम सब वियोगान्त होते हैं, और उत्पत्तिशील सब नष्ट होते हैं । (इसलिये शोक क्यों करना) ॥ १९७ ॥

पुनर्विमृश्याऽऽह—(फिर से विचार कर बोला)—

शोकारातिभयत्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम् ।

केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ १९८ ॥

अ०—शोकारातिभयत्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनं मित्रम् इति इदम् अक्षरद्वयं रत्नं केन सृष्टम् ? व्या०—शोकारातिभयत्राणं=शोकः विषादः एव अरातिः शत्रुः तस्मात् यद् भयं तस्मात् त्राणं यस्मात् तत्, अथवा शोकश्च अरातिश्च भयं चेति तेभ्यः त्राणं यस्मात् तत् तादृशम्, प्रीतिविश्रम्भभाजनम्=प्रीतिश्च विश्रम्भश्च तयोः भाजनम्, स्नेहविश्वासयोः पात्रमित्यर्थः । 'मित्रम्' इति इदम् अक्षरद्वयम्=अक्षरयोः द्वयं यस्मिन् तत्, इत्यक्षरद्वयम् रत्नम्=अमूल्यं ललाम केन=विधात्रा, सृष्टम्=उत्पादितम् ।

भा०—शोक से, शत्रु से और भय से रक्षण करनेवाला, स्नेह तथा विश्वास का स्थान- 'मित्र' ये दो अक्षर का नामवाला रत्न किस महापुरुष ने उत्पन्न किया है ? ॥ १९८ ॥

किञ्च—मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः

पात्रं यत् सुखदुःखयोः सममिदं पुण्यात्मना लभ्यते ।

ये चाऽन्ये सुहृदः समृद्धिसमये द्रव्याऽभिलाषाकुला-

स्ते सर्वत्र मिलन्ति तत्त्वनिकषावा तु तेषां विपत् ॥ १९९ ॥

अ०—यत् मित्रं नयनयोः प्रीतिरसायनं, चेतसः आनन्दनं, सुखदुःखयोः समपात्रम्, इदं पुण्यात्मना लभ्यते । ये च समृद्धिसमये द्रव्याऽभिलाषाऽऽकुलाः अन्ये सुहृदः, ते सर्वत्र मिलन्ति, तेषान्तु विपत् तत्त्वनिकषग्रावा (भवति) । व्या—यत् मित्रं = सुहृत्, नयनयोः = नेत्रयोः, प्रीतिरसायनम् = प्रीत्यात्मकस्य रसस्य अयनं स्थानम्, स्नेहाख्यरसस्यौषधमित्यर्थः, भवतीति शेषः । चेतसः = अन्तःकरणस्य, आनन्दनम् = आनन्दयतीति आनन्दनम् आह्लादकरं भवति । सुखदुःखयोः = सुखं च दुःखं च तयोः, समं पात्रम्, दुःखे सति समसुखभाजनम्, दुःखे सति च समदुःखभाजनं भवतीत्यर्थः । इदम् = एतादृशं मित्रं, पुण्यात्मना = पुण्यवता, लभ्यते = आसाद्यते । ये च, समृद्धिसमये = सम्पत्समये द्रव्याऽभिलाषाकुलाः = द्रव्यस्य धनस्य अभिलाषेण लालसया आकुलाः, अन्ये = स्वार्थपरायणाः, सुहृदः = मित्राणि, भवन्ति, ते तु = स्वार्थपरायणास्तादृशाः सुहृदस्तु, सर्वत्र = स्थले, मिलन्ति । तेषान्तु = स्वार्थपरायणमित्राणान्तु, विपत् = आपत्तिः, तत्त्वनिकषग्रावा = तत्त्वस्य मित्रत्वस्य निकषः परीक्षकः प्राप्ता प्रस्तरः भवतीति ।

भा०—जो मित्र नेत्रों की प्रीति का औषधिरूप है, तथा चित्त को आनन्ददायक है, एवं सुखदुःख का समानभागी है, ऐसे मित्र किसी पुण्यात्मा को मिलते हैं, और जो सम्पत्ति के समय में धन की आशा रखनेवाले हों वैसे मित्र तो सब जगह सुलभ हैं, ऐसे स्वार्थी मित्रों को विपत्ति-समय में परीक्षा हो जाती है ॥ १९९ ॥

इति बहु विलप्य हिरण्यकश्चित्राङ्गलघुपतनकावाह—‘यावदयं व्याधो वनान्न निःसरति, तावन्मन्थरं मोचयितुं यत्नः क्रियताम्’ । तौ ऊचतुः—‘सत्वरं यथाकार्यमुपदिश’ । हिरण्यको ब्रूते—‘चित्राङ्गो जलसमीपं गत्वा मृतमिव ऽऽत्मानं निश्चेष्टं दर्शयतु, काकश्च तस्योपरि स्थित्वा चञ्च्वा किमपि विलिखतु, नूनमनेन लुब्धकेन मृगमांसासार्थना तत्र कच्छपं परित्यज्य सत्वरं गन्तव्यम्, ततोऽहं मन्थरस्य बन्धनं छेत्स्यामि, सन्निहिते लुब्धके भवद्भ्यां पलायितव्यम्’ ।

व्या०—इति = इत्येवं प्रकारेण, बहु विलप्य = अतिविलापं कृत्वा, हिरण्यकः = मृषिकराजः, चित्राङ्गलघुपतनकौ = मृगकः कौ आह—अयं व्याधः = लुब्धकः, वनात् = अरण्यात्, यावत् = यावता समयेन, निःसरति = न बहिर्गच्छति, तावत् = तावता, कालेन, मन्थरं मोचयितुं = व्याधबन्धनात् मुक्तं कर्तुं, (युष्माभिः) यत्नः = चेष्टा, क्रियतां = विधीयताम् । तौ = काकहरिणौ ऊचतुः । यथा = येन प्रकारेण, कार्यं = कर्तुं योग्यं भवति तत् सत्वरं शीघ्रम्, उपदिश = त्वमेव आदिश । हिरण्यको मृषिको ब्रूते चित्राङ्गः = अयं हरिणः, जलसमीपं = जलस्य समीपं गत्वा, आत्मानं = त्वम्, मृतमिव, निश्चेष्टं = न विद्यते चेष्टा यस्य तत् तथाविधम्, दर्शयतु । काकश्च, तस्य =

मृगस्य उपरि, स्थित्वा=अवस्थाय, किमपि=क्रीडादिमिषाऽऽभासम् चञ्च्वा विलिखतु=चञ्चुपुटेन विकर्षतु, (तदवलोक्य) मृगमांसार्थिना=मृगस्य मांसम् अर्थयते इति मृगमांसार्थी तेन, तथाविधेन, अनेन=लुब्धकेन, नूनम्=अवश्यम्, तत्र=तस्मिन्नेव स्थले, कच्छपं=मन्थरं, परित्यज्य, सत्वरं=शीघ्रं, (मृगं प्रति) गन्तव्यं ततः=पश्चात्, अहं मन्थरस्य बन्धनं ह्येतस्यामि । लुब्धके च (युवयोः) सन्निहिते=समीपे आगते सति, भवद्भ्यां=युवाभ्यामपि, शीघ्रं पलायितव्यम् ।

भा०—इस प्रकार बहुत विलाप करके हिरण्यक ने हरिण तथा काकसे कहा कि—‘जब तक यह व्याध वन से बाहर न जाय तब तक ही मन्थर को छुड़ाने का प्रयत्न करना चाहिए ।’ मृग और काक बोले—‘जैसा करना उचित हो वह जल्दी कहो’ । हिरण्यक ने कहा—‘चित्राङ्ग जल के समीप जाकर अपने को मृतवत् निश्चेष्ट बनावे और काक उसके ऊपर बैठकर चञ्चु से नोचे । यह देखकर मृगमांस का लोभी वह लुब्धक जरूर मन्थर को वहाँ ही छोड़कर हरिण के पास जायगा और पीछे मैं मन्थर के बन्धन को काट डालूँगा, जब तुम लोगों के समीप मैं व्याध आ जाय तब तुम दोनों भाग जाना ।

ततश्चित्राङ्गलघुपतनकाभ्यां शीघ्रं गत्वा तथाऽनुष्ठिते सति स व्याधः परिश्रान्तः पानीयं पीत्वा तरोरधस्तादुपविष्टः सन् तथाविधं मृगपश्यत् । ततः कच्छपं जलसमीपे निधाय कर्तरिकामादाय प्रहृष्टमना मृगान्तिकं चलितः । अत्राऽन्तरे हिरण्यकेन आगत्य मन्थरस्य बन्धनं छिन्नम् । छिन्नबन्धनः कूर्मः सत्वरं जलाशयं प्रविष्टः, स च मृग आसन्नं तं व्याधं विलोक्योत्थाय द्रुतं पलायितः, प्रत्यावृत्त्य लुब्धको यावत् तरुतलमायाति तावत् कूर्ममपश्यन्नचिन्तयत्—‘उचि-
तमेवैतत् ममाऽसमीक्ष्यकारिणः’ ।

व्या०—ततः=तादृशं विचार्य, चित्राङ्गलघुपतनकाभ्याम्, शीघ्रं, गत्वा व्याधस्य पुरः जलाशयसमीपं गत्वा, तथा अनुष्ठिते सति=मृतवदाचरिते सति परिश्रान्तः स व्याधः, पानीयं=जलं, पीत्वा, तरोः=वृक्षस्य, अधस्तात्=छायायाम्, उपविष्टः सन्, तथाविधं=मृतमिव मृगम्, अपश्यत् । ततः कच्छपं=मन्थरम्, जलसमीपे=जलस्य समीपे, निधाय=स्थापयित्वा, कर्तरिकां=छुरिकाम्, आदाय=गृहीत्वा, प्रहृष्टं प्रसन्नं मनो यस्य तथाविधः सन्, मृगान्तिकं=मृगस्य अन्तिकम् चलितः=प्रस्थितः । अत्रान्तरे=एतस्मिन् अवसरे, हिरण्यकेन, आगत्य, मन्थरस्य बन्धनं छिन्नं=कर्तितम् । सः कूर्मः छिन्नबन्धनः=मुक्तबन्धनः सन्, सत्वरं=त्वरया, जलाशयं=हृदं प्रविष्टः । स च मृगः=चित्राङ्गः तं=व्याधम्, आसन्नं=निकटवर्ति-
नम्, विलोक्य=इष्ट्वा, उत्थाय=उत्प्लुत्य, द्रुतं=सत्वरम्, पलायितः=धावितः,

लुब्धकः प्रत्यावृत्य = प्रत्यागत्य, यावत् तदुत्तलम् = तरोः तलम्, आयाति = आगच्छति, तावत् कूर्मं = कच्छपम्, अपश्यन् = अविलोकयन् सन् अचिन्तयन्, असमीच्यकारिणः सम्यग् ईक्षित्वा करोतीति समीच्यकारी तथाविधो न भवतीति असमीच्यकारी अविमृश्यकार्यकारीत्यर्थः । तस्य = तादृशस्य, मम = मत्कृते एतत् = कूर्मं हानिर्मृगाऽप्राप्तिश्चेति, उचितमेव जातमिति ।

भा०—वैसी विचार करने के बाद मृग और काक दोनों ने आकर तत्काल मृतवत् आचरण किया । यका हुआ व्याध भी पानी पीकर वृक्ष के नीचे बैठते ही मृतवत् मृग को देखकर कच्छप को जल के समीप रखकर छूरी लेकर प्रसन्नतापूर्वक मृग की ओर गया, इसी अवसर में हिरण्यक ने आकर मन्थर का बन्धन काट डाला, वह मन्थर भी जल्दी से पानी में चला गया और उधर वह मृग भी व्याध को समीप में आया देखकर अकस्मात् उठकर भाग गया । व्याध लौटकर जब वृक्ष के नीचे आया तो वहाँ कच्छप को भी न देखकर चिन्ता करने लगा कि—अनिवार्य कार्य करने वाले मेरे लिये यह ठीक ही हुआ ।

यतः—यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते ।

ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि ॥ २०० ॥

अ०—यः ध्रुवाणि, परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते, तस्य ध्रुवाणि नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि । व्या०—यः जनः, ध्रुवाणि = निश्चितानि निश्चलानि वा, परित्यज्य = विहाय, अध्रुवाणि = अनिश्चितानि अचिरचलानि वा निषेवते = अवलम्बते । तस्य = जनस्य, ध्रुवाणि = निश्चलानि = स्वेनैव परित्यक्तत्वात् नश्यन्तीति, अध्रुवम् = अनिश्चितान्तु प्रथममेव स्वायत्तं न भवति अतस्तद्वद्वैव वर्तते इति ।

भा०—जो मनुष्य ध्रुव (स्थिर) वस्तु की त्याग कर अध्रुव वस्तु का अवलम्बन करता है उसकी ध्रुव वस्तु त्याग से नष्ट हो चुकी और अध्रुव तो नष्ट ही है । (इसलिये दोनों प्रकार से हानि होती है) ॥ २०० ॥

ततोऽसौ स्वकर्मवशान्निराशः कटकं प्रविष्टः, मन्थरादयश्च सर्वे मुक्ताऽऽपदः स्वस्थानं गत्वा यथासुखमास्थिताः ।

व्या०—ततः = तत्पश्चात्, असौ = व्याधः, स्वकर्मवशात् = स्वस्य यत् अविमृश्यकारित्वरूपं कर्म तस्य वशात्, निराशः = हता आशा यस्य सः तथाविधः सन्, कटकं = शिविरं स्वस्थानं, प्रविष्टः = गतः । मन्थरादयश्च सर्वे = मन्थरकाककूर्महरिणाः, मुक्तापदः = मुक्ता नष्टा आपत्तयेपान्ते आपत्तिरहिताः सन्तः, स्वस्थानं = स्वेषां स्थानम्, गत्वा, यथासुखं = सुखम् अनतिक्रम्य वर्तते इति यथासुखं शान्तिपूर्वकम्, आस्थिताः = वसन्ति स्म ।

भा०—उसके बाद वह व्याप अपने कर्मवशसे निराश होकर अपने स्थानको चला गया, और मन्थर-चित्राङ्ग-लघुपतनक तथा हिरण्यक ये सब आपत्ति से मुक्त होकर अपने स्थान में जाकर आरामपूर्वक रहने लग गये ।

अथ राजपुत्रैः सानन्दमुक्तम्—‘सर्वे श्रुतवन्तः । सुखिनो वयम्, सिद्धं नः समीहितम्’ । विष्णुशर्मोवाच—‘एतद्भवतामभिलषितमपि सम्पन्नम्, अपरमपि इदमस्तु—

व्या०—अथ = काकादिकथासमाप्त्यनन्तरम्, राजपुत्रैः = राज्ञः पुत्राः तनयाः तैः सानन्दम् = आनन्देन सहितं यथा स्यात् तथा, उक्तम् = अभिहितम् = सर्वे वयं = वयं सर्वे राजपुत्राः (भवदुक्तं मित्रलाभाख्यं प्रबन्धम्) श्रुतवन्तः = आकर्णितवन्तः अथ च सुखिनः = अतिहृष्टाः भवामः, किञ्च नः = अस्माकम्, समीहितम् अभिलषितम्, यदासीत्, तत् सिद्धं = सम्पन्नमिति । तदा विष्णुशर्मोवाच—एतावत् = मित्रलाभाख्यनिबन्धमात्रम्, भवतां = राजपुत्राणाम्, अभिलषितं सम्पन्नम्, अपि च, अपरमपि = मित्रलाभकथाऽतिरिक्तम् इदम् = वक्ष्यमाणपि, अस्तु = भवतु—

भा०—कौवे आदि की कथा समाप्त होने पर राजपुत्रों ने आनन्द के साथ कहा—‘हम सब मित्रलाभाख्य नीति को श्रवण करके खूब सुखी हुए हैं, हमारी इच्छा पूर्ण हुई । तब विष्णुशर्मा पण्डित ने कहा—यह मित्रलाभ रूप नीतिविचार आपके अभिलाषानुसार सुसम्पन्न हुआ और यह भी हो—

मित्रं यान्तु च सज्जना जनपदैर्लक्ष्मीः समालभ्यतां

भूपालाः परिपालयन्तु वसुधां शश्वत् स्वधर्मे स्थिताः ।

आस्तां मानसतुष्टये सुकृतिनां नीतिर्नवोदेव वः

कल्याणं कुरुतां जनस्य भगवांश्चन्द्रार्धचूडामणिः ॥ २०१ ॥

अ०—सज्जनाः मित्रं यान्तु, जनपदैः लक्ष्मीः समालभ्यताम्, भूपालाः शश्वत् स्वधर्मे स्थिताः वसुधां परिपालयन्तु, वः नीतिः नवोदेव इव सुकृतिनां मानसतुष्टये आस्ताम्, भगवान् चन्द्रार्धचूडामणिः जनस्य कल्याणं कुरुताम् । व्या०—सज्जनाः = सन्तश्च ते जनाः सज्जनाः, मित्रं = सुहृदम् । यान्तु = लभन्ताम्, जनपदैः = जनपद-वासिजनैरित्यर्थः । लक्ष्मीः = विविधा सम्पत्, समालभ्यतां = समासाद्यताम् । भूपालाः = भुवं पृथ्वीं पालयन्ति इति भूपालाः, शश्वत् = सर्वदा, स्वधर्मे = स्वेषां राज्ञां धर्मः प्रजारजनादिरूपो धर्मस्तस्मिन्, स्थिताः वर्तमानाः सन्तः, वसुधां = वसुन्धरां पृथ्वीम्, परिपालयन्तु = संरक्षन्तु, सम्यग् अवन्तु इति । वः = युष्माकं

(राजपुत्राणाम्) नीतिः = नीतिशास्त्रविज्ञानम्, नवोढा इव नवविवाहिता तरुणीव सुकृतिनां = पण्डितानाम् मानसतुष्टये = मानसस्य अन्तःकरणस्य तुष्टिः सन्तोषः तस्यै, आस्ताम् = भूयात् । भगवान् = भगपदवाच्यषडैश्वर्यशाली, चन्द्रार्धचूडामणिः = चन्द्रस्य अर्धम् इति चन्द्रार्धम्, चन्द्रार्धम् एव चूडामणिर्यस्य सः अर्धचन्द्रमौलिः शङ्करः, जनस्य = लोकजातस्य, कल्याणम् = अशुद्धयात्मकं निःश्रेयसात्मकं चेत्युभयविधं श्रेयः, कुरुताम् = सत्पादयतु आविर्भावयत्विति । (अत्र श्लोके 'नीतिर्नवोढेव वः' इत्यस्य स्थले 'नीतिः प्रणीता मया' इति पाठान्तरम् ।) शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ।

भा०—सज्जन पुरुषों का मित्रों के साथ समागम हो, देश तथा देशवासी लोग सम्पत्तियों से परिपूर्ण हों राजा लोग निरन्तर स्वधर्मों में रहते हुए पृथिवी का पालन करें आपका नीति-विज्ञान नूतन विवाहिता तरुणी के समान पुण्यवाली पण्डितजनों के अन्तःकरण की तुष्टि के लिए हों (भगवान्) अर्धचन्द्र को ललाट में धारण करने वाले शङ्करजी जीव (प्राणिमात्र) का कल्याण करें ॥ २०१ ॥

॥ इति शम् ॥

स्वामिनारायणो यत्र यत्र ब्रह्मविदो जनाः । तत्र श्रीविजयश्चैव ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ १ ॥
भारते पश्चिमे प्रान्ते पुण्ये सागरसङ्गमे । रैवताऽदिसमाधारे कङ्कसौराष्ट्रविश्रुते ॥ २ ॥
वीरविद्वद्गणऽऽपूर्ण 'जोर्णदुर्ग' निवासिभिः । श्रीकृष्णवल्लभाचार्यैः स्वामिनारायणाऽऽश्रितैः ॥ ३ ॥
विक्रमाऽर्कनृपस्याब्दे भूतन्दनिधिभू (१९९१) दिते । चैत्रमासे शुक्लपक्षे भृगावेकादशीतिथौ ॥ ४ ॥
हितोपदेशग्रन्थस्य मित्रलामोऽभिधो नयः । विशेषतोऽन्वयव्याख्याभावार्थादिप्रभूषितः ॥ ५ ॥
कृत्वा मयाऽर्पितो देवे सच्चिदानन्दविग्रहे । स्वामिनारायणे साक्षाद् भगवान् स प्रसीदतु ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्दार्शनिकपञ्चानन-पङ्कदर्शनाचार्य-साङ्ख्ययोगतीर्थ-नव्यन्याया-
चार्य-पण्डित-'श्रीकृष्णवल्लभाऽऽचार्य'-स्वामिनारायणविर-
चित्ता हितोपदेशीय-मित्रलाभव्याख्या समाप्ता ।

श्लोकानुक्रमणिका

पृष्ठ श्लो०
 २२१ अचिन्तितानि
 २ अजराऽमरवत्
 ८ अज्ञातमृतमूर्खा
 ६३ अज्ञातकुलशील
 ६९ अतिथिर्यस्य
 १०५ अत्यन्तविमुखे
 १०६ अर्थनाशं मनः
 ११ अर्याऽऽगमो
 ११५ अर्थाः पादरजो
 १०३ अर्थेन तु विही
 १०० अदृष्टिदानं कृत
 ३१ अनिष्टादिष्टला
 ६ अनेकसंशयो
 ९१ अन्यथैव हि
 ७९ अपराधो न
 १०३ अपुत्रस्य गृहं
 १३५ अम्भासि जल
 ७४ अयं निजः परो
 ६८ अरावप्युचितं
 ४७ अल्पानामपि
 ३९ अवशेन्द्रियचि
 १५ अवश्यम्भाविनो
 ४४ असम्भवं हेम
 ११८ असम्भोगेन
 २६ असाधना वित्त
 १११ असेवितेश्वरद्वा
 २२ अस्मिन्निर्गुणं

पृष्ठ श्लो०
 ७७ आपत्सु मित्रं
 ५३ आपदर्थं धनं
 ४५ आपदामापत्त
 १३० आमरणान्ताः
 १४ आयुः कर्म च
 १४ आहारनिद्राभय
 १३३ औरसं कृतस
 ३३ इज्याध्ययन
 ४३ ईर्ष्यां घृणी त्व
 ६९ उत्तमस्यापि-
 १२५ उत्साहसम्पन्न
 ७७ उत्सवे व्यसने
 २८ उत्थायोत्थाय
 १८ उद्यमेन हि सि
 १७ उद्योगिनं पुरुष
 ८१ उपकारिणि विश्रब्धे
 ११६ उपार्जितानां वि
 १३६ उपायेन हि यच्छ
 १२ ऋणकर्ता पिता
 ७१ एक एव सुहृद्धर्मः
 १४१ एकस्य दुःखस्य न
 ३० कङ्कणस्य तु
 ११९ कर्तव्यः सञ्चयो
 १८ काकतालीयवत्
 २० काचः काञ्चनसं
 १४३ कायः सन्निहिता
 २५ काव्यशास्त्रविनो

पृष्ठ श्लो०
 २३ कीदृशपि सुमनः
 १०५ कुसुमस्तवकस्येव
 १३७ कुलाचारजना
 १२ को धन्यो बहुभिः
 ११२ को धर्मो भूत
 ७ कोऽर्थः पुत्रेण
 ९३ को वीरस्य मनः
 ३४ गताऽनुगतिको
 २४ गुणा गुणज्ञेषु गुणाः
 २ गुणिभाणगणना
 ९७ गुरुरग्निर्द्विजातीनां
 ९० घर्मातं न तथा
 ९४ चलत्येकेन पादेन
 १२७ जनयन्त्यर्जने
 १२९ जन्मनि क्लेश
 १२० जलमग्निर्विषं
 ५५ जातिद्रव्यबला
 ६६ जातिमात्रेण किं
 ३४ तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो
 ९६ तत्र मित्र ! न
 १०४ तानीन्द्रियाणि
 ६५ तावद्भयस्य भेत
 ८४ तिरश्चामपि
 ६८ तृणानि भूमिरुदकं
 १११ तेनाऽधीतं श्रुतं
 ८४ त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिः
 ११३ त्यजेदेकं कुलस्यार्थे

पृष्ठ श्लो०
 ३७ दरिद्रान् भर कौन्तेय
 ,, दातव्यमिति यद्
 ११८ दानं प्रियवाक्स
 १० दाने तपसि शौर्ये च
 ११७ दानोपभोगहीनेन
 १०६ दारिद्र्याद् द्वियमेति
 १४० दारिद्र्यान्मरणद्व्या
 ७९ दीपनिर्वाणगन्धश्च
 ८६ दुर्जनः परिहर्तव्यः
 ८२ दुर्जनः प्रियवादी च
 ८१ दुर्जनेन समं सख्यं
 ८८ द्रवत्वात् सर्वलौहा
 ११० धनलुब्धो ह्यसन्तुष्टो
 १२६ धनवानिति हि मदो
 ५५ धनानि जीवितञ्चैव
 १०१ धनवान् बलवान् लो
 ९६ धनिकः श्रोत्रियो रा
 ११७ धनेन किं ? यो न
 १०२ धनेन बलवान् लोको
 १२९ धनं तावदसुलभम्
 १४ धर्मार्थं यस्यैको
 ५४ धर्मार्थं काममोक्षा
 १२८ धर्मार्थं यस्य वित्तेहा
 ७५ न कश्चित् कस्यचिद्
 ४५ न गणस्याग्रतो गच्छे
 ४० नदीनां शस्त्रपाणीनां
 ११८ न देवाय न विप्राय
 १७ न दैवमपि सञ्चिन्त्य
 ३८ न धर्मशास्त्रं पठतीति
 १४२ न मातरि न दारेषु
 १११ न योजनशतं दूरं
 ३१ न संशयमनारुह्य
 १२४ न स्वल्पमप्यध्यव

पृष्ठ श्लो०
 १२३ नाप्राप्यमभिवान्छ
 २२ नाऽद्रव्ये निहिता
 ८८ नारिकेलसमाकारा
 ११७ निजसौख्यं निरु
 १२५ निपानमिव भण्डका
 १३८ नियतविषयवर्ती प्रा
 ६९ निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु
 ९१ पटुत्वं सत्यवादित्वं
 ११२ परिच्छेदो हि पाण्डि
 ८० परोक्षे कार्यहन्तारं
 ९५ परोपदेशे पाण्डित्यं
 १३८ पर्जन्य इव भूतानां
 ११३ पानीयं वा निरायासं
 ११ पुण्यतीर्थं कृतं येन
 १६ पूर्वजन्मकृतं कर्म
 १९ पुस्तकेषु च नाऽधीतं
 ३६ प्रत्याख्याने च दाने च
 ८१ प्राक्पादयोः पतति
 ३५ प्राणा यथाऽऽत्मनो
 ६९ बालो वा यदि वा
 ८४ भक्षितेनाऽपि भवता
 ६१ भक्ष्यभक्षकयोः प्री
 ९१ मनस्यन्यद् वचस्य
 १०५ मनस्वी म्रियते कामं
 ७२ मर्त्तव्यमिति यद्दुः
 ३५ मरुस्थलयां यथा वृष्टिः
 ८७ महताऽप्यर्थसारेण
 ४९ माता मित्रं पिता चेति
 १८ माता शत्रुः पिता वैरी
 ३६ मातृवत्परदारेषु
 ८५ मार्जारो महिषो मेषः
 १२१ मासमेकं नरो याति
 ५६ मांसमूत्रपुरीषाऽस्थि

पृष्ठ श्लो०
 १४३ मित्रं प्रीतिरस्मायनं
 १४७ मित्रं यान्तु च सज्ज
 ५ मित्रलाभः सुहृद्भेदः
 १०० सुखं प्रसन्नं विमला
 ८७ मृद्वटवत्सुखभेदः
 ७४ यत्र विद्वज्जना ना
 १७ यथा मृत्पिण्डतः
 १२८ यथा ह्यामिपमाकाशे
 १६ यथा ह्येकेन चक्रेण
 २३ यथोदयगिरेर्द्रव्यं
 ११३ यदधोऽधः क्षितौ
 ११२ यद् ददाति यदश्नाति
 ,, यद्दासि विशिष्टेभ्यः
 १३० यद् यदेव हि वा
 ६० यद् येन युज्यते
 १५ यद्भावि न तद्भावि
 १४० यदाऽऽसत्सङ्गरहितो
 ८६ यदशक्यं न तच्छक्यम्
 ८५ यदि नित्यमनित्येन
 ४ यन्नवे भाजने लग्नः
 ५१ यस्माच्च येन च यथा
 ९५ यस्मिन् देशे न स
 १३ यस्य कस्य प्रसूतोऽपि
 १०३ यस्याऽर्थास्तस्य
 ५१ यस्य मित्रेण स
 ५८ यानि कानि च मि
 १२७ येन शुक्लीकृता हंसा
 ७१ योऽस्ति यस्य यदा
 ५७ योऽधिकाद् योजन
 १४६ यो ध्रुवाणि परि
 ६ यौवनं धनसम्पत्तिः
 ९० रहस्यभेदो याचना च
 १२८ राजतः सलिला

पृष्ठ श्लो०
 १३८ राजानं प्रथमं
 १९ रूपयौवनसम्पन्ना
 ५२ रोगशोकपरीताप
 १०९ रोगी चिरप्रवासी
 ९६ लोकयात्रा भयं
 ४४ लोभात् क्रोधः
 १३३ लोभाद्वाऽथ भया
 १०९ लोभेन बुद्धिश्चलति
 १० वरमेको गुणी पुत्रः
 ८ वरं गर्भस्त्राघो वर
 १०७ वरं मौनं कार्यम्
 ११४ वरं वनं व्याघ्रग
 १०६ वरं विभवहीनेन
 १०८ वरं शून्या शाला
 ४६ विपदि धैर्यमथाभ्युद
 ३ विद्या ददाति विनयम्
 ४ विद्या शस्त्रञ्च शास्त्रञ्च
 १२५ विनाऽप्यर्थैर्धरः
 ५५ विना वर्तनमेवैते
 १२६ वृत्त्यर्थं नातिचेष्टेत
 ४२ वृद्धस्य वचनं ग्राह्यं
 ५८ व्योमैकान्तविद्वा

पृष्ठ श्लो०
 ४२ शङ्काभिः सर्वमा
 ५६ शरीरस्य गुणानां
 ५८ शशिदिवाकरयोः
 ८६ शत्रुणा न हि सं
 १२३ शास्त्राण्यधीत्यापि
 ८९ शुचित्वं त्यागिता
 २८ शोकस्थानसहस्रा
 १४३ शोकारातिभय
 १ श्रुतो हितोपदेशो
 १३१ श्लाघ्यः स एको
 ४७ षड् दोषाः पुरुषेणेह
 ३ संयोजयति विद्यैव
 ११४ संसारविषवृत्तस्य
 ४८ संहतास्तु हरन्तीमे
 ,, संहतिः श्रेयसी
 ८० संलापितानां मधुरैः
 ९ स जातो येन जातेन
 ४५ स वन्धुर्यो विपन्नानां
 ११५ सत्सङ्गः केशवे
 १३० सन्त एव सतां
 ११० सन्तोषामृततृप्तानाम्
 ४७ सम्पदि यस्य न

पृष्ठ श्लो०
 २ सर्वद्रव्येषु विद्यैव
 ४० सर्वस्य हि परीक्षयन्ते
 ७१ सर्वहिंसानिवृत्ता ये
 ११० सर्वाः सम्पत्तयः
 ४० स हि गगनविहारी
 १२९ सा तृष्णा चेत्
 ८५ साधोः प्रकोपित
 १ सिद्धिः साध्ये सतां
 १२४ सुखमापतितं से
 ४१ सुजीर्णमन्नम्
 ४३ सुमहान्त्यधि
 ७८ सुहृदां हितकामातां
 १०८ सेवेव मानमखिलं
 ९३ स्थानमुत्सृज्य गच्छ
 ९२ स्थानभ्रष्टा न
 ८९ स्नेहच्छेदेऽपि
 १४२ स्वकर्मसन्तान
 १४१ स्वभावजन्तु
 ७२ स्वच्छन्दवनजातेन
 १३ हा हा पुत्रक !
 २१ हीयते हि मतिः

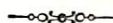

॥ श्रीः ॥

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला

७७

श्रीनारायणपण्डितसंगृहीतः

हितोपदेश-सुहृद्भेदः 'किरणावली' संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतः

संस्कृतव्याख्याकारः—

पं० हरगोविन्द शास्त्री

हिन्दीव्याख्याकारः—

पं० प्रद्युम्न पाण्डेयः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

१९७६

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी

संस्करण : चतुर्थ, संवत् २०३३

मूल्य : ३-५०

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office

K. 37/99, Gopal Mandir Lane

Post Box 8, Varanasi-221001 (India)

1976

Phone : 63145

अपरं च प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन

के० ३७/११८, गोपाल मन्दिर लेन

पो० बा० १३८, वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६३१४५

संपादकीय

हितोपदेश व्यावहारिक, लौकिक, नैतिक, सामान्य नैतिक एवं राजनीतिक ज्ञान से पूर्ण छोटी-छोटी कथाओं का एक अत्यंत हृदयग्राही संग्रह है, जो सुकुमार बुद्धिवाले बालकों में उक्त संस्कारों का बीजारोपण करने में अत्यंत ही सशक्त एवं समर्थ है। इसका रचनाकाल १४ वीं शताब्दी है। इसके संग्रहकर्ता नारायण पंडित हैं जिनके आश्रयदाता बंगाल के राजा घवलचंद्र थे। कुछ लोग इसे विष्णुशर्मा प्रणीत मानते हैं; किन्तु यह भ्रम उन्हें इसलिए हुआ है कि इसमें भी पञ्चतंत्र के समान कथा-वाचक विष्णुशर्मा ही है।

इसके रचयिता ने इसे 'संस्कृतोक्तिषु पाठ्यम्' (संस्कृत बोलने में पटुता) 'सर्वत्र वाचाम् वैचित्र्यम्' (वाणी में विचित्रता) तथा 'नीतिविद्या' देने वाला बताया है और है भी यह पूर्ण रूपेण अनुभूत सत्य। संस्कृत भाषा के परिज्ञान का सचमुच इतना सुलभ एवं सरल साधन कोई नहीं है। गहन से गहन विषयों की इतनी सरल तथा आकर्षक व्याख्या अन्यत्र दुर्लभ है। अपनी इन्हीं विशेषताओं के कारण यह ग्रन्थ संस्कृत पाठ्य-क्रमों में प्रारम्भिक कथाओं के लिए प्रायः सर्वत्र स्वीकृत है।

'सुहृद्भेद' इसी हितोपदेश का एक अंश है, जिसमें राज्यकर्मचारियों के कर्तव्यों, राजाओं की नीतिरीतियों, प्रजा, कर्मचारियों एवं राजा के बीच के सम्बन्धों आदि प्रासंगिक व्यवहारों की मीमांसा के साथ ही स्थान-स्थान पर सामान्य जीवनविधियों का निरूपण करते हुए 'मित्रों में फूट पैदा करके अपने कार्य की सिद्धि' के उपाय बताए गये हैं। नित्यजीवन में इसका जितना मूल्य है उससे कहीं अधिक राजनीति में इसकी आवश्यकता है। राजा राष्ट्ररक्षा के लिए जहाँ एक ओर अन्य राज्यों से मंत्री (मित्रलाभ) करता है। वहाँ अपने शत्रु, दो मित्र राजाओं में फूट पैदा करके (सुहृद्भेद) उनका संगठित शक्ति क्षीण कर देता है। 'सुहृद्भेद' में अन्य अवान्तर कथाओं के साथ एक ऐसी ही कथा का उल्लेख है, जिसमें दमनक और करकट ने पिगलक और संजीवक में फूट पैदा करके अपना अधिकार पुनः प्राप्त किया था।

कथासार

मूलकथा

दक्षिण देश की सुवर्णवती नाम की नगरी में वर्धमान नाम का एक बनियाँ रहता था। वह व्यापार द्वारा अधिक धन प्राप्त करने की कामना से कश्मीर की ओर चला: किन्तु सुदुर्ग नाम के जंगल में उसकी गाड़ी का संजीवक नामक बैल घुटना टूट जाने से, गिर पड़ा। वर्धमान उसे वहीं छोड़ कर आगे चला गया। संजीवक किसी प्रकार उठा और बहुत दिनों तक वहाँ स्वच्छन्द आहार-विहार के कारण महाबलिष्ठ बन गया।

उसी जंगल में पिगलक नाम का एक सिंह भी रहता था। वह वहाँ का राजा था। एक दिन वह पानी पीने के लिए यमुना के किनारे गया; किन्तु वहाँ संजीवक के अपूर्व शब्द को सुनकर बिना पानी पीए ही लौट आया और बैठ कर उस शब्द के बारे में विचार करने लगा। उसके प्रधान मन्त्री के लड़के दमनक और करटक ने उसे इस स्थिति में देखा। दमनक ने उसकी इस स्थिति से लाभ उठाने का संकल्प किया और करटक से विमर्श करने के बाद उसके पास पहुँचा। बातचीत के प्रसंग में सिंह ने अपने भयभीत होने का कारण बताया। दमनक उसके सामने भय का कारण दूर करने को प्रतिज्ञा करके करटक के पास लौट आया।

दोनों साथ-साथ संजीवक के पास पहुँचे। दमनक ने उसे साम, दाम, दण्ड, भयादि से अपने वश में कर लिया और सिंह के सामने उपस्थित किया। सिंह ने उसे अभयदान देकर अपने पास रख लिया और दमनक तथा करटक को इस उपकार के बदले विशेष अधिकार दे दिया; किन्तु अधिकार के मद में दोनों अत्यन्त स्वच्छन्द हो गए और मनमानी करने लगे।

एक दिन पिगलक का भाई स्तब्धकर्ण आया। पिगलक उसके भोजन की व्यवस्था में शिकार के लिये जा रहा था कि संजीवक ने पहले के किए गए शिकार के बारे में उससे पूछा। वार्तालाप के प्रसंग में सिंह ने दमनक और करटक की मनमानी का उल्लेख किया जिसे सुनकर स्तब्धकर्ण ने कर्मचारियों के अधिकार की व्याख्या करते हुए पिगलक से कहा कि 'अर्थाधिकार' इस तृणभोजी संजीवक को देना चाहिए। पिगलक ने उसकी बात मान ली और संजीवक को अर्थाधिकारी बना दिया। उसने व्यय को संयमित कर दिया जिससे दमनक और करटक दोनों को बड़ा बुरा लगा और दोनों ने संजीवक तथा पिगलक की मंत्री में फूट डालने का निश्चय कर लिया।

दमनक एक दिन पिगलक के पास पहुँचा और उसे समझाया कि आप ने संजीवक को जो इतना अधिकार दे दिया है, उसका बड़ा बुरा फल होने वाला

है। सेवकधर्म के नाते मैं आप को आगाह कर दे रहा हूँ। वह आप पर बलप्रयोग करके आप के राज-पद को छोनना चाहता है अतः आप अनर्थ होने के पहिले सावधान हो जायँ। सिंह ने यह सुन कर कहा—‘तो क्या उसे निकाल दिया जाय?’ इस ‘मंत्रभेद’ का भय दिखाते हुए दमनक ने कहा—‘अभी नहीं। वह स्वयं आप से युद्ध करने आएगा उस समय आप मुँह खोले पंजों का प्रहार करने के लिए उद्यत बैठे रहियेगा।’ ऐसा कहकर वह संजीवक के पास पहुँचा और उससे कहा कि स्वामी तुम्हें मारना चाहते हैं अतः सींग टेढ़ी किए गरजते हुए तुम भी उनके सामने जाओ और अपने बल का प्रदर्शन करो। संजीवक उसके बताए हुए ढंग से पिंगलक के पास पहुँचा। पिंगलक ने क्रुद्ध होकर उस पर आक्रमण कर दिया और उसे मार डाला। इस प्रकार दमनक और करटक ने ‘सुहृद्भेद’ के द्वारा अपना स्वार्थ सिद्ध किया और गत अधिकार को पुनः प्राप्त कर लिया।

प्रासंगिक कथाएँ

१—कोलोत्पाटिवानर-कथा

मगध देश में शुभदत्त नाम का एक कायस्थ विहार बनवा रह था। वहाँ बड़इयों ने आधी फटी हुई लकड़ी में एक कील डाल कर छोड़ दिया था। एक दिन एक बन्दर ने आकर उस कील को पकड़ लिया और वहीं बैठ गया। बैठने समय उसका अंडकोश लकड़ी के बीच में चला गया। उसने चंचलता से कील को खींच लिया जिससे उसका अंडकोश दब गया और वह मर गया। अतः मनुष्य को व्यर्थ कार्यों में नहीं लगना चाहिए।

२—चीत्कारकारि-गर्दभ-कथा

काशी में कर्पूरपुरटक नाम का एक घोबी था। वह एक दिन गहरी नींद में सोया था कि कुछ चोर उसके घर में घुस गए। आंगन में बन्धे हुए गदहे ने वहीं बैठे हुए कुत्ते से कहा कि तुम भूँक कर स्वामी को जगा दो क्योंकि वही तुम्हारा काम है। लेकिन घोबी से अपमानित कुत्ते ने ऐसा करने से इनकार कर दिया। तब गदहा स्वामी को जगाने के लिए स्वयम् चिल्लाने लगा। घोबी की नींद उचट गई और उसने गदहे को इतना मारा कि वह मर गया। अतः दूसरे के अधिकार की चर्चा भी नहीं करना चाहिए काम करना तो दूर की बात है।

३—दधिकर्ण विडाल कथा

अबुंद पहाड़-शिखर पर दुर्दान्त नाम का एक सिंह था। उसके सोने के समय एक चूहा निकल कर उसका अयाल काट देता था। इसलिए उसने दधिकर्ण नाम का एक बिलाव पाल लिया और भोजनादि से उसका बड़ा सत्कार करने लगा। अब चूहा भी उसके डर से बाहर नहीं निकलता था जिससे सिंह सुख से सोता था। एक दिन भूख से व्याकुल होकर चूहा बाहर निकला तो बिलाव ने उसे मार डाला। अब सिंह ने बिलाव की आवश्यकता न समझ कर उसके भोजनादि में कोताही कर दी, जिससे वह धीरे-धीरे दुर्बल हो कर मर गया। अतः सेवक को चाहिए कि वह स्वामी को कभी भी अपने प्रति निरपेक्ष न होने दे।

४—घंटाकर्ण-कुट्टनी कथा

श्रीपर्वत पर ब्रह्मपुर नाम का एक नगर था। वहाँ घंटा चुराकर भागने वाले एक चोर को सिंह ने मार डाला। उक्त घंटेको बन्दरों ने ले लिया और उसे बजाना शुरू किया। उस मरे हुए चोर को देख और घंटे की आवाज सुन कर नगर के सभी लोग घंटाकर्ण भूत के डर से भागने लगे। एक कुट्टनी ने इस रहस्य का पता लगा लिया और वह राजा से बोली—राजन् यदि आप कुछ खर्च करें तो मैं घंटाकर्ण को वश में कर लूंगी। राजा ने उसे धन दे दिया। वह कुछ फल लेकर वहाँ गई और उन्हें फेंक दिया। बन्दर घंटा छोड़ कर फल खाने लगे। कुट्टनी घंटा लेकर चली आई। राजा ने उसे बहुत पुरस्कृत किया। इसलिए केवल शब्दमात्र से नहीं डरना चाहिए।

५—स्वर्णरेखा तथा नापितगोपवधू कथा

कञ्चनपुर नाम के नगर में एक राजा था। उसके सिपाही एक नाई को पकड़ कर मारने के लिए ले जा रहे थे कि एक साधु के साथ आने वाले कन्दर्पकेतु ने उसे बचा लिया और कहा—मैं सिंहल द्वीप का राजपुत्र हूँ मैंने एक दिन नाविकों के मुँह से सुना कि समुद्र में चतुर्दशी के दिन एक सुन्दरी कन्या दिखाई पड़ती है। यह सुनकर मैं वहाँ गया और उसे देखते ही उसके रूप पर आसक्त हो कर समुद्र में कूद पड़ा। इसके बाद मैंने उसे सोने के महल में देखा। और उससे विवाह कर लिया। एक दिन उसने मूँसे चित्र में बनी सुवर्णरेखा अप्सरा को छूने के लिए मना किया किन्तु मैंने उसे छू दिया। छूते ही उसने मुझे ऐसा झटका दिया कि मैं अपने देश में आ गिरा। तभी से सन्यासी बन कर घूम रहा हूँ। एक दिन मैं एक ग्वाले के घर में सोया था। उस समय

जब ग्वाला पशुओं को खिला-पिलाकर घर लौटा तो उसने अपनी स्त्री को एक दूती से बातचीत करते हुए देखकर उसे खम्भे में बाँध दिया और सो गया। रात को फिर दूती ने आकर अपने को खम्भे में बाँध दिया और ग्वालिन को नाई के पास भेज दिया। ग्वाले ने आँख खुलने पर फिर ग्वालिन से कहा कि अब क्यों नहीं अपने जार के पास जा रही हो। कुछ उत्तर न पाकर क्रुद्ध होकर उसने उसकी नाक काट ली और फिर सो गया। ग्वालिन नाई के यहाँ से लौट कर नाइन का बंधन से खोल कर फिर अपने को उसमें बाँध दिया। नाइन अपने घर लौट गई। प्रातः काल जब नाई ने अपनी पेट्टी मांगी तो उसने केवल छुरा दिया जिससे उसने छुरा उसके ऊपर चला दिया। इस पर अपनी नाक काट लेने का दोष लगा कर नाइन उसे अदालत में ले गई। इधर जब ग्वाला उठा और उसने अपनी स्त्री से पूछा तो उसने उसे डाँटते हुए कहा कि मैं सती हूँ देखो उसी के प्रभाव से मेरी कटी हुई नाक जुड़ गई है। ग्वाला इसे देखकर उसके पैरों पर गिर गया।

उसने साधु की कथा कहते हुए कहा कि यह एक दिन वेश्या के घर में सोया था। इसने वेश्या के द्वार पर काठ के एक बैताल की मूर्ति देखी जिसके सिर पर रत्न था। लालच में आकर उसने इसे लेना चाहा; किन्तु पुतले ने उसे पकड़ लिया। उसका चिल्लाना सुनकर वेश्या ने कहा कि तुम्हारे पास जो भी रत्न हो दे दो, तभी छूट सकते हो। सभी रत्नों के देने के बाद ही यह बेचारा छूट पाया था। अतः मनुष्य अपने ही कर्मों का फल भोगता है।

६—गोपीजारद्वय कथा

द्वारवती में एक ग्वाले की एक कुलटा स्त्री थी। वह गाँव के मुखिया और उसके लड़के के साथ फँसी हुई थी। एक दिन जिस समय मुखिया का लड़का उसके पास था उसी समय मुखिया भी आया। ग्वालिन ने उसे अनाज की खत्ती में छिपा दिया और वह मुखिया के साथ आनन्द लूटने लगी। इसी समय ग्वाला भी आ गया। तब ग्वालिन ने उससे कहा कि तुम डण्डा लेकर क्रोध से बड़बड़ाते हुए घर से निकल जाओ। ग्वाले ने उसे इस प्रकार जाते हुए देख कर पूछा कि यह किस लिए आया था। ग्वालिन ने कहा कि यह अपने लड़के को मारने के लिए दौड़ाया था वह भाग कर मेरे घर में चला आया। जिसे मैंने छिपा दिया। यह उसे न पाकर क्रोध में बड़बड़ाता हुआ जा रहा है यह कहकर उसने उसके लड़के को दिखा दिया। इस प्रकार उसने सबको संकट से बचा लिया। अतः समयानुसार बुद्धि द्वारा मनुष्य कठिनाइयों को जीत सकता है।

७—काकी कुणसर्प कथा

एक वृक्ष पर कौवा का एक जोड़ा रहता था। उसी वृक्ष की जड़ में एक काला साँप भी रहता था। वह कौवी के बच्चों को खा जाया करता था। एक दिन काकी ने वहाँ से दूसरी जगह चलने को कहा तब कौवे ने कहा कि डरो मत तुम बुद्धि से काम लो। राजा रोज इस तालाब में स्नान करने आता है। तुम उसके उतारे हुए साने के हार को उठाकर साँप के खोखले में रख दो। कौवे ने ऐसा ही किया। फिर हार को खोजते हुए राजा के सिपाही पेड़ के खोखले के पास पहुँचे और वहाँ काले साँप को देखकर उन्होंने मार डाला। अर्थात् कोई काम बुद्धि के द्वारा ही आसानों से पूरा किया जा सकता है।

८—दुर्दान्त सिंहशक्योंः कथा

मन्दर नाम के पहाड़ पर दुर्दान्त नाम का सिंह था। उसे दिन भर में कई पशुओं को मारते हुए देखकर सभी पशुओं ने प्रतिदिन एक एक पशु भेजने का निश्चय किया। सिंह ने भी इसे मान लिया। एक दिन एक बड़्ढे खरगोश की बारी आई। खरगोश उसके मारने का उपाय सोचते हुए उसके पास देर से पहुँचा। सिंह के पूछने पर उसने बताया कि इस जंगल में रहने वाले दूसरे सिंह ने मुझे पकड़ लिया था। मैं उससे कसम खाकर आपके पास सूचना देने आया हूँ। सिंह यह सुनकर आग-बबूला हो गया और दूसरे सिंह को मारने चल पड़ा। खरगोश ने एक कुएँ में उसी को परछाई को दिखा दिया। सिंह बिना सोचे कुएँ में कूद पड़ा और मर गया। अतः बुद्धि का बल सबसे बड़ा बल होता है।

९—समुद्र टिटिभ कथा

दक्षिण समुद्र के किनारे टिटिहरियों का एक जोड़ा रहता था। समुद्र बराबर टिटिहरी के अंडों को बहा ले जाया करता था। एक बार टिटिहरी ने बच्चा देने के समय टिटिहरे से दूसरी जगह चलने को कहा। लेकिन टिटिहरा वहीं रहा। अबकी बार भी समुद्र अंडे को बहा ले गया तब टिटिहरा सभी पक्षियों को समा करके गरुड़ के पास गया। उन्होंने विष्णु से कहा और विष्णु ने समुद्र को आदेश दिया कि अंडों को लौटा दो। समुद्र ने उनकी आज्ञा से अंडे लौटा दिए। अतः किसी को शक्ति का अनुमान उसके सगे सम्बन्धियों को जान कर ही लगाया जा सकता है।

॥ श्रीः ॥

हितोपदेशः

सुहृद्भेदः

अथ राजपुत्रा ऊचुः—‘आयं, मित्रलाभः श्रुतस्तावदस्माभिः ।
इदानीं सहृद्भेदं श्रोतुमिच्छामः’ विष्णुशर्मावाच—‘सहृद्भेदं तावच्छ-
णुत, यस्यायमाद्यः श्लोकः—

मणिप्रभा

गणनाथं प्रभानाथं रमानाथमुमापतिम् ।

वमां च नरवा कुर्वेऽहं सुहृद्भेदे मणिप्रभाम् ॥ १ ॥

अथ = मित्रलाभश्रवणानन्तरम्, इदानीम् = अधुना, सहृद्भेदम् = एतन्नामकं
हितोपदेशस्य द्वितीयं प्रकरणम्, श्रणुत—यूयमिति शेषः । आद्यः = प्रथमः ॥

हिन्दी रूपान्तर

इसके पश्चात् वन राजपुत्रों ने कहा—‘आयं’, हम लोगों ने ‘मित्रलाभ’ तो सुन लिया
अब ‘सहृद्भेद’ सुनना चाहते हैं । विष्णुशर्मा ने कहा—तो ‘सहृद्भेद’ सुनो । जिसका पहला
श्लोक यह है—

‘वर्धमानो महान् स्नेहो मृगेन्द्रवृषयोर्वने ।

पिशुनेनातिलुब्धेन जम्बुकेन विनाशितः’ ॥ १ ॥

अन्वयः—वने मृगेन्द्रवृषयोः वर्द्धमानः महान् स्नेहः पिशुनेन अतिलुब्धेन
जम्बुकेन विनाशितः ॥ १ ॥

वर्द्धमानः—वर्द्धत इति वर्द्धमानः पक्षमानः, स्नेहः = प्रेम, मृगेन्द्रवृषयोः =
सिंहवृषभयोः, पिशुनेन = कणजपेन (चुगली करनेवाले), जम्बुकेन = शृगालेन ॥

वन में सिंह एवं बल के बड़ते हुए महान् स्नेह को भयंते लालची तथा चुगली करने
वाले स्यार ने नष्ट करा दिया ॥ १ ॥

राजपुत्रैरुक्तम्—‘कथमेतत् ।’ विष्णुशर्मा कथयति—

अस्ति दक्षिणापथे सुवर्णवती नाम नगरी । तत्र वर्धमानो नाम

वाणिग्नवसति । तस्य प्रचुरेऽपि वित्तेऽपरान्बन्धूनतिसमृद्धान्समीक्ष्य पुन-
रथवृद्धिः करणीयेति मतिर्बभूव । यतः—

दक्षिणापथे=दक्षिणस्थां दिशि, तत्र=सुवर्णघस्यां जगत्याम्, तस्य = वर्द्धमान-
नारनो वाणिजः, प्रचुरे = प्रभूते 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्' इत्यमरः, अपरान् = अन्यान्
स्वसहवासिन इत्यर्थः, समीक्ष्य = दृष्ट्वा, अथवृद्धिः = धनवृद्धिः, मतिर्बभूव = विचा-
रोऽभवत् । यतः = यस्मात् ॥

राजपुत्रो ने पूछा—'ऐसा कैसे हुआ' विष्णुशर्मा ने कहा—'दक्षिण देश में सुवर्णवती
नाम की एक नगरी है । वहाँ वर्द्धमान नाम का एक अत्यन्त धनी बनिया रहता था । बहुत
अधिक धन होने पर भी, अपने अन्य अत्यन्त धनी वन्धुओं को देखकर उसे और भी अधिक
धन बढ़ाने की इच्छा हुई । क्योंकि—

अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपचीयते ।

उपर्युपरि पश्यन्तः सर्वे एव दरिद्रति ॥ २ ॥

अन्वयः—अधः अधः पश्यतः कस्य (जनस्य) महिमा न उपचीयते । उपरि
उपरि पश्यन्तः सर्वे एव दरिद्रति ॥ २ ॥

अधोऽधः=नीचैः नीचैः, पश्यतः=अवलोकयतः—(दृष्ट्वा ज्ञात्, पृष्ट्वा ए० व०),
महिमा = महत्त्वम्, उपचीयते = वर्द्धते । उपर्युपरि = उच्चैः उच्चैः, दरिद्रति =
दरिद्रा भवन्ति (दरिद्रा लट् प्र० पु० व० व०, 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यस्यासंज्ञायां
'नाभ्यस्ताच्छ्रुतुः' इति जुमभावः) ॥

अपने से नीचे की ओर देखनेवाले किस मनुष्य का महत्त्व नहीं बढ़ जाता ? किन्तु
अपने से ऊपर देखनेवाले सभी दरिद्र दिखाई पड़ते हैं । (अपने से कम वित्तवालों को
देखनेवाले अपने को धनी समझते हैं, किन्तु अपने से अधिक वित्तवालों को देख कर दरिद्र
बन जाते हैं) ॥ २ ॥

अपर च—

ब्रह्महापि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम् ।

शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥ ३ ॥

अन्वयः—यस्य (नरस्य) विपुलम् धनम् अस्ति, (सः) ब्रह्महा अपि नरः
पूज्यः (भवति), (किन्तु) शशिनः तुल्यवंशः अपि निर्धनः परिभूयते ॥ ३ ॥

ब्रह्महा=ब्राह्मणघाती (ब्रह्माणं हतवान् इति विग्रहः), पूज्यः=पूजनीयः, विपु-
लम् = अधिकम्, शशिनः = चन्द्रस्य, परिभूयते = तिरस्क्रियते ॥

और भी—जिसके पास अत्यन्त अधिक धन है, वह मनुष्य ब्रह्महत्या करने पर

भी अत्यंत पूज्य होता है, किन्तु चन्द्रमा के समान उज्ज्वल वंश में जन्म लेकर भी निर्धन व्यक्ति सभी जगह अपमानित होता है ॥ ३ ॥

अन्यत्र—

अव्यवसायिनमलसं दैवपरं साहसाच्च परिहीनम् ।

प्रमदेव हि वृद्धपतिं नेच्छत्युपगूहितुं लक्ष्मीः ॥ ४ ॥

अन्वयः—लक्ष्मीः अव्यवसायिनम् अलसम् दैवपरम् साहसात् परिहीनम् च (जनम्) प्रमदा वृद्धपतिम् इव उपगूहितुम् न इच्छति ॥ ४ ॥

अव्यवसायिनम् = अनुद्योगिनम्, अलसम् = आलस्ययुक्तम्, दैवपरम् = भाग्या-
धीनम् (भाग्य पर ही भरोसा करनेवाले), प्रमदा = युवतिः, वृद्धपतिम् = प्रवयसं
भर्तारम्, उपगूहितुम् = आलिङ्गितुम्, पचे आश्रयं कर्तुम् ॥

और भी—व्योग रहित, आलसी, भाग्य के भरोसे रहने वाले एवं साहस से हीन व्यक्ति को लक्ष्मी उसी प्रकार आलिङ्गन करना नहीं चाहती है जैसे यौवन में मतवाली स्त्री बूढ़े पति को ॥ ४ ॥

किं च—

आलस्यं स्त्रीसेवा सरोगता जन्मभूमिवात्सल्यम् ।

सन्तोषो भीरुत्वं षड् व्याघाता महत्त्वस्य ॥ ५ ॥

अन्वयः—आलस्यम्, स्त्रीसेवा, सरोगता, जन्मभूमिवात्सल्यम्, सन्तोषः, भीरु-
त्वम् (इति इमे) षट् महत्त्वस्य व्याघाताः (सन्ति) ॥ ५ ॥

स्त्रीसेवा = स्त्रीविषयेऽधिकासक्तिः, सरोगता = रोगयुक्ता, जन्मभूमिवात्स-
ल्यम् = जन्मभूम्या सह स्नेहः, तेन जन्मभूमिं स्वर्वाऽन्यत्र गमनाभावः, भीरु-
त्वम् = भयम्, व्याघाताः = बाधकाः ॥

और भी—आलस्य, स्त्री की गुलामी, रोगी बना रहना, जन्मभूमि के प्रति स्नेह,
संतोष और डर—यही महत्त्व-प्राप्ति के छः विघ्न हैं ॥ ५ ॥

यतः—

संपदा सुस्थिरं मन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।

कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—यः स्वल्पया अपि संपदा सुस्थिरं मन्यः भवति, कृतकृत्यः विधिः
तस्य ताम् न वर्धयति, (इति अहम्) मन्ये ॥ ६ ॥

संपदा = धनेन, सुस्थिरं मन्यः—आत्मानं सुस्थिरं मन्यते एवंविधः आत्मानं
सुस्थिरं मन्यते इति विग्रहे 'आत्मानाने खल्व' इति खरप्रत्यये खिरवान्मुनागमः,

कृतकृत्यः = कृतार्थः, विधिः = दैवम्, ताम् = सम्पत्तम् । मय्ये=(अहं) जानामि ।
 क्योंकि—जो थोड़े ही धन से अपनी स्थिति को अच्छी समझनेवाला होता है उसका
 भाग्य भी कृतकृत्य होकर उसकी सम्पत्ति को नहीं बढ़ाता है ॥ ६ ॥

अपरं च—

निरुत्साहं निरानन्दं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।

मा स्म सीमन्तिनी काचिव्रजनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—काचित् सीमन्तिनी निरुत्साहम्, निरानन्दम्, निर्वीर्यम्, अरिनन्दनम्
 पुत्रम् मा स्म जनयेत् ॥ ७ ॥

निरुत्साहम् (निर्गत उत्साहः यस्मात् स तम् = उत्साहहीनम्, एवमग्रेऽपि
 बोध्यम् । निर्वीर्यम् = पराक्रमहीनम्, अरिनन्दनम्=पुत्रे हर्षप्रदम्, सीमन्तिनी =
 पारी 'नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः । मा स्म जनयेत् = नोत्पादयेत् (अत्र मा'
 न तु 'माह' अतएव लुङ् नेति बोध्यम् ॥

और भी उत्साहरहित, उदासीन और शत्रुओं को आनन्दित करनेवाले पुत्र का जन्म
 कोई भी स्त्री न दे ॥ ७ ॥

तथा चोक्तम्—

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेदवक्षयात् ।

रक्षितं वर्धयेत्सम्यग्बुद्धं तीर्थेषु निक्षिपेत् ॥ ८ ॥

अन्वयः—(उक्तिकासुकः जनः) अलब्धम् (धनम्) लिप्सेत, लब्धम् अव
 क्षयात् रक्षेत्, रक्षितम् वर्धयेत्, बुद्धम् तीर्थेषु सम्यक् निक्षिपेत् च ॥ ८ ॥

लिप्सेत = लब्धुमिच्छेत्, अवक्षयात्=हानेः, तीर्थेषु=काशीप्रयागादितीर्थेष्वेतेषु
 सत्पात्रेषु वा, निक्षिपेत् = दानं कुर्यात् ॥

जैसा कि कहा भी गया है—जो प्राप्त नहीं हो सका है, उसे पाने की इच्छा करनी
 चाहिए, जो प्राप्त हो चुका है, उसे नष्ट होने से बचाना चाहिए, बचाए हुए धन को बढ़ाना
 चाहिए और बढ़े हुए धन को अच्छे कर्मों में लगाना चाहिए ॥ ८ ॥

यतोऽलब्धमिच्छतोऽर्थयोगादर्थस्य प्राप्तिरेव । लब्धस्याप्यरक्षितस्य
 निवेशेऽपि स्वयं विनाशः । अपि च । अवर्धमानश्चार्थः काले स्वल्पव्ययोऽ-
 प्यञ्जनवत्क्षयमेति । अनुपभुज्यमानश्च निष्प्रयोजन एव सः । तथा
 चोक्तम्—

अलब्धम् = अप्राप्तम्, अर्थयोगात् = वित्तसम्बन्धात्, अरक्षितस्य = अगुप्तस्य,
 निवेशः = निवेशः (शङ्कपशादयः नव निधयो भवन्ति) । अवर्धमानः=अवृद्धिशीलः

अर्थः—अनम्, काले = स्वल्पसमयानन्तरम्, अक्षयवत् = अक्षयेन तुल्यम्, अय-
मेति = नश्यति । अनुपभुज्यमानः = स्वोपभोगेऽनियुज्यमानः, निःप्रयोजनः = व्यर्थः
(इदमर्थस्य विशेषणमतः पुंस्त्वमत्रेति बोध्यम्) ॥

क्योंकि—अप्राप्त धन के चाहनेवाले व्यक्ति को धन लगाने से धन की प्राप्ति होती ही
है । प्राप्त हो जाने पर भी यदि रक्षा न की जाय तो खजाना भी स्वयम् नष्ट हो जाता है ।
इसके अतिरिक्त यदि धन बढ़ाया न जाय तो वह बड़ा खर्च करने पर भी अक्षय के समान
समय पाकर समाप्त हो जाता है और यदि उसका उपयोग न किया जाय तो उसका पाना
ही व्यर्थ है । जैसा कहा गया है कि—

धनेन किं यो न ददाति नाश्नुते
बलेन किं यश्च रिपून् बाधते ।

श्रुतेन किं यो न च धर्ममाचरेत्
किमात्मना यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥ ९ ॥

अन्वयः—यः (जनः धनम्) न ददाति, न अश्नुते, (तस्य जनस्य) धनेन
किम् (अस्ति) ? यः (जनः) रिपून् न बाधते, (तस्य) बलेन किम्
(अस्ति) ? यः (जनः) धर्मम् न आचरेत् (तस्य जनस्य) श्रुतेन किम्
(अस्ति) ? यः (जनः) जितेन्द्रियो न भवेत् (तस्य जनस्य) आत्मना किम्
(अस्ति) ? ॥ ९ ॥

अश्नुते=भुङ्क्ते, भोगं करोतीत्यर्थः । बलेन = शक्त्या, रिपून्=शत्रून्, बाधते =
पीडयति विजयते इत्यर्थः । श्रुतेन=शास्त्रज्ञानेन, आत्मना = आत्मज्ञानेन, जिते-
न्द्रियः=संयतेन्द्रियः । तस्य नरस्य धनादिकं सर्वं व्यर्थमस्ति, यः तेन दानादिकाय
न करोतीत्याशयः ॥

उस धन के मिलने से क्या हुआ जो न तो दिया ही गया और न तो अपने ही उपयोग
में लाया गया, उस बल से क्या हुआ जो शत्रुओं को वश में न कर सका, उन धर्म-ग्रन्थों के
सुनने से क्या हुआ जिसके अनुसार धर्म का आचरण ही न हो सका और उस आत्मा से
क्या हुआ जो इन्द्रियों को जीत न सके ॥ ९ ॥

यतः—

जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।

स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥ १० ॥

अन्वयः—घटः क्रमशः जलबिन्दुनिपातेन पूर्यते, सर्वविद्यानाम् च धर्मस्य च
धनस्य स हेतुः (अस्ति) ॥ १० ॥

घटः=कलशः, क्रमशः = क्रमात्, जलविन्दुनिपातेन=शूनैः शूनैः जलविन्दु-
निपतनेन, पूर्णते=पूर्णः भवति । सर्वविद्यानाम्=समस्तज्ञानानाम् । यथा शूनैः
जलस्य विन्दूनां पतनेन घटः पूर्णः भवति, तथैव क्रमशः सर्वविद्याद्योऽपि अध्य-
यादिना पूर्णा भवन्ति ॥

क्योंकि—जैसे एक-एक बूंद गिरने से धीरे धीरे घड़ा भर जाता है उसी प्रकार सभी
विद्याएँ, धर्म और धन भी धीरे धीरे बढ़ता है ॥ १० ॥

दानोपभोगरहिता दिवसा यस्य यान्ति वै ।

स कर्मकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ ११ ॥

अन्वयः—यस्य (जनस्य) दिवसाः दानोपभोगरहिताः यान्ति, स (जनः)
कर्मकारभस्त्रा इव श्वसन् अपि न जीवति ॥ ११ ॥

दानोपभोगरहिताः=त्यागोपभोगाभ्यां शून्याः, दिवसाः=दिनानि, यान्ति=
पतयन्ति (वीतते हैं), कर्मकारभस्त्रेव=कर्मकारस्य लोहतापक—चर्मनिर्मित-
बन्धविशेषः इव (भाँड़ी के समान), श्वसन्=श्वासं गृह्णन् जीवन्नित्यर्थः, न जीवति=
मृतकतुल्योऽस्ति ॥

जिनके दिन दान और भोग के बिना ही चले जाते हैं, वह लुहार की भाँड़ी के
समान तौल लेते हुए भी जीवित नहीं कहा जा सकता ॥ ११ ॥

इति संचिन्त्य नन्दकसजीवकुनामानौ वृषभौ धुरि नियोज्य शकटं
नानाविधद्रव्यपूर्णं कृत्वा वाणिज्येन गतः कश्मीरं प्रति ! अन्यच्च—

इति=एतत्, धुरि = भारवहनकार्ये, नियुज्य = नियुक्तौ कृत्वा (नि + युज् +
ल्यप्), शकटम् = अश्वः (गाड़ी को), नानाविधद्रव्यपूर्णम् = अनेकप्रकारकवस्तु-
भरितम्, वाणिज्येन=व्यापाराय, कश्मीरम्=एतज्ज्ञामकं भारतस्य पश्चिमोत्तरदिक्-
स्थितं प्रान्तविशेषम् ॥

इस प्रकार सोचकर नन्दक और संजीवक नाम के दो बैलों को जोत में बाँध कर
गाड़ी को तरङ्ग-तरङ्ग की वस्तुओं से भर कर व्यापार करने की इच्छा से कश्मीर की ओर
चला । और भी—

अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य च संचयम् ।

अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु ॥ १२ ॥

अन्वयः—(अभ्युदयेच्छुकः) अञ्जनस्य क्षयम् वल्मीकस्य सञ्चयम् च दृष्ट्वा
दानाध्ययनकर्मभिः दिवसम् अवन्ध्यम् कुर्यात् ॥ १२ ॥

अन्नस्य = कज्जलस्य, चयम् = नाशम्, वरमीकस्य = वामलस्य (बाँबी), सन्नयम् = वृद्धिम्, अवन्ध्यम् = सफलम्, दानाध्ययनकर्मभिः = दानपठनादि-
कार्यैः (वृद्धिरहितमध्यस्पर्शः व्ययीभवदप्यन्नं चीयते, चयरहितं सततं
स्वल्पशोऽपि उपचीयमानं वरमीकं वर्द्धते इत्येतद् दृष्ट्वा घनदानं शास्त्रपठनं च कृत्वा
मानवेन दिवसस्य साफल्यं कर्तव्यमिति भावः ॥

आँखों में लगाये जानेवाले अन्न का धीरे धीरे नष्ट हो जाना तथा बाँबी का धीरे धीरे
एकत्रित हो कर बढ़ना देख कर मनुष्य को चाहिये कि वह अपने दिन को दान, अध्ययन
तथा अन्य कर्मों से सफल करे ॥ १२ ॥

यतः—

कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।

को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—समर्थानाम् (जनानाम्) कः अतिभारः (अस्ति) ? व्यव-
सायिनाम् किम् दूरम् (अस्ति) ? सविद्यानाम् कः विदेशः (अस्ति) ?
प्रियवादिनाम् कः परः (अस्ति) ? ॥ १३ ॥

अतिभारः = महाभारः, भारयुक्तम्—असाध्यमित्यर्थः, समर्थानाम् = सामर्थ्य-
वताम्, व्यवसायिनाम् = उद्योगिनाम्, विदेशः = परदेशः, सविद्यानाम् =
विदुषाम्, प्रियवादिनाम् = मधुरभाषिणाम् ॥

व्योक्ति—शक्तिशाली के लिए कोई भी कार्य बोझ जैसा नहीं लगता, परिश्रमी व्यक्ति
के लिए कोई भी स्थान दूर नहीं होता, विद्वान् के लिए कोई भी देशविदेश नहीं होता
और प्रिय बोलने वाले का कोई भी शत्रु नहीं होता ॥ १३ ॥

अथ गच्छतस्तस्य सुदुर्गनाम्नि महारण्ये सञ्जीवको भग्नजानु-
निपतितः । तमालोक्य वर्धमानोऽचिन्तयत्—

सुदुर्गनाम्नि = सुदुर्गनामके, महारण्ये = महावने, भग्नजानुः = भग्नं जानु
वश्य सः (टूटे घुटनेवाला), निपतितः = अपतत्, अचिन्तयत् = चिन्तितवान् ॥

इसके पश्चात् जाते जाते सुदुर्गनाम के एक बड़े जंगल में संजीवक का घुटना टूट गया
और वह गिर पड़ा । वर्धमान ने उसे देख कर विचार किया—

‘करोतु नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।

फलं पुनस्तदेवास्य यद्विधेर्मनसि स्थितम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—नीतिज्ञः (नरः) इतस्ततः व्यवसायम् करोतु नाम पुनः अथ
फलम् तत् एव (भवति), यत् विधेः मनसि स्थितम् (वर्तते) ॥ १४ ॥

नीतिज्ञः—कीर्ति जानातीति विग्रहे 'हृगुपधज्ञा०' इति कः = नीतिपण्डितः ।
 इतस्ततः = यत्र तत्र (इधर-उधर), व्यवसायम्, = उद्योगम्, फलम् = परिणामः,
 विधेः = भाग्यव्यय, मनसि = चित्ते ॥

चतुर शक्ति इधर-उधर कितना ही प्रयत्न क्यों न करे; परन्तु उसका फल वही होता है जो प्रज्ञा के मन में होता है ॥ १४ ॥

किन्तु—

विस्मयः सर्वथा हेयः प्रत्यूहः सर्वकर्मणाम् ।

तस्माद् विस्मयमुत्सृज्य साध्ये सिद्धिविधीयताम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—सर्वकर्मणाम् प्रत्यूहः विस्मयः (जनेन) सर्वथा हेयः (अस्ति),
 तस्मात् (जनेन) विस्मयम् उत्सृज्य साध्ये सिद्धिः विधीयताम् ॥ १५ ॥

विस्मयः = घैर्वाभावः (घबड़ाहट), सर्वथा = सर्वैः प्रकारैः (सब तरह)
 हेयः = त्याज्यः, प्रत्यूहः = तिनः, उत्सृज्य = त्यक्त्वा (उत + सृज् + क्त),
 साध्ये = कार्ये, कर्तव्य इत्यर्थः, विधीयताम् = क्रियताम् ॥

किन्तु-विस्मय (किसी कार्य की बाधाओं को देख कर चकित हो जाना) का संबंध
 परिस्वाग कर देना चाहिये क्योंकि वह सभी कार्यों का विघ्न होता है । इसलिए भाक्ष्य
 को छोड़ कर अपने द्वारा किए जानेवाले कार्य में सफलता प्राप्त करनी चाहिए ॥ १५ ॥

इति संचिन्त्य संजीवकं तत्र परित्यज्य वर्धमानः पुनः स्वयं धर्म-
 पुरं नाम नगरं गत्वा महाकायमन्यं वृषभमेकं समानीय धुरि नि-
 योज्य चलितः । ततः संजीवकोऽपि कथंकथमपि खुरत्रये भरं
 कृत्वोत्थितः । यतः—

इति = एतत्, संचिन्त्य = विचार्य, परित्यज्य = संन्यज्य, वर्धमानः =
 वृषभामकः वणिक् महाकायम् = हृष्टपुष्टशरीरम्, धुरि नियोज्य = भारकार्ये
 नियुक्तं कृत्वा, कथंकथमपि = कथञ्चित्, खुरत्रये = त्रिषु खुरेषु, एकजानुभङ्गतयेति
 बावत्, उत्थितः = उत्थितवान् ॥

ऐसा सोचकर उसने संजीवक को वहीं छोड़ दिया और स्वयं धर्मपुर नाम के नगर
 में जाकर एक बड़े डील डौल वाले दूसरे बैल को लाकर जोत में नौब दिया तथा आगे
 चढ़ पड़ा । कुछ देर बाद संजीवक भी अपने तीन ही खुरों पर चढ़ देकर किसी प्रकार
 उठ खड़ा हुआ । क्योंकि—

निमग्नस्य पयोराशौ पर्वतात्पतितस्य च ।

तक्षकेणापि दष्टस्य आयुर्मर्माणि रक्षति ॥ १६ ॥

अन्वयः—आयुः पयोराशौ निमग्नस्य, पर्वतात् पतितस्य, तक्षकेण दष्टस्य च अपि (नरस्य) मर्माणि रक्षति ॥ १६ ॥

आयुः = वयः जीवितावधिकालः (वज्र), पयोराशौ = समुद्रे, निमग्नस्य = मूढितस्य, तक्षकेण = एतन्नामकेन तीव्रविषेण, सर्पेण, दष्टस्य = कृतदंशनस्य (ढँसे गये), मर्माणि = मर्मस्थलानि, रक्षति = गोपायति ॥

समुद्र में भी डूबनेवाले, पर्वत से भी गिरे हुए तथा सर्प द्वारा काटे गए व्यक्ति के प्राणों को भी आयु बचा लेती है ॥ १६ ॥

नाकाले म्रियते जन्तुर्विद्धः शरशतैरपि ।

कुशाग्रेणैव संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ १७ ॥

अन्वयः—जन्तुः शरशतैः विद्धः अपि अकाले न म्रियते, (तथा) प्राप्तकालः (सन् सः) कुशाग्रेण एव संस्पृष्टः न जीवति ॥ १७ ॥

अकाले = मृत्युसमये अग्राप्ते, जन्तुः = प्राणी, देहधारीत्यर्थः, विद्धः = छिन्नितः ताडित इत्यर्थः, शरशतैः = अनेकशतसङ्ख्याकबाणैः, कुशाग्रेण = दर्भाग्रभागोर्नैव (कुशा की नोकसे), प्राप्तकालः = प्राप्तमृत्युसमयः ॥

और सभी—सैकड़ों बाणों से बिंधा हुआ प्राणी भी बिना समय आए नहीं मर सकता, किन्तु समय आ जाने पर वही कुश की नोक से छू जाने पर भी नहीं बच सकता ॥ १७ ॥

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं

सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।

जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः

कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥ १८ ॥

अन्वयः—(मानवादिना) अरक्षितम् (अपि) दैवरक्षितम् (वस्तु) तिष्ठति, (मानवादिना) सुरक्षितम् (अपि) दैवहतम् (वस्तु) विनश्यति । (एवमेव, मानवादिना) वने विसर्जितः अनाथः अपि जीवति, (तथा मानवादिना) गृहे कृतप्रयत्नः अपि न जीवति ॥ १८ ॥

अरक्षितम् = मानवादिना अकृतरक्षणम्, दैवरक्षितम् = भाग्येन कृतरक्षणम्, तिष्ठति = न विनश्यति । दैवहतम् = भाग्येन विनष्टम्, विसर्जितः = त्यक्तः, कृतप्रयत्नः = मानवादिना कृतसुरक्षणः ॥

माग्य जिसकी रक्षा करना चाहे तो दूसरों द्वारा अरक्षित होने पर भी वह बच जाता है, किंतु दूसरों द्वारा बचाने पर भी माग्य का मारा हुआ नहीं बच सकता। जैसे जंगल में फेंका हुआ अनाथ बच्चा भी जीता रहता है, किन्तु अनेक प्रयत्नों के होने पर भी घर में पड़ा हुआ बालक नहीं जी पाता ॥ १८ ॥

ततो दिनेषु गच्छत्सु संजीवकः स्वेच्छाहारं कृत्वारण्यं भ्राम्यन्
दृष्टपुष्टाङ्गो बलवज्रनाद । तस्मिन्वने पिङ्गलकनामा सिंहः स्वभुजो-
पार्जितराज्यसुखमनुभवन्निवसति । तथा चोक्तम्—

स्वेच्छाहारविहारम् = इच्छापूर्वकभोजनभ्रमणम् , दृष्टपुष्टाङ्गः = सुदृढशरीरः,
बलवन् = उच्चस्वरेण, स्वभुजोपार्जितराज्यसुखम्—स्वभुजेन = आत्मभुजबलेन,
उपार्जितस्य = प्राप्तस्य, राज्यस्य, सुखं = शर्म, अनुभवन्=प्राप्नुवन् ॥

कुछ दिन बीतने के बाद अपनी इच्छा के अनुसार आहार-विहार करने के कारण संजीवक के सभी अंग दृष्ट पुष्ट हो गये और वह अत्यन्त तेज के साथ डकारें भरने लगा। उसी जंगल में पिङ्गलक नाम का एक सिंह अपने पराक्रम से प्राप्त राज्यसुख का अनुभव करता हुआ निवास करता था। जैसे कि कहा भी गया है—

नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते मृगैः ।

विक्रमार्जितराज्यस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ १९ ॥

अन्वयः—मृगैः सिंहस्य अभिषेकः (तथा) संस्कारः न क्रियते, (किन्तु)
विक्रमार्जितराज्यस्य (तस्य मृगस्य) मृगेन्द्रता स्वयमेव (भवति) ॥ १९ ॥

अभिषेकः राज्याभिषेकः, संस्कारः = शूरत्वादिगुणयोगः मृगैः = वन्यपशुभिः
विक्रमार्जितराज्यस्य—विक्रमेण=स्वभुजबलेन, अर्जितम् = उपार्जितम् , राज्यम् =
साम्राज्यम्, येन स तस्य । स्वयमेव=स्वत एव, मृगेन्द्रता=मृगराजता ॥

जंगली पशुओं द्वारा सिंह का न तो अभिषेक ही किया जाता है और न संस्कार
ही; किन्तु वह अपने पराक्रम से प्राप्त राज्य का स्वयम् राजा बन जाता है ॥ १९ ॥

स चैकदा पिपासाकुलितः पानीयं पातुं यमुनाकच्छमगच्छत् ।
तेन च तत्र सिंहेनाननुभूतपूर्वकमकालघनगर्जितमिव संजीवकनर्दि-
तमश्रावि । तच्छ्रुत्वा पानीयमपीत्वा सचकितः परिधृत्य स्वस्थान-
मागत्य किमिदमित्यालोचयन्तूष्णीं स्थितः । स च तथाविधः करट-
कदमनकाभ्यामस्य मन्त्रिपुत्राभ्यां दृष्टः । तं तथाविधं दृष्ट्वा दमनकः
करटकमाह—‘सखे करटक, किमित्ययमुदकार्थी स्वामी पानीयम-

पीत्वा सचकितो भन्दं मन्दमवतिष्ठते ।' करटको ब्रूते—'मित्र दमनक, अस्मन्मतेनास्य सेवैव न क्रियते । यदि तथा भवति, तर्हि किमनेन स्वामिचेष्टानिरूपणेनास्माकम् । यतोऽनेन राज्ञा विनापराधेन चिरमवधी-रिताभ्यामावाभ्यां महद्दुःखमनुभूतम् ।

पिपासाऽऽकुलितः = तृष्णया व्याकुलः, पानीयम् = जलम्, यमुनाकण्डम् = यमुनायास्तीरम्, अननुभूतपूर्वकम् = प्रथममश्रुतम्, अकाष्ठघनगर्जितम्—अकाले = असमये प्रावृढभावेऽपीति आवाः, घनस्य = सेवस्य, गर्जितम् गर्जनम्, सञ्जीवकनर्दितम् = सञ्जीवकस्य गर्जितम्, अश्रावि = श्रुतम् । सच-कितः = आश्चर्यितः, परावृत्य = परवर्तितो भूत्वा, आलोचयन् = विचारयन्, तूष्णीम् = मौनः सन्, तथाविधः = तादृशः, पिपासाऽऽकुलत्वेऽपि सञ्जीवकनर्दितेन अपीतजलः, किमिति = कथम्, उदकार्थं = पिपासितः, अवतिष्ठते—अत्र 'समवप्रविश्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् ॥ अस्मन्मतेन = स्वविचारेण, स्वामि-चेष्टानिरूपणेन = स्वामिनो भयादिकारणविचारेण, विनापराधेन = अपराधं वि-नैव, चिरम् = चिरकालात्, अवधीरिताभ्याम् = तिरस्कृताभ्याम्, अनुभूतम् = प्राप्तम् ॥

यह सिंह एक बार प्यास से व्याकुल होकर पानी पीने के लिए यमुना नदी के किनारे गया । वहाँ असमय के बादलों की गर्जन के समान संजीवक की आवाज सिंह को सुनाई पड़ी । ऐसी आवाज उसने इसके पहले कभी नहीं सुनी थी । यह सुन कर बिना पानी पिए ही वह चकित होकर लौट पड़ा और अपने स्थान पर आकर, 'यह क्या है' ऐसा सोचता हुआ चुपचाप बैठ गया । उसके मंत्रों के पुत्र करटक और दमनक नाम के दो शेरों ने उसे इस अवस्था में देखा । उसे इस प्रकार की अवस्था में देखकर दमनक ने करटक से कहा—'मित्र, करटक, पानी चाहिएवाले यह मेरे स्वामी बिना पानी पिए ही क्यों लौटकर इस प्रकार उदासभाव से चुपचाप बैठे हैं ?' करटक ने कहा—मित्र दमनक, मेरे विचार से तो यह सेवा करने योग्य ही नहीं है, फिर इस प्रकार इस स्वामी की चेष्टा देखने से हम लोगों का लाभ भी क्या है ? क्योंकि इस राजा के द्वारा बिना किसी अपराध के ही हम दोनों अपमानित होकर बहुत दिनों से दृष्ट श्रेष्ठने चले आ रहे हैं ।

सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत्कृतम् ।

स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य मूढैस्तदपि हारितम् ॥ २० ॥

अन्वयः—(एवम्) पश्य, सेवया धनम् इच्छद्भिः, सेवकैः यत् कृतम्, शरीरस्य यत् स्वातन्त्र्यम् (आसीत्), तत् अपि मूढैः हारितम् ॥ २० ॥

सेवया = स्वामिनः सेवनेन, सेवकैः = मृत्युः, स्वातन्त्र्यम् = स्वतन्त्रता,
हारितम् = नाशितम् ॥

सेवा द्वारा धन की अभिलाषा रखने वाले सेवकों ने जो किया, उसे देखो। उन
मूर्खों ने उसके लिए अपने शरीर की स्वतन्त्रता जो गँवा दी ॥ २० ॥

अपरं च—

शीतवातातपक्लेशान् सहन्ते यान् पराश्रिताः ।

तदंशेनापि मेधावी तपस्तप्त्वा सुखी भवेत् ॥ २१ ॥

अन्वयः—पराऽऽश्रिताः यान् शीतवातातपक्लेशान् सहन्ते, मेधावी तदंशेन
अपि तपः तपसा सुखी भवेत् ॥ २१ ॥

शीतवातातपक्लेशान्—शीतश्च = अनुष्णत्वञ्च, वातश्च = वायुश्च, आतपश्च =
घर्मश्च इति शीतवातातपाः तेषां क्लेशान् = दुःखानि; पराश्रिताः = पराधीनाः,
सेवका इत्यर्थः, तदंशेन = शीतादिजन्यदुःखस्य स्वल्पतमभागेन, मेधावी =
बुद्धिमान्, तपस्तप्त्वा = तपस्यां कृत्वा ॥

और भी-दूसरों के अधीन रहनेवाले शीत, वायु तथा घूम आदि के जिन दुःखों को
शेते हैं, उसके अंशमात्र दुःखों को ही सहकर बुद्धिमान् तप करके सुखी हो जाता है ॥ २१ ॥

अन्यच्च—

एतावज्जन्मसाफल्यं यदनायत्तवृत्तिता ।

ये पराधीनतां यातास्ते वै जीवन्ति, के मृताः ? ॥ २२ ॥

अन्वयः—यत् (जनस्य) अनायत्तवृत्तिता (भवति), एतावत् जन्मसाफल्यम्
(अस्ति), ये (जनाः) पराधीनताम् याताः (सन्ति, यदि) ते जीवन्ति,
(तर्हि) के (जनाः) मृताः सन्ति ? ॥ २२ ॥

जन्मसाफल्यम् = जन्मनः सफलता, अनायत्तवृत्तिता = स्वतन्त्रजीवनम्,
पराधीनताम् = परतन्त्रताम् = स्वतन्त्रस्यैव जनस्य जन्म सफलमस्ति, पराधी-
नास्तु जना मृतकतुल्या एवेत्याशयः ॥

और भी-जीविका का दूसरे के अधीन न होना ही इस जन्म की सच्ची सफलता
है। यदि पराधीन व्यक्ति को ही जीवित माना जाय तो फिर मरा हुआ किसे कहा
जायगा ॥ २२ ॥

अपरञ्च—

एहि गच्छ, पतोत्तिष्ठ, वद, मौनं समाचर ।

एवमाशाग्रहमस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥ २३ ॥

अन्वयः—अनिनः (स्वम्) एहि, गच्छ, पत, उल्लिख, वद, मौनं समाचर, वक्ष्य आशाग्रहग्रस्तैः अर्थिभिः (सह) क्रीडन्ति ॥ २३ ॥

एहि = आगच्छ, पत = पतनं कुरु, मौनं समाचर = तूष्णींभावं गच्छ, आशाग्रहग्रस्तैः = आशारूपपाशेन बद्धः, अर्थिभिः = अर्थाभिलाषुकैः सेवकैः क्रीडन्ति = खेलन्ति ॥

और भी—आओ, जाओ, बैठो, उठो, बोलो, चुप रहो—इस प्रकार की आशाएँ दे देकर धनो लोग आशारूपी ग्रह से प्रसित बाचकों से अपना मनोबिनोद करते रहते हैं ॥ २३ ॥

किं च—

अबुधैरर्थलाभाय पण्यस्त्रीभिरिव स्वयम् !

आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृतः ॥ २४ ॥

अन्वयः—अबुधैः (जनैः) पण्यस्त्रीभिः इव अर्थलाभाय आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य स्वयम् परोपकरणीकृतः ॥ २४ ॥

अबुधैः=मूर्खैः पण्यस्त्रीभिः=वेश्याभिः, आत्मा.....कृतः=अलङ्कारादि-शृङ्गारेण (पद्ये—विद्याज्ञानशौर्यादिना) शरीरं पुनः पुनः मण्डयित्वा ॥

और भी—मूर्खों ने धन के लिए वेश्याओं के समान अपने आप को सजा-सजा कर स्वयं ही उसे दूसरों के कार्य में लगा दिया है ॥ २४ ॥

किं च—

या प्रकृत्यैव चपला निमत्यशुचावपि ।

स्वामिनो बहु मन्यन्ते दृष्टिं तामपि सेवकाः ॥ २५ ॥

अन्वयः—(स्वामिनः=प्रभोः) प्रकृत्या एव चपला या इष्टिः अशुचौ अपि निपतति, सेवकाः स्वामिनः ताम् अपि बहु मन्यन्ते ॥ २५ ॥

प्रकृत्यैव = स्वभावेनैव, अशुचौ अपि निपतति = अपवित्रमपि पश्यति, बहु, मन्यन्ते=स्वामी मयि कृपादृष्टिं करोति इति मत्वा सेवकाः कृतार्था भवन्ति ॥

और भी—सेवक लोग स्वभाव से ही चंचल एवं अपवित्र स्थान में पड़नेवाली स्वामी की दृष्टि को भी बहुत बड़ी वस्तु समझते हैं ॥ २५ ॥

अपरं च—

मौनान्मूर्खः प्रवचनपटुर्वातुलो जल्पको वा

क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः ।

धृष्टः पार्श्वे वसति नियतं दूरतश्चाप्रगल्भः

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ २६ ॥

अन्वयः—(स्वामिना सेवकः) मौनात् मूर्खः (अस्तीति गण्यते, एवं सर्वत्र योज्यम्), प्रवचनपटुः वातुलः वा जल्पकः, चान्स्या भीरुः, बहि न सङ्गते (तदा) प्रायणः नाभिजातः, नियतम् पार्श्वे वसति (तदा) घृष्टः, च दूरतः (वसति तदा) अप्रगल्भः; (एवम्) परमगहनः सेवाधर्मः योगिनाम् अपि अगम्यः (अस्ति) ॥ २६ ॥

मौनात् = तूष्णीभावात्, प्रवचनपटुः = अधिककथने चतुरः, वातुलः = वाचालः (वातुनी), जल्पकः = मुष्ठाऽधिकवक्ता (बकवादी), चान्स्या = चमया, भीरुः = भययुक्तः (डरपोक), नाभिजातः = अकुलीनः, अप्रगल्भः = लज्जाशीलः, परमगहनः = अतिकठिनः, योगिनामपि = योगिवद्भक्तिसहनशीलानामपि, अतीन्द्रियं पश्यतामपि, अगम्यः = सेवनेऽतिकठिनः, अज्ञेयश्च, पाद्मयोक्तकारणैः अतिकठिनं सेवाधर्मं परमसहिष्णुवाऽपि सेवका निबोद्धुं न शक्नुवन्तीति भावः ॥

और भी—यदि सेवक चुप रहे तो स्वामी उसे मूर्ख, बात करने में चतुर हो तो वातुनी, सहनशील हो तो डरपोक, असहनशील हो तो अकुलीन, नित्य स्वामी के पास रहे तो ढीठ और दूर रहे तो कायर समझते हैं। इसलिए, सेवाधर्म अत्यन्त कठिन होता है जिसकी साधना योगियों के लिए भी दुःसाध्य होती है ॥ २६ ॥

विशेषतश्च—

प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवितहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।

दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः २७ ॥

अन्वयः—सेवकात् अन्यः कः मूढः उन्नतिहेतोः प्रणमति, जीवितहेतोः प्राणान् विमुञ्चति, सुखहेतोः दुःखीयति ॥ २७ ॥

सेवकात् अन्यः = सेवक विना, उन्नतिहेतोः = उत्थत्यर्थम्, पद्मे-उच्चैर्भवितुम्, प्रणमति = नमस्करोति, पद्मे०—नम्रो भवति, जीवितहेतोः = जीवितुम्, प्राणान् विमुञ्चति = म्रियते, सुखहेतोः = सुखलाभाय, दुःखीयति । सेवक एव स्वोच्चार्य स्वामिनं प्रणमति, जीवितुं स्वाभ्यर्थं प्राणत्यागमपि करोति तथा सुखप्राप्तये अनेक दुःखानि सहते, नान्य इत्यर्थः ॥

विशेष करके—सेवक अपनी उन्नति के लिये झुकता है, जीवित रहने के लिये मरता और सुख पाने के लिए दुःख उठाता है; अतः उससे बढ़कर और कौन दूसरा मूर्ख हो सकता है ॥ २७ ॥

दमनको ब्रूते—‘मित्र सर्वथा मनसापि नैतत्कर्तव्यम् । यतः—

दमनक ने कहा—मित्र, मन से भी कभी ऐसा नहीं करना चाहिए । क्योंकि—

कथं नाम न सेव्यन्ते यत्नतः परमेश्वराः ।

अचिरेणैव ये तुष्टाः पूरयन्ति मनोरथान् ॥ २८ ॥

अन्वयः—तुष्टाः ये अचिरेण एव (सेवकानाम्) मनोरथान् पूरयन्ति, (ते) परमेश्वराः सेवकैः कथं नाम यत्नतः न सेव्यन्ते ॥ २८ ॥

कथं नाम=कस्मात्कारणात्, यत्नतः=प्रयत्नपूर्वकम्, परमेश्वराः=स्वामिनः, तुष्टाः=सन्तुष्टाः ॥

उन स्वामियों की सेवा अत्यन्त यत्न के साथ क्यों नहीं करनी चाहिए, जो प्रसन्न हो कर शीघ्र ही सारी अनिष्टावाओं को पूरी कर देते हैं ॥ २८ ॥

अन्यच्च पश्य—

कुतः सेवाविहीनानां चामरोद्धूतसंपदः ।

उद्दण्डधवलच्छत्रं वाजिवारणवाहिनी' ॥ २९ ॥

अन्वयः—सेवाविहीनानाम् (सेवकजनानाम्), चामरोद्धूतसंपदः उद्दण्डधवलच्छत्रम्-वाजिवारणवाहिनी च कुतः (प्राप्यते) ? ॥ २९ ॥

सेवाविहीनानाम् = स्वामिसेवनमकुर्वन्ताम्, चामरोद्धूतसंपदः—चामरेण उद्धताश्च ताः संपदश्च=चामरसज्जाकनसूचितधनानि, उद्दण्डधवलच्छत्रम्=उत्त=ऊर्ध्वं दण्डं यस्य तत् उद्दण्डम्, तच्च तत् धवलं=शुभ्रम् छत्रञ्च=राजश्वसूचकोर्ध्वकृतशुभ्रातपत्रम्, वाजिवारणवाहिनी—वाजिनाम्=अश्वानाम् वारणानाम्=इस्तिनां च वाहिनी=सेना ॥

और भी देखो—सेवा न करनेवाले सेवकों को भला चामरयुक्त लक्ष्मी, उम्बी ढंडी वाला छत्र, घोड़े और हाथियों से युक्त सेना कैसे प्राप्त हो सकती है ? ॥ २९ ॥

करटको ब्रूते—‘तथापि किमनेनास्माकं व्यापारेण । यतोऽव्यापारेषु व्यापारः सर्वथा परिहरणीयः । पश्य—

तथापि=स्वामिसेवायाः कर्तव्यत्वेऽपि, व्यापारेण=कार्येण, परिहरणीयः=स्याज्यः ॥

करटक ने कहा—‘फिर भी हम लोगों को इस कार्य (स्वामी का ध्यान रखना) से क्या लाभ ! क्योंकि अकरणीय कार्यों में व्यर्थ की उधेड़बुन करने से सदा वचना चाहिए । देखो—

‘अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति ।

स भूमौ निहतः शेते कीलोत्पाटीव वानरः’ ॥ ३१ ॥

अन्वयः—यो नरः अव्यापारेषु व्यापारं कर्तुम् इच्छति, स (नरः) कीलोत्पाटी
वानरः इव निहतः (सन्) शेते ॥ ३० ॥

अव्यापारेषु=अकार्येषु, स शेते=मृतः सन् भूमौ तिष्ठति । कीलोत्पाटी—
कीलस्थ=शंकोः, उत्पाटी=उत्पाटनकर्ता ॥

जो मनुष्य अकरणीय कार्यों के करने में अपने आपको लगाने की इच्छा करता है
वह कील उखाड़ने वाले वानर के समान घायल होकर मर जाता है ॥ ३० ॥

दमनकः पृच्छति—‘कथमेतत्’ करटकः कथयति—

दमनक ने पूछा—यह कैसे ? करटक ने कहा—

कथा १

अस्ति मगधदेशे धर्मारण्यसंनिहितवसुधायां शुभदत्तनाम्ना कायस्थेन
विहारः कर्तुमारब्धः । तत्र करपन्नदार्यमाणैकस्तम्भस्य कियद्दूरस्फाटि-
तस्य काष्ठखण्डद्वयमध्ये कीलकः सूत्रधारेण निहितः । तत्र बलवान्
वानरयूथः क्रीडन्नागतः । एको वानरः कालप्रेरित इव तं कीलकं हस्ताभ्यां
धृत्योपविष्टः । तत्र तस्य मुष्कद्वयं लम्बमानं काष्ठखण्डद्वयाभ्यन्तरे प्रवि-
ष्टम् । अनन्तरं स च सहजचपलतया महता प्रयत्नेन तं कीलकमाकृष्ट-
वान् । आकृष्टे च कीलके चूर्णिताण्डद्वयः पञ्चत्वं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि-
‘अव्यापारेषु व्यापारम्’ इत्यादि । दमनको ब्रूते—‘तथापि स्वामिचेष्टा-
निरूपणं सेवकेनावश्यं करणीयम् ।’ करटको ब्रूते—‘सर्वस्मिन्नधिकारे य
एव नियुक्तः प्रधानमन्त्री स करोतु । यतोऽनुजीविना पराधिकारचर्चा
सर्वथा न कर्तव्या । पश्य—

मगधदेशे—एतन्नामकजनपदे (पटना-गया आदिके प्रान्तको ‘मगध’
कहते हैं), धर्मारण्यसंनिहितवसुधायाम् = धर्मारण्यस्य निकटस्थभूमौ, विहारः=
बौद्धभिक्षुकाणां निवासायं भवनम्, करपन्नदार्यमाणैकस्तम्भस्य—करपन्नेन=
काष्ठविदारकावविशेषेण (‘करौत, आरा’ इति भाषायाम्), विदार्यमाणस्य=द्विधा
क्रियमाणस्य, एकस्य=अन्यतमस्य, स्तम्भस्य = काष्ठविशेषस्य, कियद्दूरस्फा-
टितस्य = स्वल्पं विदारितस्य, काष्ठखण्डद्वयमध्ये = द्वयोः काष्ठखण्डयोर्मध्यभागे-
कीलकः = शङ्कुः, सूत्रधारेण = काष्ठविदारकेण वार्द्धकिना (बड़ई), निहितः=
स्थापितः । बलवान् = महान्, वानरयूथः = वानरसमूहः, कालप्रेरितः = मृत्यु-
प्रेरितः, तस्य = वानरस्य, मुष्कद्वयम् = द्वौ अण्डकोषौ, काष्ठखण्डद्वयाभ्यन्तरे =

विद्यार्थमाणकाहृत्कल्लयोर्मध्यभागे । अनन्तरम् = काहृत्कल्लयमभ्येऽण्डकोषद्वय-
प्रवेशान्ते, सहजचपलतया = स्वाभाविकचञ्चलतया, आकृष्टवान् = उत्पादितवान्
(खींचा, उखाड़ा) । चूर्णिताण्डद्वयः—चूर्णितं = चूर्णीभूतम्, अण्डयोः =
मुष्टयोः, द्वयम् = युगलं यस्य सः । पञ्चत्वं गतः = मृतः । तथापि = अभ्यापारेषु
व्यापारकरणस्यानौचित्येऽपि, स्वामिचेष्टानिरूपणम् = प्रभोश्चेष्टाया निर्णयः, अनु-
जीविना = सेवकेन, पराधिकारचर्चा = अभ्याधिकारसम्बद्धः वार्ताकापः, सर्वथा =
सर्वप्रकारेण ॥

मगध देश में धर्मोपनय के समीप ही किती स्थान पर शुभदत्त नाम का एक
कायस्थ विहार (बौद्धमठ) बनवा रखा था । वहाँ भारे से चीरे गये कुछ दूर तक फटे
हुए लकड़ों के एक खम्भे की दोनों फाँकों के बीच में बढई ने एक कील गाड़ दी थी ।
एक दिन वहाँ बन्दरों का एक बहुत बड़ा झुण्ड खेलता कुदता हुआ पहुँचा । काठ से प्रेरित
होकर उनमें से एक बन्दर उस कील को पकड़ कर बैठ गया । वहाँ इसके लटकते हुए
अंडकोश भी फटे हुए काठ के बीच में चले गए । इसके बाद उसने अपनी स्वाभाविक
वंचलता के कारण बड़े परिश्रम से उस कील को खींच लिया । कील के निकल
जाने पर उसके दोनों अण्डकोश उसी में पिस उठे, जिससे उसकी मृत्यु हो गयी ।
इसीलिए मैं कह रहा हूँ कि 'अभ्यापार में जो व्यापार करता है' इत्यादि । दमनक ने
कहा—'फिर भी सेवक को स्वामी की चेष्टाओं पर अवश्य ध्यान रखना चाहिए ।'
करटक ने कहा—'जैसे सभी अधिकार दिए हैं, वह प्रधान मन्त्री करे । क्योंकि सेवक
को दूसरे के अधिकार की चर्चा भी कभी नहीं करना चाहिये । देखो—

पराधिकारचर्चा यः कुर्यात्स्वामिहितेच्छया ।

स विधीदति चीत्काराद् गर्दभस्ताडितो यथा' ॥ ३१ ॥

अन्वयः—यः (सेवकः) स्वामिहितेच्छया पराधिकारचर्चाम् कुर्यात्,
चीत्कारात् ताडितः गर्दभः यथा सः विधीदति ॥ ३१ ॥

पराधिकारचर्चाम् = अभ्याधिकारसम्बद्धां वार्ताम्, कुर्यात् = करोति,
स्वामिहितेच्छया = प्रभोः हिताभिप्रायेण, विधीदति = विषादं करोति, चीत्कारात् =
चीत्कारकरणात् (चिल्लानेसे), गर्दभः = रासभः यथा = इव ॥

जो सेवक स्वामी की अलार्ड के लिए दूसरे व्यक्ति के अधिकार की चर्चा
करता है, वह उसी प्रकार दुखी होता है जैसे चिल्लाने के कारण पिटा हुआ गधड़ा
हुआ था ॥ ३१ ॥

दमनकः पृच्छति—'कथमेतन्' ? करटको ब्रूते—

दमनक ने पूछा—'यह कैसे ?' करटक ने कहा—

२ सु०

LIBRARY. SRINAGAR.

Accession No. 3039...

Date ... 11. 4. 1982.

कथा २

अस्ति वाराणस्यां कर्पूरपटको नाम रजकः । स रात्रौ गाढनिद्रायां प्रसुप्तः । तदनन्तरं तद्गृहद्रव्याणि हर्तुं चौरः प्रविष्टः । तस्य प्राङ्गणे गर्दभो बद्धस्तिष्ठति । कुक्कुरश्चोपविष्टोऽस्ति । अथ गर्दभः श्वानमाह—‘सखे, भवतस्तावदयं व्यापारः । तत्किमिति त्वमुच्चैः शब्दं कृत्वा स्वामिनं न जागरयसि ।’ कुक्कुरो ब्रूते—‘भद्र, मम नियोगस्य चर्चा त्वया न कर्तव्या । त्वमेव किं न जानासि यथा तस्याहर्निशं गृहरक्षां करोमि । यतोऽयं चिरान्निवृत्तो ममोपयोगं न जानाति । तेनाधुनापि समाहारदाने मन्दादरः । यतो विना विधुरदर्शनं स्वामिन उपजीविषु मन्दादरा भवन्ति । गर्दभो ब्रूते—‘शृणु रे बबर,

वाराणस्याम् = कारवाम्, रजकः = धावकः (घोड़ी), प्रसुप्तः = सुसवान् ॥ तदनन्तरम् = रजकस्य शयनानन्तरम्, हर्तुम् = चोरयितुम् । किमिति = कथम्, नियोगस्य = कर्तव्यस्य, अहर्निशम् = अहोरात्रम्, निवृत्तः = चौरादिभयरहितः; निश्चिन्त इत्यर्थः, अधुना = इदानीम् ‘एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा ।’ इत्यमरः । आहारदाने = भोजनदाने, मन्दादरः = शिथिलादरः, विना विधुरदर्शनम् = दुःखमनबलोक्य, उपजीविषु = शृत्येषु; बबर = दुष्ट, नीचेत्यर्थः ॥

वाराणसी में कर्पूरपटक नाम का एक घोड़ा था । वह रात में गहरी नींद में सो गया । इसके पश्चात् उसके घर का सामान चुराने के लिये वहाँ चोर घुस आया । उसके आँगन में गदहा बैठा हुआ था और कुत्ता बैठा हुआ था । गदहे ने कुत्ते से कहा—‘मित्र, यह तुम्हारा काम है । इसलिए जोर से शब्द करके स्वामी को क्यों नहीं जगा रहे हो ?’ कुत्ते ने कहा—‘भई मेरे अधिकार की चर्चा तुम्हें नहीं करनी चाहिए । वया तुम नहीं जानते हो कि मैं रात दिन उनके घर की रखवाली करता रहता हूँ । इसी से वह इससे छुटकारा पाकर मेरी आवश्यकता नहीं समझता । और अब मुझे भोजन देने में भी लापरवाह हो गया है । क्योंकि बिना नुकसान देखे स्वामी लोग सेवकों की ओर ध्यान नहीं देते ।’ गदहे ने कहा—‘अरे जंगली सुन तो सही—

याचते कार्यकाले यः स किंभृत्यः स किंसुहृत् ।’

कुक्कुरो ब्रूते—

‘श्रुत्यान्संभाषयेद्यस्तु कार्यकाले स किंप्रभुः ॥ ३२ ॥

प्रन्वयः—यः (भृत्यः सुहृद्वा) कार्यकाले याचते सः किंभृत्यः (च) किंभु-
हृद् अस्ति । यः (प्रभुः) तु कार्यकाले भृत्यान् सम्भाषयेत्, सः किंप्रभुः
अस्ति ॥ ३२ ॥

कार्यकाले=कार्यस्थ समये, याचते=अर्थयते, किंभृत्यः=निन्दितः भृत्यः,
किंसुहृद्=कुत्सितं मित्रम्, सम्भाषयेत्=भाषणं कुर्यात्, सर्वत्र 'किं चेपे'
इति समासः ॥

'जो सेवक या मित्र कायं क समय स्वामी या मित्र से कुछ मांगता है वह अच्छा मित्र
या सेवक नहीं है ।

कुत्ते ने कहा—

'और काम पढ़ने पर ही सेवक से बात करे, वह स्वामी भी तो अच्छा नहीं कहा जा
सकता' ॥ ३२ ॥

यतः—

आश्रितानां भृतौ स्वामिसेवायां धर्मसेवने ।

पुत्रस्योत्पादने चैव न सन्ति प्रतिहस्तकाः' ॥

अन्वयः—आश्रितानाम् भृतौ स्वामिसेवायाम् धर्मसेवने च पुत्रस्योत्पादने एव
प्रतिहस्तकाः न सन्ति ॥ ३३ ॥

आश्रितानाम्=आश्रयवताम्, भृतौ=पालने, स्वामिसेवायाम्=स्वामिसेवने,
प्रतिहस्तकाः=प्रतिनिधयः । एतानि कार्याणि स्वयमेव कर्तव्यानि, न तु प्रतिनि-
धिद्वारेणेत्यर्थः ।

व्योक्ति—अपने अधीन लोगों की रक्षा करने, स्वामी की सेवा करने, धर्म का कार्य
करने एवं सन्तान उत्पन्न करने में कोई किसी का प्रतिनिधि नहीं बन सकता है । अर्थात् ये
कार्य अपने ही द्वारा सम्पन्न होते हैं ॥ ३३ ॥

ततो गर्दभः सकोपमाह—'अरे दुष्टमते, पापीयाँस्त्वं यद्विपत्तौ
स्वामिकार्यं उपेक्षां करोषि । भवतु तावत् । यथा स्वामी जागरिष्यति,
तन्मया कर्तव्यम् । यतः—

सकोपम्—कोपेन सहितं यथा स्यात्तथा=क्रोधसहितम्, क्रियाविशेषणमिदम्,
आह=ब्रवीति 'ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः, इति ब्रुव्धातोराहदेशश्चित्पः
णकादेशश्च । पापीयान्—अतिशयेन पापः पापीयान् पापशब्दादीयसुब प्रत्ययः =
महापापीत्यर्थः, उपेक्षाम्=अवज्ञाम् । यथा = येन प्रकारेण, जागरिष्यति = जागरणं
करिष्यति, तच्च = तथा कार्यम्, कर्तव्यम्=करणीयम् ॥

तब गदहे ने क्रोध के साथ कहा—'अरे दुष्ट, तू तो बहुत ही पापी है। स्वामी के कार्य में ध्यान नहीं देता है। अच्छा, जो हो। मैं वही उपाय करूँगा जिससे स्वामी जाग जायें। क्योंकि—

वृष्टतः सेवयेदर्कं जठरेण हुताशनम् ।

स्वामिनं सर्वभावेन परलोकममायया' ॥

अन्वयः—(जनः) अर्कम् पृष्टतः, हुताशनम् जठरेण, स्वामिनं सर्वभावेन (तथा) परलोकम् अमायया सेवयेत् ॥ ३४ ॥

अर्कम्=सूर्यम्, पृष्टतः=पृष्ठभागेन, हुताशनम्—हुतमश्नातीति हुताशनम् । इतम्=अग्निम्, जठरेण=आग्निमुख्येन, सर्वभावेन=सर्वप्रकारेण, परलोकम्=स्वर्गम्, अमायया=निष्कपटतया, सेवयेत्=इत्यस्य सर्वज्ञान्वयः ॥

सूर्य का सेवन पीठ देकर करना चाहिए, (सूर्य की ओर पीठ कर धूप लेनी चाहिए), अग्नि का सेवन पेट द्वारा करना चाहिए (आग सामने करके तापना चाहिए), स्वामी की सेवा सभी प्रकार से करनी चाहिए और परलोक का सेवन माया छोड़ कर करना चाहिए' ॥ ३४ ॥

इत्युक्त्वातीव चीत्कारशब्दं कृतवान् । ततः स रजकस्तेन चीत्कारेण प्रबुद्धो निद्राभङ्गकोपादुत्थाय गर्दभं लगुडेन ताडयामास । तेनासौ पञ्चत्वमगमत् । अतोऽहं ब्रवीमि—'पराधिकारचर्चाम्' इत्यादि । पश्य । पशूनामन्वेषणमेवास्मन्नियोगः । स्वनियोगचर्चा क्रियताम् । (विमृश्य ।) 'कित्वद्य -तया चर्चया न प्रयोजनम् । यत आवयोर्भक्षितशेषाहारः प्रचुरोऽस्ति ।' दमनकः सरोषमाह—'कथमाहारार्थं भवान् केवलं राजानं सेवते । एतदयुक्तमुक्तं त्वया । यतः—

अतीव = उच्चस्वरेण, पुनःपुनर्वा, चीत्कारः = चीत्कृतवान् । प्रबुद्धः = जागरितः, निद्राभङ्गकोपात्—निद्राया भङ्गेन यः कोपस्तस्मात् = जागरणजन्यक्रोधात्, लगुडेन = वंशदण्डेन ('छाटी'), तेन दण्डताडनेन, असौ = गर्दभः, पञ्चत्वमगमत् = मृतः । अन्वेषणम् = अनुसन्धानम्, अस्मन्नियोगः = अस्माकमधिकृतं कार्यम् (दण्डी) । आवयोः = मम तव च, भक्षितशेषाहारः = भुक्तावशिष्टं भोज्यम्, प्रचुरः = पर्याप्तः (काफी) आहारार्थं = भोजनाभिलाषुकः । अयुक्तम् = अनुचितम् ॥

ऐसा कहकर वह अत्यंत जोर से शब्द करना प्रारंभ किया जिससे वह बोबी उस रकने से जाग पड़ा और नींद टूट जाने के कारण क्रोध से उठकर गद्गहे को डंडे से पीटने लगा, जिससे वह मर गया । इसी लिए मैं कह रहा हूं कि दूसरे व्यक्ति के अधिकार की चर्चा, आदि । पशुओं की टोह लगाना ही हम लोगों का काम है । अपने काम की बात करो । (विचार करके) किन्तु आज हमें उसकी चर्चा की भी कोई आवश्यकता नहीं है । क्योंकि हम लोगों के खाने से बचा हुआ भोजन अभी पर्याप्त है ।' दमनक ने क्रोध के साथ कहा—'क्या तुम केवल भोजन पाने के लिए ही राजा की सेवा करते हो । यह तो तुमने अनुचित कहा है । बयोंकि—

सुहृदामुपकारकारणाद्

द्विषतामप्यपकारकारणात् ।

नृसंश्रय इष्यते बुधै-

जठरं को न बिभर्ति केवलम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—सुहृदाम् उपकारकारणात्, द्विषताम् = शत्रूणाम् अपि अपकारकारणात् बुधैः नृपसंश्रयः इष्यते, कः (जनः) केवलम् जठरम् न बिभर्ति ॥ ३५ ॥

सुहृदाम् = मित्राणाम्, उपकारकारणात् = उपकाराय, द्विषताम् = शत्रूणाम्, अपकारकारणात् = अपकाराय हानये इत्यर्थः, बुधैः = विद्वद्भिः, नृपसंश्रयः = राजाश्रयणम्, राजसेवेत्यर्थः, इष्यते = अभिलष्यते । जठरम् = उदरम्, बिभर्ति = पूरयति ॥

बुद्धिमान् लोग मित्रों का उपकार एवं पशुओं का विनाश करने के लिए ही राजा की सेवा करते हैं । वेसे अपना पेट कौन नहीं भर लेता ॥ ३५ ॥

जीविते यस्य जीवन्ति विप्रा मित्राणि बान्धवाः ।

सफलं जीवितं तस्य आत्मार्थे को न जीवति ॥ ३६ ॥

अन्वयः—यस्य जीविते विप्राः, मित्राणि, बान्धवाः (च) जीवन्ति, तस्य जीवितम् सफलम् (अस्ति), आत्मार्थे कः (नरः) न जीवति ॥ ३६ ॥

यस्य = मनुष्यस्य, जीविते = जीवने, यस्मिन् जीवति सति इत्याशयः, विप्राः = ब्राह्मणाः, बान्धवाः = आत्रादिपरिवाराः, सफलम् = सार्थकम्, आत्मार्थे = स्वार्थे ॥

जिसके जीवित रहने से ब्राह्मण, मित्र और भाई बन्धु जीवित रहें, उसी का जीवन सफल है । यों अपने लिए तो सभी जीवित रहते हैं ॥ ३६ ॥

अपि च—

यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवतु ।

काकोऽपि किं न कुरुते चञ्च्वा स्वोदरपूरणम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—यस्मिन् (जने) जीवति (सति) बहवः (जनाः) जीवन्ति, सः तु जीवतु । काकः अपि चण्डवा स्वोदरपूरणम् न कुरुते किम् ? ॥ ३७ ॥

बहवः=अनेके जनाः, काकः = वायसः, चण्डवा = जोट्या 'चण्डुछोटिकमे छिबौ' इत्यमरः । स्वोदरपूरणम् = स्वजठरपूर्तिम् ॥

और भी—जिसके जीवित रहने पर, बहुत से लोग जीवित रहते हैं, सचमुच वही जीवित रहता है । नहीं तो कौवा भी क्या अपनी चोंचसे अपना पेट नहीं भर लेता है ? ॥ ३७ ॥

पश्य—

पञ्चभिर्याति दासत्वं पुराणैः कोऽपि मानवः ।

कोऽपि लक्षैः कृती कोऽपि लक्षैरपि न लभ्यते ॥ ३८ ॥

अन्वयः—कः अपि मानवः पञ्चभिः पुराणैः दासत्वम् याति, कः अपि लक्षैः कृती (भवति), कः अपि लक्षैः न लभ्यते ॥ ३८ ॥

कोऽपि=कश्चित्, पुराणैः = पणैः (अक्षीतिचराटिकाणामेकः पणो भवति—पैसा), दासत्वं याति = भृत्यो भवति, लक्षैः = शतसहस्रपणैर्मुद्राभिर्वा, कृती = कृतार्थः ॥

देखो—कोई मनुष्य पाँच पैसे पर ही गुलाम बन जाता है कोई लाखों पैसे पर, किन्तु कोई कोई लाखों पर भी नहीं प्राप्त होता अर्थात् गुलामो नहीं स्वीकार करता ॥ ३८ ॥

अन्यच्च—

मनुष्यजातौ तुल्यायां भृत्यत्वमतिगहितम् ।

प्रथमो यो न तत्रापि स किं जीवत्सु गण्यते ॥ ३९ ॥

अन्वयः—मनुष्यजातौ तुल्यायाम् भृत्यत्वम् अतिगहितम् (अस्ति), तत्र अपि यः (भृत्यः) प्रथमः न (भवति), सः जीवत्सु गण्यते किम् ? ॥ ३९ ॥

मनुष्यजातौ = मनुष्यत्वे, भृत्यत्वम् = दासत्वम्, अतिगहितम् = अतिशयेन निन्दितम् ; तत्रापि तस्मिन् भृत्यत्वेऽपि, यः = भृत्यः, प्रथमः = मुख्यः, भृत्येषु प्रधानम् इत्यर्थः, जीवत्सु = प्राणान् धारयत्सु ॥

और भी—मनुष्य जाति में अपने समान व्यक्ति को नौकरी करना अत्यंत निन्दनीय है । ऐसी दशा में सेवक होकर भी सेवा में सर्वप्रथम नहीं हुआ, क्या उसकी गणना जीवितों में की जा सकती है ? ॥ ३९ ॥

तथा चोक्तम्—

वाजिवारणलोहानां काष्ठपाषाणवाससाम् ।

नारीपुरुषतोयानामन्तरं महदन्तरम् ॥ ४० ॥

अन्वयः—वाजिवारणलौहानाम् काष्ठपाषाणवाससाम् नारीपुरुषतोयानाम् (पारस्परिकम्) अन्तरम् महत् अन्तरम् (भवति) ॥ ४० ॥

वाजिवारणलौहानाम् = अश्वगणायसानाम् , काष्ठपाषाणवाससाम् = दारुणि-
लावणानाम् , नारीपुरुषतोयानाम् = स्त्रीपुरुषजलानाम् , अन्तरम् = भेदः ।
अश्ववादिषु परस्परं महान् भेदो भवति, नैव सर्वेऽपि समानरूपा भवन्तीत्याशयः ॥
जैसे कहा भी गया है—घोड़ा, हाथी, लोहा, लकड़ी, पर्यर, कपड़ा, नारी-पुरुष
और जल में महान अन्तर होता है ॥ ४० ॥

तथाहि । स्वल्पमप्यतिरिच्यते—

स्वल्पमपि = पूर्वोक्ताश्ववादीनां साधारणमप्यन्तरम् , अतिरिच्यते = अधिक
महत्वाभायकं भवति ॥

फिर भी कभी कभी छोटी वस्तु भी बड़ी मानी जाती है ।

स्वल्पस्नायुवसावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थिकं

श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न भवेत्तस्य क्षुधः शान्तये ।

सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं

सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः—श्वा स्वल्पस्नायुवसावशेषमलिनम् निर्मांसम् अपि अस्थिकम्
लब्ध्वा परितोषम् एति, (किन्तु तत्) तस्य क्षुधः शान्तये न भवेत् । सिंहः अङ्कम्
आगतम् अपि जम्बुकम् त्यक्त्वा द्विपम् निहन्ति, कृच्छ्रगतः अपि सर्वः जनः सत्त्वा-
नुरूपम् फलम् वाञ्छति ॥ ४१ ॥

स्वल्पस्नायुवसावशेषमलिनम्—स्वल्पेन = मात्रायां न्यूनतः, स्नायुवसयोः =
वसनसामेवसोः अवशेषेण = अवशिष्टांशेन, मलिनम् = मलयुक्तम् , निर्मांसम् =
मांसरहितम् , अस्थिकम् = अस्थि (हड्डी), लब्ध्वा = प्राप्त्य, परितोषम् =
सन्तोषम् ; एति = प्राप्नोति । क्षुधः=बुभुक्षायाः, शान्तये=शमनाय । जम्बुकम् =
शृगालम् , अङ्कम् = स्वक्रोडम् , अतिसमीपमित्यर्थः, आगतम् = स्वयं प्राप्तम् ,
निहन्ति = मारयति, द्विपम् = गजम् कृच्छ्रगतः = कष्टावस्थां प्राप्तः सत्त्वानुरूपम् =
स्ववैराग्यकूलम् ॥

थोड़ी सी नसों और चर्बी से मैली मांस-रहित हड्डी को ही पाकर कुत्ता संतुष्ट हो
जाता है, यद्यपि उससे उसकी भूख शान्त नहीं होती है । किन्तु सिंह गोद में आए हुए
गीदड़ को छोड़ कर हाथी को मारता है; क्योंकि सभी लोग कठिनाई में पड़ जाने पर
भी अपने पराक्रम के अनुकूल ही फल की इच्छा करते हैं ॥ ४१ ॥

अपरञ्च, सेव्यसेवकयोरन्तरं पश्य—

सेव्यसेवकयोः=स्वामिदासयोः, अन्तरम्=परस्परभेदम् ॥

और भी, स्वामी सेवक का अन्तर देखो—

लांगूलचालनमधश्चरणावपात

भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च

श्वा पिण्डस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु

धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥ ४२ ॥

अन्वयः—श्वा पिण्डस्य (पुरोभागे) काङ्गूलचालनम् अधश्चरणावपातम् , च भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनम् कुरुते, तु गजपुङ्गवः धीरम् विलोकयति, च चाटुशतैः भुङ्क्ते ॥ ४२ ॥

पिण्डस्य—पिण्डं वदातीति पिण्डस्तस्य = ग्रासस्य, भोजनदातुः स्वामिन इति यावत् , काङ्गूलचालनम्=पुच्छभ्रामणम् , अधः चरणावपातम्=चरणयोरधः पतनम् , निपत्य=लुठिवा, वदनोदरदर्शनम्=स्वमुखस्य स्वजठरस्य च प्रदर्शनम् । गजपुङ्गवः=गजराजः, धीरम् = मन्दम् , विलोकयति=पश्यति, चाटुशतैः=नाना-चाटुकारैः प्रियभाषणैः । अनेन शुनो गजस्य च स्वभावप्रदर्शनेन नीचस्य उच्चस्य च महदन्तरमिति सूचितम् ॥

कुत्ता टुकड़ा देने वाले स्वामी के आगे अपनी पूँछ हिलाता है, उसके पैरों पर लोटता है, पृथ्वी पर लोट कर उसे अपना पेट तथा मुँह दिखाता है; किन्तु गजराज अपने स्वामी को बड़ी गम्भीरता से देखता है और सैकड़ों खुशामद के बाद उसके विष हुए भोजन को ग्रहण करता है ॥ ४२ ॥

किञ्च—

यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-

विज्ञानविक्रमयशोभिरभ्यमानम् ।

तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः

काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुङ्क्ते ॥ ४३ ॥

अन्वयः—मनुष्यैः विज्ञानविक्रमयशोभिः अभ्यमानम् प्रथितम् यत् क्षणम् अपि जीवते, तज्ज्ञाः इह तत् जीवितं प्रवदन्ति नाम, (अन्यथा) काकः अपि चिराय जीवति, बलिं च भुङ्क्ते ॥ ४३ ॥

जीव्यते=जीवनं धार्यते, क्षणमपि=क्षणमात्रभावं अत्यल्पकालमपीति यावत् । विज्ञानविक्रमयशोभिः—विज्ञानं च=कलानुपुण्यज्ञा विक्रमश्च = पराक्रमश्च यशश्च कीर्तिश्च इति विज्ञानविक्रमयशोभिः तैः, अभ्यमानम्=पूर्णम् ,

अत एव प्रथितम्=प्रसिद्धं यथा स्यात्तथा जांघ्यत इत्यनेन सम्बन्धः, तज्ज्ञाः—
तत् जानन्ति इति तज्ज्ञाः = तद्विदः, इह = संसारे, प्रवदन्ति = कथयन्ति, बलिम् =
बलिदाने दीयमानं भोज्यम्, चर्मशास्त्रेषु श्वकाकादिभ्यो बलिप्रदानस्य विधि-
रुक्तः । कलाकौशलपराक्रमकीर्तिभिः पूर्णतया प्रसिद्धं जीवनमेव मानवानां वास्तविकं
जीवनमस्ति, अन्यथा काकनुह्यं मानवजीवनं व्यर्थमिति भावः ।

और भी—ज्ञान, विक्रम एवं कीर्ति से युक्त तथा लोगों में प्रसिद्ध होकर जो
व्यक्ति एक क्षण भी जीवित रहता है, विद्वान् लोग उसी को जीवित कहते हैं । यों तो
कौवा भी बहुत दिनों तक जीवित रहकर बलि का अन्न खाया करता है ॥ ४३ ॥

अपरश्च—

यो नात्मजे न च गुरौ न च भृत्यवर्गे

दीने दयां न कुरुते न च बन्धुवर्गे ।

किं तस्य जीवितफलेन मनुष्यलोके

काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुक्ते ॥ ४४ ॥

अन्वयः—यः (नरः) आत्मजे दयां न (कुरुते, कुरुते इत्यस्य अग्रेऽपि
सम्बन्धः), च गुरौ न, च भृत्यवर्गे न, दीने न, च बन्धुवर्गे न; मनुष्यलोके तस्य
जीवितफलेन किम् (अस्ति) ? काकः अपि चिराय जीवति, च बलिं भुङ्क्ते ॥ ४४ ॥

आत्मजे=पुत्रे, गुरौ=मातापित्रादिगुरुजने, भृत्यवर्गे=सेवकसमूहे, दीने=दुःखिते,
बन्धुवर्गे = बान्धवसमूहे; तस्य = पूर्वोक्तपुत्रादिषु दयारहितस्य नरस्य, जीवित-
फलेन=जीवनेन ।

और भी—जो व्यक्ति पुत्र, गुरु, सेवकों एवं बन्धु-बान्धवों के प्रति दया नहीं करता,
इस मनुष्य लोक में उसके जीवित रहने से क्या लाभ ? यों कौवा भी तो बलि का अन्न
खा खाकर बहुत दिनों तक जीवित रहता है ॥ ४४ ॥

अपरमपि—

अहितहितविचारशून्यबुद्धेः

श्रुतिस्मृत्यैर्बहुमिस्तिरस्कृतस्य ।

उदरभरणमात्रकेवलेच्छो.

पुरुषपशोश्च पशोश्च को विशेषः' ॥ ४५ ॥

अन्वयः—अहितहितविचारशून्यबुद्धेः बहुभिः तिस्कृतस्य च उदरभरणमात्र-
केवलेच्छोः पुरुषपशोः च पशोः को विशेषः (अस्ति) ? ॥ ४५ ॥

अहितहितविचारशून्यबुद्धेः—अहितहितयोः=अशुभकरशुभकरयोः विचारण = ज्ञानेन शून्या=हीना, बुद्धिः=मतिर्बुद्धिः स तस्य, हिताहितज्ञातहीनस्येति यावत्, बहुभिः=अनेकैः, श्रुतिसमयैः = शास्त्रसिद्धान्तैः 'समयाः शपथाचारकाळसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः; तिरस्कृतस्य = हीनस्य शान्त्रोक्तं कर्माकुर्वतः, उद्धरभरणमात्रकेवलेच्छोः=जठरपूर्तिमात्रामिलायुक्तस्य, पुरुषपशोः = पुरुषेषु पशुत्वस्य, पशोः = गवादिपशोः च को विशेषः=किमन्तरमस्ति, किमप्यन्तरं नास्तीति भावः ॥

और भी—अपने मले-बुरे का विचार न कर सकने वाले, वेदोक्त अनेकों आचारों से शून्य तथा केवल अपना ही पेट भरने की इच्छा रखने वाले गनुष्य रूपी पशु तथा पशु में अन्तर ही क्या है ? ॥ ४५ ॥

करटको ब्रूते—'आवां तावदप्रधानौ । तदाप्यावयोः किमनया विचारणया ' दमनको ब्रूते—कियते कालेनामात्याः प्रधानतामप्रधानतां वा लभन्ते । यतः—

अप्रधानौ = अमुख्यौ, कियता = कियत्परिमाणेन, अमात्याः = अन्निग्रहः, प्रधानताम् = मुख्यताम् ॥

करटक ने कहा—'हम लोग तो प्रधान नहीं हैं । अतः हमें ऐसे विचारों से क्या लाभ होगा ।' दमनक ने कहा—'बहुत दिनों के प्रयत्न के बाद ही साधारण मंत्री प्रधान अथवा अप्रधान पद प्राप्त करते हैं । क्योंकि—

न कस्यचित्कश्चिदिह स्वभावा-

द्भवत्युदारोऽभिमतः खलो वा ।

लोके गुरुत्वं विपरीततां वा

स्वचेष्टितान्येव नरं नयन्ति ॥ ४६

अन्वयः—इह कश्चित् (नरः) स्वभावात् कस्यचित् उदारः अभिमतः वा खलः न भवति, (किन्तु) लोके स्वचेष्टितान्येव नरं गुरुत्वम् वा विपरीतताम् नयन्ति ॥ ४६ ॥

स्वभावात्=प्रकृतेः, उदारः=दाता महान् वा, 'उदारो दानमहतोः' इत्यमरः । अभिमतः=अभीष्टः, खलः=दुर्जनः । गुरुत्वम्=गौरवम्, विपरीतताम् = अगौरवम्, स्वचेष्टितानि=आमनः कार्याणि, नयन्ति=प्राप्नुवन्ति ॥

कोई व्यक्ति अपने स्वभाव से ही संसार में किसी के प्रति उदार, प्रिय एवं दुष्ट-स्वभाववाला नहीं होता है बल्कि उसके कार्य ही उसे महानता अथवा नीचता की ओर केजानेवाले होते हैं ॥ ४६ ॥

किं च—

आरोप्यते शिला शैले यत्नेन महता यथा ।

निपात्यते क्षणेनाधस्तथात्मा गुणदोषयोः ॥ ४७ ॥

अन्वयः—यथा शिला महता यत्नेन शैले आरोप्यते, (च) क्षणेन अधः निपात्यते; तथा आत्मा गुणदोषयोः महता यत्नेन आरोप्यते, क्षणेन निपात्यते च ॥

आरोप्यते = आरोह्यते, आत्मा=जीवात्मा, महतोद्योगेन शैलोपरि स्थाप्यमाना शिलेव जीवात्मा महाप्रयत्नेन गुणे आरोपितो भवति, तथा उपरितनभागात् क्षणमात्रेणाधःपात्या शिलेव जीवात्मा क्षणमात्रेण दोषयुक्तो विधीयते ॥

और भी—जैसे पत्थर की चट्टान पहाड़ पर बड़े यत्न के साथ चढ़ाई जाती है किन्तु वही नीचे की ओर बड़ी आसानी से गिरा दी जाती है, उसी प्रकार आत्मा बड़े प्रयत्न से गुणों पर पहुँचाई जाती और आसानी से दोषों में नीचे गिरा दी जाती है ॥ ४७ ॥

यात्यधोऽधः व्रजत्युच्चैर्नरः स्वैरेव कर्मभिः ।

कूपस्य खनिता यद्वत्प्राकारस्येव कारकः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—नरः स्वैः एव कर्मभिः कूपस्य खनिता यद्वत् प्राकारस्य कारक इव (क्रमशः) अधो याति उच्चैः व्रजति ॥ ४८ ॥

स्वैरेव कर्मभिः = आत्मकृत्यैरेव, खनिता = खनकः, यद्वत्=इव, प्राकारस्य = गुणादिषुषुर्दिस्थमित्येः कारकः=इत्तां ॥

मनुष्य अपने कर्मों द्वारा ही कुर्बान खोदने वाले के समान तो नीचे जाता है और बहारदीवारी बनाने वाले के समान ऊपर पहुँचता है ॥ ४८ ॥

तद्भद्रम् । स्वयत्नायत्तो ह्यात्मा सर्वस्य ।' करटको ब्रूते—'अथ भवान् किं ब्रवीति ? ।' स आह—'अयं तावत्स्वामी पिङ्गलकः कुतोऽपि कारणात्सचकितः परिवृत्योपविष्टः ।' करटको ब्रूते—'किं तत्त्वं जानासि ।' दमनको ब्रूते—'किमत्राविदितमस्ति । उक्तं च—

भद्रम=वरम् । स्वयत्नायत्तः = स्वकर्माधीनः, कुतोऽपि = कस्माच्चिदपि, सचकितः = भययुक्तः, तत्त्वम् = वास्तविकताम् ॥

अतः हे भाई, सभी की आत्मा अपने कर्मों के ही अधीन होती है । करटक ने कहा—'आप यह क्या कह रहे हैं ?' उसने कहा—'मेरे स्वामी पिङ्गलक किसी कारण से ही बैठ कर अत्यंत चकित भाव से बैठे हैं ।' करटक ने कहा—'तो क्या तुम इसका कुछ मतलब समझ रहे हो ।' दमनक ने कहा—'इसमें कौन सी बात छिपी ही है । कहा भी है—

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते

हयाश्च नागाश्च वहन्ति देशिताः ।

अनुक्तमप्युच्यते पण्डितो जनः

परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—उदीरितः अर्थः पशुनापि गृह्यते, देशिताः हयाः च नागाः च वहन्ति, पण्डितः जनः अनुक्तम् अपि उच्यते, हि बुद्धयः परेङ्गितज्ञानफलाः (भवन्ति) ॥

उदीरितः = कथितः, अर्थः = विषयः, पशुना = गोहयादिना चतुष्पदजन्तुना, नागाः = गजाः, देशिताः = प्रेरिताः, उच्यते = तर्कद्वारा जानाति, तर्कयति इति यावत्, परेङ्गितज्ञानफलाः = अन्यदीयमानसिकेष्वबोधपरिणामाः ॥

पशु भी कहीं दुर्घटनाओं को समझ लेता है, आशा पाए हुए घोड़े-हाथी भी सवारी डोते हैं और पण्डित व्यक्ति बिना कहे हुए ही किसी बात को समझ लेते हैं। क्योंकि दूसरों के मनोभावों को जान लेना ही बुद्धि का फल होता है ॥ ४९ ॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारेण लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ ५० ॥

अन्वयः—आकारैः, इङ्गितैः, गत्या, चेष्टया, भाषणेन च नेत्रवक्त्रविकारेण अन्तर्गतं मनः लक्ष्यते ॥ ५० ॥

आकारैः = आकृतिसिद्धिः, इङ्गितैः = हृद्गतभावैः, गत्या = गतिविधिना, चेष्टया = हस्तादिसंचालनादिचेष्टया, भाषणेन = कथनेन, नेत्रवक्त्रविकारेण = चक्षुर्मुखमुद्रया, लक्ष्यते = परिचीयते, अन्तर्गतं मनः = आन्तरिकभावः ॥

आकृति, संकेत, गति, चेष्टा, वाणी, और मुख के परिवर्तन से अन्तःकरण की बात ज्ञात हो जाती है ॥ ५० ॥

अत्र भयप्रस्तावे प्रज्ञाबलेनाहमेनं स्वामिनमात्मीयं करिष्यामि । यतः—

भयप्रस्तावे = स्वामिनो भयावसरे, प्रज्ञाबलेन = बुद्धिबलेन, आत्मीयम् = स्व-वशम् ॥

इस भय की उपस्थिति के समय में अपनी बुद्धि के बल से इस स्वामी को अपना लूँगा ।

प्रस्तावसदृशं वाक्यं सद्भावसदृशं प्रियम् ।

आत्मशक्तिसमं कोपं यो जानाति स पण्डितः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—यः (जरः) प्रस्तावसद्वशम् वाक्यम् सद्भावसद्वशम् प्रियम्, आत्म-
शक्तिसमम्, कोपम् जानाति, सः पण्डितः (अस्ति) ॥ ५१ ॥

प्रस्तावसद्वशम् = अवसरानुकूलम्, वाक्यम् = वाक्यनम्, सद्भावसद्वशम् =
सद्भावनोचितम्, प्रियम् = प्रियभाषणम्, आत्मशक्तिसमम् = स्वसामर्थ्यानुकूलम् ।

प्रसंग के अनुसार बात चीत, सद्भाव के अनुकूल प्रेम तथा अपनी शक्ति के अनुसार
क्रोध करना जो व्यक्ति जानता है वही पंडित कहा जाता है ॥ ५१ ॥

करटको ब्रूते—‘सखे, त्वं सेवानभिज्ञः । पश्य—
सेवानभिज्ञः=सेवाकरणज्ञानहीनः ॥

करटक ने कहा—मित्र ! तुम सेवा करना नहीं जानते । देखो—

अनाहूतो विशेषस्तु अपृष्टो बहु भाषते ।

आत्मानं मन्यते प्रीतं भूपालस्य स दुर्मतिः’ ॥ ५२ ॥

अन्वयः—यः तु अनाहूतः विशेष, अपृष्टः बहु भाषते, आत्मानम् भूपालस्य
प्रीतम् मन्यते, सः दुर्मतिः (अस्ति) ॥ ५२ ॥

अनाहूतः=अनाकारितः, विशेषः=गृहादौ गच्छेत्, अपृष्टः=अननुयुक्तः (विना
पूछा गया), प्रीतम्=प्रियम्, दुर्मतिः=दुर्बुद्धिः, बुद्धिहीन इति भावः ॥

जो बिना बुलाए निकट जाता है, बिना पूछे बहुत सी बातें करता है और अपने को
राजा का प्रिय समझता है वह मूर्ख है ॥ ५२ ॥

दमनको ब्रूते—‘भद्र, कथमहं सेवानभिज्ञः । पश्य ।

दमनक ने कहा—‘भई मैं सेवा करना क्यों नहीं जानता ? देखो—

किमप्यस्ति स्वभावेन सुन्दरं वाप्यसुन्दरम् ।

यदेव रोचते यस्मै भवेत्तत्तस्य सुन्दरम् ॥ ५३ ॥

अन्वयः—स्वभावेन सुन्दरम् असुन्दरम् वा अपि किमपि अस्ति ? यस्मै यत्
एव (वस्तु) रोचते, तत् (वस्तु) तस्य सुन्दरम् अस्ति ॥ ५३ ॥

सुन्दरम्=मनोहरम्, रोचते=रुचिकरं जायते । स्व-स्वरूपानुसारमेव सर्वं वस्तु
सर्वस्य जनस्य सर्वसद्भा जायते इति भावः ॥

कोई वस्तु स्वभाव से ही मली या बुरी नहीं होती बल्कि जिसमें जिसकी रुचि होती
है, वही उसे मली लगती है ॥ ५३ ॥

यतः—

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरम् ।

अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हि यस्य यस्य (जनस्य) यः यः भावः (भवति), मेधावी (जरः) तेन तेन अनुप्रविश्य तस्मै जरस्मै चिप्रस्मै आत्मवशम् नयेत् ॥ ५३ ॥

भावः=मनोऽभिप्रायः, अनुप्रविश्य=तदनुकूलतया तं विश्वास्य, मेधावी=विद्वान्, आत्मवशं नयेत्=स्वस्य वशीभूतं कुर्यात् ॥

व्योक्ति—प्रतिमाशाली मनुष्य को चाहिए कि जिसका जैसा भाव हो उसी के अनुसार उसके हृदय में घुस कर शीघ्र ही उसे अपने वश में कर ले ॥ ५३ ॥

अन्यच्च—

कोऽत्रेत्यहमिति ब्रूयात्सम्यग्गादेशयेति च ।

आज्ञामवितथां कुर्याद्यथाशक्ति महीपतेः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—(महीपतिना) अत्र कः (अस्ति) ? (इति पृष्टः) 'अहम् (अस्मि) सम्यक् आदेशय' इति ब्रूयात् ; यथाशक्ति महीपतेः आज्ञाम् अवितथाम् (च) कुर्यात् ॥ ५४ ॥

सम्यग्गादेशय=यथावदाज्ञापय, अवितथाम्=सत्यां सफलामिति भावः, यथा-शक्ति=शक्त्यनुसारम्, 'अव्ययं विभक्ति—' इति याथार्थ्येऽव्ययीभावः ॥

और भी—राजा ज्यों ही 'यहाँ कौन है' इस प्रकार कहे' उस समय 'मैं हूँ, आज्ञा दीजिए' इस प्रकार सेवक को कहना चाहिए और अपनी शक्ति के अनुसार राजा की आज्ञा व्यर्थ नहीं होने देना चाहिए ॥ ५४ ॥

अपरं च—

अल्पेच्छुर्भृतिमान्प्राज्ञश्छायेवानुगतः सदा ।

आदिष्टो न विकल्पेत स राजवसतौ वसेत् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—(यः सेवकः) अल्पेच्छुः भृतिमान् प्राज्ञः, छाया इव सदा अनुगतः (राज्ञा) आदिष्टः न विकल्पेत; सः राजवसतौ वसेत् ॥ ५६ ॥

अल्पेच्छुः=स्वल्पवेतनेच्छुकः, भृतिमान्=धैर्ययुक्तः, प्राज्ञः=विद्वान्, अवसरश्च इत्यर्थः, छाये=छायातुल्यं सदा स्वाम्यनुगामी, आदिष्टः=आज्ञप्तः, न विकल्पेत=हृदं कुर्या न वा कुर्यामिति न विचारयेत् ; राजवसतौ=राजभवने ॥

और भी—थोड़े वस्तु की इच्छा रखने वाला, धैर्यशाली, छाया के समान सदा स्वामी के पीछे पीछे चलने वाला और उसके आदेश का बिना विचारे पालन करने वाला बुद्धिमान ही राजा के पास रह सकता है ॥ ५६ ॥

करटको ब्रूते—'कदाचित्त्वामनवसरप्रवेशादवगम्यते स्वामी' । स चाह—'अस्त्वेवम् । तथाप्यनुजीविना स्वामिसांनिध्यमवश्यं करणीयम् । यतः—

अनवसरप्रवेशात् = असमये गमनात्, अवमन्यते = अपमानं करोति ।
स्वामिसान्निध्यम् = स्वामिनः निकटे स्थितिम् ॥

करटक ने कहा—‘संभवतः स्वामी बिना काम के ही पास गये हुए तुम्हारा कहीं अपमान न करे’ । उसने कहा—ऐसा ही सकता है । किन्तु सेवक को स्वामी के निकट अवश्य रहना चाहिए । क्योंकि—

दोषभीतेरनारम्भस्तत्कापुरुषलक्षणम् ।

कैरजीर्णभयाद् भ्रातर्भोजनं परिहीयते ॥ ५७ ॥

अन्वयः—(यत्) दोषभीतेः अनारम्भः (भवति), तत् कापुरुषलक्षणम् (अस्ति), हे भ्रातः ! अजीर्णभयात् भोजनम् कैः परिहीयते ? ॥ ५७ ॥

दोषभीतेः=वातपित्तादिदोषजडुःखभयात्, अनारम्भः=कार्यस्य अप्रारम्भः, कापुरुषलक्षणम् = निष्पन्नस्य चिह्नम् । अजीर्णभयात्=अजीर्णस्य भयहेतोः, भुक्तमन्नं जीर्णं भविष्यति नवेति भयकारणात्, परिहीयते = त्यज्यते ॥

किसी दोष के डर से जो कार्य ही नहीं प्रारंभ करता वह तो कायर कहा जाता है । भला अपच के डर से सामने रखे हुए भोजन को कोई छोड़ देता है ? ॥ ५७ ॥

पश्य—

आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं

विद्याविहीनमकुलीनमसंगतं वा ।

प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च

यः पार्श्वतो वसति तं परिवेष्टयन्ति ॥ ५८ ॥

अन्वयः—नृपतिः विद्याविहीनम् अकुलीनम् वा असङ्गतम् आसन्नम् एव मनुष्यम् भजते, प्रायेण भूमिपतयः प्रमदाः च लताः यः पार्श्वतः वसति, तम् परिवेष्टयन्ति ॥ ५८ ॥

आसन्नम्=निकटस्थम्, अकुलीनम्=नीचदंष्ट्राजम्, असङ्गतम्=अयोग्यम्, प्रायेण=प्रायशः, प्रमदाः = क्षिप्रः, पार्श्वतः = पार्श्वभागे, निकटे इत्यर्थः, परिवेष्टयन्ति = भूमिपतयः अनुगृहीतं कुर्वन्ति, प्रमदाः आलिङ्गनं कुर्वन्ति, लताश्च आश्रयन्ति ॥

देखो—राजा अपने पास रहने वाले मनुष्य की ही याद रखता है, भले हो वह मनुष्य विद्या से रहित, अकुलीन अथवा मूर्ख ही क्यों न हो । क्योंकि राजा, स्त्रियाँ और लताएँ प्रायः उसी को अपनाती हैं जो उनके पास रहता है ॥ ५८ ॥

करटको ब्रूते—‘अथ तत्र गत्वा किं वक्ष्यति भवान् ।’ स आह—
‘शृणु । किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञास्यामि ।’ करटको ब्रूते—किं तवज्ञानलक्षणम् ।’ दमनको ब्रूते—‘शृणु ।

वचयति = कथयिष्यति । अनुरक्तः = स्नेहयुक्तः, विरक्तः = विरागयुक्तः ॥

करटक ने कहा—‘तो वहाँ जाकर आप क्या कहेंगे?’ उसने कहा—‘सुनो, पहले मैं यह मालूम करूँगा कि स्वामी मुझ पर प्रसन्न है अथवा मेरी अपेक्षा कर रहा है।’ करटक ने कहा—‘इसको जानने का क्या उपाय है?’ दमनक ने कहा—‘सुनो—

दूरादवेक्षणं हासः संप्रश्नेष्वादरो भृशम् ।

परोक्षेऽपि गुणश्लाघा स्मरणं प्रियवस्तुषु ॥ ५६ ॥

अन्वयः—दूरादवेक्षणम्, हासः, संप्रश्नेषु भृशम् आदरः, परोक्षे अपि गुणश्लाघा प्रियवस्तुषु स्मरणम् ॥ ५९ ॥

अवेक्षणम् = अवलोकनम्, संप्रश्न० = अस्यादरपूर्वकं प्रश्नश्चणम्, परोक्षे = अग्न्यक्षे, गुणश्लाघा = गुणप्रशंसा, स्मरण०—प्रियकरं वस्तु प्राप्य स्मृतिः, ‘स वदीदानीं स्यात्तदा तस्मै अपि इदं वक्ष्यामि’ इत्यादिभावेन स्मरणम् ॥

दूर से ही देखना, हँसना, पूछते समय बहुत आदर दिखाना, पीछे पीछे गुणों की प्रशंसा करना, और प्रिय वस्तुओं में याद करना ॥ ५९ ॥

असेवके चानुरक्तिर्दानं सप्रियभाषणम् ।

अनुरक्तस्य चिह्नानि दोषेऽपि गुणसंग्रहः ॥ ६० ॥

अन्वयः—असेवके अनुरक्तिः दानम् च सप्रियभाषणम् च दोषे अपि गुण संग्रहः (इत्येतानि) अनुरक्तस्य चिह्नानि (सम्ति) ॥ ६० ॥

असेवके = सेवायाः अकर्तारि, अनुरक्तिः = अनुरागः, दानं० = प्रियभाषणपूर्वकं किञ्चिद्वदानम्, अनुरक्तस्य = स्नेहवतः, दोषे = असत्कार्ये, गुणसंग्रहः = गुणानामेव दर्शनम् ; (इति प्राक्तनश्लोकद्वये वर्णितानि लक्षणानि स्नेहयुक्तस्य स्वामिनः सन्तीति योज्यम्) ॥

सेवा न करने पर भी उसके प्रति प्रेम भाव रखना, मीठी बातों के साथ कुछ देना और दोष से भी गुण संग्रह करना यह प्रसन्न राजाके लक्षण है ॥ ६० ॥

अन्यच्च—

कालयापनमाशानां वर्धनं फलखण्डनम् ।

विरक्तेश्वरचिह्नानि जानीयान्मतिमाजरः ॥ ६१ ॥

अन्वयः—मतिमान् नरः कालयापनम् आशानाम् वर्धनम् फलखण्डनम् विरक्तेश्वरचिह्नानि जानीयात् ॥ ६१ ॥

कालयापनम् = समयनिर्वाहः (‘आज दूंगा, कल दूंगा’ इत्यादि कहकर समय टालना) आशानां वर्धनम् = चेतनवर्धनायाश्वायाः सततं वर्धनम्, फल-

खण्डनम् = जातेऽपि गले तन्निराकरणम्, चिरक्तेन्द्रेचिह्नानि = विरक्तस्य स्वा-
मिनो लक्षणानि ॥

और भी-बुद्धिमान को यह जान लेना चाहिए कि समय टालना, झूठी आशाएँ
बढ़ाना और परिणाम को व्यर्थ कर देना—उदासीन राभा के लक्षण हैं ॥ ६१ ॥

एतज्ज्ञात्वा यथा चायं ममायत्तो भविष्यति, तथा वदिष्या-
मि । यतः—

ज्ञात्वा = विदित्वा, ममःयत्तः = मद्धीनः, वदिष्यामि = कथयिष्यामि ॥

यह समझ कर जैसे यह मेरे वश में हो वैसे ही कहूँगा । क्योंकि—

अपायसंदर्शनजां विपत्ति-

मुपायसंदर्शनजां च सिद्धिम् ।

भेधाविनो नीतिविधिप्रयुक्तां

पुरः स्फुरन्तीमिव दर्शयन्ति ॥ ६२ ॥

अन्वयः—भेधाविनः (नराः) नीतिविधिप्रयुक्ताम् अपायसंदर्शनजाम् विपत्तिम्
उपायसंदर्शनजाम् सिद्धिम् पुरःस्फुरन्तीमिव दर्शयन्ति ॥ ६२ ॥

अपायसंदर्शनजाम्—अपायस्य=कार्यनाशस्य, संदर्शनात् = प्रदर्शनात् जायते=
उत्पद्यते इति ताम्, उपायसंदर्शनजाम्—उपायस्य = कार्यसिद्धेः, संदर्शनात्
जायते इति ताम्, भेधाविनः = बुद्धिमन्तो जनाः, नीतिविधिप्रयुक्ताम् = नीति-
द्वारेण संपादिताम्, पुरःस्फुरन्तीमिव = प्रत्यक्षरूपेण आसमाप्तामिव ! बुद्धि-
मन्तो जनाः नीत्या, एवंकृते कार्यनाशेन विपत्तिः तथा अनेनोपायेन करणे कार्य-
सिद्धिर्भविष्यति इत्येवंप्रकारेण स्वामिनोऽग्रे प्रत्यक्षदृश्यमानाभिव बोधयन्ति ।

बुद्धिमान् नीतिशास्त्र की विधियों का उचित प्रयोग करके दोनों से उत्पन्न हानि
और उपायों से होने वाली सिद्धि को सामने झलकती हुई ही दिखाते हैं ॥ ६२ ॥

करटको ब्रूते—‘तथाप्यप्राप्ते प्रस्तावे न वक्तुमर्हसि । यतः ।

अप्राप्ते = अनागते, प्रस्तावे = अवसरे ॥

करटक ने कहा—‘फिर भी विना प्रसंग आए तो तुम कुछ भी न कह सकोगे ?
क्योंकि—

अप्राप्तकालवचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।

प्राप्नुयाद्बुद्धयत्तज्ज्ञानमपमानं च शाश्वतम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—अप्राप्तकालवचनम् ब्रुवन् बृहस्पतिः अपि बुद्धयत्तज्ज्ञानम् च शाश्व-
तम् अपमानम् कथ्यते ॥ ६३ ॥

अप्राप्तकालवचनम्—अप्राप्तः कालो षष्ठ्य तत्त्व तद्वचनञ्च=असामयिक-
वाक्यम्, बुद्धयवज्ञानम्=बुद्धयनादरम्, शाश्वतम्—क्षरवद्भवम् = सर्वदेश्यः ॥

बृहस्पति भी बिना प्रसंग आए ही कोई बात कहने से मूर्ख समझे जाते हैं और उन
का सर्वदा अनादर होने लगता है ॥ ६३ ॥

दमनको व्रते—‘मित्र, मा भैषीः । नाहमप्राप्तावसरं वचनं
वदिष्यामि । यतः—

दमनक ने कहा—‘मित्र डरो मत, मैं बिना अवसर आए कोई भी बात नहीं
करूंगा । क्योंकि—

आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च ।
अपृष्टेनापि वक्तव्यं श्रुत्येन हितमिच्छता ॥ ६४ ॥

अन्वयः—आपदि उन्मार्गगमने च कार्यकालात्ययेषु (संस्थु) अपृष्टेन अपि
हितमिच्छता श्रुत्येन वक्तव्यम् ॥ ६४ ॥

आपदि = स्वामिनो विपत्काले, उन्मार्गगमने = कुमार्गगमने, कार्यकालात्य-
येषु = कार्यसमयातिक्रमणेषु, अपृष्टेन = अननुयुक्तेन, हितमिच्छता = हितैषिणा ॥

आपत्ति में पड़ने, बुरे मार्ग में फँसे रहने तथा काम का समय बीत जाने पर स्वामी
का हित चाहने वाले सेवक का कर्तव्य है कि बिना पूछे ही उचित बातें कह दे ॥ ६४ ॥

यदि च प्राप्तावसरेणापि मया मन्त्रो न वक्तव्यस्तदा मन्त्रित्वमेव
ममानुपपन्नम् । यतः—

प्राप्तावसरेण = लब्धावसरेण (मौका पाकर), मन्त्रः=उचितपरामर्शः, अनु-
पपन्नम् = असिद्धम्, व्यर्थमिति यावत् ॥

यदि अवसर पाकर भी मैं उसे उचित सलाह न दूँ तो मेरा मंत्रित्व ही व्यर्थ हो
जायगा । क्योंकि—

कल्पयति येन वृत्तिं येन च लोके प्रशस्यते सद्भिः ।

स गुणस्तेन च गुणिना रक्ष्यः संवर्धनीयश्च ॥ ६५ ॥

अन्वयः—(श्रुत्यः) येन वृत्तिं कल्पयति, च लोके सद्भिः येन प्रशस्यते, स
गुणः तेन रक्ष्यः च संवर्धनीयः ॥ ६५ ॥

कल्पयति = कुर्वते, लभते इत्यर्थः, येन = येन गुणेन, वृत्तिम् = जीविकाम्,
प्रशस्यते = प्रशंसनीयो जायते, सद्भिः = सज्जनैः, रक्ष्यः = रक्षणीयः, संवर्ध-
नीयः = वर्धितुं योग्यः ॥

जिस गुण से जीविका चळती है और जिससे संसार में सज्जनोंद्वारा प्रशंसा होती है, गुणी मनुष्य को उस गुण को रक्षा करनी चाहिए और उसे बढ़ाये रहना चाहिए ॥ ६५ ॥

तद्भद्र ! अनुजानीहि माम् । गच्छामि ।' करटक को ब्रूते—'शुभ-मस्तु । शिवास्ते पन्थानः । यथाभिलषितमनुष्ठीयताम्' इति । ततो दमनको विस्मित इव पिङ्गलकसमीपं गतः ।

अनुजानीहि माम् = स्वामिसमीपं गन्तुं मामाज्ञापय । अनुष्ठीयताम् = विधी-यताम्, स्वयेति शेषः । विस्मित इव = आश्चर्यजितवत्, सभयवत् इत्यर्थः ॥

अतः भद्र, मुझे आज्ञा दो । मैं जा रहा हूँ । करटक ने कहा—तुम्हारा कल्याण हो और तुम्हारा मार्ग मंगलमय हो । जाओ, अपनी इच्छा के अनुसार काम करो । इसके पश्चात् दमनक कुछ चकित-सा होकर पिङ्गलक के समीप गया ।

अथ दूरादेव सादरं राज्ञा प्रवेशितः साष्टाङ्गप्रणिपातं प्राणिपत्योप-विष्टः । राजाऽऽह—'चिराद् दृष्टोऽसि' । दमनको ब्रूते—'यद्यपि मया सेवकेन श्रीमद्देवपादानां न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति, तथापि प्राप्त-कालमनुजीविना सांनिध्यमवश्यं कर्तव्यमित्यागतोऽस्मि । किञ्च—

सादरम् = आदरपूर्वकम्, प्रवेशितः = कारितान्तःप्रवेशः, साष्टाङ्गप्रणिपातं प्राणिपत्यं = साष्टाङ्गं पतिस्त्वा प्रणम्य । श्रीमद्देवपादानाम् = भवधारणानाम्, भवतामित्यर्थः, प्राप्तकालम् = अवसरे प्राप्ते, अनुजीविना = सेवकेन, सांनिध्यम् = स्वामिनिकटगमनम् ॥

राजा ने उसे दूर ही से आदर के साथ अपने पास बुलाया । वह साष्टाङ्ग प्रणाम करके बैठ गया । राजा ने कहा—बहुत दिनों के बाद दिखाई पड़े । दमनक ने कहा—यद्यपि हमारे जैसे तुच्छ सेवक की स्वामी को कोई आवश्यकता नहीं है, फिर भी सेवक को समय पड़ने पर स्वामी के पास अवश्य जाना चाहिए । इसी नाते आया हूँ । क्योंकि—

दन्तस्य निर्घर्षणकेन राजन् कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि ।

तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां किमङ्ग वाक्पाणिमता नरेण ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! दन्तस्य निर्घर्षणकेन वा कर्णस्य कण्डूयनकेन तृणेन अपि ईश्वरानाम् प्रयोजनं भवति, (तर्हि) अङ्गवाक्पाणिमता नरेण किम् (वक्तव्यम्, तेन स्ववश्यं प्रयोजनं भविष्यतीति भावः) ॥ ६६ ॥

निर्घर्षणकेन = सङ्घर्षणकृता (खोदनेवाले), कण्डूयनकेन = कण्डूयनकारिणा (खुजलानेवाले), ईश्वरानाम् = स्वामिनाम्, अङ्गवाक्पाणिपादमता = वचनहस्त-

पादयुक्तेन । यदि तु बहुमतमनुजेनापि राज्ञां दन्तनिर्घर्षणार्थं प्रयोजनं भवति, तर्हि वस्त्रा हस्तपादयुक्तेन नरेण कथं न प्रयोजनं भवति, अपि तु भवत्येवेति भावः ॥

हे राजन्, दाँत खोदने और कान खुजलाने के लिए राजाओं को तिनके की भी आवश्यकता पड़ जाती है तो फिर अक्रु हाथ पैर धाले मनुष्य की तो बात ही क्या है ! ॥६६॥

यद्यपि चिरेणावधीरितस्य देवपादैर्मे बुद्धिनाशः शङ्क्यते, तदपि न शङ्कनीयम् । यतः—

अवधीरितस्य = तिरस्कृतस्य, देवपादैः = भवद्भिः ॥

यद्यपि आपने बहुत दिनों से मेरी उपेक्षा की है जिससे आपको यह शंका हो सकती है कि कहीं आपकी उपेक्षा से मेरी बुद्धि ही नष्ट न हो गयी हो । फिर भी आप को ऐसी शङ्का नहीं होनी चाहिए । क्योंकि—

कदर्थितस्यापि च धैर्यवृत्तेबुद्धेर्विनाशो नहि शङ्कनीयः ।

अथः कृतस्यापि तनूनपातो नाथः शिखा याति कदाचिदेव ॥६७॥

अन्वयः—कदर्थितस्य अर्थात् धैर्यवृत्ते (जनस्य) बुद्धिनाशः न हि शङ्कनीयः, (यतः) अथः कृतस्य अपि तनूनपातः शिखा कदाचिदेव अथः न याति ॥ ६७ ॥

कदर्थितस्य = स्वामिना तिरस्कृतस्य, धैर्यवृत्तेः = धीरस्य, बुद्धिनाशः = बुद्धि-
भ्रंशः, अथः कृतस्य = नीचैर्विहितस्य, तनूनपातः—तनू न पातयतीति तनूनपा-
त-भ्रान्तिपात—‘इति निपातितः, तस्य = अग्नेः, शिखा = उमाला, कदाचिदेव =
कदाचिदपि, अत्र ‘एव’ शब्दोऽप्यर्थकः ॥

अपमानित हुए धैर्यशाली व्यक्ति की बुद्धि नष्ट हो जाती है ऐसी शंका कभी नहीं करनी चाहिए । क्योंकि आग को नीचे की ओर करने पर भी उसकी लपट कभी भी नीचे की ओर नहीं जाती ॥ ६७ ॥

देव, तत्सर्वथा विशेषज्ञेन स्वामिना भवितव्यम् । यतः—

सर्वथा=सर्वैः प्रकाशैः, विशेषज्ञेन=कस्मिन् अर्थे का विशेषता इति ज्ञानवता ॥

इसलिए हे राजन्, स्वामी को मउी मौँति विवेकी होना चाहिए । क्योंकि—

मणिलुठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते ।

यथैवास्ते तथैवास्तां काचः काचो मणिर्मणिः ॥ ६८ ॥

अन्वयः—(वहिजारकस्य अज्ञानतया) मणिः पादेषु लुठति, काचः शिरसि धार्यते (तर्हि स मणिः काचश्च) यथा एव आस्ते तथा एव आस्ताम्, (परन्तु काचः काचः (एव अस्ति, तथा) मणिः मणिः (एव अस्ति) ॥ ६८ ॥

मणिः = रत्नम्, लुठति = धारितः तिष्ठति । यदि मणिकाचबोरबुचितस्थाने ग्रहणेनापि तयोर्गुणः नाष्टपमपि हीयते ह्यर्थः ॥

यदि मणि को पैरों पर डाल दिया जाय और कांच को शिर पर धारण कर लिया जाय तो भी जो जैसा है, वह वैसा ही रहेगा । कांच (शीशा) कांच ही रहेगा और मणि मणि ही रहेगी ॥ ६८ ॥

अन्यच्च—

निर्विशेषो यदा राजा समं सर्वेषु वर्तते ।

तदोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ६९ ॥

अन्वयः—यदा राजा निर्विशेषः (सन्) सर्वेषु समं वर्तते, यदा उद्यमसमर्थानाम् उत्साहः परिहीयते ॥ ६९ ॥

निर्विशेषः = गुणतारतम्यस्य अज्ञः, सर्वेषु = समस्तेषु, गुणवत्सु गुणहीनेषु चेत्यर्थः, उद्यमसमर्थानाम् = उद्योगिनाम्, परिहीयते = हीनो भवति ॥

और भी—जब राजा सेवक की विशेषताओं पर ध्यान दिए बिना ही सभी के साथ समान व्यवहार करता है तो उद्यमी सेवक का उत्साह ठंडा पड़ जाता है ॥ ६९ ॥

किञ्च—

त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।

नियोजयेत्तथैवैतां त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ७० ॥

अन्वयः—राजन् ! उत्तमाधममध्यमाः (इति) त्रिविधाः पुरुषाः (सन्ति, अतः राजा एतान् त्रिविधेषु एव कर्मसु तथा एव नियोजयेत् ॥ ७० ॥

त्रिविधाः=त्रिप्रकाराः, उत्तमाधममध्यमाः=श्रेष्ठाः नीचाः साधारणाश्च । नियोजयेत्=नियुक्तान् कुर्यात्, त्रिविधेषु=उत्तमनीचसाधारणेषु ॥

और भी—हे राजन् ! मनुष्य तीन प्रकार के होते हैं—उत्तम मध्यम और अधम । इस लिए इन तीनों प्रकार के मनुष्यों को तीन प्रकार के कार्यों—उत्तम, मध्यम, और अधम में ही लगाना चाहिए ॥ ७० ॥

यतः—

स्थान एव नियोज्यन्ते भृत्याश्चाभरणानि च ।

नहि चूडामणिः पादे नूपुरं शिरसा कृतम् ॥ ७१ ॥

अन्वयः—भृत्याः आभरणानि च स्थाने एव नियोज्यन्ते, पादे चूडामणिः शिरसा नूपुरम् नहि कृतम् (भवति) ॥ ७१ ॥

स्थाने = योग्यस्थाने, आभरणानि = अलङ्काराः, चूडामणिः = शिरोभूषणम्,
नूपुरम् = चरणभूषणम् (पावजेव, पैजनी)

और भी—सेवक और आभूषण को उचित स्थान ही पर नियुक्त करना चाहिए,
क्योंकि चूडामणि पैर में और नूपुर सिर पर कभी नहीं धारण किया जा सकता है ॥ ७१ ॥

अपि च—

कनकभूषणसंग्रहणोचितो

यदि मणिस्त्रपुणि प्रणिधीयते ।

न स विरौति न चापि न शोभते

भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ ७२ ॥

अन्वयः—यदि कनकभूषणसंग्रहणोचितः मणिः त्रपुणि प्रणिधीयते, स न
विरौति, च न, शोभते इति न (किन्तु) योजयितुः वचनीयता । (भवति) ॥ ७२ ॥

कनकभूषणसंग्रहणोचितः—स्वर्णालङ्कारे जटितं योग्यः, त्रपुणि=पिच्छटे, तुच्छ-
तमधातुविशेषे (रांगा) नामके, विरौति = विरुद्धं वाच्यते, नचापि० = न शोभते
इति न अपि तु शोभत एव । योजयितुः = त्रपुणो भूषणे योजकस्थ, वचनीयता =
निन्दा ॥

और भी—सोने के आभूषण में जड़ी जाने के योग्य मणि यदि रांगे में जड़ दी जाय
तो न तो वह रोती है और मली नहीं लगती, यह बात नहीं है, किन्तु मली लगती ही है,
किन्तु इससे तो उसके जड़नेवाले की ही निन्दा होती है ॥ ७२ ॥

अन्यथा—

मुकुटे रोपितः काचश्चरणाभरणे मणिः ।

नहि दोषो मणेरस्ति किन्तु साधोरविज्ञता ॥ ७३ ॥

अन्वयः—यदि मुकुटे काचः (च) चरणाभरणे मणिः रोपितः (भवति,
तदा) मणेः दोषः न हि अस्ति, किन्तु साधोः अविज्ञता (भवति) ॥ ७३ ॥

मुकुटे = शिरोधार्यभूषणविशेषे, रोपितः = जटितः (जड़ा गया), चरणा-
भरणे = पादभूषणे नूपुरादौ, साधोः = वणिजः (साहूकारकी), अविज्ञता =
विक्रियज्ञानहीनता ॥

और भी—यदि मुकुट में काँच और पैर के गहने में माण जड़ दी जाय तो इसमें
मणि का कोई भी दोष नहीं । बल्कि ऐसा करने वाला साहूकार ही मूर्ख समझा
जायगा ॥ ७३ ॥

पर्य—

बुद्धिमाननुरक्तोऽयमयं शूर इतो भयम् ।
इति भृत्यविचारज्ञो भृत्यैरापूर्यते नृपः ॥ ७४ ॥

अन्वयः—अयम् बुद्धिमान् अनुरक्तः, अयम् शूरः, इतः भयम् (अस्ति), इति भृत्यविचारज्ञः नृपः भृत्यैः आपूर्यते ॥ ७४ ॥

अनुरक्तः = अनुरागपूर्णः, शूरः = वीरः, इतः = अस्मात् भृत्यादिति शेषः, इति = इत्थम्, भृत्यविचारज्ञः = भृत्यविचारज्ञानपूर्णः, आपूर्यते = परिपूर्णो भवति । बुद्धिमान्दादिभृत्यज्ञानवतः नृपस्य समीप एव भृत्याः सदा तिष्ठन्तीति भावः ॥

देखिये—यह सेवक बुद्धिमान् है, यह मुझमें अनुरक्त है, यह वीर है, इससे मुझे भय है—इस प्रकार सेवकों के विषय में ज्ञान रखने वाला स्वामी सर्वदा सेवकों से भरा-पुरा रहता है ॥ ७४ ॥

तथा हि—

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ;
पुरुषविशेषं प्राप्य हि भवन्ति योग्या अयोग्याश्च ॥ ७५ ॥

अन्वयः—अश्वः शस्त्रम् शास्त्रम् वीणा वाणी च नरः च नारी (एते) पुरुष-विशेषं प्राप्य योग्याः च अयोग्याः भवन्ति ॥ ७५ ॥

पुरुषविशेषम् = योग्यमयोग्यं वा वरम् ॥

जैसा कि—घोड़ा, हथियार, शास्त्र, वीणा, वाणी, पुरुष और स्त्री—ये सब योग्य या अयोग्य पुरुष के हाथों में पड़ कर योग्य या अयोग्य बन जाते हैं ॥ ७५ ॥

अन्यच्च—

किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा ।

भक्तं शक्तं च मां राजन्नवज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ ७६ ॥

अन्वयः—भक्तेन (परन्तु) असमर्थेन (भृत्येन) किम् (अस्ति) ?, अप-कारिणा ह्येत्येन किम् (अस्ति) ? हे राजन् ! (त्वम्) भक्तम् च शक्तम् माम् अवज्ञातुम् न अर्हसि ॥ ७६ ॥

भक्तेन = भक्तिवृत्तेन, असमर्थेन = सामर्थ्यहीनेन, शक्तेन = सामर्थ्ययुक्तेन, अपकारिणा = अपकारकारिणा, अवज्ञातुम् = तिरस्कर्तुम्, अर्हसि = योग्योऽसि ॥

स्वामिमक्त होते हुए भी शक्तिहीन सेवक से कोई लाभ नहीं, उसी प्रकार शक्तिशाली होते हुए भी बुरा चाहने वाले सेवक से भी कोई लाभ नहीं । इस लिए आप को स्वामिमक्त शक्तिसम्पन्न मेरे जैसे सेवक का निरादर करना उचित नहीं है ॥ ७६ ॥

यतः—

अवज्ञानाद्वाज्ञो भवति मतिहीनः परिजनः

ततस्तत्प्रामाण्याद्भवति न समीपे बुधजनः ।

बुधैस्त्यक्ते राज्ये नहि भवति नीतिगुणवती

विपन्नायां नीतौ सकलमवशं सीदति जगत् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—राज्ञः अवज्ञानात् परिजनः मतिहीनः भवति, ततः तत्प्रामाण्यात् बुधजनः समीपे न भवति, बुधैः त्यक्ते राज्ये गुणवती नीतिः न भवति, नीतौ विपन्नायाम् अवशम् सकलम् जगत् अवसीदति ॥ ७७ ॥

अवज्ञानात् = तिरस्कारात्, परिजनः = भृत्यसमूहः, तत्प्रामाण्यात् = बुद्धिहीनः परिजनस्य वाक्प्रामाण्येन, बुधजनः = विद्वज्जनः, बुधैः त्यक्ते = विद्वज्जनहीने, गुणवती = प्रशस्तगुणयुक्ता, विपन्नायाम् = नष्टायाम्, सकलम् = सर्वम्, सीदति = पीडितं भवति, नश्यतीति भावः ॥

व्योक्ति—राजा के निरादर करने से सेवक बुद्धिहीन हो जाता है, जिससे वन्हीं को प्रमाण मान कर विद्वान् लोग उसके समीप ही नहीं जाते और बुद्धिमानों के द्वारा छोड़े गये राज्य में नीति गुणशालिनी नहीं होती तथा नीति के दूषित हो जाने से सारी प्रजा बर्धष्टक हो कर नष्ट हो जाती है ॥ ७७ ॥

अपरञ्च—

जनं जनपदा नित्यमर्चयन्ति नृपाक्षितम् ।

नृपेणावमतो यस्तु स सर्वैरवमन्यते ॥ ७८ ॥

अन्वयः—जनपदाः नृपाक्षितम् जनम् नित्यम् अर्चयन्ति, तु यः नृपेण अवमतः, सः सर्वैः अवमन्यते ॥ ७८ ॥

जनपदाः = देशाः, तस्या देशवासिन इत्यर्थः, नृपाक्षितम् = राज्ञा सत्कृतम्, अवमतः = अनादृतः, अवमन्यते = अनाद्विश्यते ॥

और भी—हे राजन् राजा द्वारा सम्मानित व्यक्ति का प्रजा भी सम्मान करती है, किन्तु जो राजा से अपमानित होता है, वह सभी लोगों द्वारा अपमानित होता है ॥ ७८ ॥

किञ्च—

बालादपि ग्रहीतव्यं युक्तमुक्तं मनीषिभिः ।

रवेरविषये किं न प्रदीपस्य प्रकाशनम् ॥ ७९ ॥

अन्वयः—मनीषिभिः युक्तम् उक्तम् बालात् अपि गृहीतव्यम्, रवेः अविषये किम् प्रदीपस्य प्रकाशनम् न (गृह्यते) ? ॥ ७९ ॥

बालात् = बालकात्, युक्तम् = योग्यम्, उक्तम् = कथितं वचनम्, मनी-
षिभिः = बुद्धिमद्भिः, एवेरविषये = सूर्येऽविद्यमाने, प्रदीपस्य = दीपकस्य, प्रकाशनम् =
प्रकाशः, सूर्याभावे दीपप्रकाशग्रहणवद्विद्वज्जनोक्त्यभावे बालकोक्तमप्युचितवचनं
ग्रहणीयमेवेत्याशयः ॥

और भी—विद्वानों को बालक द्वारा भी कही गई उचित बात मान लेनी चाहिए ।
जहाँ सूर्य का प्रकाश काम नहीं देता वहाँ क्या दीपक नहीं जलाया जाता ? ॥ ७९ ॥

पिङ्गलकोऽवदत्—‘भद्र दमनक ! किमेतत् ? । त्वमस्मदीयप्रधा-
नामात्यपुत्र इत्यन्तं कालं यावत्कुतोऽपि खलवाक्यान्नागतोऽसि ।
इदानीं यथाभिमतं ब्रूहि ।’ दमनको ब्रूते—‘देव, पृच्छामि किञ्चिन् ।
उच्यताम् । उदकार्थी स्वामी पानीयमपीत्वा किमिति विस्मित इव
तिष्ठति ।’ पिङ्गलकोऽवदत्—‘भद्रमुक्तं त्वया । किन्त्वेतद्रहस्यं वक्तुं
काचिद्विश्वासभूमिर्नास्ति । तथापि निभृतं कृत्वा कथयामि । शृणु ।
सम्प्रति वनमिदमपूर्वसत्त्वाधिष्ठितमतोऽस्माकं त्याज्यम् । अनेन
हेतुना विस्मितोऽस्मि । तथा च श्रुतो मयापि महानपूर्वशब्दः ।
शब्दानुरूपेणास्य प्राणिनो महता बलेन भवितव्यम् ।’ दमनको
ब्रूते—‘देव ! अस्ति तावदयं महान् भयहेतुः । स शब्दोऽस्माभिरप्या-
कर्णितः । किन्तु स किमन्त्री यः प्रथमं भूमित्यागं पश्चाद्युद्धं चोप-
दिशति अस्मिन् कार्यसन्देहे भृत्यानामुपयोग एव ज्ञातव्यः । यतः—

भद्र = कस्याणिन् !, अस्मदीयप्रधानामात्यपुत्रः—अस्मन्मुख्यमन्त्रिसुतः,
इत्यन्तं कालं यावत् = एतावत्कालपर्यन्तम्, कुतोऽपि = कस्माच्चिद्, खलवा-
स्यात् = दुर्जनोक्तेः । यथाभिमतम् = स्वाभीष्टानुसारम् । उदकार्थी = जलमिक्षा-
स्वामी = प्रभुः, अवागिति यावत्, किमिति = कथम्, विस्मित इव = भीतवत्,
भद्रम् = सम्यक् । रहस्यस्य = गुप्तविषयस्य, विश्वासभूमिः = विश्वासस्थानम् ।
निभृतम् = एकान्तम्, निर्जनमिति भावः । सम्प्रति = अस्मिन् समये, अपूर्वसत्त्वा-
धिष्ठितम्—अपूर्वेण = नवागन्तुकेन, सत्त्वेन = जीवेन, अविष्ठितम् = कृडाधिष्ठानम्,
अत्र वने कोऽपि नवीनो जन्तुस्तिष्ठतीति यावत् । श्रुतः = आकर्णितः, अपूर्वशब्दः =
अभूतपूर्वो ध्वनिः, शब्दानुरूपेण = ध्वन्यनुसारम्, प्राणिनः = जन्तोः, भयहेतुः =
भयस्य कारणम्, आकर्णितः = भूतः । भूमित्यागम् = निर्वासस्थानत्यागम्, उपा-
दिशति = मन्त्रयति, भृत्यानाम् = सेवकानाम्, उपयोगः = उपयोगिता ॥

पिंगलक ने कहा—भद्र दमनक, यह क्या ? तुम हमारे प्रधानमंत्री के पुत्र हो । पता

नहीं, किस दुष्ट की बात में पड़कर इतने दिनों तक तुम नहीं आये। अब तुम अपनी बात कहो। दमनक ने कहा—‘देव, मैं आप से कुछ पूछना चाहता हूँ। यह बताइए कि आप पानी पीने तो गप, किन्तु बिना पानी पिपे हँ! क्यों इस प्रकार चकित सा होकर बैठे हैं?’ पिङ्गलक ने कहा—‘तुमने ठीक ही कहा है, किन्तु इस रहस्य को बताने के लिए कोई विश्वासपात्र ही नहीं है फिर भी मैं चुपके से कह रहा हूँ। सुनो—इस समय इस जंगल में कोई अपूर्व जानवर आ गया है, अतः मुझे यह स्थान छोड़ देना चाहिए। इसी कारण मैं चकित हूँ। मैंने भी उसका महान् अपूर्व शब्द सुना है। शब्द के अनुसार तो उस प्राणी को बहुत ही बलवान् होना चाहिए।’ दमनक ने कहा—‘देव’ यह तो बड़े ही मय का कारण है। वह शब्द हम लोगों ने भी सुना है। किन्तु वह मंत्री कसा, जो पहले स्थान छोड़ देने और फिर युद्ध करने की सलाह दे। ऐसे ही सन्देशात्मक विषय में सेवकों की उपयोगिता समझनी चाहिए। क्योंकि—

बन्धुस्त्रीभृत्यवर्गस्य बुद्धेः सत्त्वस्य चारमनः।

आपन्निकषपाषाणे नरो जानाति सारताम्’ ॥ ८० ॥

अन्वयः—नरः बन्धुस्त्रीभृत्यवर्गस्य, बुद्धेः सत्त्वस्य च आरमनः सारताम् आपन्निकषपाषाणे जानाति ॥ ८० ॥

बन्धुस्त्रीभृत्यवर्गस्य—बन्धूनाम् = बान्धवानाम्, स्त्रीणाम् = पत्नीनाम्, भृत्यार्ता च = सेवकानां च, वर्गस्य, = समूहस्य, सत्त्वस्य = बलस्य, आरमनः = स्वस्य, आपन्निकषपाषाणे—आपत् = विपत्तिरेव, निकषपाषाणः = सुवर्णपरीक्षकप्रस्तरः (कसौटी) सारताम् = श्रेष्ठताम्। यथा निकषप्रस्तरे सुवर्णस्य अधमोत्तमत्वं ज्ञायते, तथैव आपत्तौ बन्धुस्यादेः सारत्वं नरः जानाति इत्याशयः ॥

भार्य, स्त्री, सेवक वर्ग, बुद्धि और अपने बल को आपत्तिरूपी कसौटी पर कस कर ही मनुष्य उसका तत्त्व समझ सकता है ॥ ८० ॥

सिंहो ब्रूते—‘भद्र, महती शङ्का मां बाधते।’ दमनकः पुनराह स्वगतम्—‘अन्यथा राज्यसुखं परित्यज्य स्थानान्तरं गन्तुं कथं मां सम्भाषसे।’ प्रकाशं ब्रूते—‘देव ! यावद्दहं जीवामि तावद्भयं न कतव्यम्। किन्तु करटकादयोऽप्याश्वास्यन्तां यस्मादापत्प्रतीकारकाले दुर्लभः पुरुषसमवायः—

माम् = पिङ्गलकम्, बाधते = पीडयति। स्वगतम् = स्वमनसि, तमभाव-यित्वेत्यर्थः। अन्यथा = अथाभावे सति, स्थानान्तरम् = अन्यत् स्थानम्, सम्भाषसे = कथयसि, प्रकाशम् = स्पष्टम्, सिंहं आवायित्वा, करटकाद्यः = करटकप्रभृ-

तयः, आश्वासयन्ताम् = आश्वासनीयाः, करटकादीनप्यश्वासयेत्यर्थः । यतः = यस्मात् कारणात्, आपत्प्रतीकारकाले = विपत्तिराकरणवणे पुरुषसमवायः = शक्तानुरक्तसेवकसमूहसमागमः ॥

सिंह ने कहा—‘मद्र, मुझे बहुत बड़ी शंका सता रही है । दमनक ने मन ही मन कहा—‘ऐसा न होता तो राज्यसुख छोड़ कर दूसरे स्थान पर जाने की बात ही क्यों मुझ से कहते ?’ उसने प्रकट रूप में कहा—‘राजन् ! जब तक मैं जीवित हूँ, तब तक आप को डरना नहीं चाहिए । किन्तु करटक इत्यादि को भी आश्वासन दे दें क्योंकि विपत्ति का सामना करने के समय पुरुषों का एकत्रित होना कठिन होता है ।

ततस्तौ दमनककरटकौ राज्ञा स्वस्वेनापि पूजितौ भयप्रतीकारं प्रतिज्ञाय चलिता । करटको गच्छन् दमनकमाह—‘सखे, किं शक्य-प्रतीकारो भयहेतुरशक्यप्रतीकारो वेति न ज्ञात्वा भयोपशमं प्रतिज्ञाय कथमयं महाप्रसादो गृहीतः ? । यतोऽनुपकुर्वाणो न कस्याप्युपायनं गृहीयाद्विशेषतो राज्ञः । पश्य—

सर्वस्वेन = सर्वविधधनेन, प्रचुरद्रव्येणेति वाच्यं, भयप्रतीकारं प्रतिज्ञाय = तज्ज्ञयं निराकरिष्याव इति प्रतिज्ञां कृत्वा । शक्यप्रतीकारः = निवारयितुं शक्यः, भयहेतुः = भयकारणम्, भयोपशमम् = भयनिवारणम्, प्रतिज्ञाय = प्रतिज्ञां कृत्वा, महाप्रसादः = स्वामिदत्तः श्रेष्ठः पुरस्कारः । अनुपकुर्वाणः = उपकार मकुर्वन्, उपायनम् = उपहारम् (भेट) ॥

इसके पश्चात् दमनक और करटक राजा से भकी भांति सम्मानित हो कर भय दूर करने की प्रतिज्ञा करके चले । करटक ने चकते समय दमनक से कहा—मित्र, भय का कारण दूर हो सकने योग्य है अथवा नहीं—बिना इसे समझे ही भय दूर करने की प्रतिज्ञा करके क्यों तुमने इस बड़े पुरस्कार को ले लिया ? क्योंकि बिना उपकार किए किसी का पुरस्कार नहीं लेना चाहिए, और विशेष कर राजा का तो अवश्य नहीं । देखो—

यस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोभयो हि सः ॥ ८१ ॥

अन्वयः—यस्य प्रसादे पद्मा च पराक्रमे विजयः आस्ते, च क्रोधे मृत्युः वसति सः हि सर्वतेजोभयः (अस्ति)

यस्य = नृपस्य, प्रसादे = प्रसन्नतायाम्, पद्मा = लक्ष्मीः आस्ते = वर्तते यस्मिन् प्रसन्ने लक्ष्मीर्भवति इत्यर्थः, मृत्युः = मरणम्, सर्वतेजोभयः = समस्ततेजोयुक्तः ॥

जिसकी कृपा में लक्ष्मी, पौरुष में विजय तथा क्रोध में मृत्यु का निवास होता है; इसी से वह सभी तेजों से पूर्ण होता है ॥ ८१ ॥

तथा हि

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८२ ॥

अन्वयः—(भयम्) मनुष्यः (अस्ति), इति (विदित्वा) बालः अपि भूमिपः न अवमन्तव्यः, हि एषा महती देवता नररूपेण तिष्ठति ॥ ८२ ॥

अवमन्तव्यः = तिरस्कृतव्यः, भूमिपः = राजा, महती = बहुशक्तियुक्-
तया श्रेष्ठा ॥

जैसा कि—बालक राजा को भी मनुष्य समझ कर उसका निरादर नहीं करना चाहिए। वह तो एक बड़ा देवता होता है, जो मनुष्यरूप में पृथ्वी पर निवास करता है ॥ ८२ ॥

दमनको विहस्याह—‘मित्र ! तूष्णीमास्यताम् । ज्ञातं मया भयकारणम् । बलीवर्दनर्दितं तत् । वृषभाश्चास्माकमपि भक्ष्याः । किं पुनः सिंहस्य ।’ करटकः ब्रूते—‘यद्येवं तदा किं पुनः स्वामित्रा-सस्तत्रैव किमिति नापनीतः ।’ दमनको ब्रूते—यदि स्वामित्रासस्तत्रैव मुच्यते तदा कथमयं महाप्रसादलाभः स्यात् । अपरञ्च—

तूष्णीमास्यताम् = स्वया मौनेन स्थीयताम् बलिवर्दनर्दितम् = वृषभगर्जनम्, भक्ष्याः = भोज्याः । स्वामित्रासः = स्वामिनो भयम्, अपनीतः = दूरीकृतः । मुच्य-
ते = दूरीक्रियते ॥

दमनक ने हँस कर कहा—‘मित्र, चुप रहो । मैंने भय का कारण समझ लिया है । वह बैल का शब्द है । बैल हम लोगो का भी भोजन है, फिर सिंह की तो बात ही क्या ?’ करटक ने कहा—‘यदि ऐसी बात है तो फिर तुमने स्वामी के भय को वहीं क्यों नहीं दूर कर दिया ?’ दमनक ने कहा—‘यदि स्वामी का भय वहीं दूर कर देता तो वह इतना बड़ा उपहार कैसे प्राप्त होता ? और भी—

निरपेक्षो न कर्तव्यो भृत्यैः स्वामी कदाचन ।

निरपेक्षं प्रभुं कृत्वा भृत्यः स्यादधिकर्णवत् ॥ ८३ ॥

अन्वयः—भृत्यैः कदाचन स्वामी निरपेक्षः न कर्तव्यः । प्रभुं निरपेक्षं कृत्वा भृत्यः अधिकर्णवत् स्यात् ॥ ८३ ॥

निरपेक्षः = अपेक्षाहीनः, कदाचन = कदाचित् । अधिकर्णवत्—अधिकर्णेन इति विग्रहे ‘तेन तुष्यं क्रिया चेद्वतिः’ इति वतिप्रत्ययः = ‘अधिकर्ण’ नामकविडाल तुष्यः । स्यात् = भवेत् ॥

सेवक को चाहिए कि वह कभी भी स्वामी को निरपेक्ष (सेवक को अनावश्यक समझने वाला) नहीं करे, क्योंकि स्वामी को निरपेक्ष बना देने से सेवक की दशा अधिकर्ण के समान हो जाती है ॥ ८३ ॥

करटकः पृच्छति—‘कथमेतत् ?’ दमनकः कथयति—

करटक ने पूछा—‘यह कैसे ?’ दमनक ने कहा—

अस्त्युत्तरापथेऽर्बुदशिखरनाम्नि पर्वते दुर्दान्तो नाम महाविक्रमः सिंहः । तस्य पर्वतकन्दरमधिशायानस्य केसराग्रं कश्चिन्मूषिकः प्रत्यहं छिनत्ति । ततः केसराग्रं लूनं दृष्ट्वा कुपितो विवरान्तर्गतं मूषिकमलभमानोऽचिन्तयत्—

महाविक्रमः=अतीव पराक्रमी, पर्वतकन्दरम्=गिरिगुहाम्, अधिशायानस्य=सुप्तस्य, केसराग्रम्=ग्रीवोपरिस्थबालसमूहाग्रमित्यर्थः, लूनम्=छिन्नम्, विवरान्तर्गतम्=बिलस्याभ्यन्तरे प्रविष्टम्, अलभमानः=अप्राप्नुवन् । विधेयम्=कर्तव्यम् ॥

भारत के उत्तरी प्रदेश में अर्बुदशिखर नाम के पहाड़ पर दुर्दान्त नाम का एक बड़ा बलवान् सिंह रहता था । पर्वत की गुफा में सोने के समय कोई चूड़ा नित्य उसके अयाल (गर्दन का बाल) का अगला भाग कुतर देता था । इस तरह अपने अयाल को कटा हुआ देख कर तथा बिल में रहने वाले चूड़े को न पाकर क्रुद्ध सिंह ने विचार किया—

‘क्षुद्रशत्रुर्भवेद्यस्तु विक्रमान्नैव लभ्यते ।

तमाहन्तुं पुरस्कार्यः दृढशस्तस्य सैनिकः’ ॥ ८४ ॥

अन्वयः—यः तु क्षुद्रशत्रुः भवेत्, (स यदि) विक्रमात् न एव लभ्यते, (तर्हि) तम् आहन्तुम् तस्य दृढशः सैनिकः पुरस्कार्यः ॥ ८४ ॥

क्षुद्रशत्रुः=नीचो रिपुः, विक्रमात्=पराक्रमेण, लभ्यते=प्राप्यते, तम्=क्षुद्ररिपुम्, आहन्तुम्=मारयितुम्, पुरस्कार्यः=पुरस्कृतव्यः ॥

छोटा शत्रु बल से नहीं पकड़ा जा सकता है । उसे मारने के लिए उसी के समान छोटे सैनिक को पुरस्कृत करना चाहिए ॥ ८४ ॥

इत्यालोच्य तेन ग्रामं गत्वा विश्वासं कृत्वा दधिकर्णनामा बिडालो यत्नेनानीय मांसाहारं दत्त्वा स्वकन्दरे स्थापितः । अनन्तरं तद्गयान्मूषिकोऽपि विलान्न निःसरति, तेनासौ सिंहोऽक्षतकेसरः

सुखं स्वपिति । मूषिकशब्दं यदा यदा शृणोति, तदा तदा मांसाहार-
दानेन तं बिडालं संवर्धयति ।

इत्यालोक्ष्य = एवं विचार्य, बिडालः = मार्जारः, यत्नेन = प्रयत्नपूर्वकम्,
मांसाहारम् = मांसभोजनम्, स्वकन्दरे = स्वावासगुहायाम् । तदनन्तरम् =
सिंहेन बिडालस्य स्थापनानन्तरम्, तद्वयात् = बिडालमवात्, अक्षतकेसरः =
अलूनसटः, सुखम् = सुखपूर्वकम्, स्वपिति = शेते । मांसाहारदानेन = मांसभोजनं
इवा, संवर्धयति = मुषिकवधायोत्साहितं करोति ॥

ऐसा विचार कर वह नौव गया और विधास देकर बड़े प्रयत्न से दधिकर्ण नामक
बिलार को लाकर मांस का भोजन दे देकर उसे अपनी गुफा में रख लिया । इसके पश्चात्
चूहा भी उसके दर के कारण बिल से नहीं निकलता था । जिससे सिंह की गर्दन के
बाक काटे जाने से वचने लगे और वह सुख की नींद सोने लगा । वह जब चूहे की
आवाज सुनता तब मांस का भोजन दे देकर बिलार का पालन पोषण करता ।

अथैकदा च मूषिकः क्षुधापीडितो बहिः सञ्चरन् बिडालेन प्राप्नो
व्यापादितश्च । अनन्तरं स सिंहोऽनेककालं यावन्मूषिकं न पश्यति
तत्कृतरावमपि न शृणोति, तदा तस्यानुपयोगाद् बिडालस्याप्याहार-
दाने मन्दादरो बभूव । ततोऽसावाहारविरहाद् दुर्बलो दधिकर्णोऽ-
वसन्नो बभूव । अतोऽहं ब्रवीमि—‘निरपेक्षो न कर्तव्य’ इत्यादि ।
ततो दमनकरटकौ संजीवकसमीपं गतौ । तत्र करटकस्तरुतले
साटोपमुनविष्टः ।

क्षुधापीडितः = क्षुधापीडयुक्तः, सञ्चरन् = भ्रमन्, व्यापादितः = हतः । अनेक-
कालम् = चिरकालपर्यन्तम्, तत्कृतरावम् = मूषिककृतशब्दम्, तस्य = दधि-
कर्णाव्यबिडालस्य, अनुपयोगात् = उपयोगाभावात्, आहारदाने = भोजन-
प्रदाने, मन्दादरः = शिथिलादरः । तरुतले = वृक्षाधोभागे, साटोपम् = आटम्बरयुक्तम् ॥

एक दिन चूहा भूख से व्याकुल होकर बाहर घूमते समय बिल्ली द्वारा पकड़ लिया गया
और मार डाला गया । इसके बाद बहुत दिनों तक जब सिंह ने चूहे को नहीं देखा और
न तो उसके शब्द ही को सुना तो दधिकर्ण बिलह की उपयोगिता न रह जाने पर
भोजन देने में भी उपेक्षा करने लगा । जिससे वह भोजन न मिलने के कारण दुर्बल हो गया
और कुछ दिनों के बाद मर गया । इसी लिए मैंने कहा है कि ‘स्वामी को निरपेक्ष नहीं
करना चाहिए’ इत्यादि । इसके बाद दमनक और करटक संजीवक के पास गए । वहाँ एक
वृक्ष के नीचे करटक बड़े रोव-दाव के साथ बैठ गया ।

दमनकः संजीवकसमीपं गत्वाब्रवीत्—‘अरे वृषभ ! एषोऽहं राज्ञा पिङ्गलकेनारण्यरक्षार्थं नियुक्तः । सेनापतिः करटकः समाज्ञापयति—’ सत्वरमागच्छ । न चेदस्मादरण्यद् दूरमपसर । अन्यथा ते विरुद्धं फलं भविष्यति । न जाने क्रुद्धः स्वामी किं विधास्यति ।’ तच्छ्रुत्वा संजीव-कश्चस्थितः । यतः—

अरण्यरक्षार्थम् = वनस्य रक्षायै, ‘नियुक्तः’ = अधिकृतः । सत्वरम् = शीघ्रम्, न चेत् = अन्यथा, आगमनाभावे इत्यर्थः, अपसर = गच्छ । अन्यथा = मल्लिकटमा-गमनाभावे दूरमपसरणाभावे च विरुद्धम् = विपरीतम् । विधास्यति = करिष्यति । आयात् = आगतः ॥

दमनक ने संजीवक के पास जाकर कहा—अरे बैल ! मुझे राजा पिंगलक ने इस जंगल की रखवाली करने के लिये नियुक्त किया है । सेनापति करटक ने आज्ञा दी है कि तुम शीघ्र ही उसके पास चलो । अन्यथा इस जंगल को छोड़ कर दूर चले जाओ । नहीं तो तुम्हारी बड़ी बुरी दशा हो जायगी । पता नहीं क्रुद्ध होकर स्वामी क्या कर डालेंगे । यह सुनकर संजीवक चला आया । क्योंकि—

आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणां ब्राह्मणानामनादरः ।

पृथक्शय्या च नारीणामशस्त्रविहितो वधः ॥ ८५ ॥

अन्वयः—नरेन्द्राणाम् आज्ञाभङ्गः ब्राह्मणानाम् अनादरः नारीणाम् पृथक् शय्या (एतत्प्रथमम्) अशस्त्रविहितः वधः (भवति) ॥ ८५ ॥

नरेन्द्राणाम् = नृपाणाम्, आज्ञाभङ्गः = आदेशस्य अपालनम्, पृथक्शय्या = पृथक्शय्यनम्, अशस्त्रविहितः = शस्त्रप्रयोगं विनैव कृतः, वधः = मृत्युः । आज्ञा-भङ्गादिना नृपादयो विना शस्त्रप्रयोगं त्रियन्ते, मृतकतुल्या भवन्तीत्याशयः ॥

राजाओं की आज्ञा का उल्लंघन करना, ब्राह्मणों का अनादर करना और स्त्रियों को अलग बिछौने पर सुलाना—ये विना इय्यार के की गयी इत्या है ॥ ८५ ॥

ततो देशव्यवहारानभिज्ञः संजीवकः सभयमुपसृत्य साष्टाङ्गपातं करटकं प्रणतवान् । तथा चोक्तम्—

देशव्यवहारानभिज्ञः = देशव्यवहारज्ञानरहितः, सभयम् = भययुक्तम्, उप-सृत्य = निकटं गत्वा, प्रणतवान् = नमाम ॥

इस लिये देश काल के व्यवहार को न जानने वाले संजीवक ने डर से निकट जाकर करटक को साष्टाङ्ग प्रणाम किया । जैसा कि कहा भी है—

मतिरेव बलाद्गरीयसी यदभावे करिणामियं दशा ।

इति घोषयतीव डिण्डिमः करिणो हस्तिपकाहतः कणन् ॥ ८६ ॥

अन्वयः—बलात् मतिः एव गरीयसी (अस्ति), यदभावे करिणाम् इयम् दशा (भवति), करिणः हस्तिपकाहतः कणन् डिण्डिमः इति घोषयति इव ॥ ८६ ॥

बलात् = बलापेक्षया, गरीयसी = अतिज्ञानेन श्रेष्ठा, यदभावे = चर्या मतेरभावे, करिणाम् = गजानाम्, इयं दशा = स्वस्य महाशक्तिसम्पन्नत्वेऽपि स्वस्यपक्षवतः मानवस्य दशीभावरूपेणा अवस्था । घोषयति = घोषणां करोतीव, डिण्डिमः = बाद्यविशेषः, हस्तिपकाहतः = गजारोहिणा ताडितः, कणन् = शब्दायमानः ॥

हाथी की पीठ पर रखे हुए नगाड़ा को पीट पीटकर मद्भावत द्वारा बजाने पर मानो वह नगाड़ा यह घोषणा करता है कि बल से बुद्धि ही बलवती होती है । उसी के अभाव में हाथियों की ऐसी दशा है (बली होते हुए भी वे मनुष्य की बुद्धि द्वारा ही उसके गुलाम बन जाते हैं) ॥ ८६ ॥

अथ संजीवकः साशङ्कमाह—‘सेनापते ! किं मया कथ्यम् । तदभिधीयताम् ।’ करटको ब्रूते—‘वृषभ ! अत्र कानने तिष्ठसि । अस्मद्देवपादारविन्दं प्रणय ।’ संजीवको ब्रूते—‘तदभयवाचं मे यच्छ । गच्छामि ।’ करटको ब्रूते—‘शृणु रे बलीवर्ध ! अलमनया शङ्कया ! यतः—

साशङ्कम् = आशङ्कापूर्वकम्, अभिधीयताम् = कथ्यताम् । अत्र कानने = अस्मिन् वने, तिष्ठसि = निवासं करोषि । अस्मद्देवपादारविन्दम् = अस्माकं नृपतेः करणकमलम्, प्रणम = प्रणामं कुरु । तावत् = प्रथमम्, अभयवाचम् = अभयवचनम्, मे = मया संजीवकाय, यच्छ = देहि । अलमनया ‘शङ्कया = इहशीं शङ्कां न कुरु ॥

इसके बाद संजीवक ने डरते हुए कहा—‘सेनापति, बताइए, मैं क्या करूँ?’ करटक ने कहा—‘वैल, यदि तुम इस जंगल में रहना चाहते हो तो हमारे स्वामी के चरणों में नमस्कार करो ।’ संजीवक ने कहा—‘तो मुझे अभयदान दीजिए, मैं वहाँ चलता हूँ ।’ करटक ने कहा—‘अरे वैल, ऐसी शृष्टा न करो । क्योंकि—

प्रतिवाचमस्तु केशवः शपमानाय न चेदिभूभुजे ।

अनहुङ्कृते घनध्वनिं न हि गोमायुरुक्तानि केसरी ॥ ८७ ॥

अन्वयः—केशवः शपमानाय चेदिभूभुजे प्रतिवाचम् न अदत्त, केसरी घनध्वनिसु अनहुङ्कृते, गोमायुरुक्तानि न (अनुहुङ्कृते) ॥ ८७ ॥

प्रतिवाचम् = प्रत्युत्तरम्, केशवः = कृष्णः, आपमानाय = गालिप्रदानं कुर्वत,
वेदिभूभुजे = शिष्टपात्राय । अनुहुङ्कृते = पश्चाद्हुङ्कृतिं करोति । घनध्वनिम् =
मेघशब्दम्, गोमायुरुतानि = शृगालरुदितानि, केसरी = सिंहः । बलवान् बल-
वत्स्वेव पराक्रमं दर्शयति, न कुद्रेप्सितेति तात्पर्यम् ।

भगवान् कृष्ण ने गाली देने वाले शिशुपाल की बातों का कोई भी उत्तर नहीं दिया
क्योंकि सिंह बादलों का गरजना सुनकर ही गरजता है न कि गौदड़ों की बोली सुनकर ॥८७॥

अन्यच्च—

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो

मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।

समुच्छ्रितानेव तरुन्प्रबाधते

महान्महत्येव करोति विक्रमम् ॥ ८८ ॥

अन्वयः—प्रभञ्जनः मृदूनि सर्वतः नीचैः प्रणतानि तृणानि न उन्मूलयति,
समुच्छ्रितान् तरुनेव प्रबाधते, (यतः) महान् महति एव विक्रमं करोति ॥ ८८ ॥

तृणानि = घासान्, न उन्मूलयति = न उखाटयति, प्रभञ्जनः = वास्या
(भौंवी), मृदूनि = कोमलानि, प्रणतानि = नम्रीभूतानि । समुच्छ्रितान् = अत्युन्न-
तान्, तरुन् = वृक्षान्, प्रबाधते = ओटयति, उखाटयति वा ॥

और—कोमल तथा सभी तरह झुका हुआ घासों को वायु कभी नहीं उखाड़ता । वह
तो सिर ऊपर उठाने वाले पेड़ों को ही उखाड़ता है, क्योंकि बड़े लोग बड़ों पर अपने
बल का प्रयोग करते हैं ॥ ८८ ॥

ततस्तौ सज्जीवकं कियद्दूरे संस्थाप्य पिङ्गलकसमीपं गतौ ।

तौ = करटकदमनकौ, कियद्दूरे = स्वल्पदूरे ॥

इसके बाद दोनों कुछ दूरी पर ही सजीवक को बिठाकर पिङ्गलक के पास गए ।

ततो राजा सादरमवलोकितौ प्रणम्योपविष्टौ । राजाऽऽह—‘त्वया
स दृष्टः ? ’ दमनको ब्रूते—‘देव, दृष्टः । किन्तु यद्देवेन ज्ञातं तत्तथा ।
महानेवासौ देवं द्रष्टुमिच्छति । किन्तु महाबलोऽसौ ततः सज्जी-
भयोपविश्य दृश्यताम् । शब्दमात्रादेव न भेतव्यम् । तथा चोक्तम्—

सादरम् = आदरपूर्वकम्, अवलोकितौ = दृष्टौ, देवम् = भवन्तम् । सज्जी-
भूय = सज्जितौ भूत्वा, उपविश्य = उपवेशनं कृत्वा । शब्दमात्रात् = केवल
शब्देनैव ॥

४ स०

राजा ने इन दोनों को बड़े आदर से देखा और ये दोनों भी प्रणाम करके बैठ गए। राजा ने कहा—‘बया तुमने उसे देखा।’ दमनक ने कहा—‘देव, देखा तो अवश्य, किन्तु आप जैसा समझते थे, वह वैसा ही बली है। वह आपका दर्शन करना चाहता है। किन्तु वह बहुत बलवान है। आप तैयार होकर बैठिए और देखिए, केवल उसके शब्द को ही सुनकर डर मत जाएगा। जैसा कि कहा भी है—

‘शब्दमात्राज्य भेतव्यमज्ञात्वा शब्दकारणम्।

शब्दहेतुं परिज्ञाय कुट्टनी गौरवं गता’ ॥ ८९ ॥

अन्वयः—शब्दकारणम् अज्ञात्वा शब्दमात्रात् न भेतव्यम्, (यतः) शब्दमेवं परिज्ञाय कुट्टनी गौरवम् गता ॥ ८९ ॥

अज्ञात्वा = अपरिज्ञाय, शब्दकारणम् = शब्दस्य हेतुम्, कुट्टनी = शम्भली, गौरवम् = महत्त्वम् ॥

बिना शब्द का कारण समझे केवल शब्दमात्र से ही नहीं डरना चाहिए। शब्द का कारण जान लेने से ही एक कुट्टनी लोगों के आदर का पात्र बन गई थी ॥ ८९ ॥

राजाऽऽह—‘कथमेतत् ?’ दमनकः कथयति—

राजा ने कहा—‘यह कैसे ?’ दमनक ने कहा—

कथा ४

अस्ति श्रीपर्वतमध्ये ब्रह्मपुराख्यं नगरम्। तच्छिखरप्रदेशे घण्टाकर्णो नाम राक्षसः प्रतिवसतीति जनप्रवादः श्रूयते। एकदा घण्टामादाय पलायमानः कश्चिच्चौरो व्याघ्रेण व्यापादितः। तत्पाणिपतिता घण्टा वानरैः प्राप्ता। वानरास्तां घण्टामनुक्षणं वादयन्ति। ततो नगरजनैः स मनुष्यः खादितो दृष्टः प्रतिक्षणं घण्टारवश्च श्रूयते। अनन्तरं घण्टाकर्णः कुपितो मनुष्यान् खादति घण्टाञ्च वादयतीत्युक्त्वा सर्वे जना नगरात्पलायिताः ततः करालया नाम कुट्टन्या विमृश्यानवसरोऽयं घण्टानादः। तत्किं मर्कटा घण्टां वादयन्तीति स्वयं विज्ञाय राजा विज्ञापितः—‘देव, यदि कियद्वनोपक्षयः क्रियते, तदाहमेनं घण्टाकर्णसाधयामि।’ ततो राज्ञा तस्यै धनं दत्तम्। कुट्टन्या च मण्डलं कृत्वा तत्र गणेशादिपूजागौरवं दर्शयित्वा स्वयं वानरप्रियफलान्यादाय वनं प्रविश्य फलान्याकीर्णानि। ततो घण्टां परित्यज्य वानराः

फलासक्ता बभूवुः । कुट्टनी च घण्टां गृहीत्वा नगरमागता सर्वज-
नपूज्याभवत् । अतोऽहं ब्रवीमि—शब्दमात्राज्ज भेतव्यम्' इत्यादि ।
ततः संजीवकमानीय दर्शनं कारितवन्तौ । पश्चात्तत्रैव परमप्रीत्या-
निवसति ।

ब्रह्मपुराख्यम् = ब्रह्मपुरनामकम् । तच्छिखरप्रदेशे = तस्य शिखरोपरिभागे,
जबप्रमादः = लोकोक्तिः । व्यापादितः = हतः । तत्पाणिपतिता—तस्य चौरस्य
हस्ताद् भ्रष्टा, अनुचणम् = प्रतिचणम् । नगरजनैः = नागरिकैः, खादितः = भक्षितः,
घण्टारवः = घण्टायाः ध्वनिः, कुपितः = क्रुद्धः । विमृश्य = विचार्य, भगवत्सरः =
असामयिकः, घण्टानादः = घण्टाध्वनिः । विज्ञापितः = आवेदितः । कियद्धनो-
पचयः = स्वल्पधनव्ययः, साधयामि = वशीकरोमि । तस्यै = कुट्टन्यै, मण्डलम् =
तण्डुलकुट्टमादिचूर्णेन वृत्ताद्याकारम्, गणेशादिपूजागौरवम् = गणपत्यादिपूजन-
महत्त्वम्, दर्शयित्वा = प्रदर्श्य, आकीर्णानि = यत्र तत्र प्रक्षिप्तानि (बिखेर दिया) ।
फलासक्ताः = फलग्रहणभक्षणतत्पराः । सर्वजनपूज्या = समस्तमानवावरणीया
परमप्रीत्या = महत्या प्रसन्नतया ॥

श्री पर्वत के बीच में ब्रह्मपुर नाम का नगर है । वहाँ के लोग ऐसा कहते हुए सुने
जाते हैं कि उसकी चोटी पर घण्टाकर्ण नाम का राक्षस रहता था । एक बार घण्टा
लेकर भागते हुए किसी चोर को सिंह ने मार डाला । उसके हाथ से गिरा हुआ घण्टा
बन्दरों को मिल गया । वे बन्दर घण्टे को हर समय बजाया करते थे । जब नगरवासियों ने
सिंह द्वारा खाए गए उस मनुष्य को देखा और हर समय घण्टे की आवाज सुनी तो
वे लोग 'घण्टाकर्ण मनुष्यों को खाता है और घण्टा बजाता है' ऐसा कहते हुए वहाँ से
भागने लगे । इसके बाद कराला नाम की कुटनी ने विचार किया कि इस घण्टे के असमय
बजने में कोई भेद है । उसने यह जान लिया कि घण्टे को बन्दर बजाते हैं और उसने
राजा से निवेदन किया कि 'आप कुछ धन खर्च करें तो मैं घण्टाकर्ण को वश में कर
सकती हूँ ।' राजा ने उसे धन दिया । कुटनी मण्डल बनाकर गणेशादि की पूजा करने
का पाखण्ड करके स्वयं बन्दरों को अच्छे लगाने वाले फल लेकर जंगल में गई और
वहाँ उसने फलों को बिखेर दिया । तब घण्टे को छोड़कर बन्दर फल खाने में लग गए ।
और कुटनी घण्टे को लेकर नगर में चली आई तथा लोगों से सम्मानित हुई । इसीलिए
मैंने कहा है कि—'केवल शब्द से नहीं डरना चाहिए' इत्यादि । इसके बाद संजीवक को
वहाँ लाकर उन दोनों ने उसका दर्शन कराया । फिर वह वहीं बड़े प्रेम के साथ
रहने लगा ।

अथ कदाचित्तस्य सिंहस्य भ्राता स्तब्धकर्णनामा सिंहः समा-

गतः। तस्यातिथ्यं कृत्वा सिंहमुपवेश्य पिङ्गलकस्तदाहाराय पशुं हन्तुं चलितः। अत्रान्तरे संजीवको वदति—‘देव, अद्य हतमृगाणां मांसानि क?’ राजाह—‘दमनककरटकौ जानीतः संजीवको ब्रूते—‘ज्ञायतां किमस्ति नास्ति वा?’ सिंहो विमृश्याह—‘नास्त्येव तत्।’ संजीवको ब्रूते—‘कथमेतावन्मांसं ताभ्यां खादितम्।’ राजाह—‘खादितं व्ययितमवधोरितं च। प्रत्यहमेष क्रमः। संजीवको ब्रूते—‘कथं श्रीमद्देवपादानामगोचरेणैवं क्रियते?’ राजाह—‘मदीयागोचरेणैव क्रियते।’ अथ संजीवको ब्रूते—‘नैतदुचितम्। तथा चोक्तम्—

सिंहस्य = पिङ्गलकस्य। आतिथ्यम् = अतिथिसत्कारम्, समुपवेश्य = उपवेशनं कारयित्वा (बैठा कर), तदाहाराय = स्वभ्रातृभोजनाय। हतमृगाणाम् = मारितपशूनाम्, क = कुत्र, अस्तीति शेषः। विमृश्य = विचार्य। एतावत् = इत्यपरिमाणम्, व्ययितम् = व्ययीकृतम्, अवधोरितम् = तिरस्कृतं व्यर्थमेव विनाशितञ्चेत्यर्थः। प्रत्यहम् = प्रतिदिनम्, एषः = अद्यम्, क्रमः = परिपाटी। श्रीमद्देवपादानाम् = भवतामिह, अगोचरेण = अविषयेण, रावतोऽविज्ञाप्येत्यर्थः।

कुछ दिनों के बाद उस सिंह का भाई स्तब्धकर्ण उसके घर आया। उसका आदर-सत्कार करके तथा घर में बिठा कर पिङ्गलक उसके भोजन के लिए शिकार करने चला। इसी समय संजीवक ने कहा—‘स्वामी! आज मारे गए मृगों का मांस क्या हो गया’ राजा ने कहा—‘दमनक और करटक जानें।’ संजीवक ने कहा—‘तो माछम कीजिए कि है या नहीं।’ सिंह ने विचार कर कहा—‘वह नहीं ही है।’ संजीवक ने कहा—‘क्या उतना मांस वह दोनों खा गए।’ राजा ने कहा—‘कुछ खाया, कुछ बाँटा और कुछ इधर-उधर में फेंक दिया। यह तो प्रतिदिन का क्रम है। संजीवक ने कहा—‘तो क्या यह सब आप से छिपाकर किया जाता है।’ राजा ने कहा—‘हाँ यह सब मेरे अनजाने ही किया जाता है।’ संजीवक ने कहा—‘यह तो ठीक नहीं है। कहा भी गया है—

नानिवेद्य प्रकुर्वीत भर्तुः किञ्चिदपि स्वयम्।

कार्यमाप्तप्रतीकारादन्यत्र जगतीपते ! ॥ ६० ॥

अन्वयः—हे जगतीपते! आपत्प्रतीकारात् अन्यत्र भर्तुः अनिवेद्य स्वयम् किञ्चित् कार्यम् अपि न कुर्वीत ॥ ६० ॥

अनिवेद्य = निवेदनमकृत्वा, प्रकुर्वीत = कुर्यात्, स्वयम् = आत्मना, आपत्प्रतीकारादन्यत्र = विपत्तिनिवारणविषयं विना, जगतीपते = राजन् ॥

स्वामी को बिना बताए स्वयं कुछ भी नहीं करना चाहिए और यदि करना ही हो तो केवल विपत्तियों के दूर करने का उपाय ही करना चाहिए ॥ ९० ॥

अन्यच्च—

कमण्डलूपमोऽमात्यस्तनुत्यागो बहुग्रहः ।

नृपते ! किंक्षणो मूर्खो दरिद्रः किंवराटकः ॥ ९१ ॥

अन्वयः—हे नृपते ! तनुत्यागः बहुग्रहः कमण्डलूपमः अमात्यः (भवति), किंक्षणः मूर्खः, (तथा) किंवराटकः दरिद्रः (भवति) ॥ ९१ ॥

कमण्डलूपमः = कमण्डलुतुल्यः, तनुत्यागः = स्वल्पशास्त्रागकर्ता, बहुग्रहः = विपुलग्राही, अमात्यः = प्रज्ञस्तः मन्त्री भवति । किंक्षणः = कुसितसमयः—द्वित्रेषु क्षणेषु व्यर्थ गतेष्वपि का क्षतिः इति विचारयिता, मूर्खः = मूढ़ः, किंवराटकः = स्वल्पवराट्कोपेक्षकः—कतिपयेषु वराट्केषु (कपर्दकेषु) नष्टेष्वपि का कोवे न्यूनता इत्येवं विचारकर्ता दरिद्रः भवति ॥

और भी—हे राजन् ! मन्त्री को कमण्डलु के समान थोड़ा खर्च करनेवाला और बहुत संग्रह करनेवाला होना चाहिए । 'क्षण भर का समय कुछ नहीं' ऐसा सोचनेवाला मूर्ख एवं 'एक कौड़ी की क्या बिसात है' ऐसा सोचनेवाला दरिद्र होता है ॥ ९१ ॥

स ह्यमात्यः सदा श्रेयान् काकिनीं यः प्रवर्धयेत् ।

कोषः कोषवतः प्राणाः प्राणाः प्राणा न भूपतेः ॥ ९२ ॥

अन्वयः—यः काकिनीम् सदा प्रवर्धयेत् सः श्रेयान् अमात्यः (अस्ति) कोषवतः भूपतेः कोषः प्राणाः (सन्ति), प्राणाः प्राणाः न (सन्ति) ॥ ९२ ॥

अमात्यः = मन्त्री, श्रेयान् = उत्तमः, काकिनीम् = कपर्दिकाम् (कौड़ौको), कोषवतः = कोषयुक्त (खजाने वालेका) नृपस्य, कोषा एव प्राणाः सन्ति, न तु प्राणाः प्राणाः सन्ति ॥

एक कौड़ी को भी बढ़ानेवाला ही सबसे कल्याणकारी मन्त्री समझा जाता है । क्योंकि खजाना रखनेवाले राजा का प्राण खजाना ही होता है न कि उसका प्राण प्राण होता है ॥ ९२ ॥

किं चार्थेन कुलाचारैः सेव्यतामेति पूरुषः ।

धनहीनः स्वपत्न्यापि त्यज्यते किं पुनः परैः ॥ ९३ ॥

अन्वयः—किं च पूरुषः अर्थः न कुलाचारैः सेव्यताम् एति, धनहीनः पूरुषः स्वपत्न्या अपि त्यज्यते, पुनः परैः किम् ? ॥ ९३ ॥

अयैः = धनैः, कुलाचारैः = कुलाचरणैः, सव्यतामेति = सेवनीयो अवति । स्वप्-
 रूपा = स्वस्त्रिया, परैः = अन्यैः, किम् = किं वक्तव्यम् ।

धन के अतिरिक्त अन्य कुलाचारों से मनुष्य स्वामित्व नहीं प्राप्त कर सकता, क्योंकि
 धनहीन तो अपनी परनी के द्वारा भी छोड़ दिया जाता है फिर दूसरों की बात ही क्या ? १३

एतच्च राज्ञः प्रधानं दूषणम्—

यह राजा का प्रधान दोष है—

अतिव्ययोऽनपेक्षा च तथार्जनमधर्मतः ।

मोक्षणं दूरसंस्थानां कोषव्यसनमुच्यते ॥ १४ ॥

अन्वयः—अतिव्ययः, च अनवेष्टा तथा अधर्मतः (धनस्य) अर्जनम्, दूर-
 संस्थानाम् मोक्षणम् (हत्येत्सर्वम्) कोषव्यसनम् उच्यते ॥ १४ ॥

अतिव्ययः = अधिकव्ययः, अनवेष्टा = निरीक्षणभावः, अर्जनम् = उपार्जनम्, मोक्ष-
 णम् = त्यागः, कोषव्यसनम् = कोषदोषः कोषहानिकारकत्वादिस्थितिः, उच्यते =
 कथ्यते ॥

अधिक खर्च करना, देखभाल न रखना, अधर्म से धन के आना, दूर रखना
 और छोड़ देना, ये खजाने के संकट कहे जाते हैं ॥ १४ ॥

यतः—

क्षिप्रमायमनालोच्य व्ययमानः स्ववाञ्छया ।

परिक्षीयत एवासौ धनी वैश्रवणोपमः ॥ १५ ॥

अन्वयः—आयम् अनालोच्य स्ववाञ्छया व्ययमानः वैश्रवणोपमः (अपि)
 असौ धनी क्षिप्रम् परीक्षीयते एव ॥ १५ ॥

क्षिप्रम् = शीघ्रम्, आयम् = आगतधनम्, अनालोच्य = अविचार्य, व्ययमानः =
 व्ययं कुर्वन्, परिक्षीयते = परितः क्षीणो भवति, वैश्रवणोपमः = कुबेरतुल्यः ॥

क्योंकि जो मंत्री तत्काल होनेवाली आय का विचार किए बिना ही इच्छानुसार धन
 खर्च करता है, वह कुबेर—जैसा धनी होने पर भी धीरे-धीरे सम्पत्ति से रहित हो
 जाता है ॥ १५ ॥

स्तब्धकर्णो ब्रूते—'शृणु भ्रातः, चिराश्रितावेतौ दमनककर-
 टकौ संधिविग्रहकार्याधिकारिणौ च कदाचिदर्थधिकारे न नियोक्त-
 व्यौ अपरञ्च नियोगप्रस्तावे यन्मया श्रुतं तत्कथ्यते ।

ब्रूते = आह, सन्धिविग्रहकार्याधिकारिणौ = सन्धिविग्रहकार्ये प्राप्ताधिकारी,
 अर्थाधिकारे = द्रव्याधिकारे, नियोक्तव्यौ = नियोजनीयौ । नियोगप्रस्तावे = नियु-
 क्तिप्रसङ्गः ॥

स्तव्यकर्ण ने कहा—सुनो भाई, ये दमनक और करटक दोनों ही पुराने सेवक हैं और उन्हें संधि या विग्रह करने का अधिकार दिया गया है, अतः इन्हे अर्थ (धन) का अधिकार नहीं देना चाहिए । और निम्न के विषय में जैसा मैंने सुना है, वैसा कह रहा हूँ ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो बन्धुर्नाधिकारे प्रशस्यते ।

ब्राह्मणः सिद्धमप्यर्थं कृच्छ्रेणापि न यच्छति ॥ ९६ ॥

अन्वयः—ब्राह्मणः क्षत्रियः बन्धुः अधिकारे न प्रशस्यते, ब्राह्मणः सिद्धम् अपि अर्थम् कृच्छ्रेण अपि न यच्छति ॥ ९६ ॥

अधिकारे = प्रजातः करादानाधिकारविषये, प्रशस्यते = योग्यो भवति, सिद्धम् = स्वधनम्, अर्थम् = धनम्, कृच्छ्रेण = कष्टेन, यच्छति = ददाति ॥

ब्राह्मण, क्षत्रिय तथा अपने बन्धुओं को अर्थ के अधिकारी के रूप में नियुक्त करना ठीक नहीं । क्योंकि ब्राह्मण तैयार धन को भी कठिनाइयों के समय नहीं देता ॥ ९६ ॥

नियुक्तः क्षत्रियो द्रव्ये खड्गं दर्शयते ध्रुवम् ।

सर्वस्वं प्रसते बन्धुराक्रम्य ज्ञातिभावतः ॥ ९७ ॥

अन्वयः—(अधिकारे) नियुक्तः क्षत्रियः ध्रुवम् खड्गम् दर्शयते, बन्धुः ज्ञातिभावतः आक्रम्य सर्वस्वम् प्रसते ॥ ९७ ॥

(प्रजातः करादानाधिकारे) नियुक्तः = स्थापितः, क्षत्रियः = बाहुजः, खड्गं—निक्षेपेन खड्गं दर्शयति, अवश्यं युज्यति इत्यर्थः । सर्वस्वम्=सर्वसम्पदम्, प्रसते=गिरति, गृह्णातीति यावत्, बन्धुः = आत्रादिबान्धवः, ज्ञातिभावतः=जातिस्वात् ॥

यदि क्षत्रिय को अर्थ का अधिकार दे दिया जाय तो वह बात-बात में तलवार ही उठाएगा और भाई-बंधु तो मौका पाकर उसपर आक्रमण करके सभी कुछ हड़प जायेंगे ॥

अपराधेऽपि निःशङ्को नियोगी चिरसेवकः ।

स स्वामिनमवज्ञाय चरेच्च निरवग्रहः ॥ ९८ ॥

अन्वयः—नियोगी चिरसेवकः अपराधे अपि निःशङ्कः (भवति) सः स्वामि-नम् अवज्ञाय निरवग्रहः चरेत् ॥ ९८ ॥

अपराधे = दोषे, निःशङ्कः=निर्भयः, नियोगी=प्रजातः करादाने नियुक्तः, चिर-सेवकः = पुरातनभृत्यः, अवज्ञाय = तिरस्कृत्य, निरवग्रहः=बन्धनहीनः, स्वच्छन्द-वृत्ति भावः ॥

पुराना सेवक अपराध करने पर भी निडर भाव से स्वामी का अपमान करता हुआ मनमानी आचरण करने लगता है ॥ ९८ ॥

उपकर्ताधिकारस्थः स्वापराधं न मन्यते ।

उपकारं ध्वजीकृत्य सर्वमेवावलुम्पति ॥ १६ ॥

अन्वयः—अधिकारस्थः उपकर्ता स्वापराधम् न मन्यते । उपकारम् ध्वजीकृत्य सर्वं एव अवलुम्पति ॥ १९ ॥

उपकर्ता = उपकारी, अधिकारस्थः = प्रजापत्यः करग्रहणाधिकारे नियुक्तः स्वापराधम् = स्वदोषम्, न मन्यते = न स्वीकरोति । ध्वजीकृत्य, = सर्वोपरि कृत्वा, अवलुम्पति = नष्टं करोति, आदत्ते वा ॥

स्वामी का उपकार करनेवाला सेवक किसी अधिकार पर स्थित होकर अपने अपराधों को नहीं समझता और उपकार का झंडा फहराता हुआ सभी कुछ निगल जाता है ॥ १९ ॥

उपांशुक्रीडितोऽमात्यः स्वयं राजायते यतः ।

अवज्ञा क्रियते तेन सदा परिचयाद्भ्रुवम् ॥ १०० ॥

अन्वयः—उपांशु क्रीडितः अमात्यः यतः स्वयम् राजायते, तेन सदा परिचयाद् भ्रुवम् अवज्ञा क्रियते ॥ १०० ॥

उपांशु = एकान्ते, क्रीडितः = कृतविलासः, राजायते = राजेवाचरति ॥

राजा के साथ खेलनेवाला सेवक मंत्री बनकर यदि धन का भी अधिकार पा जाता है तो वह अपने को राजा ही मान बैठता है और पहले के परिचय के नाते पद-पद पर राजा का अपमान करता चलता है ॥ १०० ॥

अन्तर्दुष्टः क्षमायुक्तः सर्वानर्थकरः किल ।

शकुनिः शकटारश्च दृष्टान्तावत्र भूपते ॥ १०१ ॥

अन्वयः—अन्तर्दुष्टः (बहिः) क्षमायुक्तः (अमात्यः) सर्वानर्थकरः (भवति) किल । भूपते ! अत्र शकुनिः च शकटारः दृष्टान्तौ (स्तः) ॥ १०१ ॥

अन्तर्दुष्टः = मनसि दुर्जनः, क्षमायुक्तः = क्षमासहितः (बहिरिति शेषः), सर्वानर्थकरः = सकलानर्थकारकः, किल = इति प्रसिद्धौ । शकुनिः = छतराष्ट्रस्थः श्यालः, शकटारः = नन्दनृपतेस्तन्नामकोऽमात्यः, दृष्टान्तौ = उदाहरणस्वरूपौ ॥

जो मन का छोटा किन्तु ऊपर से क्षमाशील होता है वह सभी प्रकार अनर्थ कर सकता है । राजन् ! इस विषय में शकुनि (दुर्योधन का मामा) और शकटार (नद का मंत्री) प्रमाण हैं ॥ १०१ ॥

सदामात्यो न साध्यः स्यात्समृद्धः सर्व एव हि ।

सिद्धानामयमादेश ऋद्धिश्चित्तविकारिणी ॥ १०२ ॥

अन्वयः—समृद्धः सर्वं एव अमात्यः सदा साध्यः न हि (अवति), अद्धि-
वित्तविकारिणी (अवति), अयम् आदेशः सिद्धानाम् (अस्ति) ॥ १०२ ॥

साध्यः=वशीकरणयोग्यः, समृद्धः=समृद्धियुक्तः, सिद्धानाम्=सिद्धपुरुषाणाम्,
आदेशः=आज्ञा, अद्धिः=समृद्धिः, उच्चतिरिति भावः, वित्तविकारिणी=मनो-
विकारिणी ॥

वैभवशाली मंत्री कभी भी वश में नहीं किया जा सकता है, क्योंकि वह तो अपने ही
को सब कुछ समझता है। इसीलिए नीतिज्ञ पुरुषों का यह कहना है कि धन तो अवश्य
ही मन में विकार उत्पन्न करता है ॥ १०२ ॥

प्राप्तार्थग्रहणं द्रव्यपरीवर्तोऽनुरोधनम् ।

उपेक्षा बुद्धिहीनत्वं भोगोऽमात्यस्य दूषणम् ॥ १०३ ॥

अन्वयः—प्राप्तार्थग्रहणम्, द्रव्यपरीवर्तः अनुरोधनम् उपेक्षा बुद्धिहीनत्वम्
भोगः (इत्येतत्सर्वम्) अमात्यस्य दूषणम् (अस्ति) ॥ १०३ ॥

प्राप्तार्थग्रहणम् = लब्धधनस्य स्वयमादानम्, द्रव्यपरीवर्तः = बहुमुखं
वस्तु स्वयमादाय तत्स्थाने स्वल्पमूल्यवतो वस्तुनः स्थापनम्, अनुरोधनम् =
स्वामिलिखितसिद्धये राजानं प्रत्याग्रहः, उपेक्षा = नृपादेशस्य नृपकार्यस्य वा
उपेक्षणम्, बुद्धिहीनत्वम् = मूढत्वम्, भोगः = विषयासक्तिः राजद्रव्यस्य स्वकार्ये
उपयोगो वा, इदं सर्वम् अमात्यस्य = मन्त्रिणः, दूषणम् = दोषः, अस्तीति शेषः ॥

प्राप्त धन को ले लेना, कोष के धन को व्याज पर देना, किसी बात के लिए राजा पर
दबाव डालना, उसके प्रति उपेक्षा का भाव रखना और भोगविलास में लगा रहना—ये
मन्त्री के दोष हैं ॥ १०३ ॥

नियोग्यर्थग्रहोपायो राज्ञा नित्यपरीक्षणम् ।

प्रतिपत्तिप्रदानं च तथा कर्मविपर्ययः । १०४ ॥

अन्वयः—राज्ञा नित्यम् परीक्षणम्, च प्रतिपत्तिप्रदानम् तथा कर्मविपर्ययः
(एतत् त्रयम्) नियोग्यर्थग्रहोपायः (अस्ति) ॥ १०४ ॥

नियोग्यर्थग्रहोपायः—नियोगिनः = नियुक्ताधिकारिपुरुषात्, अर्थस्य = द्रव्य-
स्य, ग्रहः = ग्रहणम्, तस्य उपायः = यत्नः (नियुक्त पुरुषों से धन लेनेका उपाय)
राज्ञा—अधिकारिपुरुषस्य कार्यपरीक्षा, प्रतिपत्तिप्रदानम् = पुरस्कारादिप्रदानस्य
वेतनबुद्ध्यादेर्वा विधासदानम्, कर्मविपर्ययः = अधिकारिणां कार्यस्य परिवर्तनम्,
तत्क्रियमाणकार्यादन्यकार्ये नियुक्तिः ॥

राजसेवकों से धन ग्रहण करने का यही उपाय है कि राजा अपने सभी विभागों की

देख-रेख में लगा रहे, विभागीय कर्मचारियों को घन देने का विश्वास देता रहे तथा उनके काम को बदलता रहे ॥ १०४ ॥

निपीडिता वमन्त्युच्चैरन्तःसारं महीपतेः ।

दुष्टव्रणा इव प्रायो भवन्ति हि नियोगिनः ॥ १०५ ॥

अन्वयः—निपीडिताः (नियोगिनः) महीपतेः अन्तःसारम् उच्चैः वमन्ति हि नियोगिनः प्रायः दुष्टव्रणा इव भवन्ति ॥ १०५ ॥

निपीडिताः = दण्डादिना पीडिताः, अन्तःसारम् = गुप्तशक्तिम्, उच्चैः वमन्ति = स्पष्टतया प्रकटयन्ति । दुष्टव्रणाः = महाविस्फोटाः (बड़े घाव), नियोगिनः = राजा अधिकारे नियुक्ताः पुरुषाः । यथा महाव्रणाः पीडिताः पृथमुच्चैरुद्गिरन्ति, तथैव कठिनदण्डादिना पीडिता राजाधिकारिणोऽपि राज्ञो गुप्तावातां प्रकटी कुर्वन्ति ॥

हे राजन्, राज्यकार्य में लगे हुए बहुत-से ऐसे सेवक होते हैं जो दबाव पड़ने पर राजा के सभी भेदों को साफ-साफ उसी प्रकार मुँह के बाहर कर देते हैं जैसे पका हुआ फोड़ा दबाने से बह जाता है ॥ १०५ ॥

मुहुर्नियोगिनो बाध्या वसुधारा महीपते ।

सकृत्किं पीडितं स्नानवस्त्रं मुखेद्वृत्तं पयः ॥ १०६ ॥

अन्वयः—हे महीपते ! वसुधारा नियोगिनः मुहुः बाध्याः, सकृत् पीडितम् स्नानवस्त्रम् किम् घृतम् पयः मुञ्चति ॥ १०६ ॥

मुहुः = पौनः पुन्येन, नियोगिनः = अधिकृता जनाः, बाध्याः = बध्नानार्थं पीडनीयाः । सकृत् = एकवारम्, पीडितम् = मर्दितम् (निचोड़ा गया), स्नानवस्त्रम् = स्नानान्ते आर्द्राभूतं वसनम्, मुखेत् = त्यजति ? घृतम् = श्वस्निम् गुह्यतम्, (द्रुतमिति पाठे शीघ्रमित्यर्थः), पयः = जलम् ॥

हे राजन्, बार-बार दबाव देने से ही कर्मचारी राजा को घन देता रहता है । शक्ति पर उसे बराबर दबाते रहना चाहिए । क्या पानी में भीगा हुआ कपड़ा एक ही बार निचोड़ने से सारा पानी छोड़ देता है ? ॥ १०६ ॥

एतत्सर्वं यथावसरं ज्ञात्वा व्यवहर्तव्यम् ।' सिंहो ब्रूते—'अस्ति तावदेवम् । किंवेतौ सर्वथा न मम वचनकारिणौ ।' स्तब्धकर्णो ब्रूते—'एतत्सर्वमनुचितं सर्वथा । यतः—

यथावसरम् = अवसरानुक्रमम्, व्यवहर्तव्यम् = व्यवहारः कर्तव्यः, वचनकारिणौ = आज्ञापालकौ ॥

यह सब समझ कर अवसर के अनुकूल ही काम करना चाहिए । सिंह ने कहा—यह तो ठीक ही है ! किन्तु यह दोनों मेरी बात ही नहीं मानते । स्तब्धकर्ण ने कहा—यह सब तो बहुत अनुचित है । क्योंकि—

आज्ञाभङ्गकरान् राजा न क्षमेत्स्वसुतानपि ।

विशेषः को नु राज्ञश्च राज्ञश्चित्रगतस्य च ॥ १०७ ॥

अन्वयः—राजा आज्ञाभङ्गकरान् स्वसुतान् अपि न क्षमेत् । (अन्यथा) राज्ञः चित्रगतस्य राज्ञः च कः विशेषः नु ॥ १०७ ॥

आज्ञाभङ्गकरान् = आदेशोच्छिन्नः, क्षमेत = क्षमां कुर्यात् । विशेषः = भेदः राज्ञः = सिंहासनारूढनृपस्य, राज्ञश्चित्र० = चित्रस्थस्य नृपस्य । यदि राजा निर्देशोच्छिन्नः भृत्यान् न दण्डयति, तदा स चित्रगतनृप इव व्यर्थ इति भावः ॥

राजा को चाहिए कि वह अपनी आज्ञा न माननेवाले अपने कड़कों को भी न क्षमा करे । जो राजा ऐसा नहीं करता, उसमें तथा चित्रमें लिखे हुए राजा में अन्तर ही क्या है ? ॥ १०७ ॥

स्तब्धस्य नश्यति यशो विषमस्य मैत्री

नष्टेन्द्रियस्य कुलमथपरस्य धर्मः ।

विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं

राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ १०८ ॥

अन्वयः—स्तब्धस्य (पुरुषस्य, इदं पादत्रयेऽपि बोध्यम्) वंशः, विषमस्य मैत्री, नष्टेन्द्रियस्य कुलम्, अर्थपरस्य धर्मः, व्यसनिनः विद्याफलम्, कृपणस्य सौख्यम् (च) प्रमत्तसचिवस्य राज्यम् नश्यति ॥ १०८ ॥

स्तब्धस्य = जडस्य, विषमस्य = अस्थिरप्रकृतेः, मैत्री = मित्रता, नष्टेन्द्रियस्य = अजितेन्द्रियस्य, कुलम् = वंशः, अर्थपरस्य = धनसंग्रहमात्रपरस्य, व्यसनिनः = मद्यप्रासासक्तचेतसः, प्रमत्तसचिवस्य = प्रमादवदमात्यस्य । नश्यतीत्यस्य सर्वत्र सम्बन्धो बोध्यः ॥

आलसी व्यक्ति का यश, अविश्वासी की मित्रता, इन्द्रियों को वश में न रखनेवाले की वंशमर्यादा, धन के लोभी का धर्म, व्यसनी व्यक्ति की विद्या, कंजूस का सुख और उन्मत्त मंत्रीवाले राजा का राज्य अवश्य नष्ट हो जाता है ॥ १०८ ॥

अपरं च—

तस्करेभ्यो नियुक्तेभ्यः शत्रुभ्यो नृपवल्लभात् ।

नृपतिर्निजलोभाच्च प्रजा रक्षेत्पितेव हि ॥ १०९ ॥

अन्वयः—नृपतिः, तस्करेभ्यः नियुक्तेभ्यः शत्रुभ्यः नृपबलभात् च निजलो-
भात् प्रजाः पिता इव रक्षेत् हि ॥ १०९ ॥

तस्करेभ्यः = चोरेभ्यः, नियुक्तेभ्यः = राज्याधिकृतेभ्यः, नृपबलभात् = राज्ञः
अतिस्नेहप्राप्ताज्जनात्, निजलोभात् = आत्मलोभात् ॥

और भी—चोरोँ, कर्मचारियों, शत्रुओं, अपने प्रिय लोगों तथा अपनी छात्र से
राजा को पिता के समान सर्वदा प्रजा की रक्षा करनी चाहिए ॥ १०९ ॥

भ्रातः ! सर्वथास्मद्वचनं क्रियताम् । व्यवहारोऽप्यस्माभिः कृत
एव । अयं संजीवकः सस्यभक्षकोऽर्थाधिकारे नियुज्यताम् ।' एत-
द्वचनात्तथानुष्ठिते सति तदारभ्य पिङ्गलकसंजात्रकयोः सर्वबन्धु-
परित्यागेन महता स्नेहेन कालोऽतिवर्तते । ततोऽनुजीविनामप्या-
हारदाने शैथिल्यदशनाद्दमनककरटकान्वोन्यं चिन्तयतः । तदाह
दमनकः करटकम्—'मित्र, किं कर्तव्यम् । आत्मकृतोऽयं दोषः ।
स्वयं कृतेऽपि दोषे परिदेवनमप्यनुचितम् । तथा चाक्तम्—

व्यवहारः = निर्णयः सस्यभक्षकः = वृणभक्षणकर्ता, अर्थाधिकारे = द्रव्याधि-
कारे, नियुज्यताम् = नियुक्तः क्रियताम्, तथाऽनुष्ठिते सति = सस्त्रीवके धनाधिकारे
नियुक्ते सति, सर्वबन्धुपरित्यागेन = समस्तपरिवारभ्यागेन, अतिवर्तते = गच्छति ।
अनुजीविनाम् = भृत्यानाम्, शैथिल्यदशनात् = अनादरावलोकनात्, अन्यो-
न्यम् = परस्परम्, पारदेवनम् = परितापः, सन्ताप इत्यर्थः ॥

आई, आप सभी प्रकार हमारे कहने के अनुसार ही काम करें । इस बात खाने वाले
संजीवक को ही 'धन' का अधिकार प्रदान करें । स्ववर्ण के कहने के अनुसार संजीवक
के कोषाध्यक्ष बना देने के समय से ही पिङ्गलक और संजीवक दोनों ही अपने बन्धुओं
द्वारा छोड़ दिए जाने पर भी बड़े प्रेम के साथ अपना समय बिताने लगे । इसके पश्चात्
सर्वकों के भोजन देने में भी उपेक्षा देखकर दमनक और करटक ने आपस में विचार
किया । तब दमनक ने करटक से कहा—'मित्र ! क्या करना चाहिए । यह तो अपना ही
किया हुआ पाप है । स्वयं किए हुए पापों पर पश्चात्ताप भी करना अनुचित है । जैसा कि
कहा भी गया है—

स्वर्णरेखामहं स्पृष्ट्वा बद्ध्वात्मानं च दूतिका ।

आदित्सुश्च मणिं साधुः स्वदोषाद् दुःखिता इमे ॥ ११० ॥

अन्वयः—अहम् स्वर्णरेखाम् स्पृष्ट्वा, च दूतिका आत्मानम् बद्ध्वा, च साधुः
पणिम् आदित्सुः—इमे स्वदोषात् दुःखिताः (अभूवन्) ॥ ११० ॥

आदिभ्यः = आवातुमिच्छुः, स्वदोषात् = स्वकृतापराधाद्भेदोः ॥

मैं सोने की रेखा छूकर, दूती अपने आप को बाँव कर तथा साधु रत्न लेने की
अभिप्राय करके--ये तीनों ही अपने ही दोषों से दुखी हुए ॥ ११० ॥

करटको व्रूते--'कथमेतत् ।' दमनकः कथयति--

करटक ने कहा--यह कैसे ?' दमनक ने कहा--

कथा ५

अस्ति काञ्चनपुरनाम्नि नगरे वीरविक्रमो राजा । तस्य धर्माधि-
कारिणा कश्चिन्नापितो वध्यभूमि नीयमानः कंदर्पकेतुनाम्ना परिव्रा-
जकेन साधुद्वितीयकेन 'नायं हन्तव्य' इत्युक्त्वा वस्त्राञ्चले धृतः ।
राजपुरुषा ऊचुः--'किमिति नायं वध्यः ।' स आह--'श्रूयताम् ।'
'स्वर्णरेखामहं स्पृष्ट्वा' इत्यादि पठति । त आहुः--'कथमेतत् ।'
परिव्राजकः कथयति--'अहं सिंहलद्वीपस्य भूपतेर्जीमूतकेतोः पुत्रः
कंदर्पकेतुर्नाम । एकदा केलिकाननावस्थितेन मया पोतवणिङ्-
मुखाच्छ्रुतं 'यदत्र समुद्रमध्ये चतुर्दश्यामाविर्भूतकल्पतरुतले रत्ना-
वलीकिरणकर्बुरपर्यङ्के स्थिता सर्वालंकारभूषिता लक्ष्मीरिव वीणां
वादयन्ती कन्या काचिद् दृश्यते' इति । ततोऽहं पोतवणिजमादाय पोत-
मारुह्य तत्र गतः । अनन्तरं तत्र गत्वा पर्यङ्केऽधमग्रा तथैव साऽव-
लोकिता । ततस्तल्लावण्यगुणाकृष्टेन मयापि तत्पश्चाद्भ्रम्पो दत्तः ।
तदनन्तरं कनकपत्तनं प्राप्य सुवर्णप्रासादे तथैव पर्यङ्के स्थिता विद्या-
धरीभिरुपास्यमाना मयालोकिता । तयाप्यहं दूरादेव दृष्ट्वा सखीं प्रस्था-
प्य सादरं संभाषितः । तत्सख्या च मया पृष्ठया समाख्यातम्--
'एषा कंदर्पकेलिनान्नो विद्याधरचक्रवर्तिनः पुत्री रत्नमञ्जरी नाम प्रति-
ज्ञापिता विद्यते । यः कतकपत्तनं स्वचक्षुषागत्य पश्यति, स एव
पितुरगोचरोऽपि मां परिणोष्यतीति मनसः संकल्पः । तदेनां गान्धर्व-
विवाहेन परिणयतु भवान् ।'

धर्माधिकारिणा = न्यायाधीशेन, नापितः = चौरकर्ता (नाई), परिव्राजकेन =
संन्यासिना, वस्त्राञ्चले = स्ववस्त्रान्ते, केलिकाननावस्थितेन = क्रीडोद्यानस्थेन,

पोतवणिङ्मुखात् = जलवानव्यापारिमुखात् (समुद्री व्यापारीके मुखसे),
 आविर्भूतकल्पतत्त्वले = प्रकटितकल्पवृक्षास्याधोभागे, रत्नावलीकर्तुरितपर्यङ्गे =
 रत्नसमूहजटिततया चित्रीकृतस्रग्ध्यायाम् । पोतम् = जलवानम् । तथैव = सर्वावधार-
 भूषिता लघ्वमीरिव एव, सा = कन्या, अवलोकिता = इष्टा । तल्लावण्यगुणाकृष्टेन =
 तस्याः = कन्यायाः, लावण्यम् = सौन्दर्यम् एव गुणः = रञ्जुः, तेनाकृष्टः = कृता-
 कृष्टिः तेन, तस्याः सौन्दर्यवशीभूतेनेत्यर्थः । क्षम्पो दत्तः = जले कूर्दितम् । कनक-
 पत्तनम् = स्वर्णनगरम्, तैव = अद्वैतसुप्तैव, विद्याधरीभिः = विद्याधरस्त्रीभिः,
 उपास्यमाना = सेव्यमाना । प्रस्थाप्य = सम्प्रेष्य, सम्भाषितः = उक्तः । समाख्यातम् =
 कथितम् । प्रतिज्ञापिता = कृतप्रतिज्ञा, स्वचक्षुषा = स्वनेत्रेण, पितुः = जनकस्य,
 भगोवरः = अप्रत्यक्षः, मां परिणोष्यति = मया सह विवाहं करिष्यति । गान्धर्व-
 विवाहेन = कन्यावरचोरेव परस्परं प्रीत्या जायमानेन विवाहेन, परिणयतु =
 विवाहं करोतु ॥

कञ्चनपुर नाम के नगर में वीरविक्रम नास का एक राजा था । उसके धर्माधिकारी
 एक नार्ई को पकड़ कर फाँसी देने के स्थान पर ले जा रहे थे कि उसी समय एक साधु के
 साथ कन्दर्पकेतु नाम के एक संन्यासी ने उसे अपने वस्त्रों में छिपाते हुए कहा कि 'यह
 मारने योग्य नहीं है।' तब सिपाहियों ने कहा—'व्यो नहीं मारने योग्य है।' उसने कहा—
 'सुनो, और 'स्वर्णरेखा' को छुकर मैं' आदि पढ़ने लगा । उन्होंने कहा—'यह कैसे ? संन्यासी ने
 कहा—'मैं सिलहदीपके राजा जीमूतकेतु का पुत्र कन्दर्पकेतु हूँ । एक बार मैं अपने विहार-
 उपवन में बैठा हुआ था कि उसी समय मैंने नाव द्वारा व्यापार करनेवाले एक व्यवसायी
 से सुना कि इस समुद्र के बीच में चतुर्दशी के दिन दिखाई पड़ने वाले कल्पवृक्ष के
 नीचे रत्नों की किरणों से जगमगाते हुए पलंग पर बैठी हुई, सभी गहनों से सुशोभित एवं
 लक्ष्मी के समान, वीणा बजाती हुई कोई कन्या दिखाई पड़ती है । तब मैं उस नाविक
 व्यापारी को साथ लेकर नाव द्वारा वहाँ गया । वहाँ जाने पर मैंने पलंग पर आधी
 लेटी हुई उसी प्रकार की कन्या देखी । उसकी सुन्दरता पर मुग्ध होकर मैं भी
 समुद्र में कूद पड़ा । इसके पश्चात् मैंने सोने की नगरी में पहुँच कर सोने के महल में
 उसी प्रकार पलंग पर बैठी हुई तथा विद्याधरियों द्वारा सेवित उस कन्या को देखा । उसने
 भी मुझे दूर ही से देख कर सखी भेज उसके द्वारा मुझसे बड़े आदर के साथ बात-
 चीत की । मैंने उसकी सखी से पूछा तो उसने बताया कि वह विद्याधरों के चक्रवर्ती राजा
 कन्दर्पकेतु की पुत्री है । इसका नाम रत्नप्रभा है और इसने प्रतिज्ञा करके वहाँ
 निवास किया है । इसके मन का संकल्प है कि जो पुरुष इस सोने की नगरी में आकर
 स्वयम् अपनी आँखों से उसे देखेगा वही पिता की आज्ञा न होते हुए भी मेरे विवाह
 करेगा । इसलिए आप इसके साथ गन्धर्व विवाह करें ।

अथ तत्र वृत्ते गन्धर्वविवाहे तथा सह रममाणस्तत्राहं तिष्ठा-
मि । तत एकदा रहसि तयोक्तम्—‘स्वामिन्, स्वेच्छया सर्वमिद-
मुपभोक्तव्यम् । एषा चित्रगता स्वर्णरेखा नाम विद्याधरी न कदाचित्
स्पृष्टव्या । पश्चादुपजातकौतुकेन मया स्वर्णरेखा स्वहस्तेन स्पृष्टा ।
तथा चित्रगतयाप्यहं चरणपद्मेन ताडित आगत्य स्वराष्ट्रे पति-
तः । अथ दुःखितोऽहं परित्रजितः पृथिवीं परिभ्राम्यन्निमां नगरीम-
नुप्राप्तः । अत्र चातिक्रान्ते दिवसे गोपगृहे सुप्तः सन्नपश्यम् ।’ प्रदो-
षसमये पशूनां पालनं कृत्वा स्वगेहमागतो गोपः स्ववधूं दूत्या सह
किमपि मन्त्रयन्तीमपश्यत् । ततस्तां गोपीं ताडयित्वा स्तम्भे बद्ध्वा
सुप्तः । ततोऽधेरात्रे एतस्य नाभितस्य वधूदूती पुनस्तां गोपीमुपेत्या-
वदत्—‘तव विरहानलदग्धोऽसौ स्मरशरजर्जरितो मुमुर्षुरिव वर्तते ।
तथा चोक्तम्—

वृत्ते = संजाते । रहसि = एकान्ते । चित्रगता = चित्रस्था, स्वर्णरेणा = तन्नाम्नी,
स्पृष्टव्या = स्पर्शनीया । उपजातकौतुकेन = एतस्याः स्पर्शनेन किं अविष्यति इत्ये-
वमुत्पन्नकौतुहलेन, चरणपद्मेन = पादपङ्कजेन, स्वराष्ट्रे = आत्मनो राज्ये ।
दुःखार्तः = तद्वियोगकष्टेन पीडितः, परित्रजितः = गृहीतसंन्यासः । अतिक्रान्ते =
अतीते, दिवसे = दिने, प्रदोषसमये = सायंकाले, पशूनाम् = गवादिजन्तूनाम्,
पालनं कृत्वा = तेषां व्यवसायं दत्त्वा, मन्त्रयन्तीम् = परामर्शं कुर्वन्तीम् (सलाह
करती हुई) । तव = गोप्याः, विरहानलदग्धः = वियोगाग्निज्वलितः, स्मरशरजर्ज-
रितः = कालबाणेन जर्जरीभूतः, मुमुर्षुरिव = आसन्नमृत्युरिव ॥

इसके बाद गान्धर्व विवाह करके मैं उसके साथ रमण करता हुआ वहीं उसी के
साथ रहने लगा । एक बार उसने एकान्त में मुझसे कहा कि—स्वामी ! आप अपनी
इच्छा के अनुसार इन सभी वस्तुओं का उपयोग करें’ किन्तु इस चित्र में बनी
हुई स्वर्णरेखा नाम की विद्याधरी को कभी मत छूवें । इससे मुझे कुछ कुतूहल हुआ
और मैंने उसे छू लिया । उस चित्र में बनी हुई स्वर्णरेखा ने मुझे अपने चरणकमलों
से इस प्रकार झटका दिया कि मैं आकर अपने राज्य में गिरा । मैंने दुःखी
होकर संन्यास ले लिया और पृथ्वी से घूमता हुआ अब मैं इस नगरी में पहुँचा हूँ ।
यहाँ कल एक ग्वाले के घर सोते समय मैंने देखा कि ग्वाला पशुओं को चराकर
सायंकाल अपने घर आया और उसने अपनी पत्नी को किसी दूती के साथ बात-
चीत करते हुए देखा । तब वह पत्नी को मार कर तथा उसे खंभे में बाँध कर सो

गया । इसके बाद आधी रात के समय उस नार्ई की दूती को फिर उस अहीरिन के पास आई और बोली—‘तुम्हारे विरह की अग्नि में जलता हुआ वह कामवाणों से वायक हो र मरा हुआ-सा पड़ा है । जैसा कि कहा भी है—

रजनीचरनाथेन खण्डिते तिमिरे निशि ।

यूनां मनांसि विव्याध दृष्ट्वा दृष्ट्वा मनोभवः ॥ १११ ॥

अन्वयः—रजनीचरनाथेन निशि तिमिरे खण्डिते (सति) मनोभवः यूनाम् मनांसि दृष्ट्वा दृष्ट्वा विव्याध ॥ १११ ॥

रजनीचरनाथेन = चन्द्रेण, खण्डिते = रात्रौ अन्धकारे दूरीकृते, यूनाम् = युवकानाम्, विव्याध = विद्ववान् ॥

चन्द्रमा ने उदय होकर रात्रि के अन्धकार को दूर कर दिया जिससे अब कामदेव देख-देख कर युवकों के मन को बेध रहा है ॥ १११ ॥

तस्य तादृशीमवस्थामवलोक्य परिक्लिष्टमनास्त्वामनुवर्तितुमा-
गता । तदहमत्रात्मानं वदुध्वा तिष्ठामि । त्वं तत्र गत्वा तं सन्तोष्य
सत्वरमागमिष्यसि । तथानुष्ठिते सति स गोपः प्रबुद्धोऽवदत्—
इदानीं त्वां पापिष्ठां जारान्तिकं गमयामि । ततो यदासौ न किञ्चि-
दपि ब्रूते तदा क्रुद्धो गोपः ‘दर्पान्मम वचसि प्रत्युत्तरमपि न ददासि’
इत्युक्त्वा कोपेन तेन कर्तरिकामादायास्या नासिका छिन्ना । तथा
कृत्वा पुनः सुप्तो गोपो निद्रामुपगतः । अथागत्य गोपी दूतीमपृ-
च्छत्—‘का वार्ता ।’ दूत्योक्तम्—‘पश्य माम् । मुखमेव वार्ता कथयति ।’
अनन्तरं सा गोपी तथा कृत्वात्मानं वदुध्वा स्थिता । इयं च दूती तां
छिन्ननासिकां गृहीत्वा स्वगृहं प्रविश्य स्थिता । ततः प्रातरेवा-
नेन नापितेन स्ववधूः क्षुरभाण्डं याचिता सती क्षुरमेकं प्रादात् । त-
तोऽसमग्रभाण्डे प्राप्ते समुपजातकोपोऽयं नापितस्तं क्षुरं दूरादेव
गृहे क्षिप्तवान् । अथ कृतार्तरात्रेयं विनापराधेन मे नासिकानेन छि-
न्नेत्युक्त्वा धर्माधिकारिसमीपमेनमानीतवती । सा च गोपी तेन
गोपेन पुनः पृष्ठोवाच—‘अरे पाप, को मां महासतीं विरूपयितुं सम-
र्थः । मम व्यवहारमकल्मषमष्टौ लोकपाला एव जानन्ति । यतः—

तस्य = दूत्युक्त्वा, तादृशीमवस्थाम् = मदनाग्निजर्जरितदशाम्, परि-
विक्लिष्टमनाः = दुःखितचित्ता, अनुवर्तितुम् = अनुकूलयितुम् । तथाऽनुष्ठिते = गोप-
वा-

स्वयं स्तम्भे बद्ध्वा स्थितायां सत्याम्, प्रबुद्धः = स्वकनिद्रः । पापिष्ठाम् = महापापाम्, जारान्तिकम् = उपपत्तिसमीपम्, नयामि = प्रापयामि । दर्पाव = अभिमानात्, प्रत्युत्तरम् = प्रतिवचनम्, कर्तरिकाम् = छुरिकाम्, क्षिप्ता = कतिता । सुखमेव—मम सुखदर्शनेनैव का वार्ताऽस्ति' इति ज्ञास्यसि । बुरभाण्डम् = बुरस्थापनपात्रम् (लोखर), याचिता = ग्रायिता, असमप्रभाण्डे = असम्पूर्णचुरभाजने, समुपजातकोपः = क्रुद्धः, चिन्तवान् = चिन्तेष । कृता तंराष्ट = कृतरोद्धमस्वरा, ह्यम् = नापितबधूः, विनापराधेन = दोषं विना, धर्माधिकारिसमीपम् = न्यायाधीननिकटम्, एवम् = नापितम् । पाप = पापिन् !, महासतीम् = अतिशयेन पतिव्रताम्, विरूपयितुम् = विरूपां कर्तुम् । अकलमपम् = निर्दुष्टम्, अष्टौ = अष्टसङ्ख्यकाः ।

उसकी इस प्रकार की अवस्था देख मैं अत्यंत दुखी होकर एक बार फिर तुम्हें मनाने आई हूँ । मैं अपने को यहीं बाँध कर रहती हूँ और तुम वहाँ जाकर उसे संतुष्ट करके बरदाश्त आ जाओ । ऐसा हो जाने पर उसी समय ग्वाले की नींद खुली और उसने कहा—पापिनि ! अब क्यों नहीं अपने जार के पास जा रही हो । जब उसने कुछ नहीं कहा तो ग्वाले ने क्रोध में आकर कहा कि यह मेरे धर्म के मेरी बातों का उत्तर भी नहीं देती है और उसने कैची लेकर उसकी नाक काट दी । ऐसा करके ग्वाला फिर सो गया ।

तब अहिरिन ने आकर दूती से पूछा—'क्या बात ?' दूती ने कहा—'मुझे देखो, मेरा मुँह ही सारी बात बताएगा।' इसके बाद गोपी ने फिर अपने को वहीं बाँध लिया । और अपना कटी हुई नाक लेकर वह दूती अपने घर चली गई । प्रातः काल ही नाई ने अपनी बहू से छुरी का थैला मांगा, किंतु उसने केवल एक ही छुरा दिया । फिर पूरा थैला न पाने से क्रुद्ध होकर नाई ने दूर हो से छुरे को घर से फेंका । तब नाहन रोती हुई एवं 'बिना अपराध के ही इसने मेरी नाक काट ली है'—ऐसा कहती हुई इसे धर्माधिकारियों के पास लाई है । जब उस ग्वाले ने ग्वालिन से फिर पूछा तो उसने कहा—'अरे पापी, मेरी-जैसी सती के सौन्दर्य को कौन नष्ट कर सकता है ? मेरे पवित्र आवरण को आठो लाकपाळ जानते हैं । क्योंकि—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिराग्नौ हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ ११२ ॥

अन्वयः—आदित्यचन्द्रौ अनिलः च अमलः द्यौः भूमिः आपः हृदयम् च यमः च अहः च रात्रिः च उभे सन्ध्ये च धर्मः नरस्य वृत्तम् जानाति (अस्य वचन-विपरिणामेन प्रत्येकं सम्बन्धः कार्यः) ॥ ११२ ॥

आदित्यचन्द्रौ = सूर्याचन्द्रमसौ, अनिलः = वायुः, अमलः = अग्निः, द्यौः =

आकाशम्, आपः = जलानि, तद्विष्ठातृदेवो बरुणः. अहः = दिनम्, उमे सन्ध्ये = सन्ध्याह्नयम्, वृत्तम् = आचरणम् ॥

सूर्य, चन्द्रमा, वायु, अग्नि, आकाश, पृथ्वी, बरु, इन्द्र, यम, रात, दिन और दोनों सन्ध्या तथा धर्म ही मनुष्य के अच्छे बुरे आचरण को जानते हैं ॥ ११२ ॥

यद्यहं परमसती स्याम्, त्वां विहायान्यं न जाने, पुरुषान्तरं स्वप्नेऽपि नहि भजे, तेन धर्मेण छिन्नापि मम नासिकाऽच्छिन्नाऽस्तु । मया त्वं भस्म कर्तुं शक्यसे । किन्तु स्वामी त्वम् । लोकभया दुपेक्षे । पश्य मन्मुखम् । यावदसौ गोपो दीपं प्रज्वाल्य तन्मुख-मवलोकते तावदुन्नसं मुखमवलोक्य तत्परणयोः पतितः—‘धन्योऽहं यस्येदृशी भार्या परमसाध्वी’ इति ।

परमसती = महापतिव्रता, पुरुषान्तर = अयं पुरुषम्, भजे = सेवनं करोमि । भस्म कर्तुम् = दग्धुम्, स्वामी = पतिः, लोकभयात् = जनापवादभयात् । उन्नसम् = उन्नतनासिकायुक्तम्, अच्छिन्ननासिकम्, परमसाध्वी = महासती ।

अगर मैं सती हूँगी, तुम्हें छोड़ कर दूसरे का ध्यान नहीं करती हूँगी, स्वप्न में भी पर पुरुष को न देखती हूँगी तो मेरे इस धर्म के द्वारा मेरी नाक ठीक से हो जायगी । मैं तुम्हें भस्म कर सकती हूँ किन्तु तुम मेरे स्वामी हो । लोकभय से ऐसा नहीं करती हूँ । मेरा मुँह देखो । जब ग्वाले ने दीपक जला कर उसका मुँह देखा तो नाक सहित मुँह को देखकर उसके पैरों पर गिर पड़ा और कहा—‘मैं धन्य हूँ जिसे ऐसी सती स्त्री मिली है ।’

योऽयमास्ते साधुरेतद्वृत्तान्तमपि कथयामि । अयं स्वगृहान्नि-
र्गतो द्वादशवर्षैर्मलयोपकण्ठादिमां नगरीमनुप्राप्तः अत्र वेश्या-
गृहे सुप्तः । तस्याः कुट्टन्या गृहद्वारि स्थापितकाष्ठवटितवेता-
लस्य मूर्धनि रत्नमेकमुत्कृष्टमास्ते । तत्र लुब्धेनानेन साधुना रात्रा-
वुत्थाय रत्नं ग्रहीतुं यत्नः कृतः । तदा तेन वेतालेन सूत्रसञ्चारित-
बाहुभ्यां पीडितः सन्नार्तनादमयं चकार । पश्चादुत्थाय कुट्टन्यो-
क्तम्—‘पुत्र ! मलयोपकण्ठादागतोऽसि । तत्सर्वरत्नानि प्रयच्छा-
स्मै । नो चेदनेन न त्यक्तव्योऽसि ।’ इत्थमेवायं चेटकः । ततोऽनेन
सर्वरत्नानि समर्पितानि यथायमपहृतसर्वस्वोऽस्मासु समागत्य मि-
लितः । एतत्सर्वं श्रुत्वा राजपुरुषैर्न्याये धर्माधिकारी प्रवर्तितः । अन-

न्तरं तेन सा दूती गोपी च ग्रामाद्बहिर्निःसारिते । नापितश्च गृहं
गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—‘स्वर्णरेखामहं स्पृष्ट्वा’ इत्यादि । अथ स्वयं
कृतोऽयं दोषः । अत्र विलपनं नोचितम् । (क्षणं विमृश्य) मित्र !
यथानयोः सौहार्दं मया कारितं तथा मित्रभेदोऽपि मया कार्यः ।
यतः—

साधुः = वणिक् । मलयोपकण्ठात् = मलयपर्वतनिकटस्थप्रदेशात्, इमां
नगरीम् = एतत्काञ्चनपुरीम्, स्थापितकाष्ठघटितवेतालकस्य = स्थापिताद्याः दाह-
मय्याः वेतालमूर्त्याः, मूर्धनि = मस्तके, वल्कलम् = श्रेष्ठम्, बहुमूल्यमित्यर्थः,
सूत्रसञ्चारितबाहुभ्याम् = तन्मन्त्रीप्रेरितहस्ताभ्याम् (यन्त्रद्वारा चलाये गये दोनों
हाथोंसे), आर्तनादम् = दीनतयोर्यच्चैः शब्दम् । प्रयच्छ = देहि । नो चेदं—
अन्यथायं त्वां न त्यज्यति । चेटकः = मृत्पत्रः, अपहृतसर्वस्वः—अपहृतम् = आच्छि-
द्यम्, सर्वस्वम् = सर्वसम्पत्तिर्यस्य सः । विलपनम् = विलपः । सौहार्दम् =
मित्रता, मित्रभेदः = सुहृद्भेदः, अगबोर्मित्रयोः परस्परं विरोध इत्यर्थः ॥

और जो यह साधु है उसका भी वृत्तांत कह रहा हूँ । सुनो—बारह वर्ष तक मलय
पहाड़ पर रहकर यह इस नगर में आया है । यहाँ एक दिन वह वेश्या के घर में सो
रहा था । उस कुटनी वेश्या के दरवाजे पर काठ के बने हुए वेताल की मूर्ति के सिर
पर एक मूल्यवान् रत्न जड़ा हुआ था । लालच में आकर इस साधु ने रात में उठ
कर उस रत्न को ले लेने का प्रयत्न किया । तत्काल वेताल ने डोरे से चलाई गई
अपनी बांहों से इसे जकड़ लिया, जिससे यह चिल्लाने लगा । कुटनी ने उठकर कहा—
पुत्र, तुम मलय पहाड़ के पास से आ रहे हो, अतः इसे समी रत्न दे दो, नहीं तो यह
तुम्हें नहीं छोड़ेगी । यही इसका व्यवहार ही है । तब इसने अपने सभी रत्नों को
उसे दे दिया और सब कुछ चले जाने से अब हम लोगों से आ मिला है । यह सब
सुनकर राजपुरुषों ने इसे न्यायालय में धर्माधिकारी के पास भेज दिया । धर्माधिकारी
ने इस अधिनि और दूतों को गाँव से बाहर निकाल दिया । नाई अपने घर चला
गया । इसी लिए मैं कह रहा हूँ कि ‘मैं स्वर्णरेखा को छूकर’ इत्यादि । यह तो अपना ही
किया हुआ पाप है । फिर इस विषय में रोना व्यर्थ है । (थोड़ी देर विचार कर) मित्र !
जैसे मैंने इन दोनों में मित्रता कराई है उसी प्रकार मैं इनकी मित्रता में फूट भी डाल
दूँगा । क्योंकि—

अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्शयन्त्यतिपेशलः ।

समे निम्नोञ्जतानीय चित्रकर्मविदो जनाः ॥ ११३ ॥

अन्वयः—अतिपेक्षाः जनाः अतथ्यानि अपि, चित्रकर्मविदः जनाः समे (चित्रपटे) निम्नोन्नतानि दृष्टव्यानि दर्शयन्ति ॥ ११३ ॥

अतथ्यानि = अवर्तमानानि, तथ्यानि = वर्तमानानि, दर्शयन्ति = प्रदर्शयन्ति, अतिपेक्षाः = अतिशयेन चतुराः, समे = समतले पटादौ, निम्नोन्नतानि = निम्नानि उन्नतानि च, चित्रकर्मविदः = चित्रकाराः ॥

नीतिज्ञ लोग झूठ का भी सच सिद्ध कर देते हैं जिस तरह कुशल चित्रकार समान भूमि को भी ऊँची नीची करके दिखा देता है ॥ १३ ॥

अपरं च—

उत्पन्नेष्वपि कार्येषु मतिर्यस्य न हीयते ।

स निस्तरति दुर्गाणि गोपी जारद्वयं यथा ॥ ११४ ॥

अन्वयः—कार्येषु उत्पन्नेषु अति यस्य मतिः न हीयत, सः, गोपी जारद्वयम् यथा दुर्गाणि निस्तरति ॥ ११४ ॥

उत्पन्नेषु = समुपस्थितेषु, हीयते = क्षीणा भवति, निस्तरति = तरति = पारयति, जारद्वयम् = द्वौ उपपत्ती, यथा = इव ॥

और भी—कार्य के उपस्थित हो जाने पर भी जिसकी बुद्धि क्षीण नहीं होती, वह कठिनाई से उसी प्रकार बच जाता है जैसे उस अहिरिन ने दोनों जारों को पचा लिया था ॥ ११४ ॥

करटकः पृच्छति—कथमेतत् ? दमनकः कथयति ।

करटक ने पूछा—यह कैसे ? दमनक ने कहा—

कथा ६

अस्ति द्वारवत्यां पुर्यां कस्यचिद्गोपस्य वधूर्बन्धकी । सा ग्रामस्य दण्डनायकेन तत्पुत्रेण च समं रमते । तथा चोक्तम्—

द्वारवत्याम् = द्वारकायाम्, बन्धकी = व्यभिचारिणी । दण्डनायकेन = दण्डा-व्यवहेन (कोतवाल के साथ), समम् = सह, रमते = व्यभिचारं करोति ॥

द्वारवती नगरी में किसी ग्वाले की परनी कुलटा थी । वह उस गाँव के मुखिया और उसके पुत्र—दोनों के साथ सम्भोग करती थी । जैसा कि कहा भी है—

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।

नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ ११५ ॥

अन्वयः—अग्निः काष्ठानाम्, महोदधिः आपगानाम्, अन्तकः सर्वभूतानाम्,
(च) वामलोचनाः पुंसां न तृप्यति ॥ ११५ ॥

काष्ठानाम् = इन्धनानाम्, आपगानाम्—अपां समूहः आपम्, तेन
गच्छन्ति इति आपगास्तासाम् = वदीनाम्, अन्तकः = यमराजः, सर्वभूतानाम् =
समस्तजीवानाम्, वामलोचनाः = युवतयो नायः ॥

अग्नि लकड़ियों से, समुद्र नदियों से, यमराज सभी प्राणियों से और नारी पुरुषों
से कभी भी तृप्त नहीं होती ॥ ११५ ॥

अन्यकच—

न दानेन न मानेन नार्जवेन न सेवया ।

न शस्त्रेण न शास्त्रेण सर्वथा विषमाः स्त्रियः ॥ ११६ ॥

अन्वयः—स्त्रियः दानेन न, मानेन न, आर्जवेन न, सेवया न, शस्त्रेण न,
शास्त्रेण न, (वश्याभिम्यः भवन्ति, यतः) स्त्रियः सर्वं मा विषयाः (भवन्ति) ॥ ११६ ॥

मानेन = आदरेण, आर्जवेन = सरलतया, शास्त्रेण = आयुषादिताडनेन, शा-
स्त्रेण = शास्त्रोपदेशेन, विषमाः = कठिनाः ॥

और भी—स्त्रियों न तो दान से, न सम्मान से, न खुशामद से, न सेवा से, न हथियार
से और न तो शास्त्र ही से सुधारी जा सकती हैं । इसीलिए वे बड़ी भयानक होती हैं ॥

यतः—

गुणाश्रयं कीर्तियुतं च कान्तं पतिं रतिज्ञं सधनं युवानम् ।

विहाय शीघ्रं वनिता व्रजन्ति नरान्तरं शीलगुणादिहीनम् ॥ ११७ ॥

अन्वयः—वनिताः गुणाश्रयम् कीर्तियुतम् कान्तम् रतिज्ञम् सधनम् युवानम्
पतिम् विहाय शीघ्रगुणादिहीनम् नरान्तरम् शीघ्रम् व्रजन्ति ॥ ११७ ॥

गुणाश्रयम् = शौर्यादिगुणवन्तम्, कीर्तियुतम् = यशस्विनम्, कान्तम् =
रम्यम्, रतिज्ञम् = कामशास्त्रज्ञम्, युवानम् = युवकम्, वनिताः = स्त्रियः, नरा-
न्तरम् = अन्यं नरम्, जारमित्यर्थः ॥

क्योंकि—गुणी, यशस्वी, सुन्दर, रतिकला के ज्ञाता, धनी तथा नवयुवक पति को
भी छोड़कर स्त्रियाँ अन्य दुराचारी तथा दुष्ट मनुष्य के पास शीघ्र चली जाती हैं ॥ ११७ ॥

अपरं च—

न तादृशीं प्रीतिमुपैति नारी विचित्रशय्या शयितापि कामम् ।

यथा हि दूर्वादिर्विकीर्णभूमौ प्रयाति सौख्यं परकान्तसङ्गात् ॥ ११८ ॥

अन्वयः—नारी कामम् विचित्रकक्ष्याम् क्षयिता अपि तादृशीम् प्रीतिम् न उपैति, यथा हि दुर्वादिबिकीर्णभूमौ परकान्तसङ्गात् सौख्यम् प्रचालति ॥ ११८ ॥

विचित्रकक्ष्याम् = उज्ज्वलप्रच्छदपटादिना विचित्रपर्यङ्कम्, क्षयिता = सुखा, कामम् = बन्धेष्टम्, दुर्वादिबिकीर्णभूमौ = दुर्वादितुणाच्छृङ्खलभूतले, परकान्त-सङ्गात् = अन्यपतिसहवासात् ॥

और भी—नारी सुन्दर शय्या पर सोती हुई भी उतना प्रसन्न नहीं होती है, जितना दूसरे पुरुष के साथ घासफूस आदि से मरी भूमि पर सो कर सुखी होती है ॥ ११८ ॥

अथ कदादित्सा दण्डनायकपुत्रेण सह रममाणा तिष्ठति । अथ दण्डनायकोऽपि रन्तुं तत्रागतः । तमायान्तं दृष्ट्वा तत्पुत्रं कुसूले निक्षिप्य दण्डनायकेन सह तथैव क्रीडति । अनन्तरं तस्या भर्ता गोपो गोष्ठात्सन्नागतः । तमवलोक्य गोप्योक्तम्—‘दण्डनायक, त्वं लगुडं गृहीत्वा कोपं दर्शयन्सत्वरं गच्छ’ । तथा तेनानुष्ठिते गोपेन गृहमागत्य भार्या पृष्ट्वा—‘केन कार्येण दण्डनायकः समागत्यात्र स्थितः ।’ सा ब्रूते—‘अयं केनापि कार्येण पुत्रस्योपरि क्रुद्धः । स च मार्ग्यमाणोऽप्यत्रागत्य प्रविष्टो मया कुसूले निक्षिप्य रक्षितः । तत्पित्रा चान्विष्यात्र न दृष्टः । अत एवायं दण्डनायकः क्रुद्ध एव गच्छति ।’ ततः सा तत्पुत्रं कुसूलाद्विष्कृत्य दर्शितवती । तथा चोक्तम्—

सा = गोपी, दण्डनायकपुत्रेण = दण्डाध्यक्षपुत्रेण, रममाणा = रमणं कुर्वन्ती, रन्तुम् = रमणं कर्तुम् । कुसूले = अक्षभाजने (कोठिला या बखार), तथा = प्राग्वत्, गोष्ठात् = गोस्थानात् । लगुडम् = वंशदण्डम् (काठी), कोपं दर्शयन् = कोपप्रदर्शनं कुर्वन्, न तु वस्तुतः, कुपितः तत्कारणभावादित्यर्थः । अनुष्ठिते = कृते, केनापि कार्येण = कस्मैचित् प्रयोजनाय, अयम् = दण्डनायकः, पलायमानः = पलायनं कुर्वन्, अन्विष्यता = अन्वेषणं कुर्वता ।

एक बार वह मुखिया के बेटे के साथ सम्भोग कर रही थी कि उसी बीच मुखिया भी उसके साथ सम्भोग करने के लिए आ पहुँचा । उसे आया हुआ देख कर उसने उसके बेटे को बखार में छिपा दिया और मुखिया के साथ आनन्द लेने लगी । इसी बीच उसका पति ग्वाला गोशाला से आ पहुँचा । तब ग्वालिन ने उसे देखकर मुखिया से कहा—‘तुम डंडा लेकर क्रोध करते हुए बाहर निकली । उसके ऐसा करने पर ग्वाले ने घर में आकर पूछा कि ‘मुखिया यहाँ किस लिए आया था ?’ उसने कहा—‘वह किसी कारण से

अपने पुत्र पर क्रुद्ध हुआ था । वह भगा हुआ मेरे घर में घुस आया, मैंने उसे बखार में छिपा कर बचा छिपा । उसका पिता यहाँ आया किंतु नहीं देखा । इसीलिए वह क्रुद्ध होकर गया है । तब उसने बखार से निकाल कर उसके पुत्र को दिखा दिया ।
जैसा कि कहा भी है—

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।

षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ ११६ ॥

अन्वयः—आहारः द्विगुणः तासाम् बुद्धिः चतुर्गुणा, च व्यवसायः षड्गुणः च कामः च अष्टगुणः स्मृतः ॥ ११६ ॥

आहारः = भोजनम्, द्विगुणः = द्विगुणितः, व्यवसायः = परिभ्रमादिव्यापारः, कायः = कामवासना, सम्भोगाभिलाषः इत्यर्थः, स्मृतः = कथितः ॥

स्त्रियों का भोजन पुरुष की अपेक्षा दूना, स्त्रियों की बुद्धि चौगुनी, प्रयत्नशीलता छ गुनी और कामुकता आठगुनी होती है ॥ ११६ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि—‘उत्पन्नेष्वपि कार्येषु’ इत्यादि ।

इसीलिए मैं कह रहा हूँ कि ‘कार्य पढ़ने पर ।’ आदि ।

करटक ब्रूते—‘अस्त्येवम् । कित्त्वनयोर्महानन्योन्यनिसर्गोप-
जातस्नेहः कथं भेदयितुं शक्यः ।’ दमनको ब्रूते—‘उपायः क्रियताम् ।’
तथा चोक्तम्—

अनयोः = सिंहवृषभयोः, अन्योन्यनिसर्गोपजातस्नेहः = स्वभावेन परस्पर-
मुपपन्नं प्रेम, भेदयितुम् = नाशयितुम् ।

करटक ने कहा—यह तो ठीक है । किन्तु इन दोनों में अत्यन्त महान और स्वाभाविक प्रेम हो गया है, अतः तुम उनमें कैसे फूट डाल सकते हो । दमनक ने कहा—उपाय करो—जैसा कि कहा भी गया है—

उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः

काक्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पे निपातितः ॥ १२० ॥

अन्वयः—यत् (कार्यम्) उपायेन शक्यम् (अवति), तत् पराक्रमैः न शक्यम् (अस्ति) हि काक्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पः निपातितः ॥ १२० ॥

यत् = कार्यम्, शक्यम् = साध्यम्, पराक्रमैः = बलैः । काक्या = काकस्त्रिया, कनकसूत्रेण (सोने की जंजीर से), कृष्णसर्पः (करत साँप) निपातितः = मारितः ॥

उपाय से जा हूँ, सकता है वह बकू दारा नहीं हो सकता है। कौबी ने सोने की जंजीर से कालू सर्प को मार डाला ॥ १२० ॥

करटकः पृच्छति—कथमेतत् ?' दमनकः कथयति

करटक ने पूछा—यह कैसे ? दमनक ने कहा—

कथा ७

कश्मिंश्चित्तरौ वायसदम्पती निवसतः । तयोश्चापत्यानि तत्कोटरावस्थितेन कृष्णसर्पेण खादितानि । ततः पुनर्गर्भवती वायसी वायसमाह—'नाथ ! त्यज्यतामयं ततः । अत्रावस्थितकृष्णसर्पेणावयोः संततिः सततं भक्ष्यते यतः—

तरौ = वृषोपरि, वायसदम्पती = काकः काकी च (कौवेकी जोड़ी), अपत्यानि = सन्तानानि, तत्कोटरावस्थितेन—तस्य = वृक्षस्य, कोटरे = छिद्रे (खोद-रेमें), अवस्थितेन = स्थितेन । सततम् = सर्वदा ॥

किसी वृक्ष पर कौबों का एक जोड़ा रहता था। उसके बच्चों को उसी पेड़ के खोखले में रहने वाला काला साँप खा जाता करता था। इसके बाद जब कौबी फिर गर्भवती हुई तो उसने कौवे से कहा—स्वामी ! इस वृक्ष को छोड़ दो। यहाँ रहने वाला काला साँप हम लोगों को सन्तानों को बराबर खा लिया करता है। क्योंकि—

दुष्टा भर्ग्या शठं मित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः ।

ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः' ॥ १२१ ॥

अन्वयः—दुष्टा भार्या, शठम् मित्रम्, च उत्तरदायकः भृत्यः, च ससर्पे गृहे वासः (इत्येतत्सर्वम्) मृत्युः एव (अस्ति, अस्मिन्) संशयः न (अस्ति) ॥ १२१ ॥

दुष्टा = बण्डी, शठम् = कपटयुक्तम्, उत्तरदायकः = प्रत्युत्तरदाता, ससर्पे = सर्प-सहितै, वासः = निवासः ॥

दुष्ट स्त्री, धूर्त मित्र, जबाब देने वाला नौकर तथा साँप वाले घर में रहना, हमेशा मृत्यु का कारण बनता है। इसमें जरा भी सन्देह नहीं ॥ १२१ ॥

वायसो ब्रूते—'प्रिये ! न भेतव्यम् । धारंवारं^१ मयैतस्य महापराधः सोढः । इदानीं पुनर्न क्षन्तव्यः ।' वायस्याह—'कथमेतेन बलवता सार्धं भवान् विम्रहीतुं समर्थः ।' वायसो ब्रूते—अलमनया शङ्कया । यतः—

वायसः = काकः । भेतव्यम् = अर्थं कर्तव्यम् । महापराधः = महाबु दोषः, सोढः = सहनं कृतम् । इदानीम् = अपुना, चन्तव्यः = चमार्हः । बलवता = बलिना, विग्रहीतुम् = योद्धुम्, अल० = एवं शङ्का न कर्तव्या ॥

कौवे ने कहा—प्रिये डरो मत । बराबर मैंने इसके अपराध को क्षमा किया है । अब मैं इसे क्षमा नहीं करूँगा । कौवी ने कहा—आप इस बलवान के साथ कैसे झगड़ा कर सकेंगे । कौवे ने कहा—ऐसी शंका न करो । क्योंकि—

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निबुद्धेस्तु कुतो बलम् ।

पश्य सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः' ॥ १२२ ॥

यस्य बुद्धिः (अस्ति), तस्य बलम् (अस्ति), निबुद्धेः तु कृतः बलम् (अस्ति), पश्य, मदोन्मत्तः सिंहः शशकेन निपातितः ॥ १२२ ॥

निबुद्धेः = बुद्धिहीनस्य । मदोन्मत्तः = मदोद्धतः ॥

जिसके पास बुद्धि है उसी के पास बल है, जो बुद्धिहीन है उसके पास कहीं बल होता है । देखो, मतवाले सिंह को खरगोश ने मार डाला ॥ १२२ ॥

वायसी विहस्याह—'कथमेतत् ।' वायसः कथयति —

कौवे ने हँसकर कहा—'यह कैसे ?' कौवे ने कहा—

कथा ८

अस्ति मन्दरनाम्नि पर्वते दुर्दान्तो नाम सिंहः । स च सर्वदा पशूनां वधं कुर्वन्नास्ते । ततः सर्वैः पशुभिर्मिलित्वा स सिंहो विज्ञप्तः—'मृगेन्द्र ! किमर्थमेकदा बहुपशुघातः क्रियते । यदि प्रसादो भवति तदा वयमेव भवदाहाराय प्रत्यहमेकैकं पशुमुपढौक्यामः ।' ततः सिंहेनोक्तम्—'यद्येतदभिमतं भवतां तर्हि भवतु तत् ।' ततः प्रभृत्येकैकं पशुमुपकल्पितं भक्षयन्नास्ते । अथ कदाचिद् वृद्धशशकस्य वारः समायातः । सोऽचिन्तयत्—

मन्दरनाम्नि = मन्दरनामके, विज्ञप्तः = निवेदितः । बहुपशुघातः = अनेकपशु-वधः, प्रसादः = प्रसन्नता, प्रत्यहम् = प्रतिदिनम्, उपढौक्यामः = प्रापक्यामः । अभिमतम् = अभीष्टम्, ततः प्रभृति = तस्मात् दिनादारभ्य, उपकल्पितम् = वन्य-पशुभिर्नियतम्, वृद्धशशकस्य = प्रवयसः शशस्य (बूढ़े खरहेकी) ॥

मन्दर नाम के पहाड़ पर दुर्दान्त नाम का सिंह रहता था । वह सर्वदा जानवरों को मारा करता था । तब सभी जानवरों ने मिलकर सिंह से कहा—'हे मृगेन्द्र ! क्यों एक

ही साथ बहुत से जानवरों को मारते हैं। यदि आप कृपा करें तो इस जोग ही आपके भोजन के लिए प्रतिदिन एक एक जानवर सेवा में भेज दिया करें।' सिंह ने कहा— 'यदि आप लोगों की यही इच्छा है तो ऐसा ही होना चाहिए। उसी समय से प्रतिदिन एक एक भेजे गए जानवर को खाकर वह रहने लगा। एक दिन एक बूढ़े खरगोश की बारी आई। उसने विचार किया—

‘त्रासहेतोर्विनीतिस्तु क्रियते जीविताशया ।

पञ्चत्वं चेद्गमिष्यामि किं सिंहानुनयेन मे ॥ १२३ ॥

अन्वयः—त्रासहेतोः विनीतिः तु जीविताशया क्रियते, चेत् (अहम्) पञ्च-
त्वम् गमिष्यामि, (तर्हि) सिंहानुनयेन मे किम् (अस्ति) ? ॥ १२३ ॥

त्रासहेतोः = भयकारणीभूतात् नृपादेः, विनीतिः = विनयः, जीविताशया =
अहमस्यानुनयेन जीविष्यामि इत्याशयाः, पञ्चत्वं = यदि मरिष्यामि, सिंहानु-
नयेन = सिंहप्रार्थनया ॥

जीवन की आशा से दी भयभीत करने वाले की प्रार्थना की जाती है। यदि मुझे
मरना ही है तो क्यों सिंह से प्रार्थना करूँ ॥ १२३ ॥

तन्मन्दं मन्दं गच्छामि ।' ततः सिंहोऽपि क्षुधापीडितः कोपात्त-
मुवाच—‘कुतस्त्वं विलम्ब्य समागतोऽसि ।' शशकोऽब्रवीत्—‘देव !
नाहमपराधी । आगच्छन्पथि सिंहान्तरेण बलाद्धृतः । तस्याग्रे पुनराग-
मनाय शपथं कृत्वा स्वामिनं निवेदयितुमत्रागतोऽस्मि ।' सिंहः
सकोपमाह—‘सत्वरं गत्वा दुरात्मानं दर्शय, क स दुरात्मा तिष्ठति ।'
ततः शशकस्तं गृहीत्वा गभीरकूपं दर्शयितुं गतः । तत्रागत्य ‘स्वय-
मेव पश्यतु स्वामी’ इत्युक्त्वा तस्मिन् कूपजले तस्य सिंहस्यैव
प्रतिबिम्बं दर्शितवान् । ततोऽसौ क्रोधाभ्मातो दर्पात्तस्योपर्यात्मानं
निक्षिप्य पञ्चत्वं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—‘बुद्धिर्यस्य’ इत्यादि ।

मन्दं मन्दम् = शनैः शनैः । कुतः = कस्मात् कारणात्, विलम्ब्य = विलम्बं कृत्वा ।
सिंहान्तरेण = अन्यसिंहेन, बलाद्धृतः = बलपूर्वकं गृहीतः । शपथम् = समयम्,
(सौमन्य), सकोपम् = क्रोधपूर्वकम्, दुरात्मानम्, = दुष्टम् । गभीरकूपम् = गंभिरान्धुम्
(गहरे कूपको), गतः = कूपसमीपं गतवान् । प्रतिबिम्बम् = प्रतिच्छायाम् ।
क्रोधाभ्मातः = क्रोधपूर्णः, दर्पात् = गर्वात्, तस्यो = प्रतिबिम्बोपरि कृद्वा
मृतः । सम्प्रति = इदानीम् ।

इसलिए धीरे धीरे चले। तब सिंह ने भूख से व्याकुल होकर क्रोध के साथ कहा

कि—‘तुम क्यों इतनी देरी से आए हो ।’ खरगोश ने कहा—‘इसमें मेरा दोष नहीं है । रास्ते में आते समय एक दूसरे बलवान सिंह ने मुझे पकड़ लिया । उसके सामने फिर आने की कसम खाकर स्वामी को सूचना देने यहाँ आया हूँ ।’ सिंह ने क्रुद्ध होकर कहा कि—‘शीघ्र ही चक्कर उस दुष्ट को दिखाओ कि वह कहाँ रहता है ।’ तब खरगोश उसे लेकर एक गहरा कुआँ दिखाते के लिए गया । वहाँ जाकर उसने कहा कि ‘स्वामी, आप स्वयं देख लें । ऐसा कह कर उस कुएं के जल में उसी सिंह की छाया दिखावा दी । इसके बाद वह क्रोध तथा घमंड में आकर कुएं में कूब पड़ा और मर गया । इसी लिए मैं कह रहा हूँ कि—‘जिसके पास बुद्धि है’ आदि ।

वायस्याह—‘श्रुतं मया सर्वम् । संप्रति यथा कर्तव्यं तद् ब्रूहि ।’
वायसोऽवदत्—‘अत्रासन्ने सरसि राजपुत्रः प्रत्यहमागत्य स्नाति । स्नानसमये मदङ्गादवतारितं तीर्थशिलानिहितं कनकसूत्रं चञ्च्वा विधृत्यानीयास्मिन् कोटरे धारयिष्यसि ।’ अथ कदाचित्स्नातुं जलं प्रविष्टे राजपुत्रे वायस्या तदनुष्ठितम् । अथ कनकसूत्रानुसरणप्रवृत्तौ राजपुरुषैस्तत्र तरुकोटरे कृष्णसर्पो दृष्टो व्यापादितश्च । अतोऽहं ब्रवीमि—‘उपायेन हि यच्छक्यम्’ इत्यादि । करटकौ ब्रूते—‘यद्येवं तर्हि गच्छ । शिवास्ते सन्तु पन्थानः ।’ ततो दमनकः पिङ्गलकसमीपं गत्वा प्रणम्योवाच—‘देव ! आत्ययिकं किमपि महाभयकारि कार्यं मन्यमानः समागतोऽस्मि । यतः—

आसन्ने = निकटवर्तिनि, सरसि = तडागे, स्नाति = स्नानं करोति । तदङ्गादवतारितम् = राजपुत्रशरीराभिस्सारितम्, तीर्थशिलानिहितम् = तीरस्थप्रस्तरे स्थापितम्, चञ्च्वा = घोटया, धारयिष्यसि = पातयिष्यसि, पातयेत्यर्थः । तदनुष्ठितम् = कनकसूत्रं तरुकोटरे पातितवती । कनकसूत्रानुसरणप्रवृत्तौ = स्वर्णसूत्रप्राप्तये काकीमुद्दिश्यानुचावद्भिः, व्यापादितः = हतः । आत्ययिकम् = हानि कारकम्, महाभयकारि = अतिशयेन भयप्रदम्, मन्यमानः = मन्वानः ॥

कौबी ने कहा—‘मैंने सब कुछ सुन लिया । इस समय जो करना है उसे बताओ ।’ कौबी ने कहा—‘इस निकट के तालाब में राजकुमार प्रतिदिन आकर स्नान करता है । तुम स्नान के समय, उतार कर शिला पर रखे हुए स्वर्णसूत्र को चोंच में पकड़ कर आओ और इस खोखले में रख दो । एक बार जब राजपुत्र जल में स्नान करने के लिए उतर पड़ा तो कौबी ने वैसा ही किया । इसके बाद उस स्वर्णसूत्र की खोज करने वाले सिपाहियों ने खोखले में काळे सोंप को देखा और उसे मार डाला । इसीलिए मैं कह रहा हूँ—‘उपाय से जो हो सकता है’ इत्यादि । करटक ने कहा—‘यदि

ऐसा है तो जाओ, तुम्हारा मार्ग कल्याणमय हो।' तब दमनक ने पिंगलक के समीप जाकर प्रणाम करके कहा—देव, आप पर जाने वाली एक महान विपत्ति को जानकर यहाँ आया हूँ। न्यौंकि—

आपद्यन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च ।

कल्याणवचनं त्रयादपृष्ठोऽपि हितो नरः ॥ १२४ ॥

अन्वयः—आपदि उन्मार्गगमने च कार्यकालात्ययेषु हितः नरः अपृष्ठः अपि कल्याणवचनम् त्रयात् ॥ १२४ ॥

आपदि = आपकाके, उन्मार्गगमने = कुमार्गगमने कार्यकालात्ययेषु—कार्य
स्य कालः तस्य अत्ययेषु = कर्तव्यसमयविनाशेषु, कल्याणवचनम् = हितकृद्वाक्यम्,
अपृष्ठः = अननुयुक्तः, हितः = हितेष्णुकः ॥

कल्याण चाहने वाले पुरुष को, आपत्ति के समय कार्य का समय बीतते समय तथा
दुरे मार्ग में जाते समय स्वामी को देखकर बिना पूछे ही सारी बातें बता देनी चाहिए ॥

अन्यच्च—

भोगस्य भाजनं राजा न राजा कार्यभाजनम् ।

राजकार्यपरिष्वंसी मन्त्री दोषेण लिप्यते ॥ १२५ ॥

अन्वयः—राजा भोगस्य भाजनम् (अस्ति), राजा कार्यभाजनं न (अस्ति),
राजकार्यपरिष्वंसी मन्त्री दोषेण लिप्यते ॥ १२५ ॥

भोगस्य = भोगकरणस्य, भाजनम् = पात्रम्, कार्यपात्रम् = कार्यकर्ता । राज-
कार्यपरिष्वंसी = राजकार्यनाशकः, दोषेण लिप्यते = दोषी भवति ॥

और भी—राजा केवल भोग का पात्र होता है अर्थात् भोग करने वाला होता है,
वह कार्य करने वाला नहीं होता । राजा के काम को बिगाड़ने वाला मंत्री ही
दोषी होता है ॥ १२५ ॥

तथा हि पश्य । अमात्यानामेष क्रमः—

और देखिए, मंत्रियों का यह नियम है—

वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वाऽपि कर्तनम् ।

न तु स्वामिपदावाप्तिपातकेच्छोरुपेक्षणम् ॥ १२६ ॥

अन्वयः—प्राणपरित्यागः वा शिरसः अपि कर्तनम् वरम् (अस्ति), तु स्वामि-
पदावाप्तिपातकेच्छोः उपेक्षणम् न वरम् (अस्ति) ॥ १२६ ॥

प्राणपरित्यागः = मरणम्, शिरसः..... कर्तनम् = शिरस्रच्छेदनं वा, स्वामि-

पदावासिपातकेच्छोः—स्वामिनः यदस्य = स्थानस्व राज्यस्येत्यर्थः, अवासिः लाभः
एव पातकं तस्येच्छुः तस्य = राज्यलाभरूपपातकं कर्तुमिच्छुकस्य, उपेक्षणम् =
उपेक्षा ॥

प्राणों का परिश्रम करना अच्छा है अथवा सिर भी कटा देना उत्तम है किन्तु स्वामी
के पद को हटाने की इच्छा करने वाले की उपेक्षा करना ठीक नहीं है । १२६ ॥

पिङ्गलकः सादरमाह—‘अथ भवान् किं वक्तुमिच्छति ।’ दमनको
ब्रूते—‘देव ! संजीवकस्तवोपर्यसदृशव्यवहारीव लक्ष्यते । तथा चास्म-
त्सन्निधाने श्रीमद्देवपादानां शक्तित्रयनिन्दा कृत्वा राज्यमेवाभिल-
षति ।’ एतच्छ्रुत्वा पिङ्गलकः सभयं साश्चर्यं मत्वा तूष्णीं स्थितः ।
दमनकः पुनराह—‘देव ! सर्वामात्यपरित्यागं कृत्वैक एवायं यस्त्व-
सर्वाधिकारी कृतः, स एव दोषः । यतः—

असदृशव्यवहारी इव = अनुचितव्यवहारकर्त्तव्य, लक्ष्यते = प्रतीयते । अस्मत्स-
न्निधाने अस्माकं निकटे, श्रीमद्देवपादानाम् = भवताम्, शक्तित्रयनिन्दा = प्रभु-
मन्त्रोत्साहरूपाणां तिसृणां शक्तिनां निन्दनम् । तूष्णीं स्थितः = मौनो जातः ।
सर्वामात्यपरित्यागं कृत्वा = सर्वान्मन्त्रिणः सन्त्यज्य ॥

पिङ्गलक ने आदर के साथ कहा—‘आप क्या कहना चाहते हैं ?’ दमनक ने कहा—
‘संजीवक आप के प्रतिकूल कार्य करता हुआ दिखाई पड़ रहा है । उसने हमारे सामने
आप की तीनों शक्ति (प्रभुशक्ति, मन्त्रशक्ति, तथा उत्साहशक्ति) की निन्दा करते हुए
राज्य ले केने की इच्छा व्यक्त की है । यह सुनकर पिङ्गलक भय और आश्चर्य के
साथ थोड़ी देर के लिए सन्न हो गया । दमनक ने फिर कहा—आपने सभी मंत्रियों
को छोड़कर इसी को सर्वाधिकारी बना दिया, आप से यही गलती हुई । क्योंकि—

अत्युच्छिष्टे मन्त्रिणि पार्थिवे च

विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः

सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य

तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥ १२७ ॥

अन्वयः—लक्ष्मीः अत्युच्छिष्टे मन्त्रिणि च पार्थिवे पादौ विष्टभ्य उपतिष्ठते, सा
स्त्रीस्वभावात् असहा भरस्य । (सती) तयोः द्वयोः एकतरम् जहाति ॥ १२७ ॥

अत्युच्छिष्टे = अन्युज्जते सभावयुक्ते च, पार्थिवे = नृपे, विष्टभ्य = स्थिरौ कृत्वा,
उपतिष्ठते = सेवते समाश्रयति च । असहा = सोढुमसमर्था, भरस्य = भारस्य, तयो-
र्द्वयोः = पार्थिवमन्त्रिणोः, एकतरम् = कमप्येकम्, जहाति = शयजति ॥

अत्यन्त उन्नत मैत्री अवस्था राजा के चरणों का अवलम्बन लेकर ही लक्ष्मी टिकती है किन्तु खोस्वभाव के कारण वह अधिक भार नहीं सहन कर सकती इसलिए वह उन दोनों में से एक का परि त्याग कर देती है ॥ १२७ ॥

अपरं च—

एकं भूमिपातिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा

तं मोहाच्छ्रयते मदः स च मद्दालस्येन निर्भिद्यते ।

निर्मिन्नस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा

स्वातन्त्र्यस्पृहया ततः स नृपतेः प्राणान्तिकं द्रुहति ॥ १२८ ॥

अन्वयः—यदा भूमिपतिः एकम् सचिवम् राज्ये प्रमाणं करोति, मोहात् तम् मदः अयते, स च मद्दालस्येन निर्भिद्यते, निर्भिन्नस्य तस्य हृदये स्वतन्त्रस्पृहा पदम् करोति, ततः स स्वतन्त्रस्पृहया नृपतेः प्राणान्तिकम् द्रुहति ॥ १२८ ॥

सचिवम् = मन्त्रिणम्, प्रमाणम् = प्रधानत्वेनामितम्, तम् = सचिवम्, मोहात् = अभिमानात्, मदः = गर्वः, दास्येन = दासतया, निर्भिद्यते = लिप्यते, पदम् = स्थानम्, स्वतन्त्रस्पृहा = स्वातन्त्र्येषुद्धा, प्राणान्तिकम् = प्राणघातावधि, द्रुहति = द्रोहं करोति ॥

और भी—जब राजा एक ही मंत्री को राज्य का सारा अधिकार दे देता है तो अज्ञान वश उसे अभिमान हो जाता है और अभिमान तथा आलस्य उसके हृदय में भेद भाव उत्पन्न कर देते हैं । भेद भाव होने के कारण उसके हृदय में स्वतंत्र हो जाने की इच्छा आ जाती है और इसी स्वतंत्रता की इच्छा से वह राजा से प्राणघातक द्रोह करने लगता है ॥ १२८ ॥

अन्यथा—

विषदिग्धस्य भक्तस्य दन्तस्य चलितस्य च ।

अमात्यस्य च दुष्टस्य मूलादुद्धरणं सुखम् ॥ १२९ ॥

अन्वयः—विषदिग्धस्य भक्तस्य, च चलितस्य दन्तस्य च दुष्टस्य अमात्यस्य मूलात् उद्धरणम् सुखम् (भवति) ॥ १२९ ॥

विषदिग्धस्य = विषाक्तस्य, भक्तस्य = अन्धसः (मातृका), चलितस्य = दोषा यमानस्य, अमात्यस्य = मन्त्रिणः, मूला० = समूहोत्पादनं सुखकरं भवति ॥

और भी—विष भरे भोजन, हिकते हुए दाँत और दुष्ट मंत्री को बड़ से उखाड़ फेंकने से ही सुख होता है ॥ १२९ ॥

किञ्च—

यः कुर्यात्सचिवायत्तां श्रियं तद्व्यसने सति ।

सोऽन्धवज्जगतीपालः सीदेत्सञ्चारकैर्विना ॥ १३० ॥

अन्वयः—यः (जगतीपाकः) शिवम् सचिवायत्ताम् कुर्यात्, सः जगतीपाकः तद्व्यसने सति सञ्चारकैः विना अन्धवत् सीदति ॥ १३० ॥

सचिवायत्ताम् = सचिवाधीनाम्, तद्व्यसने = सचिवव्यसने, अन्धवत् = अन्धेन सुहृदम्, जगतीपाकः = भूपतिः, सीदेत् = दुःखितो भवेत्, सञ्चारकैर्विना = सेवकैर्विना ॥

और भी जो राजा अपनी राजकक्षी को अपने मंत्री के अधीन कर देता है तो वह विपत्ति के समय उसी अंधे के समान कष्ट पाता है जिसे कोई मार्ग बताने वाला नहीं होता ॥ १३० ॥

सर्वकार्येषु स्वेच्छातः प्रवर्तते । तदत्र प्रमाणं स्वामी । एतच्च जानाति—

स्वेच्छातः = स्वेच्छया, प्रवर्तते = कार्ये प्रवृत्तो भवति ।

वह मंत्री सभी काम अपनी इच्छा के अनुसार करने लगता है । अब आप जैसा चाहें वैसा करें । आप यह तो जानते ही हैं कि—

न सोऽस्ति पुरुषो लोके यो न कामयते श्रियम् ।

परस्य युवतिं रम्यां सादरं नेक्षतेऽत्र कः ॥ १३१ ॥

अन्वयः—लोके सः पुरुषः न अस्ति, यः श्रियम् न कामयते । परस्य रम्याम् युवतीम् अत्र कः सादरम् न ईक्षते ? ॥ १३१ ॥

कामयते = अभिषूचति, श्रियम् = राजलक्ष्मीम्, पश्ये धनम्, सादरम् = आदरपूर्वकम्, भोगेच्छयेति शेषः, ईक्षते = पश्यति ॥

संसार में ऐसा कोई भी व्यक्ति नहीं होता जो लक्ष्मी की कामना न रखता हो । मला दूसरे की सुन्दरी की को आदर के साथ कौन नहीं देखता ? ॥ १३१ ॥

सिंहो विमृश्याह—‘भद्र ! यद्यप्येवं तथापि सखीवकेन सह मम महान् स्नेहः । पश्य—

विमृश्य = विचार्य, एवम् = एतदुक्तशत्रुरूपम् ।

सिंह ने विचार करके कहा—भाई, आप का कहना तो ठीक है लेकिन सखीवक के साथ मेरा बहुत स्नेह है । देखो—

कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ।

अशेषदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः ॥ १३२ ॥

अन्वयः—यः प्रियः (अस्ति), सः व्यलीकानि कुर्वन्नपि प्रियः एव (अस्ति) अशेषदोषदुष्टा अपि कायः कस्य (जनस्य) वल्लभः न (भवति) ? ॥ १३२ ॥

व्यलीकानि = अपराधान् । अशेषदोषदुष्टः = सकलदोषयुक्ततया दुष्टोऽपि, कायः = शरीरम्, वल्लभः = प्रियतमः । अनेकदोषपूर्णदेहवत् प्रतिकूलमाचरन् प्रियो जनः सदा प्रिय एव जायते ॥

कितना ही अपराध करने पर भी प्रिय व्यक्ति सर्वदा प्रिय ही रहेगा । जैसे इस शरीर में सभी प्रकार के दोष होते हैं फिर भी वह किसे प्रिय नहीं होता ॥ १३१ ॥

अन्यत्र—

अप्रियाण्यपि कुर्वाणो यः प्रियः प्रिय एव सः ।

दग्धमन्दिरसारेऽपि कस्य ब्रह्मावनादरः ॥ १३३ ॥

अन्वयः—यः प्रियः (अस्ति), सः अप्रियाणि अपि कुर्वाणः प्रियः एव (अस्ति) दग्धमन्दिरसारे अपि वही कस्य (जनस्य) अनादरः भवति ॥ १३३ ॥

अप्रियाणि = अनिष्टानि, कुर्वाणः = कुर्वन्, दग्धमन्दिरसारः—दग्धः = भस्मीकृतः, मन्दिरस्य = गृहस्य, सारः = सारभूतं वस्तु येन सः तस्मिन्, ब्रह्मै = अग्नौ, अनादरः = तिस्कारः, त्याग उपेक्षा वेत्यर्थः । न कस्यापीति भावः ॥

और भी—अप्रिय कार्य करने पर भी प्रिय व्यक्ति प्रिय ही रहेगा । भाग कितने घर जला डालती है, फिर भी कौन उसका अनादर करता है ? ॥ १३३ ॥

दमनकः पुनरेवाह—‘देव ! स एवातिदोषः । यतः—

देव ; = धीमन् ! अतिदोषः = महान् अगुणः ।

दमनक ने फिर कहा—‘राजन्, यही तो सबसे बड़ा दोष है । क्योंकि—

यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोहयति पार्थिवः ।

सुतेऽमात्येऽप्युदासीने स लक्ष्म्याप्रीयते जनः ॥ १३४ ॥

अन्वयः—पार्थिवः यस्मिन् एव सुते अमात्ये उदासीने अपि चक्षुः अधिकम् आरोहयति, सः जनः लक्ष्म्या आप्रीयते ॥ १३४ ॥

तस्मिन् = यत्र जने, चक्षुरारोहयति = चक्षुरारोपयति स्नेहेन यमेव जनं पश्यतीत्यर्थः । सुते = पुत्रे, उदासीने = मध्यस्थे, अनुरागवैराग्यरहिते, लक्ष्म्याप्रीयते = धनवान् भवति ॥

पुत्र, मन्त्री तथा अपने प्रति उपेक्षाभाव रखनेवाले जिस किसी व्यक्ति पर भी जब राजा अधिक स्नेह दिखाने लगता है तो वह लक्ष्मीपात्र बन ही जाता है ॥ २२४ ॥

शृणु देव—

अप्रियस्यापि पथ्यस्य परिणामः सुखावहः ।

वक्ता श्रोता च यत्रास्ति रमन्ते तत्र सम्पदः ॥ १३५ ॥

अन्वयः—पथ्यस्य अप्रियस्य अपि परिणामः सुखावहः (भवति) यत्र वक्ता व श्रोता अस्ति, तत्र सम्पदः रमन्ते ॥ १३५ ॥

पथ्यस्य = हितकरस्य, वचनस्येति शेषः परिणामः=फलम्, सुखावहः = सुखदः (भवति), वक्ता=स्वामिने सत्परामर्शप्रदः, श्रोता = धर्मात्सत्परामर्शस्य श्रोता, यत्र=राज्ये स्थाने वा, रमन्ते = सानन्दं चिरं तिष्ठन्ति ॥

शुनिए राजन्—पथ्य (रोग के समय किया जाने वाला भोजन) भले ही अच्छा न लगने वाला हो; किन्तु उसका अंतिम फल सुखदायक होता है । और अप्रिय पथ्य के बताने तथा सुनने वाले जहाँ रहते हैं वहाँ सभी प्रकार की सम्पत्ति विराजमान रहती है ॥

त्वया च मूलभृत्यानपास्यायमागन्तुकः पुरस्कृतः । एतच्चानुचितं कृतम् । यतः—

त्वया=भवता, पिङ्गलकेन, मूलभृत्यान् = प्रधानसेवकान्, अपास्य = दूरी-कृत्य, आगन्तुकः=बहिर्देशाद्गतः, पुरस्कृतः = अग्रे कृतः, प्रधानत्वेन अभिमत्त इत्यर्थः, एतत् = आगन्तुकस्य पुरस्करणम् ॥

आपने अपने पुराने सेवकों को छोड़ दिया और इस नये जानेवाले को भागे बढ़ा दिया । यह आपने अनुचित किया । क्योंकि—

मूलभृत्यानपरित्यज्य नागन्तून्प्रतिमानयेत् ।

नातः परतरो दोषो राक्ष्यभेदकरो यतः ॥ १३६ ॥

अन्वयः—(नृपः) मूलभृत्यान् परित्यज्य आगन्तून् न प्रतिमानयेत्, यतः अतः परतरः राज्यभेदकरः दोषः न (अस्ति) ॥ १३६ ॥

मूलभृत्यान् = वंशपरम्परागतप्रधानसेवकान्, आगन्तून्=आगन्तुकान्, न प्रतिमानयेत् = नाद्रिवात् । परतरः=महत्तरः, राज्यभेदकरः=राज्यनाशकः ॥

पुराने सेवकों को छोड़कर नये जानेवालों का सम्मान नहीं करना चाहिए । क्योंकि कि राज्य में भेद उत्पन्न करनेवाला इससे बड़ा और कोई भी दोष नहीं होता ॥ १३६ ॥

सिंहो ब्रूते—‘किमाश्चर्यम् । मया यदभयवाचं दत्त्वाऽऽनीतः संवर्धितश्च तत्कथं मह्यं द्रुह्यति । ‘दमनको ब्रूते—‘देव !

अभयवाचम=अभयवचनम्, मह्यं द्रुहति=मां प्रति द्रोहं करोति, 'द्रुह-
द्रुहेष्वा'— इति द्रुहवाचोर्बोणे मध्यमित्यत्र चतुर्थीविभक्तिः ॥

सिंह ने कहा—कितने आश्चर्य की बात है ? मैंने ही उसे अभयदान दिया, अपने पास बुलाया, और उसे आगे बढ़ाया फिर वह मुझसे द्रोह क्यों करने लगा ? दमनक ने कहा—

दुर्जनो नार्जवं याति सेव्यमानोऽपि नित्यशः ।

स्वेदनाभ्यञ्जनोपायैः श्वपुच्छमिव नामितम् ॥ १३७ ॥

अन्वयः—दुर्जनः स्वेदनाभ्यञ्जनोपायैः नामितम् श्वपुच्छम् इव नित्यशः सेव्य-
मानः अपि नार्जवम् न याति ॥ १३७ ॥

नार्जवम्=सरलताम्, स्वेदनाभ्यञ्जनोपायैः—स्वेदनञ्च = अग्न्युष्णतैलादिना
स्विन्नीकरणम्, अभ्यञ्जनम् = तैलमर्दनम्, उपायश्च = वृद्धादिक्लेशहृये संस्थाप्य
नामनादिरूपश्च, तैः नामितम्=श्वपुच्छार्थं नम्रोक्तम् ॥

देव, नित्य सेवा करते रहने पर भी दुष्ट सीधा नहीं हो सकता । कुत्ते की टेढ़ी पूछ की
सैंक कर कितना हूं तेक लगाया जाय लेकिन वह सीधी नहीं होती ॥ १३७ ॥

अपरञ्च—

स्वेदितो मर्दितश्चैव रज्जुभिः परिवेष्टितः ।

मुक्तो द्वादशभिर्वर्षैः श्वपुच्छः प्रकृतिं गतः ॥ १३८ ॥

अन्वयः—स्वेदितः च मर्दितः एव रज्जुभिः परिवेष्टितः श्वपुच्छः द्वादशभिः
वर्षैः मुक्तः (सन्) प्रकृतिं गतः (भवति) ॥ १३८ ॥

स्वेदितः = उष्णतैलादिना स्वेदयत्कृतः—यथा वक्रलगुडादिकमृजुं कर्तुं तैला-
दिना सम्मर्द्य अग्नौ तापयित्वा शृजुं कुर्वन्ति, तथा कृत इति भावः । मर्दितः=
तैलादिना कृत इति भावः । मर्दितः = तैलादिना कृतमर्दनः, रज्जुभिः = गुणैः,
परिवेष्टितः = संवेष्टितः (रस्सियोंसे लपेटा गया), मुक्तः = त्यक्तः, श्वपुच्छः=
कुक्कुरलाङ्गूलम्, प्रकृतिं गतः=पुनर्वक्र एव तिष्ठति ॥

और भी—कुत्ते की पूछ सेंकी गई, मली मालि मली गई और बारह वर्षों तक सीधी
करके बंधी रही, किंतु खोळने पर वह फिर टेढ़ी ही रह गयी ॥ १३८ ॥

अव्ययच—

वर्धनं वाथ सम्मानं खलानां प्रीतये कुतः ।

तलन्त्यमृतसेकेऽपि न पथ्यानि विषद्रुमाः ॥ १३९ ॥

अन्वयः—वर्धनम् सम्मानः वा खलानाम् प्रीतये कुतः (भवति) अमृतसेके
अपि विषद्रुमाः पथ्यानि न फलन्ति ॥ १३९ ॥

वर्धनम् = संवर्धनम्, सम्मानम् = आदरः, प्रीतये = प्रसन्नतायै, कृतः = कस्मा-
कारणात् भवति । अमृतसेके = सुषया सेचने, पद्मानि = मधुरफलानि, विषदुमाः
= विषदृचाः ॥

ओर भी—उन्नति या सम्मान भला दुष्ट स्वभाववालों को प्रसन्न कर सकता है ?
अमृत से सींचे जाने पर भी विष के वृक्ष सुखदायक फल नहीं दे सकते ॥ १३९ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि—

अपृष्टोऽपि हितं ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ।

एष एव सतां धर्मो विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १४० ॥

अन्वयः—(सारसेवकः) यस्य पराभवम् न इच्छेत् (तेन) अपृष्टः अपि
हितम् ब्रूयात्, एषः एव सताम् धर्मः (अस्ति), अतः विपरीतम् अन्यथा
(अस्ति) ॥ १४० ॥

हितम् = हितकरं वचनम्, यस्य = स्वाभ्यादेः, पराभवम् = पराजयम्, एष
एव = अपृष्टेऽपि हितकृद्वाक्यकथनमेव । विपरीतमतो—अस्मात्प्रतिकूलं कथनं
सतामधर्मोऽस्तीत्यर्थः ॥

इसलिए मैं कहता हूँ—

अगर कोई व्यक्ति किसी की हानि नहीं चाहता तो उसे उसके बिना पूछे ही हित
की बातें बता देनी चाहिए । यही सज्जनों का मार्ग होता है । इसके विपरीत काम करना
दुष्टों का काम है ॥ १४० ॥

तथा चोक्तम्—

स स्निग्धोऽकुशलाभिचारयति यस्तत्कर्म यन्निर्मलं

सा स्त्री यानुविधायिनी स मतिमान् यः सद्भिरभ्यर्च्यते ।

सा श्रीर्या न मदं करोति स सुखी यस्तृष्णया मुच्यते

तन्मित्रं यदकृत्रिमं स पुरुषो यः खिद्यते नेन्द्रियैः ॥ १४१ ॥

अन्वयः—यः अकुशलात् निवारयति, सः स्निग्धः, यत् निर्मलम्, तत् एव कर्म;
या अनुविधायिनी, सा स्त्री; यः सद्भिः अभ्यर्च्यते, स मतिमान्; या मदं न करोति,
सा श्रीः, यः तृष्णया मुच्यते, सः सुखी, यत् अकृत्रिमम् तत् मित्रम्; यः इन्द्रियैः
न खिद्यते, सः पुरुषः (अस्ति, अस्य यथायथं सर्वत्र अन्वयः) ॥ १४१ ॥

अकुशलात् = अमङ्गलात्, निवारयति = निवारणं करोति, निर्मलम् = निर्दुष्टम्,
अनुविधायिनी = अनुवर्तिनी, अभ्यर्च्यते = आद्रियते, मदम् = गर्वम्, तृष्णया =
लोभेन, अकृत्रिमम्, न खिद्यते = इन्द्रियवशात् न भवति ॥

जैसा कि कहा भी गया है—

वही सच्चा प्रेमी है जो हानि से बचावे, कर्म वही है जो पवित्र हो, खी वही है जो आशा मानने वाला हो, बुद्धिमान वही है जो सज्जनों से पूजित हो, लक्ष्मी वही है, जो धर्मद्वय न उत्पन्न होने दे, सुखी वही है जो कालच से मुक्त हो, मित्र वही है जो स्वाभाविक हो, और पुरुष वही है जो इन्द्रियों द्वारा दुखी न बनाया जा सके ॥ १४१ ॥

यदि सञ्जीवकव्यसनादितोऽविज्ञापितोऽपि स्वामी न निवर्तते, तदीदृशि भृत्ये न दोषः । तथा च—

सञ्जीवकव्यसनात् = सञ्जीवकोत्पत्त्यमानविपदः, इतः = मत्तः, विज्ञापितः = निवेदितः, न निवर्तते = सञ्जीवकसंसर्गं न त्यज्यति, ईदृशे = एवंविधव्यसने ॥

मेरे इतना निवेदन करने पर भी यदि स्वामी संजीवक के प्रेम से विरत नहीं होते तो इसमें सेवक का कोई भी दोष नहीं है । और भी—

नृपः कामासक्तो गणयति न कार्यं न च हितं
यथेष्टं स्वच्छन्दः प्रविचरति मत्तो गज इव ।

ततो मानध्मातः स पतति यदा शोकगहने

तदा भृत्ये दोषान् क्षिपति न निजं वेत्त्यविनयम् ॥ १४२ ॥

अन्वयः—कामासक्तः नृपः कार्यम् न गणयति, च हितम् न गणयति, (किन्तु) मत्तः गजः इव यथेष्टम् स्वच्छन्दः विचरति, ततः मानध्मातः सः यदा शोकगहने पतति, तदा भृत्ये दोषान् क्षिपति, निजम् अविनयम् न वेत्ति ॥ १४२ ॥

कामासक्तः = कामवशीभूतः, कार्यम् = कर्तव्यम्, यथेष्टम् = हृच्छानुसारम्, स्वच्छन्दः = स्वतन्त्रः, माना.....गहने = दर्पोन्मत्तः महाशोकग्रस्तो भवति, भृत्ये दोषान् क्षिपति = भृत्यान् सदोषान् वदति, निजम् = स्वकीयम्, अविनयम् = औद्धत्यम् ॥

कामासक्त राजा न तो कार्य की ओर ध्यान देता है न अपना हित ही समझ पाता है वह स्वच्छन्द मतवाले हाथी के समान मनमाने ढंग से विचरण करता है (जो भी चाहता है, वह करता है) किन्तु गर्वोन्मत्त हो कर शोकरूपी गड्ढे में गिरने पर सारा दोष सेवकों के मरथे मढ़ देता है, अपने दोषों की ओर उसका ध्यान ही नहीं जाता । अर्थात् राजाओं के पतन का कारण उनका अपना स्वच्छन्द व्यवहार ही है ॥ १४२ ॥

पिङ्गलकः (स्वगतम्)—

स्वगतम् = स्वचेतसि अन्यमभाषयन्नित्यर्थः ।

न परस्यापराधेन परेषां दण्डमाचरेत् ।

आत्मनाऽवगतं कृत्वा बध्नीयात्पूजयेच्च वा ॥ १४३ ॥

अन्वयः—(राजा) परस्य अपराधेन परेषाम् दण्डम् न आचरेत्, आत्मना अवगतम् कृत्वा (नरम्) बध्नीयात् वा पूजयेत् ॥ १४३ ॥

परस्य = अन्यस्य, अपराधेन = दोषेण, परेषां.....चरेत् = परान्न दण्डयेत् ।
आत्मना = स्वयम्, अवगतं कृत्वा = ज्ञात्वा, बध्नीयात् = बन्धनं कुर्यात्, दण्डये-
द्वित्यर्थः, पूजयेत् = आद्रियेत् वा ॥

पिंगलक ने—(मन ही मन कहा) कितो दूसरे के अपराध से दूसरों को दंड नहीं देना चाहिए । पहले अपने आप उसे मर्को भोंति सपक्ष कर ही दंडित या सम्मानित करना चाहिए ॥ १४३ ॥

तथा चोक्तम्—

गुणदोषावनिश्चित्य विधिर्न ग्रहनिग्रहे ।

स्वनाशाय यथा न्यस्तो दपोत्सर्पमुखे करः ॥ १४४ ॥

अन्वयः—गुणदोषौ अनिश्चित्य दोषाय ग्रहनिग्रहे न विधिः (कर्तव्यः), यथा
दपोत्सर्पमुखे न्यस्तः करः स्वनाशाय (भवति) ॥ १४४ ॥

गुणदोषौ = गुणापराधौ, अनिश्चित्य = अनिर्णीय, गुणापराधोर्निर्णयम्-
कृत्वेत्यर्थः, ग्रहनिग्रहे = संग्रहणम् (समावरः) दण्डश्च । स्वनाशाय = आत्मनो
मरणाय, न्यस्तः = स्थापितः ॥

जैसा कहा भी गया है—गुण या दोष का निश्चय किए बिना अनुगृहीत या दंडित
करना उचित नहीं है । ऐसा करना तो अभिमान में आकर अपना ही विनाश करने के
लिए सर्प के मुँह में हाथ डालने के समान है ॥ १४४ ॥

प्रकाश ब्रूते—‘तदा संजीवकः किं प्रत्यादिश्यताम् ।’ दमनकः
ससंभ्रममाह—‘देव, मा मैवम् । एतावता मन्त्रभेदो जायते । तथा
हुक्तम्—

प्रत्यादिश्यताम् = वहिष्कृत्यताम्, मयेति शेषः, ससंभ्रमम् = भयपूर्वकम् ।
मन्त्रभेदः = मन्त्रणायाः प्रकाशः, जायते = भवति, मन्त्रणा प्रकाशं गच्छति ।
इत्यर्थः ॥

(प्रकट रूप से कहा)—तो क्या संजीवक को सेवा से अलग कर दिया जाय ?
दमनक ने घबड़ा कर कहा—‘देव, ऐसा न करें, इससे मन्त्रभेद हो जायगा । जैसा कि
कहा भी है—

मन्त्रबीजमिदं गुप्तं रक्षणीयं यथा तथा ।

मनागपि न भिद्येत न द्विन्नं न प्ररोहति ॥ १४४ ॥

अन्वयः—गुप्तम् इदम् मन्त्रबीजम् (नृपेण) तथा रक्षणीयम्, यथा मनाक् अपि न भिद्येत, (यतः) भिन्नं न तत् न प्ररोहति ॥ १४४ ॥

मन्त्रबीजम् = मन्त्रगारूपं बीजम्, गुप्तम् = अप्रकाशितम्, मनाक् = स्वप्नम्, तत् = मन्त्रबीजम्, भिन्नम् = प्रकाशं गतम् स्फुटितम् । यथाऽस्फुटितं मृदावौ गुप्तमेव बीजमङ्कुरितं भूत्वा पश्चात्फलदं भवति, तथैव सुरक्षितं मन्त्रमपि अन्यथा ज्ञातं सत् फलप्रदं भवतीत्याशयः ॥

मन्त्र (मंत्री एवं राजा के बीच होने वाली राय बात) रूपी बीज को जैसे भी हो सके वैसे गुप्त ही रखना चाहिए । वह जरा भी फूटने न पाए, क्योंकि फूट जाने से वह फिर उग नहीं सकता ॥ १४५ ॥

किं च—

आदेयस्य प्रदेयस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।

क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् ॥ १४६ ॥

अन्वयः—क्षिप्रम् अक्रियमाणस्य आदेयस्य प्रदेयस्य च कर्तव्यस्य कर्मणः रसम् कालः पिबति ॥ १४६ ॥

आदेयस्य = ग्रहणीयस्य, प्रदेयस्य = दानयोग्यस्य, रसम् = फलम्, कालः = समयः । क्षिप्रमक्रियमाणानामादेयादीनां परिमाणः न भवतीति तात्पर्यम् ॥

और भी—लेन, देन तथा कर्तव्य कार्य को शीघ्र ही न कर डालने से उनके रस को समय भी जाता है अर्थात् फिर उनके करने से कोई अच्छा परिणाम नहीं होता ॥ १४६ ॥

तदवश्यं समारब्धं महता प्रयत्नेन संपादनीयम् । किञ्च—

समारब्धम् = कृतारम्भं कार्यम्, संपादनीयम् = कर्तव्यम् ॥

इसलिए प्रारंभ किए गये कार्य को अत्यंत परिश्रम के साथ पूरा करना चाहिए । और भी—

मन्त्रो योधः इवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि ।

चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥ १४७ ॥

अन्वयः—संवृतैः अपि सर्वाङ्गैः उपलक्षितः अधीरः योध इव (संवृतैः अपि सर्वाङ्गैः उपलक्षितः) मन्त्रः परेभ्यः भेदशङ्कया चिरं स्थातुम् न सहते ॥ १४७ ॥

मन्त्रः = रहसि द्वारा कृते गुप्तविचारः, योधः = योद्धा, अधीरः = भीतुः, सर्वाङ्गैः = समस्तैर्हस्तैश्चस्थलाङ्गैः, पक्षे अमात्यादिद्वादशभिः राज्याङ्गैः, संवृतः =

कवचादिनाच्छादितैः, पक्षे तृतीयेन जनेनाज्ञाततया सुरक्षितैः, परेभ्यः = अन्येभ्यः, शत्रुभ्यश्च, भेदशङ्कया = भावात्तमीत्या, पक्षे प्रकाशनमीत्या । यथा कवचादिना-
च्छादितशरीरोऽपि भीरुर्योद्धा स्वाज्ञावातभयाद् युद्धे चिरं न तिष्ठति, तथैव अमा-
त्याविद्वाद्वाभी राज्याङ्गेः सुरक्षितोऽपि गुप्तपरामर्शः 'रिपवः ज्ञास्यन्ति' इति भयेन
चिरकाकं न तिष्ठति । अतः शीघ्रं तदनुसारं कार्यं करणीयमिति भावः ॥

सभी अंगों से ढके होने पर जिस प्रकार कायर चोडा शत्रुओं से छिद जाने के
भय से देर तक युद्धभूमि में टिक सकता, उसी प्रकार मको जाति गुप्त होने पर भी
'मन्त्र' फूट जाने के भय से अधिक समय तक टिक नहीं सकता ॥ १४७ ॥

ययसौ दृष्टदोषोऽपि दोषान्निवर्त्य संघातव्यस्तदतीवानुचितम्
यतः—

यदि इसके दोषों को जान कर भी आप उन दोषों का ध्यान न करके इससे संघि
करना चाहते हैं तो यह तो अत्यंत अनुचित है । क्योंकि—

सकृद्दुष्टं तु यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।

स भृत्युरेव गृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा' ॥ १४८ ॥

अन्वयः—यः तु सकृद् दुष्टम् मित्रम् पुनः सन्धातुम् इच्छति, सः अश्वतरी
गर्भम् यथा सृष्ट्युम् इव गृह्णाति ॥ १४८ ॥

सकृद्दुष्टम् = एकवारविरुद्धम्, सन्धातुम् = सन्धिं कर्तुम्, अश्वतरी = बेसरी,
लक्ष्मरी इति यावत्, यथा = इव ॥

एक बार भी दुष्टता किए हुए मित्र से जो फिर मेठ करना चाहता है वह सृष्ट्यु को
को ग्रहण करता है जैसे खच्चरी गर्भ धारण करके मर जाता है ॥ १४८ ॥

सिंहो ब्रूते—'ज्ञायतां तावत्किमस्माकमसौ कर्तुं समर्थः ।' दम-
नक आह—'देव !—

सिंह ने कहा—'पहले यह मालूम करो कि यह हमारा क्या कर सकता है ?' दमनक
ने कहा—'देव !

अङ्गाङ्गिभावमज्ञात्वा कथं सामर्थ्यनिर्णयः ।

पश्य टिट्ठिभमात्रेण समुद्रो व्याकुलीकृतः' ॥ १४९ ॥

अन्वयः—अङ्गाङ्गिभावम् अज्ञात्वा सामर्थ्यनिर्णयः कथम् (कर्तुं शक्यते)
पश्य, टिट्ठिभमात्रेण समुद्रः व्याकुलीकृतः । १४९ ॥

अङ्गाङ्गिभावम् = अङ्गाङ्गिनोः सम्बन्धम्, सामर्थ्यनिर्णयः = शक्तेः निश्चयः,
टिट्ठिभमात्रेण = केवलं साधारणेन टिट्ठिम (टिट्ठिहरी) पक्षिणैव ॥

परस्पर संबन्ध आदि (सहाय्य और सहायक) का ज्ञान किए बिना शक्ति का निर्णय कैसे हो सकता है ? देखो केवल एक टिटिहिरी ने ही समुद्र को व्याकुल कर दिया ॥१४९॥

सिंहः पृच्छति—‘कथमेतत् ।’ दमनकः कथयति—

सिंह ने पूछा—यह कैसे ? दमनक ने कहा—

कथा ९

दक्षिणसमुद्रतोरे टिट्टिभदंपती निवसतः । तत्र चासन्नप्रसवा टिट्टिभो भर्तारमाह—‘नाथ, प्रसवयोग्यस्थानं निभृतमनुसन्धीयताम् ।’ टिट्टिभोऽवदत्—‘भार्ये, नन्विदमेव स्थानं प्रसूतियोग्यम् ।’ सा ब्रूते—‘समुद्रवेलाया व्याप्यते स्थानमेतम् ।’ टिट्टिभोऽवदत्—‘किमहं निर्बलः समुद्रेण निग्रहीतव्यः ।’ टिट्टिभी विहस्याह—‘स्वामिन्, त्वया समुद्रेण च महदन्तरम् । अथवा—

टिट्टिभद्वम्पती = जायापती टिट्टिभौ, ‘द्वम्पती जम्पती जायापती’ इत्यमरः । आसन्नप्रसवा = सन्निकटप्रसवसमया, भर्तारम् = टिट्टिभम्, प्रसवयोग्यस्थानम् = प्रसूत्यर्थं स्थानम्, निभृतम् = एकान्तम्, सुरक्षितमित्यर्थः; अनुसन्धीयताम् = अन्विष्यताम्, त्ववेति शेषः । समुद्रवेलाया = समुद्रतटपथसा (डवार भाठा से), व्याप्यते=व्याप्तं भवति, प्लाव्यते इत्यर्थः । निग्रहीतव्यः=पीडितव्यः ॥

दक्षिण समुद्र के किनारे टिट्टिहिरी का एक जोड़ा रहता था । वहाँ टिट्टिहिरी ने बच्चा पैदा करने का समय निकट आने पर अपने पति से कहा—स्वामी, बच्चा पैदा करने योग्य एकान्त स्थान की खोज कीजिए । टिट्टिभ ने कहा—‘प्रिये, यही स्थान बच्चा पैदा करने योग्य है । उसने कहा—यह स्थान समुद्र की लहरोंसे भर जाता है । टिट्टिहिरी ने कहा—‘क्या मैं कमजोर हूँ जो समुद्र मुझे दब देगा । टिट्टिहिरी ने हँसकर कहा—स्वामी आप और समुद्र में महान अन्तर है ।

पराभवं परिच्छेत्तुं योग्यायोग्यं च वेत्ति यः ।

अस्तीह यस्य विज्ञानं कृच्छ्रेणापि न सीदति ॥ १५० ॥

अन्वयः—यः (नरः) पराभवं परिच्छेत्तुम्, च योग्यायोग्यम् वेत्ति, इह यस्य विज्ञानम् (अस्ति; स नरः) कृच्छ्रेण अपि न सीदति ॥ १५० ॥

पराभवम् = पराभवकारणम्, परिच्छेत्तुम् = दूरीकर्तुम्, योग्यायोग्यम् = ‘योग्यः अयोग्यो वा’ इति निर्णयम्, वेत्ति = जानाति, विज्ञानम् = विनिश्चयनम्, कृच्छ्रेण = महाकष्टेन, सीदति = दुःखितो भवति ॥

पराजय बचाने के लिए जो योग्य, अयोग्य का ज्ञान रखता है और बिसे अपने बड़ का ज्ञान होता है वह विपत्तियों से भी दुखो नहीं होता ॥ १५० ॥

अपि च—

अनुचितकार्यारम्भः स्वजनविरोधो बलीयसा स्पर्धा ।

प्रमदाजनविश्वासो मृत्योर्द्वाराणि चत्वारि' ॥ १५१ ॥

अन्वयः—अनुचितकार्यारम्भः स्वजनविरोधः बलीयसा स्पर्धा प्रमदाजनविश्वासः (इति एतानि) चत्वारि मृत्योः द्वाराणि (सन्ति) ॥ १५१ ॥

अनुचितकार्यारम्भः—अनुचितस्य = अयोग्यस्य, कार्यस्य = कर्मणः, आरम्भः = प्रारम्भः, स्वजनविरोधः = स्वबाण्यवादिना वैरम्, बलीयसा = अधिकबलवता, स्पर्धा = संघर्षः, प्रमदाजनविश्वासः = जीजनेषु विश्वासः ॥

और भी—अनुचित कार्य का आरम्भ, अपने लोगों से शत्रुता, बलवानों से स्पर्धा, और जी का विश्वास—ये चारों मृत्यु के द्वार हैं ॥ १५१ ॥

ततः कुच्छ्रेण स्वामिवचनात्मा तत्रैव प्रसूता । एतत्सर्वं श्रुत्वा समुद्रेणापि तच्छक्तिज्ञानार्थं तदण्डान्यवहृतानि । ततश्चिद्विभी शोकार्ता भर्तारमाह—‘नाथ, कष्टमापतितम् । तान्यण्डानि मे नष्टानि ।’ टिट्टिभोऽवदत्—‘प्रिये, मा भैवीः ।’ इत्युक्त्वा पक्षिणां मेलकं कृत्वा पक्षिस्वामिनो गरुडस्य समीपं गतः । तत्र गत्वा सकलवृत्तान्तं टिट्टिभेन भगवतो गरुडस्य पुरतो निवेदितम्—‘देव, समुद्रेणाहं स्वगृहावस्थितो विनापराधेनैव निगृहीतः ।’ ततस्तद्वचनमाकर्ण्य गरुत्मता प्रभुर्भगवा-
न्आरायणः सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुर्विज्ञप्तः । स समुद्रमण्डदानायादिदेश । ततो भगवदाज्ञां मौलौ निधाय समुद्रेण तान्यण्डानि टिट्टिभाय सम-
र्पितानि । अतोऽहं ब्रवीमि—‘अङ्गाङ्गिभावमज्ञात्वा’ इत्यादि । राजाह—
‘कथमसौ ज्ञातव्यो द्रोहबुद्धिरिति ।’ दमनको ब्रूते—‘यदासौ सदर्पः
शृङ्गाग्रप्रहरणाभिमुखश्चकितमिवागच्छति तदा ज्ञास्यति स्वामी ।’
एवमुक्त्वा संजीवकसमीपं गतः । तत्र गतश्च मन्दं मन्दमुपसर्पन् विस्मि-
तमिवात्मानमदर्शयत् । संजीवकेन सादरमुक्तम्—‘भद्र ! कुशलं ते ।’
दमनको ब्रूते—अनुजीविनां कुतः कुशलम् । यतः—

कुच्छ्रेण = अतिशयप्रबोधनादिना, प्रसूता = प्रसवं कृतवती । तच्छक्तिज्ञाना-

यंम = टिट्ठिमसामर्थ्यज्ञानाय, तदण्डानि = टिट्ठिमण्डानि. अपहृतानि = जलतरङ्ग
 प्लावनेन गृहीतानि । शोकार्ता = शोकपीडिता । कष्टमापतितम् = सहसा दुःखं
 समागतम् । पद्मिणां मेलकम् = पद्मिसंमेलनम्, गरुडस्थ = विष्णुवाहनस्य पद्मि-
 राजस्य । सकलवृत्तान्तम् = समस्तवृत्तम्, पुरतः = अग्रे । स्वगृहावस्थः = आत्मनो
 गृहे स्थितः, विनापराधेन = अपराधं विनश्यन्वयः, निगृहीतः = पीडितः । तद्वच-
 नम् = टिट्ठिमकथनम्, आकर्ण्य = श्रुत्वा, गरुडमता—गरुडौ = पक्षौ स्तः अस्य
 इति गरुडमान् तेन = गरुडेन, प्रभुः = स्वामी, नारायणः = विष्णुः, सृष्टिस्थितिप्रलय-
 हेतुः = सृष्टिः = सर्गश्च, स्थितिः = पालनञ्च, प्रलयः = नाशश्चेति सृष्टिस्थितिप्रलयाः,
 तेषां हेतुः = कारणम् = सृष्टिपालनप्रलयकारक इत्यर्थः; विज्ञप्तः = निवेदितः । अण्ड-
 दानाय = अण्डानि दातुम्, आदिदेश = आदिष्टवान्, मौढी = मस्तके, निधाय =
 गृहीत्वा, विष्णोराज्ञां शिरोनमनपूर्वकं स्वीकृत्येत्यर्थः, असौ = सञ्जीवकः, द्रोहशुद्धिः =
 विद्रोही, सर्वपः = सर्वेण सहितः, शृङ्गाप्रप्रहरणाभिमुखः = शृङ्गाग्रेण प्रहर्तुमुद्यतः,
 चकितः = समभ्यः । मन्दं मन्दम् = शनैः, शनैः उपसर्पन् = निकटं गच्छन्, विस्मि-
 तम् = भीतम्, आश्चर्यितम्, अवशंभूत = प्रदर्शितवान् । अनुजीविनाम् = सेवका-
 नाम्, कुतः = कस्मात् हेतोः, कुशलम् = शिवम् ॥

इसके पश्चात् स्वामी के कहे अनुसार बड़ी कठिनाई से उसने बड़ी बच्चा पैदा
 किया । यह सब सुनकर समुद्र ने भी उसकी शक्ति जानने की इच्छा से उसके अंठों
 को चुरा लिया अर्थात् लहरो से बहा दिया । तब टिट्ठिहरी ने शोक से व्याकुल होकर
 पति से कहा—‘नाथ, अब तो विपत्ति आ गई, मेरे अंडे नष्ट हो गए ।’ टिट्ठिहरे ने कहा—
 ‘प्रिये, मत डरो, ऐसा कहकर वह पक्षियों की इकट्ठा करके उनके राजा गरुड के पास
 पहुँचा । वहाँ उसने भगवान् गरुड के सामने सारा समाचार कह सुनाया—‘देव, समुद्र
 ने बिना अपराध ही अपने घर में रहने वाले मुझको दब दिया है । उसकी बात सुनकर
 गरुड ने सृष्टि, पालन, तथा विनाश करने वाले भगवान् नारायण से निवेदन किया ।
 उन्होंने समुद्र को अंडा देने का आदेश दिया । भगवान् की आज्ञा मानकर समुद्रने सभी
 अंडे टिट्ठिहरे को दे दिये । इसी लिए मैं कह रहा हूँ—‘परस्पर संबंध आदि जाने बिना’—
 इत्यादि । राजा ने कहा—‘यह कैसे जाना जाय कि यह मुझसे शुद्धता करता है ?’ दमनक ने
 कहा—‘जब वह अभिमान के साथ सींग की नोक से मारने के लिये तैयार-जैसा, उतावठा-
 सा होकर आप के सामने आया तो स्वामी समझ जायेंगे ।’ यह कह कर वह संजीवक
 के पास गया । वहाँ पहुँच कर धीरे धीरे चलते हुए उसने अपने को कुछ चकित रूप में
 प्रदर्शित किया । संजीवक ने आदर के साथ कहा कि—‘मद्र, कुशल तो है न ?’ दमनक ने
 कहा—‘सेवकों का कुशल कहाँ है ?’ क्योंकि—

संपत्तयः पराधीनाः सदा चित्तमर्निर्वृतम् ।

स्वजीवितेऽप्यविश्वासस्तेषां ये राजसेवकाः ॥ १५२ ॥

अन्वयः—ये (नराः) राजसेवकाः सन्ति, तेषाम् (नराणांश्च) सम्पत्तयः परा-
धीनाः, वित्तम् सदा अनिवृत्तम्, स्वजीविते अपि अविश्वासः (भवति) ॥ १५२ ॥

सम्पत्तयः = धनानि, पराधीनाः = राजाधीनाः, अनिवृत्तम् = सुखहीनम् ॥

राजसेवकों का धन सदा दूसरे के हाथ में होता है, चित्त चिन्ता में पड़ा रहता है
और उन्हें अपने जीवन का भी विश्वास नहीं होता है ॥ १५२ ॥

अन्यच्च—

कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितो विषयिणः कस्यापदोऽस्तं गताः

स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को वास्ति राज्ञां प्रियः ।

कः कालस्य भुजान्तरं न च गतः कोऽर्थी गतो गौरवं

को वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान् ॥ १५३ ॥

अन्वयः—कः अर्थान् प्राप्य न गर्वितः ? कस्य विषयिणः आपदः अस्तं गताः ?
भुवि स्त्रीभिः कस्य मनः न खण्डितम् ? वा राज्ञाम् प्रियः कः अस्ति ? च कः कालस्य
भुजान्तरम् न गतः ? कः अर्थी गौरवं गतः ? दुर्जनवागुरासु पतितः कः पुमान्
क्षेमेण यातः ? ॥ १५३ ॥

अर्थान् = धनानि, गर्वितः = द्रुपितः, विषयिणः = विषयासक्तस्य, आपदो =
विपदो नष्टाः, विपत्तयो न भवन्ति, खण्डितम् = वशीकृतम्, कालस्य = मृत्योः
भुजान्तरं गतः = आलङ्कितः, कालेन मृत इति यावत्, अर्थी = याचकः, गौरवम्
= महत्त्वम्, दुर्जनवागुरासु = दुर्जनजालेषु, क्षेमेण यातः = कुशली स्थितः, न
कोऽपि हृत्पर्ययः ॥

और भी ऐसा कौन व्यक्ति है जो धन को पाकर अभिमानों न बने, ऐसा कौन विषयी
है जिसकी आपत्तियों दूर हुई हों, इस संसार में ऐसा कौन है जिसका मन स्त्रियों से खण्डित
न हुआ हो, कौन ऐसा है जो राजा को प्रिय हो, कौन मृत्यु के हाथों नहीं पड़ा, किस
मांगने वाले ने बड़प्पन प्राप्त किया, और ऐसा कौन है, जो दुष्टों के जाल में फँसकर
सुख से रहा हो ॥ १५३ ॥

सखीवकेनोक्तम्—‘सखे, ब्रूहि किमेतत् ।’ दमनक आह—‘किं
ब्रवीमि मन्दभाग्यः । पश्य—

संजीवक ने कहा—‘मित्र, बताओ यह क्या है ?’ दमनक ने कहा—‘मैं अभाग्य क्या
बताऊँ ? देखो—

मज्जन्नपि पथोराशौ लब्ध्वा सर्पावलम्बनम् ।

न मुञ्चति न चादत्ते तथा मुग्धोऽस्मि सम्प्रति ॥ १५४ ॥

अन्वयः—(यथा कञ्चिद्वरः) पयोराशौ मज्जन् अपि सर्पावलम्बनम् लब्ध्वा न मुञ्चति च न आदत्ते, (अहम्) सम्प्रति तथा मुग्धः अस्मि ॥ १५४ ॥

मज्जन् = मृदन्, मग्ने, भवन् (हृत्ता हुआ), पयोराशौ = समुद्रे, सर्पावलम्बनं लब्ध्वा = सर्प गृहीत्वा, मुञ्चति = त्यजति, आदत्ते = धारयति, गृह्णाति-मुग्धः = मूढः ॥

जैसे समुद्र में हृत्ता हुआ मनुष्य सर्प का सहारा पाकर न तो उसे छोड़ ही पाता है और न पकड़ ही पाता है वैसे ही इस समय मैं भी किंकर्तव्य विमूढ बन गया हूँ ॥ १५४ ॥

यतः—

एकत्र राजविश्वासो नश्यत्यन्यत्र बान्धवः ।

किं करोमि क्व गच्छामि पतितो दुःखसागरे ॥ १५५ ॥

अन्वयः—एकत्र राजविश्वासः अन्यत्र बान्धवः नश्यति, दुःखसागरे पतितः किम् करोमि, क्व गच्छामि ॥ १५५ ॥

एकत्र=एकस्मिन् भागे (एक तरफ) राजविश्वासः=नृपविश्वासः, नश्यति=विनष्टः भवति, (अस्याग्रेऽपि अन्वयः), बान्धवः=बन्धुः, भवद्रूप इत्यर्थः ॥

वर्षोक्ति—एक ओर राजा का विश्वास नष्ट हो रहा है दूसरी ओर माई का विनाश आ पहुँचा है। क्या करूँ, कहाँ जाऊँ ? मैं तो दुःख के सागर में पड़ गया हूँ ॥ १५५ ॥

इत्युक्त्वा दीर्घं निःश्वस्योपविष्टः । सञ्जीवको ब्रूते—‘मित्र, तथापि सविस्तरं मनोगतमुच्यताम् ।’ दमनकः सुनिश्चितमाह—‘यद्यपि राजविश्वासो न कथनीयस्तथापि भवानस्मदीयप्रत्ययादागतः । मया परलोकार्थिनावश्यं तव हितमाख्येयम् । शृणु । अयं स्वामी तवोपरि विकृतबुद्धी रहस्युक्तवान्—‘सञ्जीवकमेव हत्वा स्वपरिवारं तर्पयामि ।’ एतच्छ्रुत्वा सञ्जीवकः परं विषादमगमत् । दमनकः पुनराह—‘अलं विषादेन । प्राप्तकालकायमनुष्ठीयताम् ।’ सञ्जीवकः क्षणं विमृश्याह स्वगतम्—‘मुष्टु खल्विदमुच्यते । किं वा दुर्जनचेष्टितं न वेत्येतद् व्यवहारान्निर्णेतुं न शक्यते । यतः—

सविस्तरम् = विस्तरेण सहितम्, मनोगतम् = हृदयस्थं भावम्, सुनिश्चितम् = नृशं गुप्तम्, अस्मदीयप्रत्ययात् = आवयोर्विश्वासात्, परलोकार्थिना = स्वर्गाभिलाषुकेन, हितम् = हितवचनम्, आख्येयम् = कथनीयम् । विकृतबुद्धिः = दुष्टबुद्धिः, रहसि = एकान्ते । स्वपरिवारम् = आत्मनो-बन्धुवर्गम्, तर्पयामि = तृप्तं करिष्यामि । परम् = अधिकम्, विषादम् = खेदम् । अलं विषादेन = विषादं

मा कुर्व । प्राप्तकालकार्यम् = समयानुकूलं कार्यम् । षणम् = षणमात्रम् , विस्तृत्य = विचार्य । सुष्ठु = समुचितम् । दुर्जनवेष्टितम् = दुष्टचेष्टा ॥

ऐसा कहकर लम्बी साँस खींचते हुए बैठ गया । संजीवक ने कहा—‘फिर भी विस्तार के साथ अपने मन की सारी बातें बताओ ।’ दमनक ने बड़ी नम्रता से कहा—यद्यपि राजा के भेद की बात नहीं कहनी चाहिये, फिर भी आप हमारे विश्वास पर आए हैं । परलोक की अभिलाषा रखने वाला मैं आपके कल्याण की बात अवश्य बताऊंगा । सुनो । हमारे स्वामी इस पिंगलककी नीयत आप के प्रति खराब हो गई है । उन्होंने एकान्त में कहा है कि—‘संजीवक को ही मार कर अपने कुटुम्बियों को संतुष्ट करूंगा ।’ वह सुनकर संजीवक बहुत दुखी हुआ । दमनक ने फिर कहा—‘आप दुःखी न हों । समय के अनुसार कार्य करे ।’ संजीवक ने कुछ देर तक विचार करके मन ही मन कहा—यह बहुत ठीक कह रहा है, अथवा यह दुष्टों की चाल है वा नहीं, यह तो व्यवहार से नहीं समझा जा सकता है । क्योंकि—

दुर्जनगम्या नार्यः प्रायेणापात्रभृद्भवति राजा ।

कृपणानुसारि च धनं देवो गिरिजलधिवर्षी च ॥ १५६ ॥

अन्वयः—प्रायेण नार्यः दुर्जनगम्याः, राजा अपात्रभृत्, धनम् कृपणानुसारि च देवः गिरिजलधिवर्षी भवति । (अस्य क्रियापदस्य पूर्वस्मिन् वाक्ये ‘भवति’ इति वचनविपरिणामेनान्वयः) ॥ १५६ ॥

दुर्जनगम्याः=दुष्टैर्भोग्याः, नार्यः=स्त्रियः, अपात्रभृत् = कुपात्रपाककः, कृपणानुसारि=कृपणजनगतम् , देवः=मेघः, गिरिजलधिवर्षी=पर्वतसमुद्रयोः वृष्टिकारकः ॥

स्त्रियों प्रायः दुर्जनों के पास ही पहुँचती हैं, राजा दुष्टों ही का पालन करने वाला होता है, धन कंजूसों के ही पास रहता है और बादल पहाड़ों पर तथा समुद्र में ही अधिक पानी बरसते हैं ॥ १५६ ॥

कश्चिदाश्रयसौन्दर्याद्धत्ते शोभामसज्जनः ।

प्रमदालोचनन्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनम् ॥ १५७ ॥

अन्वयः—कश्चित् असज्जनः आश्रयसौन्दर्यात् प्रमदालोचनन्यस्तम् मलीमसम् अञ्जनम् इव शोभाम् धत्ते ॥ १५७ ॥

आश्रयसौन्दर्यात्—आश्रयस्य = नृपादेः पक्षे नेत्रयोश्च, सौन्दर्यात् = सरल-स्वभावत्वात्, पक्षे लावण्यात्, धत्ते=धारयति, शोभाम् = कान्तिम्, प्रमदालोचना-न्यस्तम्=युवतिनेत्रापिप्तम्, मलीमसम्=अतिशयेन मलिनम् अञ्जनम् = कञ्जलम् ॥

जैसे स्त्रियों की आँख में लगा हुआ काला भी अञ्जन आँख के सहारे ही शोभा पाता है उसी प्रकार कभी कभी दुष्ट भी अच्छा सहारा पाकर सुशोभित हो उठता है ॥ १५७ ॥

तत्र विचिन्त्योक्तम् । कष्टं किमिदमापतितम् । यतः—

इस प्रकार देर तक सोच कर उसने कहा—एतनी बड़ी विपत्ति कैसे आ पड़ी ।
क्योंकि—

आराध्यमानो नृपतिः प्रयत्ना-

न्न तोषमायाति किमत्र चित्रम् ।

अयं त्वपूर्वप्रतिमाविशेषो

यः सेव्यमानो रिपुतामुपैति ॥ १५८ ॥

अन्वयः—प्रयत्नात् आराध्यमानः नृपतिः तोषम् न आयाति अत्र चित्रं किम् (अस्ति) ? अयम् तु अपूर्वः प्रतिमाविशेषः (अस्ति), यः सेव्यमानः अपि रिपुतामुपैति ॥ १५८ ॥

आराध्यमानः=सेव्यमानः, प्रयत्नात् = प्रयत्ननेन, तोषमायाति=प्रसङ्गो भवति, अपूर्वप्रतिमाविशेषः=प्रागदृष्टमूर्तिविशेषः, रिपुताम्=शत्रुताम्, अयमाशयः—सेव्यमाना अन्या देवादिप्रतिमा प्रसन्ना भवति, किन्तु सेवनेऽपि शत्रुतया राजरूपेण प्रतिमाऽदृष्टपूर्वेति भावः ॥

अत्यंत परिश्रम के साथ आराधना करने पर भी यदि राजा संतुष्ट नहीं होता तो इसमें आश्चर्य ही क्या है । वह उपम में एक विचित्र विशेषता है कि सेवा करने पर भी वह शत्रुता मानता है ॥ १५८ ॥

तदयमशक्यार्थः प्रमेयः । यतः—

तत् = तस्मात्कारणात्, सेवनेऽपि शत्रुतागमहेतोः, अशक्यार्थः = कर्तुमशक्यः, प्रमेयः = विषयः ॥

अब इस बात का अनुमान लगाना भी शक्ति से बाहर है । क्योंकि—

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति

ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।

अकारणद्वेषि मनस्तु यस्य वै

कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥ १५९ ॥

अन्वयः—हि यः निमित्तम् उद्दिश्य प्रकुप्यति, सः तस्य अपगमे द्रुतम् प्रसीदति, तु यस्य मनः अकारणद्वेषि (भवति), जनः तम् कथम् परितोषयिष्यति ? ॥ १५९ ॥

निमित्तम्=कारणविशेषम्, उद्दिश्य=अभिलष्य, प्रकुप्यति=क्रुध्यति, ध्रुवम्=अवश्यम्, तस्य=निमित्तस्य, अपगमे=नाशे, प्रसीदति=प्रसन्नो भवति, अकारणद्वेषि=कारणं विना द्वेषयुक्तम्, परितोषयिष्यति=सन्तुष्टं करिष्यति. न सन्तुष्टं करिष्यति इत्यर्थः ॥

जो व्यक्ति किसी कारण से नाराज होता है, वह उस कारण के दूर हो जाने पर प्रसन्न हो जाता है; किन्तु जिसका मन अकारण ही शत्रु बन जाता है, उसे मर्दा कोई कैसे समुष्ट कर सकता है ॥ १५९ ॥

किं मयापकृतं राज्ञः । अथवा निर्निमित्तापकारिणश्च भवन्ति राजानः ।' दमनको व्रते—'एवमेतत् । शृणु—

अपकृतम् = अपकारः कृतः, निर्निमित्तापकारिणः = निष्कारणमपकारकाः ॥

मैंने राजा का क्या बिगाड़ा ? अथवा राजा लोभ अकारण ही बुराई करने वाले होते हैं ।' दमनक ने कहा—'ऐसा ही है । सुनो—

विज्ञैः स्निग्धैरुपकृतमपि द्वेष्यतामेति कैश्चित्

साक्षादन्यैरपकृतमपि प्रीतिमेवोपयाति ।

चित्रं चित्रं किमथ चरितं नैकभावाश्रयाणं

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ १६० ॥

अन्वयः—कश्चित् विज्ञैः स्निग्धैः उपकृतम् अपि (अगणयित्वा द्वेष्यताम् याति अन्यैः साक्षात् अपकृतम् अपि (विस्मृत्य) प्रीतिम् एव उपयाति, अथ नैकभावाश्रयाणाम् चरितम् चित्रं चित्रम् (अस्ति), परमगहनः सेवाधर्मः योगिनामप्यगम्यः (भवति) ॥ १६० ॥

विज्ञैः = चतुरैः, स्निग्धैः = स्नेहयुक्तैः, उपकृतम् = उपकारम्, द्वेष्यतामेति = द्विष्यति, द्वेषं करोति । साक्षात् = प्रत्यक्षम्, अपकृतम् = अपकारम्, चित्रं चित्रम् = अतिशयेन विविधम्, सगुणम् द्विवचनम्, अथ = अथवा नैकभावाश्रयाणाम्—अत्र 'नैकधे'त्यादिषु 'न' शब्देन समासः, न तु नञ्, अन्यथाऽनेकभावाश्रयाणामित्येवमुच्येत = विविधभाववताम्, सेवाधर्मः = सेवकम्, परमगहनः = अतिकठिनः, योगिनाम् = अतीन्द्रियपदार्थानपि प्रत्यक्षं कुर्वताम्, अगम्यः = ज्ञातुमशक्यः ॥

राजा बुद्धिमान तथा प्रेमी सेवक द्वारा उपकृत होने पर भी उससे शत्रुता करने लगता है और अन्य दूसरों द्वारा प्रत्यक्ष अपकार करने पर भी उससे प्रेम करता है, चञ्चल चित्तवालों के कार्य इसी प्रकार निश्चित होते हैं । इसी लिए सेवाधर्म बहुत ही कठिन होता है, जिसका पार पाना योगियों के लिए भी कठिन है ॥ १६० ॥

अन्यच्च—

कृतशतमसत्सु नष्टं सुभाषितशतं च नष्टमबुद्धेषु ।

वचनशतमवचनकरे बुद्धिशतमचेतने नष्टम् ॥ १६१ ॥

अन्वयः—असत्सु कृतशतम् नष्टम् (भवति), अदुष्टेषु सुभाषितशतम् नष्टम् (भवति), अवचनकरे वचनशतम् च अचेतने बुद्धिशतम् नष्टम् भवति ॥ १६१ ॥

कृतशतम् = कृताः शतसङ्ख्यकोपकाराः, असत्सु = असज्जनेषु, सुभाषित-
शतम् = शतसङ्ख्यकानि सुभाषितानि, अदुष्टेषु = मूर्खेषु, वचनशतम् = शतानि
कथनानि, अवचनकरे = आज्ञाया अपालके, बुद्धिशतम् = शतं बुद्धयः, अचेतने =
चेतनाहीने, नष्टम् = निष्फलम् । 'शतसहस्रशब्दावसङ्ख्येवाचकौ इति नियमेनात्र
सर्वत्र 'शत'शब्दस्यासङ्ख्येवाचके प्रयोगो बोध्यः ॥

और भी—दुष्ट के प्रति किए गए सैकड़ों उपकार व्यर्थ हैं, मूर्खों के प्रति कहे गए
सैकड़ों उपदेश व्यर्थ हैं, बात न मानने वालों के प्रति कही गई सैकड़ों बातें फिजूल हैं
और अज्ञानों के प्रति सैकड़ों बुद्धि व्यर्थ ॥ १६१ ॥

किञ्च—

चन्दनतरुषु भुजङ्गा जलेषु कमलानि तत्र च ग्राहाः ।

गुणघातिनश्च भोगे खला न च सुखान्यविघ्नानि ॥ १६२ ॥

अन्वयः—चन्दनतरुषु भुजङ्गाः, जलेषु कमलानि, च तत्र ग्राहाः, च भोगे गुण-
घातिनः खलाः (निवसन्ति, अत एव) सुखानि विघ्नानि न (सन्ति) ॥ १६२ ॥

भुजङ्गाः = सर्पाः ग्राहाः = मकरादयो दुष्टप्रकृजन्तवः, भोगे = विषयादिभोगे,
गुणघातिनः = गुणनाशकाः, गुणदूषका इत्यर्थः, खलाः = दुष्टाः सन्ति, सुखानि =
शर्माणि, 'शर्म'शतसुखानि च' इत्यमरः । विघ्नानि = निर्विघ्नानि । न सन्तीति
सम्बन्धः ॥

और भी—चंदन में सोंप लिपटा रहता है, जल में कमल के साथ घड़ियाल भी
होता है, भोगों में गुण को नाश करने वाले दुष्ट भी हैं । अतः सुख कमो विघ्नों से
रहित होता ही नहीं है ॥ १६२ ॥

मूलं भुजङ्गैः कुसुमानि भृङ्गैः

शाखाः प्लवङ्गैः शिखराणि भल्लैः ।

नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य

यन्नाश्रितं दुष्टतरैश्च हिंस्रैः ॥ १६३ ॥

अन्वयः—चन्दनपादपस्य मूलम् भुजङ्गैः कुसुमानि भृङ्गैः शाखाः प्लवङ्गैः
शिखराणि भल्लैः (आश्रितानि), चन्दनपादपस्य तत् न अस्ति एव, यत्
दुष्टतरैः च हिंस्रैः न आश्रितम् (अस्ति) ॥ १६३ ॥

मूलम् = अधोभागांशः, भुजङ्गैः = सर्पैः, कुसुमानि = पुष्पाणि, मृद्गैः = भ्रमरैः, शाखाः = कृताः डाली, प्लवङ्गैः = वानरैः, शिखराणि = अग्रभागाः, मलैः = मशुकैः, दुष्टतरैः = अतिशयेन दुष्टैः, हिंस्रैः = हिंसकैः । सर्वत्र सज्जनानां निकटे दुष्टा वसन्तीति, तत्र सज्जनस्थितिरसम्भवेति भावः ॥

चंदन वृक्ष का ऐसा कोई भी अङ्ग नहीं जिसमें दुष्टों का निवास न हो । उसकी जड़ में सोंप, फूलों में और, डालियों पर बदर तथा चोटियों पर आलू निवास करते हैं ॥ १६३ ॥

अयं तावत्स्वामी वाचि मधुरो विषहृदयो ज्ञातः । यतः—

स्वामी = पिङ्गलकः, वाचि मधुरः = मधुरभाषी, विषहृदयः = विषवद्दुष्टहृदयः ॥

यह स्वामी बात में मधुर किन्तु हृदय में विष भरा हुआ प्रतीत होता है । क्योंकि—

दूरादुच्छ्रितपाणिराद्रनयनः प्रोत्सारितार्धासनो

गाढालिङ्गनतत्परः प्रियकथाप्रश्नेषु दत्तादरः ।

अन्तर्भूतविषो बहिर्मधुमयश्चातीव मायापटुः

को नामायमपूर्वनाटकविधिर्यः शिक्षितो दुर्जनैः ॥ १६४ ॥

अन्वयः—(आगच्छन्तं दृष्ट्वा) दूरात् उच्छ्रितपाणिः आद्रनयनः प्रोत्सारितार्धासनः गाढालिङ्गनतत्परः प्रियकथाप्रश्नेषु दत्तादरः, अन्तर्भूतविषः बहिः मधुमयः च अतीव मायापटुः अयम् कः अपूर्वनाटकविधिः दुर्जनैः शिक्षितः नाम ? ॥ १६४ ॥

दूरात् = दूरत आगच्छन्तं विद्योक्त, उच्छ्रितपाणिः, = (आह्वानाय) उद्यतः करः प्रोत्सारितार्धासनः = (तद्गुपवेशनाय) त्यक्तार्धासनभागः, गाढालिङ्गनतत्परः = निर्भराऽऽश्लेषाबोधितः, प्रियकथाप्रश्नेषु प्रियवर्त्तावसरेषु, दत्तादरः = आदरेण कथायाः श्रोता, अन्तर्भूतविषः = हृदि विषयुक्तः, बहिः = बाह्यप्रदेशे, मधुमयः = मधुरतापूर्णः, मायापटुः = मायावी, अपूर्वनाटकविधिः = अदृष्टपूर्वनाटकविधयः ॥

आगत व्यक्ति का दूर ही से हाथ फैला कर स्वागत करना, आँखों में प्रेमाश्रु भर लेना, अपना आधा आसन बैठने के लिए खाली कर देना, प्रगाढ़ आलिङ्गन के लिए तत्पर हो जाना, आदर के साथ मधुर बातचीत तथा कुशल प्रश्न करना, भीतर से विषमय किन्तु बाहर से मधुरता दिखाना आदि कष्ट से भरा हुआ नाटक का कितना विचित्र रूप है जो दुर्जनों द्वारा बराबर खेला जाता है ॥ १६४ ॥

तथाहि—

पोतो दुस्तरवारिराशितरणे दीपोऽन्धकारागमे

निर्वाते व्यजनं मदान्धकरिणां दर्पोपशान्त्यै मृणिः ।

इत्थं तद्भुवि नास्ति यस्य विधिना नोपायचिन्ता कृता

मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातापि भग्नोद्यमः ॥ १६५॥

अन्वयः—दुस्तरवारिराशितरणे पोतः, अन्धकारागमे दीपः, निर्वाते व्यजनम्, मदान्धकरिणाम् दर्पोपशान्त्यै सृणिः (ब्रह्मणा रचिताः), इत्थम् भुवि तत् न अस्ति, यस्य उपायचिन्ता विधिना न कृता, (किन्तु) धाता अपि दुर्जनचित्तहरणे भग्नोद्यमः जातः (इति) मन्ये ॥ १६५ ॥

दुस्तरवारिराशितरणे = दुस्तरसमुद्रपारगमने, पोतः = जलवाहनम् (जहाज), अन्धकारागमे = अन्धकारे आगते, दीपः = दीपकः, निर्वाते = वायोरभावे, व्यजनम् = तालवृन्तादिकम् (पङ्खा), मदान्धकरिणाम् = मदान्धगजानाम्, दर्पोपशान्त्यै = दर्पनाशाय, सृणिः = अङ्गुली। विधिना = ब्रह्मणा, उपायचिन्ता = प्रतीकारचिन्ता, मन्ये = अहं जानामि, दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे—दुर्जनानाम्=दुष्टानाम्, चित्तस्य = मनसः, वृत्तिः = व्यापारः = दुष्टतेत्यर्थः, तस्याः हरणे विनाशने, भग्नोद्यमः = नष्टोद्योगः ॥

जैसा कि—इस पृथ्वी पर ऐसी कोई भी वस्तु नहीं जिसका उपाय विधाता ने किया हो। उन्होंने गहरे समुद्र को पार करने के लिए जहाज, अधिकार आने पर दीपक, हवा न चलने पर पंखा, मद से मतपाले हाथियों को बश में रखने के लिए अंकुश आदि का तो निर्माण कर दिया, किन्तु मैं ऐसा समझता हूँ कि दुष्टों का हृदय-परिवर्तन करने में उनका भी साहस टूट चुका है ॥ १६५ ॥

संजीवकः पुनर्निःश्वस्य—‘कष्टं भोः, कथमहं सस्यभक्षकः सिद्देन निपातयितव्यः। यतः—

निःश्वस्य = दीर्घश्वासं गृहीत्वा, सस्यभक्षकः = तृणखादकः, निपातयितव्यः = हन्तव्यः ॥

संजीवक ने फिर साँस ले कर कहा—‘मैं तृणभोजी हो कर भी क्या सिद्धि द्वारा मार ही डाला जाऊँगा ?’

तयोरेव समं वित्तं ययोरेव समं बलम् ।

तयोर्विवादो मन्तव्यो नोत्तमाधमयोः क्वचित् ॥ १६६ ॥

अन्वयः—ययोः एव समम् वित्तम् (भवति), ययोः एव समम् बलम् (भवति), तयोः (एव) विवादः मन्तव्यः (भवति), उत्तमाधमयोः (विवादः) क्वचित् न (मन्तव्यः भवति) ॥ १६६ ॥

समम् = तुल्यम्, वित्तम् = धनम्, विवादः = विरोधः, मन्तव्यः = माननीयः, क्वचित् इति यावत्, उत्तमाधमयोः = श्रेष्ठनीचयोः, क्वचित् = कुत्रचित् ॥

जिनके धन में समानता है अथवा जिनके बरु भी समान हैं, उन्हीं दोनों में मित्रता या शत्रुता होती है । बड़े और छोटे के बीच न तो मित्रता ही होती है न शत्रुता ही ॥ १६६ ॥

(पुनर्विचिन्त्य) केनायं राजा ममोपरि विकारितः न जाने । भेद-मुपगताद्राज्ञः सदा भेतव्यम् । यतः—

विकारितः = विकारयुक्तः कृतः, भेदमुपगतात् = दुर्मन्त्रणया भिन्नात् (फोड़े गये) ॥

फिर विचार करके—नहीं मालूम किसने इस राजा को मेरे विरुद्ध कर दिया ? फूटे हुए राजा से सर्वदा डरना चाहिए । क्योंकि—

मन्त्रिणा पृथिवीपालचित्तं विघटितं क्वचित् ।

वलयं स्फटिकस्येव को हि संघातुमीश्वरः ॥ १६७ ॥

अन्वयः—मन्त्रिणा क्वचित् विघटितम् पृथिवीपालचित्तम् स्फटिकस्य वलयम् इव कः संघातुम् ईश्वरः (अस्ति) ॥ १६७ ॥

मन्त्रिणा = यद्वा गुप्तमन्त्रणाकारकेन जनेन, पृथिवीपालचित्तम् = नृपतिमान-समम्, विघटितम् = भिन्नं कृतम्, पक्षे स्फुटितम्, वलयम् = कङ्कणम्, स्फटिकस्य = स्फटिकमणिः संघातुम् = योजयितुम्, ईश्वरः = समर्थः । केनापि स्फुटितं स्फटिकमणिकङ्कणमिव मन्त्रणाकर्त्रा भिन्नं भूपतित्तं पुनर्योजयितुं कोऽपि समर्थो नास्तीत्याशयः ॥

जैसे स्फटिक मणि से बने हुए कंकण के टूट जाने पर उसे जोड़ नहीं जा सकता, वही प्रकार मंत्री द्वारा तोड़े गये राजा के चित्त को फिर मिलाया नहीं जा सकता ॥ १६७ ॥

अन्यथा—

वज्रं च राजतेजश्च द्वयमेवातिभीषणम् ।

एकमेकत्र पतति पतत्यन्यत्समन्ततः ॥ १६८ ॥

अन्वयः—वज्रम् च राजतेजः च (एतत्) द्वयम् एव अतिभीषणम् (अस्ति, किन्तु) एकम् एकत्र पतति, अन्यत् समन्ततः पतति ॥ १६८ ॥

वज्रम् = कुक्षिशस्त्र, 'हादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुक्षिशस्त्रिदुरं पविः' इत्यमरः, राजतेजः = नृपतितेजः, द्वयम् = वयम्, अतिभीषणम् = अतिघातेन भयङ्करम्, एकम् = वज्रम्, एकत्र = एकस्मिन् स्थाने, अन्यत् = राजतेजः, समन्ततः = समन्तात्, सर्वत्र इत्यर्थः ॥

और भी—वज्र और राजा का तेज दोनों ही बड़े भयंकर होते हैं, किन्तु इनमें से एक अर्थात् वज्र तो एक ही जगह गिरता है किन्तु दूसरा तो सब जगह गिरता है ॥ १६८ ॥

ततः संप्राप्ते मृत्युरेव वरम् । इदानीं तदाज्ञानुवर्तनमयुक्तम् ।
यतः—

ततः = तस्मात्कारणात्, तदाज्ञानुवर्तनम् = पित्रलकादेशानुरूपपरिणाम, अनु-
चितम् = अयोग्यम् ॥

इसलिए युद्ध में मरना ही श्रेष्ठ है । इस समय उसकी आज्ञा पाकन करना उचित नहीं है । क्योंकि—

मृतः प्राप्नोति वा स्वर्गं शत्रुं हत्वा सुखानि वा ।

उभावपि हि शूराणां गुणावेतौ सुदुर्लभौ ॥ १६६ ॥

अन्वयः—वा मृतः स्वर्गम् प्राप्नोति, वा शत्रुम् हत्वा सुखानि प्राप्नोति, हि
शूराणाम् एतौ उभौ अपि गुणौ सुदुर्लभौ (स्तः) ॥ १६९ ॥

मृतः = युद्धे हतः । उभौ अपि = द्वावपि, शूराणाम् = वीराणाम्, सुदुर्लभौ =
अतिशयेन दुष्प्राप्तौ ॥

वीर या तो युद्ध में मर कर स्वर्ग पाता है अथवा शत्रु को मार कर सुख पाता है ।
वीरो के ये दोनों गुण अत्यंत दुर्लभ होते हैं ॥ १६९ ॥

युद्धकालश्चायम् ।

अब तो युद्ध का समय है—

यत्रायुद्धे ध्रुवं मृत्युर्युद्धे जीवितसंशयः ।

तमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १७० ॥

अन्वयः—यत्र अयुद्धे ध्रुवम् मृत्युः (भवति), युद्धे जीवितसंशयः (भवति)
मनीषिणः युद्धस्य तम् एव कालम् प्रवदन्ति ॥ १७० ॥

अयुद्धे = युद्धाभावे, ध्रुवम्—निश्चितम्, जीवितसंशयः = जीवने सन्देह, यत्नं
हृत्वा पराजित्य वा जीविताशा भवेत्, मनीषिणः = विद्वान् ॥

जब लड़ाई न करने में मृत्यु निश्चित हो तथा युद्ध में जीवन के प्रति सन्देह हो,
तब बुद्धिमान लोग उसे ही युद्ध काल कहते हैं ॥ १७० ॥

यतः—

अयुद्धे हि यदा पश्येन्न किञ्चिद्धितमात्मनः ।

युध्यमानस्तदा प्राज्ञो म्रियते रिपुणा सह ॥ १७१ ॥

अन्वयः—यदा प्राज्ञः अयुद्धे आत्मनः किञ्चित् हितम् न पश्येत्, तदा रिपुणा
सह युद्धमानः म्रियते ॥ १७१ ॥

अयुद्धे = युद्धकरणे, हितम् = कल्याणम्, युध्यमानः = युद्धं कुर्वन्, प्राज्ञः =
बुद्धिमान्, रिपुणा = शत्रुणा ॥

क्योंकि—बुद्धिमान जब न कड़ने में कोई भी अड़वाई नहीं देखता तो वह शत्रु के साथ कड़ते हुए मर जाता है ॥ १७१ ॥

जये च लभते लक्ष्मीं मृते चापि सुराङ्गनाम् ।

क्षणविध्वंसिनः कायाः का चिन्ता मरणे रणे ॥ १७२ ॥

अन्वयः—(यदा योद्धा युद्धे) जये लक्ष्मीम्, मृतेन अपि सुराङ्गनाम् लभते, (यदा च) कायाः क्षणविध्वंसिनः (एव सन्ति, तदा) रणे मरणे का चिन्ता (अस्ति)? ॥ १७२ ॥

जये = विजये, लभते = प्राप्नोति, सुराङ्गनाम् = देवाङ्गनाम्, अप्सरस लभत इत्यर्थः, क्षणविध्वंसिनः = क्षणभङ्गुराः, कायाः = देहाः ॥

जीतने पर लक्ष्मी प्राप्त करता है और मरने पर स्वर्ग में अप्सराएँ मिलती हैं। शरीर तो क्षण भर में ही नष्ट हो जाने वाला है फिर युद्ध में मरने की चिन्ता ही क्या? ॥ १७२ ॥

एतच्चिन्तयित्वा संजीवक आह—‘भो मित्र, कथमसौ मां जिघांसु ज्ञातव्यः। दमनको ब्रूते—‘यदासौ पिङ्गलकः समुन्नतलाङ्गूल उन्नतचरणो विवृतास्यत्वां पश्यति, तदा त्वमपि स्वावक्रमं दशयिष्यसि। यतः—

जिघांसुः=हन्तुमिच्छुः, ज्ञातव्यः=बोद्धव्यः। समुन्नतलाङ्गूलः = उपरि कृतपुच्छः उन्नतचरणः = उत्थापितपादः, विवृतास्यः = व्याप्ताननः (मुख बाधा हुआ), स्वावक्रमम् = स्वसामर्थ्यम् ॥

यह सोच कर संजीवक ने कहा—‘मित्र यह कैसे मालूम होगा कि वह मुझे मार डालना चाहता है?’ दमनक ने कहा—जब पिंगलक पूछ ऊँचा करके पैरों को उठा कर अपना मुँह खोले हुए तुम्हें देखे तो तुम्हें भी अपना बड़ दिखाना चाहिए। क्योंकि—

बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदम् ।

निःशङ्कं दीयते लोकैः पश्य भस्मचये पदम् ॥ १७३ ॥

अन्वयः—निस्तेजाः बलवान् अपि कस्य नाभिभवास्पदम् न (भवति)? पश्य, लोकैः भस्मचये निःशङ्कम् पदम् दीयते ॥ १७३ ॥

बलवान् = शूरः, निस्तेजाः = तेजोहीनः, नाभिभवास्पदम् = अनादरस्थानम्; लोकैः = जनैः, ‘लोकस्तु भुवने जने’ इत्यमरः, भस्मचये = चारराशौ ।

बलवान् होते हुए भी तेजहीन व्यक्ति अनादर के पात्र बन जाते हैं। देखो, राख के ढेर में लोग निडर होकर पैर रखते हैं ॥ १७३ ॥

किंतु सर्वमेतत्सुगुप्तमनुष्ठातव्यम् । नो चेन्न त्वं नाहम् ।' इत्युक्त्वा दमनकः करटकसमीपं गतः करटकेनोक्तम्—'किं निष्पन्नम् ?' दमनके नोक्तम्—'निष्पन्नोऽसावन्योन्यभेदः ।

सुगुप्तम् = अतिगुप्तभावेन, अनुष्ठातव्यम् = कर्तव्यम्, नो चेत् = अन्यथा, सुगुप्तमनुष्ठाने सति, न त्वं नाहम् = स्वमहत् महिष्यावः । निष्पन्नम् = सिद्धम् । असौ = अयम्, अन्योन्यभेदः = परस्परविरोधः ।

किंतु यह सभी छिपकर करना चाहिए । नहीं तो न तुम वचोगे और न मैं ही । ऐसा कह कर दमनक करटक के समीप गया । करटक ने कहा—'क्या किया ?' दमनक ने कहा—'दोनों के बीच परस्पर भेद उत्पन्न कर दिया ।'

करटको ब्रूते—'कोऽत्र संदेहः । यतः—

करटकने कहा—'इसमें क्या संदेह ! क्योंकि—

बन्धुः को नाम दुष्टानां कुप्यते को न याचितः ।

को न हृष्यति वित्तेन कुकृत्ये को न पण्डितः ॥ १७४ ॥

अन्वयः—दुष्टानाम् कः बन्धुः (अस्ति) ? याचितः (सन्) कः न कुप्यते ? वित्तेन कः न हृष्यति, कुकृत्ये कः न पण्डितः (भवति) ? ॥ १७४ ॥

बन्धुः = बान्धवः, कुप्यते = क्रुप्यति, याचितः = अभ्यर्थितः, अनादिदानार्थं प्रार्थितः, हृष्यति = दण्डं करोति, कुकृत्ये = कुस्मितकर्मणि ॥

दुष्ट का भाई कौन होता है ? माँगने पर क्रुद्ध कौन नहीं होता ? धन से कौन अभिमान नहीं करता और कुकर्म में कौन पण्डित नहीं होता ? ॥ १७४ ॥

अन्यत्र—

दुर्वृत्तः क्रियते धूर्तैः श्रीमानात्मविवृद्धये ।

किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाशवत् ॥ १७५ ॥

अन्वयः—धूर्तैः आत्मविवृद्धये श्रीमान् दुर्वृत्तः क्रियते, खलसंसर्गः आश्रयाशवत् किम् न कुरुते नाम ? ॥ १७५ ॥

दुर्वृत्तः = दुराचारी, धूर्तैः = दलपरैर्दुष्टैः, श्रीमान् = धनवान्, लुपादिः, खलसंसर्गः = दुर्जनसङ्गतिः, आश्रयाशवत्—आश्रयम् ॥ स्वावलम्बनं काष्ठादिकम्, अश्रयाति = खादति, अस्मीकरोति इति आश्रयाशः—अग्निः, तेन तुल्यमिति आश्रयाशवत् 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः ॥

और भी—धूर्त अपनी भलाई के लिए बड़ों को भी दुराचारी बना देते हैं । दुष्टों का सङ्ग अग्नि के समान क्या नहीं कर सकता ॥ १७५ ॥

ततो दमनकः पिङ्गलकसमीपं गत्वा 'देव, समागतोऽसौ पापाशयः । ततः सज्जीभूय स्थीयताम्' इत्युक्त्वा पूर्वोक्ताकारं कारयाभ्यसः । सज्जीवकोऽप्यागत्य तथाविधं विकृताकारं सिंहं दृष्ट्वा स्वानुरूपं विक्रमं चकार । ततस्तयोर्युद्धे सज्जीवकः सिंहेन न्यापादितः ।

असौ = सज्जीवकः, पापाशयः = दुराशयः । ततः = तस्मात्, सज्जीभूय = तन्मा-
रणाय सज्जो भूत्वा, पूर्वोक्ताकारम् = उपरि कृतकाङ्कुलपादव्यानमुखम्, विकृता-
कारम् = दूषिताकृतिम्, योद्धुं दूषितेनासनन स्थितम्, स्वानुरूपम् = स्वानुकूलम्,
विक्रमम् = पराक्रमम् । न्यापादितः = हतः ॥

तब दमनक ने पिङ्गलक के पास जाकर कहा—'देव, वह पापी आया है । अतः आप तैयार हो जायें । ऐसा कहकर उसने सिंह का वही रूप करा दिया, जैसा उसने संजीवक को बताया था । संजीवकने भी आकर उस प्रकार के बिगड़े रूप वाले सिंह को देख कर अपनी शक्ति के अनुसार बल दिखाया । इसके बाद उन दोनों की लड़ाई में संजीवक सिंह द्वारा मार डाला गया ।

अथ संजीवकं सेवकं पिङ्गलको न्यापाद्य विश्रान्तः सशोक इव तिष्ठति । ब्रूते च—'किं मया दारुणं कर्म कृतम् । यतः—

न्यापाद्य = हत्वा, विश्रान्तः = विशेषेण श्रान्तः, सशोकः = शोकयुक्तः । दारुणम् = क्रूरम् ॥

इसके बाद पिङ्गलक अपने सेवक संजीवक को मार कर थके एवं दुखी भाव से बैठ गया और उसने कहा—'मैंने यह कितना भयंकर कार्य कर डाला । क्योंकि—

परैः संभुज्यते राज्यं स्वयं पापस्य भाजनम् ।

धर्मातिक्रमतो राजा सिंहो हस्तिवधादिषु ॥ १७६ ॥

अन्वयः—राज्यम् परैः संभुज्यते, धर्मातिक्रमतः राजा हस्तिवधात् सिंह इव स्वयम् पापस्य भाजनम् (भवति) ॥ १७६ ॥

परैः = अन्यैर्जनेः, संभुज्यते = भोगः क्रियते, भाजनम् = पात्रम्, धर्मातिक्रमतः = धर्मोच्छङ्खनात्, तथा सिंहेन हतस्य हस्तिनो मांसमन्ये शृगालादयो भुञ्जते सिंह-
स्तु हस्तिवधजन्यपापभाङ्गमात्रं भवति, तथैव राज्यभोगकर्तार अमात्यादयः सन्ति
अधर्मेण राज्यपात्रेण तु राजैश्च पापभागभवति, नान्य इत्यर्थः ॥

राजा धर्म का उल्लंघन करने के कारण स्वयं वैसे पाप का भागी बनता है जैसे सिंह शरीर को मार कर, किन्तु राज्य का सुख भोग तो दूसरे ही करते हैं ॥ १७६ ॥

अपरं च—

भूम्येकदेशस्य गुणान्वितस्य

भृत्यस्य वा बुद्धिमत्तः प्रणाशः ।

भृत्यप्रणाशो मरणं नृपाणां

नष्टापि भूमिः सुलभा न भृत्याः ॥ १७७ ॥

अन्वयः—गुणान्वितस्य भूम्येकदेशस्य वा बुद्धिमत्तः सेवकस्य प्रणाशो भृत्यप्रणाशः नृपाणाम् मरणम् (अस्ति, यतः) नष्टा अपि भूमिः सुलभा (भवति), (नष्टाः) भृत्याः सुलभाः (न भवन्ति) ॥ १७७ ॥

गुणान्वितस्य = उर्वरस्य, भूम्येकदेशस्य = पृथ्येकभागस्य, बुद्धिमत्तः = बुद्धिमान्, प्रणाशो = विनाशो, समुत्पन्ने इति शेषः, भृत्यप्रणाशः = सेवकमरणम् ॥

और भी—राज्य की उपजाऊ भूमि के किसी एक भाग तथा बुद्धिमान् सेवक के विनाश में बुद्धिमान् सेवक का विनाश राजा की मृत्यु के समान है । क्योंकि नष्ट हुई भूमि तो पुनः सुलभ हो सकती है लेकिन मरा हुआ सेवक नहीं मिल सकता ॥ १७७ ॥

दमनको ब्रूते—‘स्वामिन्, कोऽयं नूतनो न्यायो यदराति हत्वा संतापः क्रियते । तथा चोक्तम्—

नूतनः = नवीनः, अरातिम् = क्रयुम्, संतापः क्रियते = संतप्यते ॥

दमनक ने कहा—स्वामी यह क्यों नहीं राजनीति है जो शत्रु को मार कर दुखी हो रहे है । जैसा कि कहा भी है—

पिता वा यदि वा भ्राता पुत्रो वा यदि वा सुहृत् ।

प्राणच्छेदकरा राज्ञा हन्तव्या भूतिमिच्छता ॥ १७८ ॥

अन्वयः—यदि पिता वा, भ्राता वा, यदि पुत्रो वा सुहृद्वा (भवेत्, किन्तु) प्राणच्छेदकरा (एतेऽपि) भूतिम् इच्छता राज्ञा हन्तव्याः (सन्ति) ॥ १७८ ॥

प्राणच्छेदकराः = प्राणघातकाः, हन्तव्याः = वध्याः, भूतिम् = सम्पदम्, भूति-भंश्मनि सम्पदि' इति विश्वः । इच्छता = अभिलषता ॥

यदि पिता, भाई, पुत्र या मित्र कोई भी राजा के प्राणों का घात करने वाला बन जब तो कल्याण चाहने वाले राजा को चाहिए कि वह उसे मार डाले ॥ १७८ ॥

अपि च—

धर्मार्थकामतत्त्वज्ञो लैकान्तकरुणो भवेत् ।

नहि हस्तस्थमप्यन्नं क्षमावान् भक्षितुं क्षमः ॥ १७९ ॥

अन्वयः—धर्मायकामतत्त्वज्ञः (जनः) एकान्तकणः न भवेत्, हि जमावान् (जनः) इत्यन्तः—अपि अन्तः अन्तः जमः न (भवति) ॥ १०० ॥

जमायकामतत्त्वज्ञः—जमायकामाना सारस्य ज्ञाता, एकान्तकणः = कनकं एवाहुः, इत्यन्तः = स्वकरस्थितम्, अन्तः=मोक्षयद्भ्यम्, जमावान्=जमाशीलः ॥

और भी—धर्म, अर्थ तथा काम के तत्त्वज्ञ को सर्वथा दयालु नहीं बनना चाहिए । क्योंकि अधिक क्षमाशील ह्राय में रखा हुआ भी भोजन नहीं खा सकता ॥ १७९ ॥

किं च—

क्षमा शत्रौ च मित्रे च यतीनामेव भूषणम् ।

अपराधेषु सत्त्वेषु नृपाणां सैव दूषणम् ॥ १८० ॥

अन्वयः—शत्रौ च मित्रे च जमा यतीनाम् एव भूषणम् (भवति), अपराधेषु सत्त्वेषु सा एव जमा नृपाणाम् दूषणम् (भवति) ॥ १८० ॥

जमा = क्षान्तिः, 'क्षान्तिः जमा तितिक्षा च' इत्यमरः । यतीनाम् = श्रवणा-
नाम्, संन्यासिनामित्यर्थः, भूषणम् = अलङ्कारः । अपराधेषु = अपराधयुक्तेषु,
सत्त्वेषु = जीवेषु, सा = जमा, दूषणम् = दोषः ॥

और भी—शत्रु तथा मित्र का क्षमा करना योगियों का ही अभूषण है । किन्तु अपराधी प्राणियों को क्षमा करना राजा का दोष है ॥ १८० ॥

अपरं च—

राज्यलोभादहंकारादिच्छतः स्वामिनः पदम् ।

प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं जीवोत्सर्गो न चापरम् ॥ १८१ ॥

अन्वयः—राज्यलोभात् अहंकारात् स्वामिनः पदम् इच्छतः तस्य तु एकं प्राय-
श्चित्तम् जीवोत्सर्गः (अस्ति), अपरम् न (अस्ति) ॥ १८१ ॥

राज्यलोभात् = राज्यतृष्ण्या, अहंकारात्=दर्पात्, इच्छतः=अभिलषतः, स्वा-
मिनः = प्रभोः, पदम् = स्थानम्, 'पदं व्यवसितप्राणस्थानलक्षमाङ्गवस्तुषु' इत्य-
मरः, प्रायश्चित्तम् = तारकम्, एकम् = केवलम्, जीवोत्सर्गः = प्राणत्यागः, मृत्यु-
रित्यर्थः, अपरम् = अन्यत् ॥

और भी—राज्य लोभ अथवा अधिमान से स्वामी के पद की अभिलाषा करने वाले को मर जाना ही एकमात्र प्रायश्चित्त है ॥ १८१ ॥

अन्यत्—

राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षी

स्त्री चावशा दुष्प्रकृतिः सहायः ।

प्रेष्यः प्रतीपोऽधिकृतः प्रमादी

त्याज्या इमे यश्च कृतं न वेत्ति ॥ १८२ ॥

अन्वयः—छुणी राजा, सर्वभक्षी ब्राह्मणः, च अवशा स्त्री, दुष्टप्रकृतिः सहायः, प्रतीपः प्रेष्यः, प्रमादी अधिकृतः (पुत्रे), च यः कृतम् न वेत्ति, इमे त्याज्याः (सन्ति) ॥ १८२ ॥

छुणी = दयालुः, सर्वभक्षी = सर्वभक्षकः, अवशा = अवशंवदा, दुष्टप्रकृतिः = दुष्ट-
स्वभावः, सहायः = सहायकः, प्रेष्यः = भृत्यः, प्रतीपः = प्रतिकूलः, प्रमादी = प्रमाद-
युक्तः, अधिकृतः = अधिकारी, कृतम् = उपकारम् साधितं कार्यं वा ॥

और मो—रूपालु राजा, सर्वभक्ष ब्राह्मण, स्त्रीरिणी स्त्री, दुष्ट सहायक, प्रतिकूल सेपक,
भूल करने वाले अधिकारी और उपकार न मानने वाले व्यक्ति त्याज्य है ॥ १८२ ॥

विशेषतश्च—

सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च

हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।

नित्यव्यया प्रचुररत्नघनागमा च

वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा' ॥ १८३ ॥

अन्वयः—नृपनीतिः सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च हिंसा दयालुः अपि च
अर्थपरा वदान्या च नित्यव्यया प्रचुररत्नघनागमा वाराङ्गना इव अनेकरूपा
(भवति) ॥ १८३ ॥

सत्यानृता = सत्या असत्या च, परुषा = कठिना, प्रियवादिनी = मधुरभाषिणी,
हिंसा = धातुका, दयालुः = करुणावती; अर्थपरा = धनसंग्रहपरायणा, वदान्या =
दानवीरा, वाराङ्गना = देश्या, नृपनीतिः = राजनीतिः, अनेकरूपा = विविध-
स्वरूपा ॥

विशेष करके—कहीं झूठ कहीं सच तथा कहीं मधुर और कहीं कठोर बोलने वाली, कहीं
हिंसक, कहीं दयालु, कहीं स्थायी, कहीं दानी, कहीं निरय खचीली और कहीं अत्यधिक धन
जोड़ने वाली देश्या के समान राजनीति भी अनेक रूपों वाली होती है ॥ १८३ ॥

इति दमकेन संतोषितः पिङ्गलकः स्वां प्रकृतिमापन्नः सिंहासने
समुपविष्टः । दमनकः प्रहृष्टमनाः 'विजयतां महाराजः । शुभमस्तु सर्व-
जगताम्' इत्युक्त्वा यथासुखमवस्थितः ।

इति = पूर्वोक्त (१८१-१८२ श्लोकोक्त) प्रकारण, स्वाम् = स्वकीयाम्,
प्रकृतिम् = स्वभावम्, आपन्नः = प्राप्तः, स्वस्थ इत्यर्थः, प्रहृष्टमनाः = प्रसन्नचित्त

विजयताम्—'विपराभ्यां जेः' इति विपूर्वकात् 'जि'धातोरात्मनेपदम् = विजयं करोतु, महाराजः = श्रीमान् पिङ्गलकः, शुभम् = कल्याणम्, सर्वजगताम्=सर्व-
लोकानाम्, यथासुखम्=सुखपूर्वकम्, अवस्थितः=स्थितमान् ॥

इस प्रकार दमनक द्वारा समझाने पर पिंगलक स्तब्ध होकर सिंहासन पर बैठ
दमनक प्रसन्न होकर 'महाराज की जय हो, सारे संतार का कल्याण हो' ऐसा कह कर
सुख के साथ बैठ गया ।

विष्णुशर्मावाच—'सुहृद्भेदः श्रुतस्तावद्भवद्भिः । राजपुत्रा ऊचुः—
'भवत्प्रसादाच्छ्रुतः । सुखिनो भूता वयम् ।' विष्णुशर्माब्रवीत्—'अपर-
मपीदमस्तु—

अवत्प्रसादात् = अवतः कृपाया, सुखिनः = कल्याणिनः, भूताः = जाताः,
वयम् = राजपुत्राः । अपरम् = अन्यत्, इदम् = वक्ष्यमाणम् ॥

विष्णुशर्मा ने कहा—'आप लोगों ने सुहृद्भेद सुन लिया न ।' राजकुमारों ने कहा—
'आपकी कृपा से सुन लिया । हम सभी सुखी हुए ।' विष्णुशर्मा ने कहा—'तो उसके
प्रतिरिक्त यह भी हो—

सुहृद्भेदस्तावद्भवतु भवतां शत्रुनिलये

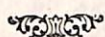
खलः कालाकृष्टः प्रलयमुपसर्पत्वहरहः ।

जनो नित्यं भूयात्सकलसुखसंपत्तिवसतिः

कथारम्भे रम्ये सततमिह बालोऽपि रमताम्' ॥ १८४ ॥

इति हितोपदेशे सुहृद्भेदो नाम द्वितीयः

कथासंग्रहः समाप्तः ।

अन्वयः—सुहृद्भेदः तावत् भवताम् शत्रुनिलये भवतु, कालाकृष्टः खलः अहरहः
प्रलयम् उपसर्पतु, जनः नित्यम् सकलसुखसम्पत्तिवसतिः भूयात्, इह रम्ये कथा-
रम्भे बालः अपि सततम् रमताम् ॥ १८४ ॥

सुहृद्भेदः = मित्रेषु परस्परं विरोधः, भवताम् = युष्माकम्, शत्रुनिलये =
रिपुभवने । कालाकृष्टः—कालेन = सृष्ट्युना, आकृष्टः = वशीकृतः, प्रलयसः =
नाशम्, उपसर्पतु = गच्छतु, अहरहः प्रतिदिनम्, सृष्ट्युतनामो दुष्टो जनः
नश्यतु इति भावः । जनः = लोकः' सकलसुखसम्पत्तिवसतिः = सकलाणाम् =

सर्वेषाम्, सुखानाम् = शर्मणाम् 'शर्मणात्सुखानि च इत्यमरः, सम्पत्तीनाम् = सम्पदाश्च, वसतिः = आश्रयः, लोकः, सदा समस्तसुखसम्पदाश्रयो भवतिवित्यर्थः । कथारम्भे = कथाशौ, रम्ये = रमणीये, सततम् = सदा, बाकः = शिष्टः अपि—किं पुनर्युक्त्वद्धो इत्यर्थः रमताम्, रमणं करोतु जानन्दतु इति तावत् ॥

अङ्केन्दुसाहि (२०१९) वर्षेऽथ निजंलैकादशीव्रते ।

'सुहृद्भेद'स्य सद्गवाक्या पूर्णा जाता 'मणिप्रभा' ॥ १ ॥

अनया 'हरगोविन्दशास्त्रि'कृत्येष्टसाधकः ।

अक्षपूर्णाधवो नित्यं विश्वनाथः प्रसीदतु ॥ २ ॥

इति मिश्रोपाहृत'हरगोविन्दशास्त्रि'कृता हितोपदेशीयप्रकरणस्य
'सुहृद्भेद'स्य 'संस्कृत' व्याख्या समाप्ता ॥

॥ ॐ तरसत् शिवार्पणमस्तु ॥

सुहृद्भेद आप लोगों के शत्रुओं के घर में हो, काल के बन्धीभूत हो दुष्ट प्रतिदिन नष्ट होते रहें, लोग नित्य सभी सुख-सम्पत्ति के घर बनें और मेरे इस रमणीय कथा के आरम्भ में बच्चे भी रमण करते रहें ॥ १८४ ॥

हितोपदेश में सुहृद्भेद नाम का दूसरा कथासंग्रह समाप्त हुआ ।

श्लोकानुक्रमणिका

(सहस्रेदः)

	पृष्ठ०		पृष्ठ०
अंगाङ्गिभावमज्ञात्वा	८७	आकारैरिङ्गितर्गाया	२८
अज्ञनस्य चयं दृष्ट्वा	६	आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणाम्	४७
अतथ्यान्यपि तथ्यानि	६७	आज्ञाभङ्गकरान् राज्ञा	५९
अतिव्ययोऽनवेचा	५४	आह्वयचन्द्रावनिलोऽनलव	६५
अयुच्छित्ते मंत्रिणि	७७	आदेयस्य प्रदेयस्य	८६
अधोऽधः पश्यतः	२	आपद्यन्मागंगमने	३४
अनाहृतो विशेषस्तु	२९	आराध्यमानो नृपतिः	९४
अनुवितकार्यारम्भः	८९	आरोप्यते शिलाशैले	२७
अन्तर्दुष्टः क्षमायुक्तः	५६	आलस्यं स्त्रीसेवा	३
अपराधेऽपि निःशङ्को	५५	आभितानां मृतौ	१९
अपायसंदर्शनजां	३३	आसन्नमेव नृपतिः	३१
अपृष्टोऽपि हितं ब्रूयात्	८३	आहारो द्विगुणः स्त्रीणाम्	७१
अप्राप्तकालवचनम्	३३	उद्गीरितोऽर्थः	२८
अप्रियाण्यपि कुर्वाणः	८०	उपकर्ताधिकारस्यः	५६
अप्रियस्यापि पथस्य	८१	उपांशुक्लीढितोऽमात्यः	११
अबुधैरर्थलाभाय	१३	उपायेन हि यच्छक्यम्	७१
अयुद्धे हि यदा पश्येत्	१००	एकं भूमिपतिः करोति	७८
अरक्षितं तिष्ठति	९	एकत्र राजविद्यासो	९२
अलब्धं चैव लिप्सेत	४	एतावज्जन्मसाफल्यम्	१२
अल्पेच्छुर्धृतिमान्प्राज्ञः	३०	एहि गच्छ पतोतिष्ठ	११
अवज्ञानाद्राज्ञो भवति	४०	एवं नाम न सेव्यन्ते	१५
अवयवसायिनमलसम्	३	एवमर्थितस्यापि च	३६
अव्यापारेषु व्यापारं	१५	कनकभूषणसंग्रहणोचितो	३८
अयं शब्दं शास्त्रम्	३९	कमण्डलुपमोऽमात्यः	५३
असेवके चानुरक्तिः	३२	क्षुद्रशत्रुर्भवेद्यस्तु	४५
अहितहितविचारशून्यबुद्धेः	२५	करोतु नाम नीतिज्ञः	७

कल्पयति येन वृत्ति	३४	धनेन किं यो न ददाति	५
कश्चिदश्रयसौन्दर्यात्	९३	धर्मार्थकामतत्त्वज्ञः	१०४
कालयापनमाशानाम्	३२	न कश्चिद्विद्वत्	२६
किं चार्थेन कुलधारैः	५३	न परस्यापराधेन	८५
किं भवतेनासमर्थेन	३९	न सोऽस्ति पुरुषो लोके	७९
क्लिमप्यस्ति स्वभावेन	२९	नाकाले म्रियते	९
कृतः सेवाविहीनानाम्	१५	नानिवेश प्रकुर्वीत	५२
कुर्वन्पि स्थलीकानि	८०	नाभिषेको न संस्कारः	१०
कृतशतमसामु नष्टम्	९५	निर्पोक्षिता वमन्त्युच्चैः	५८
कोऽतिभारः समर्थानाम्	७	नियोग्यार्थग्रहोपायः	५७
कोऽन्नेत्यहमिति ब्रूयात्	३०	निमग्नस्य पयोराक्षौ	९
कोऽर्षान् प्राप्य न	९१	निमित्तमुद्दिश्य हि	९४
चमा शत्रौ च मित्रे च	१०५	नियुक्तः क्षत्रियो द्रव्ये	५५
क्षिप्रमायमनालोच्य	५४	निरपेक्षो न कर्तव्यः	४४
गुणदोषावनिश्चित्य	८५	निरुमाहं निरानन्दम्	४
चन्दनरुपु भुजंगाः	९६	निर्विशेषो यदा राजा	३७
जनं जनपदा नित्यम्	४०	नृपः कामासक्तः	८४
जये च लभते लक्ष्मीम्	१०१	पञ्चभिर्वाति दासत्वम्	२२
जलबिन्दुनिपातेन	५	पराधिकारश्चा यः	१७
जीविते यस्य जीवन्ति	२१	पराभवं परिच्छेत्तुं	८८
तत्करेभ्यो नियुक्तेभ्यः	५९	परैः संभुज्यते राज्यम्	१०३
तृणानि नोन्मूलयति	४९	पिता वा यदि वा भ्राता	१०४
प्रासहेतोर्विनीतिस्तु	७४	पृष्ठतः सेवयेदकम्	२०
त्रिविधाः पुरुषा राजन्	३७	पोतो वृक्षरवारिराशितरणे	९७
दन्तस्य निघर्षणकेन	३५	प्रणमत्युत्तिहेतोः	१४
दानोपभोगरहिता	६	प्रतिवाचमक्षत केनावः	४८
दुर्जनो नाजवं याति	८२	प्रस्तावमदं वाक्यम्	२८
दुर्जनगम्या नाथः	९३	प्राप्तार्थग्रहणं	५७
दुर्वृत्तः क्रियते धूर्तैः	१०२	बन्धुः को नाम दुष्टानाम्	१०२
दुष्टात्पार्था कष्टं मित्रम्	८२	बन्धुस्त्रीभृत्यवगस्य	४२
दूराद्वेषणं हासः	३२	बलवानपि निस्तेजाः	१०१
दूरादुच्छिन्नपाणिः	९७	बालोऽपि नावमन्तव्यः	४४
दोषभीतेरनारम्भः	३१	बालोऽपि ग्रहीतव्यम्	४०

बुद्धिमाननुरक्तोऽयम्	३९	यो नात्मजे न च गुरौ	२५
बुद्धिर्यस्य बलं तस्य	७३	रजनीचरनाथेन	६४
ब्रह्महापि नरः पूज्यः	२	राजा घृणी ब्राह्मणः	१०५
ब्राह्मणः चित्रियो बन्धुः	५५	राज्यलोभाद्दहङ्कारात्	११
भूयैकदेशस्य	१०४	लांगूलचालनमधः	२४
भोगस्य भाजनं राजा	७६	वज्रं च राजतेजश्च	१६८
मन्त्रबीजमिदं गुप्तम्	८६	वरं प्राणपरित्यागः	७६
मंत्रिणा पृथिवीपालचित्तम्	९९	वर्धनं वायु सन्मानम्	८२
मन्त्रो योच्च इवाधोरः	८६	वर्धमानो महान्	१
मज्जन्ति पयोराशौ	९१	वाजिवारणलोहानां	२२
मणिलुठति पादेषु	३६	विज्ञैः स्तब्धैरुपकृतमणि	९५
यतिरेव बलाद्गरीयसी	४८	विषदिग्धस्य भक्तस्य	७८
मनुष्यजातौ तुलयायां	२२	विस्मयः सर्वथा हेयः	८
मुकुटे रोपितः काचः	३८	शब्दमात्राच्च भेतव्यम्	५०
मुहुर्वियोगिनो बाधना	५८	शोतवातातपक्लेशान्	१२
मूलं भुजङ्गैः कुसुमानि	९६	संपत्तयः पराधीनाः	९०
मूलभृत्यान्परित्यज्य	८१	संपदासु स्थिरं मन्यो	३
मृतः प्राप्नोति वा स्वर्गं	१००	सङ्कटं तु यो मित्रम्	८७
मौनान्मूर्खः	१३	सत्यानृता च परुषा	१०६
यः कुर्यात्सखिवायत्ताम्	७९	सदा मात्यो न साध्यः	५६
यज्जीव्यते चणमपि	२४	स स्निग्धोऽकुशलास्त्रिवारयति	८३
यन्नायुद्धे ध्रुवं मृत्युः	१००	स ह्यमात्यः सदा श्रेयान्	५३
ययोरेव समं वित्तम्	९८	सुहृद्भ्यस्तु वदन्वतु	१०३
यस्मिंजीवति जीवन्ति	२१	सुहृदासुपकारकारणात्	२१
यस्य यस्य हि यो भावः	२९	सेवया धनमिच्छन्निः	११
यस्य प्रसादे पञ्चाऽऽस्ते	४३	स्तब्धस्य नश्यति यशः	५९
यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुः	८०	स्थानं पृथु नियोज्यन्ते	३७
याचते कार्यकाले यः	१८	स्वर्णरेखा महं स्पृष्ट्वा	६०
यात्यघोऽधः	२७	स्वल्पस्नायुवसा	२३
या प्रकृत्यैव चपला	१३	स्वेदितो मर्दितश्चैव	८२

॥ श्रीः ॥

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला

७७

श्रीमन्नारायणपण्डितसंगृहीतः

हितोपदेशः

(विग्रह-सन्धि-रूपात्मको भागः)

‘किरणावली’ संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतः

व्याख्याकारः—

श्री पं० प्रद्युम्नपाण्डेयः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

१९७९

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी

संस्करण : तृतीय, वि० सं० २०३६

मूल्य : ४-००

© Chowkhamba Sanskrit Series Office

K. 37/99, Gopal Mandir Lane

Post Box 8, Varanasi-221001 (India)

Phone : 63145

अपरं च प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन

के० ३७/११८, गोपाल मन्दिर लेन

पो० बा० १३८, वाराणसी-२२१००१

(भारत)

सम्पादकीय

‘विग्रह तथा संधि’ व्यावहारिक, लौकिक और राजनैतिक उपदेशों से पूर्ण छोटी छोटी कथाओं से युक्त ‘हितोपदेश’ के अंतिम दो अंश हैं जिनमें दो राजाओं में होने वाले युद्ध एवं संधि का पूर्णतः विवेचन किया गया है। ‘विग्रह’ में युद्ध के कारणों, उपकरणों, सैनिकों, नियमों तथा उसके औचित्य पर बड़े विस्तार के साथ छोटी छोटी कहानियों का दृष्टान्त देकर प्रकाश डाला गया है। इसी प्रकार ‘संधि’ में संधि की आवश्यकताओं, प्रसंगों, अधिकारियों और उसके ढंगों का विस्तृत विवेचन करके सभी प्रकार के संघर्षों को संधि द्वारा बचा लेने का उपदेश दिया गया है। मूल कथाओं के बीच में अवान्तर कथाओं द्वारा अनेक व्यावहारिक तथा लौकिक प्रसंगों को लाकर राजनीति को सामान्य जीवन के स्तर पर मनोरम बना देने की कला ही इस ‘हितोपदेश’ की अपनी अनोखी विशेषता है और इसी कारण जहाँ यह एक ओर राजनीति-विशारदों का पथ-प्रदर्शन करता है वहीं दूसरी ओर बालकों तथा साधारण लोगों को मनोरंजन की सामग्री भी प्रस्तुत करता है।

विग्रह

कथासार

मूलकथा

कर्पूर द्वीप में पद्मकेलि नाम का एक तालाब था। उसमें हिरण्यगर्भ नाम का राजहंस रहता था। वह सभी पक्षियों द्वारा राजा बना दिया गया था। एक दिन एक बगुले ने आकर उससे कहा कि हे राजन्, जम्बू द्वीप में विन्ध्याचल पर पक्षियों का राजा चित्रवर्ण मयूर रहता है। मैं जिस समय दधरारण्य में भ्रमण कर रहा था उसी समय चित्रवर्ण के सेवकों ने मुझे वहाँ देख कर पूछा कि तूस कौन हो और कहाँ से आए हो। मैंने कहा कि मैं चक्रवर्ती सम्राट् राजहंस का सेवक हूँ और देशाटन करने आया हूँ। इस पर उन्होंने कहा कि इन दोनों देशों में कौन देश और किस देश का राजा अच्छा है। मैंने कहा कि कर्पूर देश स्वर्ग है और वहाँ का राजा दूसरा इन्द्र। भला उस देश और उस राजा के समान और कोई देश और राजा हो भी सकता है। मेरी इस बात पर वह क्रुद्ध हो गए, बात ही बात में मुझे मारने के लिए झपटे। तब मैंने भी बलप्रयोग किया। इस पर राजहंस ने कई प्रकार से प्रमाण देते हुए बगुले से कहा कि शत्रु के बलाबल का पूर्णतः ज्ञान हो जाने पर ही बलप्रयोग उचित होता है। तब बगुले ने कहा कि राजन् मैं करता ही क्या! वह सब तो मुझे चोंचों से मार मार कर लुगदी बनाने लगे। अन्त में वह सब मुझे पकड़ कर राजा चित्रवर्ण के पास ले गए और उनको मेरा परिचय दिया। तब उनके मंत्री गृध्र ने मुझसे पूछा कि तुम्हारे देश का मुख्यमंत्री कौन है! मैंने कहा कि सर्वज्ञ नाम के चक्रवाक हैं। इसी बीच वहाँ उपस्थित शुक ने कहा कि राजन् कर्पूर द्वीप आदि तो जम्बू-द्वीप के अन्तर्गत ही हैं इसलिए वहाँ भी तो आप ही का स्वामित्व होना चाहिए। राजा ने कहा हो सकता है। तब मैंने कहा कि केवल कहने ही से यदि स्वामित्व मिल जाय तो जम्बूद्वीप पर हमारे राजा का स्वामित्व है।

इस पर शुक ने कहा कि इसका निर्णय कैसे हो ? मैंने कहा कि युद्ध द्वारा ही इसका निर्णय होगा । इस पर राजा ने कहा कि जाकर तुम अपने राजा को युद्ध के लिए तैयार करो । मैंने कहा कि आप अपना दूत भी भेज दें । उन्होंने शुक को दूत बना कर भेजा है । वह आता ही होगा । अब श्रीमान् जैसा उचित समझें वैसा करें ।

यह सुन कर मंत्री चक्रवाक ने कहा कि राजन् इस दुष्ट बगुले ने विदेश में जाकर अपनी दुष्टता से राज्य को युद्ध में फँसा दिया है । अकारण लड़ाई मोल लेना तो मूर्खता है ! राजा ने कहा कि खैर ! जो हुआ सो हुआ अब जो सामने है उस पर विचार करो । चक्रवाक ने कहा कि मंत्रणा एकान्त ही में उचित है । तब राजा और मंत्री वहीं बैठे रहे और दूसरे लोग दूसरी जगह चले गए । चक्रवाक ने कहा—राजन्, मुझे तो ऐसा लगता है कि किसी राज्य-कर्मचारी के उकसाने से ही बगुले ने ऐसा किया है । राजा ने कहा—जो हो, इस समय तो कर्तव्य का निश्चय करो । चक्रवाक ने कहा—पहिले गुप्तचर भेज कर शत्रु की अभिलाषा और बलाबल का ज्ञान प्राप्त कीजिए । राजा ने कहा कि हमें तो बहुत ही अच्छा गुप्तचर मिल गया है । इसी बीच द्वारपाल ने शुक के आने की सूचना दी । चक्रवाक ने कहा कि उसे अतिथिशाला में ठहरा दो । इसके बाद मंत्री और राजा में बहुत देर तक युद्ध न करने और करने के विषय में विचार-विमर्श होता रहा । चक्रवाक ने कहा कि पहिले अपने किले को सुदृढ़ बनाना है तथा और भी तैयारियाँ करनी हैं इसलिए शुक को समझा बुझा कर अभी यहीं रोके रहना चाहिए । राजा ने मंत्री से कहा कि ठीक है । जैसा उचित समझो वैसा करो । इसी बीच द्वारपाल ने कौवे के आने की सूचना दी । राजा ने उसकी चतुराई का वर्णन करते हुए उसको आश्रय देने का प्रस्ताव किया । यद्यपि मंत्री ने शत्रु पक्ष होने के कारण उसे आश्रय देने का विरोध किया किन्तु राजा ने उस पर ध्यान न देकर उसे आश्रय दे ही दिया ।

चक्रवाक ने आकर कहा कि राजन् दुर्ग आदि सभी की व्यवस्था पूरी हो चुकी है अतः अब शुक को बुला कर उससे बात हो जानी चाहिए । राजा ने सभा में शुक को बुला भेजा । अभिमान से सिर उठाये हुए शुक ने आसन

पर बैठ कर कहा—हिरण्यगर्भ, महाराजाधिराज चित्रवर्ण ने आपको आदेश दिया है कि यदि आप इसी तरह कुशल-पूर्वक रहना चाहते हैं तो आकर मुझे प्रणाम करें अन्यथा दूसरे स्थान में रहने की बात सोचें। यह सुन कर राजा ने क्रोध के साथ उसे सामने से हटा देने का आदेश दिया। चक्रवाक ने समझा बुझा कर राजा को शान्त किया और उपहारादि देकर शुक को विदा कर दिया।

शुक ने लौट कर चित्रवर्ण को ताना प्रकार का लोभ दिलाते हुए युद्ध के लिए तैयार हो जाने का आग्रह किया। चित्रवर्ण ने अपने सभी सभासदों को बुलाकर विचार किया। यद्यपि मंत्री गृध्र ने समय और परिस्थितियों का वर्णन करते हुए युद्ध न करने का ही हठ विचार प्रकट किया किन्तु चित्रवर्ण ने बिल्कुल ध्यान न देकर ज्योतिषी को बुला कर शुभ मुहूर्त निश्चित करा कर कर्पूर देश पर चढ़ाई कर दी।

इसके पश्चात् प्रधान गुप्तचर द्वारा भेजे गए दूत ने आकार हिरण्यगर्भ से कहा—राजन् अब चित्रवर्ण आना ही चाहते हैं। आप अपने दुर्ग का हर समय निरीक्षण परोक्षण कराते रहें क्योंकि बातचीत के प्रसंग में उसके मंत्री गृध्र से मुझे ऐसा संकेत मिला है कि उसने गुप्त रूप से किसी को आपके किले में प्रविष्ट कर दिया है। यह सुनकर मंत्री चक्रवाक ने कहा—वह गुप्त दूत कौवा ही हो सकता है? राजा ने कहा नहीं ऐसा नहीं हो सकता। वह तो बड़ा ही स्वामिभक्त है। अतः अब उपस्थित विषय पर विचार करो। चित्रवर्ण मलय चोटी पर डेरा डाले पड़ा है अब क्या करना चाहिए। मंत्री चक्रवाक ने कहा—“राजन् मैंने दूत के मुँह से सुना है कि चित्रवर्ण ने अपने मंत्री गृध्र के उपदेशों का तिरस्कार कर दिया है अतः वह जीता जा सकता है। इसलिए जब तक वह हमारे किले के द्वार को न घेर ले तब तक जंगलों, नदियों और पहाड़ों के रास्तों में उसकी सेना का विनाश करने के लिए सारस आदि सेनापतियों को नियुक्त कर दीजिए।” चक्रवाक की इस व्यवस्था से चित्रवर्ण के बहुतसे सेनापति तथा सैनिक मार डाले गए। तब दुखी हो कर चित्रवर्ण ने मंत्री गृध्र से कहा कि तात! यह क्या हो रहा है? गृध्र ने कहा कि आप ने अपनी सेना और उमंग को देख कर केवल साहस का सहारा लिया और मेरी गूढ़ नीतिकी उपेक्षा की।

इसीलिए यह फल भोगना पड़ा है। चित्रवर्ण ने कहा कि जो हुआ सो हुआ किन्तु अब तो कोई उपाय कीजिए। गृध्र ने कहा राजन् आप डरें न, धैर्य धारण कर और उपहारादि से सेनापतियों और सैनिकों को तुष्ट कर दें। गृध्र ने इस प्रकार सैनिकों और सेनापतियों को तुष्ट करके राजा हिरण्यगर्भ के किले पर घेरा डाल दिया।

इसी बीच चित्रवर्ण के कपट दूत कौवे ने हिरण्यगर्भ से कहा कि राजन् मैं अब अपना पौरुष दिखाना चाहता हूँ। चक्रवाक ने कहा कि किले के बाहर होकर युद्ध करना ठीक नहीं। किन्तु हिरण्यगर्भ कौवे की बात में आकर सबको साथ लेकर दुर्ग द्वार पर महान् युद्ध में संलग्न हो गए। दूसरे दिन चित्रवर्ण ने कहा कि मंत्री अब आप अपनी प्रतिज्ञा पूरी कीजिए। मंत्री गृध्र ने कहा कि राजन् आप शान्त रहें। सभी कुछ हो रहा है। और उसने राजा के कान में कुछ कहा। दूसरे दिन सूर्य निकला भी नहीं था कि किले के चारों द्वारों पर भयंकर युद्ध होने लगा। इसी बीच कौवे ने किले के भीतर आग लगा दी। तब शत्रुसेना का कोलाहल सुनकर और किले की आग देख कर राजहंस के सभी सैनिक शीघ्र ही तालाब में घुस गए। स्वभाव से धीरे धीरे चलने वाला हिरण्यगर्भ अपने सेनापति सारस के साथ जाते समय चित्रवर्ण के सेनापति मुर्गे के द्वारा घेर लिया गया और उस पर प्रहार कर दिया। किन्तु सारस ने स्वामी को जल में प्रविष्ट करा दिया और स्वयं मुर्गे से लड़ता हुआ मारा गया।

इसके पश्चात् चित्रवर्ण सैन्य किले में प्रविष्ट हुआ और वहाँ की वची हुई सभी सामग्री लेकर पड़ाव पर लौट गया। इस प्रकार दूरदर्शी मंत्री चक्रवाक की बात न मान कर शत्रु के कपटदूत कौवे को आश्रय देने तथा किले से बाहर जाकर युद्ध करने के कारण राजहंस पराजित हो गया।

प्रासंगिक कथाएँ

१ वानर-पक्षी कथा

नर्मदा के किनारे पहाड़ की तलहटी में एक सेमल का पेड़ था। वहाँ घोंसले बनाकर बहुत से पक्षी रहते थे। एक दिन गहरी वर्षा से भीग कर कांपते हुए उसी पेड़ के नीचे बैठे हुए वानरों को देख कर पक्षियों ने कहा कि भाइयो

तुम लोग अपने लिए घर क्यों नहीं बना लेते ! इस पर सारे बन्दर क्रुद्ध हो गए और उन्होंने सभी घोसलों को नष्ट कर दिया ।

२ रजक-गर्दभ कथा

हस्तिनापुर में विलास नाम का घोबी था । उसका गधा बोझ ढोते ढोते दुबला हो गया था । इसलिए घोबी ने उसे बाघ के चमड़े से ढक कर जंगल के पास खेत में छोड़ दिया । गदहा खा पीकर खूब मोटा हो गया । उसे दूर से देखकर बाघ समझ कर खेत के मालिक भागने लगे । एक दिन एक खेत का रखवाला मटमैला कम्बल ओढ़ कर धनुष चढ़ाकर तथा शरीर को झुका कर एकान्त में बैठ गया । उसे देख कर गदहा उसको भी गदहा समझ कर रेंकने लगा और रखवाले के द्वारा मार डाला गया ।

३ गजयूथ-शशक कथा

कए बार पानी न बरसने से सभी हाथी प्यास से व्याकुल हो स्वामी से किसी जलमय स्थान में ले चलने की प्रार्थना करने लगे । स्वामी ने उन्हें एक तालाब दिखा दिया । वहाँ बहुत से खरगोश रहते थे जो हाथियों के पैरों तले कुचल कुचल कर मरने लगे । यह देख एक दिन विजय नामक बड़े खरगोश ने हाथियों के स्वामी से जाकर कहा कि मेरे स्वामी चन्द्रदेव ने मुझे आपके पास यह कहने के लिए भेजा है कि खरगोशों का इस प्रकार विनाश करना ठीक नहीं है । हाथियों के स्वामी ने कहा कि बड़ो भूल हुई अब हम लोग वहाँ नहीं जायेंगे । इसके बाद उसने खरगोश के साथ तालाब के किनारे जाकर चन्द्रबिम्ब को प्रणाम किया और माफी मांग ली ।

४ हंस-काक-पथिक कथा

उज्जयिनी में पाकड़ का एक पेड़ था । उस पर हंस और कौवा रहते थे । एक दिन एक राही ने गर्मीसे थक कर उमी पेड़ के नीचे आकर धनुष रख दिया और सो गया । कुछ देर बाद छाया हट जानेसे उसके मुँह पर घूप पड़ने लगी । तब हंस ने अपने पंखों को फैला कर उसके मुँह पर छाया कर दी । इधर राही ने सोने ही में ज्यों ही मुँह खोला त्यों ही कौवा उसमें बीट कर के उड़ गया और बेचारा हंस राही के द्वारा मार डाला गया ।

५ काक-वत्तक कथा

एक पेड़ पर कौवा और वत्तक साथ साथ रहते थे। एक ग्वाला सिर पर दहीका वर्तन रखे जा रहा था। कौवा बार बार दही खा लिया करता था। जब ग्वाले ने दही का वर्तन नीचे रख कर ऊपर देखा तो कौवा तो भाग गया और बेचारा वत्तक पकड़ लिया गया और मार डाला गया।

६ रथकार कथा

श्रीनगर में एक बढ़ई रहता था। वह अपनी पत्नी को कुलटा तो समझता था किन्तु उसने कभी उसे जार के साथ देखा नहीं था। एक दिन वह घर में चारपाई के नीचे छिप गया। जिस समय जार उसी चारपाई पर सोकर उसकी पत्नी के साथ संभोग करने लगा उस समय उस स्त्री का कोई अंग बढ़ई से छू गया। वह यह जान कर उदास हो गई। जार ने जब उसकी उदासी का कारण पूछा तो वह अपने पति की प्रशंसा और उसके वियोग में दुःखी होने की बात कहने लगी जिसे सुनकर बढ़ई प्रसन्न हो गया और चारपाई को सिर पर उठा कर नाचने लगा।

७ नीलवर्ण शृगाल कथा

एक गीदड़ नगर के किनारे घूमता हुआ नील के भाँड़ में गिर पड़ा। दूसरे दिन जब वह वन में गया तो अपने बदले हुए रंग को देख कर उसने गीदड़ों को बुलाकर कहा कि वनदेवियों ने अपने हाथ से मेरा रसोषधियों से अभिषेक किया है। गीदड़ों ने उसकी बात को सत्य मान कर उसे राजा मान लिया। धीरे धीरे वह सभी जंगली पशुओं का राजा बन गया। वह व्याघ्र, सिंह आदि उत्तम सेवकों को पाकर अपनी जाति वालों का तिरस्कार करने लगा। इससे सभी दुखी गीदड़ों ने संध्या समय इकट्ठा होकर बोलना प्रारंभ किया। उस शब्द को सुन कर जाति स्वभाव से वह भी बोलने लगा और बाघ के द्वारा मार डाला गया।

८ वीरवर की कथा

एक दिन राजा शूद्रक के दरबार में वीरवर नाम के राजकुमार ने आकर प्रतिदिन पाँच सौ स्वर्ण मुद्रा वेतन लेकर सेवा करने की प्रार्थना की। राजा ने मंत्रियों के कहने से उसे सेवा में नियुक्त कर लिया। एक दिन राजा को

सोते समय रोने की ध्वनि सुनाई पड़ी। उसने वीरवर को पता लगाने के लिए भेजा किन्तु स्वयं भी चुपचाप उसके पीछे चल पड़ा। वीरवर ने नगर के बाहर एक स्त्री को रोते हुए देखा। जो शूद्रक की राज्यलक्ष्मी थी। उसने वीरवर से कहा कि मैं जा रही हूँ इसलिए रो रही हूँ। यदि तुम मुझे रोकना चाहते हो तो अपने पुत्र की बलि चढ़ा दो। वीरवर चुपचाप अपने घर गया और वहाँ से पुत्र तथा स्त्री के साथ देवी के मंदिर में पहुँचा। वहाँ उसने अपने पुत्रकी बलि दे दी। इसके बाद उसने अपना भी सिर काट दिया। पति और पुत्र को इस प्रकार मरा देख उसकी स्त्री ने भी वैसा ही किया। राजा यह सब छिप कर देख रहा था। उसने भी अपना सिर काटने के लिए ज्यों ही तलवार हाथ में ली त्यों ही देवी ने प्रकट होकर उसका हाथ पकड़ लिया और राज्यलक्ष्मी के स्थिर होने का वरदान देकर वीरवर को भी स्त्री-पुत्र के साथ जीवित कर दिया। राजा चुपके से अपने महल में चला आया और जब दूसरे दिन उसने वीरवर से पूछा तो उसने कहा कि एक स्त्री रो रही थी और मुझे देखकर लुप्त हो गई। राजा बहुत प्रसन्न हुआ और सभा करके उसमें सारी बातें कह कर वीरवर को कर्नाटक देश का राजा बना दिया।

९ निध्यर्थी नापित कथा

अयोध्या में चूडामणि नाम का एक क्षत्रिय रहता था। उसने धन के लिए शंकर जी की बड़ी आराधना की। भगवान् शंकर ने उसे स्वप्न में दर्शन देकर कहा कि आज प्रातःकाल वाल बनवा कर तुम डंडा लेकर अपने दरवाजे पर बैठे रहना और जब कोई भिक्षुक तुम्हारे द्वार पर आए तो तुम डंडे से उसे पीटना, जिससे वह भिक्षुक सोने का घड़ा बन जायगा। उस क्षत्रिय ने वैसा ही किया और भिक्षुक सोने का घड़ा बन गया। वहाँ वाल बनाने के लिए आए हुए नार्ई ने जब यह देखा तो उसने भी दूसरे दिन अपने घर आए हुए भिक्षुक को डंडे से मार डाला और इस अरराध में वह भी राजपुरुषों द्वारा मार डाला गया।

सन्धि

कथासार

मूलकथा

राजा हिरण्यगर्भ ने अपने मंत्री से पूछा कि मेरे किले में आग किसने लगाई थी। मंत्री चक्रवाक ने कहा कि उसी अकारण बन्धु बने हुए कौवे ने, जिसे आपने मेरे मना करने पर भी आश्रय दिया था। राजा ने कहा कि यह हमारा दुर्भाग्य था जो आपकी बात हमने नहीं सुनी। इसी बीच गुप्तचर ने आकर कहा कि 'वह कौवा आग लगा कर चित्रवर्ण के पास गया और उसने सारी बात कह सुनाई तो चित्रवर्ण ने उसे कर्पूर द्वीप का राजा बना देने का प्रस्ताव किया। तब मंत्री गृध्र ने दृष्टान्त देते हुए उसका विरोध किया और कहा कि राजा राजहंस से संधि कर लेनी चाहिए। इस पर राजा चित्रवर्ण ने कहा कि आपने पहिले ही क्यों नहीं कहा। तब गृध्र ने कहा कि आपने मेरी बात ही कहाँ सुनी। मैं तो पहिले ही संधि के पक्ष में था। आपने ही अपने मद में आकर लड़ाई ठानी। फिर भी जो हुआ सो हुआ, अब भी आपको राजहंस जैसे राजा के साथ संधि कर लेनी चाहिए। किन्तु हे राजन् मंत्री गृध्र के कहने पर भी प्राप्त विजय के अभिमान में चित्रवर्ण संधि नहीं करना चाहता इसलिए अपने मित्र सिंहलद्वीप के राजा सारस को उसके प्रति भड़का देना चाहिए।' राजा हिरण्यगर्भ ने उसकी बात मानकर विचित्र नामक वगुले को गुप्त पत्र के साथ सिंहलद्वीप भेज दिया।

इसके बाद गुप्तचर ने आकर फिर कहा कि राजन् इस समय शत्रु पक्ष में जो हो रहा है उसे सुनिए। राजा चित्रवर्ण ने जब कौवे से आप के विषय में पूछा तो उसने आप की बड़ी प्रशंसा की। इस पर मंत्री गृध्र ने फिर कहा कि राजन् राजा राजहंस से संधि कर लेनी चाहिए। इस पर चित्रवर्ण ने कहा कि यह कैसे हो सकता है? हम विजयी हैं और वह पराजित है। इसी बीच चित्रवर्ण

के गुप्तचर शुक्र ने आकार कहा कि महाबली सारस ने जम्बू द्वीप पर घेरा डाल दिया है। यह सुनते ही चित्रवर्ण क्रुद्ध हो गया और उससे लड़ने के लिए जाने को तैयार हों गया। इस पर मंत्री गृध्र ने समझाया कि एक ही साथ प्रहार करने वाले बहुत से शत्रुओं के साथ राजा को कभी नहीं लड़ना चाहिए इसलिए यहाँ से बिना संधि किए जाना उचित नहीं है क्योंकि यह पीछे से हमलोगों पर आक्रमण कर देगा। इसलिए इस समय मेरी बात मानकर संधि करके ही यहाँ से चलना ठीक होगा। इसपर राजा चित्रवर्ण ने कहा कि अब यह कैसे होगा? मंत्री गृध्र ने कहा—बहुत शीघ्र हो जायगा। राजा हिरण्यगर्भ धर्मात्मा और उनका मंत्री चक्रवाक सर्वज्ञ है अतः वह दोनों आसानी से प्रसन्न हो जायेंगे। तब राजा चित्रवर्ण ने कहा कि जैसा उचित समझो वैसा ही करो।

दूसरे दिन फिर गुप्तचर ने आकर राजा हिरण्यगर्भ से कहा कि 'राजन् संधि करने के लिए महामन्त्री गृध्र आ रहे हैं।' राजा हिरण्यगर्भ ने मन्त्री चक्रवाक से कहा—मंत्री क्या इसमें कोई रहस्य है। यह सुन कर मंत्री ने कहा—राजन् डरने की बात नहीं है। उसके सत्कार के लिए रत्नादि उपहार सजा लेना चाहिए। ऐसा कहकर मंत्री चक्रवाक ने दुर्ग द्वार पर जाकर मन्त्री गृध्र का सत्कार किया और उन्हें आदर के साथ राजा के पास लाकर आसन पर बिठाया। कुछ इधर उधर की बातें होने के बाद गृध्र ने कहा कि मैं आपसे संधि करके यहाँ से जाना चाहता हूँ। तब मंत्री चक्रवाक ने कहा कि आप किस प्रकार की संधि करना चाहते हैं। गृध्र ने सभी प्रकार की संधियों का वर्णन करते हुए कहा कि मैंने सभी प्रकार की सन्धियाँ बता दी हैं अब आप जिस प्रकार की संधि चाहें, कर लें। अंत में यह निश्चय हुआ कि कांचनाभिधान संधि कर ली जाय।

इसके पश्चात् राजा हिरण्यगर्भ ने वस्त्रालंकार से गृध्र को प्रसन्न किया वह चक्रवाक को साथ लेकर अपने राजा चित्रवर्ण के पास गया। वहाँ राजा चित्रवर्ण ने गृध्र तथा चक्रवाक द्वारा बताई गई सन्धि को स्वीकार कर लिया और चक्रवाक को भेज दिया। तब गृध्र ने अपने राजा चित्रवर्ण से कहा कि राजन् हम लोगों की अभिलाषा पूरी हो गई। अब हमें अपने देश को लौट चलना चाहिए।

प्रासंगिक कथाएँ

१. कूर्मकथा

मगध देश में एक तालाब था। वहाँ संकट-विकट नाम हंस रहते थे। वहीं उनका मित्र कम्बुग्रीव कछुआ भी रहता था। एक दिन वहाँ कछुवों ने आकर कहा कि कल प्रातःकाल मछलियों और कछुओं का शिकार किया जायगा। यह सुनकर कछुवे ने हंसों से कहा कि अब क्या करना चाहिए। उन्होंने कहा कि प्रातःकाल देखा जायगा। कछुवे ने कहा कि यह ठीक नहीं है, मैं एक उपाय बताता हूँ। उसी सहारे तुम दोनों मुझे दूसरे तालाब में पहुँचा दो। मैं एक काठ अपने मुँह में दबा लूँगा और तुम दोनों उसे उड़ चला। हंसों ने कहा कि बोलना मत नहीं तो गिर पड़ोगे। कछुवे ने कहा कि मैं इतना मुख नहीं हूँ। किन्तु जिस समय ये दोनों हंस एक नगर से उड़े जा रहे थे उस समय कछुवे को लटकता हुआ देखकर लोगों ने कोलाहल करना शुरू किया जिसे सुनकर कछुवा बोल पड़ा और जमीन पर गिर पड़ा।

२ त्रिमत्स्य कथा

एक तालाब में तीन मछलियाँ रहती थीं। एक दिन मछुओं को वहाँ आया हुआ देख कर एक मछली ने कहा कि मैं तो अब दूसरे तालाब में जा रही हूँ। दूसरी ने कहा कि जब कोई बाधा होगी तो देखा जायगा। तीसरी ने कहा कि जो होगा वह होगा ही फिर डरने की क्या बात। प्रातःकाल दूसरी और तीसरी मछलियाँ जाल में फँस गईं। दूसरी मछली ने तो अपने को मरा हुआ सा दिखाया जिससे मछुवे ने उसे फेंक दिया और वह कूद कर पानी में चली गई किन्तु तीसरी मछुवों द्वारा मार डाली गई।

३ वणिग्भार्या कथा

त्रिविक्रमपुर में समुद्रदत्त नाम का एक बनिया था। उसकी स्त्री रत्नप्रभा अपने सेवक के साथ भोग करती थी। एक बार वह सेवक को चुम्बन दे रही थी कि समुद्रदत्त ने देख लिया। तब वह बनिए के पास जाकर बोली कि यह सेवक कपूर चुराकर खाता है। मैंने इसका मुँह सूँघ कर देखा है। सेवक ने कहा कि जिस घर में ऐसी औरत हो वहाँ कोई सेवक कैसे रह सकता है। यह

कह कर वह चल पड़ा । तब वनिए ने उसे किसी प्रकार मना कर लौटाया और वह फिर सुख से रहने लगा ।

४. वक-नकुल कथा

एक पाकड़ के पेड़ पर बहुत से बगुले रहते थे । उस पेड़ के नीचे बिल में एक साँप रहता था । वह बगुलों के अंडों को खा जाता था । यह देख कर एक बूढ़े बगुले ने कहा कि साँप के बिल से नेवले के बिल तक मछलियाँ बिखेर दो जिससे नेवला आकर साँप को मार डालेगा । बगुलों ने वैसे ही किया जिससे नेवले ने साँप को मार डाला किन्तु वृक्ष पर चढ़ कर वह बगुलों के बच्चों को खाने लगा ।

५. मूषक-मुनि कथा

एक तपोवन में गौतम नाम के मुनि थे । उन्होंने कौवे के मुँह से गिरे हुए एक चूहे के बच्चे को पाया और उसे पाल-पोस कर बड़ा किया । जब वह बिल्ली से डरने लगा तो उसे मुनि ने बिल्ली बना दिया, फिर जब वह कुत्ते से डरने लगा तो उसे कुत्ता बना दिया और जब वह बाघ से डरने लगा तो उसे बाघ बना दिया । लेकिन मुनि उसे चूहा ही समझते थे और दूसरे लोग भी उसके इस रूप-परिवर्तन का चर्चा किया करते थे । इसलिए वह मुनिको मार डालने के लिए झपटा जिससे मुनि ने फिर उसे चूहा बना दिया ।

६. वक-ककट कथा

मालव देश के एक तालाब के किनारे एक बगुला उदास होकर खड़ा था । एक बूढ़े केकड़े ने उसे देखकर पूछा कि आप इस तरह खाना-पीना छोड़ कर यहाँ क्यों पड़े हैं ? बगुले ने कहा कि मछलियाँ मेरा भोजन हैं और उन्हें मछुवे पकड़ ले जायेंगे इसीलिए मैंने आज ही से खाना-पीना छोड़ दिया है । मछलियों ने यह सुन कर कहा कि हमारी रक्षा कैसे हो सकती है । बगुले ने कहा कि मैं एक-एक करके तुम लोगों को दूसरे तालाब में पहुँचा दूँगा । इस प्रकार वह एक-एक को ले जाकर खाने लगा । एक दिन उसने केकड़े को खाना चाहा कि उसने बगुले का गला पकड़ लिया जिससे वह मर गया ।

७ भग्नभांड ब्राह्मण कथा

देवकोट नगर में देवशर्मा नाम का एक ब्राह्मण था। उसे सतुवा संक्रान्ति के दिन सतुवे से भरा एक घड़ा मिला। उसे वह लेकर कुम्हार के मंडप में सो गया जहाँ बहुत से वर्तन रखे हुए थे। ब्राह्मण हाथ में एक डंडा लेकर सोचने लगा कि इस सतुवे को बेचकर दश कौड़ी प्राप्त करूँगा, उससे घड़ा आदि खरीद बेच कर धन इकट्ठा करके फिर सुपारी-बख्त आदि का व्यापार करके धनी बन जाऊँगा और चार स्त्रियों से विवाह करूँगा। जब वह झगड़ने लगेंगी तो इसी डंडे से मारूँगा। ऐसा कह कर उसने डंडा चला दिया जिससे कुम्हार के बहुत से वर्तन टूट गए जिसे देख कर कुम्हारने उसे अपने मंडपसे बाहर निकाल दिया।

८ सुन्दोपसुन्द कथा

प्राचीन काल में सुन्द उपसुन्द नाम के दो सगे भाइयों ने तीनों लोकों के राज्य की कामना से शंकर जी की आराधना की। जब शंकर जी ने प्रसन्न होकर उनसे वर माँगने को कहा तो उन दोनों ने राज्य माँगने के बदले पार्वती को माँगा। शंकर ने क्रुद्ध होकर पार्वती को दे दिया। लेकिन दोनों उन्हें अपना अपना बनाने के लिए आपस में लड़ मरे।

९ धूर्त एवं ब्राह्मण कथा

गौतमारण्य में एक ब्राह्मण रहता था। वह यज्ञ करने के लिए एक बकरा कंधे पर रखे लिए आ रहा था। रास्ते में तीन धूर्तों ने उसे देखा और बकरा किसी प्रकार ले लेने का षड्यंत्र किया। तीनों थोड़ी-थोड़ी दूर पर खड़े हो गए। एक ने कहा कि ब्राह्मण देवता कुत्ता कंधे पर रखे क्यों जा रहे हो। ब्राह्मण ने कहा यह कुत्ता नहीं यह तो यज्ञ का बकरा है। फिर थोड़ी दूर पर जाने पर दूसरे ने भी वही कहा तब ब्राह्मण ने बकरे को उतार कर भली भाँति देखा और फिर कंधे पर रख कर चल दिया किंतु जब थोड़ी दूर जाने पर तीसरे ने भी उसे कुत्ता कहा, तो ब्राह्मण ने उसे वहीं छोड़ दिया और स्वयं अपनी कुटी में चला गया।

१० सिंह-व्याघ्र काक जम्बुक-कथा

एक जंगल में एक सिंह था। उसके कौवा, बाघ और गीदड़ तीन सेवक थे। उन्होंने जंगल में भटकता हुआ एक ऊँट देखा और उसे सिंह के पास पहुँचा दिया। सिंह ने उसे अभयदान देकर अपनी शरण में रख लिया। एक बार

सिंह बीमारी तथा वर्षा के कारण भोजन न मिलने से बड़ा दुःखी हो गया। तब उन्होंने आपस में विचार किया कि ऐसा उपाय करना चाहिए कि जिससे स्वामी ऊँट को मार डाले। इसके बाद सब सिंह के पास गए और बाघ ने कहा कि आप मुझे मार कर खा जायँ, फिर इसी प्रकार कौवे और बाघ ने कहा कि आप मुझे मार कर खा जायँ, फिर इसी प्रकार कौवे और बाघ ने कहा कि आप मुझे मार कर खा जायँ; फिर इसी प्रकार कौवे और गीदड़ ने भी कहा किन्तु सिंह ने किसी को नहीं मारा। तब ऊँट ने भी वही कहा। इस पर बाघ ने उसे मार डाला और सब ने खूब पेट भर मांस खाया।

११ वृद्ध सर्प-मण्डूक कथा

एक पुराने बगीचे में मन्दविष नाम का एक साँप रहता था। वह बुढ़ीती के कारण आहार खोजने में असमर्थ होकर तालाब के किनारे पड़ा था। उसे देख कर एक मेढक ने पूछा कि आप भोजन क्यों नहीं ढूँढ़ते। साँप ने कहा कि मैंने ब्रह्मपुर के एक ब्राह्मण के नौजवान लड़के का काट लिया और वह मर गया। तब उसके पिता ने संन्यास ले लिया और मुझे मेढक ढोने का शाप दे दिया इसी लिए मैं यहाँ मेढकों के लिए आया हूँ। मेढक ने जब अपने स्वामी से यह चर्चा की तो वह साँप की पाठ पर चढ़ गया लेकिन जब दूसरे दिन उसने साँप से पूछा कि तुम चल क्यों नहीं पा रहे हो तो उसने कहा कि भोजन न मिलने से मेरी यह दशा हो गई है। तब मेढकों के स्वामी ने उसे मेढकों को खाने का आदेश दे दिया। जब सारे मेढक खतम हो गए तो उसने मेढकों के स्वामी को भी खा डाला।

१२ ब्राह्मण-नकुल कथा

उज्जैनी में माधव नामका एक ब्राह्मण था। एक दिन उसकी पत्नी अपने वच्चे को ब्राह्मण को साँप कर स्नान करने गई। इसी बीच राजा ने ब्राह्मण को श्राद्ध कराने के लिए बुला भेजा ब्राह्मण ने अपने पालतू नेवले को बालक की रखवाली के लिए नियुक्त कर दिया और स्वयं राजा के यहाँ चला गया। बालक के पास आने वाले साँप को नेवले ने मार डाला और ब्राह्मण की आत्मा देख खून भरे मुँह से उसके पास पहुँचा। ब्राह्मण ने समझा कि इसने लड़के को ही खा लिया है जिससे उसने क्रुद्ध होकर नेवले को मार डाला। लेकिन जब उसने घर में आकर बालक को सोया देखा तो वह अपने क्रोध पर पश्चात्ताप करने लगा।

॥ श्रीः ॥

हितोपदेशः

विग्रहः

अथ पुनः कथाऽऽरम्भकाले राजपुत्रा ऊचुः—‘आर्य ! राजपुत्रा वयम् । तद्विग्रहं श्रोतुं नः कुतूहलमस्ति ।’ विष्णुशर्मणोक्तम्—‘यदेवं भवद्भयो रोचते तत् कथयामि । विग्रहः श्रूयतां, यस्याऽयमाद्यः श्लोकः—

कथारम्भकाले = कथाप्रारम्भसमये । राजपुत्राः = राजकुमाराः । ऊचुः = उक्त-
वन्तः । विग्रहम् = युद्धम् । श्रोतुम् = आकर्णयितुम् । नः = अस्माकम् । कुतूहलम् =
औत्सुक्यम् । श्रूयताम् = आकर्ण्यताम् । यस्य = विग्रहप्रसंगस्य । आद्यः = प्रथमः ।
श्लोकः = पद्यम् ।

फिर कथा आरंभ होने के समय राजकुमारों ने कहा—आर्य ! हमलोग राजकुमार हैं,
अतः हमलोगों में विग्रह (युद्ध) सुनने की उत्सुकता हो रही है । विष्णुशर्मणि कहा—
‘यदि आपलोगों की ऐसी रुचि है तो कह रहा हूँ । ‘विग्रह’ सुनिष्, जिसका पहला श्लोक
यह है—

‘हंसैः सह मयूराणां विग्रहे तुल्यविक्रमे ।

विश्वास्य वञ्चिता हंसाः काकैः स्थित्वाऽरिमन्दिरे’ ॥ १ ॥

अन्वयः—हंसैः सह मयूराणाम् तुल्यविक्रमे विग्रहे अरिमन्दिरे स्थित्वा (हंसां)

विश्वास्य काकैः हंसाः वञ्चिताः ॥ १ ॥

हंसैः = मरालैः । सह = साथम् । मयूराणाम् = बहिणां । तुल्यविक्रमे = समानबले ।
विग्रहे = युद्धे । अरिमन्दिरे = शत्रुगृहे हंसभवने इत्यर्थः । स्थित्वा = निवासम् कृत्वा ।
विश्वास्य = विश्वासं विधाय । काकैः = बायसैः । वञ्चिताः = प्रवञ्चनां प्रापिताः ॥ १ ॥

समान बलवाले हंसों के साथ मोरों के युद्ध में कौवों ने शत्रु (हंसों) के घर में रह कर
और उन्हें विश्वास दिला कर धोखा दे दिया अर्थात् उन्हें पराजित कर दिया ॥ १ ॥

राजपुत्रा ऊचुः—कथमेतत् ? विष्णुशर्मा कथयति—

‘अस्ति कर्पूरद्वीपे पद्मकेलिनामधेयं सरः । तत्र हिरण्यगर्भो नाम राजहंसः प्रतिवसति । स च सर्वैर्जलचरैः पक्षिभिर्मिलित्वा पक्षिराज्ये-
ऽभिषिक्तः । यतः—

कर्पूरद्वीपे = तन्नामकद्वीपे । पद्मकेलिनामधेयम् = पद्मकेलिनाम । सरः = कासारः ।
तत्र = तस्मिन् सरसि । राजहंसः = हंसानां राजा । प्रतिवसति = निवसति । सर्वैः = समग्रैः ।
जलचरपक्षिभिः = जलचारीभिः स्वगैः । पक्षिराज्ये = पक्षिणां राज्यपदे । अभि-
षिक्तः = प्रतिष्ठापितः ।

राजकुमारों ने कहा—‘यह कैसे’ । विष्णुशर्मा ने कहा—

‘कर्पूरद्वीप में पद्मकेलि नाम का एक तालाब है, वहाँ हिरण्यगर्भनाम का राजहंस रहता था । वह सभी जलचारी पक्षियों द्वारा राजा बना दिया गया था । क्योंकि—

‘यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता, ततः प्रजा ।

अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव’ ॥ २ ॥

अन्वयः—यदि सम्यक् नेता नरपतिः न स्यात्, ततः प्रजा जलधौ अकर्णधारा नौः इव इह विप्लवेत ॥ २ ॥

यदि=चेत् । सम्यक्=सर्वप्रकारेण । नेता=अग्रणीः, रक्षकः इत्यर्थः । नराणां पतिः
नरपतिः = राजा । ततः = तदा । प्रजा=लोकः । जलधौ=समुद्रे । न कर्णधारः यस्याः
सा अकर्णधारा=अनाविका । नौः=तरणिः । इव=सदृशम् । इह=जगति । विप्लवेत=
निमज्जेत्, विनश्येत् ॥ २ ॥

यदि कोई राजा प्रजा का अच्छा नेता न हो तो प्रजा उसी प्रकार दुखों में डूब जाती है जैसे बिना मछाह की नाव समुद्र में डूब जाती है ॥ २ ॥

अपर—

‘प्रजां संरक्षति नृपः, सा वर्द्धयति पार्थिवम् ।

वर्द्धनाद्रक्षणं श्रेयस्तदभावे सद्यसत्’ ॥ ३ ॥

अन्वयः—नृपः प्रजाम् संरक्षति, सा पार्थिवम् वर्द्धयति, (किन्तु) वर्धनात्
रक्षणम् श्रेयः (यतः) तदभावे सत् अपि असत् (भवति) ॥ ३ ॥

नृपः=राजा । प्रजाम्=लोकम् । संरक्षति=रक्षाम् करोति । सा=प्रजा । पार्थिवम्=
नृपम् । वर्द्धयति=करदानादिना धनधान्यपूर्णं करोति । वर्द्धनात्=वर्धनमपेक्ष्य ।
रक्षणम्=पालनम् । श्रेयः=श्रेष्ठम् । तदभावे=रक्षणाभावे । सत् अपि = विष-
मानमपि । असत् एव = नष्टम् एव ॥ ३ ॥

और भी-राजा प्रजा की रक्षा करता है और प्रजा (धन-धान्य से) राजा को समृद्धिशाली बनाती है। किन्तु किसी वस्तु को बढ़ाने से उसकी रक्षा करना ही श्रेष्ठ है, क्योंकि रक्षाके अभाव में विद्यमान वस्तु भी नष्ट हो जाती है ॥ ३ ॥

एकदाऽसौ राजहंसः सुविस्तीर्णकमलपर्यङ्के सुखाऽऽसीनः परिवारपरिवृतस्तिष्ठति । ततः कुतश्चिद्देशादागत्य दीर्घमुखः नाम बकः प्रणम्योपविष्टः । राजोवाच—‘दीर्घमुख ! देशाऽन्तरादागतोऽसि, वार्त्तां कथय ।’ स ब्रूते—‘देव ! अस्ति महती वार्त्ता । तामाख्यातुकाम एव सत्वरमागतोऽहम् । श्रूयताम्—

एकदा=एकस्मिन्काले । सुविस्तीर्णम्=अतिप्रकुञ्चितम् यत् कमलम्=नीरजम् तदेव पर्यङ्कः=शय्या तस्मिन् । सुखेन=आनन्देन आसीनः=प्रविष्टितः । परिवारेण=स्वजनवर्गेण । परिवृतः=परिवेष्टितः । तिष्ठति=स्थितः अस्ति । कुतश्चिद्देशात्=कुतोऽपि विषयात् । प्रणम्य=नमस्कारं कृत्वा । उपविष्टः=प्रासनस्थो बभूव । देशान्तरात्=अन्यदेशात् । आगतोऽसि=आयातोऽसि । ब्रूते=उवाच । महती वार्त्ता=नितान्तगुर्वी वार्त्ता । ताम्=वार्ताम् । आख्यातुकामः=वस्तुकामः । सत्वरम्=शीघ्रम् ।

एक बार वह राजहंस कमलों की विस्तृत शय्या पर आनन्द से बैठा हुआ था कि उसी समय किसी अन्य देश से आकर एक बगुला प्रणाम करके बैठ गया। राजाने कहा—‘दीर्घमुख, तुम दूसरे देश से आ रहे हो। अतः वहाँ की बातें बताओ।’ उसने कहा—‘राजन् बहुत बड़ी बात है। उसी को सुनाने के लिए ही मैं शीघ्रता से आया हूँ। सुनिए—

‘अस्ति जम्बूद्वीपे विन्ध्यो नाम गिरिः । तत्र चित्रवर्णो नाम मयूरः पक्षिराजो निवसति । तस्याऽनुचरैश्चरद्भिः पक्षिभिरहं दग्धाऽरण्य-मध्ये चरन्नवलोकितः, पृष्ठश्च—‘कस्त्वम् ? कुतः समागतोऽसि ?’ तदा मयोक्तुम्—कर्पूरद्वीपस्य राजचक्रवर्त्तिनो हिरण्यगर्भस्य राजहंस-स्याऽनुचरोऽहं, कौतुकाद् देशाऽन्तरं द्रष्टुमागतोऽस्मि । एतच्छ्रुत्वा पक्षिभिर्वक्तुम्—‘अनयोर्देशयोः को देशो भद्रतरः, राजा च ?’ ।

गिरिः=पर्वतः । अनुचरैः=सेवकैः । चरद्भिः=भ्रमद्भिः । दग्धारण्यमध्ये=दग्ध-नामककाननान्तरे । चरन्=भ्रमन् । अवलोकितः=दृष्टः । कुतः=कस्मात् स्थानात् । समागतोऽसि=समायातोऽसि । राजचक्रवर्त्तिनः=मंडलेश्वरस्य । अनुचरः=सेवकः । कौतुकात्=औसुक्यात् । द्रष्टुम्=अवलोकनार्थम् । एतत् श्रुत्वा=मद्वचन-माकर्ण्य । अनयोर्देशयोः=अनयोः द्वयोः देशयोः मध्ये । भद्रतरः=श्रेष्ठतरः ।

जम्बूद्वीप में विन्ध्य नाम का पहाड़ है। वहाँ पक्षियों का राजा चित्रवर्ण नाम वाला मौर रहता है। मैं दग्धराण्य में भ्रमण कर रहा था कि उसके घूमने वाले सेवक पक्षियों ने मुझे देख लिया। उन्होंने मुझसे पूछा-‘तुम कौन हो?’ ‘और कहाँ से आए हो?’ तब मैंने कहा-‘मैं कर्पूर द्वीपके चक्रवर्ती सम्राट् राजहंस हिरण्यगर्भ का सेवक हूँ। कुतूहलवश अन्यदेशों को देखने के लिए आया हूँ।’ यह सुनकर उन पक्षियों ने कहा-‘इन दोनों देशों में कौन देश और कौन राजा अच्छा है।’

ततो मथोक्तम्—‘आः किमेवमुच्यते, महदन्तरम्। यतः कर्पूर-
द्वीपः स्वर्ग एव, राजहंसश्च द्वितीयः स्वर्गपतिः, कथं वर्णयितुं शक्यते।
अत्र मरुस्थले पतिता यूयं किं कुरुथ, अस्मद्देशे गम्यताम्।’ ततोऽ-
रमद्वचनमाकर्ण्य सर्वे पाक्षिणः सकोपा बभूवुः। तथा चोक्तम्—

किम् = कथम्। एवम् = अनेन प्रकारेण। उच्यते = कथ्यते। महदन्तरम् = मह-
द्वेभिन्न्यम्। द्वितीयः = अन्यः। स्वर्गपतिः = इन्द्रः। कथं = केन प्रकारेण। वर्ण-
यितुम् = कथयितुम्। शक्यते = पार्यते। अत्र मरुस्थले = अस्मिन् बालुकामये
प्रान्ते, नीरसे देशे इत्यर्थः। सकोपाः = सक्रोधाः।

मैंने कहा-क्यों ऐसा कह रहे हो। बहुत अन्तर है। कर्पूर देश स्वर्ग है और
राजहंस दूसरे इन्द्र हैं। इस मरुभूमि में पड़े हुए तुम लोग क्या कर रहे हो। हमारे
देश में चलो।’ तब मेरी बातें सुनकर सभी क्रुद्ध हो गए। जैसा कि कहा भी है—

‘पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम्।

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय, न शान्तये’ ॥ ४ ॥

अन्वयः—भुजङ्गानाम् पयःपानम् केवलम् विषवर्धनम् (एव यथा भवति
तथैव) मूर्खाणाम् उपदेशः हि प्रकोपाय (एव भवति) न शान्तये (भवति) ॥४॥

भुजङ्गानाम् = सर्पानाम्। पयःपानम् = दुग्धपानम्। विषवर्धनम् = विषवृद्धः
कारणम्। मूर्खाणाम् = अज्ञानाम्। उपदेशः = शिक्षा। प्रकोपाय = क्रोधोत्पायै ॥४॥

जैसे साँपों को दूध पिलाना केवल उनके विष को बढ़ाना ही है, वसी प्रकार मूर्खों
को उपदेश देना क्रोध को बढ़ाना है न कि शान्त करना ॥ ४ ॥

अन्यच्च—

‘विद्वानेवोपदेष्टव्यो, नाऽविद्वांस्तु कदाचन।

वानरानुपदिश्याऽथ स्थानमग्रा ययुः खगाः ॥ ५ ॥

राजोवाच-‘कथमेतत्’? दीर्घमुखः कथयति—

अन्वयः—विद्वान् एव उपदेष्टव्यः, अविद्वान् तु कदाचन न (उपदेष्टव्यः) ।
अथ खगाः वानरान् उपदिश्य स्थानभ्रष्टाः ययुः ॥ ५ ॥

विद्वान् = प्राज्ञः । एव । उपदेष्टव्यः = उपदेशयोग्यः । अविद्वान् = अज्ञः । तु ।
कदाचन = कदापि । न । खगाः = पक्षिणः । वानरान् = कपीन् । उपदिश्य = उपदेशं
कृत्वा । स्थानभ्रष्टाः = गृहरहिताः । ययुः = जग्मुः ॥ ५ ॥

और भी समझदार को ही उपदेश देना चाहिए, मूर्ख को तो कभी उपदेश नहीं देना
चाहिए । पक्षियों ने वानरों को उपदेश दिया जिससे उन्हें बेबरवार का होना पड़ा ॥ ५ ॥
राजा ने कहा—‘यद् कैसे ?’ दीर्घमुखने कहा—

कथा १

अस्ति नर्मदातीरे पर्वतोपत्यकायां विशालः शाकमलीतरुः । तत्र
निर्मितनीडकोडे पक्षिणः सुखेन निवसन्ति । अथैकदा वर्षासु नील-
पटैरिव जलधरपटलैरावृते नभस्तले, धाराऽऽसारैर्महती वृष्टिर्वभूव ।
ततो वानरांश्च तरुतलेऽवस्थिताऽशीताऽऽकुलान्कम्पमानानवलोक्य,
कृपया पक्षिभिरुक्तम्—‘भो भो वानराः ! शृणुत—

नर्मदातीरे = नर्मदायास्तटे । पर्वतोपत्यकायाम् = अचलासजभूम्याम् (तराई में) ।
विशालः = महान् । शाकमलीवृक्षः = शाकमलीतरुः (सेमल का पेड़) । निर्मितनीड-
कोडे = रचितकुलायोत्संगे (बोंसले में) । सुखेन = आनन्देन । निवसन्ति =
निवासं कुर्वन्ति । एकदा = एकस्मिन् काले । वर्षासु = वर्षाकाले ‘प्रावृषि’ । जलधर-
पटलैः = मेघवृन्दैः । आवृते = आच्छादिते । नभस्तले = आकाशतले । धारासारैः =
सवेगवातवर्षैः । महती वृष्टिः = अत्यन्तजलपातः । तरुतले = वृक्षतले । अवस्थितान् =
स्थितान् । शीतेन = शैथेन । आकुलान् = व्यग्रान् । कम्पमानान् = कम्पनं कुर्वाणान् ।
वानरान् = मर्कटान् । अवलोक्य = दृष्ट्वा । कृपया = करुणया । पक्षिभिः = खगैः । उक्तम् =
कथितम् ।

नर्मदा के किनारे पहाड़ की तलहटी में सेमल का एक बहुत बड़ा पेड़ है । वहां
बोंसले बना कर बहुत से पक्षी सुख से रहा करते थे । एक बार वर्षा ऋतु में आकाश
बादलों से ढँक गया और मूसलाधार वर्षा होने लगी तब वृक्ष को नीचे बैठे हुए बन्दरों
को ठंड से व्याकुल एवं काँपते हुए देख कर पक्षियों को दया आ गई । उन्होंने ने कहा—
अरे बन्दरो सुनो—

‘अस्माभिर्निर्मिता नीडाश्चामात्राऽऽहृतैस्तृणैः ।

हस्तपादाऽऽदिसंयुक्ता यूयं किमवसीदथ ?’ ॥ ६ ॥

अन्वयः—चञ्चुमात्रादृतैरुणैः अस्माभिः नीडाः निर्मिताः, हस्तपादादिसंयुक्ताः (सन्तः) यूयम् किम् अवसीदथ ॥ ६ ॥

चञ्चुमात्रेणैव = केवलं चञ्चुः एव । आहतैः = आनीतैः तृणैः । अस्माभिः = स्वयैः । नीडाः = कुलायाः । निर्मिताः = रचिताः । हस्तपादादिसंयुक्ताः = करचरणावियुक्ताः = करचरणादियुक्ताः समर्था इत्यर्थः । सन्तः । यूयम् = भवन्तः । किम् = कस्मात् । अवसीदथ = कष्टम् प्राप्नुथ ॥ ६ ॥

‘हम लोगों ने केवल चोंच से तिनकों को ला ला कर बोंसले बना लिए और तुम लोग हाथ-पांव रहते हुए भी क्यों दुख झेल रहे हो ?’ ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा वानरैर्जाताऽमर्षैरालोचितम्—‘अहो ! निर्वातनीडगर्भाऽवस्थिताः सुखिनः पक्षिणाऽस्मान्निन्दन्ति’ । तद् भवतु तावद् वृष्टे-रुपशमः’ । अनन्तरं शान्ते पानीयवर्षे, तैर्वानरैर्वृक्षमारुह्य, सर्वे नीडा भग्नाः, तेषामण्डानि चाऽधः पातितानि । अतोऽहं ब्रवीमि ‘विद्वानेवोप-देष्टव्यः’ इत्यादि ॥

राजोवाच—‘ततस्तैः पक्षिभिः किं कृतम् ?’ ।

शकः कथयति—ततस्तैः पक्षिभिः कोपादुक्तं—‘केनाऽसौ राजहं सो राजा कृतः ?’ । ततो मयोपजातकोपेनोक्तम्—‘अयं युष्मदीयो मयूरः केन राजा कृतः ?’ एतच्छ्रुत्वा ते पक्षिणो मां हन्तुमुद्यताः । ततो मयाऽपि स्वविक्रमो दर्शितः । यतः—

तच्छ्रुत्वा = तद्वाक्यं । जातामर्षैः = उत्पन्नकोपैः । आलोचितम् = विचारितम् । निर्वातनीडस्य = वायुरहितकुलायस्य । गर्भैः = मध्ये, अवस्थिताः = स्थिताः । निन्दन्ति = निन्दां कुर्वन्ति । वृष्टेः उपशमः = वृष्टिनिवृत्तिः । अनन्तरम् = पश्चात् । शान्ते = निवृत्ते । पानीयवर्षे = जलवृष्टौ । वृक्षमारुह्य = वृक्षोपरि आरोहणं कृत्वा । भग्नाः = नष्टाः । अधः पातितानि = भूमौ चित्तानि ।

किं कृतम् = किमाचरितम् । कोपात् = क्रोधात् । उपजातकोपेन = सञ्जातक्रोधेन । युष्मदीयः = युष्माकम् । हन्तुमुद्यताः = मारयितुम् उद्यताः । स्वविक्रमः = निजपराक्रमः । दर्शितः = प्रदर्शितः ।

यह सुन कर क्रुद्ध वानरों ने मन ही मन विचार किया ‘वायुरहित घोंसले में सुख से बैठे हुए ये पक्षी हमलोगों की निन्दा कर रहे हैं । अच्छा ! पानी बन्द होने दो !’ इसके बाद पानी रुकते ही वे सभी बन्दर वृक्ष पर चढ़ गए उन्होंने घोंसलों को तोड़ दिया और अंडों को नीचे गिरा दिया । इसीलिए मैं कह रहा हूँ—‘विद्वान् को ही उपदेश देना चाहिए’ इत्यादि ।

राजाने कहा—‘तब उन्होंने क्या किया।’ बगुले ने कहा—तब उन क्रुद्ध पक्षियों ने कहा—किसने राजहंस को राजा बनाया है? तब मैंने भी क्रुद्ध होकर कहा—तुम्हारे मयूर को किसने राजा बनाया है। यह सुन कर वे सब भुझे मारने के लिए तैयार हो गए तब मैंने भी अपना बल दिखाया। क्योंकि—

‘अभ्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः।

पराक्रमः परिभवे, वैयात्यं सुरतेष्वव’ ॥ ७ ॥

अन्वयः—अभ्यदा योषितः (भूषणम्) लज्जा इव, पुंसः भूषणम् क्षमा (अस्ति, तु) सुरतेषु वैयात्यम् इव परिभवे पराक्रमः (भूषणम् अस्ति) ॥ ७ ॥

अभ्यदा = पराभवातिरिक्तकाले, सुरतातिरिक्तसमये। योषितः = नारीः। लज्जा इव = अपा इव। पुंसः = पुरुषस्य। भूषणम् = अलङ्कारः। क्षमा = क्षान्तिः। सुरतेषु = रतिक्रीडायां। वैयात्यम् = दृष्टता इव। परिभवे = पराजयकाले। पराक्रमः = बलप्रदर्शनम् एव ॥ ७ ॥

अन्य समय में जैसे लज्जा स्त्रियों का आभूषण है उसी प्रकार क्षमा पुरुषों का आभूषण है। किन्तु रतिकाल में दृष्टता जैसे स्त्रियों की शोभा है उसी प्रकार अपमान के समय पराक्रम पुरुषों की शोभा है ॥ ७ ॥

राजा विहस्याऽऽह—

‘आत्मनश्च परेषां च यः समीक्ष्य बलाऽबलम्।

अन्तरं नैव जानाति, स तिरस्क्रियतेऽरिभिः’ ॥ ८ ॥

अन्वयः—आत्मनः परेषाम् च बलाबलम् समीक्ष्य यः अन्तरम् नैव जानाति सः अरिभिः तिरस्क्रियते ॥ ८ ॥

आत्मनः = स्वस्य च। परेषाम् च = शत्रूणां च। बलाबलम् = सामर्थ्यमसा-मर्थ्यञ्च। समीक्ष्य = दृष्ट्वा यः। अन्तरम् = प्रभेदम्। नैव, जानाति = वेत्ति। अरिभिः = शत्रुभिः। सः, तिरस्क्रियते = पराजितो भवति ॥ ८ ॥

राजा ने हँस कर कहा—

अपने और शत्रु के बलाबल को देख कर भी जो उनके अन्तर को नहीं समझता वह शत्रुओं से अपमानित होता है ॥ ८ ॥

‘सुचिरं हि चरन्नित्यं क्षेत्रे सस्यमबुद्धिमान्।

द्वीपचर्मपरिच्छन्नो, वाग्दोषाद् गर्दभो हतः’ ॥ ९ ॥

वक्कः पृच्छति—कथमेतत्? राजा कथयति—

अन्वयः—क्षेत्रे सुचिरम् नित्यम् चरन् हि द्वीपचर्मपरिच्छन्नः अबुद्धिमान् गर्दभः वाग्दोषाद् हतः ॥ ९ ॥

क्षेत्रे = सस्योरपत्तिस्थले । सुचिरम् = बहुकालपर्यन्तम् । नित्यञ्च = प्रतिदिनम् । खरन् = तृणं भक्षयन् । हि द्वीपिचर्मपरिच्छेदः = व्याघ्रचर्मच्छेदादितः । अबुद्धिमान् = मूर्खः । गर्दभः = खरः । वाग्दोषात् = शब्ददोषात् । हतः = मृतः ॥ ९ ॥

और भी—बहुत दिनों तक नित्य ही खेत में चरने वाला व्याघ्र-चर्म से डंका हुआ गदहा केवल अपने बोलने के दोष से ही मारा गया ॥ ९ ॥

बगुले ने पूछा—‘यह कैसे ?’ राजाने कहा—

कथा २

अस्ति हस्तिनापुरे विलासो नाम रजकः । तस्य गर्दभोऽतिभार-
वहनाद् दुर्बलो मुमूर्षुरिवाऽभवत् । ततस्तेन रजकेनाऽसौ व्याघ्रचर्मणा
प्रच्छाद्याऽरण्यकसमीपे सस्यक्षेत्रे विमुक्तः । ततो दूरात्तमवलोक्य
व्याघ्रबुद्ध्या क्षेत्रपतयः सत्वरं पलायन्ते ।

हस्तिनापुरे = तन्नामगरे । विलासो नाम = विलासाख्यः । रजकः = वस्त्रनिर्णेजकः ।
अस्ति = विद्यते । तस्य गर्दभः = तस्य खरः । अतिभारवहनात् = अत्यन्तभारधार-
णात् । दुर्बलः = शरीरतः क्षीणः । मुमूर्षुः इव = मृतकसदृशः । असौ = गर्दभः ।
व्याघ्रचर्मणा व्याघ्रत्वचा । प्रच्छाद्य = अवगुह्य । अरण्यसमीपे = वनस्थ निकटे ।
सस्यक्षेत्रे = धान्यक्षेत्रे । नियुक्तः = नियोजितः । अवलोक्य = दृष्ट्वा । व्याघ्रबुद्ध्या =
व्याघ्रमत्या, व्याघ्रोऽयम् इति मत्वा इत्यर्थः । क्षेत्रपतयः = क्षेत्रस्वामिनः । सत्-
रम् = शीघ्रम् । पलायन्ते = पलायनं चक्रुः ।

हस्तिनापुर में विलास नाम का एक धोबी था । उसका गदहा बोझा से दुबला
और मरने, मरने को हो गया । तब धोबी ने उसे बाघ के चमड़े से ढँक कर जंगल के पास
धान के खेत में छोड़ दिया । खेत के रक्षकों ने उसे दूर ही से देखकर बाघ समझ लिया
और वे वहाँ से शीघ्र ही भाग खड़े हुए ।

अथैकदा केनाऽपि सस्यरक्षकेण धूसरकम्बलकृततनुव्रणेन
धनुःकाण्डं सज्जीकृत्याऽऽनतकायेनैकान्ते स्थितम् । तं च दूराद् दृष्ट्वा
गर्दभः पुष्टाङ्गो, यथेष्टतस्यभक्षगजातबलो, ‘गर्दभोऽय’मिति मत्वोच्चैः
शब्दं कुर्वाणस्तदभिमुखं धावितः । ततस्तेन सस्यरक्षकेण चोत्कार-
शब्दाद् गर्दभोऽय’मिति निश्चित्य, लीलयैव व्यापादितः । अतोऽहं
ब्रवीमि—‘सुचिरं हि चरन्नित्यम्’—इत्यादि ॥

सस्यरक्षकेण = धान्यरक्षकेण क्षेत्रस्वामिना । धूसरं धून्नवर्णं यत् कम्बलम्
तेन कृतम् विहितम् तनुव्राणम् देहावगुण्ठनं येन तेन । धनुःकाण्डम् = चाप-

वृण्डम् । सज्जीकृत्य = उपायुक्तं कृत्वा । आनतकायेन = संकुचितशरीरेण । एकान्ते = रहसि । स्थितम् = अधिष्ठितम् । तं च = क्षेत्ररक्षकम् च । पुष्टांगः = परिपुष्टदेहः । यथेष्टसख्यमक्षणात् = यथेच्छधान्यचर्वणात् । उपजातबलः = उत्पन्नपराक्रमः । मत्वा = परिज्ञाय । तदभिमुखम् = क्षेत्ररक्षकं प्रति । धावितः = वेगेन चलितः । निश्चित्य = निश्चयम् कृत्वा । लीलया एव = अप्रयासेनैव, सारत्वेन इत्यर्थः । व्यापादितः = मृत्तुं प्रापितः ।

एक दिन खेत का एक रखवाला मटमैले कम्बल को ओढ़ कर और धनुष पर डोरी चढ़ाकर एकान्त में सिकुड़ कर बैठ गया उसे दूर ही से देख कर गदहे ने उसे भी गदहा समझ लिया । और वह इच्छानुसार धान चरने में बली और मोटा ताजा गदहा उसकी ओर चलाते हुए दौड़ पड़ा । खेत के रखवाले उसके शब्द से उसे गदहा जानकर बड़ी आसानी से मार डाला । इसी लिए मैं कह रहा हूँ—'बहुत दिनों तक नित्य चरता हुआ' आदि ।

दीर्घमुखो ब्रूते—ततः पश्चात् तैः पक्षिभिरुक्तम्—'अरे पाप दुष्ट-
बक ! अस्माकं भूमौ चरन्नस्माकं स्वामिनमधिक्षिपसि ! । तन्न क्षन्तव्य-
मिदानीम्' । इत्युक्त्वा सर्वे मां चञ्चुभिर्हत्वा, सकोपा ऊचुः—'पश्य रे
मूर्ख ! स हंसस्तव राजा सर्वथा मृदुः । तस्य राज्याऽधिकारो नास्ति ।
यत एकान्तमृदुः करतलस्थमप्यर्थं रक्षितुमक्षमः । स कथं पृथिवीं
शास्ति ? राज्यं वा तस्य किम् ? । त्वं च कूपमण्डूकः, तेन तदाऽऽ-
श्रयमुपदिशसि' । शृणु—

पाप = पापात्मन् । अस्माकम् भूमौ = पृथिव्याम् । चरन् = विचरन् । स्वामि-
नम् = राजानम् । अधिक्षिपसि = निन्दसि । इदानीम् = अस्मिन् काले । चञ्चु-
भिः = तुण्डैः । हत्वा = महारं कृत्वा । सर्वथा = सर्वप्रकारेण । मृदुः = कोमलः, परा-
क्रमहीन इत्यर्थः । तस्य = हंसस्य । एकान्तमृदुः = अत्यन्तकोमलः, तेजोहीन
इत्यर्थः । करतलस्थम् = हस्तगतम् । अर्थम् = धनम् । रक्षितुमक्षमः = रक्षणे अश-
क्तः ! शास्ति = रक्षति । कूपमण्डूकः = कूपमण्डूकतुल्यः, स्वदेशातिरिक्तान्यदेश-
ज्ञानरहितः । तदाश्रयम् = राजहंसस्य आश्रयणम् ।

दीर्घमुख ने कहा—इसके बाद उन पक्षियों ने मुझसे कहा कि 'अरे पापी दुष्ट बगुले
तुम हमारी ही भूमि में चरते हो और हमारे राजा की निन्दा करते हो । इसलिए अब
हमलोग तुम्हें क्षमा नहीं करेंगे ।' ऐसा कह कर सभी मुझे चोचों से मारने लगे और कहने
लगे कि अरे दुष्ट तुम्हारा वह हंस अत्यन्त निर्बल है इसलिए वह राज्य का अधिकार नहीं
पा सकता, क्योंकि अत्यन्त निर्बल व्यक्ति हाथ में आई हुई वस्तु की भी रक्षा नहीं कर सकता

फिर वह पृथ्वी का शासन कैसे करेगा ? और उसका राज्य ही कैसा ? तुम कुपं के मेढक की तरह अपने देश को छोड़ कर दूसरे देशों के बारे में कुछ जानते ही नहीं हो। इसी लिए अपने राजा के आश्रय में रहने का उपदेश दे रहे हो। सुनो—

‘सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः ।

यदि दैवात्फलं नास्ति, छायाकेन निवार्यते ?’ ॥ १० ॥

अन्वयः—फलच्छायासमन्वितः महावृक्षः सेवितव्यः यदि दैवात् फलम् नास्ति (तर्हि) छाया केन निवार्यते ॥ १० ॥

फलच्छायासमन्वितः = फलच्छायायुक्तः । महावृक्षः = महातरुः । सेवितव्यः = सेव्यः । दैवात् = भाग्यात् । फलम् नास्ति = तस्मिन् फलागमो न भवेत् । छाया = अनातपः, केन निवार्यते = निषिध्यते ॥ १० ॥

‘फल और छाया से युक्त बड़े वृक्ष की ही सेवा करनी चाहिए। यदि दैवात् उससे फल नहीं मिला तो छाया कौन रोक सकता है ?’ ॥ १० ॥

अन्यच्च—

‘हीनसेवा न कर्त्तव्या, कर्त्तव्यो महदाश्रयः ।

पयोऽपि शौण्डिकीहस्ते ‘वारुणी’त्यभिधीयते’ ॥ ११ ॥

अन्वयः—हीनसेवा न कर्त्तव्या, महदाश्रयः कर्त्तव्यः । शौण्डिकीहस्ते पयः अपि वारुणी इति अभिधीयते ॥ ११ ॥

हीनसेवा = तुच्छस्य सेवा । न कर्त्तव्या = न करणीया । महदाश्रयः = श्रीमतः सेवा । शौण्डिकीहस्ते = कश्यपालिकाकरे । पयः अपि = जलमपि । वारुणी-इति = मद्यम् इति । अभिधीयते = कथ्यते ॥ ११ ॥

और भी—‘नीच की सेवा नहीं करनी चाहिए, बड़ों का ही सहारा लेना चाहिए । क्योंकि कलवारिन के हाथ में जल भी शराब ही समझा जाता है’ ॥ ११ ॥

अन्यच्च—

‘महानप्यल्पतां याति निर्गुणे गुणविस्तरः ।

आधाराऽऽधेयभावेन गजेन्द्र इव दर्पणे’ ॥ १२ ॥

अन्वयः—निर्गुणे (स्थितः) महान् गुणविस्तरः अपि आधाराधेयभावेन दर्पणे गजेन्द्रः इव अल्पताम् याति ॥ १२ ॥

निर्गुणे = गुणहीने, विद्यमानः । महान् अपि = अत्युत्कृष्टोपि । गुणविस्तरः = गुणप्रसरः । आधाराधेयभावेन = आश्रयाश्रयिभावेन, आश्रयस्य तुच्छतया । अल्पताम् = विस्तारशून्यताम्, संकोचमित्यर्थः । याति = गच्छति । दर्पणे = आदर्शे । गजेन्द्रः इव = करिराजतुल्यः ॥ १२ ॥

और भी—‘निर्गुणी में रहने वाला महान गुण भी आधार के प्रभाव से तुच्छ बन जाता है जैसे गजराज भी शीशे में उसके प्रभाव से छोटा दिखाई पड़ता है’ ॥ १२ ॥

किन्तु—

‘अजा सिंहप्रसादेन वने चरति निर्भयम् ।

राममासाद्य लङ्कायां लेभे राज्यं विभीषणः’ ॥ १३ ॥

अन्वयः—सिंहप्रसादेन अजा वने निर्भयम् चरति । विभीषणः रामम् आसाद्य लङ्कायाम् राज्यम् लेभे ॥ १३ ॥

सिंहप्रसादेन = सिंहस्य कृपया । अजा = छागी । वने = अरण्ये । निर्भयम् = निःशङ्कम् । चरति = विचरति । विभीषणः = रावणस्य अनुजः । रामं = सीतापतिम् । आसाद्य = शरणं प्राप्य । लङ्कायां = तन्नामकपुर्याम् । राज्यं = राजपदम् । लेभे = प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

किन्तु—‘सिंह की कृपा से बकरी भी जंगल में निर्भय होकर चरती है । विभीषण ने राम का आश्रय लेकर ही लंका में राज्य प्राप्त किया था’ ॥ १३ ॥

विशेषतश्च—

‘व्यपदेशेऽपि सिद्धिः स्यादतिशक्ते नराधिपे ।

शशिनो व्यपदेशेन शशकाः सुखमासते’ ॥ १४ ॥

मयोक्तं—कथमेतत् ? पक्षिणः कथयन्ति—

अन्वयः—अतिशक्ते नराधिपे व्यपदेशे अपि सिद्धिः स्यात् । शशकाः शशिनः व्यपदेशेन सुखमासते ॥ १४ ॥

अतिशक्ते = बलशालिनि । नराधिपे = नृपे सति । व्यपदेशेऽपि = तस्य नामग्रहणे अपि । सिद्धिः = कार्यपूर्तिः । शशकाः = तन्नामकाः जन्तुविशेषाः (खरगोश) । शशिनः = चन्द्रस्य । व्यपदेशेन = व्याजेन नाशना । सुखं = सानन्दम् । आसते = निवसन्ति ॥ १४ ॥

प्रायः—‘कभी कभी अत्यंत शक्तिशाली राजा के नाम से ही कार्य सिद्ध हो जाता है । जैसे खरगोशों ने चंद्रमा का नाम लेकर सुख प्राप्त किया था’ ॥ १४ ॥

कथा ३

कदाचिद्वर्षास्वपि वृष्टेरभावात्तृषार्त्तो गजयूथो यूथपतिमाह—
‘नाथ ! कोऽभ्युपायोऽस्माकं जीवनाय ? नाऽस्ति क्षुद्रजन्तूनाम्
(अपि) निमज्जनस्थानम् । वयं च निमज्जनस्थानाऽभावान्मृताः, अन्धा

इव किं कुर्मः ?, क यामः ?' ततो हस्तिराजो नाऽतिदूरं गत्वा निर्मलं हृदं दर्शितवान् ।

कदाचित् = कस्मिंश्चित् काले । वर्षास्वपि = प्रावृषि । वृष्टेरभावात् = जलवर्षणा-
भावात् । तृषार्तः = पिपासाकुलः । गजयूथः = हस्तिसमूहः । यूथपतिम् = गज-
नायकम् । आह = उक्तवान् । नाथ = स्वामिन् । अभ्युपासः = युक्तिः । जीवनाय =
प्राणधारणाय । क्षुद्रजन्तूनाम् = स्वल्पानाम् जीवानाम् । निमज्जनस्थानम् = स्नान-
योग्यः सरोवरः किं पुनः अस्मत्सदृशानां विशालकायानाम् इति शेषः । निमज्जन-
स्थानाभावात् = सरोवरं विना । मृताः = मृतपुरुषाः । हस्तिराजः = गजाधिपः ।
जातिदूरं = समीपम् । निर्मलम् = अतिस्वच्छम् । हृदम् = सरोवरम् ।

एक बार वर्षा ऋतु में भी पानी न बरसने के कारण प्यास से व्याकुल हाथियों के
सुण्ड ने अपने स्वामी से कहा—‘स्वामी ! हम लोगों के जीवन का कोई उपाय है ? छोटे
छोटे जन्तुओं के स्नान करने योग्य भी कोई जगह नहीं है । हमलोग तो स्नान करने की
जगह के बिना मृतक तुल्य हो गए हैं । अब हम अब्बों की तरह क्या करें ? कहाँ जाय ?’
तब हाथियों के राजा ने थोड़ी दूर जाकर उन्हें एक निर्मल तालाब दिखाया ।

ततो दिनेषु गच्छत्सु तत्तीरावस्थिताः क्षुद्रशशका गजपादाऽऽ-
हतिभिश्चूर्णिताः । अनन्तरं शिलीमुखो नाम शशकश्चिन्तयामास-
‘अनेन गजयूथेन पिपासाऽऽकुलितेन प्रत्यहमत्रागन्तव्यम्, ततो
विनष्टमस्मत्कुलम् ।’

ततो विजयो नाम वृद्धशशकोऽवदत्—‘मा विषीदत, मयाऽत्र
प्रतीकारः कर्त्तव्यः ।’ ततोऽसौ प्रतिज्ञाय चलितः । गच्छता च तेना-
ऽऽलोचितम्—‘कथं मया गजयूथनाथसमीपे स्थिता वक्तव्यम् ?’ ।

दिनेषु गच्छत्सु = कतिपयदिवसातिक्रान्तेषु । तत्तीरावस्थिताः = सरोवरतट-
निवासिनः । क्षुद्रशशकाः = स्वल्पदेहाः शशकाः । गजपादाहतिभिः = हस्तिपरण-
सादनैः । चूर्णिताः = नष्टाः । अनन्तरम् = तत्पश्चात् । चिन्तयामास = विचारयामास ।
पिपासाकुलितेन = तृषार्तेन । प्रत्यहम् = प्रतिदिनम् । कुलम् = वंशः । अवदत् = उक्तवान् ।
मा विषीदत = विषादं न कुर्वत । प्रतीकारः = रक्षाया उपायः । प्रतिज्ञाय = प्रतिज्ञां
कृत्वा । चलितः = प्रस्थितः । आलोचितम् = विचारितम् । गजयूथनाथसमीपे =
हस्तियूथाधिपनिकटे ।

कुछ समय बाद तालाब के किनारे रहने वाले छोटे खरगोश हाथियों के पैरों से
झब कर कुचल गया । इसके पश्चात् शिलीमुख नाम के खरगोश ने विचार किया—प्यास से

व्याकुल हाथियों का झुण्ड तो यहाँ प्रतिदिन आयेगा। इससे तो हमारा सारा वंश ही नष्ट हो जायेगा' तब विजय नाम के एक बूढ़े खरगोश ने कहा—'डरो मत, मैं विपत्ति को दूर करने का उपाय करूँगा।' तब वह प्रतिज्ञा करके चला। चलते चलते उसने विचार किया कि मैं हाथियों के झुण्ड के स्वामी के पास खड़ा हो कर कैसे बातचीत करूँगा ? क्योंकि—

यतः—

‘स्पृशन्नपि गजो हन्ति, जिघ्रन्नपि भुजङ्गमः ।

पालयन्नपि भूपालः, प्रहसन्नपि दुर्जनः’ ॥ १५ ॥

अन्वयः—गजः स्पृशन् अपि हन्ति, भुजङ्गमः जिघ्रन् अपि (हन्ति) भूपालः पालयन् अपि (हन्ति) दुर्जनः प्रहसन् अपि (हन्ति) ॥ १५ ॥

गजः = करी । स्पृशन् अपि = स्पर्शमात्रेणापि । हन्ति = प्राणान्तं करोति । भुजङ्गमः = सर्पः । जिघ्रन् अपि = आघ्राणं कुर्वन्नपि (सुंघते ही) । भूपालः = नृपतिः । पालयन् अपि = पोषयन् अपि । दुर्जनः = दुष्टः । प्रहसन् अपि = हसन् अपि । स्वप्रसन्नतां प्रकटीकुर्वन् अपि (हन्ति) ॥ १५ ॥

छूने मात्र से हाथी, सुंघने मात्र से सर्प, पाछन करते हुए भी राजा, और हँसते हुए भी दुर्जन प्राणों का घातक बन जाता है ॥ १५ ॥

अतोऽहं पर्वतशिखरमारुह्य यूथनाथं संवादयामि ।’ तथाऽनुष्ठिते सति यूथनाथ उवाच—‘करस्त्वम् ? कुतः समायातः ?’ ।

स ब्रूते—‘शशकोऽहम्, भगवता चन्द्रेण भवदन्तिकं प्रेषितः ।’ यूथपतिराह—‘कार्यमुच्यताम्’ । विजयो ब्रूते—

आरुह्य = आरोहणं कृत्वा । संवादयामि = वार्तालापं करोमि । तथाऽनुष्ठिते = पूर्वोक्तप्रकारेण कृते सति । समायातः = आगतोऽसि । भवदन्तिकम् = त्वत्पार्श्वम्, विजयः = वृद्धशङ्कः ।

इसलिए मैं पहाड़ की चोटी पर चढ़ कर हाथियों के स्वामी से बातचीत करूँगा । ऐसा करने के बाद गजस्वामी ने कहा—‘तुम कौन हो ? कहाँ से आए हो ?’ उसने कहा—‘मैं खरगोश हूँ । भगवान् चन्द्रदेव ने मुझे आप के पास भेजा है ।’ गजपति ने कहा—‘बताओ, किस काम के लिए भेजा है ?’ तब विजय ने कहा—

‘उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नाऽन्यथा ।

सदैव वाऽवध्यभावेन यथार्थस्य हि वाचकः’ ॥ १६ ॥

अन्वयः—शस्त्रेषु उद्यतेषु अपि दूतः अन्यथा न वदति । हि अवध्यभावेन (निर्भयः सः) सदैव यथार्थस्य वाचकः (भवति) ॥ १६ ॥

शस्त्रेषु उद्यतेषु अपि = अत्र प्रहारकरणाय तत्परेषु अपि, प्राणभयेनापि इत्यर्थः ।
 दूतः = वाक्ताहरः । अन्यथा = असत्यम् । न वदति = न कथयति । हि = निश्चयेन । अवध्य-
 भावेन = अहं तु अवध्यः इत्यनेन मनसः निश्चयेन । यथार्थस्य = सत्यस्य ।
 वाचकः = वक्ता ॥ १६ ॥

‘दूत अपने ऊपर इधियारों का प्रहार करने लिए तैयार होने पर भी झूठ नहीं बोलता,
 क्योंकि अवध्य होने के कारण वह सदा सत्य ही बोलने वाला होता है’ ॥ १६ ॥

तदहं तदाज्ञया ब्रवीमि, शृणु—प्रदेते चन्द्रसरोरक्षकाः शशका-
 स्त्वया निःसारितास्तदनुचितं कृतम् । ते शशकाश्चिरमस्माकं रक्षिताः ।
 अत एव मे ‘शशाङ्क’ इति प्रसिद्धिः ।’

एवमुक्तवति दूते यूथपतिर्भयादिदमाह—‘प्रणिधे ! इदमज्ञानतः
 कृतम्, पुनर्न तत्र गमिष्यामि’ ।

दूत उवाच—‘यद्येवं तदत्र सरसि कोपात्कम्पमानं भगवन्तं शशाङ्कं-
 प्रणम्य, प्रसाद्य च गच्छ ।’

ततस्तेन रात्रौ यूथपतिं नीत्वा, तत्र जले चञ्चलं चन्द्रबिम्बं दर्श-
 यित्वा, स यूथपतिः प्रणामं कारितः ।

उक्तश्च तेन—‘देव ! अज्ञानादनेनाऽपराधः कृतः ततः क्षम्यताम्,
 नैवं वारान्तरं विधास्यते ।’ इत्युक्त्वा प्रस्थापितः । अतो वयं ब्रूमः—
 ‘व्यपदेशेऽपि सिद्धिः स्यात्’ इति ॥

तदाज्ञया = स्वामिनः चन्द्रस्यादेशेन । ब्रवीमि = कथयामि । चन्द्रसरोरक्षकाः =
 चन्द्रसरोवरस्य रक्षायाम् नियुक्ताः । निःसारिताः = निष्कासिताः । अनुचितं
 कृतम् = अन्याय्यं विहितम् । चिरम् = बहुकालात् । रक्षिताः = पालिताः । शशा-
 ङ्कः = शशलाञ्छनः । एवमुक्तवति = अनेन प्रकारेण कथितवति । आह = उक्तवान् ।
 प्रणिधे = दूत ! । अज्ञानतः = ज्ञानाभावात् । कोपात् = क्रोधात् । कम्पमानम् = वेप-
 मानम् । शशांकम् = चन्द्रम् । प्रणम्य = प्रणामं कृत्वा । प्रसाद्य = प्रसन्नं कृत्वा ।
 चन्द्रबिम्बम् = शशिमण्डलम् । तेन = शशकेन । चम्पताम् = जमा क्रियताम् ।
 वारान्तरम् = पुनरपि । विधास्यते = करिष्यते ।

इसलिए मैं उनकी आज्ञा से कह रहा हूँ । सुनो—‘यह जो तुमने चन्द्रसरोवर के रक्षक
 खरगोशों को निकाल दिया है वह बड़ा ही अनुचित किया है । क्योंकि वे खरगोश बहुत
 दिनों से मेरे द्वारा रक्षित हैं, इसीलिए मैं शशांक (खरगोश है जिसकी गोद में) नाम से
 प्रसिद्ध हूँ ।’ दूत को ऐसा कहने पर गजपति ने भयभीत होकर कहा—‘क्षमा करो । मैंने
 यह काम अनजाने ही किया है । फिर वहाँ नहीं जाऊँगा ।’ दूत ने कहा—‘यदि ऐसी बात

हैं तो इस तालाब में क्रोध से कांपते हुए भगवान् चन्द्रदेव को प्रमाण करके और प्रसन्न करके चले जाओ ।’

तब दूत ने गजपति को रात में लेजाकर जल में चंद्रमा की छाया दिखाई और उसे प्रणाम कराया । उसने कहा—‘देव, अनजान में ही इन्होंने यह अपराध किया है । इसलिए क्षमा करें । अब आगे ऐसा नहीं करेंगे ।’ ऐसा कह कर उसे भेज दिया । इसीलिए मैं कह रहा हूँ कि ‘बड़ों के वहाने से सिद्धि हो जाती है’ इत्यादि ।

ततो मयोक्तम्—‘स एषाऽस्मत्प्रभू राजहंसो महाप्रतापोऽतिसमर्थः । त्रैलोक्यस्याऽपि प्रभुत्वं तत्र युज्यते, किं पुना राज्यम्—’ इति । तदाऽहं तैः पक्षिभिः—‘दुष्ट ! कथमस्मद्भूमौ चरसि’—इत्यभिधाय, ‘राक्षश्चित्रवर्णस्य समीपं नीतः । ततो राज्ञः पुते मां प्रदर्श्य तैः प्रणम्योक्तम्—देव ! अवधायताम्, एष दुष्टोऽस्मद्देशे चरन्नपि देवपादानाधिक्षपति’ । ।

राजाऽऽह—‘कोऽयम् ?, कुतः समायातः ।’ ते ऊचुः—‘हिरण्यगर्भनाम्नो राजहंसस्याऽनुवरः कर्पूरद्वीपादागतः ।’

अथाऽहं गृध्रेण मन्त्रिणा पृष्टः—‘कस्तत्र मुखयो मन्त्रीति ?’ । मयोक्तम्—‘सर्वशास्त्रार्थपारगः सर्वज्ञो नाम चक्रवाकः ।’

गृध्रा ब्रूते—‘युज्यते । स्वदेशजोऽसौ’ । यतः—

मया = वक्तेन । महाप्रतापः = अमिततेजाः । अतिसमर्थः = महाशक्तः । त्रैलोक्यस्य = त्रिलोक्याः । अपि प्रभुत्वं = स्वामित्वम् । युज्यते = योग्यमस्ति । इत्यभिधाय = इत्युक्त्वा । राज्ञः पुरः = नृपस्य संमुखे । प्रदर्श्य = उपस्थितं कृत्वा । अवधायताम् = सावधानतया श्रूयताम् । देवपादान् = महाराजान् । अधिक्षिपति = निन्दति । समायातः = समागतः । तत्र = कर्पूरद्वीपे । सर्वशास्त्रपारगः = सर्वशास्त्रकुशलः । स्वदेशजः = स्वदेशोत्पन्नः ।

तब मैंने कहा—‘वह हमारे स्वामी राजहंस बड़े प्रतापी और शक्तिशाली है । उनके लिए तीनों लोकों का प्रभुत्व उचित है फिर पक्षियों के राजा बनने की तो बात ही क्या !’ तब उन पक्षियों ने मुझसे कहा कि ‘तुम हमारे राज्य में क्यों घूम रहे हो ?’ ऐसा कहकर वे मुझे पकड़ कर राजा चित्रवर्ण के पास ले गए । उन्होंने मुझे राजा के सामने उपस्थित किया और उन्हें प्रणाम करके कहा—राजन्, सावधानी से सुनिए हमारे हो देश में विचरण करता हुआ यह बगुला आप की निन्दा करता है ।’

राजा ने कहा—‘यह कौन है और कहाँ से आया है !’ उन्होंने कहा—‘यह हिरण्यगर्भ नाम राजहंस का सेवक है और कर्पूर द्वीप से आया है ।’

तब मंत्री गृध्र ने मुख से पूछा-‘वहाँ मुख्य मंत्री कौन है ?’ मैंने कहा-‘सभी शास्त्रों में कुशल सर्वश नाम का चक्रवा है।’

गृध्र ने कहा बिस्कुल ठीक। यह राजहंस के देश में ही पैदा हुआ है। क्योंकि—

‘स्वदेशजं, कुलाऽऽचारविशुद्धमुपधाशुचिम् ।

मन्त्रज्ञमव्यसननं, व्यभिचारविवर्जितम् ॥ १७ ॥

अधीतव्यवहाराऽर्थ मौलं, ख्यातं, विपश्चितम् ।

अर्थस्योत्पादकं चैव, विदध्यान्मन्त्रिणं नृपः’ ॥ १८ ॥

अन्वयः—नृपः स्वदेशजम्, कुलाचारविशुद्धम्, उपधाशुचिम्, मन्त्रज्ञम्, अव्यसननम्, व्यभिचारवर्जितम्, अधीतव्यवहारार्थम्, मौलम्, ख्यातम्, विपश्चितम्, अर्थस्योत्पादकम् च एव मन्त्रिणम् विदध्यात् ॥ १७-१८ ॥

स्वदेशजम् = स्वदेशोत्पन्नम् । कुलाचारविशुद्धम् = कुलाचारेण = कुलव्यवहारेण, विशुद्धम्, उत्तमकुलोत्पन्नम् इत्यर्थः । उपधाशुचिम् = धर्मपरीक्षासु पवित्रम् ‘लोभादिप्रसंगेषु अनुल्लङ्घितस्वमर्यादम्’ इत्यर्थः । मन्त्रज्ञम् = मन्त्रणात्स्ववेत्तारम् । अव्यसननम् = मद्यद्युतादिव्यापारशून्यम् । व्यभिचारवर्जितम् = परधनदाराद्विग्रहणे अनभिलाषुकम् । अधीतव्यवहारार्थम् = धर्मशास्त्रोक्ताचारेषु च निष्णातम् । मौलम् = वंशपरम्परागतम् । ख्यातम् = स्वगुणेन लोकवर्गे प्रसिद्धम् । विपश्चितम् = पण्डितम् । अर्थस्योत्पादकम् = वित्तोपाजकम् । विदध्यात् = नियुक्तं कुर्यात् ॥ १७-१८ ॥

अपने ही राष्ट्र में उत्पन्न होने वाले, कुलीन, आचरणों से पवित्र, धार्मिक परीक्षणों में उत्तीर्ण, राजनीति के ज्ञाता, किसी भी प्रकार के व्यसन (मद्यपानादि) से रहित, व्यभिचार से हीन अर्थात् सदाचारी, व्यवहारकुशल, कुलक्रमागत प्रसिद्ध, विद्वान् अथा धनोपाजन में निपुण व्यक्ति को ही मंत्रीपद पर नियुक्त करना चाहिए ॥ १७-१८ ॥

अत्राऽन्तरे शुकेनोक्तम्—‘देव ! कर्पूरद्वीपादयो लघुद्वीपा जम्बूद्वीपान्तर्गता एव, तत्राऽपि देवपादानामेवाऽधिपत्यम् । ततो राज्ञाऽप्युक्तम्—‘एवमेव’ । यतः—

अत्रान्तरे=अस्मिन्नेव समये । लघुद्वीपाः=लघुद्वीपाः । जम्बूद्वीपान्तर्गताः=जम्बूद्वीपस्य मध्ये स्थिताः । तत्रापि=लघुद्वीपेऽपि । देवपादानाम् = भवताम् । आधिपत्यम् = स्वामित्वम् ।

इसी बीच सुग्गे ने कहा-‘राजन्, कर्पूर द्वीप आदि छोटे छोटे द्वीप जम्बू द्वीप के ही अन्तर्गत हैं । इसलिए वहां भी आप का ही स्वामित्व है ।’ तब राजा ने कहा-हां, ऐसा ही है । क्योंकि—

‘राजा, मत्तः, शिशुश्चैव, प्रमदा, धनगर्वितः ।

अप्राप्यमपि वाञ्छन्ति, किं पुनर्लभ्यतेऽपि यत्’ ॥ १९ ॥

अन्वयः—राजा, मत्तः, शिशुः, च एव प्रमदा, धनगर्वितः, अप्राप्यम् अपि, वाञ्छन्ति, किं पुनः यत् लभ्यते अपि ॥ १९ ॥

राजा = नृपः । मत्तः = उन्मादग्रस्तः । शिशु = बालकः । प्रमदा = कामोन्मत्ता युवतिः । धनगर्वितः = धनावलेपी । अप्राप्यम् अपि = अलभ्यमपि । वाञ्छन्ति = इच्छन्ति । लभ्यते = प्राप्यते ॥ १९ ॥

राजा, पागल, बालक, मतवाली स्त्री और धन के अभिमानी व्यक्ति अप्राप्य वस्तु की भी अभिलाषा करते रहते हैं, फिर जो वस्तु प्राप्त हो सकती है उसकी तो चर्चा ही क्या है ? अर्थात् उसे तो वह अवश्य ही चाहेंगे ॥ १९ ॥

ततो मयोक्तम्—‘यदि वचनमात्रेणैवाऽऽधिपत्यं सिद्ध्यति, तदा जम्बूद्वीपेऽप्यस्मत्प्रभोर्हिरण्यगर्भस्य स्वाभ्यमस्ति ।’ शुको ब्रूते—‘कथमत्र निर्णयः ? ! मयोक्तम्—‘संग्राम एव ।’

राज्ञा विद्वस्योक्तम्—‘स्वस्वामिनं गत्वा सज्जीकुरु ।’ तदा मयोक्तम्—‘स्वदूतोऽपि प्रस्थाप्यताम् ।’ राजोवाच—‘कः प्रयास्यति दौत्येन ? । यत एवम्भूतो दूतः कार्यः’—

वचनमात्रेणैव = कथनमात्रेणैव । स्वाभ्यम् = आधिपत्यम् । संग्रामः = युद्धम् । सज्जीकुरु = युद्धाय सज्जं कुरु । एवम्भूतः = एवंविधः ।

तब मैंने कहा—‘यदि केवल कहने से ही स्वामित्व मिल जाय तो जम्बूद्वीप पर भी हमारे राजा हिरण्यगर्भ का प्रभुत्व है ।’ सुगो ने कहा—‘तो इसका निर्णय कैसे हो ?’ मैंने कहा—‘युद्ध द्वारा ही इसका निर्णय होगा ।’

राजा ने हँस कर कहा—‘तो जाकर अपने राजा को (युद्ध के लिए) तैयार करो ।’ तब मैंने कहा—‘आप अपना दूत भी भेज दें ।’ राजा ने कहा ‘दूत बनकर कौन जायगा ?’ क्योंकि दूत इस प्रकार का होना चाहिए ।

‘भक्तो, गुणी, शुचिर्दक्षः, प्रगल्भोऽव्यसनी क्षमी ।

ब्राह्मणः, परमर्मज्ञो, दूतः स्यात्प्रतिभानवान्’ ॥ २० ॥

अन्वयः—दूतः, भक्तः, गुणी, शुचिः, दक्षः, प्रगल्भः, अव्यसनी, क्षमी, ब्राह्मणः, परमर्मज्ञः, प्रतिभानवान्, स्यात् ॥ २० ॥

भक्तः = स्वस्वामिनम् प्रति श्रद्धालुः । गुणी = सर्वगुणोपेतः । शुचिः = व्यवहार-शुद्धः । दक्षः = विचक्षणः । प्रगल्भः = वाक्पटुः । अव्यसनी = व्यसनरहितः । क्षमी =

क्षमाशीलः, परमर्मज्ञः = अन्यस्य रहस्यविज्ञः । प्रतिभानवान् = प्रतिभाशीलः ।
दूतः = सन्देशहरः । स्यात् = भवेत् ॥ २० ॥

स्वामी के प्रति श्रद्धालु, गुणवान्, पवित्र, चतुर, निडर, व्यसनरहित, क्षमाशील तथा दूसरों के मर्म को समझने में बुद्धिमान, पट्ट एवं ब्राह्मण (त्यागी तथा निर्लोभी) व्यक्ति को ही दूत बनाना चाहिए ॥ २० ॥

गृध्रो वदति—‘सन्त्येव दूता बहवः, किन्तु ब्राह्मण एव कर्त्तव्यः ।

यतः—

गृध ने कहा—‘यों तो दूत बहुत से हैं किन्तु ब्राह्मण को ही दूत बनाना चाहिये ।
क्योंकि—

‘प्रसादं कुरुते पत्युः, सम्पत्तिं नाऽभिवाञ्छति ।

कालिमा कालकूटस्य नाऽपैतीश्वरसङ्गमात्’ ॥ २१ ॥

अन्वयः—(ब्राह्मणः) पत्युः प्रसादम् कुरुते (तस्य) सम्पत्तिम् न अभिवा-
ञ्छति (यथा) कालकूटस्य कालिमा ईश्वरसङ्गमात् न अपैति ॥ २१ ॥

पत्युः = प्रभोः, राज्ञश्च । प्रसादम् = प्रसन्नताम् । सम्पत्तिम् = ऐश्वर्यम् । न
अभिवाञ्छति = अभिलषति । कालकूटस्य कालिमा = विषस्य कालुष्यम् । ईश्वर-
सङ्गमात् = शम्भुकण्ठसंसर्गात् । न अपैति = न अपगच्छति । ब्राह्मणः स्वनिर्लो-
भस्वश्च कदापि न जहाति यतः तदेव तत्प्रकृतिः इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ब्राह्मण स्वामी को प्रसन्न रखता है और किसी भी प्रकार की सम्पत्ति की अभिलाषा
नहीं रखता (निःस्वार्थ भाव से स्वामी की प्रसन्नता का ध्यान रखता है ।) शंकर का
सहवास पाकर भी विष की कालिमा दूर नहीं होती । [अर्थात् ब्राह्मण सम्पत्ति के बीच में
रहकर भी अपनी निर्लोभी प्रकृति का परित्याग नहीं करता] ॥ २१ ॥

राजाऽऽह—‘ततः शुक एव व्रजतु । शुक ! त्वमेवाऽनेन सह तत्र
गत्वाऽस्मद्भिलषितं ब्रूहि ।’ शुको ब्रूते—‘यथाऽऽद्यापयति देवः ।
किन्त्वयं दुर्जनो बकः, तदनेन सह न गच्छामि’ । तथा चोक्तम्—

शुकः एव = पक्षिषु ब्राह्मणः शुकः एव । व्रजतु = गच्छतु । अनेन सह = वक्त्रेन-
सार्द्धम् । अभिलषितम् = अभीष्टम् । दुर्जनः = दुष्टस्वभावः ।

राजा ने कहा—‘तो यह सुग्गा ही दूत बन कर जाये । ‘सुग्गे, इसके साथ जाकर
(राजहंस से) हमारी इच्छा कह सुनाओ ।’ सुग्गे ने कहा—‘स्वामी की जैसी आज्ञा ।
किन्तु यह बगुला बड़ा दुष्ट है । इसलिए इसके साथ नहीं जाऊँगा ।’ जैसा कि कहा भी
गया है—

‘खलः करोति दुर्वृत्तं, नूनं फलति साधुषु ।

दशाननोऽहरत्सीतां, बन्धनं स्यान्महोदधेः’ ॥ २२ ॥

अन्वयः—खलः दुर्वृत्तम् करोति (किन्तु तत्) साधुषु नूनम् फलति । (यथा) दशाननः सीताम् अहरत् (किन्तु) महोदधेः बन्धनम् स्यात् ॥ २२ ॥

खलः=दुर्जनः । दुर्वृत्तम्=दुश्चरित्रम् । करोति=आचरति । साधुषु=सद्वृत्तेषु । नूनम्=निश्चयेन । फलति=फलदायकः भवति । दुष्टस्य दुराचारेण सज्जनोपि प्रभावितो भवति इत्यर्थः । दशाननः=रावणः । सीताम्=जानकीम् । अहरत्=अपहृतवान् । महोदधेः=सागरस्य । रावणस्य दुष्कृत्येन सागरः अमर्यादितोऽभूत् इत्यर्थः ॥ २२ ॥

दुष्टता तो दुष्ट करता है किन्तु उसका फल सज्जन को भोगना पड़ता है । सीता का हरण रावण ने किया था किन्तु बाँधा गया बेचारा समुद्र ॥ २२ ॥

अपरञ्च—

‘न स्थातव्यं, न गन्तव्यं दुर्जनेन समं क्वचित् ।

काकसङ्गाद्धतो हंसस्तिष्ठन् गच्छंश्च वर्त्तकः’ ॥ २३ ॥

राजोवाच—‘कथमेतत् ?’ ! शुकः कथयति—

अन्वयः—दुर्जनेन समम् क्वचित् न स्थातव्यम् न गन्तव्यम्, काकसंसर्गात् तिष्ठन् हंसः गच्छन् च वर्त्तकः हतः ॥ २३ ॥

दुर्जनेन=दुष्टेन । समम्=सार्द्धम् । क्वचित्=कदापि । न स्थातव्यम्=न वस्तव्यम् । न गन्तव्यम्=न गमनीयम् । काकसंसर्गात्=काकेन सह संगमात् । तिष्ठन्=वसन् । वर्त्तकः (वक्तृ) पक्षिविशेषः । हतः=व्यापादितः ॥ २३ ॥

और भी—‘दुष्ट के साथ न तो रहना चाहिए और न तो कहीं जाना ही चाहिए । कौवे के साथ रहने से हंस और साथ जाने से वक्तक मारा गया ।’ ॥ २३ ॥

राजा ने कहा—‘यह कैसे हुआ ।’ सुगो ने कहा—

कथा ४

अस्त्युज्जयिनीवर्त्मप्रान्तरे प्लक्षतवः । तत्र हंस-काकौ निवसतः । कदाचित् ग्रीष्मसमये परिभ्रान्तः कश्चित्पथिकस्तत्र तरुतले धनु-ष्काण्डं संनिधाय सुतः । तत्र क्षणाऽन्तरे तन्मुखाद् वृक्षच्छायाऽपगता । ततः सूर्यतेजसा तन्मुखं व्याप्तमवलोक्य, तद्वृक्षस्थितेन पुण्यशीलेन शुचिना राजहंसेन कृपया पक्षौ प्रसार्य पुनस्तन्मुखे

छाया कृता । ततो निर्भरनिद्रासुखिना पथिभ्रमणपरिश्रान्तेन पान्थेन
मुखव्यादानं कृतम् ।

अथ परसुखमसहिष्णुः स्वभावदौर्जन्येन स काकस्तस्य मुखे
पुरीषोत्सर्गं कृत्वा पलायितः । ततो यावदसौ पान्थ उत्थायोर्ध्वं
निरीक्षते, तावत्तेनाऽवलोकितो हंसः काण्डेन हतो, व्यापादितः ।
अतोऽहं ब्रवीमि-‘न स्थातव्य’मिति ॥ ❀ ॥

‘देव ! वक्तृककथामपि कथयामि । श्रूयताम्—

उज्जयिनीवर्त्मप्रान्तरे = उज्जयिनीदूरशून्यमार्गे । प्लक्षतवृक्षः = पर्कटीवृक्षः ।
तत्र = तस्मिन्वृक्षे । कदाचित् = कश्चिन्मन्त्रित् काले । ग्रीष्मसमये = ग्रीष्मर्तौ ।
परिश्रान्तः = मार्गकलान्तः (थका हुआ) । धनुष्काण्डम् = धनुर्दण्डम् । संनिधाय =
शिरस्तले कृत्वा । सुप्तः = सुप्तवान् । क्षणान्तरे = सुहृत्तन्तरे । तन्मुखात् = पथि-
कस्य आगनात् । अपगता = दूरीभूता । सूर्यतेजसा = रव्यातपेन । व्यासम् = परि-
पूर्णम् । पुण्यक्षीलेन = पुण्यस्वभावेन । शुचिना = पवित्राचरणेन । कृपया =
दयया । पथौ प्रसार्य = पथप्रसारणं विधाय । तन्मुखे = पथिकानने । निर्भरनिद्रा-
सुखिना (निर्भरा निर्भया या निद्रा तस्याम् सुखी यः सः तेन) = निःशंकनिद्रा-
सुखं लभमानेन । तेन = पान्थेन । मुखव्यादानम् = मुखविवरणम् । परसुखमस-
हिष्णुः = अन्धानन्दसहने अक्षकः । स्वभावदौर्जन्येन = प्रकृतिदुष्टेन । पुरीषो-
त्सर्गम् = विष्टारयागम् । पलायितः = पलायनम् कृतवान् । उत्थाय = विष्टरं त्य-
क्त्वा । ऊर्ध्वं = वृक्षोपरि । निरीक्षते = पश्यति । अवलोकितः = दृष्टः । काण्डेन =
दण्डेन । हतो = ताडितः । व्यापादितः = मारितः ।

उज्जयिनी जाने वाले मार्ग में एक पाकड़ का वृक्ष है । वहां हंस और कौवा
एक साथ रहते थे । एकवार गर्मी के मौसम में कोई थका हुआ राही उस वृक्ष के
नीचे धनुष को रख कर सो गया । कुछ ही देर में उसके मुख के ऊपर से पेड़ की
छाया हट गयी । उसके मुख पर पड़ती हुई सूर्य की धूप को देखकर उसी वृक्ष
पर बैठे हुए हंस ने दया करके अपने पंखों को फैलाकर फिर उसके मुँह पर छाया
कर दी । नींद में सुख से निश्चित सोए हुए राही ने अपना मुँह खोल दिया ।
दूसरों के सुखको न सहन कर सकने वाले तथा स्वभाव ही से दुष्ट कौवे ने उसके
मुख में बीट कर दिया और वहां से उड़ भी गया । जब उस राही ने उठकर ऊपर देखा
तो उसने हंस को देखा और उसे धनुष के डंडे से मार डाला । इसलिए मैं कह रहा हूँ
कि ‘नहीं रहना चाहिए’ इत्यादि । राजन्, वक्तृ की भी कहानी सुना रहा हूँ । सुनि—

कथा ५

एकत्र वृक्षे काक-वर्त्तकौ सुखं निवसतः । एकदा भगवतो गरुडस्य यात्राप्रसङ्गेन सर्वे पक्षिणः समुद्रतीरङ्गताः । ततः काकेन सह वर्त्तकश्चलितः । अथ गच्छतो गोपालस्य मस्तकाऽवस्थितरधिभाण्डाद्वारं वारं तेन काकेन दधि छाद्यते । ततो यावदसौ दधिभाण्डं भूमौ निधायोर्ध्वमवलोकते, तावत्तेन काकवर्त्तकौ दृष्टौ । ततस्तेन दृष्टः काकः पलायितः । वर्त्तकः स्वभावनिरपराधो, मन्दगतिस्तेन प्राप्तो, व्यापादितः । अतोऽहं ब्रवीमि-न गन्तव्यम्' इत्यादि ॥ ॐ ॥

ततो मयोक्तम्—'आतः शुक्र ! किमेवं ब्रवीषि ? । मां प्रति यथा श्रीमद्देवपादास्तथा भवानपि ।' शुकेनोक्तम्—'अस्त्वेवम्' । किन्तु—

एकदा = एकस्मिन् काले । यात्राप्रसङ्गेन = दर्शनप्रसङ्गेन । पक्षिणः = सखाः । समुद्रतीरम् = सागरस्य तटम् । गताः = प्राप्ताः । गोपालस्य = गोपस्य । मस्तकावस्थितदधिभाण्डात् = (मस्तके अवस्थितम् अथ दधिभाण्डम् तस्मात्) शिरःस्थितदधिपात्रात् । असौ = गोपः । स्वभावनिरपराधः = प्रकृत्या दोषरहितः । मन्दगतिः (मन्दा गतिर्यस्य सः) = मन्दं मन्दम् संचरणशीलः । श्रीमद्देवः = अस्मत्प्रभुः ।

एक वृक्ष पर कौवा और बत्तक एक साथ सुख से रहते थे । एक बार घूमते घूमते हुए सारे पक्षी समुद्र के किनारे भगवान् गरुड़ का दर्शन करने चले । उस समय कौवे के साथ बत्तक भी चला । कौवा रास्ते में जाते हुए गवाले के दही के बर्तन से बार बार दही खा लिया करता था । जब उसने दही का बर्तन जमीन पर रखकर ऊपर देखा तब उसे कौवा और बत्तक दोनों दिखाई पड़े । उसने दोनों को दौड़ाया लेकिन कौवा तो भाग गया और स्वभाव से ही भोला भाला तथा धीरे-धीरे चलने वाला बत्तक पकड़ा गया और मार डाला गया । इसी लिए मैं कह रहा हूँ कि—'न चलना चाहिए इत्यादि ।' तब मैंने कहा—'आई सुग्गे, ऐसा क्यों कह रहे हो । मेरे लिए जैसे महाराज हैं वैसे ही तुम भी हो ।' सुग्गे ने कहा—'ऐसा हो सकता है' किन्तु—

‘दुर्जनैरुच्यमानानि संमतानि, प्रियाण्यपि ।

अकालकुसुमानिव भयं सञ्जनयन्ति हि’ ॥ २४ ॥

अन्वयः—संमतानि प्रियाणि अपि दुर्जनैः उच्यमानानि अकालकुसुमानि इव भयं सञ्जनयन्ति ॥ २४ ॥

सम्मतानि = अभीष्टानि । प्रियाणि = मधुराणि । दुर्जनैः = दुष्टैः । उच्यमानानि = कथ्यमानानि । वचनानि । अकालकुसुमानि इव = असमयपुष्पाणि इव । भयं = भीतिम् । संजनयन्ति = उत्पादयन्ति ॥ २४ ॥

दुर्जनों की कही हुई मीठी बातें अनुकूल तथा प्रिय होने पर भी असमय में फूल के समान भय उत्पन्न करने वाली होती हैं ॥ २४ ॥

‘दुर्जनत्वं च भवतो वाक्यादेव ज्ञातं, यदनयोर्भूपालयोर्विग्रहे भवद्वचनमेव निदानम्’ । पश्य—

दुर्जनत्वम् = दुष्टता । भवतः वाक्यात् = तव वचनात् । अनयोर्भूपालयोः = अनयोर्नृपयोः हंसमयूरयोः । विग्रहे = युद्धे । निदानम् = कारणम् ।

दुष्टता तो तुम्हारी बात से ही टपक रही है क्योंकि इन दोनों राजाओं में युद्ध का कारण तुम्हारी बात ही है । देखो—

‘प्रत्यक्षेऽपि कृते दोषे, मूर्खः सान्त्वेन तुष्यति ।

रथकारो निजां भार्यां सजारं शिरसाऽकरोत्’ ॥ २५ ॥

राज्ञोक्तम्—कथमेतत् ? शुकः कथयति—

अन्वयः—मूर्खः प्रत्यक्षेऽपि कृते दोषे सान्त्वेन तुष्यति । (यथा) रथकारः सजाराम् निजाम् भार्याम् शिरसा अकरोत् ॥ २५ ॥

मूर्खः = अज्ञः । प्रत्यक्षेऽपि = नेत्रसम्मुखेऽपि । कृते दोषे = विहिते अवगुणेऽपि । सान्त्वेन = सान्त्वनायाः वचनेन । तुष्यति = संतोषमायाति । रथकारः = रथनिर्माता, वर्द्धकिः । सजाराम् = जारसहिताम् । निजाम् = स्वकीयाम् । भार्याम् = पत्नीम् । शिरसा अकरोत् = मूर्च्छाऽवहत् ॥ २५ ॥

प्रत्यक्ष दोष देखकर भी मूर्ख संतोष की बातों से प्रसन्न हो जाता है । जैसे वर्द्ध ने जार के साथ सोई हुई अपनी स्त्री को सिर पर उठा लिया था ॥ २५ ॥

राजा ने कहा—‘यह कैसे ?’ सुगो ने कहा—

कथा ६

अस्ति यौवनश्रीनगरे मन्दमतिर्नाम रथकारः । स च स्वभार्या बन्धकीं जानाति । किन्तु जारेण समं स्वचक्षुषा नैकस्थाने पश्यति । ततोऽसौ रथकारः ‘अहमन्यं ग्रामं गच्छामी’ त्युक्त्वा चलितः । स कियद्दूरं गत्वा पुनरागत्य पर्यङ्कतले स्वगृहे निभृतं स्थितः । ‘अथ रथकारो ग्रामान्तरं गत’ इत्युपजातविश्वासः स जारः सन्ध्याकाल

एवाऽऽगतः । पश्चात्तेन जारेण समं तस्मिन् पर्यङ्के निर्भरं क्रीडन्ती, पर्यङ्कतलस्थितस्य भर्तुः किञ्चिदङ्गस्पर्शात्स्वामिनं मायाविनं विज्ञाय, मनसि सा विषण्णाऽभवत् ।

तना जारेणोक्तम्—‘किमिति त्वमद्य मया सह निर्भरं न रमसे ? । विस्मितेव प्रतिभासि मे त्वम् ? ।’ अथ तयोक्तम्—‘अनभिज्ञोऽसि, योऽसौ मम प्राणेश्वरो—येन ममाऽऽकौमारं सख्यं, सोऽद्य ग्रामाऽन्तरं गतः, तेन विना सकलजनपूर्णोऽपि ग्रामो मां प्रत्यरण्यवत्प्रतिभाति । किं भावि ? । तत्र परस्थाने किं खादितवान् ? । कथं वा प्रसुप्तः ? —इत्यस्मद्भृदयं विदीर्यते ।

जारो ब्रूते—‘तव किमेवंविधा स्नेहभूमी रथकारः ? ।’

वन्धक्यवदत्—रे बर्बर ! किं वदसि ? । शृणु—

वन्धकीं=कुलटाञ्च । जारेण समम्=जारेण सह । स्वचक्षुषा=एवनेत्रेण । एकस्थाने=एकस्मिन् स्थले, एकान्ते इत्यर्थः । कियद्दूरम्=किञ्चित् मार्गम् । पर्यङ्कतले=शय्यातले । निभृतम्=प्रच्छन्नम् । ग्रामान्तरम्=अन्यग्रामम् । उपजातविश्वासः=विश्वस्तः सन् । आगतः=रथकारस्य गृहे आगतवान् । क्रीडन्ती=विनोदं कुर्वन्ती । पर्यङ्कतलस्थितस्य=शय्यातले उपविष्टस्य । भर्तुः=स्वस्वामिनः । अङ्गस्पर्शात्=अंगसंगात् । मायाविनम्=कपटकारिणम् । विज्ञाय=ज्ञात्वा । विषण्णा=नितान्तम् उदासीना । निर्भरम्=भृगम्, एकचित्तेन इत्यर्थः । विस्मिता इव=चकिता इव । अनभिज्ञः=अज्ञः । आकौमारम् सख्यम्=कौमार्यावस्थायाः आरभ्य अद्यावधि प्रीतिः । सकलजनपूर्णः=मनुष्यसंकुलः अपि । अरण्यवत्=काननवत् निर्जनः । प्रतिभाति=ज्ञायते । किं भावि=किं भविष्यति । परस्थाने=अन्यस्थाने । स्नेहभूमिः=स्नेहस्थानम्, प्रियः इत्यर्थः ।

यौवनश्रीनगर में मंदमति नाम का एक बड़ई रहता था, वह अपनी पत्नी को दुराचारिणी तो समझता था किन्तु उसने अपनी आंखों से उसे जार के साथ कभी नहीं देखा था । एक दिन वह—‘मैं दूसरे गाँव में जा रहा हूँ’ ऐसा कह कर चला गया किन्तु दूर जा कर वह फिर लौट आया और अपने घर ही में चारपाई के नीचे चुपचाप बैठ गया । बड़ई तो दूसरे गाँव में चला गया है—इस विचार से निश्चित होकर वह जार शाम ही को आ गया । इसके बाद चारपाई पर उसके साथ उपभोग करते समय बड़ई की स्त्री का कोई अंग चारपाई के नीचे पड़े हुए पति के शरीर से छूता था । उसने छल करने वाले स्वामी को पहिचान लिया और वह उदास हो गई । तब जार ने कहा—‘आज तुम निश्चिन्त होकर

मेरे साथ क्यों नहीं रमण कर रही हो। आज तुम मुझे कुछ चकित सी दिखाई पड़ रही हो।' तब उसने कहा—'क्या तुम नहीं जानते हो कि कुमारावस्था ही से प्रिय, मेरे स्वामी आज दूसरे गाँव गए हैं। सभी लोगों से भरा हुआ यह गाँव आज मुझे जंगल जैसा लग रहा है। दूसरी जगह पता नहीं कहाँ होंगे, क्या खाये होंगे, कैसे सोए होंगे।'—यह सोच कर मेरा हृदय फट रहा है। जार ने कहा—'क्या वह बड़ई तुम्हें इतना प्रिय हैं?' उस कुलटाने कहा—'रे जंगली क्या कह रहा है? सुनो—

‘पुरुषाण्यपि या प्रोक्ता, दृष्टा या क्रोधचक्षुषा ।

सुप्रसन्नमुखी भर्तुः, सा नारी धर्मभाजनम्’ ॥ २६ ॥

अन्वयः—या (नारी पत्न्या) पुरुषाणि अपि प्रोक्ता, क्रोधचक्षुषा दृष्टा भर्तुः (अग्रे) प्रसन्नमुखी (दृश्यते) सा (नारी) धर्मभाजनम् (भवति) ॥ २६ ॥

पुरुषाणि = कठोराणि वचनानि । क्रोधचक्षुषा = क्रोधपूर्णनेत्रेण । भर्तुः = स्वा-
मिनः अग्रे । प्रसन्नमुखी = प्रसन्नवदना । धर्मभाजनम् = धर्मभागिनी ॥ २६ ॥

पति द्वारा कठोर बातें कहने पर और क्रोध भरी आँखोंसे देखने पर भी जो स्त्री प्रसन्न-
मुख रहती है वही धर्मभागिनी होती है ॥ २६ ॥

अपरञ्च—

‘नगरस्थो, वनस्थो वा, पापो वा, यदि वा शुचिः ।

यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता, तासां लोका महोदयाः’ ॥ २७ ॥

अन्वयः—नगरस्थः वनस्थः वा, पापः वा यदि वा शुचिः भर्ता यासाम् स्त्रीणाम्
प्रियः तासाम् महोदयाः लोकाः (भवन्ति) ॥ २७ ॥

नगरस्थः = नगरे स्थितः । वनस्थः = अरण्ये स्थितः । पापः = पापाचारी । शुचिः =
सच्चरित्रः । भर्ता = पतिः । प्रियः = प्रियतरः । महोदयाः = सम्पूर्णसुखदाः ।
लोकाः = स्वर्गादयः ॥ २७ ॥

और भी—चाहे नगरों में रहने वाला हो या जंगल में, चाहे पापी हो या पुण्यात्मा,
फिर भी जो स्त्री अपने पति से प्रेम करती है वह उत्तम लोकों (स्वर्गादि) को प्राप्त
करती है ॥ २७ ॥

अन्यत्त—

‘भर्ता हि परमं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।

एषा विरहिता तेन शोभनापि न शोभते’ ॥ २८ ॥

अन्वयः—भूषणैः विना (अपि) भर्ता हि नार्याः परमम् भूषणम् (अस्ति)
तेन विरहिता (भूषणैः) शोभनापि एषा न शोभते ॥ २८ ॥

भूषणैः विना = अलङ्कारैः रहिता । भर्ता = पतिः । नार्याः = ललनायाः । पर-
मम् = भूषणम् = सर्वोत्कृष्टालङ्कारः । तेन विरहिता = भर्ता हीना । शोभना = सुशो-
भिता । पृषा = नारी । न शोभते = शोभां न धत्ते ॥ २८ ॥

और भी—चाँदी सोने के गहनों से रहित होने पर भी पति ही स्त्री का सबसे श्रेष्ठ
आभूषण होता है क्यों कि गहनों से लदी होने पर भी पतिहीन स्त्री सुशोभित नहीं
होती है ॥ २८ ॥

त्वञ्च जारः पापमतिः, मनोलौल्यात्पुष्पताम्बूलसदृशः कदाचित्-
सेव्यसे, कदाचिन्न सेव्यसे च । स च पुनर्मै स्वामी, मां विक्रेतुं,
देवेभ्यो, ब्राह्मणेभ्यो वा दातुमीश्वरः । किं बहुना ? 'तस्मिञ्जीवति
जीवामि, तन्मरणे चाऽनुमरणं करिष्यामी'ति प्रतिज्ञा वर्तते । यतः—

जारः = परदारोपभोगी । पापमतिः = दुष्टबुद्धिः । मनोलौल्यात् = चित्तचा-
ञ्चल्यात् । पुष्पताम्बूलसदृशः = कुसुमनागवल्लीपत्रसदृशः । सेव्यसे = उपभुज्यसे ।
ईश्वरः = प्रभुः समर्थश्च । तस्मिन् = पत्यौ । जीवति = प्राणधारणं कुर्वति सति ।
अनुमरणम् = तस्यानुगमनम् ।

तुम जार और पापी हो । मन की चंचलता से फूल-पान की तरह कभी स्त्री का भोग
करते कभी नहीं करते हो । वह मेरा पति मुझे बेच भी सकता है तथा देवताओं और
ब्राह्मणों को दे भी सकता है । अधिक क्या कहें । यह मेरी प्रतिज्ञा है कि 'उसके जीते जी
जीती रहूँगी और मरने पर सती हो जाऊँगी ।' क्योंकि—

‘तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानवे ।

तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं योऽनुगच्छति’ ॥ २९ ॥

अन्वयः—या (नारी) भर्तारम् अनुगच्छति सा, मानवे यानि तिस्रः कोट्यः
अर्धकोटी च लोमानि ताम्बत् कालम् स्वर्गे वसेत् ॥ २९ ॥

भर्तारम् = स्वामिनम् । अनुगच्छति = अनुसरति । मानवे = मनुष्यदेहे । तिस्रः-
कोट्यः अर्धकोटी च = (सार्धकोटित्रयमितानि) साढ़े तीन करोड़ । लोमानि =
रोमानि । ताम्बत्कालम् = ताम्बत्कालपर्यन्तम्, सार्धत्रिकोटिवर्षपर्यन्तम् ॥ २९ ॥

जो स्त्री स्वामी के मरने पर सती हो जाती है वह मनुष्य-शरीर में जो साढ़े तीन करोड़
रोएँ होते हैं उतने ही अर्थात् साढ़े तीन करोड़ वर्ष तक स्वर्ग में निवास करती है ॥ २९ ॥

अन्यच्च—

‘व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात् ।

तद्वद्भर्तारमादाय स्वर्गलोके महीयते’ ॥ ३० ॥

अन्वयः—यथा ब्यालग्राही बिलात् ब्यालम् बलात् उद्धरते तद्वत् (नारी) भर्तारम् । (नरकात्) आदाय स्वर्गलोके महीयते ॥ ३० ॥

ब्यालग्राही = सर्पग्राही (सँपेरा) । ब्यालम् = सर्पम् । बलात् = हठात् । तद्वत् = तेन प्रकारेणैव । आदाय = नरकात् उद्धृत्य । महीयते = पूज्यते ॥ ३० ॥

और भी—जैसे सँपेरा बलपूर्वक बिल से साँप को खींच कर अपने साथ ले जाता है उसी प्रकार सती स्त्री भी अपने स्वामी को नरक से खींच कर आने साथ स्वर्ग ले जाती है ॥ ३० ॥

अपरश्च—

‘चितौ परिष्वज्य विचेतनं पतिं,
प्रिया हि या मुञ्चति देहमात्मनः ।

कृत्वाऽपि पापं शतलक्षमध्यसौ,

पतिं गृहीत्वा सुरलोकमाप्नुयात्’ ॥ ३१ ॥

अन्वयः—या हि प्रिया चितौ विचेतनम् पतिम् परिष्वज्य आत्मनः देहम् मुञ्चति असौ शतसंख्यम् पापम् कृत्वापि पतिं गृहीत्वा सुरलोकमाप्नुयात् ॥ ३१ ॥

या हि प्रिया = या स्त्री । चितौ = चितायाम् । विचेतनम् = मृतम् । पतिः = स्वामि-
नम् । परिष्वज्य = आलिङ्गनं कृत्वा । आत्मनः = स्वस्य । देहम् = शरीरम् । मुञ्चति =
व्यजति । असौ = सती नारी । पतिं गृहीत्वा = भर्तारमादाय । सुरलोकम् =
स्वर्गम् । आप्नुयात् = गच्छेत् ॥ ३१ ॥

और भी—

इसके अतिरिक्त भी चिता पर मरे हुए पति को छाती से लगा कर जो स्त्री अपने शरीर का परित्याग कर देती है वह सैकड़ों पाप करने पर भी पति को लेकर स्वर्ग चली जाती है ॥ ३१ ॥

यतः—

‘यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां, आता वाऽनुमते पितुः ।

तं शुश्रूषेत जीवन्तं, संस्थितञ्च न लङ्घयेत्’ ॥ ३२ ॥

अन्वयः—पिता वा पितुः अनुमते आता यस्मै एनाम् दद्यात् (नारी) जीवन्तम् तं शुश्रूषेत, संस्थितञ्च न लङ्घयेत् ॥ ३२ ॥

पितुः अनुमते = पितुः अनुमोदिते सति । यस्मै = पुरुषाय । एनाम् = कन्याम् । जीवन्तम् = श्वसन्तम् । तम् = पुरुषम् पतिमित्यर्थः । शुश्रूषेत = सेवेत । संस्थितञ्च = मृतम् च । न लङ्घयेत् = न अतिचरेत् । तमनुजिघेत् इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

क्योंकि—

‘ओ को चाहिए कि उसका पिता, या पिता की राय से भी उसे जिस पुरुष को समर्पित कर दे, उसकी वह जीवन भर सेवा करे और उसके मरने पर भी उसका साथ न छोड़े’ ॥ ३२ ॥

एतत्सर्वं श्रुत्वा मन्दमतिः स रथकारः—‘धन्योऽहं यस्येदृशः प्रिय-
वादिनी, स्वामिवत्सला च भार्ये’ति मनसि निधाय, तां खट्वा
स्त्रीपुरुषसहितां मूर्ध्नि कृत्वा, सानन्दं ननर्त्त। अतोऽहं ब्रवीमि—
‘प्रत्यक्षेऽपि कृते दोषे’—इत्यादि ॥

ततोऽहं तेन राज्ञा यथाव्यवहारं सम्पूज्य प्रस्थापितः। शुक्रोऽपि
मम पश्चादागच्छन्नास्ते। एतत्सर्वं परिज्ञाय यथाकर्तव्यमनुसन्धी-
यताम्।

चक्रवाको विद्वस्याऽऽह—‘देव ! वकेन तावद् देशान्तरमपि गत्वा
यथाशक्ति राजकार्यमनुष्ठितम्। किन्तु देव ! स्वभाव एव मूर्खताम्’।

मन्दमतिः = कुण्ठितबुद्धिः। धन्योऽहम् = प्रशस्योऽहम्। प्रियवादिनी = मधुर-
भाषिणी। स्वामिवत्सला = पतिप्रेमकारिणी। निधाय = संस्थाप्य, विचार्येत्यर्थः। स्त्री-
पुरुषसहिताम् = निजपत्नीजारसंयुक्ताम्। मूर्ध्नि कृत्वा = शिरसि आदाय। सानन्दम् =
सहर्षम्। ननर्त्त = नृत्यं कृतवान्। ततः = तदनन्तरम्। तेन राज्ञा = मयूरनृपेण। यथा-
व्यवहारम् = यथायोग्यम्। सम्पूज्य = सम्मान्य। प्रस्थापितः = प्राहिणोत्। परि-
ज्ञाय = विमृश्य। यथाकर्तव्यम् = यथाकरणीयम्। अनुसंधीयताम् = विचार्यताम्।
देशान्तरमपि गत्वा = अन्यदेशमपि प्राप्य। राजकार्यमनुष्ठितम् = राजकार्यम् कृतम्।
अत्र व्यङ्ग्योक्तिः स्वदौर्जन्येन भवान् विग्रहे निपातितः वक्तेनेत्यर्थः।

यह सब सुन कर उस वढ़ई ने कहा—‘मैं धन्य हूँ। जिससे इतनी मधुरभाषिणी
और पतिप्रिया स्त्री प्राप्त हुई है।’ वह मन में इस प्रकार सोचते हुए स्त्री-पुरुष सहित
चारपाई को सिर पर उठा कर नाचने लगा। इसीलिए मैं कह रहा हूँ—‘प्रत्यक्ष दोष
करने पर भी’ इत्यादि।

इसके बाद राजा चित्रवर्ण ने मेरा यथोचित सम्मान करके मुझे विदा किया। सुग्गा
भी मेरे पीछे आ रहा है। यह सब जानकर अब क्या करना चाहिए, इस पर आप
विचार करें।

चक्रवे ने हँस कर कहा—‘देव ! इस बगुले ने विदेश में जाकर भी यथाशक्ति राज्य-
कार्य ही किया है। (अपनी दुष्टता से राज्य को युद्ध में फँसा दिया)। किन्तु हे
राजन्, मूर्खों का तो स्वभाव ही यही है। क्योंकि—

यतः—

‘शतं दद्यान्न विवदे’दिति विज्ञस्य संमतम् ।

विना हेतुमपि द्वन्द्वमेतन्मूर्खस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—शतं दद्यात् (किन्तु) न विवदेत् इति विज्ञस्य संमतम् । हेतुं विनापि द्वन्द्वम् एतत् मूर्खस्य लक्षणम् (अस्ति) ॥ ३३ ॥

न विवदेत् = विवादं न कुर्यात् । विज्ञस्यः = विदुषः । संमतम् = सिद्धान्तः अस्ति ।
हेतुं विनापि = कारणम् विनापि । द्वन्द्वम् = कलहः ॥ ३३ ॥

नीतिज्ञों का यह सिद्धांत है कि सैकड़ों देकर भी झगड़ा नहीं करना चाहिए और अकारण ही संघर्ष करना तो मूर्खों का काम है ॥ ३३ ॥

राजाऽऽह—‘अलमनैनाऽतीवोपालम्भनेन, प्रस्तुतमनुसन्धीय-
ताम् ।’ चक्रवाको ब्रूते—‘देव ! विजने ब्रवीमि’ । यतः—

अतीवोपालम्भेन = अतीतस्य = व्यतीतस्य, उपालम्भेन = निन्दया । प्रस्तुतम् =
यदुपस्थितम् । विजने = एकान्ते । ब्रवीमि = कथयामि ।

राजा ने कहा—‘बोती हुई बात पर किसी को उलाहना देना ठीक नहीं । अब जो सामने है उस पर विचार करो ।’ चक्रवाक ने कहा—‘देव मैं एकान्त में कहूँगा ।’
क्योंकि—

‘वर्णाऽऽकार-प्रतिध्वानैर्नेत्र-वक्त्रविकारतः ।

अप्यूहन्ति मनो धीरास्तस्माद्ब्रह्मसि मन्त्रयेत्’ ॥ ३४ ॥

अन्वयः—धीराः वर्णाकारप्रतिध्वानैः नेत्रवक्त्रविकारतः मनः अपि ऊहन्ति
तस्मात् रहसि मन्त्रयेत् ॥ ३४ ॥

वर्णाकारप्रतिध्वानैः = वर्णैः = रङ्गैः, आकारैः = आकृतिसिः । प्रतिध्वानैः = शब्दैः ।
नेत्रवक्त्रविकारतः = नयनमुखभङ्गीभेदेन । धीराः = परेङ्गितज्ञानकुशलाः ।
मनः = मनोगतम् भावम् । ऊहन्ति = कल्पयन्ति । रहसि = एकान्ते । मन्त्रयेत् =
मन्त्रणम् कुर्यात् ॥ ३४ ॥

रूप-रंग, आकृति, शब्द और आँख-मुँह का बनना-बिगड़ना देख कर गम्भीर व्यक्ति
मन की थाह पा जाता है अतः विचार-विमर्श एकान्त में करना चाहिए ॥ ३४ ॥

ततो राजा, मन्त्री च तत्र स्थितौ, अन्येऽन्यत्र गताः । चक्रवाको
ब्रूते—‘देव ! अहमेवं जानामि—‘कस्याऽप्यस्मन्नियोगिनः प्रेरणया
वकेनेदमनुष्ठितम्’ । यतः—

अन्ये=अपरजनाः । एवं जानामि=एवं तर्कयामि । अरमन्नियोगिनः= अरमद्राजकर्मचारिणः । प्रेरणया=उत्तेजनया । इदम्=विग्रहः । अनुष्ठितम्= कृतम् ।

राजा और मंत्री वहीं बैठे रहे और दूसरे लोग दूसरी जगह चले गए । चकवे ने कहा—‘राजन्, मुझे तो ऐसा लगता है कि किसी राज्य-कर्मचारी के उकसाने से ही वगुले ने ऐसा किया है ।’ क्योंकि—

‘वैद्यानामातुरः श्रेयान्, व्यसनी यो नियोगिनाम् ।

विदुषां जीवनं मूर्खः, सद्गुणो जीवनं सताम्’ ॥ ३५ ॥

अन्वयः—वैद्यानाम् आतुरः नियोगिनाम् यः व्यसनी (स नृपः) श्रेयान् । मूर्खः विदुषाम् जीवनम् (अस्ति) सद्गुणः सताम् जीवनम् (अस्ति) ॥ ३५ ॥

आतुरः=रोगी । नियोगिनाम्=राजपुरुषाणाम् । यः=नृपः । व्यसनी= विपत्तिग्रस्तः, मद्यमृगयादिव्यसनेषु आसक्तश्च । श्रेयान्=श्रेष्ठः, जीविकादानेन सुखदः इत्यर्थः । विदुषाम्=विद्यावताम् । जीवनम्=वृत्तिप्रदानेन जीवनदायकः । सताम्=सज्जनानाम् । सद्गुणः=ब्राह्मण-क्षत्रियादिवर्णः ॥ ३५ ॥

वैद्यों के लिए रोगी, कर्मचारियों के लिए स्वामी का आपत्तियों में फँसना, विद्वानों के लिए मूर्ख, सज्जनों के लिए कुलीन ही उनका जीवन होता है ॥ ३५ ॥

राजाऽब्रवीत्—‘भवतु, कारणमत्र पश्चान्निरूपणीयम्, सम्प्रति यत्कर्तव्यं तन्निरूप्यताम् ।’ चक्रवाको ब्रूते—‘देव ! प्रणिधिस्तावत्तत्र प्रहीयताम् । ततस्तदनुष्ठानं, बलाऽबलं च जानीमः’ । तथाहि—

अत्र=अस्मिन् उपस्थिते विषये । कारणम्=हेतुः, निरूपणीयम्=विचारणीयम् । सम्प्रति=अधुना । यत्कर्तव्यम्=यदाचरणीयम् । निरूप्यताम्=उच्यताम् । प्रणिधिः=गुप्तचरः । प्रहीयताम्=प्रेष्यताम् । तत्=तस्य शत्रोः । अनुष्ठानम्= अभिमतम् कर्तव्यम् वा ।

राजा ने कहा—‘अच्छा, जो हो, किंतु कारण पर पीछे विचार करो । इस समय क्या करना चाहिए उसे निश्चय करो ।’ चकवे ने कहा—‘राजन् पहले गुप्तचर भेजिए । जिससे शत्रु की अभिलाषा और उसकी सबलता तथा निर्बलता को हम लोग जान लें ।’ जैसा कि—

‘भवेत्स्व-पर-राष्ट्राणां कार्याऽकार्याऽवलोकने ।

चारश्चक्षुर्महीभर्तुर्यस्य नास्त्यन्ध एव सः’ ॥ ३६ ॥

अन्वयः—स्वपरराष्ट्राणाम् कार्याकार्यावलोकने (नृपः) चारचक्षुः (भवति) यस्य महीभर्तुः (तत् चक्षुः) नास्ति सः अन्धः एव (भवति) ॥ ३६ ॥

इव परराष्ट्राणाम्=निजशत्रुराज्यानाम् । कार्याकार्यावलोकने=कार्यस्य अनु-
चितकर्तव्यस्य, अवलोकने=दर्शने । चारचक्षुः=चरनेत्रः । महीभर्तुः=नृपस्य ।
अन्धः=नेत्रहीनः । चाररहितो नृपः नेत्रहीनः अन्धः इव लोकदर्शनेऽशक्तः
इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

राजा अपने देश तथा अन्य देशों के अच्छे बुरे कार्यों का ज्ञान गुप्तचर रूपी आँख
से ही प्राप्त करता है । अतः जिस राजा के पास गुप्तचर नहीं होता वह आँख होंते हुए
भी अंधा होता है ॥ ३६ ॥

स च द्वितीयं विश्वासपात्रं गृहीत्वा यातु । तेनाऽसौ स्वयं तत्रा-
ऽवस्थाय, द्वितीयं तत्रत्यमन्त्रकार्यं सुनिभृतं निश्चित्य, निगद्य, प्रस्था-
पयति । तथा चोक्तम्—

द्वितीयम्=अन्यम् गुप्तचरम् । विश्वासपात्रम्=विश्वासयोग्यम् । यातु=
गच्छतु । असौ=गुप्तचरः । तत्र=शत्रुराज्ये । अवस्थाय=वसतिं कृत्वा । तत्रत्य-
मन्त्रकार्यम्=शत्रुनृपस्य मन्त्रणादीनि, तेन निश्चितानि कार्याणि च । सुनि-
भृतम्=अतिगोप्येन । निश्चित्य=निश्चयं कृत्वा । निगद्य=उक्त्वा । प्रस्था-
पयति=प्रेषयति ।

वह एक दूसरे विश्वासपात्र गुप्तचर को अपने साथ लेकर जाय । वह तो वहीं स्वयम्
रहे और वहाँ के सभी कार्यों को छिप कर मली भाँति समझ कर दूसरे सहायक को
समझा कर वहाँ भेज दे । जैसा कि कहा भी है—

‘तीर्थाऽऽश्रम-सुरस्थाने शास्त्रविज्ञानहेतुना ।

तपस्विग्यञ्जनोपेतैः स्वचरैः सह संवसेत्’ ॥ ३७ ॥

अन्वयः—तीर्थाश्रमसुरस्थाने शास्त्रविज्ञानहेतुना तपस्विग्यञ्जनोपेतैः स्वचरैः
सह संवसेत् ॥ ३७ ॥

तीर्थे=पुण्यस्थाने । आश्रमे=तपोवने । सुरस्थाने=देवालये । शास्त्रविज्ञान-
हेतुना=शास्त्रकलाकौशल्यदिशिष्यस्य व्याजं कृत्वा । तपस्विग्यञ्जनैः=मुनि-
जनोचितलक्ष्मणैः । उपेतैः=युक्तैः । स्वचरैः=निजप्रणिधिभिः । सह=सार्धम् ।
संवसेत्=निवासं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

तीर्थ स्थान में, किसी साधु के आश्रम में अथवा देवालय में तपस्वियों का वेश धारण
करके शास्त्र का ज्ञान प्राप्त करने के बहाने प्रधान गुप्तचर को अपने सहायक गुप्तचरों के
साथ निवास करना चाहिए ॥ ३७ ॥

गूढचारश्च—यो जले, स्थले च चरति । ततोऽसावेव बर्को

नियुज्यताम् । एतादृश एव कश्चिद्वको द्वितीयत्वेन प्रयातु । तद्गृह-
लोकाश्च राजद्वारे तिष्ठन्तु । किन्तु एतदपि सुगुप्तमनुष्ठातव्यम् ।

गूढचारः = गुप्तदूतः । जले स्थले = सर्वत्र समानतया । चरति = गच्छति ।
नियुज्यताम् = चारकर्मणि नियुक्तः क्रियताम् । द्वितीयत्वेन = सहायकरूपेण ।
प्रयातु = गच्छतु । तद्गृहलोकाः = तयोः द्वयोः स्वजनाः । राजद्वारे = राजगृहे । तिष्ठ-
न्तु = निवासं कुर्वन्तु । एतत् अपि = चरप्रेषणमपि । सुगुप्तम् = सुनिश्चितम् । अनु-
ष्ठातव्यम् = कर्तव्यम् ।

गुप्तचर वही हो सकता है जो जल और स्थल में समान रूप से आ जा सके ।
इसलिए इसी बगुले को ही गुप्तचर नियुक्त करें । ऐसा ही एक दूसरा बगुला भी इसके
साथ जाय और इसके घर के लोग राजदरबार में आकर रहें किन्तु राजन्, यह सभी
गुप्त रूप से होना चाहिए । क्योंकि—

यतः—

‘षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रस्तथा प्राप्तश्च वार्त्तया’ ।

इत्यात्मना द्वितीयेन मन्त्रः कार्यो महीभृता’ ॥ ३८ ॥

अन्वयः—षट्कर्णः तथा वार्त्तया प्राप्तश्च मन्त्रः भिद्यते (अतः) महीभृता
आत्मना द्वितीयेन मन्त्रः कार्यः ॥ ३८ ॥

षट्कर्णः = त्रिभिः जनैः कृतः । वार्त्तया प्राप्तः = पुरुषान्तरेण संदिष्टः ।
मन्त्रः = मन्त्रणा । भिद्यते = भेदमुपयाति । इति = इति हेतोः । आत्मना = निजेन,
द्वितीयेन येन सह मन्त्रः कार्यः तेन, द्वाभ्यामेवेति भावः । महीभृता = नृपेण ॥ ३८ ॥

छः कानों में पड़ी हुई तथा सन्देश रूप से कहलाई गई मंत्रणा प्रकट हो जाती है ।
अतः राजा को चाहिए कि वह स्वयं अपने निजी आदमी के साथ विचार विमर्श करे ॥ ३८ ॥

पश्य—

‘मन्त्रभेदे हि ये दोषा भवन्ति पृथिवीपतेः ।

न शक्यास्ते समाधातु’ मिति नीतिविदां मतम्’ ॥ ३९ ॥

अन्वयः—मन्त्रभेदे (सति) पृथ्वीपतेः ये दोषाः भवन्ति ते समाधातुम् न
शक्याः इति नीतिविदाम् मतम् ॥ ३९ ॥

मन्त्रभेदे = मन्त्रस्य भेदमुपगते । पृथ्वीपतेः = भूपतेः । ये दोषाः = विपत्त्यादयः ।
समाधातुम् = समाधानम् कर्तुम् । न शक्याः = न योग्याः । नीतिविदाम् = नीतिज्ञ-
पुरुषाणाम् । मतम् = विचारः ॥ ३९ ॥

देखो—

नीतिज्ञों का यह दृढ़ विचार है कि मंत्रणा के फूट जाने से जो दोष राजा में आ जाते हैं उनका समाधान किसी भी प्रकार नहीं किया जा सकता ॥ ३९ ॥

राजा विमृश्योवाच—‘प्राप्तस्तावन्मयोत्तमः प्रणिधिः ।’ मन्त्री ब्रूते—‘देव ! तदा सङ्ग्रामे विजयोऽपि प्राप्तः ।’

विमृश्य = विचार्य । उत्तमः प्रणिधिः = श्रेष्ठः गुप्तचरः । प्राप्तः = लब्धः, पूर्वमेव नियुक्तः इत्यर्थः ।

राजा ने विचार करके कहा कि—‘मुझे अच्छा गुप्तचर मिल गया है ।’ मन्त्री ने कहा—‘तो संग्राम में विजय भी प्राप्त होगी ।’

अत्रान्तरे प्रतीहारः प्रविश्य प्रणम्योवाच—‘देव ! जम्बूद्वीपादागतो द्वारि शुक्लस्तिष्ठति ।’ राजा चक्रवाकमालोकते ।

चक्रवाककोक्तम्—‘कृताऽऽवासे तावद् गत्वा तिष्ठतु, पश्चादानीय द्रष्टव्यः ।’ ‘यथाऽऽज्ञापयति देवः’ इत्यभिधाय प्रतीहारः शुक्लं गृहीत्वा तमावासस्थानं गतः । राजाऽऽह—‘विग्रहस्तावत्समुपस्थितः ।’ चक्रवाको ब्रूते—‘देव ! तथापि सहसा विग्रहो न विधिः’ । यतः—

अत्रान्तरे = अस्मिन्नेव काले । प्रतीहारः = द्वारपालः । प्रविश्य = तत्रागत्य । आगतः = आयातः । आलोकते = ‘किं विधेयम्’ इत्याशयेन पश्यति । आवासे = अतिथिगृहे । तिष्ठतु = आवासं करोतु । विग्रहः = युद्धम् । उपस्थितः = समुत्थागतः । प्रागेव = प्रथममेव । न विधिः = नोचितः ।

इसी बीच द्वारपाल ने आकर राजा को प्रणाम किया और कहा—‘राजन् जम्बूद्वीप से आया हुआ सुग्गा द्वार पर खड़ा है ।’ राजा ने चकवे की ओर देखा ।

चकवे ने कहा—‘ले जाकर अतिथिशाला में ठहरा दो । फिर ले आकर दर्शन कराना ।’ ‘जैसी श्रीमान् की आज्ञा’ यह कह कर द्वारपाल उसे लेकर अतिथिशाला में चला गया । राजा ने कहा—‘अब तो युद्ध सामने आ गया ।’ चकवे ने कहा—‘देव, पहले ही युद्ध करना उचित नहीं है ।’ क्योंकि—

‘स किमृत्युः, स किमन्त्री य आदावेव भूपतिम् ।’

युद्धोद्योगं, स्वभृत्यागं निर्दिशत्यविचारितम् ॥ ४० ॥

अन्वयः—यः आदावेव भूपतिम् युद्धोद्योगम् स्वभृत्यागम् निर्दिशति सः किमृत्युः स किमन्त्री (भवति) ॥ ४० ॥

यः=भृत्यः मंत्री च । आदावेव=प्रथममेव, अन्योपाये विद्यमाने सति प्रथममेव इत्यर्थः । भूपतिम्=नृपतिम् । अविचारितम्=विचारं विनैव । युद्धोद्योगम्=विग्रहाय प्रयत्नम् । स्वभूत्यागम्=स्वदेशात् पलायनम् । निर्दिशति=उपदिशति । किंभृत्याः=कुत्सितः सेवकः । किमन्त्री=अयोग्योऽमात्यः ॥ ४० ॥

बिना सोचे समझे पहले ही राजा को लड़ाई करने अथवा देश-त्याग की राय देने वाला मंत्री दुष्ट मंत्री और सेवक दुष्ट सेवक होता है ॥ ४० ॥

अपरं च—

‘विजेतुं प्रयतेताऽरीन् युद्धेन कदाचन ।

अनिरथो विजयो यस्माद् दृश्यते युध्यमानयोः’ ॥ ४१ ॥

अन्वयः—कदाचन युद्धेन अरीन् विजेतुम् न प्रयतेत । यस्मात् युद्धमानयोः विजयः अनिरथः दृश्यते ॥ ४१ ॥

कदाचन=जातुचित् । युद्धेन=विग्रहेण । अरीन्=शत्रून् । विजेतुम्=विजयं कर्तुम् । प्रयतेत=प्रयत्नम् कुर्यात् । यस्मात्=यतः । युध्यमानयोः=युद्धं कुर्वाणयोः । विजयः=विजयलाभः । अनिरथः=अनियतः । दृश्यते=भवलोक्यते ॥ ४१ ॥

इसके अतिरिक्त—युद्ध द्वारा शत्रु को जीतने का प्रयत्न कभी नहीं करना चाहिए, क्योंकि दोनों लड़ने वाले की विजय अनिश्चित दिखाई देती है (जीतने वाला भी पीछे हार सकता है अतः विजय अनिश्चित होती है) ॥ ४१ ॥

अन्यरुच—

‘साम्ना, दानेन, भेदेन, समस्तैरथवा पृथक् ।

साधितुं प्रयतेताऽरीन्, न युद्धेन कदाचन’ ॥ ४२ ॥

अन्वयः—साम्ना दानेन भेदेन समस्तैः अथवा पृथक् अरीन् साधयितुम् प्रयतेत, किन्तु युद्धेन कदाचन न ॥ ४२ ॥

साम्ना=सान्त्वेन । दानेन = धनादिप्रदानेन । भेदेन = शत्रुसहायकेषु भेदोपादानेन । पृथिः त्रिभिः उपायैः, समस्तैः=सर्वोपायैः । अथवा पृथक्=एकैकेनोपायेन । अरीन्=शत्रून् । साधयितुम्=वशीकर्तुम् । प्रयतेत=प्रयत्नम् कुर्यात् ॥ ४२ ॥

और भी—

शत्रु को युद्ध द्वारा नहीं बल्कि साम, दान, भेद-तीनों अथवा अलग-अलग उपायों से जीतने का प्रयत्न करना चाहिए ॥ ४२ ॥

३ हि० वि०

अपर—

‘सर्व एव जनः शूरो अनासादितविग्रहः ।
अदृष्टपरसामर्थ्यः सदर्पः को भवेन्न हि’ ? ॥ ४३ ॥

अन्वयः—अनासादितविग्रहः सर्व एव जनः शूरः (भवति) । अदृष्टपर-
सामर्थ्यः हि कः सदर्पः न भवेत् ॥ ४३ ॥

अनासादितविग्रहः=अप्राप्तयुद्धः । सर्व एव जनः=सर्व एव लोकः । शूरः=
वीरः । अदृष्टपरसामर्थ्यः=अनवलोकितशत्रुबलः । सदर्पः=गर्वयुक्तः ॥ ४३ ॥

जब तक युद्ध सिर पर नहीं आ जाता तब तक सभी अपने को बहादुर समझते हैं ।
दूसरे की शक्ति को बिना देखे कौन अभिमानी नहीं होता है ॥ ४३ ॥

किञ्च—

‘न तथोत्थाप्यते ग्रावा प्राणिभिर्दाहणा यथा ।
अल्पोपायान्महासिद्धिरेतन्मन्त्रफलं महत्’ ॥ ४४ ॥

अन्वयः—यथा प्राणिभिः दाहणा ग्रावा उत्थाप्यते तथा (तेन दाहणा विना)
न (उत्थाप्यते एवमेव) अल्पोपायात् महासिद्धिः (भवेत्) । एतत् महत्
मन्त्रफलम् (अस्ति) ॥ ४४ ॥

यथा = येन प्रकारेण अनायासेनेत्यर्थः । प्राणिभिः = जनैः । दाहणा = काष्ठ-
दण्डेन । ग्रावा = प्रस्तरः । तथा = तेन प्रकारेण । न उत्थापयितुं शक्यते ।
अल्पोपायात् = स्तोकोद्यमात् । महासिद्धिः = महाकार्यस्य सफलता । महत् =
श्रेष्ठम् । मन्त्रफलम् = मन्त्रस्य-परिणामः ॥ ४४ ॥

इसके अतिरिक्त और भी—

पत्थर की चट्टान लकड़ी द्वारा जितनी सरलता से उठाई जा सकती है उतनी अन्य
किसी भी साधन से नहीं । इसलिए थोड़े प्रयत्न से बड़ी सफलता ही मन्त्रणा का महान
फल है ॥ ४४ ॥

किन्तु विग्रहमुपस्थितं विलोक्य व्यवहियताम् । यतः—

विग्रहम् = युद्धम् । उपस्थितम् = सम्मुखगतम् । विलोक्य = दृष्ट्वा । व्यव-
हियताम् = उपायः क्रियताम् ।

किन्तु युद्ध सामने आया हुआ जान कर उपाय ढूँढ़ो । क्योंकि—

‘यथा कालकृतोद्योगात्कृषिः फलवती भवेत् ।
तद्वन्नीतिरियं देव ! चिरात्फलति, न क्षणात्’ ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे देव, यथा कृषिः कालकृतोद्योगात् फलवती भवेत् तद्वत् इयं नीतिः रचनात् चिरात्फलति ॥ ४५ ॥

देव = राजन् । काले = समये । कृतः = विहितः । यः उद्योगः = प्रयत्नः । तस्मात् । फलवती = सफला । तद्वत् = एवमेव । इयं नीतिः = इयं राजनीतिः । रचनात् = सस्यक् रूपेण पालनात् । चिरात् = कियता कालेन । फलति = सफला भवति ॥ ४५ ॥

जैसे समय पर किए गए प्रयत्न से खेती कुछ समय बाद होती है, उसी प्रकार नीति की समय पर उचित रक्षा करने से वह दूर में फल देती है न कि तत्काल ही ॥ ४५ ॥

अपरं च—

‘दूरे भीरुत्वमासन्ने शूरता महतो गुणः ।

विपत्तौ हि महाँल्लोके धीरत्वमधिगच्छति’ ॥ ४६ ॥

अन्वयः—दूरे भीरुत्वम् (किन्तु) आसन्ने शूरता महतः गुणः । लोके विपत्तौ च महान् धीरत्वम् अनुगच्छति ॥ ४६ ॥

दूरे भीरुत्वम् = अये दूरे सति भीरुता । आसन्ने = निकट सति । शूरता = शौर्यम् । महतः = महापुरुषस्य । गुणः = विशेषता । लोके = जगति । विपत्तौ = विपत्ति । महान् = महापुरुषः । धीरत्वम् = धैर्यम् । अनुगच्छति = अनुव्रजति ॥ ४६ ॥

और भी—

विपत्तियों को दूर देख कर डरना किन्तु निकट आ जाने पर पराक्रम दिखाना बड़े लोगों का गुण होता है । इसीलिए बड़े लोग संसार में विपत्ति के समय धैर्य का आश्रय लेते हैं ॥ ४६ ॥

अन्यच्च—

‘प्रत्यूहः सर्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमः किल ।

अतिशीतलमग्निः किं भिनत्ति न भूभृतः ?’ ॥ ४७ ॥

विशेषतश्च देव ! महाबलोल्लसौ चित्रवर्णौ राजा । यतः—

अन्वयः—उत्तापः सर्वसिद्धीनाम् प्रथमः प्रत्यूहः । अतिशीतलमपि अग्निः किं भूभृतः न भिनत्ति ॥ ४७ ॥

उत्तापः = क्रोधः । सर्वसिद्धीनाम् = सर्वकार्यसफलतानाम् । प्रथमः = मुख्यः । प्रत्यूहः = विषमः । अतिशीतलमपि = अत्यन्तहिममपि । अग्निः = जलम् । भूभृतः = पर्वतान् । न भिनत्ति = न विदारयति, विदारयति एवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

और भी—

प्रारंभ में ही गरम हो जाना (कुद हो जाना) सभी प्रकार की सफलताओं की बहुत बड़ी बाधा है । क्या अत्यंत ठंडा पानी पहाड़ को नहीं तोड़ देता है ? अर्थात् क्रोध के स्थान पर शान्ति से भी सफलता मिल सकती है ॥ ४७ ॥

विशेषकर यह राजा चित्रवर्ण महान बली है । क्योंकि—

‘बलिना सह योद्धव्य’मिति नाऽस्ति निदर्शनम् ।

तद्युद्धं हस्तिना सार्द्धं नराणां मृत्युमावहेत् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—बलिना सह योद्धव्यम् इति निदर्शनम् नास्ति । हस्तिना सार्द्धम् नराणाम् युद्धम् मृत्युम् आवहेत् ॥ ४८ ॥

बलिना सह = बलशालिना सह । योद्धव्यम् = विग्रहः करणीयः इति = एवम् । निदर्शनम् = प्रमाणम् । हस्तिना सार्द्धम् = गजेन सह । नराणाम् = मनुष्याणाम् । युद्धम् = विग्रहः । मृत्युम् = मरणम् । आवहेत् = धारयेत् ॥ ४८ ॥

बलवान् के साथ युद्ध करना नीति नहीं है क्योंकि मनुष्य का हाथी के साथ लड़ना अपनी मौत को बुलाना है ॥ ४८ ॥

अन्यच्च—

‘स मूर्खः कालमप्राप्य योऽपकर्त्तरि वर्त्तते ।

कलिर्वलवता सार्धं कीटपक्षोद्गमो यथा’ ॥ ४९ ॥

अन्वयः—सः कालमप्राप्य अपकर्त्तरि वर्त्तते स मूर्खः बलवता सार्धम् कलिः कीटपक्षोद्गमः यथा (भवति) ॥ ४९ ॥

सः = पुरुषः । कालमप्राप्य = अवसरं विनैव । अपकर्त्तरि = शत्रौ । वर्त्तते = विद्यते, शत्रुणा सह कलहं करोति इत्यर्थः । सः मूर्खः = सः अज्ञः । बलवता सार्द्धम् = बलशालिना सह । कलिः = कलहः । कीटपक्षोद्गमः = कीटानाम् पक्षोद्गमः (फतिर्गो के पंख आने) यथा = इव ॥ ४९ ॥

और भी—

जो उपयुक्त समय देखे बिना ही शत्रु पर चढ़ाई करता है वह मूर्ख होता है । और बलवान् के साथ लड़ना तो फतिर्गो के पर निकलने के समान है ॥ ४९ ॥

किञ्च—

‘कौर्मं सङ्कोचमास्थाय प्रहारमपि मर्षयेत् ।

प्राप्तकाले तु नीतिज्ञ उत्तिष्ठेत्क्रूरसर्पवत्’ ॥ ५० ॥

अन्वयः—नीतिज्ञः कौर्मम् संकोचमास्थाय प्रहारमपि मर्षयेत् (किन्तु) प्राप्तकाले तु क्रूरसर्पवत् उत्तिष्ठेत् ॥ ५० ॥

नीतिज्ञः = नीतिकुशलः कौर्मम् = कच्छपसम्बन्धिनम् । संकोचम् = अंगसंकोचनम्, क्रोधसङ्कोचञ्च । आस्थाय = आश्रित्य । प्रहारमपि = शत्रुणा कृतम् आघातमपि । मर्षयेत् = क्षमेत । प्राप्तकाले = लब्धावसरे । क्रूरसर्पवत् = दुष्टसर्प-
तुल्यः । उत्तिष्ठेत् = उत्थानम् कुर्यात् ॥ ५० ॥

अतः—

जिस प्रकार कछुआ (समय पर) अपने अंगों को समेट कर अपने ऊपर होने वाली चोट को भी सहन कर लेता है उसी प्रकार नीतिज्ञ को समयानुसार सब सहन करना चाहिए । और समय पाकर ही क्रूर सर्प के समान उठ खड़ा होना चाहिए ॥ ५० ॥

‘महत्स्यल्पेऽप्युपायज्ञः सममेव भवेत्क्षमः ।

समुन्मूलयितुं वृक्षांस्तृणानीव नदीरयः’ ॥ ५१ ॥

अन्वयः—उपायज्ञः महति अल्पे (शत्रौ) अपि समम् एव क्षमः भवेत् । वृक्षांस्तृ-
णानि, समुन्मूलयितुं नदीरयः इव ॥ ५१ ॥

उपायज्ञः = विधिज्ञः । महति = बलशालिनि शत्रौ । अल्पे = अल्पबले शत्रौ ।
सममेव = तुल्यमेव । वृक्षांस्तृणानि = महतः वृक्षान् अल्पानि तृणानि ।
समुन्मूलयितुम् = उत्पादयितुम् । नदीरयः = सरिद्वेगः । इव = तुल्यः ।
क्षमः = समर्थः भवेत् ॥ ५१ ॥

उपाय का जानने वाला बड़ी छोटी सभी प्रकार की कठिनाइयों (बड़े-छोटे शत्रुओं) को दूर करने में उसी प्रकार समर्थ होता है जैसे नदी की धारा वृक्षों और तृणों को समान रूप से उखाड़ने में समर्थ होती है ॥ ५१ ॥

अतो दूतोऽयं शुकोऽत्राऽऽश्वास्य तावद्भ्रियतां यावद्दुर्गं सज्जी-
क्रियते । यतः—

अतः = अस्मात्कारणात् । दूतः = मयूरेण प्रेषितः शुकः । आश्वास्य = साम-
वचनैः आश्वासनम् विधाय । भ्रियताम् = अत्रैव स्थाप्यताम् ।

इसलिए जब तक किले की तैयारी हो तब तक दूत को समझा बुझा कर रोके रहें । क्योंकि—

‘एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

शतं शतसहस्राणि, तस्माद् दुर्गं विशिष्यते’ ॥ ५२ ॥

अन्वयः—एकः प्राकारस्थः धनुर्धरः शतम् योधयति (एवम्) शतं शत-
सहस्राणि (योधयन्ति) तस्मात् दुर्गम् विशिष्यते ॥ ५२ ॥

प्राकारस्थः = दुर्गस्थ समन्तात् यः प्राचीरस्तस्यान्तरे स्थितः । एकः धनुर्धरः =

एकः सटः । शतम् = शतसंख्यकान् भवान् । योधयति = योद्धुं शक्नोति । शतं शत-
सहस्राणि = लक्षाणि । विशिष्यते = प्रशस्यते ॥ ५२ ॥

किले की दीवारों के भीतर रहने वाला एक ही धनुषधारी वीर सैकड़ों वीरों तथा सौ वीर लाखों वीरों के साथ युद्ध कर सकता है । इसीलिए युद्ध में किले का विशेष महत्त्व है ॥ ५२ ॥

किञ्च—

‘अदुर्गविषयः कस्य नाऽरेः परिभवाऽऽस्पदम् ।

अदुर्गोऽनाश्रयो राजा पोतच्युतमनुष्यवत्’ ॥ ५३ ॥

अन्वयः—अदुर्गविषयः (नृपः) कस्य अरेः परिभवास्पदम् न (भवति)
अदुर्गः अनाश्रयः राजा पोतच्युतमनुष्यवत् (भवति) ॥ ५३ ॥

अदुर्गविषयः = दुर्गरहितराज्यः । कस्य अरेः = कस्य शत्रोः । परिभवास्पदम् = पराजयस्थानम्, पराजयः इत्यर्थः । न भवति = भवत्येवेत्यर्थः । अदुर्गः = दुर्गरहितः । अनाश्रयः = अतएव आश्रयहीनः । राजा = नृपः । पोतच्युतमनुष्यवत् = जल-वाहनास्पतितपान्यवत्, यथा पोतच्युतः सांयान्त्रिकः जले निमज्जति तथैव राजापि विपत्तिसागरे निमग्नो भवति ॥ ५३ ॥

किला-रहित किस राजा का देश शत्रु द्वारा विजित नहीं हो जाता ? दुर्ग तथा आश्रयके बिना राजा जहाज से गिरे हुये मनुष्य के समान डूब जाता है ॥ ५३ ॥

‘दुर्गं कुर्यान्महाख्यातमुच्चप्राकारसंयुतम् ।

सयन्त्रं, सजलं, शैल-सरि-न्मरु-वनाऽऽश्रयम्’ ॥ ५४ ॥

अन्वयः—महाखातम्, उच्चप्राकारसंयुतम्, सयन्त्रम्, सजलम्, शैल-सरिन्-मरु-वनाश्रयम्, दुर्गम्, कुर्यात् ॥ ५४ ॥

महाखातम् = महापरिस्फोटम् । उच्चप्राकारसंयुतम् = उच्चप्राचीरेण समन्ताद्देष्टि-तम् । सयन्त्रम् = युद्धोपयोगिभिः यन्त्रैः युक्तम् । सजलम् = जलाशययुक्तम् । शैल-सरिन्मरुवनाश्रयम् = पर्वतनदीमरुभूमिकानवादिदुर्गमभूमिसंस्थितम् । दुर्गं कुर्यात् = दुर्गस्य निर्माणम् कारयेत् ॥ ५४ ॥

किला बहुत बड़ी खाई से घिरा हुआ, ऊँची चहार-दीवारी, युद्धके यन्त्रों एवं जल (कुआँ, बावली आदि) से युक्त तथा पहाड़, नदी अथवा मरुभूमि के किनारे बनवावा चाहिये ॥ ५४ ॥

‘विस्तीर्णताऽतिवैषम्यं, रसधान्येभ्यः संग्रहः ।

प्रवेशश्चाऽपसारश्च सप्तैता दुर्गसम्पदः’ ॥ ५५ ॥

अन्वयः—विस्तीर्णता, अतिवैषम्यम्, रसधान्येधमसंग्रहः, प्रवेशः, अपसारश्च
पुताः सप्त दुर्गसम्पदः (सन्ति) ॥ ५५ ॥

विस्तीर्णता = आयामः विशालता च । अतिवैषम्यम् = अत्यन्तदुर्गमत्वम् ।
रसधान्येधमसंग्रहः = जलान्धेधनसंग्रहः । प्रवेशः = निगूढनानाप्रवेशपथः । अप-
सारः = निगूढनिर्गमनमार्गः । दुर्गसम्पदः = दुर्गसम्पत्तयः ॥ ५५ ॥

विस्तीर्णता (काफी लम्बाई-चौड़ाई) अत्यन्त दुर्गमता (पहुँचने की कठिनाई), रस,
अन्न और लकड़ी का संग्रह तथा आने-जाने के गुप्त मार्ग-किले की यह सात विशेषताएं
होती हैं ॥ ५५ ॥

राजाऽऽह—‘दुर्गाऽनुसन्धाने को नियुज्यताम् ?’ चक्रवाको ब्रूते—
दुर्गानुसन्धाने = दुर्गपरीक्षणम् । नियुज्यताम् = नियुक्तः क्रियताम् ।

राजा ने कहा—‘दुर्ग का अन्वेषण करने के लिए किसे नियुक्त करना चाहिए ?’
चक्रवे ने कहा—

‘यो यत्र कुशलः कार्यं तं तत्र विनियोजयेत् ।

कर्मस्वदृष्टकर्मा यः शास्त्रज्ञोऽपि विमुह्यति’ ॥ ५६ ॥

अन्वयः—यः यत्र कार्यं कुशलः तं तत्र विनियोजयेत् (यतः) कर्मसु यः
अदृष्टकर्मा (भवति सः) शास्त्रज्ञः अपि विमुह्यति ॥ ५६ ॥

यः = पुंशब्दः । यत्र कार्यं = यस्मिन्कर्मणि । कुशलः = चतुरः । तं = पुंशब्दम् ।
तत्र = तस्मिन् कार्यं । विनियोजयेत् = नियुक्तं, कुर्यात् । कर्मसु = कर्तव्यकार्येषु ।
अदृष्टकर्मा = अनवलोकितकार्यः । शास्त्रज्ञः = शास्त्रेषु कुशलः । विमुह्यति = मोहं-
गच्छति, व्याकुलो भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

जो व्यक्ति जिस कार्य में कुशल हो उसे वहीं नियुक्त करना चाहिए क्योंकि शास्त्र का
ज्ञाता होने पर भी किसी कार्य में अनुभव न होने से वह उस कार्य में मूर्ख बन जाता है ॥

‘तदाह्वयतां सारसः ।’ तथाऽनुष्ठिते सति समागतं सारसमव-
लोक्य राजोवाच—‘भोः सारस ! त्वं सत्वरं दुर्गमनुसन्धेहि ।’

सारसः प्रणम्योवाच—‘देव ! दुर्गं तावदिदमेव चिरात्सुनिरूपित-
मास्ते महत्सरः । किंत्वेतन्मध्यद्वीपे द्रव्यसंग्रहः क्रियताम्’ । यतः—

सत्वरम् = शीघ्रम् । अनुसन्धेहि = अनुसंधानम् कुर्व, ‘कुत्र दुर्गम् निर्मेयम्’ इति
परीक्षणम् कुर्व इति भावः । चिरात् = बहुकालात् । सुनिरूपितम् = सुपरीक्षितम् ।
महत्सरः = महान् सरोवरः । मध्यवर्तिद्वीपे = मध्यभागे स्थिते भूप्रान्ते । द्रव्य-
संग्रहः = वस्तुसंग्रहः, धान्येधनान्निसंग्रहः ।

इसलिए सारस को बुलाइए ।' ऐसा करने पर आए हुए सारस को देख कर राजा ने कहा—'सारस, तुम शीघ्र ही किले की छान-बीन कर डालो ।'

सारस ने प्रणाम करके कहा—राजन् बहुत दिनों से देखा भाला हुआ यह तालाब ही हम लोगों का किला है । किन्तु इसके बीच के टापू पर सभी द्रव्यों (अन्न, लकड़ी आदि) को इकट्ठा कर लेना चाहिए । क्योंकि—

‘धान्यानां सङ्ग्रहो राजन्नुत्तमः सर्वसङ्ग्रहात् ।

निक्षिप्तं हि मुखे रत्नं न कुर्यात्प्राणधारणम्’ ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! धान्यानाम् संग्रहः सर्वसंग्रहात् उत्तमः (यतः) हि मुखे निक्षिप्तम् रत्नम् प्राणधारणम् न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

धान्यानाम् = अन्नानाम् । संग्रहः = आकलनम् । सर्वसंग्रहात् = संपूर्णवस्तु-संग्रहात् । उत्तमः = श्रेष्ठः । मुखे निक्षिप्तम् = आनने स्थापितम् । प्राणधारणम् = उदर-पूर्त्या प्राणरक्षणम् ॥

हे राजन्, सभी वस्तुओं के संग्रह से अन्न का संग्रह करना उत्तम है, क्योंकि मुख में पड़ा हुआ रत्न भी प्राणी की रक्षा नहीं कर सकता ॥ ५७ ॥

किञ्च—

‘ख्यातः सर्वरसानां हि लवणो रस उत्तमः ।

गृहीयात्तं, विना तेन व्यञ्जनं गोमयायते’ ॥ ५८ ॥

अन्वयः—सर्वरसानाम् लवणः उत्तमः ख्यातः । तेन विना गृहीतं व्यञ्जनम् गोमयायते ॥ ५८ ॥

सर्वरसानाम् = षड्रसानाम् । उत्तमः = श्रेष्ठः । ख्यातः = प्रसिद्धः । तेन विना = लवणम् विना । व्यञ्जनम् = भोज्यवस्तु । गोमयायते = गोमयः (गोबर) हव आश्वादरहितम् भवति ॥

और भी—

सभी रसों में नमक सबसे प्रसिद्ध और उत्तम रस कहा जाता है । अतः उसका संग्रह अवश्य करना चाहिए । क्योंकि उसके बिना अच्छे से अच्छा भोजन भी गोबर के समान लगता है ॥ ५८ ॥

राजाऽऽह—‘सत्वरं गत्वा सर्वमनुष्ठीयताम् ।’ पुनः प्रविश्य प्रतीहारो ब्रूते—‘देव ! सिंहलद्वीपादागतो मेघवर्णो नाम धायसः सपरिवारो द्वारं वर्त्तते । स च देवपादान् द्रष्टुमिच्छति ।’ राजाऽऽह—काकः प्राज्ञो, बहुदुःखा च, तद्भवति स संग्राह्यः ।

चक्रवाको धृते—‘देव ! अस्त्येवं, किन्तु अस्मद्विपक्षः काकः स्थलचरः । तेनाऽस्मद्विपक्षपक्षे नियुक्तः कथं सङ्गृह्यते ? तथा चोक्तम्—

सर्वमनुष्ठीयताम् = सर्वम् क्रियताम् । आगतः = आयातः । वायसः = काकः । देवपादान् = श्रीमतः । द्रष्टुमिच्छति = दर्शनमभिवान्छति । प्राज्ञः = पण्डितः । बहुदृशवा = बहुश्रुतः । संग्राह्यः = स्वाश्रये रक्षणीयः । स्थलचरः = स्थलवासी । विपक्षपक्षे नियुक्तः = शत्रुपक्षे अनुरक्तः ।

राजा ने कहा—‘तो शीघ्र ही जाकर सभी आवश्यक कार्य करो ।’ फिर द्वारपाल ने आकर कहा—राजन् सिंहल द्वीप से आया हुआ मेघवर्ण नाम का एक कौवा अपने परिवार के साथ द्वार पर खड़ा है । वह आप का दर्शन करना चाहता है । राजा ने कहा ‘कौवे एक तो सभी बातों को जानने वाले, दूसरे बहुत सी वस्तुओं को देखने वाले होते हैं । इसलिए मेरी राय है कि उसे रख लेना चाहिए ।’

चक्रवे ने कहा—‘राजन्, यह तो ठीक है किन्तु कौवा भूमि का पक्षी है । इसलिए वह हमारे शत्रु के पक्ष का है अतः उसे किस प्रकार रखा जावे ? कहा भी है—

‘आत्मपक्षं परित्यज्य, परपक्षेषु यो रतः ।

स परैर्हन्यते मूढो, नीलवर्णशृगालवत्’ ॥ ५९ ॥

राजोवाच—‘कथमेतत् ?’ । मन्त्री कथयति—

अन्वयः—यः आत्मपक्षम् परित्यज्य परपक्षेषु रतः सः मूढः नीलवर्णशृगालवत् परैः हन्यते ॥ ५९ ॥

आत्मपक्षम् = स्वपक्षम् । परित्यज्य = त्यक्त्वा । परपक्षेषु = शत्रुपक्षेषु । रतः = अनुरक्तः । मूढः = मूर्खः । परैः = शत्रुभिः । हन्यते = म्रियते ॥ ५९ ॥

अपने पक्ष को छोड़ कर जो दूसरे पक्ष वालों से अनुराग करता है वह मूर्ख नीलवर्ण गीदड़ के समान दूसरों (शत्रुओं) से अवश्य मारा जाता है ॥ ५९ ॥

राजा ने कहा—‘यह कैसे ?’ मंत्री ने कहा—

कथा ७

[अस्त्यरण्ये] कश्चिच्छृगालः स्वेच्छया नगरोपान्ते आम्य-
त्रीलीभाण्डे निपतितः । पश्चात्तत उत्थातुमसमर्थः, प्रातरात्मानं मृत-
वत्सन्दर्श्य स्थितः । अथ नीलीभाण्डस्वामिना ‘मृत’ इति ज्ञात्वा,
तस्मात्समुत्थाप्य, दूरे नीत्वाऽऽपि परित्यक्तः, तस्मात्पलायितः ।

अरण्ये = कानने । श्वेच्छया = बह्वच्छया । नगरोपास्ते = नगरस्य सन्निकटे ।
आश्वन् = विष्वन् । नीलीभाण्डे = नीलीरागनिर्माणपात्रे । ततः = तस्माद्
भाण्डात् । उत्थातुम् = बहिरागन्तुम् । असमर्थः = अक्षक्तः । आत्मानम् = स्वम् ।
मृतवत् संदर्श्य = मृतकतुल्यम् प्रदर्श्य । ज्ञात्वा = अवगम्य । समुत्थाप्य = बहिः-
कृत्वा । परिष्यक्तः = अपसारितः ।

एक जंगल में एक गीदड़ था । वह नगर के किनारे इच्छानुसार घूम रहा था कि एक
नील के बर्तन में गिर पड़ा । वहाँ से निकलने में असमर्थ होने के कारण वह प्रातःकाल
मरा हुआ सा उसी में पड़ा रहा । उस नील के बर्तन के स्वामी ने उसे मरा हुआ समझ
कर दूर ले जाकर फेंक दिया । तब वह वहाँ से भाग गया ।

ततोऽसौ वने गत्वा आत्मानं नीलवर्णमवलोक्य चिन्तयत्—
'अहमिदानीमुत्तमवर्णः, तदहं स्वकीयोत्कर्षं किं न साधयामि'—
इत्यालोच्य शृगालानाहूय, तेनोक्तम्—'अहं भगवत्या वनदेवतया
स्वहस्तेनाऽरण्यराज्ये सर्वौषधिरसेनाऽभिषिक्तः । [पश्यन्तु मम
वर्णम्] । तदद्यारभ्याऽस्मदाज्ञयाऽस्मिन्नरण्ये व्यवहारः कार्यः ।'

शृगालाश्च तं विशिष्टवर्णमवलोक्य, साष्टाङ्गपातं प्रणम्योचुः—
'यथाऽऽज्ञापयति देवः' इति । अनेनैव क्रमेण सर्वेष्वरण्यवासिष्वा-
धिपत्यं तस्य बभूव । ततस्तेन स्वज्ञातिभिराबुतेनाऽऽधिक्यं
साधितम् । ततस्तेन व्याघ्रसिंहादीनुत्तमपरिजनप्राप्य, सदसि
शृगालानवलोक्य लज्जमानेनाऽवज्ञया स्वज्ञातयः सर्वे दूरीकृताः ।
ततो विषण्णान् शृगालानवलोक्य केनचिद् बुद्धशृगालेनैतत्प्रति-
ज्ञातं—'मा विषीदत, यदनेनाऽनीतिज्ञेन वयं मर्मज्ञाः । [स्वसमीपात्]
परिभूतास्तद्यथाऽयं नश्यति तथा विधेयम् । यतोऽमी व्याघ्रादयो
वर्णमात्रविप्रलब्धाः शृगालमज्ञात्वा राजानमिमं मन्यन्ते । तद्यथाऽयं
परिचीयते तथा कुरुत । तत्र चैवमनुष्ठेयं, यथा वदामि-सर्वे सन्ध्या-
समये तत्सन्निधाने महाराषमेकदेव करिष्यथ । ततस्तं शब्दमाकर्ण्य
जातिस्वभावात्तेनापि शब्दः कर्त्तव्यः' । यतः—

असौ = शृगालः । नीलवर्णम् = नीलरागम् । इदानीम् = साग्रतम् । उत्तमवर्णः =
श्रेष्ठरागः । स्वकीयोत्कर्षम् = स्वोन्नतिम् । आलोच्य = विचार्य । वनदेवतया =
वनदेव्या । स्वहस्तेन = स्वकरेण । अरण्यराज्ये = काननराज्ये । अभिषिक्तः = राज्ये
स्थापितः । व्यवहारः = विवाद-निर्णयः (मुकदमा) । साष्टाङ्गपातम् = साष्टाङ्गप्रणा-

मम् । अरण्यवासिषु = काननचारिषु जीवेषु । आधिपत्यम् = प्रभुत्वम् । स्वज्ञा-
तिभिः = स्वपरिवारैः । आचूतेन = परिवेष्टितेन । आधिपत्यम् = स्वजातिश्रेष्ठत्वम् ।
साधितम् = अधिगतम् । उत्तमपरिजनान् = जात्या श्रेष्ठान् अनुचरान् । तेन = शृगा-
लेन । सदसि = सभायाम् । लज्जमानेन = लज्जामनुभवता । अवज्ञा = अपमानेन ।
दूरीकृताः = निष्कासिताः । विष्ण्वान् = दुःखितान् । प्रतिज्ञातम् = प्रतिज्ञा कृता ।
अनीतिज्ञेन = अज्ञेन । मर्मज्ञाः = स्वरहस्यविदः । परिभूताः = अपमानिताः ।
विधेयम् = करणीयम् । वर्णमात्रविप्रलब्धाः = वर्णपरिवर्तनमात्रेण वञ्चिताः ।
हमम् = नीलवर्णम्, शृगालम् । परिधीयते = व्याघ्रादिभिः स्वशृगालरूपतः
ज्ञायते । तत्-सन्निधाने = तत्समीपे । महारावम् = महान्तं शब्दम् । जाति-
स्वभावात् = जातिप्रकृत्या ॥

इसके बाद जंगल में जाकर उसने अपने नीले रंग को देखकर विचार किया—
'मैं अब उत्तम वर्ण का हो गया हूँ । इसलिए मैं इससे अपनी उन्नति क्यों न कर लूँ ।'
ऐसा सोचकर उसने गीदड़ों को बुला कर कहा—'सुनो भगवती वनदेवी ने अपने हाथ से
सभी औषधियों एवं रसों से नहला कर मेरा राज्याभिषेक किया है । इसलिए आज से इस
जंगल में मेरी आज्ञा के अनुसार ही सभी काम किए जायें ।'

गीदड़ों ने उसके विशेष रंग को देखकर प्रणाम करते हुए कहा—'राजन् आप की
आज्ञा शिरोधार्य है ।' इस प्रकार धीरे धीरे वह सभी जंगली जानवरों का राजा बन गया ।
इसके पश्चात् वह अपने को अपनी जाति वालों के बीच में उत्तम समझने लगा । और
सिंह, व्याघ्र आदि उत्तम कुल के परिजनों को पाकर तथा अपनी सभा में गीदड़ों को
देख कर वह लज्जित हो गया । तब उसने अपनी जाति के सभी लोगों को अपमानित
करके वहाँ से निकाल दिया । इस पर गीदड़ों को दुखी देख कर एक बुढ़े गीदड़ ने
कहा—तुम लोग दुखी मत बनो । इस मूर्ख ने हम मर्मज्ञों को अपने पास से अपमानित
करके हटा दिया है इस लिए मैं वही करूँगा जिससे इसका विनाश हो । क्योंकि ये बाघ
आदि इसके रंग के धोखे में आकर इसे गीदड़ नहीं समझ रहे हैं इसी लिए इसे राजा
मानते हैं ।' इसलिए ऐसा काम करो जिससे यह परिचित हो जाय (इसे सब गीदड़ जान
जायें) । तुम लोग अब ऐसा करो कि संध्या के समय सभी लोग इसके पास इकट्ठे
होकर एक ही साथ चिल्लाना शुरू करो । जिससे उस शब्द को सुन कर जाति स्वभाव से
यह भी चिल्लाने लगेगा । ऐसा होने पर इसे सभी पहचान लेंगे । क्योंकि—

‘यः स्वभावो हि यस्याऽस्मि स नित्यं दुरतिक्रमः ।

श्वा यदि क्रियते राजा , तर्हि नाऽश्नात्पुपानहम्’ ॥ ६० ॥

अन्वयः—यस्य यः स्वभावः अस्ति सः नित्यम् दुरतिक्रमः (भवति) श्वा
यदि राजा क्रियते तर्हिम् उपानहम् न अश्नाति ॥ ६० ॥

यस्य = पुरुषस्य । यः स्वभावः = या प्रकृतिः । दुरतिक्रमः = दुर्लभः । श्वा = कुक्कुरः । उपानहम् = चर्मणा निर्मितम् पादघ्राणम् । न अश्नाति = न भक्षयति ? ॥

निसका जो स्वभाव है वह सर्वदा रहने वाला तथा अमिट होता है । यदि कुत्ते को राजा बना दिया जाय तो क्या वह जूता नहीं चबाएगा ? ॥ ६० ॥

ततः शब्दादभिज्ञाय स व्याघ्रेण हन्तव्यः । ततस्तथाऽनुष्ठिते सति तद् वृत्तम् । तथा चोक्तम्—

शब्दात् = तस्य रावात् । अभिज्ञाय = शृणुः । अयम् इति परिज्ञाय । हन्तव्यः = व्यापादितव्यः ।

इसके बाद शब्द द्वारा पहचाने जाने पर बाघ उसे मार डालेगा । जैसा कि कहा भी गया है—

‘छिद्रं, मर्म च, वीर्यं च, सर्वं वेत्ति निजो रिपुः ।

दहत्यन्तर्गतश्चैव शुष्कं वृक्षमिवाऽनलः’ ॥ ६१ ॥

अन्वयः—(यः) निजः रिपुः, छिद्रम्, मर्म, वीर्यम्, च सर्वम्, वेत्ति (सः) अन्तर्गतश्च शुष्कवृक्षम् अनलः इव दहति ॥ ६१ ॥

निजः = स्वजनः । रिपुः = शत्रुः । छिद्रम् = रन्ध्रम्, दौर्बल्यम् । मर्म = रहस्यम् । वीर्यम् = पराक्रमम् । सर्वम् वेत्ति = सर्वम् जानाति । अन्तर्गतः = अन्तः स्थितः । अनलः = अग्निः । इव = सदृशः । यथा वृक्षमध्ये स्थितः अग्निः वृक्षम् दहति तथैव राज्ञः स्वजनो भूत्वा शत्रुरपि राजानम् नाशयति ॥

जो व्यक्ति अपनी दुर्बलता, अपने रहस्य, बल और मित्र तथा शत्रु सभी को भलीभांति समझ लेता है वह शत्रु के भीतर प्रवेश करके उसे उती प्रकार जला देता है जैसे काठ के भीतर रहने वाली आग उसे जला देती है ॥ ६१ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि—‘आत्मपक्षं परित्यज्ये’ त्यादि ॥ ❀ ॥

राजाऽऽह—‘यद्येवं तथापि दृश्यतां तावदयं दूरादागतः । तत्सङ्ग्रहे विचारः कार्यः’ । चक्रो ब्रूते—‘देव ! प्रणिधिस्तावत् प्रहितो, दुर्गञ्च सज्जीकृतम् । अतः शुकोऽप्यानीय प्रस्थाप्यताम् । किन्तु योधवलसमन्वितो भूत्वा, दूरादेव तमवलोक्य’ । यतः—

दृश्यताम् = विलोक्यताम् । दूरादागतः = दूरेणायातः । तस्यातिथ्यं करणीयम् पश्चात् संग्रहविषये विचारणीयम् इत्यर्थः । प्रणिधिः = गुप्तचरः । प्रहितः = प्रेषितः । सज्जीकृतम् = आवश्यकद्वयैः पूरितम् । आनीय = सभायाम् उपस्थाप्य । योधवल-समन्वितः = स्वसैनिकबलयुक्तः । तम् = दूतम् ॥

इसलिए मैं कह रहा हूँ—‘अपने पक्ष को छोड़कर’ इत्यादि । राजा ने कहा—यद्यपि यह ठीक है फिर भी यह दूर से आ रहा है, अतः इससे मिलना आवश्यक है और इसे अपने पास रखने का विचार भी जरूरी है । चकवे ने कहा—राजन्, दूत भेज दिया गया और किला भी तैयार हो गया अतः सुग्गे को भी अब यहाँ बुला लेना चाहिए । किन्तु अपने सैनिक आदि दल-बल के साथ आप उससे दूर ही से बात करें । क्योंकि—

‘नन्दं जघान चाणक्यस्तीक्ष्णदूतप्रयोगतः ।

तद् दूरान्तरितं दूतं पश्येद्धीरसमन्वितः’ ॥ ६२ ॥

अन्वयः—चाणक्यः तीक्ष्णदूतप्रयोगतः नन्दं जघान तत् (नृपः) वीर-समन्वितः दूरान्तरितम् दूतम् पश्येत् ॥ ६२ ॥

चाणक्यः = कौटिल्यः । तीक्ष्णदूतप्रयोगतः = कपटवेशधारिबलिष्ठदूत-प्रयोगेण । नन्दम् = तन्नामानं नृपम् । जघान = मारयति स्म । तत् = तस्मात् कारणात् । वीरसमन्वितः = वीरैः परिवेष्टितः सन् । दूरान्तरितम् = दूरेस्थितम् ॥ ६२ ॥

चाणक्य ने तीक्ष्ण कपट दूत के द्वारा नन्द को मार डाला था अतः आप उसे दूर ही रख कर मंत्रियों से युक्त होकर उसे देखें ॥ ६२ ॥

ततः सभां कृत्वाऽऽहूतः शुक्रः, काकश्च । शुक्रः किञ्चिदुन्नतशिरा दत्ताऽऽसने उपविश्य ब्रूते—‘भो हिरण्यगर्भ ! त्वां महाराजाधिराजः श्रीमच्चित्रवर्णः समाज्ञापयति—‘यदि जीवितेन, श्रिया वा प्रयोजनमस्ति, तदा सत्वरमागत्याऽस्मच्चरणौ प्रणम । नो चेदवस्थातुं स्थानान्तरं परिचिन्तय’ । राजा सकोपमाह—‘आः, सभायामस्माकं न कोऽपि विद्यते य एनं गलहस्तयति ? ।’ तत उत्थाय मेघवर्णो ब्रूते—‘देव ! आज्ञापय, हन्मि चैनं दुष्टशुक्रम् ।’ सर्वज्ञो राजानं, काकं च सान्त्वयन् ब्रूते—‘भद्र ! मा मैवं । शृणु तावत्—

उन्नतशिराः = गर्वोन्नतमस्तकः । दत्तासने = दत्तलघुविष्टरे । समाज्ञापयति = समादिशति । जीवितेन = प्राणैः । श्रिया = राजलक्ष्म्या । प्रयोजनम् = कार्यम् । सत्वरम् = शीघ्रमेव । अवस्थातुम् = निवासार्थम् । स्थानान्तरम् = अन्यत् स्थानम् । परिचिन्तय = विचारय । एनम् = दूतम्, शुक्रम् । गलहस्तयति = वहिः निष्कासयति । आज्ञापय = आदेशय । सर्वज्ञः = तन्नामा चक्रवाकः ।

इसके पश्चात् राजहंस ने सभा करके सुग्गे और कौवे को वहाँ बुलावाया । अभिमान से सिर उठाये हुए, सुग्गे ने दिए हुए आसन पर बैठकर कहा—‘हे हिरण्यगर्भ, महाराजाधिराज श्रीमान चित्रवर्ण ने आप को आदेश दिया है कि यदि प्राणों और राज्यलक्ष्मी से

आपको मतलब हो तो शीघ्र ही आकर तुम मेरे चरणों में प्रणाम करो। नहीं तो दूसरे स्थान पर रहने की बात सोचो।' राजा ने क्रुद्ध होकर कहा—'अरे यहां ऐसा कोई नहीं है जो इसके गर्दन में हाथ लगा कर मेरे सामने से इसे हटा दे।' मेघवर्ण ने उठकर कहा—'राजन्, आज्ञा दीजिए। मैं इस दुष्ट सुग्गे को मारूँगा।' सर्वश नामके चकवे ने राजा और कौवे को शान्त करते हुए कहा—थोड़ा सुनिए तो सही।

‘न सा सभा, यत्र न सन्ति वृद्धा,
वृद्धा न ते, ये न वदन्ति धर्मम् ।

धर्मः स नो, यत्र न सत्यमस्ति,

सत्यं न तद्यच्छलमभ्युपैति’ ॥ ६३ ॥

अन्वयः—यत्र वृद्धाः न सन्ति सा सभा न, ये धर्मम् न वदन्ति ते वृद्धा न यत्र सत्यम् न अस्ति स धर्मः न यत् छलमभ्युपैति स सत्यं न (भवति) ॥ ६३ ॥

यत्र = यस्यास्य सभाषास्य । सा सभा न = सा सभा नोच्यते । धर्मम् = धर्मवचनम् । न वदन्ति = न कथयन्ति । यत्र सत्यम् = यस्मिन् धर्मं तत्त्वम् । छल-मभ्युपैति = कपटेन युक्तः भवति ॥ ६३ ॥

वह सभा, सभा नहीं है जिसमें वृद्ध न हों, वह वृद्ध, वृद्ध नहीं जो धर्म की बातें न कहता हो, वह धर्म धर्म भी नहीं; जिसमें सत्य न हो और वह सत्य, सत्य भी नहीं जो कपट से भरा हुआ हो ॥ ६३ ॥

यतो राजधर्मश्चैषः—

‘दूतो म्लेच्छोऽप्यवध्यः स्याद्राजा दूतमुखो यतः ।

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नाऽन्यथा’ ॥ ६४ ॥

अन्वयः—म्लेच्छः अपि दूतः अवध्यः यतः राजा दूतमुखः स्यात् । शस्त्रेषु उद्यतेषु अपि दूतः अन्यथा न वदति ॥ ६४ ॥

म्लेच्छः = हीनजातिः अपृथयः अपि । अवध्यः = हन्तुमयोग्यः । दूतमुखः = दूतेन स्वाज्ञाप्रेषकः । उद्यतेषु = उत्थापितेषु । शस्त्रेषु अन्यथा = असत्यम् । न वदति = नोच्चारयति ॥ ६४ ॥

क्योंकि यही राजधर्म है—

जाति से म्लेच्छ (नीच वर्ण का) होने पर भी दूत अवध्य होता है। क्योंकि राजा दूतमुख (दूत द्वारा अपनी बातें कहलाने वाला) होता है। इसीलिए उठे हुए हथियारों के बीच भी दूत झूठी बातें नहीं कहता है ॥ ६४ ॥

अन्यच्च—

‘स्वाऽपकर्षं, परोत्कर्षं दूतोक्तैर्मन्यते तु कः ? ।

सदैवाऽवध्यभावेन दूतः सर्वं हि जल्पति’ ॥ ६५ ॥

अन्वयः—दूतोक्तैः स्वापकर्षम्, परोत्कर्षम् तु कः मन्यते । दूतः सदैव अवध्य-
भावेन सर्वं जल्पति ॥ ६५ ॥

दूतोक्तैः = दूतवचनैः । स्वापकर्षम् = निजावनतिम् । परोत्कर्षम् = अन्यस्य
शत्रोश्चोन्नतिम् । कः मन्यते = कः कल्पयति । अवध्यभावेन = निर्भयः सन् ।
सर्वम् = उत्कर्षापकर्षञ्च निन्दास्तुतिम् वा । जल्पति = कथयति ॥ ६५ ॥

और भी—दूत के मुँह से अपनी तुच्छता और शत्रु की उन्नता सुन कर मला कौन
राजा उस पर ध्यान देता है ? क्योंकि अवध्य होने के नाते निर्भय होकर दूत अच्छी बुरी
सभी बातें कहता है ॥ ६५ ॥

ततो राजा, काकश्च स्वां प्रकृतिमापन्नौ । शुकोऽप्युत्थाय चलितः ।
पश्चाच्चक्रवाकेणाऽऽनीय, प्रबोध्य, कनकाऽलङ्कारादिकं दत्त्वा,
सम्प्रेषितः स्वदेशं ययौ । शुकोऽपि विन्ध्याऽचलं गत्वा, स्वस्य
राजानं चित्रवर्णं प्रणतवान् ।

तं विलोक्य राजोवाच—‘शुक ! का वार्त्ता ?, कीदृशोऽसौ देशः ?’ ।

शुको ब्रूते—‘देव ! संक्षेपादियं वार्त्ता,—सम्प्रति युद्धोद्योगः
क्रियताम् । देशश्चाऽसौ कर्पूरद्वीपः स्वर्गैकदेशो, राजा च द्वितीयः
स्वर्गपतिः कथं वर्णयितुं शक्यते ।’ ततः सर्वाञ्जिष्टानाहूय राजा
मन्त्रयितुमुपविष्टः । आह च तान्—‘सम्प्रति कर्त्तव्ये विग्रहे यथा-
कर्त्तव्यमुपदेशं ब्रूत । विग्रहः पुनरवश्यं कर्त्तव्यः’ । तथा चोक्तम्—

प्रकृतिमापन्नौ = शान्तिं प्राप्तौ । प्रबोध्य = सान्त्वयचनैः आश्वास्य । सम्प्रेषितः =
संप्रहितः । ययौ = गतवान् । विन्ध्याचलं = विन्ध्यदेशम् । प्रणतवान् = नमस्कृतम् ।
सम्प्रति = इदानीम् । युद्धोद्योगः = युद्धाय प्रयत्नः । स्वर्गैकदेशः = स्वर्गस्य
एकः भागः । द्वितीयः = अपरः । स्वर्गपतिः = इन्द्रः । शिष्टान् = सम्भवान् । मन्त्रयितुम् =
मन्त्रणां कर्तुम् । कर्त्तव्यविग्रहे = करणीययुद्धे । यथाकर्त्तव्यम् = यथाकरणीयम् ।
उपदेशम् = उपायवचनम् ।

तब राजा और कौवा शान्त हुए । सुग्गा भी उठकर चला । किन्तु चकवे ने उसे
बुला कर सोने के आभूषण आदि देकर बिदा किया और वह चला गया । सुग्गे ने
जाकर विन्ध्याचल के राजा चित्रवर्ण को प्रणाम किया ।

राजा ने उसे देखकर कहा—‘क्या समाचार है ? वह देश कैसा है ?’

सुग्गे ने कहा—राजन्, थोड़े में समाचार यह है कि इस समय आप युद्ध की तैयारी करें। कपूरद्वीप स्वर्ण का एक टुकड़ा है और राजा दूसरा इन्द्र है। उसका वर्णन नहीं किया जा सकता। तब सभी सभासदों को बुलाकर राजा ने विचार करना प्रारंभ किया। और उसने कहा—इस समय किए जाने वाले युद्ध में क्या करना चाहिए। उसे आप लोग बतायें। लड़ाई तो अवश्य ही करनी है। जैसा कि कहा भी गया है—

‘असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः, सन्तुष्टाश्च महीभुजः।

सत्तज्जा गणिका नष्टा, निर्लज्जाश्च कुलाङ्गनाः’ ॥ ६६ ॥

अन्वयः—असन्तुष्टा द्विजाः, सन्तुष्टाः च महीभुजः, नष्टाः। सत्तज्जाः गणिकाः, निर्लज्जाः कुलस्त्रियः च नष्टाः ॥ ६६ ॥

असन्तुष्टाः = संतोषमनापन्नाः। द्विजाः = ब्राह्मणाः। संतुष्टाः = स्ववैभवेन तुष्टिं गताः। महीभुजः = नृपाः। नष्टाः = नष्टप्रायाः। सत्तज्जाः = लज्जाहीनाः। गणिकाः = वेश्याः। निर्लज्जाः = लज्जाहीनाः। कुलस्त्रियः = कुलकामिन्यः ॥ ६६ ॥

‘असन्तुष्ट ब्राह्मण, संतुष्ट (जितना है उतना बहुत है, ऐसा सोचने वाला) राजा, लज्जा करने वाली वेश्या तथा निर्लज्ज कुलीन स्त्री अवश्य नष्ट हो जाती है’ ॥ ६६ ॥

दूरदर्शी नाम गृध्रो मन्त्री ब्रूते-‘देव ! व्यसनितया विग्रहो न विधिः’। यतः—

व्यसनितया = प्रजा-परिजनादिविहङ्गत्वात् आपद्ग्रस्ततया। विग्रहः = युद्धं। न विधिः = नोचितः।

दूरदर्शी नाम के गृध्र ने कहा—राजन्, व्यसन के समय—(मित्र, प्रजा, मंत्री तथा अधिकारी आदि के अनुकूल न होने पर) युद्ध करना ठीक नहीं है क्योंकि—

‘मित्राऽमात्यसुहृद्वर्गा यदा स्युर्दृढभक्तयः।

शत्रूणां विपरीताश्च, कर्त्तव्यो विग्रहस्तदा’ ॥ ६७ ॥

अन्वयः—यदा मित्रामात्यसुहृद्वर्गाः दृढभक्तयः शत्रूणाम् विपरीताश्च स्युः तदा विग्रहः कर्त्तव्यः ॥ ६७ ॥

यदा = यस्मिन्काले। मित्रामात्यसुहृद्वर्गाः = मित्रमंत्रिस्वजनवर्गाः। दृढभक्तयः = स्वराष्ट्रे नृपे च दृढानुरक्ताः, विपरीताः = विरुद्धाः। तदा = तस्मिन्काले। विग्रहः = युद्धं। कर्त्तव्यः = करणीयः ॥ ६७ ॥

मित्र, मंत्री, संबंधी लोग जब राजा के प्रति दृढ़ भाव से श्रद्धा करते हों और शत्रु के विपरीत हों उस समय युद्ध करना चाहिए ॥ ६७ ॥

अन्यथा—

‘भूमिर्मित्रं, हिरण्यं च, विग्रहस्य फलं त्रयम् ।

यदैतन्निश्चितं भावि, कर्त्तव्यो विग्रहस्तदा’ ॥ ६८ ॥

अन्वयः—भूमिः मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य त्रयम् फलम् । यदा एतत् निश्चि-
तम् भावि तदा विग्रहः कर्त्तव्यः ॥ ६८ ॥

भूमिः = भूभागः । मित्रम् = सुहृत् । हिरण्यम् = सुवर्णम् । विग्रहस्य = युद्धस्य ।
एतत् = भूयादि त्रयम् । निश्चितम् = अवश्यमेव प्राप्तव्यम् । भावि = स्यात् ॥ ६८ ॥

भूमि प्राप्त करना, मित्र प्राप्त करना तथा धन प्राप्त करना यही तीन लड़ाई के फल
होते हैं—जब इन तीनों की प्राप्ति निश्चित हो तभी युद्ध करना चाहिए ॥ ६८ ॥

राजाऽऽह—‘मद्वलं तावदवलोकयतु मन्त्री । तदैतेषामुपयोगो
ज्ञायताम् । एषमाह्वयतां मौहूर्तिकः । स यात्रार्थं शुभलग्नं निर्णय
ददातु’ । मन्त्री ब्रूते—‘देव ! तथाऽपि सहसा यात्राकरणमनुचितम्’ ।
यतः—

मद्वलम् = मत्सैन्यम् । अवलोकयतु = निरीक्षणम् करोतु । तदा = तत्पश्चात् ।
उपयोगः = युद्धप्रयोगविधिः । मौहूर्तिकः = ज्योतिषिकः । निर्णय = शास्त्रदृष्ट्या-
निर्णयं कृत्वा । शुभलग्नम् = मंगलकालम् । यात्राकरणम् = युद्धाय प्रस्थानम् ।

राजा ने कहा—‘मंत्री, पहले आप मेरी सेना का निरीक्षण कर लें और उसके उपयोग
की व्यवस्था भी जान लें । फिर शुभ दिन का निश्चय करने वाले ज्योतिषी को बुलावें ।
वह निर्णय करके शुभ मुहूर्त बता दे’ मंत्री ने कहा—‘फिर भी जल्दी में यात्रा करना
अनुचित है’ । क्योंकि—

‘विशन्ति सहसा मूढा येऽविचार्य द्विषद्बलम् ।

खड्गधारापरिष्वङ्गं लभन्ते ते सुनिश्चितम्’ ॥ ६९ ॥

अन्वयः—ये मूढाः द्विषद्बलम् अविचार्य सहसा विशन्ति ते सुनिश्चितम्
खड्गधारापरिष्वङ्गम् लभन्ते ॥ ६९ ॥

ये मूढाः = विचारशून्याः । द्विषद्बलम् = शत्रुपराक्रमम् । अविचार्य = अना-
लोच्य । विशन्ति = शत्रुदेशे, सेनायाम् विग्रहे वा प्रविशन्ति । ते = मूढाः ।
सुनिश्चितम् = ध्रुवम् । खड्गधारापरिष्वङ्गम् = कृपाणधारालिङ्गनम् मृत्यु-
मित्यर्थः । लभन्ते = प्राप्नुवन्ति ॥ ६९ ॥

‘जो मूर्ख शत्रु की सेना अथवा बल का विचार किए बिना ही उसके देश में घुस
जाते हैं वे निश्चय ही तलवार की धार का आलिङ्गन पाते हैं अर्थात् तलवार से काट दिए
जाते हैं’ ॥ ६९ ॥

राजाऽऽह—‘मन्त्रिन् ! ममोत्साहभङ्गं सर्वथा मा कृथाः । विजि-
नीषुर्यथा परभूमिमाक्रामति तथा कथय ।’ गृध्रो ब्रूते—‘देव !
तत्कथयामि । किन्तु तदनुष्ठितमेव फलप्रदम्’ । तथा चोक्तम्—

ममोत्साहभङ्गः = ममोत्साहस्य विरोधः । सर्वथा = केनापि हेतुना । मा कृथाः =
मा कार्याः । विजिनीषुः = विजयाभिलाषी । यथा = येन प्रकारेण । परभूमिम् =
शत्रुदेशम् । आक्रामति = स्वाधीनताम् नयति । तदनुष्ठितम् = तस्यानुसारेण
कृतम् एव । फलप्रदम् = सफलम् ॥

राजा ने कहा—‘मन्त्री अब किसी भी प्रकार से मेरे उत्साह को नष्ट न करो ।
विजय चाहनेवाला जिन उपायों से शत्रुदेश को प्राप्त करता है उन्हें बताओ ।’ गृध्र ने
कहा—‘उसे कह रहा हूँ । किन्तु उसके अनुसार काम करने से ही लाभ होगा ।’ जैसा कि
कहा भी गया है—

‘किं मन्त्रेणाऽननुष्ठाने शास्त्रवित्पृथिवीपतेः ।

न ह्यौषधपरिज्ञानाद्व्याधेः शान्तिः कचिद्भवेत् ॥ ७० ॥

अन्वयः—शास्त्रविपृथिवीपतेः अननुष्ठाने मन्त्रेण किम् (प्रयोजनम्) हि
औषधपरिज्ञानात् कचिद् व्याधेः शान्तिः न भवेत् ॥ ७० ॥

शास्त्रविपृथिवीपतेः = शास्त्रज्ञस्य राज्ञः अपि । अननुष्ठानेन = अनाचरितेन ।
मन्त्रेण = परामर्शेन । किम् = किम् फलम् , किमपि नेत्यर्थः । औषधपरिज्ञानात् =
औषधस्य ज्ञानात् । व्याधेः = रोगस्य । शान्तिः = शमनम् ॥ ७० ॥

‘यदि शास्त्रों का ज्ञाता होते हुए भी राजा मन्त्रणा के अनुसार कार्य न करे तो
उससे उसे क्या लाभ होगा । भला औषधि का ज्ञान होने से ही कहीं रोग दूर हो
सकता है ? ॥ ७० ॥

राजाऽऽदेशश्चानतिक्रमणीयः । —इति यथाश्रुतं निवेदयामि ।

शृणु—‘देव !

राजादेशः = राजाज्ञा । अनतिक्रमणीयः = नोल्लङ्घनीयः । यथाश्रुतं = यथा-
कर्णितम् । निवेदयामि = कथयामि ।

राजा की आज्ञा का उल्लंघन नहीं करना चाहिए । इसलिए मैंने जैसा सुना है वैसा
कह रहा हूँ । सुनिए—

‘नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं नृप ! ।

तत्र तत्र च सेनानीर्यायाद्व्यूहीकृतैर्बलैः’ ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे नृप, नदी-अद्रि-वन-दुर्गेषु यत्र यत्र भयम् (अस्ति) तत्र तत्र
व्यूहीकृतैः बलैः (सह) सेनानीः यायात् ॥ ७१ ॥

यत्र यत्र = यस्मिन् यस्मिन् स्थाने । नद्यद्रिवनदुर्गेषु = सरित्पर्वतकाननादिदुर्ग-
मस्थलेषु । व्यूहीकृतैः = आकृतिविशेषेण सज्जितैः । बलैः = सैन्यैः सह । सेनानीः =
सेनापतिः । यायात् = गच्छेत् ॥ ७१ ॥

‘नदी, पहाड़, जंगल आदि मयंकर स्थानों में जहाँ-जहाँ मय का कारण हो, हे राजन् !
वहाँ-वहाँ मोर्चेबन्दी से व्यवस्थित सेनाओं के साथ सेनापति चले जायें’ ॥ ७१ ॥

‘बलाध्यक्षः पुरो यायात्प्रवीरपुरुषाऽन्वितः ।

मध्ये कलत्रं, स्वामी च, कोशः, फल्गु च यद्वलम्’ ॥ ७२ ॥

अन्वयः—प्रवीरपुरुषान्वितः बलाध्यक्षः पुरः यायात् मध्ये कलत्रं, स्वामी,
कोशः, यत् फल्गुबलम् च (यायात्) ॥ ७२ ॥

प्रवीरपुरुषान्वितः—श्रेष्ठवीरयोद्धसमन्वितः । बलाध्यक्षः = सेनापतिः । पुरः =
अग्रे । कलत्रम् = राजान्तःपुरम् । स्वामी = राजा । फल्गुबलम् = अल्पबलसैन्यम् ॥ ७२ ॥

‘बड़े-बड़े योद्धा पुरुषों के साथ प्रधान सेनापति सेना के आगे रहे, बीच में सियॉ,
राजा, खजाना और अल्प बलवाली सेना रहे’ ॥ ७२ ॥

‘पार्श्वयोरुभयोरश्वा, अश्वानां, पार्श्वतो रथाः ।

रथानां पार्श्वतो नागा, नागानां च पदातयः’ ॥ ७३ ॥

अन्वयः—उभयोः पार्श्वयोः अश्वाः, अश्वानाम् पार्श्वतो रथाः, रथानाम् पार्श्व-
तो नागाः, नागानाम् च पार्श्वतो पदातयः ॥ ७३ ॥

उभयोः—द्वयोः । पार्श्वयोः = (बगल में) । अश्वाः = घोडकाः । नागाः = गजाः
पदातयः—पत्तिसैनिकाः (पैदल सैनिक) ॥ ७३ ॥

‘उसके दोनों ओर (दाएँ बाएँ) घोड़े, घोड़ों के बगल में रथ और रथों के बगल में
हाथी तथा हाथियों के बगल में पैदल सैनिक रहें’ ॥ ७३ ॥

‘पश्चात्सेनापतिर्यायात्खिन्नानाश्वासयञ्जनैः ।

मन्त्रिभिः सुभटैर्युक्तः प्रतिगृह्य बलं नृपः—॥’ ७४ ॥

अन्वयः—पश्चात् सेनापतिः खिन्नान् शनैः आश्वासयन् यायात् (तत्पश्चात्)
मन्त्रिभिः सुभटैः युक्तः नृपः बलम् प्रतिगृह्य (यायात्) ॥ ७४ ॥

खिन्नान् = श्रान्तान् सैनिकान् । शनैराश्वासयन् = मृदुवचनैः सान्त्वयन् ।
यायात् = गच्छेत् । नृपः = राजा । मन्त्रिभिः = सचिवैः । सुभटैः = सुशूरैः । युक्तः =
सहितः । बलम् = सेनाम् । प्रगृह्य = समादाय ॥ ७४ ॥

‘उसके पीछे थके हुए लोगों को मीठी-मीठी बातों से धैर्य देते हुए सेनापति चले और
उसके पीछे मन्त्रियों और अच्छे-अच्छे वीरों से युक्त सेना लिए हुए राजा चले’ ॥ ७४ ॥

‘समेयाद्विषमं नागैर्जलाऽऽढ्यं समहीधरम् ।

सममध्वैर्जलं नौभिः, सर्वत्रैव पदातिभिः’ ॥ ७५ ॥

अन्वयः—विषमम् = (स्थलम्) जलाढ्यम् समहीधरम् (स्थलम्) च नागैः, समम् (भूमिम्) अश्वैः, जलम् नौभिः, पदातिभिः सर्वत्रैव समेयात् ॥ ७५ ॥

विषमम् = उच्चावचम् प्रदेशम् । जलाढ्यम् = जलपूर्णम् । समहीधरम् = पर्व-
तीयाम् भूमिम् । गजैः = नागैः । समम् = समतलम् । अश्वैः = घोडकैः । जलम् =
सजलम्, नद्यादिप्रदेशम् । पदातिभिः = पत्तिभिः । सर्वत्र = समम् विषमम् वा
प्रदेशम् ॥ ७५ ॥

‘जैची नीची, जल से मरी हुई तथा पहाड़ियों से घिरी हुई भूमि पर हाथियों से,
समतल भूमि पर घोडों से, नदी आदि जल प्रदेश में नाव से तथा सभी जगहों में
पैदल सैनिकों द्वारा यात्रा करनी चाहिए’ ॥ ७५ ॥

‘हस्तिनां गमनं प्रोक्तं प्रशस्तं जलदाऽऽगमे ।

तदन्यत्र तुरङ्गाणां, पत्नीनां सर्वदैव हि’ ॥ ७६ ॥

अन्वयः—जलदागमे हस्तिनाम् गमनम् प्रशस्तम् प्रोक्तम् तदन्यत्र तुरङ्गाणाम्,
सर्वदैव हि पत्नीनाम् (गमनम् प्रशस्तम्) ॥ ७६ ॥

जलदागमे = वर्षारम्भे । हस्तिनाम् = गजानाम् । गमनम् = यात्राकरणम् ।
प्रशस्तम् = श्रेष्ठतरम् । प्रोक्तम् = कथितम् । तदन्यत्र = वर्षाकालातिरिक्ते । तुरङ्ग-
माणाम् = अश्वानाम् । पत्नीनाम् = पदातीनाम् । सर्वदैव = सर्वकालेषु एव ॥ ७६ ॥

‘वर्षा के समय हाथियों से यात्रा करना उत्तम है । और अन्य समय में घोडों से
तथा पैदल तो हर समय यात्रा अच्छी होती है’ ॥ ७६ ॥

‘शैलेषु, दुर्गमार्गेषु विधेयं नृपरक्षणम् ।

स्वयोधै रक्षितस्याऽपि शयनं योगनिद्रया’ ॥ ७७ ॥

अन्वयः—शैलेषु दुर्गमार्गेषु नृपरक्षणम् विधेयम् । स्वयोधैः रक्षितस्यापि (राज्ञः)
योगनिद्रया शयनम् (उचितम्) ॥ ७७ ॥

शैलेषु = पर्वतेषु । दुर्गमार्गेषु = अगम्यमार्गेषु । नृपरक्षणम् = राज्ञः रक्षाकर-
णम् । विधेयम् = उचितम् । स्वयोधैः = स्वभट्टैः । रक्षितस्यापि = पालितस्यापि ।
योगनिद्रया = अग्रगण्यनिद्रया । शयनम् = शयनम् उचितम् ॥ ७७ ॥

पर्वतों और बौद्ध रास्तों में राजा की रक्षा होनी चाहिए और राजा को अपने वीरों
द्वारा रक्षित होने पर भी योगनिद्रा से (उखड़ी-उखड़ी नींद अर्थात् सावधानी से) ही
सोना चाहिए ॥ ७७ ॥

नाशयेत्कर्षयेच्छत्रून् दुर्ग-कण्टक-मर्दनैः ।

परदेशप्रवेशे च कुर्यादाटविकान्पुरः ॥ ७८ ॥

अन्वयः—दुर्गकण्टकमर्दनैः शत्रून् नाशयेत् कर्षयेत् वा । परदेशप्रवेशे आटविकान् पुरः कुर्यात् ॥ ७८ ॥

दुर्गकण्टकमर्दनैः = दुर्गवाधाविनाशनैः । शत्रून् = रिपून् । नाशयेत् = विनाशयेत् । कर्षयेत् = बलेशयेत् । परदेशप्रवेशे = शत्रुदेशप्रवेशे । आटविकान् = बनेचरान् किरातादीन् इत्यर्थः । पुरः = अग्रे ॥ ७८ ॥

किले को तोड़-फोड़ कर और रास्ते की रुकावटों को कुच कर शत्रुओं का विनाश करना चाहिए तथा उन्हें कष्ट पहुँचाना चाहिए और शत्रुदेश में घुसने के पहिले आगे-आगे जंगली व्यक्तियों को रास्ता बताने के लिए नियुक्त कर देना चाहिए ॥ ७८ ॥

‘यत्र राजा तत्र कोशो, विना कोशं न राजता ।

सुभटेभ्यस्ततो दद्यात्, को हि दातुर्न युष्यते’ ॥ ७९ ॥

अन्वयः—यत्र राजा (विद्यते) तत्र कोशः (स्थाप्यः) कोशं विना राजता न । ततः सुभटेभ्यः दद्यात्, दातुः को हि न युष्यते ॥ ७९ ॥

यत्र राजा = यस्मिन् स्थाने राजा विद्यते । तत्र = तस्मिन् स्थाने । कोशः = कोशः संस्थाप्यः । राजता = नृपत्वम् । ततः = कोशात् । सुभटेभ्यः = वीरसैनिकेभ्यः । दातुः = दातुः अर्थः । न युष्येत् = युद्धं न करोति ॥ ७९ ॥

जहाँ राजा रहता है वहीं खजाना भी रहता है क्योंकि खजाने के बिना राजा का राजत्व व्यर्थ है । राजा को चाहिए कि उस खजाने से सेवकों को खूब धन दे क्योंकि दाता राजा के लिए कौन नहीं लड़ाई करता अर्थात् सभी करते हैं ॥ ७९ ॥

यतः—

‘न नरस्य नरो दासो, दासस्त्वर्थस्य भूपते ! ।

गौरवं लाघवं वाऽपि धनाऽधननिबन्धनम्’ ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे भूपते नरः नरस्य दासः न (अपितु) अर्थस्य दासः भवति । गौरवम् लाघवम् वापि धनाधननिबन्धनम् (भवति) ॥ ८० ॥

भूपते = राजन् । नरः = मनुष्यः । नरस्य = मनुष्यस्य । दासः न = सेवकः न । अर्थस्य = धनस्य । गौरवम् = महत्त्वम् । लाघवम् = लघुत्वम् च । धनाधननिबन्धनम् = धनधनाभावहेतुकम् ॥ ८० ॥

क्योंकि हे राजन्, मनुष्य मनुष्य की चाकरी नहीं करता बल्कि वह धन का गुलाम होता है । और बड़ाई छोटाई भी धन के आधार पर ही निश्चित की जाती है ॥ ८० ॥

‘अभेदेन च युध्येत, रक्षेच्चैव परस्परम् ।

फलगु सैन्यं च यत्किञ्चनमध्ये व्यूहस्य कारयेत्’ ॥ ८१ ॥

अन्वयः—परस्परम् अभेदेन युध्येत रक्षेत् च यत्किञ्चित् फलगु सैन्यं च (तत्) व्यूहस्य मध्ये कारयेत् ॥ ८१ ॥

परस्परम् = स्वभटाः अन्योन्यम् । अभेदेन = मिलित्वा । युध्येत = युद्धं कुर्यात् । रक्षेत् = रक्षणं कुर्यात् । फलगु = निश्चरवम् निर्वलमित्यर्थः । सैन्यम् = बलम् । व्यूहस्य = बलविन्यासस्य (मोर्चावन्दी) । मध्ये = अन्तराले । कारयेत् = स्थापयेत् ॥ ८१ ॥

सैनिकों को परस्पर मिल कर लड़ना तथा एक दूसरे की रक्षा करनी चाहिए । और निर्वल सेना को व्यूह (मोर्चावन्दी) के बीच में रखना चाहिए ॥ ८१ ॥

‘पदातीश्च महीपालः पुरोऽनीकस्य योजयेत् ।

उपरुध्याऽरिमासीत, राष्ट्रं चाऽस्योपपीडयेत्’ ॥ ८२ ॥

अन्वयः—महीपालः पदातीन् च अनीकस्य पुरः योजयेत् । अरिम् उपरुध्या आसीत अस्य राष्ट्रं च उपपीडयेत् ॥ ८२ ॥

महीपालः = नृपः । पदातीन् = पदिकान् । अनीकस्य = सेनायाः । पुरः = अग्रे । योजयेत् = स्थापयेत् । अरिम् = शत्रुम् । उपरुध्या = समन्तात् अवरोधम् कृत्वा । आसीत = तिष्ठेत् । अस्य = शत्रोः । राष्ट्रम् = राज्यम् । उपपीडयेत् = बलेशयेत् ॥ ८२ ॥

राजा को चाहिए कि वह पैदल सेना को अन्य सेना के आगे रखे, शत्रु को चारों ओर से घेर ले (घेरा डाले) तथा उसके राज्य को (लूट पाट तथा फसल आदि नष्ट करके) पीड़ा पहुँचाये ॥ ८२ ॥

‘स्यन्दनाऽश्वैः समे युध्येदनुपे नौ-द्विपैस्तथा ।

वृक्षगुल्माऽऽवृते चापैरसिचर्माऽऽयुधैः स्थले’ ॥ ८३ ॥

अन्वयः—समे स्यन्दनाश्वैः, अनुपे नौद्विपैः, वृक्षगुल्मावृते चापैः, तथा स्थले असिचर्मायुधैः युध्येत् ॥ ८३ ॥

समे = समप्रदेशे । स्यन्दनाश्वैः = रथघोटकैः । अनुपे = जलप्राये । नौद्विपैः = नौकाभिः गजैश्च । वृक्षगुल्मावृते = तरुवीरुदाच्छादिते प्रदेशे । चापैः = धनुर्भिः । स्थले = भूमौ । असिचर्मायुधैः = खड्गचर्मप्रभेदिकाभिः । युध्येत् = युद्धं कुर्यात् ॥

समतल भूमि पर रथ और घोड़ों से, जलयुक्त स्थान में नावों तथा हाथियों से, वृक्ष और झाड़ियों से ढके हुए स्थान पर धनुष तथा स्थल भूमि पर तलवार और खाँड़े से युद्ध करना चाहिए ॥ ८३ ॥

‘दूषयेच्चास्य सततं यवसाऽन्नोदकेन्धनम् ।

भिन्द्याच्चैव तडागानि, प्राकारान्परिक्षास्तथा’ ॥ ८४ ॥

अन्वयः—अस्य यवसान्नोदकेन्धनम् सततम् दूषयेत् तडागानि तथा प्राकारान् परिखाः च भिन्धात् एव ॥ ८३ ॥

अस्य = शत्रोः । यवसम् = घासम् । अन्नम् = भोज्यपदार्थम् । उदकम् = जलम् । इन्धनम् = इधमम् । सततम् = निरन्तरम् । दूषयेत् = विषादिप्रयोगेण दूषितम् कुर्यात् । तडागानि = सरांसि । प्राकारान् परिखाः = सालान् खेषानि च (किले की चहारदिवारी और खाई) भिन्धात् = नष्टं कुर्यात् ॥ ८३ ॥

शत्रु की घास, अन्न तथा जल आदि को (विषादि प्रयोगों से) दूषित कर देना चाहिए, तालाबों किले की चहार दीवारों और खाइयों को तोड़ फोड़ देना चाहिए ॥ ८३ ॥

‘बलेषु प्रमुखो हस्ती, न तथाऽन्यो महीपतेः ।

निजैरवयवैरेव मातङ्गोऽष्टायुधः स्मृतः’ ॥ ८५ ॥

अन्वयः—महीपतेः बलेषु (यथा) हस्ती प्रमुखः तथा अन्यः न (प्रमुखः) निजैः अवयवैः मातङ्गः अष्टायुधः स्मृतः ॥ ८५ ॥

महीपतेः = नृपस्य । बलेषु = सैन्येषु । हस्ती = गजः । प्रमुखः = मुख्यः । निजैः = स्वकीयैः । अवयवैः = अङ्गैः । मातङ्गः = गजः । अष्टायुधः = शुण्डपुच्छदन्तद्वयपाद-चतुष्टयैः अवयवैः युद्धं करोति अतः अष्टायुधः कथ्यते ॥ ८५ ॥

राजा की सेना में हाथी जितना प्रधान होता है उतना और कोई नहीं, क्योंकि अपने अंगों (१ सूँड़, १ पूँछ, २ दाँत, तथा ४ पैर) के कारण हाथी आठ इथियारों वाला कहा जाता है ॥ ८५ ॥

‘बलमश्वश्च सैन्यानां प्राकारो जङ्गमो यतः ।

तस्मादश्वाधिको राजा विजयी स्थलविग्रहे’ ॥ ८६ ॥

अन्वयः—सैन्यानाम् बलम् अश्वः यतः (सः) जंगमः प्राकारः । तस्मात् अश्वाधिकः राजा स्थलविग्रहे विजयी (भवति) ॥ ८६ ॥

सैन्यानाम् = सैनिकानाम् । अश्वः = घोटकः । जंगमः = गमनशीलः । प्राकारः = सालः । अश्वाधिकः = अश्वसेनाबहुलः । स्थलविग्रहे = स्थलयुद्धे । विजयी = जयम् लभेत ॥ ८६ ॥

घोड़ा भी सेना का मुख्य बल होता है क्योंकि वह एक चलती फिरती दीवार है । इसलिए स्थल की लड़ाई में अधिक घोड़ों वाला राजा अवश्य विजयी होता है ॥ ८६ ॥

‘तथा चोक्तं—

‘युध्यमाना हयाऽऽरुढा देवानामपि दुर्जयाः ।

अपि दूरस्थितास्तेषां वैरिणो हस्तवन्तिनः’ ॥ ८७ ॥

अन्वयः—ह्यारूढाः युध्यमानाः देवानाम् अपि दुर्जयाः (भवन्ति) तेषाम् दूरस्थिताः वैरिणः अपि हस्तवर्तिनः भवन्ति ॥ ८७ ॥

ह्यारूढाः = अश्वारूढाः । युध्यमानाः = युद्धं कुर्वाणाः । देवानाम् = सुराणाम् । दुर्जयाः = जेतुमशक्याः । तेषाम् = अश्वारूढानाम् । दूरस्थिताः = दूरस्थाः । वैरिणः = शत्रवः । हस्तवर्तिनः = करागताः इव भवन्ति ॥ ८७ ॥

और भी कहा गया है—

घोड़े पर चढ़ कर युद्ध करने वाले राजा को देवता भी नहीं जीत सकते हैं । क्योंकि बहुत दूरी पर रहने वाला शत्रु भी मानो उसके हाथ में ही स्थित होता है ॥ ८७ ॥

‘प्रथमं युद्धकारित्वं, समस्तबलपालनम् ।

दिङ्मार्गाणां विशोषित्वं, पत्तिकर्म प्रचक्षते’ ॥ ८८ ॥

अन्वयः—प्रथमम् युद्धकारित्वम्, समस्तबलपालनम्, दिङ्-मार्गाणाम् विशोषित्वम् पत्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ८८ ॥

प्रथमम् = अग्रतः । युद्धकारित्वम् = योद्धनम् । समस्तबलपालनम् = सम्पूर्ण-सैन्यरक्षणम् । दिङ्मार्गाणाम् = समस्तदिक्पथानाम् । विशोषित्वम् = परिष्करणम् । पत्तिकर्म = पट्टातिकार्यम् । प्रचक्षते = कथ्यते ॥ ८८ ॥

सभी सेनाओं के आगे होकर युद्ध करना, सारी सेना की रक्षा करना तथा सभी ओर के रास्तों को साफ करना पैदल सेना के काम हैं ॥ ८८ ॥

‘स्वभावशूरमस्त्रज्ञमविरक्तं, जितश्रमम् ।

प्रसिद्धक्षत्रियप्रायं बलं श्रेष्ठतमं विदुः’ ॥ ८९ ॥

अन्वयः—स्वभावशूरम् अस्त्रज्ञम् अविरक्तम्, जितश्रमम् प्रसिद्धक्षत्रिय-प्रायम् बलम् श्रेष्ठतमम् विदुः ॥ ८९ ॥

स्वभावशूरम् = प्रकृत्या वीरम् । अस्त्रज्ञम् = अस्त्रज्ञानयुक्तम् । अविरक्तम् = स्वपक्षम् प्रति अनुरक्तम् । जितश्रमम् = अमशोक्तम् । प्रसिद्धक्षत्रियप्रायम् = कथातक्षत्रियबहुलम् । बलम् = सैन्यम् । श्रेष्ठतमम् = उत्कृष्टम् । विदुः = जानी-यात् ॥ ८९ ॥

स्वभाव से ही वीर, इथियार चलाते में निपुण, राजा के प्रति श्रद्धा रखने वाली, सभी प्रकार के परिश्रम को सहन करने वाली प्रसिद्ध क्षत्रियों से भरी हुई सेना श्रेष्ठ मानी जाती है ॥ ८९ ॥

‘यथा प्रभुक्रुताग्मानाद्युध्यन्ते भुवि मानवाः ।

न तथा बहुभिर्दत्तैर्द्रविणैरपि भूपते’ ॥ ९० ॥

अन्वयः—हे भूपते यथा प्रभुक्रुतात् मानात् भुवि मानवाः युष्यन्ते तथा दत्तेः बहुभिः द्रविणैः अपि न (युष्यते) ॥ ९० ॥

हे भूपते = हे राजन् । यथा = येन प्रकारेण । प्रभुक्रुतात् = स्वामिकृतात् । मानात् = सम्मानात् । भुवि = जगति । मानवाः = मनुष्याः । द्रविणैः = धनैः ॥ ९० ॥

इस संसार में मनुष्य राजा से सम्मान पाकर जितना युद्ध करते हैं उतना अत्यधिक धन देने पर भी नहीं करते ॥ ९० ॥

‘वरमल्पवत्तं सारं न कुर्यान्मुण्डमण्डलीम् ।

कुर्यादसारभङ्गो हि सारभङ्गमपि स्फुटम्’ ॥ ९१ ॥

अन्वयः—सारम् अल्पवत्तम् वरम् (अतः) मुण्डमण्डलीम् न कुर्यात् (यतः) असारभङ्गः सारभङ्गमपि स्फुटम् कुर्यात् ॥ ९१ ॥

सारम् = तत्त्वयुक्तम्, दृढपराक्रमम् । अल्पवत्तम् = लघुसैन्यम् । वरम् = श्रेष्ठम् । मुण्डमण्डलीम् = निर्बलमनुष्यमुण्डमण्डलम् निर्बलानाम् आधिक्येन संग्रहणम् इत्यर्थः । असारभङ्गः = निर्बलसैन्यपराजयः । सारभङ्गम् = सबलशूरसैन्यपराजयम् । स्फुटम् = निश्चितम् ॥ ९१ ॥

तत्त्वयुक्त (बलवानों से पूर्ण) छोटी सेना अच्छी होती है अतः सिर गिनाने के लिए व्यर्थ बहुत से साधारण व्यक्तियों को सेना में नहीं रखना चाहिए । क्योंकि बलहीन सेना के टूट जाने पर (हार कर भाग जाने पर) बलवान सेना भी तितर-बितर हो जाती है ॥ ९१ ॥

‘अप्रसादोऽनधिष्ठानं, देयांशहरणं च यत् ।

कालयापोऽप्रतीकारस्तद्वैराग्यस्य कारणम् ॥ ९२ ॥

अन्वयः—अप्रसादः, अनधिष्ठानम् देयांशहरणम्, कालयापः अप्रतीकारः च तत् वैराग्यस्य कारणम् (भवति) ॥ ९२ ॥

अप्रसादः = सैनिकान् प्रति राज्ञः अकृपा, सुष्ठुकार्यकरणेऽपि पारितोषिकादिभिः सम्मानानावः । अनधिष्ठानम् = योग्यबलाध्यक्षाभावः । देयांशहरणम् = देयवेतनाविसङ्कोचः । कालयापः = वेतनादिदाने विलम्बः । अप्रतीकारः = सैन्य-बलेष्वदूरीकरणे अशक्तिः । तत् = तं प्रति । वैराग्यकारणम् = सैन्यानाम् उदासीनतायाः हेतुः ॥ ९२ ॥

१. अप्रसाद (अच्छा कार्य करने पर भी सैनिकों को पुरस्कृत न करना), २. योग्य सेनापति की कमी, ३. दिए हुए धन को पुनः छीन लेना, ४. कुछ देने में समय गवाना (टाल मटोल करना) ५. सैनिकों के कष्ट निवारण का उपाय न करना—यही पांच सैनिकों के असंतोष के कारण होते हैं ॥ ९२ ॥

‘अपीडयन् बलं शत्रून् जिगीषुरभिषेणयेत् ।

सुखसाध्यं द्विषां सैन्यं दीर्घयानप्रपीडितम्’ ॥ ९३ ॥

अन्वयः—जिगीषुः बलम् अपीडयन् शत्रून् अभिषेणयेत् (यतः) दीर्घयान-
प्रपीडितम् द्विषाम् सैन्यम् सुखसाध्यम् (भवति) ॥ ९३ ॥

जिगीषुः = विजयेच्छुः । बलम् = सैन्यम् । अपीडयन् = अवलेशयन् । शत्रून् =
अरीन् । अभिषेणयेत् = अभियायात् (आक्रमण करे) दीर्घयानप्रपीडितम् =
दीर्घमार्गपरिश्रान्तम् । द्विषाम् = शत्रूणाम् । सैन्यम् = बलम् । सुखसाध्यम् =
अनायासेन जेतुं शक्यम् ॥ ९३ ॥

विजय की इच्छा रखने वाले राजा को चाहिए कि थोड़ी-थोड़ी दूर चलकर वह अपनी
सेना को बिना कष्ट पहुँचाए हुए ही शत्रु पर चढ़ाई करे । क्योंकि बहुत दूरी से आने के
कारण थकी हुई शत्रु की सेना आसानी से पराजित की जा सकती है ॥ ९३ ॥

‘दायादादपरो यस्मान्नास्ति भेदकरो द्विषाम् ।

तस्मादुत्थापयेद्यत्नादायादं तस्य विद्विषः’ ॥ ९४ ॥

अन्वयः—द्विषाम् भेदकरः दायादात् अपरः मंत्रः नास्ति तस्मात् तस्य विद्विषः
दायादम् यत्नात् उत्थापयेत् ॥ ९४ ॥

द्विषाम् = शत्रूणाम् । भेदकरः = विघटनकारकः । दायादात् = सपिण्डात्
(पट्टीदार) अपरः मंत्रः = अन्य उपायः । विद्विषः = शत्रोः । दायादम् = सपिण्डम् ।
यत्नात् = प्रयत्नात् । उत्थापयेत् = तेन सह विरोधम् कारयेत् ॥ ९४ ॥

शत्रु के हिस्सेदारों के अतिरिक्त उनमें फूट उत्पन्न करने वाला कोई दूसरा उत्तम
उपाय नहीं होता । इस लिए बड़े प्रयत्न के साथ शत्रु के हिस्सेदारों को उसके विपरीत
खड़ा कर देना चाहिए ॥ ९४ ॥

‘सन्धाय युवराजेन, यदि वा मुख्यमन्त्रिणा ।

अन्तःप्रकोपणं कुर्यादभियोक्ता स्थिरात्मनः’ ॥ ९५ ॥

अन्वयः—युवराजेन यदि वा मुख्यमन्त्रिणा सन्धाय स्थिरात्मनः अभियोक्तुः अन्तः-
प्रकोपणम् कार्यम् ॥ ९५ ॥

युवराजेन = राजकुमारेण । यदि वा = अथवा । मुख्यमन्त्रिणा = प्रधानमात्मनेन ।
सन्धाय = गुप्तसन्धिम् विधाय । स्थिरात्मनः = दुर्गबलाद्याश्रयेण सुदृढस्य । अभियोक्तुः
युध्यमानस्य शत्रोः । अन्तःप्रकोपणम् = गृहयुद्धम्, विद्रोहम् वा । कार्यम् =
करणीयम् ॥ ९५ ॥

राजकुमार अथवा मन्त्री के साथ गुप्त संधि करके किले आदि में दृढ़ स्थिति वाले
युद्ध में संलग्न शत्रु के घर में ही विद्रोह करा देना चाहिए ॥ ९५ ॥

‘क्रूराऽमित्रं रणे चापि भङ्गं दत्त्वा विघातयेत् ।

अथवा गोमहाऽऽकृष्ट्या, तन्मुख्याऽऽश्रितबन्धनात्’ ॥ ९६ ॥

अन्वयः—क्रूरामित्रम् रणे भङ्गम् दत्त्वा विघातयेत् अथवा तन्मुख्याश्रितबन्धनात् गोमहाकृष्ट्या (विघातयेत्) ॥ ९६ ॥

क्रूरामित्रम् = दुष्टशत्रुम् । रणे = युद्ध । गोमहाकृष्ट्या = वरसबन्धनेन गोमहणवत् । तन्मुख्याश्रितबन्धनात् = दारपुत्रादिबन्धनात् । भङ्गम् = पराजयम् । विघातयेत् = हन्यात् ॥ ९६ ॥

दुष्ट शत्रु को युद्ध में पराजित करके मार डालना चाहिए अथवा जैसे बछड़ा पकड़ लेने से गाय स्वयम् पास आजाने से पकड़ ली जाती है उसी प्रकार शत्रु के सम्बन्धियों को पकड़ कर उसे अपने वश में करके मरवा देना चाहिए ॥ ९६ ॥

‘स्वराज्यं वासयेद्राजा परदेशाऽपहरणात् ।

अथवा दान-मानाभ्यां वासितं धनदं हि तत्’ ॥ ९७ ॥

अन्वयः—परदेशापहरणात् राजा स्वराज्यम् वासयेत् अथवा दानमानाभ्याम् (वशीकृत्य वासयेत्) । तत् वासितम् धनदम् हि भवति ॥ ९७ ॥

परदेशापहरणात् = शत्रुदेशम् उद्वास्य । स्वराज्यम् = स्वराष्ट्रम् । दानमानाभ्याम् = शत्रुजनान् अभय-दान-सम्मानादिभिः । तत् = दानमानाभ्याम् पुरस्कृतम् । धनदम् = लाभकरम् ॥ ९७ ॥

राजा को चाहिए कि शत्रु देश को उजाड़ कर वहाँ के लोगों को अपने देश में ले आकर बसाए । अथवा उन्हें धन तथा सम्मान के लोभ से अपने देश में ले आए । क्योंकि इस प्रकार बसाए गए लोगों से धन की प्राप्ति होती है ॥ ९७ ॥

अथवा किं बहुनोदितेन—

आह = उक्तवान् । बहुनोदितेन = प्रलापाधिकेन ।

अथवा, अधिक कहने से क्या लाभ ?

‘आत्मोदयः, परग्लानिर्द्वयं नीतिरितीयती ।

तदूरीकृत्य कृतिर्भर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥ ९८ ॥

अन्वयः—आत्मोदयः परग्लानिः इतीयती द्वयम् नीतिः तद् उरीकृत्य कृतिभिः वाचस्पत्यम् प्रतायते ॥ ९८ ॥

आत्मोदयः = स्वोन्नतिः । परग्लानिः = शत्रुहानिः । इतीयती = (इति + इयती) एतावन्मात्रमेव । नीतिः = राजनीतिसारम् । तत् = उक्तद्वयम् नीतितत्त्वम् ।

उरीकृत्य = स्वीकृत्य । कृतिभिः = विद्वद्भिः । वाचस्पत्यम् = पांडित्यम् । प्रतायते = प्रख्याप्यते ॥ ९८ ॥

अपनी उन्नति और शत्रु की अवनति—यही दो प्रधान नीति हैं । इन्हीं को ग्रहण करके विद्वान् अपनी विद्वत्ता प्रकट करते हैं ॥ ९८ ॥

राजा विद्वस्योक्तं—‘सर्वमेतद्विशेषतश्चोच्यते’ । किन्तु—

‘अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः’ ? ॥ ९९ ॥

अन्वयः—उच्छृङ्खलं सत्त्वम् अन्यत् शास्त्रनियन्त्रितम् (सत्त्वम् अन्यत्) तेजस्तिमिरयोः सामानाधिकरण्यं हि कुतः (भवेत्) ॥ ९९ ॥

उच्छृङ्खलम् = मर्यादाहीनम् स्वेच्छया प्रवर्तितम् इति भावः । सत्त्वम् = पराक्रमः । अन्यत् = अन्यविषयम् । शास्त्रनियन्त्रितम् = शास्त्रविधिना मर्यादितम् । तेजस्तिमिरयोः = प्रकाशान्धकारयोः । सामानाधिकरण्यम् = सहावस्थितिः । कुतः = कथम् ॥ ९९ ॥

राजा ने हँस कर कहा—‘विशेषतः यह सभी ठीक है । किन्तु—

किसी प्रकार की मर्यादा न रखने वाला पराक्रम और होता है तथा शास्त्र द्वारा नियन्त्रित बल दूसरा होता है । भला प्रकाश और अन्धकार दोनों की एकत्र स्थिति कैसे हो सकती है ?’ ॥ ९९ ॥

तत उत्थाय राजा मौहूर्तिकाऽऽवेदितलग्ने प्रस्थितः ।

ततः = तदनन्तरम् । राजा = नृपः । उत्थाय = समायाः उत्थानम् कृत्वा । मौहूर्तिकावेदितलग्ने = ज्योतिषिकोक्तशुभमुहूर्ते प्रस्थितः = युद्धाय चक्षितः ।

इसके बाद राजा ने उठकर ज्योतिषियों द्वारा बताए गए शुभ लग्न में प्रस्थान किया ।

अथ प्रहितप्रणिधिश्चरो हिरण्यगर्भमाणत्य प्रणम्योवाच—‘देव ! समागतप्रायो राजा चित्रवर्णः । सम्प्रति मलयपर्वताऽधित्यकायां समावासितकटकौ वर्तते । दुर्गशोधनं प्रतिक्षणमनुसन्धातव्यम् । यतोऽसौ गृध्रो महामन्त्री । किं च केनचित्सह तस्य विश्वासकथा-प्रसङ्गेनैतद्विहितमवगतं मया, यत्—‘अनेन कोऽप्यस्मद्दुर्गे प्रागेव नियुक्तः ।’ चक्रवाको ब्रूते—‘देव ! काक एवाऽसौ सम्भवति ।’

प्रहितप्रणिधिः = प्रेषितप्रधानगुप्तचरः । हिरण्यगर्भम् = तज्ज्ञानम् राजहंसम् । उवाच = उक्त्वान् । संप्रति = इदानीम् । मलयपर्वताधित्यकायाम् = मलयचलस्य ऊर्ध्वप्रदेशे । समावासितकटकः = स्थापितसैन्यः (डेरा डाले हुए) । वर्तते =

विद्यते । दुर्गशोधनम् = दुर्गान्वेषणम् । अनुसंधातव्यम् = अन्वेषणीयम् । महा-
मंत्री = कूटनीतिज्ञः । विश्वासकथाप्रसंगेन = गुप्तवार्ताप्रकरणेन । तद्विहितम् =
गृध्रस्य संकेतम् । अवगतम् = ज्ञातम् । प्रागेव = अभियानात्पूर्वमेव । कोऽपि =
गुप्तचरः । नियुक्तः = वस्तुं प्रेषितः ।

इसके पश्चात् प्रधान गुप्तचर द्वारा भेजे गए दूत ने हिरण्यगर्भ के पास आकर
कहा—राजन् राजा चित्रवर्ण अब यहाँ आना ही चाहते हैं । इस समय मलय पहाड़
पर डेरा डाले सेना के साथ पड़े हैं । आप अपने दुर्ग का निरीक्षण हर क्षण कराते रहें ।
क्योंकि उसका मन्त्री गीध है । उसके किसी गुप्त बातचीत के प्रसंग से मुझे उसका
यह संकेत मालूम हुआ है कि उसने हमारे किले में किसी को पहले से ही नियुक्त
कर रखा है । चकवे ने कहा—‘राजन्, वह गुप्त दूत यह कौवा ही हो सकता है ।’

राजाऽऽह—‘न कदाचिदेतत् । यद्येवं तदा कथं तेन शुक्रस्याऽभिभ-
वोद्योगः कृतः ? । अपरञ्च शुक्रस्याऽऽगमनात्तस्य विग्रहोत्साहः । स
च चिरादत्राऽऽस्ते ।’ मन्त्री ब्रूते—‘तथाऽप्यागन्तुकः शङ्कनीयः ।’
राजाऽऽह—आगन्तुका अपि कदाचिदुपकारका दृश्यन्ते । शृणु—

अभिभवोद्योगः = तिरस्करणाय प्रवर्तनः । विग्रहोत्साहः = युद्धोत्साहः । स च =
काकः । चिरात् = बहुकालात् । अत्रास्ते = अत्रैव वर्तते । आगन्तुः = अज्ञातकुलशीलः
आगन्तुकः ।

राजा ने कहा—‘यह कभी नहीं हो सकता है । यदि ऐसा होता तो वह सुग्गे को
अपमानित करने का प्रयत्न ही क्यों करता ? इसके अतिरिक्त तोते के आने के समय से
ही उसमें (राजा चित्रवर्ण में) युद्ध करने का उत्साह हुआ है । यह कौवा तो यहाँ
बहुत दिनों से है ।’ मन्त्री ने कहा—‘फिर भी आगन्तुक संदेहास्पद होता है ।’ राजा ने
कहा—‘कभी-कभी आने वाले बड़े ही लाभदायक होते हैं । सुनो—

‘परोऽपि हितवान्बन्धुर्वन्धुरव्यहितः परः ।

अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम्’ ॥ १०० ॥

अन्वयः—हितवान्परः अपि बन्धुः, अहितः बन्धुः अपि परः (अवति यतः)
देहजः व्याधिः अहितः, आरण्यम् औषधम् हितमेव ॥ १०० ॥

हितवान् = शरीरोत्पन्नः । व्याधिः = रोगः । अहितः = चित्तिकारकः । परः =
शत्रुः । देहजः = शरीरोत्पन्नः । व्याधिः = रोगः । अहितः = चित्तिकारकः । आरण्यम् =
वनोज्ज्वलम् । औषधम् = भेषजम् । हितम् = हितकारकम् ॥ १०० ॥

मलाई चाहने वाला शत्रु भी अपना भाई तथा नुकसान चाहने वाला भाई भी शत्रु

होता है। शरीर से ही उत्पन्न होने वाला रोग अकल्याणकारी होता है किन्तु जंगल में पैदा होने वाली दवा लाभदायक होती है ॥ १०० ॥

अपरञ्च—

‘आसीद्वीरवरो नाम शूद्रकस्य महीभृतः।

सेवकः, स्वल्पकालेन स ददौ सुतमात्मनः’ ॥ १०१ ॥

अन्वयः—महीभृतः शूद्रकस्य वीरवरः नाम सेवकः आसीत् स स्वल्पकालेन आत्मनः सुतम् ददौ ॥ १०१ ॥

महीभृतः = राज्ञः । सेवकः = अनुचरः । स्वल्पकालेन = स्वल्पकालमात्र-परिसेवनेन । आत्मनः = स्वस्य । सुतम् = पुत्रम् । ददौ = नृपहिताय बलि-कृतवान् ॥ १०१ ॥

और भी—

राजा शूद्रक का वीरवर नामक एक सेवक था जिसने थोड़े ही समय में राजा की भलाई के लिए अपने पुत्र को भी दे दिया था ॥ १०१ ॥

चक्रवाकः पृच्छति—‘कथमेतत् ? ’ राजा कथयति—

चक्रवे ने कहा—‘यह कैसे ।’ राजा ने कहा—

कथा ८

अहं पुरा शूद्रकस्य राज्ञः क्रीडासरसि कर्पूरकेलिनाम्नो राज-
हंसस्य पुत्र्या कर्पूरमञ्जर्या सहाऽनुरागवानभवम् । राजद्वारमुपगम्य,
नाम [महान्] राजपुत्रः कुतश्चिद्देशादागत्य, राजद्वारमुपगम्य,
प्रतीहारमुवाच—‘अहं तावद्वर्त्तनार्थी राजपुत्रः, मां राजदर्शनं कारय ।’
ततस्तेनाऽसौ राजदर्शनं कारितो ब्रूते—‘देव ! यदि मया सेवकेन
प्रयोजनमस्ति, तदाऽस्मद्वर्त्तनं क्रियताम्’ ।

क्रीडासरसि = खेलासरोवरे । अनुरागवान् = अनुरक्तः । प्रतीहारम् = द्वाररक्ष-
कम् । वेतनार्थी = आजीवार्थी । राजपुत्रः = राजकुमारः । वर्त्तनम् = वेतनम् ।

आज से बहुत दिनों पहिले मैं राजा शूद्रक के क्रीडासरोवर में रहने वाले कर्पूर-
केलि नाम के राजहंस की पुत्री कर्पूरमञ्जरी से प्रेम करने लगा था । (इसलिए वहीं
रहता भी था) एक दिन वीरवर नाम का एक राजकुमार कहीं से आया और राज-
द्वार पर पहुँच कर उसने द्वारपाल से कहा—‘मैं जीविका का इच्छुक एक राजकुमा-
र हूँ, अतः तुम मुझे राजा का दर्शन करा दो ।’ द्वारपाल ने उसे राजा का दर्शन कर

दिया तब राजकुमार ने कहा—‘राजन् यदि आप मुझे अपनी सेवा में रखना चाहते हैं तो मेरा वेतन निश्चित कर दीजिए ।’

शूद्रक उवाच—‘किं ते वर्त्तनम् ? ।’ वीरवरो ब्रूते—‘प्रत्यहं सुवर्णपञ्चशतानि देहि’ । राजाऽऽह—‘का ते सामग्री ? ।’ वीरवरो ब्रूते—‘द्वौ बाहु, तृतीयश्च खड्गः ।’ राजाऽऽह—‘नैतच्छक्यम् ।’

प्रत्यहम् = प्रतिदिनम् । सुवर्णपञ्चशतानि = पञ्चशतानि दीनाराणि । सामग्री = सेवासाधनम् । एतत् = एतावत् वेतनम् ।

शूद्रक ने कहा—‘तुम्हारा वेतन क्या होगा ?’ वीरवर ने कहा—‘प्रतिदिन पाँच सौ मुद्रा दीजिए’ । राजा ने कहा—‘तुम्हारे पास सेवा के साधन क्या है ?’ वीरवर ने कहा—‘दो भुजाएँ तथा तीसरी तलवार ।’ राजा ने कहा—‘इतना वेतन तो नहीं दिया जा सकता है ।’

तच्छ्रुत्वा वीरवरः प्रणम्य चलितः । अथ मन्त्रिभिर्दत्तम्—‘देव ! दिनचतुष्टयस्य वर्त्तनं दत्त्वा ह्यायतामस्य स्वरूपं, किमुपयुक्तोऽयमेतावद् वर्त्तनं गृह्णाति, अनुपयुक्तो वे’ति ? ।’ ततो मन्त्रिवचनादाहूय वीरवराय ताम्बूलं दत्त्वा पञ्चशतानि सुवर्णानि दत्तानि ।

अस्य स्वरूपम् = वीरवरस्य अन्तर्गतस्वम्, वेतनयोग्यम् गुणमित्यर्थः । उपयुक्तः = उचितः । ताम्बूलम् दत्त्वा = (पान देकर) तस्य सेवाम्, वर्त्तनम् च स्वीकृत्य ।

यह सुनकर वीरवर प्रणाम करके चल दिया । इसके पश्चात् मन्त्रियों ने कहा—‘राजन्, चार दिन का वेतन देकर इसकी वास्तविकता समझिए कि यह इतना वेतन उचित ढंग से ले रहा है अथवा अनुचित ढंग से ।’ तब मन्त्रियों की बात मान कर राजा ने वीरवर को बुलवाया और उसे पान देकर पाँच सौ अशरफियाँ दे दीं ।

वर्त्तनविनियोगश्च राज्ञा सुनिभृतं निरूपितः । तदर्थं वीरवरेण देवेभ्यो, ब्राह्मणेभ्यो दत्तम् । स्थितस्याऽर्द्धं दुःखितेभ्यः, तद्वशिष्टं भोज्यविलासव्ययेन । एतत्सर्वं नित्यकृत्यं कृत्वा, राजद्वारमहर्निशं खड्गपाणिः सेवते । यदा च राजा स्वयं समादिशति तदा स्वगृहमपि याति ।

तद्विनियोगः = गृहीतवेतनव्ययप्रकारः । सुनिभृतम् = प्रसङ्गम् । निरूपितः = ज्ञातः । तदर्थम् = प्राप्तवेतनार्थम् । स्थितस्वार्थम् = शेषस्वार्थम् । भोज्य-व्ययविलासव्ययेन = भोजनामोदादिव्ययेन । नित्यकृत्यम् = नित्याचरणम् । महर्नि-

राज्ञः = अहोरात्रम् । खड्गपाणिः = कृपाणहस्तः । सेवते = राजानम् अनुचरति ।
समादिशति = आज्ञापयति ।

राजा ने गुप्त रूप से उस वेतन के खर्च का व्यौरा भी जान लिया । वीरवर ने उसका आधा देवताओं तथा ब्राह्मणों के लिए खर्च किया । शेष का आधा दुखियों को दे दिया और उससे बचे हुए धन को भोजन तथा विद्या में खर्च किया । इसी प्रकार प्रतिदिन व्यय करके वह रातदिन हाथ में तलवार लिए हुए राजद्वार पर खड़ा रहता था । जब राजा स्वयम् आज्ञा देता था तभी वह अपने घर भी जाता था ।

अथैकदा कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ स राजा सकरुणक्रन्दनध्वनिं शुश्राव । तच्च श्रुत्वा राजा ब्रूते—‘कः कोऽत्र द्वारि तिष्ठति’ ? ।

सकृष्णम् = सबयम् । क्रन्दनध्वनिम् = रोदनशब्दम् । शुश्राव = अशृणोत् ।
कः कः अत्र द्वारि = कः कः द्वाररक्षकः अत्र वर्तते ।

एक बार कृष्णपक्ष की चतुर्दशी की आधी रात के समय राजा ने अत्यन्त करुणा से मरी रोने की ध्वनि सुनी ? शूद्रक ने कहा—‘द्वार पर कौन है ?’

तदा तेनोक्तं—‘देव ! अहं वीरवरः ।’ राजोवाच—‘क्रन्दनाऽनुसरणं क्रियताम् ।’ वीरवरोऽपि—‘यथाऽऽज्ञापयति देवः’ इत्युक्त्वा चलितः ।

क्रन्दनानुसरणम् = रोदनानुसन्धानम् ।

उसने कहा—‘राजन्, मैं वीरवर हूँ ।’ राजा ने कहा—‘जाकर रोने का पता लगाओ ।’ ‘श्रीमान की जैसी आज्ञा’—यह कह कर वीरवर वहां से चल पड़ा ।

राज्ञा च चिन्तितम्—‘अयमेकाकी राजपुत्रो मया सूचीभेद्ये तमसि प्रहितः । नैतदुचितम् । तदहमपि गत्वा ‘किमेत’दिति निरूपयामि ।’

ततो राजाऽपि ब्रह्ममादाय तदनुसरणक्रमेण नगराद्वहिर्निर्जंगाम । गत्वा (च) वीरवरेण रुदती, रूपयौवनसम्पन्ना, सर्वालङ्कारभूषिता काचित्स्त्री दृष्टा, पृष्टा च—‘का त्वम् ?, किमर्थं रोदधि ?’ इति । स्त्रियोक्तम्—‘अहमेतस्य शूद्रकस्य राजलक्ष्मीः, चिरादेतस्य भुञ्जच्छायायां महता सुखेन विभ्रान्ता, इदानीमन्यत्र गमिष्यामि ।’ वीरवरो ब्रूते—‘यत्राऽपायः सम्भवति, तत्रोपायोऽप्यस्ति, तत्कथं स्यात्पुनरिहाऽऽवासो भवत्याः ? ।’

चिन्तितम् = मनस्वाकोचितम् । नैतत् उचितम् = तस्य प्रेषणम् अनुचितम् । सूचीभेद्ये = अतिघने । तमसि = अन्धकारे । प्रहितः = प्रेषितः । तदनु गत्वा =

वीरवरमनुसृत्य । तदनुसरणक्रमेण = वीरवरमनुसरन् । रुदती = रोदन्मू कुर्वन्ती ।
रूपयौवनसंपन्ना = सौन्दर्यतारुण्ययुक्ता । सर्वालङ्कारभूषिता = सर्वाभूषणैः सुशो-
मिता । रोदिषि = रोदन् करोषि । भुजच्छायायाम् = आश्रये । सुखेन विश्रान्ता =
आनन्देनावस्थिता । अपायः = तत्र निवसने विपत्तिः । उपायः = तत्रावस्थातुं
साधनम् । इहावासाः = अत्र स्थितिः ।

राजा ने विचार किया—‘यह मैंने ठीक नहीं किया जो इस राजकुमार को इस घने
अन्धकार में अकेले ही भेज दिया । इसलिए इसके पीछे-पीछे चलकर देखूँ कि क्या बात है ।’
तब राजा भी हाथ में तलवार लेकर उसके पीछे-पीछे चलता हुआ नगर के बाहर
पहुँचा । वीरवर ने आगे जाकर सभी गहनों से सुशोभित किसी सुन्दरी युवती स्त्री को
रोते हुए देखा और पूछा—‘तुम कौन हो ? और क्यों रो रही हो ? ।’ स्त्री ने कहा—‘मैं
इस शूद्रक की राज्यलक्ष्मी हूँ । बहुत दिनों तक इसकी भुजाओं की छाया में सुख से
निवास करती रही । अब दूसरी जगह चली जाऊँगी ।’ वीरवर ने कहा—‘जहाँ बाधा
होती है, वहीं उसके दूर करने का उपाय भी होता है । तो आप किस उपाय से फिर
यहाँ रह सकती हैं ?’

लक्ष्मीरुवाच—‘यदि त्वमात्मनः पुत्रं शक्तिधरं द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतं
भगवत्याः सर्वमङ्गलाया उपहारीकरोषि, तदाऽहं पुनरत्र सुचिरं
निवसामि’ । इत्युक्त्वाऽदृश्याऽभवत् ।

द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतम् = महापुरुषाणाम् द्वात्रिंशल्लक्षणैः युक्तम् । सर्वमङ्गलायाः =
दुर्गायाः ।

लक्ष्मी ने कहा—‘यदि तुम वत्तीस लक्षणों से युक्त अपने पुत्र शक्तिधर को भगवती
दुर्गा के लिए भेट चढ़ा दो तो मैं फिर यहाँ बहुत दिनों तक रह सकती हूँ ।’ ऐसा कह
कर वह अदृश्य हो गयी ।

ततो वीरवरेण स्वगृहं गत्वा, निद्रायमाणा स्ववधूः प्रबोधिता,
पुत्रश्च । तौ निद्रां परित्यज्योत्थायोपविष्टौ । वीरवरस्तत्सर्वं लक्ष्मी-
वचनमुक्त्वान् । तच्छ्रुत्वा साऽऽनन्दः शक्तिधरो ब्रूते—‘धन्योऽहमे-
वभूतः, स्वामिराज्यरक्षार्थं यस्योपयोगः । तात ! तत्कोऽधुना
विलम्बस्य हेतुः ? । पर्वविधे कर्मणि देहस्य विनियोगः श्लाघ्यः ।
यतः—

निद्रायमाणा = निद्रालसा । स्ववधूः = स्वपत्नी । प्रबोधिता = उत्थापिता ।
देहस्य = शरीरस्य । विनियोगः = व्ययः । श्लाघ्यः = प्रशंस्यः ।

तब वीरवर ने घर जाकर सोते हुए अपने छोटे पुत्र को जगाया। वह दोनों नींद छोड़ कर उठ बैठे। वीरवर ने लक्ष्मी द्वारा कही गई सारी बातें उन्हें सुना दी। उसे सुन कर आनन्द के साथ शक्तिधर ने कहा—‘मैं अत्यन्त धन्य हूँ क्योंकि आज स्वामी के राज्य की रक्षा में मेरे इस शरीर का इतना प्रशंसनीय उपयोग हो रहा है। तो फिर विलम्ब क्यों हो रहा है। इस प्रकार के कार्य में इस शरीर का लग जाना अत्यन्त प्रशंसनीय है। क्योंकि—

‘धनानि, जीवितञ्चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् ।

तन्निमित्तो वरं त्यागो, विनाशे नियते सति’ ॥ १०२ ॥

अन्वयः—प्राज्ञः धनानि जीवितं चैव परार्थे उत्सृजेत्, विनाशे नियते सति तन्निमित्तः त्यागः वरम् ॥ १०२ ॥

प्राज्ञः = बुद्धिमान् । धनानि = द्रव्याणि । जीवितम् = प्राणांश्च । परार्थे = पर-हिताय । उत्सृजेत् = त्यजेत् । विनाशे नियते = विनाशे निश्चिते । तन्निमित्तः = परहिताय । वरम् = श्रेष्ठम् ॥ १०२ ॥

बुद्धिमान धन तथा जीवन दोनों ही दूसरों की मलाई के लिए समर्पित कर देते हैं। जब इस शरीर का विनाश निश्चित है ही तो परोपकार के लिए इसे त्याग देना ही श्रेष्ठ है ॥ १०२ ॥

शक्तिधरमातोवाच—‘यद्येतन्न कर्त्तव्यं, तत्केनाऽन्येन कर्मणा गृही-
तस्य महावर्त्तनस्य निष्क्रयो भविष्यति ।’ इत्यालोच्य सर्वे सर्वमङ्ग-
लायाः स्थानं गताः । तत्र सर्वमङ्गलां सम्पूज्य, वीरवरो ब्रूते—‘देवि !
प्रसीद, विजयतां शूद्रको महाराजः, गृह्यतामयमुपहारः ।’—इत्युक्त्वा
पुत्रस्य शिरश्चिच्छेद । ततो वीरवरश्चिन्तयामास—‘गृहीतराजवर्त्तनस्य
निस्तारः कृतः । अधुना निष्पुत्रस्य मे जीवनेनाऽलम्’ । इत्या-
लोच्याऽऽत्मनः शिरश्चिच्छेद ।

एतत् न कर्त्तव्यम् = स्वामिहिताय पुत्रोत्सर्गः न कार्यः । महावर्त्तनस्य = बहु-
मूल्यवेतनस्य । निष्क्रयः = निस्तारः । आलोच्य = विचार्य । प्रसीद = प्रसन्ना भव ।
उपहारः = बलिः । निस्तारः = आनुष्यम् । निष्पुत्रस्य = पुत्रहीनस्य ।

शक्तिधर की माता ने कहा—‘यदि यह कार्य नहीं किया जायगा तो फिर अन्य किस कार्य द्वारा इतने बड़े वेतन लेने का बदला चुकाया जा सकेगा ?’ ऐसा विचार कर सभी भगवती दुर्गा के मन्दिर में गये। वहाँ देवी की पूजा करके वीरवर ने कहा—‘देवि, प्रसन्न हो जाओ, महाराज शूद्रक को जय हो। यह भेंट स्वीकार करें।’ ऐसा

कह कर उसने पुत्र का सिर काट दिया। इसके बाद वीरवर ने विचार किया कि राजा द्वारा प्राप्त वेतन का ऋण चुका दिया। अब पुत्रहीन जीवन तो व्यर्थ है ऐसा सोच कर उसने अपना सिर भी काट दिया।

ततः स्त्रियऽपि स्वामि-पुत्रशोकाऽऽर्त्तया तदनुष्ठितम्। तत्सर्वं दृष्ट्वा राजा साऽऽश्चर्यं चिन्तयामास—

स्वामिपुत्रशोकार्त्तया = पतिपुत्रशोकव्यग्रया। तदनुष्ठितम् = स्वशिरश्छेदनम् विहितम्। चिन्तयामास = विचारितवान्।

तब उसकी स्त्री ने भी पति-पुत्र के शोक से दुखी होकर वही किया (अपना सिर काट दिया)। यह सब देखकर आश्चर्य में पड़े हुए राजा ने विचार किया—

‘जायन्ते च, म्रियन्ते च मद्विधाः क्षुद्रजन्तवः।

अनेन सदृशो लोके न भूतो, न भविष्यति’ ॥ १०३ ॥

अन्वयः—मद्विधाः क्षुद्रजन्तवः जायन्ते म्रियन्ते च (किन्तु) अनेन सदृशः लोके न भूतः न भविष्यति ॥ १०३ ॥

मद्विधाः = मत्सदृशाः। जायन्ते = उत्पद्यन्ते। म्रियन्ते = मरणं प्राप्नुवन्ति। क्षुद्रजन्तवः = क्षुद्रजीवाः। अनेन = वीरवरेण। सदृशः = तुल्यः ॥ १०३ ॥

‘मेरे जैसे तुच्छ प्राणी ही जन्म लेते और मरते रहते हैं किन्तु इसके समान न तो कोई हुआ न होगा’ ॥ १०३ ॥

तदेतत्परित्यक्तेन मम राज्येनाऽपि किं प्रयोजनम्। ततः शूद्र-केणापि स्वशिरश्छेत्तुं खड्गः समुत्थापितः। अथ भगवत्या सर्व-मङ्गलया प्रत्यक्षभूतया राजा हस्ते धृत, उक्तञ्च—‘पुत्र! प्रसन्नाऽस्मि ते, एतावता साहसेनाऽलम्। जीवनान्तेऽपि तव राजभङ्गो नास्ति।’

तदेतेन = ततः वीरवरेण परित्यक्तेन = विरहितेन। समुत्थापितः = समुत्तोलितः। साहसेनालम् = साहसं मा कुर्व। राजभङ्गः = राज्यविनाशः।

अतः इसे छोड़ कर मैं अब राज्य लेकर क्या करूँगा।’ तब शूद्रक ने भी अपना सिर काटने के लिए तलवार उठा ली। इसी बीच भगवती दुर्गा ने राजा का हाथ पकड़ते हुए कहा—‘पुत्र’ मैं तुम पर प्रसन्न हूँ। अब इतने साहस की आवश्यकता नहीं। तुम्हारे जीवन का अंत हो जाने पर भी तुम्हारे राज्य का विनाश नहीं होगा।’

राजा च साष्टाङ्गपातं प्रणम्योवाच—‘देवि! किं मे राज्येन?, जीवितेन वा किं प्रयोजनम्?। यद्यहमनुकम्पनीयस्तदा ममाऽऽयुः-शेषेणाप्ययं सदारपुत्रो वीरवरो जीवतु। अन्यथाऽहं यथाप्राप्तां गतिं

गच्छामि ।' भगवत्युवाच—पुत्र ! अनेन ते सर्वोत्कर्षेण, भृत्य-
वात्सल्येन च सर्वथा संतुष्टाऽस्मि । गच्छ विजयी भव । अयमपि
सपरिवारो राजपुत्रो जीवतु ।' इत्युक्त्वा देव्यदृश्याऽभवत् । ततो
वीरवरः सपुत्रदारः प्राप्तजीवनः स्वगृहं गतः । राजाऽपि तैरलक्षितः
सत्वरमन्तःपुरं प्रविष्टः ।

जीवितेन = प्राणैः । किं प्रयोजनम् = किं फलम् । अनुकम्पनीयः = कृपापात्रः ।
सदारपुत्रः = पत्नीपुत्रसहितः । यथाप्राप्तां गतिम् = वीरवरेण प्राप्तदशाम् मृत्यु-
मित्यर्थः । सर्वोत्कर्षेण = औदार्यातिशयेन । भृत्यवात्सल्येन सेवकप्रेम्णा । सर्वथा =
सर्वप्रकारेण । संतुष्टा = प्रसन्ना । तैः = वीरवरादिभिः । अलक्षितः = प्रच्छन्नः ।
अन्तःपुरम् = स्वावासगृहे (रनिवास) ।

राजा ने साष्टाङ्ग प्रणाम करके कहा—'देवि, मुझे राज्य अथवा अपने जीवन से भी
कोई प्रयोजन नहीं है । यदि आप मेरे ऊपर कृपा ही करना चाहती हैं तो मेरी बची
हुई आयु से पत्नी-पुत्र के साथ यह वीरवर जीवित हो जाए । नहीं तो मैं भी इसी की
गति प्राप्त करूंगा (मैं भी अपना सिर काट दालूंगा) ।' देवी ने कहा—'पुत्र मैं तुम्हारे
इस अत्यन्त उत्कृष्ट साहस और सेवक के प्रति प्रदर्शित प्रेम से अत्यन्त प्रसन्न हूँ ।
जाओ । विजयी बनो । यह राजकुमार भी सपरिवार जीवित हो जाय ।' ऐसा कहकर देवी
अदृश्य हो गई । फिर वीरवर भी स्त्री-पुत्र के साथ घर चला गया । राजा भी उनसे
छिप कर शीघ्र ही राजमहल में चला गया ।

अथ प्रभाते वीरवरो द्वारस्थः पुनर्भूपालेन पृष्टः सन्नाह—'देव !
सा रुदती मामवलोकयाऽदृश्याऽभवत् । न काऽप्यन्या वार्त्ता विद्यते ।'
तद्वचनमाकर्ण्य सन्तुष्टो राजा साश्चर्यं चिन्तयामास—'कथमयं
श्लाघ्यो महासत्त्वः' । यतः—

इसके पश्चात् प्रातःकाल द्वार पर स्थित वीरवर ने राजा के फिर पूछने पर कहा—
'राजन् वह रोने वाली मुझे देखकर अदृश्य हो गयी । और कोई दूसरी बात नहीं है ।'
उसकी बात सुनकर राजा ने विचार किया—यह महापुरुष कितना प्रशंसनीय है ।
क्योंकि—

'प्रियं ब्रूयादकृपणः, शूरः स्यादविकथनः ।

दाता नाऽपात्रवर्षी च, प्रगल्भः स्यादनिष्टुरः' ॥ १०४ ॥

अन्वयः—अकृपणः प्रियम् ब्रूयात् शूरः अविकथनः स्यात्, दाता अपात्रवर्षी
न, प्रगल्भः च अनिष्टुरः स्यात् ॥ १०४ ॥

अकूपणः = दानशीलः । प्रियम् ब्रूयात् = मधुरं वचनम् उच्यते । शूरः = वीरः
अविकथ्यनः = आत्मश्लाघारहितः । स्यात् = भवेत् । अपात्रवर्षी = कुपात्रप्रदः । प्रग-
श्मः = तेजसान्वितः । अनिष्टुरः = अक्रूरः ॥ १०४ ॥

उदार को प्रिय बोलना चाहिए, वीर को आत्मश्लाघी नहीं होना चाहिए, दानी को
अपात्र (अयोग्य) व्यक्ति के लिए दान नहीं देना चाहिए तथा प्रगश्म को निष्ठुर नहीं
होना चाहिए ॥ १०४ ॥

एतन्महापुरुषलक्षणमेतस्मिन्सर्वमस्ति ।' ततः स राजा प्रातः शिष्ट-
सभां कृत्वा, सर्वं वृत्तान्तं प्रस्तुत्य, प्रसादात्तस्मै कर्णाटराज्यं ददौ ।
तत्किमागन्तुको जातिमात्राद् दुष्टः ? । तत्राप्युत्तमाऽवममध्यमाः
सन्ति । चक्रवाको ब्रूते—

एतस्मिन् = वीरवरे । शिष्टसभाम् = शिष्टानाम् सभाम् । सर्वं वृत्तान्तम् = वीर-
वरेण रात्रौ यत्कृतम् । तत्सर्वम् । प्रस्तुत्य = समक्षं कृत्वा । आगन्तुकः = अतिथिः ।
तत्रापि = आगन्तुकेषु अपि ।

इसमें ये सभी महापुरुष के लक्षण वर्तमान हैं ।' इसके पश्चात् प्रातः काल राजा ने
शिष्टों की सभा करके सभी घटना कह सुनाई और प्रसन्न होकर उसे कर्नाटक का राज्य
दे दिया । तो क्या आगन्तुक जातिमात्र से ही दुष्ट होते हैं । उसमें भी उत्तम, मध्यम और
अधम हैं ।' चक्रवे ने कहा—

‘योऽकार्यं कार्यवच्छास्ति स किमन्त्री नृपेच्छया ।

वरं स्वामिमनोदुःखं, तन्नाशो न त्वकार्यतः ॥ १०५ ॥

अन्वयः—यः (मन्त्री) नृपेच्छया अकार्यम् कार्यवत् शास्ति स किमन्त्री ।
स्वामिमनोदुःखम् वरम् (किन्तु) अकार्यतः तन्नाशः न वरम् ॥ १०५ ॥

नृपेच्छया = राज्ञः इच्छानुसारेण । अकार्यम् = अनुचितम् कार्यमपि । कार्यवत् =
वचितकार्यसदृशम् । शास्ति = उपदिशति । स किमन्त्री = सः दुर्मन्त्री भवति ।
स्वामिमनोदुःखम् = राजहृदयपीडा । वरम् = श्रेयः । अकार्यतः = अकार्यस्य करणाय
उपदेशात् । तन्नाशः = नृपविनाशः ॥ १०५ ॥

जो मन्त्री केवल राजाकी इच्छा से ही न करने योग्य कार्य को भी करणीय कार्य के
समान बताता है वह दुष्ट होता है । स्वामी का मन दुःखी हो जाना तो ठीक है किन्तु
बुरे कर्म के उपदेश से उसका विनाश करा देना ठीक नहीं ॥ १०५ ॥

‘वैद्यो, गुरुश्च, मन्त्री च, यस्य राज्ञः प्रियंवदाः ।

शरीरधर्म-कोशेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते’ ॥ १०६ ॥

अन्वयः—यस्य राज्ञः वैद्यः, गुरुः मन्त्री च प्रियंवदाः भवन्ति सः (राजा) शरीरधर्मकोशेभ्यः क्षिप्रम् परिहीयते ॥ १०६ ॥

यस्य राज्ञः = नृपस्य । वैद्यः = चिकित्सकः । गुरुः = उपदेशकः । प्रियंवदाः = राज्ञः हृदयानुसारेण प्रियवक्ताः । शरीरधर्मकोशेभ्यः = देहधर्मकोशेभ्यः । क्षिप्रम् = शीघ्रम् । परिहीयते = हीनो भवति ॥ १०६ ॥

जिस राजा के वैद्य, गुरु तथा मंत्री सर्वदा उसकी प्रिय बातों का ही ध्यान रखते हैं, वह शरीर, धर्म और खजाने से शीघ्र ही रहित हो जाता है ॥ १०६ ॥

शृणु—देव !

‘पुण्याल्लब्धं यदेकेन तन्ममाऽपि भविष्यति ।

इत्वा भिक्षुं यतो मोहान्निध्यर्थी नापितो हतः’ ॥ १०७ ॥

राजा पृच्छति—‘कथमेतत् ?’ । मन्त्री कथयति—

अन्वयः—एकेन पुण्यात् यत् लब्धम् तत् ममापि भविष्यति—(इति) निध्यर्थी नापितः यतः मोहात् भिक्षुं हत्वा (स्वयं) हतः ॥ १०७ ॥

एकेन = केनापि पुरुषेण । पुण्यात् = निजपूर्वजन्मकृतात् कर्मणः । यत्-लब्धम् = यत्प्राप्तम् । निध्यर्थी = धनार्थी । हतः = मृतः ॥ १०७ ॥

हे राजन्, सुनो—

किसी ने पुण्य से कुछ पा लिया तो वैसा ही मेरे लिए भी हो जायगा । ऐसा ही सोच कर धन के अभिलाषी नाई ने लोभ में आकर भिक्षुक को मार डाला जिससे स्वयम् भी मारा गया ॥ १०७ ॥

राजा ने पूछा—यह कैसे हुआ । मंत्री ने कहा—

कथा ९

अस्त्ययोध्यायां पुरि चूडामणिर्नाम क्षत्रियः । तेन धनाऽर्थिना महता क्लेशेन भगवाँश्चन्द्रार्धचूडामणिश्चिरमाराधितः । ततः क्षीणपापोऽसौ स्वप्ने दर्शनं दत्त्वा, भगवदादेशाद्यक्षेश्वरेणाऽऽदिष्टो यत्-त्वमद्य प्रातः क्षौरं कारयित्वा, लगुडद्वस्तः सन् स्वगृहद्वारि निभृतं स्थास्यसि, ततो यमेवाऽऽगतं भिक्षुकं प्राङ्गणे पश्यसि, तं निर्दयं

लगुडप्रहारेण हनिष्यसि । ततोऽसौ भिक्षुकस्तत्क्षणात् सुवर्णकलसो
भाविष्यति । तेन त्वया यावज्जीवं सुखिना भवितव्यम् । ततस्तथाऽ-
नुष्ठिते तद् वृत्तम् ।

चनार्थिना = द्रव्याकांक्षिणा । क्लेशेन = कष्टकरेण साधनेन । चन्द्रार्धचूडा-
मणिः = भगवान् शिवः । आराधितः = सेवितः पूजितश्च । क्षीणपापः = नष्टदुष्कर्मा ।
यक्षेस्वरेण = कुबेरेण । लगुडं हस्ते कृत्वा = यष्टिम् गृहीत्वा । आदिष्टः = आज्ञप्तः ।
निमृतम् = प्रच्छन्नो भूत्वा । समागतम् = समायतम् । हनिष्यसि = ताडयिष्यसि ।
तथानुष्ठिते = भिक्षुके हते सति । तद्वृत्तम् = तथैव भूतम् ।

अयोध्या में चूडामणि नाम का एक क्षत्रिय था । उसने धन की अभिलाषा से बड़े कष्ट
के साथ बहुत दिनों तक शंकर जी की आराधना की । तब उसके सारे पाप नष्ट हो गए
और एक दिन भगवान् शंकर की आज्ञा से कुबेर ने उसे स्वप्न में दर्शन देकर कहा—‘आज
तुम बाल बनवाकर, हाथ में लाठी लेकर घर में छिपकर बैठ जाना । तब आँगन में आए
हुए भिक्षुक को देख कर जब उसे निर्दयता के साथ डंडे से मारोगे तो वह सोने का कलश
हो जायगा । जिससे तुम अपने जीवन भर के लिए सुखी बन जाओगे ।’ उसके ऐसा करने
पर सचमुच वही हुआ ।

तत्र क्षौरकरणायाऽऽनीतेन नापितेन तत्सर्वमालोक्य चिन्तितम्—
‘अये निधिप्राप्तेरयमुपायः । तदहमप्येवं किं न करोमि ?’ । ततः
प्रभृति स नापितः प्रत्यहं तथाविधो लगुडहस्तः सुनिभृतं भिक्षोराग-
मनं प्रतीक्षते । एकदा तेन प्राप्तो भिक्षुर्लगुडेन व्यापादितः । तस्माद्-
पराधात्सोऽपि नापितो राजपुरुषैर्व्यापादितः । अतोऽहं ब्रवीमि—
‘पुण्याल्लब्धं यदेकेने’-त्यादि ॥ * ॥

निधिप्राप्तेः = चनागमस्य । सुनिभृतम् = प्रच्छन्नो भूत्वा । प्रतीक्षते = प्रतीक्षां
करोति । व्यापादितः = हतः ।

वहाँ बाल बनाने के लिए छाप गए नाई ने सोचा-धन प्राप्त करने का
यह तो अच्छा उपाय है । मैं भी ऐसा ही क्यों न करूँ । उसी दिन से नाई प्रति
दिन उसी प्रकार हाथ में डंडा लिए हुए छिप कर भिक्षुक के आने की प्रतीक्षा करता था ।
एक दिन उसे भिक्षुक मिल ही गया और उसने उसे डंडे से मार डाला । इस अपराध के
कारण उसे भी राजपुरुषों ने मार डाला । इसीलिए मैं कह रहा हूँ—‘एक ने जो पुण्य से
प्राप्त किया’ इत्यादि ।

राजाऽऽह—

‘पुरावृत्तकथोद्गारैः कथं निर्णीयते परः ।

स्यान्निष्कारणबन्धुर्वा, किं वा विश्वासघातकः ?’ ॥ १०८ ॥

अन्वयः—पुरावृत्तकथोद्गारैः परः, निष्कारणबन्धुः किं वा विश्वासघातकः स्यात् (इति) कथम् निर्णीयते ॥ १०८ ॥

पुरावृत्तकथोद्गारैः=प्राचीनकाले घटितकथाजल्पनैः । परः=अन्यः, आगतः वा । निष्कारणबन्धुः=निःस्वार्थसहायकः । विश्वासघातकः=विश्वासमुत्पाद्य वञ्चकः । कथं=केन प्रकारेण । निर्णीयते=निश्चीयते ॥ १०८ ॥

राजा ने कहा—

प्राचीन कथाओं के कहने मात्र से ही यह कैसे निर्णय किया जा सकता है कि आगतक निःस्वार्थ मलाई करने वाला है अथवा विश्वासघाती ॥ १०८ ॥

यातु, प्रस्तुतमनुसन्धीयताम् । मलयाधित्यकायां चेच्चित्रवर्ण-
स्तदधुना किं विधेयम् ? । मन्त्रो वदति—‘देव ! आगतप्रणिधिमुज्जा-
न्मया श्रुतं, यत्—महामन्त्रिणो गृध्रस्योपदेशे चित्रवर्णेनाऽनादरः
कृतः । ततोऽसौ मूढो जेतुं शक्यः’ । तथा चोक्तम्—

यातु=आस्ताम् तावत् । प्रस्तुतम्=यदुपस्थितम् । अनुसन्धीयताम्=विचार्य-
ताम् । मलयाधित्यकायाम्=मलयपर्वतोपरिभागे । किं विधेयम्=किं कर्तव्यम् ।
चित्रवर्णेन=मयूरेण । अनादरः कृतः=अवमानितः । मूढः=अज्ञः ।

‘अस्तु जाने दो । अब उपस्थित विषय पर विचार करो’ यदि चित्रवर्ण मलय की चोटी पर डेरा डाले पड़ा है तो फिर क्या करना चाहिए । मन्त्री ने कहा—‘राजन् आप हुए वर के मुँह से मैंने सुना है कि चित्रवर्ण ने महामन्त्री गृध्र के उपदेशों का तिरस्कार कर दिया है इस लिए वह मूर्ख जीता जा सकता है । जैसा कि कहा भी गया है—

‘लुब्धः, क्रूरोऽलसोऽसत्यः, प्रमादी, भीरुरस्थिरः ।

मूढो, योधाऽवमन्ता च सुखच्छेद्यो रिपुः स्मृतः’ ॥ १०९ ॥

अन्वयः—लुब्धः, क्रूरः, अलसः, असत्यः, प्रमादी, भीरुः अस्थिरः, योधावमन्ता, मूढः, रिपुः सुखच्छेद्यः स्मृतः ॥ १०९ ॥

लुब्धः=लोलुपः । क्रूरः=वृशंसः । अलसः=आलस्येन युक्तः । असत्यः=मिथ्यावादी । प्रमादी=अनवधानः । भीरुः=कातरः । अस्थिरः=चञ्चलप्रकृतिः । योधावमन्ता=स्वसैनिकतिरस्कृता । रिपुः=शत्रुः । सुखच्छेद्यः=सारथ्येन विनाशयितुम् शक्यः ॥ १०९ ॥

लालची, निष्ठुर, आलसी, असत्यवादी, असावधान, कायर, चंचल तथा अपने वीर सैनिकों का अपमान करने वाला मूर्ख शत्रु सरलता से जीता जा सकता है ॥ १०९ ॥

ततोऽसौ यावदस्मद्दुर्गद्वाररोधं न करोति, तावन्नद्यद्विवनवर्मसु तद्वृत्तानि हन्तुं सारसादयः सेनापतयो नियुज्यन्ताम् । तथा चोक्तम्—

असौ = चित्रवर्णः मयूरः । नद्यद्विवनवर्मसु = सरिपर्वतकाननमार्गेषु । तद्वृत्तानि = मयूरस्य सैन्यानि ।

इसलिए जब तक वह हमारे किले का द्वार रोक न ले (किले पर घेरा न डाल दे) तब तक नदियों, पहाड़ों, जंगलों और रास्तों में उसकी सेना का विनाश करने के लिए सारस आदि सेनापतियों को नियुक्त कर दीजिए । जैसा कि कहा भी गया है—

‘दीर्घवर्मपरिश्रान्तं, नद्यद्विवनसङ्कुलम् ।

घोराग्निभयसन्त्रस्तं, क्षुत्पिपासादितं तथा ॥ ११० ॥

प्रमत्तं, भोजनव्यग्रं, व्याधिदुर्मिक्षपीडितम् ।

असंस्थितमभूयिष्ठं, वृष्टिवातसमाकुलम् ॥ १११ ॥

पङ्कपांशुजलाच्छन्नं, दस्युविद्रुतम् ।

एवम्भूतं महीपालः परसैन्यं विघातयेत् ॥ ११२ ॥

अन्वयः—दीर्घवर्मं परिश्रान्तम्.....एवम् भूतम् परसैन्यम् महीपालः विघातयेत् ॥ ११०-११२ ॥

दीर्घवर्मपरिश्रान्तम् = दूरमार्गागमनात् श्रान्तम् । नद्यद्विवनसङ्कुलम् = सरिपर्वतादिलंबनात् व्याकुलम् । घोराग्निभयसन्त्रस्तम् = भीषणवनाग्निना भीतम् । क्षुत्पिपासादितम् = क्षुष्या जलेच्छया च पीडितम् । प्रमत्तम् = असावधानम् । भोजनव्यग्रम् = भोजने लग्नम् । व्याधिदुर्मिक्षपीडितम् = रोगाकालदुःखितम् । असंस्थितम् = व्यूहरचनारहितम् । अभूयिष्ठम् = अल्पम् । वृष्टिवातसमाकुलम् = वर्षवायुव्यग्रम् । पङ्कपांशुजलाच्छन्नम् = कर्दमधूलजलावच्छन्नम् । दस्युविद्रुतम् = निश्चिन्तम् । दस्युविद्रुतम् = मोक्षकराहतम् (दस्यु = डाकू) । परसैन्यम् = शत्रुबलम् । महीपालः = पृथ्वीपतिः । विघातयेत् = विनाशयेत् ॥ ११०-११२ ॥

लम्बे रास्ते से थके हुए, नदी, पहाड़ तथा जंगलों से व्याकुल भयंकर अग्नि से डरे हुए, भूख-प्यास से पीड़ित, असावधान, भोजन में व्यस्त, रोग तथा अकाल से दुखी, अव्यवस्थित, वर्षा तथा वायु से घबड़ाए हुए, कीचड़, धूल तथा पानी से आच्छादित, निश्चिन्त और डाकूओं से छुटे हुए शत्रुसैनिकों को नष्ट कर डालना चाहिए ॥ ११०-११२ ॥

अन्यच्च—

‘अवस्कन्दभयाद्राजा प्रजागरकृतश्रमम् ।

दिवा सुप्तं समाहन्याग्निद्राव्याकुलसैनिकम्’ ॥ ११३ ॥

अन्वयः—राजा अवस्कन्दभयात् प्रजागरकृतश्रमम् दिवासुप्तम् निद्राव्याकुल-
सैनिकम् समाहन्यात् ॥ ११३ ॥

अवस्कन्दभयात् = आकस्मिकाक्रमणशंकया । प्रजागरकृतश्रमम् = प्रजागरणे
परिश्रान्तम् । दिवासुप्तम् = दिवसनिद्रितम् । निद्राव्याकुलसैनिकम् = निद्राव्यप्र-
सेनाजनान् । समाहन्यात् = विनाशम् कुर्यात् ॥ ११३ ॥

राजा को चाहिए कि वह आक्रमण के भय से रात भर जागने के कारण थकी हुई,
दिन में ही सोई हुई तथा नींद से व्याकुल शत्रु सेना को मार डाले ॥ ११३ ॥

अतस्तस्य प्रमादिनो बलं गत्वा यथावकाशं दिवानिशं वनन्त्वस्म-
त्सेनापतयः ।’ तथाऽनुष्ठिते चित्रवर्णस्य सैनिकाः, सेनापतयश्च बहुषो
निहताः । ततश्चित्रवर्णो विषण्णः स्वमन्त्रिणं दूरदशिवमाह—‘तात !
‘किमित्यस्मदुपेक्षा क्रियते ? किं क्वाप्यविनयो ममाऽस्ति ? । तथा
चोक्तम्—

प्रमादिनः = असावधानस्य । बलम् = सैन्यम् । यथावकाशम् = यथावसरम् ।
वनन्तु = मारयन्तु । तथाऽनुष्ठिते = एवं सहस्राभियाने कृते सति । निहताः =
मृताः । विषण्णः = दुःखितः । आह = उक्तवान् । अस्मदुपेक्षा = अस्मत्तिरस्कारः ।
किम् = कस्मात् हेतोः । अविनयः = धृष्टता ।

इस लिए पहुँच कर हमारे सेनापति यथावकाश रात-दिन उस प्रमादी की सेना का
विनाश करें। ऐसा किए जाने पर चित्रवर्ण के बहुत से सेनापति तथा सैनिक मार डाले
गए। तब दुखी हो कर चित्रवर्ण ने अपने मंत्री दूरदशी नाम के गृध्र से कहा—तात, मेरी
उपेक्षा क्यों कर रहे हैं। क्या मुझसे कोई धृष्टता हुई है। जैसा कि कहा भी गया है—

‘न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसाम्प्रतम् ।

श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम्’ ॥ ११४ ॥

अन्वयः—‘राज्यम् प्राप्तम् इत्येव (विचार्य) असाम्प्रतम् न वर्तितव्यम् हि
अविनयः तथा श्रियम् हन्ति (यथा) जरा उत्तमम् रूपम् (हन्ति) ॥ ११४ ॥

राज्यम् प्राप्तम् = राज्यमधिगतम् । असाम्प्रतम् = अनुचितम् । न वर्तितव्यम् =
नाचरणीयम् । अविनयः = धाष्टर्यम् । श्रियम् = राज्यसम्पदम् । हन्ति = विनाश-
यति । जरा = वृद्धावस्था । उत्तमं रूपम् = उत्कृष्टं सौन्दर्यम् ॥ ११४ ॥

अब राज्य तो मुझे मिल ही गया, ऐसा सोचकर राजा को अनुचित आचरण नहीं करना चाहिए । क्योंकि धृष्टता राज्यलक्ष्मी का उसी प्रकार विनाश कर डालती है जैसे बुढ़ापा उत्कृष्ट सौन्दर्य को ॥ ११४ ॥

अपि च—

‘दक्षः श्रियमधिगच्छति, पथ्याशी कल्यतां, सुखमरोगी ।

उद्युक्तो विद्याऽन्तं, धर्मार्थयशांसि च विनीतः’ ॥ ११५ ॥

अन्वयः—दक्षः श्रियम्, पथ्याशी कल्यताम्, अरोगी सुखम्, उद्युक्तः विद्यान्तम्, विनीतः धर्मार्थयशांसि च अधिगच्छति ॥ ११५ ॥

दक्षः=चतुरः । श्रियम्=लक्ष्मीम् । पथ्याशी=पथ्यभोक्ता । कल्यताम्=आरोग्यम् । अरोगी=रुग्णहितः । सुखम्=आनन्दम् । उद्युक्तः=उद्योगशीलः । विद्यान्तम्=विद्यायाः पर्यवसानम् । विनीतः=विनम्रः । धर्मार्थयशांसि=धर्मधनकीर्तिः । अधिगच्छति=प्राप्नोति ॥ ११५ ॥

और भी—चतुर लक्ष्मी को, पथ्य (उचित) भोजन करने वाला आरोग्य, नीरोग सुख, परिश्रमी विद्या की पूर्णता तथा विनम्र स्वभाव वाला धर्म, धन और कीर्ति को प्राप्त करते हैं ॥ ११५ ॥

गृध्रोऽवदत्—‘देव ! शृणु

‘अविद्वानपि भूपालो विद्यावृद्धोपसेवया ।

परां श्रियमवाप्नोति जलाऽऽसन्नतरुयथा’ ॥ ११६ ॥

अन्वयः—अविद्वान् अपि भूपालः विद्यावृद्धोपसेवया जलासन्नतरुयथा परां श्रियमवाप्नोति ॥ ११६ ॥

अविद्वान्=मूर्खः । भूपालः=नृपः । विद्यावृद्धोपसेवया=विदुषाम् सेवनेन । जलासन्नतरुः=जलनिकटस्थवृक्षः । यथा=इव । परां=श्रेष्ठाम् । श्रियम्=लक्ष्मीम्, उन्नतिम् । अवाप्नोति=लभते ॥ ११६ ॥

विद्या का ज्ञाता न होते हुए भी राजा विद्वान् की सेवा से उसी प्रकार लक्ष्मी को प्राप्त करता है जैसे जल के समीप रहने वाला वृक्ष वज्रति को प्राप्त करता है ॥ ११६ ॥

अन्यथा—

‘पापं, स्त्री, मृगया, द्यूतमर्थदूषणमेव च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं, व्यसनानि महीभुजाम्’ ॥ ११७ ॥

अन्वयः—पापं.....महीभुजाम् व्यसनानि (सन्ति) ॥ ११७ ॥

पानम् = सुरासेवनम् । मृगया = आखेटः । द्यूतम् = अलक्रीडा । अर्थदूषणम् =
अर्थाशुद्धिः, बलात् धनापहरणम् । वाग्दण्डयोः = कथने दण्डदाने च । पादप्यम् =
जैष्ठ्यम् । महीभुजाम् = नृपाणाम् । व्यसनानि = दोषाः ॥ ११७ ॥

और भी—शराव पीना, खी में आसक्त रहना, जुआ खेलना, बुरे ढंग से धन एकत्रित
करना और बोलने तथा दंड देने में निष्ठुर होना—राजाओं के दुर्गुण हैं ॥ ११७ ॥

किञ्च—

‘न साहसैकान्तरसानुवर्तिना,

न चाप्युपायोपहतान्तरात्मना ।

विभूतयः शक्यमवाप्तुमूर्जिता,

नये च, शौर्ये च वसन्ति संपदः’ ॥ ११८ ॥

अन्वयः—साहसैकान्तरसानुवर्तिना उपायोपहतान्तरात्मना ऊर्जिताः विभूतयः
अवाप्तुम् न शक्यम् (यतः) संपदः नये शौर्ये च वसन्ति ॥ ११८ ॥

साहसैकान्तरसानुवर्तिना = साहसैकपरावर्णेन । उपायोपहतान्तरात्मना =
उद्योगचिन्तारहितेन । ऊर्जिताः = वृद्धिगताः । विभूतयः = संपदः । अवाप्तुम् =
प्राप्तुम् । न शक्यम् = न शक्याः । संपदः = अर्थः । नये = नीतौ । शौर्ये =
पराक्रमे च । वसन्ति = निवसन्ति ॥ ११८ ॥

क्योंकि—एकमात्र साहस का ही सहारा लेने वाले तथा केवल उपायमात्र का चिंतन
करने वाले बड़ी हुई विभूतियों को प्राप्त नहीं कर सकते । क्योंकि सम्पत्ति नीति और
पराक्रम अर्थात् नीतियुक्त वीरता में ही निवास करती है ॥ ११८ ॥

त्वया स्वबलोरसाहमवलोक्य, साहसैकरसिकेन मयोपन्यस्तेष्वपि
मन्त्रेष्वनवधानं, वाक्पारुष्यं च कृतम् । अतो दुर्नीतेः फलमिदमु-
भूयते । तथा चोक्तम्—

स्वबलोरसाहम् = स्वपराक्रमोल्लसनम् । अवलोक्य = दृष्ट्वा । साहसैकरसिकेन =
केवलसाहसानुरागेण । मयोपन्यस्तेषु = मया विचार्य प्रस्तावितेषु । मन्त्रेषु =
नीतिविधिषु । अनवधानम् = असावधानता, अनादरश्च ।

तुमने अपनी सेना और उमंग को देखकर केवल साहस का सहारा लिया और मेरे
प्रस्तावित नीतियुक्त मंत्रों के प्रति असावधानी बरती तथा कठोर शब्दों का उच्चारण भी
किया । इसीलिए बुरी नीति का फल भोगना पड़ा है । जैसा कि कहा भी गया है—

‘दुर्मन्त्रिणं कमुपयान्ति न नीतिदोषाः ?

सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ? ।

कं श्रीर्न दर्पयति, कं न निहन्ति मृत्युः ?

कं स्त्रीकृता न विषयाः परितापयन्ति ? ॥ ११९ ॥

अन्वयः—कम् दुर्मन्त्रिणम् नीतिदोषाः न उपयान्ति, कम् अपथ्यभुजम् रोगाः न सन्तापयन्ति, श्रीः कम् न दर्पयति, मृत्युः कं न निहन्ति, स्त्रीकृताः विषयाः कं न परितापयन्ति ॥ ११९ ॥

दुष्टमन्त्रिणम्=दुष्टमन्त्रियुक्तं राजानम् । नीतिदोषाः=मन्त्रदोषाः । अपथ्य-भुजम्=कुपथ्याशिनम् । संतापयन्ति=पीडयन्ति । श्रीः=लक्ष्मीः । दर्पयति=मदयति । स्त्रीकृता=स्त्रीसम्बन्धिनः । विषयाः=भोगाभिलाषाः । परितापयन्ति=संशोभयन्ति ॥ ११९ ॥

दुष्ट मंत्री वाले किस राजा में नीतिसंबंधी दोष नहीं आ जाते हैं ? अपथ्य भोजन करने वाले किस व्यक्ति को रोग कष्ट नहीं पहुँचाते हैं ? लक्ष्मी किसे अभिमानों नहीं बनाती है, मृत्यु किसका विनाश नहीं करती है ? और स्त्रीसंबंधी विषय किसे पीड़ित नहीं करते हैं ? ॥ ११९ ॥

अपरं च—

‘मुदं विषादः, शरदं हिमागम-

स्तमो विवस्वान्, सुकृतं कृतघ्नता ।

प्रियोपपत्तिः शुचमापदं नयः,

श्रियः समृद्धा अपि हन्ति दुर्नयः’ ॥ १२० ॥

अन्वयः—विषादः मुदम्, हिमागमः शरदम्, विवस्वान् तमः, कृतघ्नता सुकृतम्, प्रियोपपत्तिः शुचम्, नयः आपदम्, दुर्नयः समृद्धाः अपि श्रियः हन्ति ॥ १२० ॥

मुदम्=हर्षम् । विषादः=शोकः । शरदम्=शरदृतम् । हिमागमः=हेमन्तः । विवस्वान्=रविः । तमः=अन्धकारम् । प्रियोपपत्तिः=हृष्टप्राप्तिः । शुचं=शोकम् । आपदम्=विपत्तिम् । नयः=नीतिः । दुर्नयः=दुर्नीतिः । समृद्धाः=उन्नताः । श्रियः=लक्ष्मीः । हन्ति=विनाशयति ॥ १२० ॥

और भी—विषाद आनन्द को, शीतऋतु शरद को, सूर्य अन्धकार को, कृतघ्नता सत्कर्म को, प्रियवस्तुओं का लाभ शोक को, नीति विपत्ति को, तथा बुरी नीति ऐश्वर्यपूर्ण लक्ष्मी को नष्ट कर देती है ॥ १२० ॥

ततो मयाऽप्यालोचितम्—‘प्रज्ञाहीनोऽयं राजा, न चेत्कथं नीति-शास्त्रकथाकौमुदीं वागुक्ताभिस्तिमिरयति । यतः—

मयापि = गृध्रेणापि । आलोचितम् = निरूपितम् । प्रज्ञाहीनः = बुद्धिरहितः । नीतिशास्त्रकथाकोमुदीम् = नीतिशास्त्रकथाश्रोतृनाम् । वागुष्कामिः = वचनोष्कामिः । तिमिरयति = आच्छादयति ।

तब मैंने भली भाँति जान लिया कि यह राजा बुद्धिहीन है, नहीं तो अपने व्यर्थ के वाग्जालरूपी उस्का से नीतिशास्त्र की वार्तारूपी चाँदनी को क्यों आच्छादित करता ? क्योंकि—

‘यस्य नास्ति स्व प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ? ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ?’ ॥ १२१ ॥

अन्वयः—यस्य स्वयं प्रज्ञा नास्ति तस्य शास्त्रम् किं करोति । लोचनाभ्याम् विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥ १२१ ॥

यस्य = पुरुषस्य । स्वयम् = आत्मनः । प्रज्ञा = बुद्धिः । तस्य = पुरुषस्य । शास्त्रम् = शास्त्रोपदेशः । किम् करोति = कमुपकारं करोति । लोचनाभ्याम् = नेत्राभ्याम् । विहीनस्य = रहितस्य ॥ १२१ ॥

जिसके पास स्वयं बुद्धि नहीं होती तो शास्त्र उसका क्या उपकार कर सकता है । अला नेत्रहीन के लिए दर्पण की क्या उपयोगिता हो सकती है ॥ १२१ ॥

—इत्यालोच्याऽहमपि तूष्णीं स्थितः । अथ राजा बद्धाऽऽञ्जलि-
राह—‘तात ! अस्त्ययं ममाऽपराधः, इदानीं यथाऽहमवशिष्टबल-
सहितः प्रत्यावृत्त्य विन्ध्याचलं गच्छामि, तथोपदिश ।’ गृध्रः स्वगतं
चिन्तयति—‘क्रियतामत्र प्रतीकारः’ । यतः—

इत्यालोच्य = एवं विचार्य । तूष्णीं स्थितः = मौनमासादितम् । बद्धाञ्जलिः = निबद्धकरसम्पुटः । प्रतीकारः = उपायः ।

इस प्रकार विचार करके गृध्र मौन हो गया । तब राजा चित्रवर्ण ने हाथ जोड़कर कहा—तात, यह मेरा अपराध तो है किन्तु अब जिस उपाय से बची हुई सेना के साथ लौट कर विन्ध्याचल जाऊँ, वह उपाय बताइए । गृध्र ने मन में ही विचार किया—अब यहाँ कोई न कोई उपाय करना ही होगा । क्योंकि—

‘देवतासु, गुरौ, गोषु, राजसु, ब्राह्मणेषु च ।

नियन्तव्यः सदा कोपो, बाल-बुद्धा-ऽऽतुरेषु च’ ॥ १२२ ॥

अन्वयः—देवतासु, गुरौ, गोषु, राजसु, ब्राह्मणेषु, बालबुद्धातुरेषु च कोपः सदा नियन्तव्यः ॥ १२२ ॥

देवतासु = देवेषु । गुरौ = गुरुप्रसंगे । राजसु = नृपेषु । ब्राह्मणेषु = द्विजेषु । आतुरेषु = रोगार्तेषु । कोपः = क्रोधः । नियन्तव्यः = निग्रहीतव्यः ॥ १२२ ॥

देवता, गुरु, गाय, राजा, ब्राह्मण, बालक, वृद्ध और रोगी के प्रति अपने क्रोध को सर्वदा रोकते रहना चाहिए ॥ १२२ ॥

मन्त्री प्रहस्य ब्रूते—‘देव मा भैषीः, समाम्बसिहि । शृणु देव !

मा भैषीः = मयं मा कुरु । समाम्बसिहि = धैर्यं धारय ।

मंत्री गृह ने हँसकर कहा—राजन्, आप डरें मत । धैर्य धारण करें । हे देव, सुनिए—

‘मन्त्रिणां भिन्नसन्धाने, भिषजां सांनिपातिके ।

कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा, सुस्थे को वा न पण्डितः ?’ ॥ १२३ ॥

अन्वयः—मन्त्रिणाम् भिन्नसंधाने कर्मणि भिषजाम् सांनिपातिके कर्मणि प्रज्ञा व्यज्यते, सुस्थे कः वा न पण्डितः (भवति) ॥ १२३ ॥

भिन्नसंधाने = भिन्नस्य = स्फुटितस्य, संधाने = मेलने । कर्मणि = व्यापारे । भिषजाम् = वैद्यानाम् । सांनिपातिके = सन्निपातचिकित्सायाम् । प्रज्ञा = बुद्धिः । व्यज्यते = ज्ञायते । सुस्थे = सामान्यस्थितौ ॥ १२३ ॥

फूट पैदा हो जाने पर पुनः उसे मिलाने (दूर करने) के कार्य में मंत्रियों तथा सन्निपात हो जाने पर वैद्यों की बुद्धि का पता चल जाता है । यों सामान्य स्थिति में कौन पण्डित नहीं होता है ॥ १२३ ॥

अपरश्च—

‘आरभन्तेऽल्पमेवाऽज्ञाः, कामं व्यग्रा भवन्ति च ।

महाऽऽरम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः’ ॥ १२४ ॥

अन्वयः—(यद्यपि) अज्ञाः अल्पमेव आरभन्ते (किन्तु) कामं व्यग्राः भवन्ति कृतधियः च महारम्भाः निराकुलाः च तिष्ठन्ति ॥ १२४ ॥

अज्ञाः = मूढाः । अल्पमेव—स्तोकमेव । आरभन्ते = प्रारम्भं करोति । कामम् = अत्यन्तम् । व्यग्राः = व्याकुलाः । कृतधियः = कृतबुद्धयः । महारम्भाः = बृहत्कार्यारम्भाः । निराकुलाः = अव्यग्राः ॥ १२४ ॥

बुद्धिहीन किसी छोटे कार्य का आरंभ करके भी अत्यंत व्यग्र हो जाते हैं किन्तु बुद्धिमान बहुत बड़ा कार्य आरंभ करके भी अत्यन्त धैर्यशाली बने रहते हैं ॥ १२४ ॥

‘तदत्र भवत्प्रतापादेव दुर्गं भङ्क्त्वा, कीर्तिप्रतापसहितं त्वामचिरेण कालेन विन्ध्याचलं नेष्यामि ।’ राजाऽऽह—‘कथमधुना स्वरूपबलेन तत्सम्पद्यते ?’ गृध्रो वदति—‘देव ! सर्वं भविष्यति । यतो

विजिगीषोरदीर्घसूत्रता विजयसिद्धेरवश्यंभावि लक्षणम् । तत्सहसैव
दुर्गद्वाराऽवरोधः क्रियताम् ।'

अन्न = अश्मिन्नवसरे । अवप्रतापात् = अवसेजसः । दुर्गम् = राजहंसस्य
दुर्गम् । भङ्गत्वा = भेदनं कृत्वा । कीर्तिप्रतापसहितम् = यज्ञस्तेजःसमन्वितम् ।
अचिरेण = शीघ्रमेव । नेष्यामि = प्रापयिष्यामि । स्वल्पबलेन = अत्यल्पसैन्येन ।
तत् = विन्ध्याचलनयनम् । संपद्यते = भवति । अदीर्घसूत्रता = क्षिप्रक्रिया ।
विजयसिद्धेः = जयलाभस्य ।

इसलिए इस कठिनाई के समय भी आपके प्रताप से ही शत्रु का दुर्ग भेदकर यश
और तेज के साथ आपको शीघ्र ही विन्ध्याचल ले चलेगा । राजा चित्रवर्ण ने कहा—
'इस समय इतनी थोड़ी सेना से यह कैसे हो सकता है ।' गृद्ध ने कहा—'राजन्, सब
होगा । क्योंकि विजय की अभिलाषा रखने वाले को फलप्राप्ति के लिए कार्य में शीघ्रता
अत्यंत आवश्यक है । अतः सहसा किले पर घेरा डाल देना चाहिए ।'

अथ (प्रहित—) प्रणिधिना बकेनाऽऽगत्य हिरण्यगर्भस्य कथितं-
'देव ! स्वल्पबल एवाऽयं राजा चित्रवर्णो गृध्रस्य वचनोपष्टम्भादाग-
त्य दुर्गद्वाराऽवरोधं करिष्यति ।' राजहंसो ब्रूते—भोः सर्वज्ञ ! किम-
धुना विधेयम् ? । चक्रवाको ब्रूते—'स्वबले साराऽसारविचारः क्रिय-
ताम् । तज्ज्ञात्वा सुवर्णवस्त्रादिकं यथाऽहं प्रसादप्रदानं च क्रियताम्' ।

प्रहितेन = प्रेषितेन । प्रणिधिना = प्रधानगुप्तचरेण । वचनोपष्टम्भात् =
वाक्यबलात् । सारासारविचारः = तत्त्वात्तत्त्वविमर्शः । तत् ज्ञात्वा = निर्णयम्
अवगम्य । यथाऽहम् = यथायोग्यम् । प्रसादप्रदानम् = पारितोषिकवितरणम् ।

शत्रुपक्ष का पता लगाने के लिए भेजे गये गुप्तचर बगुले ने आकर हिरण्यगर्भ से
कहा—'राजन् थोड़ी सेना होते हुए भी राजा चित्रवर्ण मंत्री गृद्ध की मंत्रणा के बलपर किले
पर घेरा डालेगा ।' राजहंस ने कहा—'मंत्री सर्वज्ञ, अब क्या करना चाहिए ।' चक्रवे ने
कहा—अपनी सेना की सबलता-निर्बलता का विचार करना चाहिए । उसे जान कर सोने
तथा वस्त्र इत्यादि का यथायोग्य पारितोषिक वितरण करना चाहिए ।

यतः—

'यः काकिणीमप्यपथप्रपन्नां

समुद्धरेन्निकसहस्रतुल्याम् ।

कालेषु कीटिष्वपि मुक्तहस्त-

स्तं राजसिंहं न जह्याति लक्ष्मीः' ॥ १२५ ॥

अन्वयः—यः अपथप्रपञ्चान् काकिणीम् अपि निष्कसहस्रतुल्याम् समुदरेत्, (किन्तु) कालेषु कोटिषु अपि मुक्तहस्तः भवेत् तं राजसिंहम् लक्ष्मीः न ब्रूति ॥ १२५ ॥

अपथप्रपञ्चान् = अस्थानभ्युत्थानम् । काकिणीम् = एकाम् कपर्दिकाम् । निष्कसहस्रतुल्याम् = दीनारसहस्रसदृशाम् । समुदरेत् = उत्थापयेत् । कालेषु = प्राप्तावसरेषु । कोटिषु = कोटिषु दीनारेषु । मुक्तहस्तः = अविचारितव्ययः । राजसिंहम् = श्रेष्ठं राजानम् । लक्ष्मीः = राव्यश्रीः । न जहति = न परित्यजति ॥ १२५ ॥

क्योंकि—

जो राजा अनुचित स्थान में पड़ी हुई एक कौड़ी को भी हजारों सोने के सिक्के के समान समझ कर उठा लेता है, यदि वही समय आने पर करोड़ों का व्यय करने में भी हाथ खोल दे तो उस राजसिंह को लक्ष्मी कभी नहीं छोड़ती है ॥ १२५ ॥

अन्यच्च—

‘क्रतौ, विवाहे, व्यसने, रिपुक्षये,
यशस्करे कर्मणि, मित्रसंग्रहे ।

प्रियासु नारीष्वधनेषु बान्धवे-

ष्वतिव्ययो नाऽस्ति नराधिपाऽष्टसु’ ॥ १२६ ॥

अन्वयः—क्रतौ.....अष्टसु (अवसरेषु) नराधिपः अतिव्ययः नास्ति ॥ १२६ ॥

क्रतौ = यज्ञकर्मणि । व्यसने = विपत्ति । रिपुक्षये = शत्रुविनाशने । यशस्करे कर्मणि = कीर्तिप्रदे व्यापारे । अधनेषु = दरिद्रेषु । बान्धवेषु = स्वजनेषु । अष्टसु = अष्टावसरेषु । नराधिपः = नृपः ॥ १२६ ॥

और भी—यज्ञ में, विवाह में, विपत्ति के समय, शत्रु का विनाश करने में, कीर्ति देने वाले कार्यों में, मित्र बनाने में, प्रिय स्त्री के विषय में, दरिद्रों में तथा अपने दंष्ट्रों में अत्यधिक व्यय करने पर भी राजा इन आठ दशाओं में बहुत खर्च करने वाला नहीं कहा जाता ॥ १२६ ॥

यतः—

‘मूर्खः स्वल्पव्ययत्रासात्सर्वनाशं करोति हि ।

कः सुधीः सन्त्यजेद्भाण्डं शुल्कस्यैवाऽतिसाध्वसात्’ ॥ १२७ ॥

अन्वयः—स्वल्पव्ययत्रासात् मूर्खः सर्वनाशम् करोति हि शुल्कस्यातिसाध्वसात् कः सुधीः भाण्डम् सन्त्यजेत् ॥ १२७ ॥

६ हि० वि०

स्वल्पव्ययप्राप्तात् = स्तोकव्ययभीत्या । सर्वमाशम् = सर्वधनविनाशनम् ।
 शुल्करस्य = राज्यकरस्य । अतिसाध्वसात् = अतिभयात् । आपदम् = द्रव्यम्
 (माल) । सुधीः = विद्वान्, कार्यकुशलश्च ॥ १२७ ॥

क्योंकि—मूर्ख थोड़े से खर्च के डर से सभी वस्तुओं का नाश कर बैठता है । मन्त्र
 कौन बुद्धिमान राज्यकर के डर से अपना माल छोड़ देगा ॥ १२७ ॥

राजाऽऽह—‘कथमिह समयेऽतिव्ययो युज्यते ?’ उक्तञ्च—
 ‘आपदर्थे धनं रक्षेत्’ इति । मन्त्री ब्रूते—‘श्रीमतां कथमापदः’ ।
 राजाऽऽह—‘कदाचिच्चलिता लक्ष्मीः ।’ मन्त्री ब्रूते—‘सञ्चिताऽपि
 विनश्यति ।’ तद्देव ! कार्पण्यं विमुच्य स्वभटा दान-मानाभ्यां पुरस्कि-
 यन्ताम्’ ।

इह समये = अस्मिन् विपत्तिकाले । आपदर्थे = विपदर्थे । श्रीमताम् =
 धनिकानाम् । सञ्चितापि = रक्षितापि । कार्पण्यम् = कृपणताम् । विमुच्य = त्यक्त्वा ।
 स्वभटाः = स्वसैनिकाः ।

राजा ने कहा—इस आपत्ति के समय अधिक खर्च कैसे उचित हो सकता है । कहा
 भी गया है—आपत्ति काल में काम आने के लिए धन का संग्रह करना चाहिए ।
 मंत्री ने कहा—लक्ष्मीवानों को कैसी आपत्ति ? राजा ने कहा—अगर कहीं देवा लक्ष्मी
 जाय तो । मंत्री ने कहा—तो संचित किया हुआ भी नष्ट हो जायगा । इसलिए हे
 राजन् कंजूसी छोड़ कर दान-मान से अपने योद्धाओं को पुरस्कृत कीजिए । जैसा कि कहा
 भी गया है—

तथा चोक्तम्—

‘परस्परज्ञाः, संहृष्टारत्यक्तुं प्राणान् सुनिश्चिताः ।

कुलीनाः, पूजिताः, सम्यग्विजयन्ते द्विषद्बलम् ॥ १२८ ॥

अन्वयः—परस्परज्ञाः, संहृष्टाः, प्राणान् त्यक्तुं सुनिश्चिताः, कुलीनाः, पूजिताः
 (यदा) द्विषद्बलम् सम्यग्विजयन्ते ॥ १२८ ॥

परस्परज्ञाः = एकत्र सम्मिलिताः, अन्योन्यं शुभेच्छुकाश्च । संहृष्टाः = राज्ञा
 पारितोषिकेण सुदिताः । प्राणान् त्यक्तुं सुनिश्चिताः = प्राणत्यागो दडनिश्चयाः ।
 कुलीनाः = सद्गुणैः प्रसूताः । सम्यक् पूजिताः = सर्वप्रकारेण आहताः । द्विषद्बलम् =
 शत्रुसैन्यम् । विजयन्ते = स्वाधीनीकुर्वन्ते ॥ १२८ ॥

आपस में मिलकर एक दूसरे की शुभ कामना करने वाले, राजा के पारितोषिकादि से प्रसन्न, अपने प्राणों के परित्याग करने में भी दृढ़, उच्च वंश में जन्म लेने वाले और राजा द्वारा भली भाँति सम्मानित सैनिक शत्रु की सेना को जीत लेते हैं ॥ १२८ ॥

अपरश्च—

‘सुभटाः, शीलसम्पन्नाः, संहताः, कृतनिश्चयाः ।

अपि पञ्चशतं शूरा निघ्नन्ति रिपुवाहिनीम्’ ॥ १२९ ॥

अन्वयः—शीलसम्पन्नाः, संहताः, कृतनिश्चयाः पञ्चशतम् सुभटाः शूराः अपि रिपुवाहिनीम् निघ्नन्ति ॥ १२९ ॥

शीलसम्पन्नाः = शीलपूर्णाः । संहताः = परस्परम् मिलिताः । कृतनिश्चयाः = दृढप्रतिज्ञाः । शूराः सुभटाः = वीरसैनिकाः । रिपुवाहिनीम् = शत्रुसेनाम् । निघ्नन्ति = विघातयन्ति ॥ १२९ ॥

और भी—शीलवान, आपस में मिले हुए, दृढ़ निश्चय वाले बहादुर पांच सौ सैनिक सारी शत्रु की सेना का विनाश कर सकते हैं ॥ १२९ ॥

किञ्च—

‘शिष्टैरप्यविशेषज्ञ, उग्रश्च, कृतनाशकः ।

त्यज्यते, किं पुनर्नाऽन्यैर्यश्चाप्यात्मम्भरिर्नरः’ ॥ १३० ॥

अन्वयः—अविशेषज्ञः, उग्रः, कृतनाशकः आत्मम्भरिः नरः शिष्टैः अपि त्यज्यते किं पुनः अन्यैः च न (त्यज्यते) ॥ १३० ॥

अविशेषज्ञः = विशेषयोग्यताशून्यः । उग्रः = उद्दण्डः । कृतनाशकः = कार्य-विघातकः । शिष्टैः = साध्वाचरणैः । त्यज्यते = परिहीयते । अन्यैः = हतरैः, सामान्यलोकैः । न = न त्यज्यते ? अपितु त्यज्यते एव ॥ १३० ॥

और भी—विशेष योग्यता से रहित, उद्दण्ड, कार्य को नष्ट करने वाले तथा अपने स्वार्थ की चिन्ता करने वाले मनुष्य को सज्जन भी छोड़ देते हैं साधारण व्यक्ति की तो बात ही क्या ॥ १३० ॥

यतः—

‘सत्यं, शौर्यं, दया, त्यागो नृपस्येते महागुणाः ।

पतैस्त्यक्तो महीपालः प्राप्नोति खलु वाच्यताम्’ ॥ १३१ ॥

अन्वयः—सत्यं, त्यागः, दया, शौर्यम् पते नृपस्य महागुणाः । एभिः त्यक्तः महीपालः वाच्यताम् खलु प्राप्नोति ॥ १३१ ॥

सत्यम् = सत्यभाषणम् । शौर्यम् = वीरताप्रदर्शनम् । दया = प्रजोपरि कारुण्यम् ।
त्यागः = सत्पात्रे धनवितरणम् । एभिस्त्वक्तः = उक्तगुणैः मुक्तः । महीपालः = नृपः ।
वाच्यताम् = लोकनिन्दाम् । प्राप्नोति = अधिगच्छति ॥ १३१ ॥

व्योक्ति—सत्य, वीरता, दया और त्याग ये राजा के महान गुण होते हैं। इससे वंचित राजा निश्चय ही लोकनिन्दा का पात्र होता है ॥ १३१ ॥

ईदृशि प्रस्तावेऽमात्यास्तावदवश्यमेव पुरस्कर्तव्याः ।

ईदृशि प्रस्तावे = पुरस्कारवितरणप्रसंगे । तावत् = प्रथमम् । अमात्याः = मन्त्रिणः । पुरस्कर्तव्याः = पुरस्कारार्थाः ।

इस प्रकार का समय उपस्थित होने पर पहले अमात्यों को पुरस्कार देना चाहिए। जैसा कि कहा भी गया है—

तथा चोक्तम्—

‘यो येन प्रतिबद्धः स्यात्सह तेनोदयी, व्ययी ।

स विश्वस्तो नियोक्तव्यः, प्राणेषु च, धनेषु च’ ॥ १३२ ॥

अन्वयः—यः येन सह प्रतिबद्धः (सः) तेन सह उदयी, व्ययी रीच, भवति,
(अतः) सः (एव) विश्वस्तः प्राणेषु च धनेषु च नियोक्तव्यः ॥ १३२ ॥

यः = पुरुषः । येन = येन पुरुषेण नृपेण वा । प्रतिबद्धः = वर्तनपुरस्कारादि-
प्रहणात् सम्बद्धः । तेन सह = नृपेण सह । उदयी = उन्नतिशीलः । व्ययी =
अवनतिशीलः । विश्वस्तः = विश्वासयोग्यः । प्राणेषु = प्राणरक्षणकार्ये । धनेषु =
धनरक्षाव्यापारे । नियोक्तव्यः = अधिकारी कार्यः ॥ १३२ ॥

जो व्यक्ति जिस व्यक्ति (राजा) के साथ सम्बन्धित होकर उसकी उन्नति में अपनी भी उन्नति और अवनति में अपनी अवनति समझता है, ऐसे ही विश्वस्त व्यक्ति को प्राणों तथा धन की रक्षा के लिए नियुक्त करना चाहिए ॥ १३२ ॥

यतः—

‘धूर्तः, स्त्री वा, शिशुर्यस्य मन्त्रिणः स्युर्महीपतेः ।

अनीतिपवनक्षिप्तोऽकार्यान्धौ स निमज्जति’ ॥ १३३ ॥

अन्वयः—यस्य महीपतेः धूर्तः, शिशुः स्त्री वा मन्त्रिणः स्युः, अनीतिपवन-
क्षिप्तः सः अकार्यान्धौ निमज्जति ॥ १३३ ॥

यस्य महीपतेः = यस्य राज्ञः । धूर्तः = वज्रकः । शिशुः = बालः । मन्त्रिणः =
मन्त्रदातारः । स्युः = भवेयुः । अनीतिपवनक्षिप्तः = कुनीतिवायुना पातितः ।
अकार्यान्धौ = दुष्कर्मसागरे । निमज्जति = मग्नो भवति ॥ १३३ ॥

जिस राजा के मंत्री धूर्त, श्री या बालक हों वह राजा अनीतिरूपी वायु से कठिन कार्यरूपी समुद्र में फेंक दिया जाता है और डूब भी जाता है ॥ १३३ ॥

शृणु देव !

‘हर्ष-क्रोधौ यतौ यस्य, शास्त्रार्थे प्रत्ययस्तथा ।

नित्यं श्रुत्याऽनुपेक्षा च, तस्य स्याद्धनदा धरा’ ॥ १३४ ॥

अन्वयः—यस्य हर्षक्रोधौ यतौ, तथा शास्त्रार्थे प्रत्ययः, नित्यम् श्रुत्यानुपेक्षा च तस्य धरा धनदा स्यात् ॥ १३४ ॥

यस्य = नृपस्य । हर्षक्रोधौ, यतौ = संयतौ । तथा शास्त्रार्थे = शास्त्रवचने । प्रत्ययः = विश्वासः । नित्यम् = सदैव । श्रुत्यानुपेक्षा = सेवकपर्यवेक्षणम् । च, तस्य, धरा = पृथ्वी । धनदा = वित्तदा, स्यात् ॥ १३४ ॥

राजन् सुनिम्—

जो राजा हर्ष तथा क्रोध में समान रूप से संयत रहता है, जिसे शास्त्रवचनों में विश्वास होता है और जो सेवकों पर पर बराबर ध्यान रखता है, उसकी राज्यभूमि सर्वदा धन देने वाली होती है ॥ १३४ ॥

‘येषां राज्ञा सह स्यातामुच्चयाऽपचयौ ध्रुवम् ।

‘अमात्या’ इति तान् राजा नाऽवमन्येत्कदाचन’ ॥ १३५ ॥

अन्वयः—येषाम् राज्ञा सह उच्चयापचयौ ध्रुवम् स्याताम् (ते एव) अमात्याः (भवन्ति अतः) राजा तान् कदाचन न अवमन्येत् ॥ १३५ ॥

येषाम् = पुत्रपौत्राणां । राज्ञा सह = नृपेण सह । उच्चयापचयौ = उन्नत्य-चनती । ध्रुवम् = निश्चितम् । तान् = अमात्यान् । कदाचन = कदाचिदपि । न अवमन्येत् = न तिरस्कुर्वात् ॥ १३५ ॥

जिन अमात्यों की उन्नति तथा अवनति राजा के साथ ही होती है, राजा को चाहिए कि ऐसे अमात्यों का भी निरादर न करे ॥ १३५ ॥

‘महीभुजो मदान्धस्य सङ्कीर्णस्येव दन्तिनः ।

स्खलतो हि कराऽऽलम्बः सुशिष्टैरेव दीयते’ ॥ १३६ ॥

अन्वयः—मदान्धस्य स्खलतः दन्तिनः इव संकीर्णस्य महीभुजः सुशिष्टैः एव करालम्बः दीयते हि ॥ १३६ ॥

मदान्धस्य = मदमत्तस्य, राज्यमदोन्मत्तस्य च । दन्तिनः = गजस्य । स्खलतः = पतितस्य विपन्नस्य च । संकीर्णस्य = संकुचित हृदयस्य । महीभुजः = नृपस्य ।

सुशिष्टैः = अग्रमत्तैः सहचरगजैः, शिष्टैः अमात्यैश्च । करालम्बः = शुण्ढावलम्बः, हस्ताश्रयश्च । दीयते = वितीर्यते ॥ १३६ ॥

जिस प्रकार मद से मतवाले तथा कीचड़ आदि में गिरने वाले हाथी को उसके अन्य सिखाये हुए स्वस्थ हाथी अपनी सूंड का सहारा देकर बचा लेते हैं । इसी प्रकार अभिमानी तथा छोटे हृदयवाले विपत्ति में पड़े हुए राजा को अमात्य अपने हाथों का सहारा देकर बचा लेते हैं ॥ १३६ ॥

अथाऽऽगत्य प्रणम्य मेघवर्णो ब्रूते—‘देव ! दृष्टिप्रसादं कुरु । इदानीं विपक्षो दुर्गद्वारि वर्त्तते । तदेवपादादेशाद्वहिर्निःसृत्य स्वविक्रमं दर्शयामि । तेन देवपादानामानृण्यमुपगच्छामि ।’

चक्रवाको ब्रूते—‘मैवं, यदि बहिर्निःसृत्य योद्धव्यं, तदा दुर्गा-ऽऽश्रयणमेव निष्प्रयोजनम्’ । अपरञ्च—

मेघवर्णः = शत्रुचरः वायसः । दृष्टिप्रसादनम् = दर्शनानुग्रहम् । विपक्षः = शत्रुवर्गः । देवपादादेशात् = श्रीमदाज्ञया । बहिर्निःसृत्य = दुर्गात् बहिर्भूत्वा । आनृण्यमुपगच्छामि = शृणुशोधनम् करिष्यामि ।

उसी बीच मेघवर्ण (चित्रवर्ण का कपटदूत जिसे राजहंस चक्रवे के मना करने पर भी आश्रय दिया था) ने आकर कहा—‘राजन्, शहर देखने की कृपा करें । इस समय शत्रु किलेके द्वार पर वर्तमान है । इस लिए मैं आप की आज्ञा से इस किले से बाहर निकल कर अपना पराक्रम दिखाना चाहता हूँ । और इसी कार्य द्वारा आपके ऋण से मुक्त होना चाहता हूँ । चक्रवे ने कहा—‘नहीं ऐसा मत करो ।’ अगर बाहर निकल कर ही युद्ध करना है तो किले का आश्रय ही लेना ही व्यर्थ है । और भी—

‘विषमोऽपि यथा नक्रः सलिलाग्निस्रुतो वशः ।

वनाद्विनिर्गतः शूरः सिद्धोऽपि श्याच्छृगालवत्’ ॥ १३७ ॥

अन्वयः—यथा सलिलात् निःसृतः विषमः अपि नक्रः, वनाद्विनिर्गतः सिंहः अपि शूरः (दुर्गात् विनिर्गत्य) शृगालवत् वशः श्यात् ॥ १३७ ॥

सलिलात् = जलात् । निःसृतः = निर्गतः । विषमः = अशुभः । नक्रः = कुम्भीरः । वनाद्विनिर्गतः = अरण्यान्निःसृतः, वशः श्यात् = शत्रुणा सारथ्येन विजितो भवति ॥ १३७ ॥

मयंकर होते हुए भी घड़ियाल पानी से बाहर निकल कर, तथा बहादुर सिंह भी जंगल से बाहर जाकर गीदड़ के समान दूसरों द्वारा वश में कर लिया जाता है ॥ १३७ ॥

[वायसो ब्रूते—] 'देव ! स्वयं गत्वा दृश्यतां युद्धम्' । यतः—
राजन् आप स्वयम् चल कर युद्ध देखिये क्योंकि—

'पुरस्कृत्य बलं राजा योधयेदवलोकयन् ।

स्वामिनाऽधिष्ठितः श्वाऽपि किं न सिंहायते ध्रुवम्' ॥ १३८ ॥

अन्वयः—राजा बलम् पुरस्कृत्य (तत्) अवलोकयन् योधयेत् । स्वामिना-
धिष्ठितः श्वापि किं ध्रुवम् न सिंहायते ॥ १३८ ॥

राजा = नृपः । बलम् = सैन्यम् । पुरस्कृत्य = अग्रे कृत्वा । अवलोकयन् =
निरीक्षमाणः । योधयेत् = युद्धं कारयेत् । स्वामिनाधिष्ठितः = प्रभुणा सनायः ।
श्वापि = कुक्कुरोपि । ध्रुवम् = निश्चितम् । सिंहायते = सिंहः इव आचरति ॥ १३८ ॥

राजा सेना को आगे करके स्वयम् उसका निरीक्षण करते हुए युद्ध कराये क्योंकि
स्वामी के साथ रहने से कुत्ता भी निश्चय ही सिंह जैसा पराक्रम दिखाता है ॥ १३८ ॥

अथ ते सर्वे दुर्गद्वारं गत्वा महाऽऽह्वं कृतवन्तः । 'अपरेद्युश्चित्र-
वर्णो राजा गृध्रमुवाच—'तात ! स्वप्रतिज्ञातमधुना निर्वाह्य ।'
गृध्रो ब्रूते—'देव ! शृणु तावत्'—

महाह्वम् = महायुद्धम् । ते = राजहंसादयः । अपरेद्युः = अन्यदिने । स्वप्रतिज्ञा-
तम् = निजप्रतिश्रुतम् । निर्वाह्य = पूर्य ।

तब वे सभी दुर्ग के द्वार पर जाकर महान युद्ध करने लगे । दूसरे दिन चित्रवर्ण ने गृध्र
से कहा—'तात अब अपनी प्रतिज्ञा पूरी कीजिए ।' गृध्र ने कहा तो सुनिए—

'अकालसहस्रमत्यल्पं, मूर्खव्यसनि-नायकम् ।

अगुप्तं, भीरुयोधं च दुर्गव्यसनमुच्यते ॥ १३९ ॥

अन्वयः—अकालसहस्रम् ..... दुर्गव्यसनम् उच्यते ॥ १३९ ॥

अकालसहस्रम् = बहुकालावरोधस्य सहने अशक्तम् । मूर्खव्यसनि-नायकम् =
युद्धविधानाज्ञमद्यपानादिव्यसनासत्करकम् । अगुप्तम् = अरक्षितम् । भीरु-
योधम् = कृपणसैनिकम् । दुर्गव्यसनम् = दुर्गदूषणम् । उच्यते = कथ्यते ॥ १३९ ॥

बहुत दिनों के घेरे को सहन करने में असमर्थता, मूर्ख और व्यसनी नायकों के हाथ
में रक्षा का भार होना, मभीमांति रक्षित न होना और कायर सैनिकों से युक्त होना दुर्ग
के दोष कहे जाते हैं ॥ १३९ ॥

तत्तावदत्र नास्ति ।

‘उपजापश्चिराऽऽरोधोऽवस्कन्दस्तीव्रपौरुषम् ।

दुर्गस्य लङ्घनोपायाश्चत्वारः कथिता इमे’ ॥ १४० ॥

अन्वयः—उपजापः, चिरारोधः, अवस्कन्दः, तीव्रपौरुषम्, इमे चत्वारः दुर्गस्य लङ्घनोपायाः कथिताः ॥ १४० ॥

उपजापः = दुर्गान्तरे सैनिकानाम् मिथो भेदः । चिरारोधः = दुर्गस्य बहुकाला-
वरोधः । अवस्कन्दः = सहस्राक्रमणम् । तीव्रपौरुषम् = अतिपराक्रमः । लङ्घनो-
पायाः = विजयोपायाः ॥ १४० ॥

वे सज तो इस दुर्ग में नहीं हैं ।

किले के भीतर सैनिकों में फूट डाल देना, बहुत समय तक घेरा डाले रहना, सहसा आक्रमण कर देना और अत्यंत कठिन पौरुष करना यही चार दुर्ग जीतने के उपाय हैं ॥ १४० ॥

अत्र यथाशक्ति क्रियते यत्नः । कर्णे कथयति—एवमेवम् । ततोऽ-
नुदित एव भास्करे चतुर्ष्वपि दुर्गद्वारेषु प्रवृत्ते युद्धे, दुर्गाभ्यन्तर-
गृहेष्वेकदा काकैरग्निर्निक्षप्तः ततः ‘गृहीतं गृहीतं दुर्गम्’ इति
कोलाहलं श्रुत्वा सर्वतः प्रदीप्ताऽग्निमवलोक्य, राजहंससैनिका,
बहवो दुर्गवासिनश्च सत्वरं हृदं प्रविष्टाः । यतः—

अनुदिते = अनभ्युदिते । भास्करे = सूर्ये । एकदैव = सहसा । प्रदीप्ताग्निम् =
प्रज्वलिताग्निम् । सत्वरम् = शीघ्रम् । हृदं = सरोवरम् ।

अब यहाँ शक्तिमत् प्रयत्न करना चाहिए । कान में कहता है—ऐसे ही ?, अभी सूर्य निकल भी नहीं था कि किले के चारों द्वारों पर भयंकर युद्ध होने लगा । इसी बीच कौवे ने किले के भीतर आग लगा दी । फिर किला ले लिया, ले लिया इस प्रकार के कोलाहल सुनकर तथा जलती हुई आग देखकर राजहंस के सभी सैनिक तथा किले के रहने वाले शीघ्र ही तालाब में घुस गए । क्योंकि—

सुमन्त्रितं, सुविक्रान्तं, सुयुद्धं, सुपलायितम् ।

कार्यकाले यथाशक्ति कुर्यान्नतु विचारयेत् ॥ १४१ ॥

अन्वयः—कार्यकाले सुमन्त्रितम्, सुविक्रान्तम्, सुयुद्धम्, सुपलायितम्
यथाशक्ति (स्वरितम्) कुर्यात् न तु विचारयेत् ॥ १४१ ॥

कार्यकाले = प्राप्तावसरे । सुमन्त्रितम् = सुष्ठुविमर्शनम् । सुविक्रान्तम् = परा-
क्रमातिप्रदर्शनम् । सुयुद्धम् = सुदुरीत्या युद्धकरणम् । सुपलायितम् = विजयस्थ

सर्वोपाये विनष्टे सति पलायनम् । यथाशक्ति = शक्यनुसारेण । खरितम् = कुर्यात् ,
न तु विचारयेत् = विमृशेत् ॥ १४१ ॥

समय या जाने पर अच्छी मंत्रणा, अच्छा पराक्रम, अच्छी लड़ाई और ठीक ढंग से
भागने का काम तत्काल कर डालना चाहिए । इसमें किसी प्रकार का विचार नहीं करना
चाहिए ॥ १४१ ॥

राजा हंसश्च स्वभावान्मन्दगतिः, सारसद्वितीयश्चित्रवर्णस्य सेना-
पतिना कुक्कुटेनाऽऽगत्य वेष्टितः । हिरण्यगर्भः सारसमाह—‘सेनापते !
सारस’ ! ममानुरोधादात्मानं कथं व्यापादयसि । (अधुनाऽहं
गन्तुमसमर्थः), त्वं गन्तुमधुनाऽपि समर्थः । तद्वत्वा जलं प्रविश्याऽऽ-
त्मानं परिरक्ष । अस्मत्पुत्रं चूडामणिनामानं सर्वशस्य संमत्या राजानं
करिष्यसि’ । सारसो ब्रूते—‘देव ! न वक्तव्यमेवं दुःसहं वचः, याव-
च्चन्द्रार्कौ दिवि तिष्ठतस्तावद्विजयतां देवः । अहं देव ! दुर्गाधिकारी ।
तन्मम मांसाऽसृग्विलिप्तेन द्वारवर्त्मना तावत् प्रविशतु शत्रुः’ ।
अपरञ्च-देव !

मन्दगतिः = धीरगमनः । सारसद्वितीयः = सारसेन सहितः । वेष्टितः = आक्रान्तः ।
ममानुरोधात् = मध्येक्षणात् । व्यापादयसि = मारयसि । दुःसहं वचः = कठोर-
वचनम् । द्विषि = आकाशे । चन्द्रार्कौ = वासिधुषौ । दुर्गाधिकारी = दुर्गापतिः ।
मांसासृग्विलिप्तेन = मांसरुचिरपूरितेन । द्वारवर्त्मना = दुर्गाद्वारमार्गेण ।

स्वभाव से ही धीरे-धीरे चलने वाला राजहंस सारस के साथ जाते समय चित्रवर्ण के
सेनापति मुर्गे द्वारा घेर लिया गया । तब हिरण्यगर्भ ने सारस से कहा—‘सेनापति सारस,
मेरी प्रतीक्षा में तुम अपना विनाश क्यों करोगे ? तुम इस समय जा सकते हो । इसलिये
जल बाकर अपनी रक्षा करो । मेरे पुत्र चूडामणि को सर्वश की राय से राजा बना देना ।
सारस ने कहा—‘राजन्, आप ऐसी असह्य बात न कीजिए । जब तक आकाश में सूर्य-
चन्द्रमा स्थित रहे तब तक आप विजयी बने रहें । राजन्, मैं दुर्गा का अधिकारी हूँ । इस-
लिये मेरे मांस और रक्त से सने हुए द्वार के मार्ग से ही शत्रु भीतर जाने पावेंगे
और भी—

‘दाता, क्षमी, गुणग्राही स्वामी दुःखेन लभ्यते’ ।

राजाऽऽह—‘सत्यमेवैतत्’ ! किन्तु—

‘शुचिर्दक्षोऽनुरक्तश्च जाने भृत्योऽपि दुर्लभः’ ॥ १४२ ॥

अन्वयः—दाता क्षमी ..... भृत्यः अपि दुर्लभः जाने ॥ १४२ ॥

दाता = दानशीलः । क्षमी = क्षमायुक्तः । गुणग्राही = गुणानुरक्तः । स्वामी = प्रभुः । दुःखेन = अश्यायासेन । लभ्यते = प्राप्यते । शुचिः = शुद्धाचरणः । दक्षः = सेवायाम् कुशलः । अनुरक्तः = स्वामिभक्तः । दुर्लभः = दुर्लभः । जाने = मन्त्रे ॥ १४२ ॥

दाता, क्षमाशील और गुणों को ग्रहण करने वाले स्वामी बड़ी कठिनाई से मिलते हैं । राजा ने कहा—यह तो ठीक है किन्तु—

मैं ऐसा समझता हूँ कि पवित्र, चतुर एवं स्वामिभक्त सेवक भी दुर्लभ होते हैं ॥ १४२ ॥

सारसो ब्रूते—‘शृणु देव ।

‘यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-

र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः,

किमिति मुधा मलिनं यशः क्रियेत ? ॥ १४३ ॥

अन्वयः—यदि समरम् अपास्य मृत्योर्भयम् नास्ति इति (तर्हि) इतोऽन्यतः प्रयातुम् युक्तम् । अथ जन्तोः मरणम् अवश्यम् एव (तर्हि) यशः मुधा किमिति मलिनम् क्रियेत ॥ १४३ ॥

यदि = चेत् । समरम् = युद्धम् । अपास्य = त्यक्त्वा पलायिते सति । मृत्योर्भयम् = मृत्युभीतिः । न = न भवेत् । तर्हि । इतोऽन्यतः = समरभूमेः । अन्यत्र । प्रयातुम् = गन्तुम् । युक्तम् = उचितम् । अथ = चेत् । जन्तोः = प्राणिनः । मरणम् = मृत्युः । अवश्यमेव = ध्रुवमेव । तर्हि । यशः = कीर्तिः । मुधा = वृथा । किमिति = कथम् । मलिनम् = ग्लानम् , क्रियेत = विधीयेत ॥ १४३ ॥

सारस ने कहा—राजन्, सुनिश्च

यदि युद्ध छोड़ कर भाग जाने से मृत्यु का भय नष्ट हो जाये तो यहाँ से दूसरी जगह भाग जाना उचित हो सकता है । किन्तु जब प्राणी के लिए मृत्यु अवश्यभावी है तो व्यर्थ ही भागकर कीर्ति को मलिन क्यों बनाया जाय ॥ १४३ ॥

अन्यच्च—

‘भवेऽस्मिन्पवनोद्भ्रान्तवीचिविभ्रमभङ्गुरे ।

जायते पुण्ययोगेन परार्थे जीवितव्ययः ॥ १४४ ॥

अन्वयः—पवनोद्भ्रान्तवीचिविभ्रमभङ्गुरे अस्मिन्भवे पुण्ययोगेन परार्थे जीवितव्ययः जायते ॥ १४४ ॥

पवनोद्भ्रान्तेन = वायुनोस्थितेन । वीक्षिविभ्रमभङ्गुरे = तरङ्गविलासवत् नाश-
शीलो । अस्मिन्भवे = अस्मिन् संसारे । पुण्ययोगेन = सुकृतसंपर्केण । परार्थे = अन्यो-
पकारण्यापारे । जीवितव्ययः = प्राणोत्सर्जनम् । जायते = भवति ॥ १४४ ॥

और भी—वायुद्वारा छठने-गिरने वाली चंचल लहरों के समान क्षण भरमें नाश
हो जाने वाले इस संसार से बड़े पुण्य से ही दूसरों की भलाई में प्राणत्याग करने का
अवसर मिलता है ॥ १४४ ॥

‘स्वाम्यमात्यश्च, राष्ट्रं च, दुर्गं, कोशो, बलं, सुहृत् ।

राज्याऽङ्गानि प्रकृतयः, पौराणां श्रेणयोऽपि च’ ॥ १४५ ॥

अन्वयः—स्वामी, अमात्यः, राष्ट्रम्, दुर्गम्, कोशः, बलम्, सुहृत्, प्रकृतयः,
पौराणाम् श्रेणयः अपि च राज्याङ्गानि ॥ १४५ ॥

स्वामी = पृथः । अमात्यः = मन्त्री । राष्ट्रं = स्वशासितदेशः । दुर्गम् = दुर्गमः-
युद्धोपकरणयुक्तं विशालं राजभवनम्, बलम् = सैन्यम् । सुहृत् = मित्रम् ।
प्रकृतयः = प्रजाः । पौराणाम् = पुरवासिनाम् । श्रेणयः = मण्डलानि । राज्याङ्गानि =
राज्यस्य अवयवाः ॥ १४५ ॥

राजा, मंत्री, राष्ट्र, दुर्ग, कोश, सेना, मित्र तथा प्रजा एवं नागरिकों के मंडल-ये
आठ राज्य के अङ्ग होते हैं ॥ १४५ ॥

देव ! त्वं च स्वामी, सर्वथा रक्षणीयः । यतः—

‘प्रकृतिः स्वामिनं त्यक्त्वा समृद्धाऽपि न जीवति ।

अपि धन्वन्तरिवैद्यः, किं करोति गताऽऽयुषि’ ॥ १४६ ॥

अन्वयः—स्वामिनम् त्यक्त्वा समृद्धापि प्रकृतिः न जीवति । धन्वन्तरिः वैद्यः
अपि गतायुषि किं करोति ॥ १४६ ॥

स्वामिनम् = राजाभ्यम् । त्यक्त्वा = विहाय । समृद्धा = सर्वैभवा । प्रकृतिः =
प्रजा । धन्वन्तरिः वैद्यः = सञ्जामा कुशलवैद्यः अपि । गतायुषि = क्षीणायुषि । किं
करोति = न किमपि कर्तुं प्रभवेत् ॥ १४६ ॥

राजन्, आप स्वामी हैं इसलिये आप की रक्षा सभी प्रकार से होनी ही चाहिये ।
क्योंकि—

धन-धान्य से भरीपुरी होने पर भी प्रजा स्वामी को छोड़कर जीवित नहीं रह
सकती । अगर किसी रोगी की आयु ही समाप्त हो जाय तो धन्वन्तरि वैद्य भी क्या कर
सकते हैं ॥ १४६ ॥

अपरश्रु—

‘नरेशे जीवल्लोकोऽयं निमीलति, निमीलति ।

उदेत्युदीयमाने च रवाविव सरोरुहम्’ ॥ १४७ ॥

अन्वयः—अयम् जीवलोकः नरेशे निमीलति निमीलति, उदीयमाने रवौ सरोरुहम् इव उदेति ॥ १४७ ॥

अयम् जीवलोकः=दृश्यमानप्राणिवर्गः । नरेशे=राजनि । निमीलति=विपन्ने मृते वा सति । निमीलति=विपन्नो भवति, त्रियते च । उदीयमाने=अभ्युदयमापन्ने । उदेति=अभ्युदयमाप्नोति । रवौ=सूर्ये । निमीलति=अस्तं गच्छति सति । निमीलति=मुकुलीभवति, सरोरुहम्=कमलम्, इव=यथा ॥ १४७ ॥

यह सारे प्राणी राजा के नष्ट हो जाने पर नष्ट हो जाते हैं और सूर्य के उदय होने पर कमल के समान राजा की उन्नति से विकसित हो जाते हैं ॥ १४७ ॥

अत्रापि प्रधानाऽङ्गं राजा ।

अथ कुक्कुटेनाऽऽगत्य राजहंसस्य शरीरे खरतरनखाऽऽघातः कृतः । तदा सत्खरमुपसृत्य सारसेन स्वदेहाऽन्तरितो राजा जले क्षिप्तः ।

अथ कुक्कुटनखप्रहारजर्जरीकृतेनाऽपि सारसेन कुक्कुटसेना बहुशो हता । पश्चात्सारसोऽपि बहुभिः पक्षिभिः समेत्य चञ्चुप्रहारेण विभिद्य व्यापादितः । अथ चित्रवर्णो दुर्गं प्रविश्य, दुर्गाऽवस्थितं द्रव्यं ग्राहयित्वा, बन्दिभिर्जयशब्दैरानन्दितः स्वस्कन्धाऽऽवारं जगाम ।

शरीरे=देहे । खरतरनखाघातः=तीक्ष्णनखप्रहारः । स्वदेहान्तरितः=निज-शरीरवेष्टितः । नखप्रहारेण=नखाघातेन । जर्जरीकृतेन=छिन्नभिन्नशरीरेण । विभिद्य=विदार्य । व्यापादितः=हतः । चञ्चुप्रहारेण=तुण्डाघातेन । दुर्गम्=राजहंसदुर्गम् । दुर्गावस्थितम्=दुर्गे विद्यमानम् । द्रव्यम्=पदार्थम् । ग्राहयित्वा=निजाधिकारिणे समर्प्य । स्वस्कन्धावारम्=स्वप्नेनानिवेशम् । बन्दिभिः=चारणैः । तस्मिन् राजबले=राजहंसस्य सैन्ये । पुण्यवान्=पुण्यात्मा । स्वदेहत्यागेन=निज-शरीरविसर्जनेन ।

इस के पश्चात् मुर्गे ने आकर अपने तेज नखों का प्रहार किया किन्तु सारस ने शीघ्रता के साथ अपने शरीर से उसे ढककर पानी में फेंक दिया । यद्यपि मुर्गे के नखों की

घोट से सारस का शरीर छिन्न-भिन्न हो गया फिर भी उसने बहुत सी मुर्गों की सेना को मार गिराया । किंतु मुर्गों के चोंचों की मार से अन्त में वह मर गया । इसके बाद चित्रवर्ण ने किले में प्रवेश किया और वहाँ की वर्तमान सभी सामग्री को लेकर चारणों के जय शब्द से आनंदित होता हुआ अपने पड़ाव पर चला गया ।

अथ राजपुत्रैरुक्तम्—‘तस्मिन् राजहंसबले पुण्यवान् स सारस एव, येन स्वदेहत्यागेन स्वामी रक्षितः’ । यतः—

‘जनयन्ति सुतान् गावः सर्वा एव गवाऽऽकृतीन् ।

विषाणोल्लिखितस्कन्धं काचिदेव गवां पतिम्’ ॥ १४८ ॥

अन्वयः—सर्वाः गावः एव गवाकृतीन् सुतान् जनयन्ति (किन्तु) विषाणोल्लिखितस्कन्धम् गवाम् पतिम् काचिदेव (जनयति) ॥ १४८ ॥

सर्वा गावः=सर्वाः सुरभयः । गवाकृतीन्=स्वसमानाकृतीन् । सुतान्=वत्सान् । जनयन्ति=उत्पादयन्ति । विषाणोल्लिखितस्कन्धम्=शृङ्गवृत्तकुदम् । गवांपतिम्=वल्लीवर्द्धश्रेष्ठम् ॥ १४८ ॥

राजकुमारों ने कहा—उस राजहंस की सेना में सारस ही पुण्यात्मा था जिसने अपने शरीर का त्याग करके स्वामी की रक्षा की । ऐसा कहा भी गया है—

सभी गायें वैलों जैसी आकृति वाले बछड़ों का जन्म देती हैं किन्तु युद्ध में सींगों के प्रहार से कटे हुए कंधों वाले साँड़ का जन्म कोई-कोई गाय ही देती है ॥ १४८ ॥

विष्णुशर्मोवाच—‘स तावत्सत्त्वक्रीतानक्षयलोकान् विद्याधरी-परिवृतोऽनुभवतु महासत्त्वः’ । तथा चोक्तम्—

सः=सारसः । विद्याधरीपरिवृतः=विद्याधरीभिः सेवितः । महासत्त्वः=महा-पराक्रमः ।

विष्णुशर्मा ने कहा—वह महापराक्रमी तो विद्याधरियों से घिरा हुआ स्वर्ग सुख का अनुभव कर रहा होगा । जैसा कि कहा गया है—

‘आहवेषु च ये शूराः स्वाभ्यर्थे त्यक्तजीविताः ।

भर्तृभक्ताः, कृतज्ञाश्च, ते नराः स्वर्गगामिनः’ ॥ १४९ ॥

अन्वयः—ये आहवेषु, शूराः, स्वाभ्यर्थे त्यक्तजीविताः भर्तृभक्ताः कृतज्ञाः च (भवन्ति) ते नराः स्वर्गगामिनः भवन्ति ॥ १४९ ॥

ये = नराः । आहवेषु = युद्धेषु । शूराः = पराक्रमशीलाः । स्वाभ्यर्थे = नृपायै ।
 शयकजीविताः = परित्यक्तप्राणाः । भर्तृभक्ताः = स्वामिभक्ताः ॥ १४९ ॥

जो वीर युद्ध में स्वामी की रक्षा में अपने प्राणों का परित्याग कर देते हैं ऐसे स्वामि-
 भक्त और कृतज्ञ लोग स्वर्ग में चले जाते हैं ॥ १४९ ॥

‘यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।

अक्षयौल्लभते लोकान्यदि क्लेश्यं न गच्छति’ ॥ १५० ॥

अन्वयः—यत्र तत्र शत्रुभिः परिवेष्टितः हतः शूरः यदि क्लेश्यं न गच्छति
 (तर्हि) अक्षयान् लोकान् लभते ॥ १५० ॥

यत्र तत्र = यत्र कुत्रापि स्थाने । शत्रुभिः = अरिभिः परिवेष्टितः = आक्रान्तः ।
 हतः = मृतः । शूरः = वीरः । क्लेश्यम् = दैन्यम् । अक्षयान् लोकान् = ब्रह्मादि-
 नित्यलोकान् । लभते = प्राप्नोति ॥ १५० ॥

शत्रुओं से विर कर जहाँ कहीं भी मरा हुआ वीर यदि कायरता न दिखाये तो वह
 अक्षय लोक को प्राप्त करता है ॥ १५० ॥

अथ विष्णुशर्मा प्राऽऽह—

विग्रहः श्रुतो भवद्भिः । राजपुत्रैरुक्तम्—‘श्रुत्वा सुखिनो भूता
 वयम् ।’ विष्णुशर्माऽब्रवीत्—अपरमप्येवमस्तु—

‘विग्रहः करितुरङ्गपत्तिभिः—

नो कदापि भवतान्महीभुजाम् ।

नीतिमन्त्रपवनैः समाहताः

संश्रयन्तु गिरिगह्वरं द्विषः ॥ १५१ ॥

इति श्रीनारायणपण्डितकृते हितोपदेशे नीतिशास्त्रे

विग्रहो नाम तृतीयः कथासंग्रहः ॥ ३ ॥

अन्वयः—करितुरङ्गपत्तिभिः कदापि महीभुजाम् विग्रहः न भवताम् नीतिमन्त्र-
 पवनैः समाहताः द्विषः गिरिगह्वरम् संश्रयन्तु ॥ १५१ ॥

करितुरङ्गपत्तिभिः = राजाश्वपदादिकैः सह । कदापि, महीभुजां = राजान्,
 विग्रहः = युद्धम् । नो भवताम् = न भूयात् । नीतिमन्त्रपवनैः = नयसुमन्त्रानिलैः ।

समाहताः=प्रताडिताः । द्विषः = शत्रवः । गिरिगह्वरम् = पर्वतकन्दरम् । संश्रयन्तु=
अवलम्बन्ताम् ॥ १५१ ॥

फिर विष्णुशर्मा ने कहा—

आप लोगों ने विग्रह सुन लिया । राजपुत्रों ने कहा—सुनकर हम लोग सुखी हुए ।
अब यह और भी हो ।

राजाओं का हाथी-घोड़े तथा पैदल सेना में कभी भी युद्ध न हो । किन्तु शत्रु नीति
और मंत्रणा रूपी वायु से पीड़ित हो कर पहाड़ की गुफाओं का आश्रय लें ।
अर्थात् राजा लोग नीतिकुशलता तथा मंत्रियों की सम्मंत्रणा से ही शत्रुओं को मार
सकें ॥१५१ ॥

S. I RAMAKRISHNA ASHRAM

LIBRARY, SRINAGAR.

Accession No. ... 3039 ...

Date 11. 4. 1982

1. The first part of the paper is devoted to a general discussion of the problem.

2. The second part is devoted to a detailed study of the case of a single particle.

3. The third part is devoted to a study of the case of a system of particles.

4. The fourth part is devoted to a study of the case of a system of particles.

5. The fifth part is devoted to a study of the case of a system of particles.

6. The sixth part is devoted to a study of the case of a system of particles.

7. The seventh part is devoted to a study of the case of a system of particles.

8. The eighth part is devoted to a study of the case of a system of particles.

9. The ninth part is devoted to a study of the case of a system of particles.

10. The tenth part is devoted to a study of the case of a system of particles.

11. The eleventh part is devoted to a study of the case of a system of particles.

12. The twelfth part is devoted to a study of the case of a system of particles.

13. The thirteenth part is devoted to a study of the case of a system of particles.

14. The fourteenth part is devoted to a study of the case of a system of particles.

15. The fifteenth part is devoted to a study of the case of a system of particles.

16. The sixteenth part is devoted to a study of the case of a system of particles.

17. The seventeenth part is devoted to a study of the case of a system of particles.

18. The eighteenth part is devoted to a study of the case of a system of particles.

19. The nineteenth part is devoted to a study of the case of a system of particles.

20. The twentieth part is devoted to a study of the case of a system of particles.

21. The twenty-first part is devoted to a study of the case of a system of particles.

22. The twenty-second part is devoted to a study of the case of a system of particles.

॥ श्रीः ॥

हितोपदेशः

सन्धिः

पुनः कथाऽऽरम्भकाले राजपुत्रैरुक्तम्—‘आर्य ! विग्रहः श्रुतोऽस्माभिः । सन्धिरघुनाऽभिधीयताम् ।’ विष्णुशर्मणोक्तम्—‘श्रूयताम् , सन्धिमपि कथयामि । यस्याऽयमाद्यः श्लोकः—

पुनः कथारम्भकाले=भूयः कथाप्रारम्भसमये । आर्य = संमान्य । विग्रहः = युद्धम् । श्रुतः = आकर्णितः । सन्धिः = परस्परमेलनम् । अधुना = इदानीम् । अभिधीयताम् = कथ्यताम् ।

फिर कथा प्रारम्भ होने के समय राजपुत्रों ने कहा—आर्य, हम लोगो ने युद्ध का प्रसंग सुन लिया, अब संधि का प्रसङ्ग सुनाइए ।’ विष्णुशर्मा ने कहा—सुनिए, संधि का विषय भी कह रहा हूँ । जिसका पहिला श्लोक यह है—

‘वृत्ते महति संग्रामे राजानिहतसेनयोः ।

स्थेयाभ्यां गृध्र-चक्राभ्यां वाचा सन्धिः कृतः क्षणात्’ ॥ १ ॥

राजपुत्रा ऊचुः—‘कथमेतत् ?’ । विष्णुशर्मा कथयति—

अन्वयः—महति संग्रामे वृत्ते स्थेयाभ्याम् गृध्रचक्राभ्याम् निहतसेनयोः राज्ञोः क्षणात् वाचा सन्धिः कृतः ॥ १ ॥

महति—अतिभीषणे । संग्रामे=युद्धे । वृत्ते = सञ्जाते सति । स्थेयाभ्याम् = मव्य-स्थाभ्याम् । गृध्रचक्राभ्याम् = द्वयोः राज्ञोः मन्त्रिभ्याम् । निहतसेनयोः = नष्टबलयोः । राज्ञोः = हंसमयूरयोः नृपयोः । क्षणात् = तत्कालमेव । वाचा = वाङ्मात्रेणैव । सन्धिः = परस्परमेलनम् । कृतः = विहितः ॥ १ ॥

उन दोनों राजाओं (राजहंस तथा चित्रवर्ण) के बीच भयानक युद्ध होने तथा दोनों पक्षों के बहुत से सैनिकों के मारे जाने पर उन दोनों के प्रधान मन्त्री चक्रवे तथा गृध्र ने बीच में पड़कर क्षण भर में ही बातचीत के द्वारा सन्धि कर ली ॥ १ ॥

राजपुत्रों ने कहा—‘वह कैसे हुआ ?’ विष्णुशर्मा ने कहा—

७ हि० स०

‘ततस्तेन राजहंसेनोक्तं—केनाऽस्मद्दुर्गे निक्षिप्तोऽग्निः ? । किं पार-
क्येण ? , किं वाऽस्मद्दुर्गवासिना केनापि विपक्षप्रयुक्तेन ?’ चक्रवाको ब्रूते-
देव ! भवतो निष्कारणबन्धुरसौ मेघवर्णः सपरिवारो न दृश्यते । तन्मन्ये
तस्यैव विचेष्टितमिदम् ।’

राजा क्षणं विचिन्त्याऽऽह—‘अस्ति तावदेवं, मम दुर्दैवमेतत्’ । तथा
चोक्तम्—

तेन=केनापि प्रकारेण सारसेन रक्षितेन । राजहंसेन = हिरण्यगर्भेण । अग्निः =
वह्निः । निक्षिप्तः = पातितः । पारक्येण = अपरपक्षीयेण । विपक्षप्रयुक्तेन = शत्रुणा
नियुक्तेन । भवतः = तव । निष्कारणबन्धुः = अकारणसुहृद् । न दृश्यते = नावलोक-
यते । मन्ये = जाने । विचेष्टितम् = निष्पादितम् । इदम् = अग्निप्रक्षेपणम् । अस्ति
तावदेवम् = युक्तमेतदेवम् । दुर्दैवम् = दुर्भाग्यम् ।

इसके पश्चात् उस राजहंस ने कहा—‘हमारे किले में आग किसने फेंकी थी ? क्या किसी
शत्रु ने अथवा मेरे किले में ही रहने वाले शत्रु से मिले हुए किसी व्यक्ति ने ? चक्रवा ने
कहा—राजन्, आपका अकारणबन्धु बना हुआ मेघवर्ण इस समय अपने परिवार वालों के
साथ यहाँ नहीं दिखाई पड़ रहा है इसलिये मैं समझता हूँ कि उसी ने यह अग्निकांड किया
है । राजा ने थोड़ी देर सोच कर कहा—हाँ, ऐसा हो है; किन्तु यह मेरा दुर्भाग्य भी है ।
जैसा कि कहा भी गया है—

अपराधः स दैवस्य, न पुनर्मन्त्रिणामयम् ।

कार्यं सुचरितं क्वापि दैवयोगाद्विनश्यति’ ॥ २ ॥

मन्त्री ब्रूते—‘उक्तमेवैतत्—

अन्वयः—स दैवस्य अपराधः न पुनः अयम् मन्त्रिणाम् (अपराधः) क्वापि
सुचरितम् कार्यमपि दैवयोगात् विनश्यति ॥ २ ॥

सः=पराजयः । दैवस्य = भाग्यस्य । अपराधः = दोषः । अयम् मन्त्रिणाम् दोषः
न । क्वापि = कुत्रापि । सुचरितम् = सुनिष्पन्नमपि । कार्यम् = करणीयम् । दैवयो-
गात् = भाग्यवशात् । विनश्यति = विनाशमुपगच्छति ॥ २ ॥

यह जो कुछ हुआ वह सभी दुर्भाग्य के दोष से ही हुआ । इसमें मंत्रियों का कोई भी
दोष नहीं है । क्योंकि कभी-कभी भली-भाँति सोच कर किए गए कार्य भी भाग्यदोष से नष्ट
हो जाते हैं ॥ २ ॥

मन्त्री चक्रवाक ने कहा—‘यह भी तो कहा गया है—

‘विषमां हि दशां प्राप्य दैवं गर्ह्यते नरः ।

आत्मनः कर्मदोषांश्च नैव जानात्यपण्डितः ॥ ३ ॥

अन्वयः—नरः विषमां दशाम् प्राप्य दैवं गर्ह्यते । अपण्डितः आत्मनः कर्मदोषान् नैव जानाति ॥ ३ ॥

नरः = मनुष्यः । विषमाम् = विपत्तिभीषणाम् । दशाम् = स्थितिम् । प्राप्य = लब्ध्वा । दैवम् = भाग्यम् । गर्ह्यते = विनिन्दति । अपण्डितः = मूर्खः । आत्मनः = स्वस्य । कर्मदोषान् = कर्तव्यच्युतीः । न जानाति = नावगच्छति ॥ ३ ॥

मनुष्य विपत्तियों में पड़ कर भाग्य को दोष देता है किन्तु वह मूर्ख अपने किए हुए काम की बुद्धियों को नहीं समझता है ॥ ३ ॥

अपरञ्च—

‘सुहृदां हितकामानां यो वाक्यं नाऽभिनन्दति ।

स कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद् भ्रष्टो विनश्यति’ ॥ ४ ॥

अन्वयः—यः हितकामानाम् सुहृदाम् वाक्यम् न अभिनन्दति स दुर्बुद्धिः काष्ठाद् भ्रष्टः कूर्म इव विनश्यति ॥ ४ ॥

या = नरः । हितकामानाम् = शुभेच्छुकानाम् । सुहृदाम् = मित्राणाम् । वाक्यम् = उपदेशम् । न अभिनन्दति = नाद्रियते । स दुर्बुद्धिः = स दुर्मतिः । काष्ठाद्भ्रष्टः = काष्ठात्पतितः । कूर्मः = कच्छपः इव । विनश्यति = मृत्युमाप्नोति ॥ ४ ॥

और भी—जो व्यक्ति अपनी मलाई चाहने वाले मित्रों की बात का आदर नहीं करता है वह मूर्ख, कछुवे के समान लकड़ी से नीचे गिर कर नष्ट हो जाता है ॥ ४ ॥

[अन्यच्च—

रक्षितव्यं सदा वाक्यं, वाक्याद्भवति नाशनम् ।

हंसाभ्यां नीयमानस्य कूर्मस्य पतनं यथा’ ॥ ५ ॥]

राजाऽऽह—‘कथमेतत् ?’ मन्त्री कथयति—

अन्वयः—वाक्यम् सदा रक्षितव्यम् (यतः) वाक्यात् नाशनम् भवति यथा हंसाभ्याम् नीयमानस्य कूर्मस्य (वचनात् एव) पतनम् (अभवत्) ॥ ५ ॥

वाक्यम् = स्ववाणी । रक्षितव्यम् = संयमनीयम् । वाक्यात् = वृथा प्रालापात् । नाशनम् = विनाशः । भवति = आगच्छति । यथा हंसाभ्याम् = मरालाभ्याम् । नीयमानस्य = बाह्यमानस्य । कूर्मस्य = कच्छपस्य । पतनम् = काष्ठाद् भ्रंशः, (अभवत्) ॥ ५ ॥

और भी—मनुष्य को सदा अपनी वाणी को संयत रखना चाहिए क्योंकि बोलने से कभी-कभी मृत्यु तक हो जाती है जैसे हंसों द्वारा ले जाय जाते हुए कछुवे का पतन हुआ था ।

राजा-राजहंस ने कहा—‘यह कैसे ?’ मंत्री चक्रवे ने कहा—

कथा १

अस्ति मगधदेशे फुल्लोत्पलामिधानं सरः । तत्र चिरं सङ्कटविक-
टनामानौ हंसौ निवसतः । तयोर्मित्रं कम्बुग्रीवनामा कूर्मश्च प्रति-
वसति ।

अथैकदा धीवरैरागत्य तत्रोक्तं, यत्—अत्रास्माभिरद्याषित्वा प्रातर्म-
त्स्यकूर्मादयो व्यापादयितव्याः । तदाकर्ण्य कूर्मो हंसावाह—‘सुहृदौ !
श्रुतोऽयं धीवराऽलपः । अधुना किं मया कर्तव्यम् ? ।’ हंसावाहतुः—
ज्ञायतान्तावत्, पुनस्तावत्प्रातर्यदुचितं तत्कर्तव्यम् । कूर्मो ब्रूते—‘ममम् ।
यतो दृष्टव्यतिकरोऽहमत्र’ । तथा चोक्तम्—

फुल्लोत्पलामिधानम् = फुल्लोत्पलनामकम् । तत्र = तस्मिन् सरसि । चिरं =
बहुकालात् । धीवरैः = मत्स्यवधाजीविभिः । अत्र = अस्मिन् स्थाने । उषित्वा =
निवासं कृत्वा । व्यापादयितव्याः = हन्तव्याः । तदाकर्ण्य = धीवरवचं श्रुत्वा । हंसौ =
स्वमित्रे हंसौ प्रति । आह = उवाच । श्रुतः = आकर्णितः । धीवरालापः = धीवर-
वार्ता । अधुना = इदानीम् । किं कर्तव्यम् = कः प्रतीकारः कार्यः । ज्ञायताम् तावत्=
विचार्यताम् तावत् । आहतुः = ऊचतुः । यदुचितम् = यत् योग्यं प्रतिकार्यम् ।
दृष्टव्यतिकरः = निरीक्षितोपेक्षाक्षतिः, समुत्पन्ने व्यसने उपेक्षया या क्षतिः जायते सा
मया दृष्टा एवेत्यर्थः ।

मगध देश में फुल्लोत्पल नाम का एक तालाब है उसमें बहुत दिनों से संकट और
विकट नाम के दो हंस रहते थे । उन दोनों का मित्र कम्बुग्रीव नामक कछुवा भी वहीं रहता
था । एक बार मछुओं ने वहाँ आकर कहा कि—‘आज हम लोग यहाँ ठहरें और प्रातःकाल
मछली तथा कछुओं आदि का शिकार करें ।’ यह सुन कर कछुवे ने हंसों से कहा—‘मित्रों,
इन मछुओं की बात सुन ली न । अब मुझे बया करना चाहिए ?’ ‘हंसों ने कहा—‘अभी
विचार किया जाय, फिर प्रातःकाल जैसा उचित होगा, वैसा किया जायगा ।’ कछुवे ने
कहा—‘नहीं ऐसा नहीं बर्योकि मैंने ऐसा करने से होने वाली हानि देखी है । जैसा कि
कहा भी गया है—

‘अनागतविधाता च, प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।

द्वावेतौ सुखमेधेते, यद्भविष्यो विनश्यति’ ॥ ६ ॥

तावाहुतुः—‘कथमेतत् ?’ । कूर्मः कथयति—

अन्वयः—अनागतविधाता तथा प्रत्युत्पन्नमतिः च एतौ द्वौ सुखमेधेते (किन्तु)
यद्भविष्यः विनश्यति ॥ ६ ॥

अनागतविधाता=तन्नामा मत्स्यः, भाविन्यर्थे विचारकुशलः, इत्यभिधेयार्थः ।
प्रत्युत्पन्नमतिः = तन्नामा अपरः मत्स्यः, कार्यकाले तीक्ष्णबुद्धिः, इति अभिधेयार्थः ।
सुखमेधेते = सुखेन वद्धेते । यद्भविष्यः = तन्नामा मत्स्यः । भाविन्यर्थे न कोऽपि शक्तः
यद्भविष्यति तद्भविष्यत्येवेति विचारकः इति अभिधेयार्थः । विनश्यति = मृत्युं
प्राप्नोति ॥ ६ ॥

‘जो भविष्य की चिन्ता करने वाला तथा समयानुसार बुद्धि द्वारा कार्य पूरा करने वाला
होता है वह दोनों सुख से बढ़ते हैं किन्तु जो होगा सो होगा, ऐसा सोचने वाला नष्ट हो
जाता है ॥ ६ ॥

दोनों हंसों ने कहा—यह कैसे । कछुवे ने कहा—

कथा २

पुराऽस्मिन्नेव सरस्येवंविधेष्वेव धीवरेषूपस्थितेषु मत्स्यत्रयेणाऽऽलोचि-
तम् । तत्राऽनागतविधाता नामैको मत्स्यः । तेनोक्तम्—‘अहं तावज्जला-
शयाऽन्तरं गच्छामि’ । इत्युक्त्वा स हृदान्तरं गतः । अपरेण प्रत्युत्पन्नम-
तिनाम्ना मत्स्येनाऽभिहितं—‘भविष्यदर्थे प्रमाणाऽभावात्कुत्र मया गन्त-
व्यम् ? । तदुत्पन्ने यथाकार्यं तदनुष्ठेयम्’ । तथा चोक्तम्—

पुरा = प्राचीनकाले । एवंविधेषु = ईदृशेषु । उपस्थितेषु = मत्स्यव्यापादनायाग-
तेषु । आलोचितम् = निरूपितम् । जलाशयान्तरम् = अन्यसरोवरम् । हृदान्तरम् =
अन्यतडागम् । अपरेण = द्वितीयेन । अभिहितम् = उक्तम् । भविष्यदर्थे = भाविनि
विषये । प्रमाणाभावात् = प्रमाणं विना । तदुत्पन्ने = भवे समागते सति । यथाकार्यं =
कर्तव्यमनुगम्य । अनुष्ठेयम् = प्रतिविधानं कार्यम् ।

आज से बहुत पहिले इसी तालाब पर इसी प्रकार मछुओं के आने पर तीन मछलियों ने
विचार किया था । उनमें एक मछली का नाम अनागतविधाता था । उसने कहा कि
‘मैं तो दूसरे तालाब में चली जा रही हूँ ।’ ऐसा कह कर वह दूसरे तालाब में चली

गई । व्युत्पन्नमति नाम की दूसरी मछली ने कहा—‘भविष्य में होने वाली बात के प्रमाण के अभाव में भला मैं क्यों कहीं जाऊँ ? समयानुसार जो करना होगा, करूँगा । जैसा कि कहा भी गया है—

‘उत्पन्नामापदं यस्तु समाधत्ते स बुद्धिमान् ।

वणिजो भार्यया जारः प्रत्यक्षे निह्नुतो यथा’ ॥ ७ ॥

यद्भविष्यः पृच्छति—‘कथमेतत् ? प्रत्युत्पन्नमतिः कथयति—

अन्वयः—यः उत्पन्नम् आपदम् समाधत्ते स बुद्धिमान् (भवति) यथा वणिजः भार्यया जारः प्रत्यक्षे निह्नुतः ॥ ७ ॥

उत्पन्नाम् = समागताम् । आपदम् = विपदाम् । समाधत्ते = समाधानं करोति, दूरीकरोतीत्यर्थः । स बुद्धिमान् = पंडितः । यथा = येन प्रकारेण । वणिजः भार्यया = वणिक्पत्न्या । प्रत्यक्षे = स्वपत्युः समक्षे अपि । निह्नुतः = अपनीतः ॥ ७ ॥

जो आई हुई विपत्ति का समाधान तत्काल कर लेता है वही बुद्धिमान कहा जाता है जैसे वणिज की स्त्री ने अपने पति के सामने ही अपने जार को छिपा लिया था’ ॥ ७ ॥

यद्भविष्य ने पूछा—‘यह कैसे’ ? प्रत्युत्पन्नमति ने कहा—

कथा ३

‘पुरा’ विक्रमपुरे समुद्रदत्तो नाम वणिगस्ति । तस्य रत्नप्रभा नाम गृहिणी स्वसेवकेन सह सदा रमते । यतः—

विक्रमपुरे = तन्नामनगरे । गृहिणी = पत्नी । स्वसेवकेन = निजभृत्येन । रमते = सहगमनं करोति ।

‘प्राचीन काल में विक्रमपुर में समुद्रदत्त नाम का एक वनिजा था । उसकी स्त्री रत्नप्रभा अपने नौकर के साथ सदा भोग-विलास करती थी । क्योंकि—

‘न स्त्रीणामप्रियः कश्चित्, प्रियो वाऽपि न विद्यते ।

गावस्तृणमिवाऽरण्ये प्रार्थयन्ते नवं नवम्’ ॥ ८ ॥

अन्वयः—स्त्रीणाम् कश्चित् अप्रियः प्रियः वापि न विद्यते । (यथा) अरण्ये गावः नवम् नवम् तृणम् प्रार्थयन्ते (तथैव) स्त्रियः (नवम् नवम् प्रार्थयन्ते) ॥ ८ ॥

स्त्रीणाम् = नारीणाम् । अप्रियः प्रियः वापि = अश्लाघ्यः श्लाघ्यो वापि । न = न भवति । कश्चित् = पुरुषः । यथा = येन प्रकारेण । गावः = सुरभयः । अरण्ये = वने । नवं नवम् = नूतनं नूतनम् । तृणम् = शष्पम् । प्रार्थयन्ते = वाञ्छन्ति । तथैव = स्त्रियः अपि । नवम् नवम् = युवानम् पुरुषम् अभिलषन्ति ॥ ८ ॥

स्त्रियों के लिए न तो कोई अप्रिय होता है और न तो कोई प्रिय ही होता है । बल्कि जैसे जंगल में गायेँ नित्य नई-नई घास चरना चाहती हैं उसी प्रकार स्त्रियाँ नए-नए नवयुवकों की कामना किया करती हैं ॥ ८ ॥

अथैकदा सा रत्नप्रभा तस्य सेवकस्य मुखे चुम्बनं ददती समुद्रदत्तेना-
ज्वलोकिता । ततः सा बन्धकी सत्वरं भर्तुः समीपं गत्वाऽऽह—‘नाथ !
एतस्य सेवकस्य महती निकृतिः । यतोऽयं ‘चौरिकां कृत्वा कर्पूरं खादती’ति
मयाऽस्य मुखमाध्नाय ज्ञातम् । तथा चोक्तम्—

सेवकस्य = भृत्यस्य । अवलोकिता = दृष्टा । बन्धकी = कुलटा । सत्वरम् =
शीघ्रम् । आह = उक्तवती । निकृतिः = दुष्टप्रवृत्तिः । चौरिकाम् कृत्वा = चोरयित्वा ।

एक बार रत्नप्रभा उस सेवक का चुम्बन ले रही थी कि समुद्रदत्त ने देख लिया । तब उस कुलटा ने शीघ्र ही पति के पास जाकर कहा कि ‘नाथ, इस नौकर में एक बहुत बड़ी दुष्टता है, यह चोरी करके कपूर खाता है । मैंने इसका मुख सूँघ कर ऐसा जान लिया है । कहा भी गया है—

‘आहारो द्विगुणः स्त्रीणां, बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।

षड्गुणो व्यवसायश्च, कामश्चाष्टगुणः स्मृतः’ ॥ ९ ॥

अन्वयः—स्त्रीणाम् आहारः द्विगुणः, तासाम् बुद्धिः चतुर्गुणा, व्यवसायः षड्गुणः,
कामः च अष्टगुणः स्मृतः ॥ ९ ॥

स्त्रीणाम् = नारीणाम् । आहारः = भोज्यम् । द्विगुणः = पुरुषापेक्षया द्विगुणः ।
व्यवसायः = उद्यमः । कामः = विषयामिलाषः ॥ ९ ॥

स्त्री में पुरुष की अपेक्षा भोजन की शक्ति दुगुनी, बुद्धि चौगुनी, परिश्रम करने की शक्ति
छगुनी और कामवासना आठगुनी होती है ॥ ९ ॥

तच्छ्रुत्वा सेवकेनापि प्रकुप्योक्तं—‘नाथ ! यस्य स्वामिनो गृहे एतादृशी
भार्या तत्र सेवकेन कथं स्थातव्यम् ? । यत्र च प्रतिक्षणं गृहिणी सेवकस्य
मुखं जिघ्रति ।’ ततोऽसावुत्थाय चलितः । साधुना च यत्नात्प्रबोध्य धृतः ।
अतोऽहं ब्रवीमि—‘उत्पन्नामापदम्’ इत्यादि ॥ १० ॥

ततो यद्भविष्येणोक्तम्—

प्रकुप्योक्तम् = क्रोधावेशेन कथितम् । जिघ्रति = गन्धमुपादत्ते । असी = सेवकः ।
यत्नात्प्रबोध्य = प्रयत्नेन संतोष्य । धृतः = गमनात् वारितः ।

यह सुनकर सेवक ने क्रुद्ध होकर कहा कि—स्वामी, जिस मालिक के घर में ऐसी स्त्री होगी वहाँ भला नौकर कैसे रह सकते हैं ? जहाँ स्त्री हर समय नौकर का मुँह सूँघती हैं । कछुवे ने कहा इसके बाद वह नौकर उठ कर चल पड़ा । तब उस वनिये ने उसे समझा-बुझा कर किसी प्रकार रोका । इसीलिए मैं कह रहा हूँ—‘आपत्ति आने पर’ इत्यादि । तब यद्भविय ने कहा—

‘यदभावि न तद्भावि, भावि चेन्न तदन्यथा’ ।

इति चिन्ताविषघ्नोऽयमगदः किं न पीयते ? ॥ १० ॥

अन्वयः—यत् अभावि न तद्भावि भावि चेत् तत् अन्यथा न, इति अयम् चिन्ताविषघ्नः अगदः किं न पीयते ? ॥ १० ॥

यत् अभावि = यत् न भविष्यति । न तद्भावि = तत् न भविष्यत्येव । भावि चेत् = यदि भविष्यति । तत् अन्यथा न = तत् कदापि केनापि दूरीकर्तुं न शक्यः । चिन्ताविषघ्नः = चिन्तागरलापहारकः । अगदः = औषधम् । किं न पीयते = कथं न सेव्यते ॥ १० ॥

‘जो नहीं होने वाला है वह नहीं होगा और जो होने वाला है वह अवश्य ही होगा, उसे कोई ढाल नहीं सकता । यह चिन्तारुपी विष को दूर करने की सबसे अच्छी दवा है । इसे क्यों नहीं पीते ? ॥ १० ॥

ततः प्रातर्जलेन बद्धः प्रत्युत्पन्नमतिर्मृतवदात्मानं सन्दर्श्य स्थितः । ततो जालादपसारितो यथाशक्त्युत्प्लुत्य गभीरं नीरं प्रविष्टः । यद्भविष्यश्च धीवरैः प्राप्तो, व्यापादितः । अतोऽहं ब्रवीमि—‘अनागतविधाता च’ इत्यादि ॥

तद्यथाऽहमन्यं हृदं प्राप्नोमि तथा क्रियताम् ।’ हंसावाहतुः—‘जलाशयान्तरे प्राप्ते तव कुशलम् । स्थले गच्छतस्ते को विधिः ? ।’ कूर्म आह—‘यथाऽहं भवद्भ्यां सहाऽऽकाशवर्त्मना यामि, तथा विधीयताम् । हंसौ ब्रूतः—‘कथमुपायः सम्भवति’ ? । कच्छपो वदति—‘युवाभ्यां चञ्चुधृतं काष्ठखण्डमेकं मया मुखेनाऽवलम्बितव्यम् । ततश्च युवयो पक्षबलेन मयाऽपि सुखेन गन्तव्यम् ।’ हंसौ ब्रूतः—‘सम्भवत्येष उपायः’ । किन्तु—

जालेन बद्धः = धीवरजालमागतः । आत्मानम् = स्वम् । मृतवत् = मृत्युं गतः इव । सन्दर्श्य = प्रदर्श्य । अपसारितः = निष्कासितः । उत्प्लुत्य = ऊर्ध्वप्लवनं कृत्वा (उछलकर) । जलाशयान्तरम् = अन्यहृदम् । प्राप्ते = लब्धे । तव कुशलम् = भवतः

मंगलम् । स्थले = भूमौ । को विधिः = कः रक्षणोपायः । आकाशवर्त्मना = गगन-
मार्गेण । विधीयताम् = उपायः क्रियताम् ।

तब प्रातःकाल जाल में बँधे हुए प्रत्युत्पन्न मति ने अपने आप को मुर्दे के समान पड़ा हुआ प्रदर्शित किया । जिससे मछुओं ने उसे जाल से बाहर फेंक दिया । और वह तत्काल अपनी शक्ति के अनुसार शीघ्रता से उछल कर गहरे पानी में चली गई । यद्भव विध्य मछुओं के द्वारा पकड़ कर मार डाली गई । इसीलिए मैं कह रहा हूँ कि 'अनागत विधाता इत्यादि' ।

इसलिए मैं जिस उपाय से दूसरे तालाब में जा सकूँ, वही उपाय कीजिए । हंसों ने कहा—'दूसरे तालाब में चले जाने पर तो आपकी रक्षा हो जायगी किन्तु भूमि पर चलते समय रक्षा का क्या उपाय होगा ?' कछुवे ने कहा मैं आप दोनों के साथ आकाश मार्ग से जा सकूँ, ऐसा उपाय कीजिए । हंसों ने कहा—'इसके लिए क्या उपाय हो सकता है ?' कछुवे ने कहा—'आप दोनों अपनी चौंच से इधर उधर एक काठ का टुकड़ा पकड़ लीजिएगा और मैं उस लकड़ी के बीच में अपने मुँह से पकड़ कर लटक जाऊँगा इस प्रकार आप दोनों के पंखों के बल से मैं भी आसानी से चल चूँगा ।' हंसों ने कहा—'यह उपाय तो हो सकता है' किन्तु—

‘उपायं चिन्तयन्प्राज्ञो, ह्युपायमपि चिन्तयेत् ।

पश्यतो वकमूर्खस्य नकुलैर्भक्षिताः प्रजाः’ ॥ ११ ॥

कूर्मः पृच्छति—‘कथमेतत् ? ।’ तौ कथयतः—

अन्वयः—उपायम् चिन्तयन् प्राज्ञः अपायमपि चिन्तयेत् वकमूर्खस्य पश्यतः
प्रजाः नकुलैः भक्षिताः ॥ ११ ॥

उपायम् = विधिम् । चिन्तयन् = विचारयन् । प्राज्ञः = बुद्धिमान् । अपायमपि =
हानिमपि । चिन्तयेत् = विचारयेत् । पश्यतः = दृश्यतः । प्रजाः = सन्तानाः,
भक्षिताः = खादिताः ॥ ११ ॥

बुद्धिमान् को उचित है कि वह उपाय का विचार करते समय उससे होने वाली हानि का भी विचार कर ले । नहीं तो जैसे उस मूर्ख बगुले की सन्तानों को नेबले ने खा डाला उसी प्रकार हानि का विचार न करने वाला भी नष्ट हो जाता है ॥ ११ ॥

कछुवे ने पूछा 'यह कैसे हुआ ?' दोनों हंसों ने कहा—

कथा ४

अस्त्युत्तरापथे गृध्रकूटनाम्नि पर्वते महान्पिप्पलवृक्षः । तत्राऽनेके वका
निवसन्ति । तस्य वृक्षस्याऽधस्ताद्विवरे सर्पस्तिष्ठति । स च वकानां बालाऽ-

पत्यानि खादति । अथ शोकार्त्तानां विलापं श्रुत्वा, केनचिद् वृद्धवकेनाभिहितम्—‘भो एवं कुरुत, यूयं मत्स्यानुपादाय, नकुलविवरादारभ्य सर्पविवरं यावत्पङ्क्तिक्रमेण एकैकशो विकिरत । ततस्तदाहारलुब्धैर्नकुलैरागत्य सर्पं द्रष्टव्यः, स्वभावद्वेषाद्व्यापादयितव्यश्च ।’ तथाऽनुष्ठिते सति तद् वृत्तम् ।

अथ नकुलैर्वृक्षोपरि वकशावकानां रावः श्रुतः । पश्चात्तद्वृक्षमारुह्य, वकशावकाः खादिताः । अत आवां ब्रूवः—‘उपायं चिन्तयन्’—इत्यादि ॥

आवाभ्यां नीयमानं त्वामवलोक्य लोकैः किञ्चिद्वक्तव्यमेव । यदि त्वमुत्तरं दास्यसि, तदा त्वन्मरणम् । तत्सर्वथाऽत्रैव स्थीयताम् ।’

कूर्मो वदति—‘किमहमप्राज्ञः, नाऽहमुत्तरं दास्यामि । न किमपि मया वक्तव्यम् ।’ तथाऽनुष्ठिते तथाविधं कूर्ममालोक्य, सर्वे गोरक्षकाः पश्चाद्भावन्ति, वदन्ति च । अहो ! महदाश्चर्य ! पक्षिभ्यां कूर्मो नीयते ।

कश्चिद्वदति—‘यद्ययं कूर्मः पतति, तदाऽत्रैव पक्त्वा खादितव्यः’ । कश्चिद्वदति—‘सरसस्तीरे दग्ध्वा खादितव्योऽयम् ।’ कश्चिद्वदति—‘गृहं नीत्वा भक्षणीयः’ इति । तद्वचनं श्रुत्वा स कूर्मः कोपाऽऽविष्टो विस्मृतपूर्व-संस्कारः प्राह—‘युस्माभिर्भस्म भक्षितव्यम्’ ।—इति वदन्नेव पतितस्तैर्व्यापादितश्च । अतोऽहं ब्रवीमि—‘सुहृदां हितकामानाम्’ इत्यादि ॥ ❀ ॥

अथ प्रणिघिर्वकस्तत्राऽगत्योवाच—‘देव ! प्रागेव मया निगदितं, ‘दुर्गशोध हि प्रतिक्षणं कर्त्तव्य’मिति । तच्च युष्माभिर्न कृतं, तदनवधानस्य फलमिदमनुभूतम् । ‘दुर्गदाहो मेघवर्णेन वायसेन गृध्रप्रयुक्तेन कृतः’ राजा निःश्वस्याऽह—

उत्तरापथे = उत्तरस्यां दिशि । वृक्षस्याधस्तात् = तरोः मूले । विवरे = बिले । बालापत्यानि = शिशून् । शोकार्त्तानाम् = शोकपीडितानाम् । विलापम् = रोदन-ध्वनिम् । अभिहितम् = उक्तम् । उपादाय = गृहीत्वा । विकिरत = विक्षिपत । तदा-हारलुब्धैः = मत्स्यमोजनेच्छुकैः । स्वभावद्वेषात् = प्रकृतवैरात् । व्यापादयितव्यः = हन्तव्यः । वकशावकानां = वकशिशूनाम् । रावः = वनिः । श्रुतः = आकर्णितः । तैः = नकुलैः । आरुह्य = आरोहणम् कृत्वा । नीयमानम् = आकाशपथे उह्यमानम् । लोकैः =

जनैः । किञ्चिद् = उचितमनुचितं वा । तदाकर्ण्य = लोकवचनं श्रुत्वा । सर्वथा = सर्वतोभावेन । अप्रज्ञः = अविवेकी । गोरक्षकाः = गोपालकाः । कोपाविष्टः = क्रोधाभिभूतः । विस्मृतपूर्वसंस्कारः = विस्मृतस्वपूर्वप्रतिज्ञः । निगदितम् = कथितम् । दुर्गशोधनम् = दुर्गान्वेषणम् । अनवधानस्य — असावधानतायाः । अनुभूतम् = अनुभवविषयीकृतम् । गृध्रप्रयुक्तेन = गृध्रनियुक्तेन । वायसेन = काकेन । निःश्वस्य = दीर्घश्वासं विसृज्य ।

उत्तरापथ में गृध्रकूट नाम के पहाड़ पर एक बहुत बड़ा पीपल का पेड़ था । उस पर बहुत से बगुले रहते थे । उस वृक्ष के नीचे बिल में एक साँप रहता था । वह बगुलों के बच्चों को खा जाया करता था । किसी दिन शोक से व्याकुल उन बगुलों का रोना सुन कर एक बूढ़े बगुले ने कहा—‘तुम लोग ऐसा करो, मछलियाँ लेकर नेवले के बिल से साँप के बिल तक एक कतार बाँध कर फैला दो । तब भोजन की लालच में नेवले साँप की बिल तक पहुँच कर उसे देख लेंगे और स्वाभाविक शत्रुता के कारण उसे मार डालेंगे । बगुलों के ऐसा करने पर वह साँप नेवलों द्वारा मार डाला गया । फिर उन नेवलों ने वृक्ष के ऊपर बगुलों के बच्चों की आवाज सुनी और पेड़ पर चढ़ कर उन बच्चों को भी खा डाला । इसीलिए हम दोनों कह रहे हैं कि ‘उपाय सोचते समय’ इत्यादि । हम दोनों के द्वारा ले जाते हुए तुम्हें देख कर लोग अवश्य ही कुछ कहेंगे । उसे सुनकर यदि तुम उत्तर दोगे तो तुम्हारी मृत्यु निश्चित है । इस लिए तुम्हें यहीं रहना उचित है । कछुवे ने कहा कि क्या मैं मूर्ख हूँ । मैं उत्तर नहीं दूँगा । मैं कुछ भी नहीं कहूँगा । ऐसा करने पर कछुए को उस प्रकार हंसों द्वारा ले जाते हुए देख कर गाय के सभी रखवाले पीछे पीछे दौड़ते हुए कुछ न कुछ कहने लगे । कितना आश्चर्य है कि दो पक्षी कछुवा लिए जा रहे हैं । किसी ने कहा—यदि यह कछुवा गिर पड़े तो यहीं पका कर खाया जाय ।’ किसी ने कहा—‘तालाब के किनारे भूनकर खाया जायगा ।’ किसी ने कहा—‘घर ले जाकर खाना ठीक होगा ।’ इस प्रकार की बातें सुन कर कछुवा क्रोध में आकर अपनी पहली प्रतिज्ञा भूल गया और उसने कहा कि ‘तुम लोग राख खाना ।’ यह कहते ही वह गिर पड़ा और मारा गया । इसी लिए मैं कह रहा हूँ कि—‘हित चाहने वाले मित्रों का’ इत्यादि । इसके बाद प्रधान गुप्तचर बगुले ने आकर कहा कि राजन्, मैंने पहले ही कहा था कि किले की दोह हर समय की जानी चाहिए । आप लोगों ने वैसा नहीं किया । उसी असावधानी का यह फल भोगना पड़ा है । किले के जलाने का काम गृध्र द्वारा भेजे गए मेघवर्ण कौवे ने किया है । राजा ने साँस खींचते हुए कहा—

‘प्रणयादुपकाराद्वा यो विश्वसिति शत्रुषु ।

स सुप्त इव वृक्षाग्रात्पतितः प्रतिबुध्यते’ ॥ १२ ॥

अन्वयः—प्रणयात् उपकाराद्वा यः शत्रुषु विश्वसिति सः सुतः इव वृक्षाग्रात्प-
तितः प्रतिबुध्यते ॥ १२ ॥

प्रणयात् = प्रेम्णः । उपकाराद्वा = हितकामाद्वा । सः सुतः इव = वृक्षाग्रे
निद्रितः इव । वृक्षाग्रात् = तरुशिखरात् । पतितः = अष्टः । प्रतिबुध्यते =
जागर्ति ॥ १२ ॥

जो व्यक्ति प्रेम अथवा उपकार की भावना से शत्रु पर विश्वास करता है वह कुछ खोने
के बाद ही सावधान होता है जैसे पेड़ की चोटी पर सोने वाला वहाँ से गिरने पर जाग
जाता है ॥ १२ ॥

अथ प्रणिधिरुवाच—इतो दुर्गदाहं विधाय, यदा गतो मेघवर्णस्तदा
चित्रवर्णेन प्रसादितेनोक्तम्—‘अयं मेघवर्णोऽत्र कर्पूरद्वीपराज्येऽभिषि-
च्यताम्’ । तथा चोक्तम्—

प्रणिधिः = गुप्तचरः । विधाय = कृत्वा । प्रसादितेन = प्रसन्नेन । अभिषिच्य-
ताम् = अभिषेकः क्रियताम् ।

तब प्रधान गुप्तचर ने कहा—जब किले को जलाकर मेघवर्ण यहाँ से गया तो उसके ऊपर
प्रसन्न होकर चित्रवर्ण ने कहा—इस मेघवर्ण को इस कर्पूरद्वीप का राजा बना दिया जाय ।
क्योंकि कहा भी गया है—

‘कृतकृत्यस्य भृत्यस्य कृतं नैव प्रणाशयेत् ।

फलेन मनसा, वाचा, दृष्ट्या चैनं प्रहर्षयेत् ॥ १३ ॥

अन्वयः—कृतकृत्यस्य भृत्यस्य कृतम् न प्रणाशयेत् फलेन मनसा वाचा दृष्ट्या
च एनम् प्रहर्षयेत् ॥ १३ ॥

कृतकृत्यस्य = कृतस्वामिकार्यस्य । भृत्यस्य = सेवकस्य । कृतम् = उपकारम् ।
न प्रणाशयेत् = न विस्मरेत् । फलेन = उपहारादिना । मनसा = सौम्यभावेन ।
वाचा = प्रशंसावचनेश्च । दृष्ट्या = प्रसन्नेक्षणेन । एनम् = भृत्यम् । प्रहर्षयेत् =
संतोषयेत् ॥ १३ ॥

क्योंकि अच्छी तरह से अपने काम को पूरा करने वाले नौकर के कार्य की उपेक्षा नहीं
करनी चाहिए । बल्कि धन, मन, वाणी और कृपा दृष्टि से उसे प्रसन्न करना चाहिए ॥ १३ ॥

चक्रवाको ब्रूते—‘देव श्रुतं यत्प्रणिधिः कथयति’ ? । राजा प्राऽऽह—तत-
स्ततः ? । प्रणिधिरुवाच—‘ततः प्रधानमन्त्रिणा गृध्रेणाऽभिहितम्—‘देव !
नेदमुचितं, प्रसादाऽन्तरं किमपि क्रियताम्’ । यतः—

देव = राजन् । श्रुतम् = आकणितम् । यत् = दुर्गन्दाहविषयकतथ्यम् । प्रणिधिः = चरनायकः । ततस्ततः = अग्रे किं वृत्तम् । नेदमुचितम् = वायसस्य कर्पूरद्वीपराज्या-भिषेचनं नोपयुक्तम् । प्रसादान्तरम् = अभिषेकं विहाय अन्यमनुग्रहम् ।

चक्रवे ने कहा—‘राजन्’ गुप्तचर ने जो कुछ कहा है उसे आपने सुन लिया न ! राजा राजहंस ने कहा—‘तो फिर आगे क्या हुआ ?’ गुप्तचर ने कहा—‘तब प्रधान मंत्री गृध्र ने कहा—‘राजन्, यह ठीक नहीं है । इसके ऊपर (राज्याभिषेक के अतिरिक्त) कोई दूसरी कृपा होनी चाहिए । क्योंकि—

अविचारयतो युक्तिकथनं तुषखण्डनम् ।

नीचेषूपकृतं राजन्वालुकास्विव मूत्रितम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—अविचारयतः युक्तिकथनम् तुषखण्डनम् (एष) हे राजन्, नीचेपु उपकृतम् बालुकासु मूत्रितम् इव ॥ १४ ॥

अविचारयतः = विचाररहितस्य । युक्तिकथनम् = उपायोपदेशः । तुषखण्डनम् = तुषावघातः, व्यर्थप्रयासः (भूमी कूटना अर्थात् व्यर्थ परिश्रम करना) । नीचेपु = निम्नाचारेषु । उपकृतम् = उपहारादिदानम् । बालुकासु = सिकतासु । मूत्रितम् इव = मूत्रोत्सर्गं इव ॥ १४ ॥

जैसे विचाररहित पुरुष से कोई युक्तिसंगत बात कहना भूमी कूटने के समान (व्यर्थ) होता है वैसे ही नीच पुरुष का उपकार करना भी बालू पर किए गए मूत्र के समान होता है ॥ १४ ॥

महतामास्पदे नीचः कदापि न कर्तव्यः । तथा चोक्तम्—

महतामास्पदे = महापुरुषाणां योग्यस्थाने । न कर्तव्यः = न प्रतिष्ठेयः ।

महान् लोगों के योग्य स्थान पर नीच को कभी नहीं नियुक्त करना चाहिए । जैसा कि कहा भी गया है—

‘नीचः श्लाघ्यपदं प्राप्य स्वामिनं हन्तुमिच्छति ।

मूषिको व्याघ्रतां प्राप्य मुनिं हन्तुं गतो यथा’ ॥ १५ ॥

चित्रवर्णः पृच्छति—‘कथमेतत् ?’ । मन्त्री कथयति—

अन्वयः—नीचः श्लाघ्यपदं प्राप्य स्वामिनम् हन्तुम् इच्छति । यथा मूषिकः व्याघ्रताम् प्राप्य मुनिम् हन्तुं गतः ॥ १५ ॥

नीचः = निम्नपुरुषः । श्लाघ्यपदम् = उन्नतस्थानम् । प्राप्य = लब्ध्वा । स्वामि-
नम् = उपकारकारकं नृपमपि । हन्तुम् = व्यापादयितुम् । इच्छति = अभिलषति ।
मुनिम् = येन सः मूषिकः व्याघ्रः कृतः तमपि ॥ १५ ॥

नीच स्वामी की कृपा से उच्च पद पाकर स्वामी को ही मारना चाहता है । चूहा मुनि द्वारा बाध बन जाने पर मुनि को ही मारने के लिए तैयार हो गया ॥ १५ ॥

कथा ५

अस्ति गौतमस्य महर्षेस्तपोवने महातपा नाम मुनिः । तत्र तेन आश्रम-
संनिधाने मूषिकशावकः काकमुखाद् भ्रष्टो दृष्टः । ततो दयायुक्तेन तेन
मुनिना नीवारकणैः संवर्द्धितः । ततो बिडालस्तं मूषिकं खादितुमुपधावति ।
तमवलोक्य मूषिकस्तस्य मुनेः क्रोडे प्रविवेश । ततो मुनिनोक्तम्-‘मूषिक !
त्वं मार्जारो भव ।’ ततः स बिडालः कुक्कुरं दृष्ट्वा पलायते । ततो मुनि-
नोक्तम्-‘कुक्कुराद्विभेषि, त्वमेव कुक्कुरो भव’ । स च कुक्कुरो व्याघ्राद्
विभेति । ततस्तेन मुनिना कुक्कुरो व्याघ्रः कृतः ।

अथ तं व्याघ्रं मुनिर्मूषिकोऽयमिति पश्यति । अथ तं मुनिं, व्याघ्रश्च
दृष्ट्वा सर्वे वदन्ति—‘अनेन मुनिना मूषिको व्याघ्रतां नीतः’ ।

एतच्छ्रुत्वा सव्यथो व्याघ्रोऽचिन्तयत्-‘यावदनेन मुनिना स्थीयते,
तावदिदं मे स्वरूपाऽऽख्यानमकीर्तिकरं न पलायिष्यते’ ।—इत्यालोच्य
मूषिकस्तं मुनिं हन्तुं गतः । ततो मुनिना तज्ज्ञात्वा ‘पुनर्मूषिको भवे’—
त्युक्त्वा मूषिक एव कृतः । अतोऽहं ब्रवीमि-‘नीचः श्लाघ्यपदं प्राप्य’
इत्यादि ॥ ❀ ॥

अपरञ्च देव—‘सुकरमिद’मिति न मन्तव्यम्, शृणु-

काकमुखात् = वायसवदनात् । शावकः = शिशुः । दयायुक्तेन = कृपासहितेन ।
नीवारकणैः = श्यामाकधान्यकणैः । संवर्द्धितः = वृद्धि प्रापितः पोषितश्च । खादितुम् =
भक्षयितुम् । तमवलोक्य = बिडालं दृष्ट्वा । क्रोडे = अङ्गे । प्रविवेश = प्रविष्टोऽभ-
वत् । मार्जारः = बिडालः । पलायते = भयात् पलायनं करोति । विभेषि = भयमा-
प्नोषि । सर्वे वदन्ति = सर्वे जनाः कथयन्ति ।

स्वरूपाख्यानम् = मद्रूपपरिवर्तनसम्बन्धिनी कथा । अकीर्तिकरम् = वचनीयम् ।
न पलायिष्यते = न गमिष्यति । इत्यालोच्य = एवं विचार्य । तज्ज्ञात्वा = तद्भावम-
वगम्य ।

सुकरम् = अनायाससिद्धम् । इदम् = वायसस्य राज्याभिषेचनम् । न मन्तव्यम् =
न ज्ञातव्यम् ।

चित्रवर्ण ने पूछा—यह कैसे हुआ ? मंत्री ने कहा—‘गौतम ऋषि के तपोवन में महातपा नाम के एक मुनि रहते थे। उन्होंने अपने आश्रम के पास कौवे के मुँह से गिरा हुआ एक चूहा देखा। उस दयालु मुनि ने उसे नीवारकण खिलाकर पाला पोसा। एक बार एक बन्बिलाव ने उस चूहे को खाने के लिए उसे दौड़ाया। चूहा उस बिलाव को देखकर मुनि की गोद में चला गया। तब मुनि ने कहा—‘चूहे तुम भी बिलाव बन जाओ।’ इसके बाद वह बिलाव कुत्ते को देख कर भागा तो मुनि ने कहा ‘कुत्ते से डरते हो तो तुम भी कुत्ते हो जाओ।’ वह कुत्ता व्याघ्र से डरने लगा तो मुनि ने उसे बाघ बना दिया। उस बाघ को मुनि चूहा ही समझते थे। और उस मुनि तथा बाघ को देखकर सभी लोग कहा करते थे कि इस मुनि ने चूहे को बाघ बना दिया है। यह सुनकर उस बाघ ने सोचा कि जब तक यह मुनि रहेंगे तब तक हमारे रूप बदलने की यह बदनामी से भरी हुई कहानी समाप्त नहीं होगी। यह सोचकर वह मुनि को मारने के लिए गया। मुनि ने यह जानकर ‘फिर चूहे बन जाओ’ ऐसा कह कर उसे चूहा बना दिया। इसी लिए मैं कह रहा हूँ ‘नीच उत्तम पद पाकर’ इत्यादि और भी इसे राजा बनाना आप सरल न समझिए। सुनि—

‘भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान् ।

अतिलोभाद्वकः पश्चान्मृतः कर्कटकग्रहात्’ ॥ १६ ॥

अन्वयः—उत्तमाधममध्यमान् बहून् मत्स्यान् भक्षयित्वा वकः अतिलोभात् कर्कटकग्रहात् पश्चात् मृतः ॥ १६ ॥

उत्तमाः = महान्तः । अधमाः = अत्यल्पाः । बहून् = बहुसंख्यकान् । मत्स्यान् = मीनान् । अतिलोभात् = अतिलील्यात् । कर्कटकग्रहात् = कर्कटकतृकादानात् (पकड़ने से) । मृतः = मृत्युम् प्रातः ॥ १६ ॥

उत्तम, मध्यम और अधम कोटि की बहुत सी मछलियों को खाने के बाद लोभ में बगुले ने केकड़े को खाना चाहा जिससे वह केकड़े द्वारा पकड़े जाने से मर गया ॥ १६ ॥

कथा ६

चित्रवर्णः पृच्छति—‘कथमेतत् ? । मन्त्री कथयति—

अस्ति मालवविषये पद्मगर्भाभिधानं सरः । तत्रैको वृद्धो वकः सामर्थ्यहीन उद्विग्नमिवाऽऽत्मानं दर्शयित्वा स्थितः । स च केनचित्कुलीरेण दूरादेव दृष्टः, पृष्ठञ्च—‘किमिति भवानत्राऽऽहारत्यागेन तिष्ठति ? । वकेनोक्तम्—“मत्स्या मम जीवनहेतवः । ते ‘कैवर्तेरागत्य व्यापादयितव्या’—इति वार्त्ता नगरोपान्ते मया श्रुता । अतो ‘वर्त्तनाऽ-

भावादेवाऽस्मन्मरणमुपस्थितमिति ज्ञात्वाऽऽहारेऽप्यनादरः कृतः । ततो मत्स्यैरालोचितम्—इह समये तावदुपकारक एवाऽयं लक्ष्यते, तदयमेव यथाकर्तव्यं पृच्छ्यताम् । तथा चोक्तम्—

मालवविषये = मालवदेशे । पद्मगर्भाभिधानम् = पद्मगर्भनामधेयम् । सरः = तटाकः । सामर्थ्यहीनः = वृद्धत्वादतिशक्तिरहितः । तद्विग्नमिव = व्याकुलम् इव । कुलीरेण = कर्कटकेन । आहारत्यागेन = भोजनवर्जनेन । मत्स्याः = मीनाः । जीवन-हेतवः = प्राणावलम्बनाः । भोज्याश्च । कैवर्तैः = धीवरैः । वशापादयितव्याः = हन्तव्याः । नगरोपान्ते = नगरनिकटे । वर्तनाभावात् = जीविकाविरहात् । उपस्थितम् = आगतम् । आहारेऽपि = भोजनेऽपि । अनादरः कृतः = तिरस्कृतः = परित्यक्त इत्यर्थः । मत्स्यैरालोचितम् = मीनैः चिन्तितम् । इह समये = इदानीम् । उपकारकः = शुभेच्छुः । लक्ष्यते = दृश्यते । यथाकर्तव्यम् = समयोचितम् कार्यम् ।

चित्रवर्ण ने पूछा—‘यह कैसे हुआ, मंत्री ने कहा—मालवा देश में पद्मगर्भ नाम का एक तालाब था वहाँ एक शक्तिहीन और अत्यन्त व्याकुल सा बूढ़ा बगुला पड़ा हुआ था । उसे किसी केकड़े ने दूर से ही देखा और पूछा—‘आप यहाँ भोजन छोड़कर क्यों पड़े हैं ? बगले ने कहा—‘मछली ही मेरे जीवन का सहारा है, जौर उसे मछुवे कल आकर मारेंगे ऐसी बात मैंने नगर के पास सुनी है । इसलिए भोजन के बिना अब मेरी मौत आ गई है ऐसा सोचकर अभी भोजन करना छोड़ दिया है । तब मछलियों ने विचार किया कि इस समय तो यह हम लोगों को मलाई करने वाला मालूम पड़ रहा है, इस लिए इसी से पूछना चाहिए कि अब हम लोगों को क्या करना चाहिए । जैसा कि कहा भी गया है—

‘उपकर्त्राऽरिणा सन्धिर्न मित्रेणाऽपकारिणा ।

उपकाराऽपकारो हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः’ ॥ १७ ॥

अन्वयः—उपकर्त्रा अरिणा संधिः (कार्यः किन्तु) अपकारिणा मित्रेण न (कार्यः) एतयोः उपकारापकारी, लक्षणम् हि ॥ १७ ॥

उपकर्त्रा = उपकारकारिणा । अरिणा = शत्रुणा । सन्धिः = मेलनम् । अपकारिणा = अपकारकारकेण । मित्रेण = सुहृदा । एतयोः = शत्रुमित्रयोः । लक्षणम् = चिह्नम् । लक्ष्यम् = ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

उपकार करने वाले शत्रु से सन्धि करना अच्छा है लेकिन बुराई चाहने वाले मित्र से सन्धि करना ठीक नहीं है । क्योंकि शत्रु और मित्र का लक्षण ही अपकार और उपकार करना होता है ॥ १७ ॥

मत्स्या ऊचुः—‘भो बक ! कोऽत्र अस्माकं रक्षणोपायः ?’ । बको ब्रूते—‘अस्ति रक्षणोपायो जलाऽऽशयान्तराऽऽश्रयणम् । तत्राऽहमेकैकशो युष्मान्नयामि’ । मत्स्या आहुः—‘एवमस्तु ।’ ततोऽसौ दुष्टबकस्तान्मत्स्या-नेकैकशो नीत्वा खादति । अनन्तरं कुलीरस्तमुवाच ‘भो बक, मामपि तत्र नय ।’ ततो बकोऽप्यपूर्वकुलीरमांसार्थी साऽऽदरं तं नीत्वा स्थले धृतवान् । कुलीरोऽपि मत्स्यकण्टकाऽऽकीर्णं तम् स्थलमालोक्याऽचिन्तयत्—‘हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । भवतु । इदानीं समयोचितं व्यवहरिष्यामि ।’ यतः—

अत्र = इदानीम् । जलाशयान्तराश्रयणम् = अन्यस्य सरोवरस्यालम्बनम् । आहुः = उक्तवन्तः । स्थले = भूमौ । मत्स्यकण्टकाकीर्णम् = मीनास्थिसंकुलम् । अचिन्तयत् = व्यचारयत् । हतोऽस्मि = मृतोऽस्मि । मन्दभाग्यः = हतभाग्यः । समयोचितम् = यथावसरम् । व्यवहरिष्यामि = आचरिष्यामि ।

मछलियों ने कहा—‘हे बगुले अब हम लोगों की रक्षा का क्या उपाय है ?’ बगुले ने कहा—‘दूसरे तालाब में चला जाना ही रक्षा का उपाय है । इससे तुम लोगों में से एक एक को वहाँ पहुँचा भी दूँगा ।’ मछलियों ने कहा—‘ठीक है, ऐसा ही करो ।’ तब यह दुष्ट बगुला एक एक को ले जाकर खाने लगा । इसके बाद केकड़े ने कहा—‘हे बगुले मुझे भी वहाँ ले चलो । बगुला भी केकड़े को पहले कभी नहीं खाया था इसलिए उसके मांस खाने की लालच से बड़े आदर के साथ उसे पानी से बाहर निकाल कर रखा । केकड़े ने मछलियों की हड्डियों से भरी हुई उस जगह को देखकर विचार किया कि अब तो मुझ अभागे को मरना पड़ा । अच्छा, समयानुसार उपाय करना चाहिए । क्योंकि—

‘तावद्भयेन भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।

आगतन्तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत्’ ॥ १८ ॥

अन्वयः—यावत् भयम् अनागतम् तावत् भयेन भेतव्यम् । तु भयम् आगतं दृष्ट्वा अभीतवत् प्रहर्तव्यम् ॥ १८ ॥

भयम् = भयहेतुः । अनागतम् = अनुपस्थितम् । अभीतवत् = निर्भयसदृशः । प्रहर्तव्यम् = तस्योपरि प्रहारः करणीयः, प्रतीकारः कार्यं इत्यर्थः ॥ १८ ॥

‘भय से तभी तक डरना चाहिए जब तक वह सामने न हो किन्तु भय को सामने उपस्थित देखकर निडर होकर उस पर प्रहार करना चाहिए’ ॥ १८ ॥

किञ्च—

‘अभियुक्तो यदा पश्येन्न किञ्चिद् गतिमात्मनः ।

युध्यमानस्तदा प्राज्ञो म्रियेत रिपुणा सह’ ॥ १९ ॥

२ हि० स०

अन्वयः—अभियुक्तः यदा आत्मनः किञ्चित् गतिम् न पश्येत् तदा प्राज्ञः रिपुणा सह युध्यमानः म्रियेत ॥ १६ ॥

अभियुक्तः = शत्रुणा, भयकारणेन वा आक्रान्तः पुरुषः । आत्मानः = स्वस्य । किञ्चिद्गतिम् = किञ्चिदन्यम् प्रतीकारोपायम् । न पश्येत् = न विलोकयेत् । प्राज्ञः = बुद्धिमान् । रिपुणा सह = शत्रुणा सह । युध्यमानः = युद्धं कुर्वाणः । म्रियेत = प्राणमुत्सृजेत् ॥ १६ ॥

शत्रु द्वारा आक्रान्त व्यक्ति जब अपने बचने का दूसरा कोई भी उपाय न देखे तो शत्रु के साथ युद्ध करते हुए मरना ही उसकी बुद्धिमानो है ॥ १९ ॥

—इत्यालोच्य स कुलीरकस्तस्य वकस्य ग्रीवां चिच्छेद । अथ स वकः पञ्चत्वं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि—‘भक्षयित्वा बहून्मत्स्यान्’ इत्यादि ॥

इत्यालोच्य = एवं विचार्य । कुलीरकः = कर्कटकः । ग्रीवाम् = गलप्रदेशम् । चिच्छेद = कर्तितवान् । पञ्चत्वं गतः = मृत्युं प्राप्तः ।

ऐसा विचार कर केकड़े ने उस बगुले के गले को काट दिया जिससे वह बगुला मर गया । इसीलिए मैं कह रहा हूँ बहुत सी मछलियों को खाकर इत्यादि ।’

ततश्चित्रवर्णोऽवदत्—‘शृणु तावन्मन्त्रिन् ! मयैतदालोचितम्—(—अस्ति—) यद्—अत्रावस्थितेनाऽनेन मेघवर्णेन राज्ञा यावन्ति वस्तूनि कर्पूरद्वीपस्योत्तमानि तावन्त्यस्माकमुपनेतव्यानि । तेनाऽस्माभिर्महासुखेन विन्ध्याचले स्थातव्यम्’ । दूरदर्शी विहस्याऽऽह—‘देव !

आलोचितम् = विचारितम् । अत्रावस्थितेन = अत्राभिषिक्तेन । उपनेतव्यानि = उपढौकितव्यानि । दूरदर्शी = राज्ञः चित्रवर्णस्य मंत्री गृध्रः ।

तब चित्रवर्ण ने कहा—हे मंत्री सुनो, मैंने यह सोचा है कि यहाँ राज्यपद पर नियुक्त मेघ वर्ण कर्पूर द्वीप की सभी अच्छी-अच्छी वस्तुओं को हमारे पास भेजा करेगा, जिससे हम लोग विन्ध्याचल पर बड़े सुख से रहेंगे । दूरदर्शी ने हँस कर कहा—राजन्,

‘अनागतवतीं चिन्तां कृत्वा यस्तु प्रहृष्यति ।

स तिरस्कारमाप्नोति भग्नभाण्डो द्विजो यथा’ ॥ २० ॥

राजाऽऽह—‘कथमेतन् ? । मन्त्री कथयति—

अन्वयः—यः अनागतवतीं चिन्तां कृत्वा प्रहृष्यति स भग्नभाण्डः द्विजः यथा तिरस्कारमाप्नोति ॥ २० ॥

यः = पुरुषः । अनागतवतीं = भविष्यानुवर्तिनीम् । प्रहृष्यति = मोदते । भग्न-
भाण्डः = भग्नसत्तुपूर्णपात्रः । द्विजः = ब्राह्मणः । यथा = इव । तिरस्कारमाप्नोति =
अनादृतो भवति ॥ २० ॥

जो मनुष्य भविष्य की कल्पना करके झूठे सुख की आशा से प्रसन्न होता है वह कुम्हार
का बर्तन फोड़ डालने वाले ब्राह्मण के समान अपमानित होता है ॥ २० ॥
राजा ने कहा—यह कैसे ? मन्त्री ने कहा—

कथा ७

अस्ति देवीकोट्टनाम्नि नगरे देवशर्मा नाम ब्राह्मणः । तेन महा-
विषुवत्सङ्क्रान्त्यां सत्तुपूर्णशराव एकः प्राप्तः । ततस्तमादायाऽसौ
कुम्भकारस्य भाण्डपूर्णमण्डपैकदेशे रौद्रेणाऽऽकुलितः सुप्तः । ततः
सक्तुरक्षार्थं हस्ते दण्डमेकमादायाऽचिन्तयत्—‘अद्यहं सक्तुशरावं
विक्रीय दश कपर्दकान्प्राप्स्यामि, तदाऽत्रैव तैः कपर्दकैर्षटशरावादिक-
मुपक्रीयाऽनेकधा वृद्धैस्तद्धनैः पुनः पुनः पूगवस्त्रादिमुपक्रीय, विक्रीय,
लक्षसङ्ख्यानि धनानि कृत्वा, विवाहचतुष्टयं करिष्यामि । अनन्तरं
तासु स्वपत्नीषु या रूपयौवनवती तस्यामघिकाऽनुरागं करिष्यामि ।
सपत्न्यो यदा द्वन्द्वं करिष्यन्ति, तदा कोपाऽऽकुलोऽहं ताः सर्वा
लगुडेन ताडयिष्यामीत्यभिधाय तेन लगुडः प्रक्षिप्तः । तेन सक्तुशरा-
वश्चूर्णितो, भाण्डानि च बहूनि भग्नानि । ततस्तेन शब्देनाऽऽगतेन
कुम्भकारेण तथाविधानि भाण्डान्यवलोक्य, ब्राह्मणस्तिरस्कृतो,
मण्डपाद्वहिष्कृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि—‘अनागतवतीं चिन्ताम्’
इत्यादि ॥

ततो राजा रहसि गृध्रमुवाच—‘तात ! यथा कर्तव्यं तथोपदिश ।’
गृध्रो ब्रूते—

विषुवत्सङ्क्रान्त्याम् = वैशाखमासस्य मेषसक्रान्तिवासरे । सत्तुपूर्ण-
शरावः = सक्तुपूरितवर्द्धमानकः (सक्तुवे से भरा कसोरा) । भाण्डपूर्णमण्डपैक-
देशे = मृत्पात्रपूर्णगृहस्यैकभागे । रौद्रेण = घर्मेण । आकुलितः = व्यग्रः । सुप्तः =
सुप्तवान् । दण्डमेकम् = एकां यष्टिकाम् । आदाय = गृहीत्वा । कपर्दकान् = काकिणीः ।
अनेकधावृद्धैः = वारं वारं क्रयविक्रयकरणेन वर्द्धितैः । तद्धनैः = तन्मूल्यत्वेन
प्राप्तधनैः । पुनः पुनः = वारं वारम् । पूगवस्त्रादिकम् = पूगीफलवस्त्रादिकम्

(सुपाड़ी तथा कपड़े आदि) । द्वन्द्वम् = कलहम् । कोपाकुलः = क्रोधोन्मत्तः । लगुडेन = दंडेन । ताडयिष्यामि = मारयिष्यामि । चूर्णितः = भग्नः । मांडानि = कुम्भकारस्य पात्राणि । तेन शब्देन = चूर्णितस्य भाण्डस्य शब्देन । तथाविधानि = भग्नानि । अवलोक्य = दृष्ट्वा । तिरस्कृतः = अपमानितः । बहिष्कृतः = निष्कासितः । रहसि = एकान्ते ।

देवीकोट्ट नाम के नगर में देवशर्मा नाम का एक ब्राह्मण रहता था एक बार सतुवा संक्रान्ति के दिन उसने सतुवे से भरा हुआ एक मिट्टी का कसोरा पाया । वह उसे लेकर बर्तनों से भरे हुए कुम्हार के मंडप के एक किनारे गया और धूप से व्याकुल हो कर वहीं सो गया । तब सतुवे की रक्षा के लिए हाथ में एक डंडा लेकर वह मन ही मन सोचने लगा । यदि मैं इस सतुवे के कसोरे को बेंच कर दस कौड़ी पा जाऊँ तो उसी से घड़े कसोरे आदि खरीद कर बेंच कर लाखों का धन प्राप्त करके चार विवाह करूँगा इसके पश्चात् उन चारों स्त्रियों में जो सबसे सुन्दरी तथा युवती होगी, मैं उससे अधिक प्रेम करूँगा । जब वह चारों आपस में झगड़ा करेंगी तो मैं क्रुद्ध होकर उन सभी को डंडे से पीटूँगा । ऐसा कहकर उसने डंडा चला दिया । जिससे सतुवे का कसोरा तो टूट ही गया साथ ही कुम्हार के बहुत से बर्तन भी टूट गए । बर्तन के टूटने का शब्द सुनकर कुम्हार वहाँ आया और उक टूटे फूटे बर्तनों को देख कर उसने ब्राह्मण को डाँटा इसी से । मैं कह रहा हूँ—‘भविष्य की कल्पना करने वाले’ आदि ।

तब राजा ने एकान्त में गृद्ध से कहा—तात,

अब मुझे बताइए कि क्या करना चाहिए । गृद्ध ने कहा—

मदोद्धतस्य नृपतेः प्रकीर्णस्येव दन्तिनः ।

गच्छन्त्युन्मार्गयातस्य नेतारः खलु वाच्यताम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—मदोद्धतस्य प्रकीर्णस्य उन्मार्गयातस्य दन्तिनः नेतारः इव (मदोन्मत्तस्य प्रकीर्णस्य उन्मार्गयातस्य) नृपतेः नेतारः वाच्यताम् गच्छन्ति ॥ २१ ॥

मदोद्धतस्य = उन्मत्तस्य, नृपतिपक्षे, गर्वोन्मत्तस्य । प्रकीर्णस्य = मदाकुलस्य, नृपतिपक्षे विवेकरहितस्य उन्मार्गयातस्य = कुपथप्रवृत्तस्य । दन्तिनः = हस्तिनः । नेतारः = हस्तिपकाः, उपदेष्टारः = मन्त्रिणः । इव = यथा । वाच्यम् = लोकनिन्दनीयताम् । गच्छन्ति = प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

जैसे मद से पागल हाथी के बुरे मार्ग में चले जाने का सारा दोष महावत के ऊपर होता है उसी प्रकार अभिमानी मतवाले राजा के बुरे मार्ग में जाने का सारा दोष मंत्री पर होता है और वह निन्दा का पात्र बनता है ॥ २१ ॥

‘शृणु देव ! किमस्माभिर्बलदर्पाद् दुर्गं भग्नम् ?, उत तव प्रतापाऽधिष्ठितेनोपायेन ? ।’ राजाऽऽह—‘भवतामुपायेन ।’ गृध्रो ब्रूते—‘यद्यस्मद्वचनं क्रियते, तदा स्वदेशे गम्यताम् । अन्यथा वर्षाकाले प्राप्ते पुनस्तुल्यबलेन विग्रहे सत्यस्माकं परभूमिष्ठानां स्वदेशगमनमपि दुर्लभं भविष्यति । तत्सुखशोभार्थं सन्धाय गम्यताम् । दुर्गं भग्नं, कीर्तिश्च लब्धेव’ । मम संमतं तावदेतत्’ । यतः—

बलदर्पात् = पराक्रामाभिमानात् । उत = अथवा । प्रतापाधिष्ठितेन = प्रतापाश्रयेण । अस्मद्वचनम् = अस्मन्मन्त्रणम् । पुनर्विग्रहे = पुनः युद्धे सति । परभूमिष्ठानाम् = शत्रुदेशस्थितानाम् । सुखशोभार्थम् = स्वस्य सुखाय यशसे वा । सन्धाय = सन्धि विधाय ।

‘यो हि धर्मं पुरस्कृत्य हित्वा भर्तुः प्रियाऽप्रिये ।

अप्रियाण्याह पथ्यानि, तेन राजा सहायवान्’ ॥ २२ ॥

अन्वयः—यः भर्तुः प्रियाप्रिये हित्वा धर्मं पुरस्कृत्य अप्रियाणि तथ्यानि आह, तेन राजा सहायवान् (भवति) ॥ २२ ॥

यः = राजमंत्री । भर्तुः = नृपस्य । प्रियाप्रिये = इदम् स्वामिनः प्रियम्, इदम् अप्रियम् इति च । हित्वा = विहाय । धर्मम् = न्यायम् । पुरस्कृत्य = अग्रेकृत्वा । तथ्यानि = तथ्यवचनानि । तेन = मन्त्रिणा । राजा = नृपः । सहायवान् = सहायकान्वितः भवति ॥ २२ ॥

राजन्, सुनिष्ट—‘क्या हम लोगों ने अपनी सेना के अभिमान से किला तोड़ा है अथवा आपके प्रताप या उपाय से !’ राजा ने कहा—‘आपके उपाय से ।’ गृध्र ने कहा—‘यदि हमारी बात मानते हैं तो अपने देश चलिए । नहीं तो वर्षा आ जाने पर और फिर समान बल वाले शत्रु से युद्ध होने पर दूसरे देश में रहने वाले हम लोगों को अपने देश में जाना भी कठिन हो जायगा । इसलिए सुख और यश दोनों के लिए सन्धि करके चले चलिए । किला टूट ही गया और यश मिल ही गया । मेरा तो अब यही विचार है । क्योंकि—जो धर्म को आगे करके राजा के प्रिय और अप्रिय का ध्यान छोड़ कर केवल राजा के हित की बात को ही कहता है, मले ही वह राजा को बुरा लगे, वही राजा का सच्चा सहायक होता है ॥ २२ ॥

अन्यच्च—

‘सुहृद्वलं, तथा राज्यमात्मानं, कीर्तिमेव च ।

युधि सन्देहदोलास्थं को हि कुर्यादबालिशः ?’ ॥ २३ ॥

अन्वयः—युधि सुहृत्, बलम्, राज्यम्, तथा आत्मानं कीर्तिमेव च हि कः
अबालिशः संदेहदोलास्थम् कुर्यात् ॥ २३ ॥

युधि = युद्धे । सुहृत् = मित्रम् । बलम् = सैन्यम् । राज्यम् = स्वदेशम् । आत्मानं
कीर्तिम् = स्वकीयं यशः । अबालिशः = पंडितः । संदेहदोलास्थम् = संशयदोला-
रुद्धम् ॥ २३ ॥

भला कौन बुद्धिमान् युद्ध में पड़कर मित्र, सेना, राज्यकीर्ति तथा अपने आप को सन्देह
रूपी झुले में डालेगा ॥ २३ ॥

अपरञ्च—

‘सन्धिमिच्छेत्समेनाऽपि, सन्दिग्धो विजयो युधि ।

नहि संशयितं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः’ ॥ २४ ॥

अन्वयः—युधि विजयः संदिग्धः (अतः) समेनापि संधि इच्छेत् । संशयितं
नहि कुर्यात् इति बृहस्पतिः उवाच ॥ २४ ॥

युधि = युद्धे । विजयः = विजयलामः । संदिग्धः = अनिश्चितः । अत एव समे-
नापि = स्वतुल्यपराक्रमेणापि । संधिमिच्छेत् = संधि कुर्यात् । संशयितं = संदिग्धम्
कार्यम् । नहि कुर्यात् = नाचरेत् ॥ २४ ॥

लड़ाई में विजय प्राप्त होने में सन्देह होता है इसलिए समान बल वालों के साथ संधि
कर लेना चाहिए । क्योंकि बृहस्पति ने बताया है कि जिस कार्य के पूरा होने में संदेह हो, उसे
नहीं करना चाहिए ॥ २४ ॥

अपिच—

‘युद्धे विनाशो भवति कदाचिदुभयोरपि ।

सुन्दोपसुन्दावन्योन्यं, नष्टौ तुल्यबलौ न किम् ?’ ॥ २५ ॥

राजोवाच—‘कथमेतत् ?’ मन्त्री कथयति—

अन्वयः—कदाचित् युद्धे उभयोरपि विनाशः भवति तुल्यबलौ सुन्दोपसुन्दौ
अन्योन्यं किम् नष्टौ न ? ॥ २५ ॥

युद्धे = संग्रामे । उभयोरपि = युध्यमानयोः द्वयोरपि । अन्योन्यम् = परस्परम् ।
तुल्यबलौ = तुल्यपराक्रमौ । किम् न नष्टौ = नष्टौ एव ॥ २५ ॥

और भी—युद्ध में कभी-कभी दोनों पक्षों का विनाश निश्चित होता है । समान बल वाले
सुन्द और उपसुन्द क्या आपस में लड़कर नष्ट नहीं हुए ? ॥ २५ ॥

राजा ने कहा—यह कैसे ? मंत्री ने कहा—

कथा ८

पुरा दैत्यौ सहोदरौ सुन्दोपसुन्दनामानौ महता कायबलेशेन त्रैलोक्य-
राज्यकामनया चिराच्चन्द्रशेखरमाराधितवन्तौ । ततस्तयोर्भगवान् परितुष्टः
सन् 'वरं वरयतम्' इत्युवाच । अनन्तरं तयोः कण्ठाधिष्ठितायाः सरस्वत्याः
प्रभावात्तावन्यद्वक्तुकामावन्यदभिहितवन्तौ—'यद्यावयोर्भवान्परितुष्टस्तदा
स्वप्रियां पार्वतीं परमेश्वरो ददातु ।'

कायबलेशेन = शरीरकष्टेन । त्रैलोक्यराज्यकामनया = त्रिभुवनराज्याभिलाषेन ।
चिरात् = बहुकालात् । चन्द्रशेखरम् = शिवम् । भगवान् = शिवः । वरयतम् =
याचेथाम् । कण्ठाधिष्ठितायाः = कण्ठे स्थितायाः । अन्यद् वक्तुकामौ = अन्यत् वक्तुम्
अभिलाषुकौ । अभिहितवन्तौ = उक्तवन्तौ । स्वप्रियाम् = निजपत्नीम् ।

प्राचीन काल में संगे भाई सुन्द और उपसुन्द ने तीनों लोक के राज्य की अभिलाषा
से बहुत अधिक शारीरिक कष्ट उठा कर बहुत दिनों तक भगवान् शंकर की आराधना की ।
तब भगवान् शंकर ने प्रसन्न होकर कहा कि 'वर मांगो ?' तब कंठ में बसी सरस्वती के
प्रभाव से वह दोनों जो कुछ माँगना चाहते थे उसके प्रतिकूल बोले—यदि आप हम दोनों
पर प्रसन्न हैं, तो अपनी प्रियपत्नी पार्वती को हमें दे दीजिए ।

अथ भगवता क्रुद्धेन वरदानस्याऽऽवश्यकतया, विचारमूढयोः
पार्वती प्रदत्ता । ततस्तस्या रूपलावण्यलुब्धाभ्यां, जगद्धातिभ्यां मन-
सोत्सुकाभ्यां, पापतिमिराभ्यां, ममे'त्यन्योन्यं कलहायमानाभ्यां 'प्र-
माणपुरुषः कश्चित्पृच्छता' मिति मतौ कृतायां, स एव भट्टारको
वृद्धद्विजरूपः समागत्य तत्रोपस्थितः । अनन्तरम्—'आवाभ्यामियं
स्वबललब्धा, कस्येयमावयोर्भवति'—इति ब्राह्मणमपृच्छताम् । ब्राह्म-
णो ब्रूते—

विचारमूढयोः = विवेकशून्ययोः । रूपलावण्यलुब्धाभ्याम् = सौन्दर्यप्रसक्ता-
भ्याम् । जगद्धातिभ्याम् = लोकपीडकाभ्याम् । मनसोत्सुकाभ्याम् = चित्तेनोत्सुका-
भ्याम् । पापतिमिराभ्याम् = पापान्धकाराच्छादिताभ्याम् । कलहायमानाभ्याम् =
द्वन्द्वायमानाभ्याम् । प्रमाणपुरुषः = मध्यस्थः । पृच्छताम् = निर्णयार्थम्, पृच्छ्य-
ताम् । भट्टारकः = परमेश्वरः । वृद्धद्विजरूपः = वृद्धब्राह्मणवेशः । स्वबललब्धा =
स्वपराक्रमैः उपार्जिता ।

यह सुन कर भगवान् शिव बहुत क्रुद्ध हुए किन्तु अपनी वरदान देने की बात पूरी

करने के लिए इन मूर्खों को उन्होंने पार्वती को दे दिया। तब दोनों पार्वती के रूप पर मुग्ध हो गये और संसार के वाती तथा अत्यन्त पापी वह दोनों अत्यन्त उत्सुक होकर 'यह मेरी हैं' यह मेरी है इस प्रकार झगड़ा करने लगे। तब उन दोनों ने यह विचार किया कि किसी मध्यस्थ द्वारा निर्णय करा लेना चाहिए। उसी समय शंकर जी वृद्ध ब्राह्मण का वेश धारण करके उन दोनों के पास उपस्थित हुए। इसके पश्चात् इन दोनों ने ब्राह्मण से पूछा कि हम दोनों ने इसे अपने बल से प्राप्त किया है अतः यह किसकी होनी चाहिए। ब्राह्मण ने कहा—

‘ज्ञानश्रेष्ठो द्विजः पूज्यः, क्षत्रियो बलवानपि ।

धनधान्याधिको वैश्यः, शूद्रस्तु द्विजसेवया’ ॥ २६ ॥

अन्वयः—ज्ञानश्रेष्ठः द्विजः, बलवान् क्षत्रियः, धनधान्याधिको वैश्यः, द्विजसेवया तु शूद्रः पूज्यः (भवति) ॥ २६ ॥

वर्णश्रेष्ठः = वर्णेषु उत्तमः । द्विजः = ब्राह्मणः । बलवान् = बलाधिकः । धन-धान्याधिकः = वैभवादियुक्तः । द्विजसेवया = ब्राह्मणसेवया । पूज्यः = श्रेष्ठः ॥ २६ ॥

ज्ञान में श्रेष्ठ ब्राह्मण, बल में श्रेष्ठक्षत्रिय, धनधान्य में श्रेष्ठ वैश्य और सेवा करने में श्रेष्ठ शूद्र सबसे बड़ा माना जाता है ॥ २६ ॥

तद्युवां क्षात्रधर्मानुगौ । युद्ध एव युवयोर्नियमः ।’ इत्यभिहिते सति, ‘साधूक्तमनेने’ति कृत्वाऽन्योन्यतुल्यवीर्यौ, समकालमन्योन्यघातेन विनाशमुपगतौ । अतोऽहं ब्रवीमि—‘सन्धिमिच्छेत्समेनापि’ इत्यादि ॥

राजाऽऽह—‘तत् प्रागेव किं नेदमुपदिष्टं भवद्भिः ? ।’ मन्त्री ब्रूते—‘तदा मद्बचनं किमवसानपर्यन्तं श्रुतं भवद्भिः ? । तदाऽपि मम संमत्या नाऽऽयं विग्रहाऽऽरम्भः । यतः—साधुगुणयुक्तोऽयं हिरण्यगर्भो, न विग्राह्यः’ । तथा चोक्तम्—

क्षत्रधर्मानुगौ = क्षत्रियधर्मानुचारिणौ । नियमः = विधिः निर्णयोपायः इत्यर्थः । अभिहिते सति = कथिते सति । साधूक्तम् = युक्तमुचितम् । इति कृत्वा = इत्थमव-घार्यं । समकालम् = तुल्यकालमेव । अन्योन्यघातेन = परस्परप्रहारेण । विनाशमुपगतौ = मृती । प्रागेव = आदी एव । अवसानपर्यन्तम् = यावदन्तम् । तथापि = तस्मिन्नेव काले, विग्रहात्पूर्वम् । विग्रहारम्भः = युद्धारम्भः । साधुगुणयुक्तः = शिष्टगुणपूर्णः, साधुस्वभावः । न विग्राह्यः = युद्धाय नोचितः ।

तुम दोनों क्षत्रिय हो । युद्ध ही तुम दोनों के बीच निर्णय करने का उपाय है । ब्राह्मण के ऐसा कहने पर 'इन्होंने बहुत ठीक कहा है' ऐसा कह कर समान बल वाले वह दोनों आपस में तत्काल ही एक दूसरे के ऊपर प्रहार करके मर गए । इसी लिये मैं कह रहा हूँ—'समान बलवाले के साथ संधि कर लेनी चाहिए' इत्यादि ।

राजा चित्रवर्ण ने कहा—'तो पहले ही आप ने ऐसा क्यों नहीं कहा ?' मन्त्री गृद्ध ने कहा—

उस समय क्या आप ने मेरी पूरी-पूरी बातें सुनी थीं ? उस समय भी मेरी राय से यह युद्ध प्रारम्भ नहीं हुआ था । उत्तम गुणों से पूर्ण राजा राजहंस के साथ युद्ध करना उचित नहीं है । जैसा कि कहा भी गया है—

‘सत्याऽऽर्यौ, धार्मिकोऽनार्यौ, भ्रातृसङ्घातवान्बली ।

अनेकयुद्धविजयी, सन्धेयाः सप्त कीर्तिताः ॥ २७ ॥

अन्वयः—सत्यार्यौ, धार्मिकाः, अनार्यः, भ्रातृसंघातवान्, बली, अनेकयुद्ध-विजयी (एते) सप्त सन्धेयाः कीर्तिताः ॥ २७ ॥

सत्यार्यौ = सत्यवादी कुलीनश्च । अनार्यः = नीचवंशप्रसूतः । भ्रातृसंघातवान् = बहुभ्रातृयुक्तः । सन्धेयाः = सन्धियोग्याः । कीर्तिताः = कथिताः ॥ २७ ॥

सत्यवादी, आर्य धर्म के पालन करने वाले, धार्मिक, बहुत अनार्य, भाइयों वाले, बलवान्, तथा अनेक युद्धों में विजयी ये सात प्रकार के राजा सन्धि करने के योग्य हैं ॥ २७ ॥

‘सत्योऽनुपालयन् सत्यं सन्धितो नैति विक्रियाम् ।

प्राणबाधेऽपि सूव्यक्तमार्यो नाऽऽयात्यनार्यताम्’ ॥ २८ ॥

अन्वयः—सत्यः सत्यम् अनुपालयन् सन्धितः विक्रियाम् न एति, आर्यः प्राण-बाधे अपि अनार्यताम् न आयाति इति सूव्यक्तम् ॥ २८ ॥

सत्यः = सत्यपरः । सत्यम् = याथातथ्यम् । अनुपालयन् = समाचरन् । सन्धितः = कृतसंधानः । विक्रियाम् = विकृतिम् । न एति = न प्राप्नोति । आर्यः = सद्राशप्रसूतः । प्राणबाधेऽपि = जीवितसंदेहेऽपि । अनार्यताम् = अकुलीनताम् । न आयाति = नागच्छति । सूव्यक्तम् = सुस्पष्टम् ॥ २८ ॥

सत्य का पालन करने वाला राजा सन्धि करने पर भी कभी दोषयुक्त नहीं होता अर्थात् सन्धि के नियमों को नहीं तोड़ता और प्राण संकट उपस्थित होने पर भी आर्य नियमों का पालन करने वाला राजा दुष्टता कभी नहीं ग्रहण करता है ॥ २८ ॥

‘धार्मिकस्याऽभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते ।

प्रजाऽनुरागाद्धर्माच्च दुःखोच्छेद्यो हि धार्मिकः’ ॥ २९ ॥

अन्वयः—अभियुक्तस्य धार्मिकस्य सर्व एव हि युध्यते (अतः) प्रजानुरागात् धर्मात् च धार्मिकः दुःखोच्छेद्यः (भवति) ॥ २९ ॥

अभियुक्तस्य = शत्रुणा आक्रान्तस्य । धार्मिकस्य = धर्मपरायणस्य नृपस्य । सर्व एव = सम्पूर्णलोकवर्गः । प्रजानुरागात् = प्रजाप्रेम्णः । धर्मात् = धर्मावलम्बनात् । दुःखोच्छेद्यः = काठिन्येन विनाश्यः ॥ २९ ॥

धार्मिक राजा पर जब शत्रु चढ़ाई करता है तो मन्त्री, सेना और प्रजा आदि सभी उसके लिये जान देकर लड़ते हैं । इसलिए प्रजाप्रेम तथा धर्म का पालन करने के कारण धार्मिक राजा को जीतना अत्यन्त कठिन होता है ॥ २९ ॥

‘सन्धिः कार्योऽप्यनार्येण विनाशे समुपस्थिते ।

विना तस्याऽऽश्रयेणाऽऽर्यो न कुर्यात्कालयापनम्’ ॥ ३० ॥

अन्वयः—विनाशे समुपस्थिते अनार्येण सन्धिः कार्यः तस्य आश्रयेण विनाशः कालयापनम् न कुर्यात् ॥ ३० ॥

विनाशे = राज्यकोशादिनाशे । समुपस्थिते = आगते सति, अनार्येणापि=नीचेन सहापि । तस्य = अनार्यस्य । आश्रयेण = अवलम्बनेन, सन्धानेन इत्यर्थः । कालयापनम् = समयातिक्रमणम् ॥ ३० ॥

अपना विनाश आया हुआ देख कर दुष्ट राजा के साथ भी सन्धि कर लेनी चाहिए क्योंकि उसका सहारा लिये बिना भी अपना समय नहीं बिता सकता है ॥ ३० ॥

‘संहतत्वाद्यथा वेणुनिविडैः कण्टकैर्वृतः ।

न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृसङ्घातवांस्तथा’ ॥ ३१ ॥

अन्वयः—निविडैः कण्टकैः वृतः वेणुः संहतत्वात् यथा समुच्छेत्तुं न शक्यते तथा भ्रातृसङ्घातवान् (अपि) ॥ ३१ ॥

निविडैः = घनैः । कण्टकैः = ग्रन्थकण्टकैः । वृतः = आच्छादितः । वेणुः = वंशः । संहतत्वात् = मिलितत्वात् । समुच्छेत्तुम् = समुद्धर्तुम्, न शक्यते = न पार्यते ॥ ३१ ॥

घने काँों से घिरा हुआ तथा एक में एक गुंथा हुआ बाँस जिस प्रकार नहीं काटा जा सकता उसी प्रकार भाइयों का समूह रखने वाला राजा भी शीघ्र ही नहीं विनष्ट किया जा सकता है ॥ ३१ ॥

‘बलिना सह योद्धव्य’ मिति नास्ति निदर्शनम् ।

प्रतिवातं न हि घनः कदाचिदुपसर्पति’ ॥ ३२ ॥

अन्वयः—बलिना सह योद्धव्यम् इति निदर्शनम् नास्ति हि घनः कदाचित् प्रतिवातम् न उपसर्पति ॥ ३२ ॥

बलिना सह = सपराक्रमेण सार्द्धम् । योद्धव्यम् = युद्धम् करणीयम् । निदर्शनम् = दृष्टान्तः । धनः = पयोदः । प्रतिवातम् = विपरीतं वायुम्प्रति । न उपगच्छति = न उपधावति ॥ ३२ ॥

ऐसा दृष्टान्त कहीं भी नहीं मिलता है कि बली के साथ युद्ध करना उचित है । क्योंकि बादल भी वायु के प्रतिकूल चढ़ाई नहीं करता है ॥ ३२ ॥

‘जमदग्नेः सुतस्येव सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।

अनेकयुद्धजयिनः प्रतापादेव भज्यते’ ॥ ३३ ॥

अन्वयः—जनदग्नेः सुतस्येव अनेकयुद्धजयिनः प्रतापात् एव सर्वत्र सर्वदा सर्वः भज्यते ॥ ३३ ॥

जमदग्नेः = भृगुवंशोद्भूतस्य महर्षेः । सुतस्य = पुत्रस्य, परशुरामस्येत्यर्थः । प्रतापादेव = प्रभावादेव । सर्वत्र = सर्वस्थाने । सर्वदा = सर्वकाले । सर्वः = समस्त-पुवर्गः । भज्यते = समरात् पलायते ॥ ३३ ॥

जमदग्नि के पुत्र परशुराम के समान अनेक युद्धों में विजय प्राप्त करने वाले राजा के प्रताप से ही सभी स्थान पर और सभी समय सारे शत्रु वश में हो जाते हैं ॥ ३३ ॥

‘अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।

तत्प्रतापेन तस्याऽऽशु वशमायान्ति शत्रवः’ ॥ ३४ ॥

अन्वयः—अनेकयुद्धविजयी यस्य सन्धानं गच्छति तत्प्रतापेन तस्य शत्रवः आशु वशमायान्ति ॥ ३४ ॥

अनेकयुद्धविजयी = बहुसमरविजेता नृपः । यस्य = राज्ञः । सन्धानं गच्छति = सन्धिमायाति । तत्प्रतापेन = विजयप्रभावेण । तस्य, रिपवः=शत्रवः आशु=शीघ्रम् । वशम् = अधीनत्वम्, आयान्ति = प्राप्नुवन्ति ॥ ३४ ॥

अनेक युद्धों में जीतने वाले राजा के साथ सन्धि करने वाला राजा भी उसी के प्रताप से शीघ्र ही अपने शत्रुओं को वश में कर लेता है ॥ ३४ ॥

तत्र तावद्बहुभिर्गुणैरुपेतः सन्धेयोऽयं राजा ।’ चक्रवाकोऽवदत्—
‘प्रणिधे ! सर्वमवगतम् । व्रज । पुनरागमिष्यसि’ ।

अथ राजा हिरण्यगर्भश्चक्रवाकं पृष्ठवान्—‘मन्त्रिन् ! असन्धेयाः कति ? ताञ्छोतुमिच्छामि ।’ मन्त्री ब्रूते—‘देव ! कथयामि । शृणु—

बालो, वृद्धो, दीर्घरोगो, तथा ज्ञातिबहिष्कृतः ।

भीरुको, भीरुकजनो, लुब्धो, लुब्धजनस्तथा ॥ ३५ ॥

विरक्तप्रकृतिश्चैव, विषयेष्वतिसक्तिमान् ।
 अनेकचित्तमन्त्रस्तु, देव-ब्राह्मण-निन्दकः ॥ ३६ ॥
 दैवोपहतकश्चैव, तथा दैवपरायणः ।
 दुर्भिक्षव्यसनोपेतो, बलव्यसनसङ्कुलः ॥ ३७ ॥
 अदेशस्थो, बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च न ।
 सत्यधर्मव्यपेतश्च, विंशतिः पुरुषा अमी ॥ ३८ ॥

बहुभिर्गुणैरुपेतः = अनेकगुणयुक्तः । अयम् राजा = राजहंसः । सर्वमवगतम् = सर्वम् ज्ञातम् । असन्धेयाः = सन्ध्ययोग्याः ।

अन्वयः—बालः ..... अमी विंशतिः (असन्धेयाः भवन्ति) ॥ ३५-३८ ॥

यः बालः = शिशुः । दीर्घरोगी = बहुकालरोगी । ज्ञातिबहिष्कृतः = सम्बन्धिना परित्यक्तः । भीरुकः = कातरः । भीरुकजनः = कातरसैन्यः । लुब्धः = लोभी । लुब्धजनः = लुब्धानुचरवर्गः । विरक्तप्रकृतिः = अननुरक्तप्रजाजनः । विषयेषु = इन्द्रियार्थेषु । अतिसक्तिमान् = आसक्तचित्तः । अनेकचित्तमन्त्रः = चंचलचित्तमन्त्रयुक्तः । देवब्राह्मणनिन्दकः = सुरविप्रगर्हकः । दैवोपहतः = दुर्भाग्योपहतः । दैवपरायणः = भाग्याधीनः, दुर्भिक्षव्यसनोपेतः = दुष्कालापदुपहतः । बलव्यसनसङ्कुलः = सैन्यापत्संयुतः । अदेशस्थः = परदेशे स्थितः । बहुरिपुः = अनेकशत्रुः । कालेन = समयेन । न युक्तः = नोपेतः । सत्यधर्मव्यपेतः = सत्येन, धर्मेण च हीनः ॥ ३५-३८ ॥

इस लिए बहुत गुणों से युक्त यह राजहंस राजा संधि करने के योग्य है । चक्रवे ने कहा—“युतचर, मुझे सब मालूम हो गया । जाओ । फिर आना ।” तब राजा राजहंस ने चक्रवाक से पूछा—“मंत्रिवर, कितने प्रकार के राजा संधि करने योग्य नहीं होते, मैं उन्हें सुनना चाहता हूँ ।” मंत्री ने कहा—राजन्, कह रहा हूँ, सुनिए—

बालक, बूढ़ा, रोगी, जाति से निकाला गया, कायर, कायर सैनिकों वाला, लालची, लालची सैनिकों अथवा सेवकों वाला, जिसके मंत्री सेवक आदि उससे उदासीन हों, जो अत्यन्त विषयी हो, जो चंचल हृदय तथा राय वाला हो, देव ब्राह्मण की निन्दा करने वाला, भाग्य का मारा हुआ, भाग्य के अधीन रहने वाला, दुर्भिक्ष की विपत्ति में पड़ा हुआ, सैनिक विपत्ति में फँसा हुआ, बुरे स्थान में स्थित, बहुत शत्रुओं वाला, समयानुसार कार्य न करने वाला, सच्चे धर्म से रहित—ये बीस प्रकार के राजा संधि करने योग्य नहीं होते हैं ॥ ३५-३८ ॥

एतैः सन्धि न कुर्वीत, विगृह्णीयात्तु केवलम् ।

एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्रं यान्ति रिपोर्वशम् ॥ ३९ ॥

अन्वयः—एतैः सन्धिम् न कुर्वीत केवलम् विगृह्णीयात् यतः एते विगृह्यमाणाः क्षिप्रम् रिपोर्वशम् यान्ति ॥ ३९ ॥

एतैः = पूर्वोक्तैः विशत्यैः पुरुषैः । विगृह्णीयात् = युद्धमेव कुर्यात् । विगृह्य-
माणाः = युध्यमानाः । क्षिप्रम् = त्वरितम् । रिपोः = शत्रोः । वशम् यान्ति = अधीना
भवन्ति ॥ ३९ ॥

इनसे संधि न करके केवल युद्ध ही करना चाहिए क्योंकि यह बीसों प्रकार के राजा युद्ध
करने से शीघ्र ही शत्रु के वश में हो जाते हैं ॥ ३९ ॥

बालस्याल्पप्रभावत्वान्न लोको योद्धुमिच्छति ।

युद्धाऽयुद्धफलं यस्माज्जातुं शक्तो न बालिशः' ॥ ४० ॥

अन्वयः—लोकः अल्पप्रभावत्वात् बालस्य योद्धुम् न इच्छति । यस्मात् बालिशः
युद्धायुद्धफलम् ज्ञातुं न शक्तः ॥ ४० ॥

लोकः = जनः । अल्पप्रभावत्वात् = स्वल्पप्रतापत्वात् । बालस्य = शिशुनृपतेः ।
योद्धुं नेच्छन्ति = विग्रहं कर्तुं न वाञ्छन्ति । यस्मात् = यतः, बालिशः = बालकः,
मूर्खश्च । युद्धायुद्धफलम् = विग्रहाविग्रहपरिणामम् । ज्ञातुम् न शक्तः = ज्ञातुमसमर्थः
भवति ॥ ४० ॥

राजा यदि बालक होता है तो उसमें तेज का अभाव होने से मंत्री, सैनिक तथा प्रजा
आदि पर उसका प्रभाव बहुत कम पड़ता है जिससे ये सभी लोग उसके लिए ठीक से युद्ध
नहीं करते हैं और युद्ध तथा अयुद्ध का परिणाम जानने की शक्ति भी बालक अथवा मूर्ख में
नहीं होती है ॥ ४० ॥

‘उत्साहशक्तिहीनत्वाद्वृद्धो, दीर्घाऽऽमयस्तथा ।

स्वैरेव परिभूयेते द्वावप्येतावसंशयम्’ ॥ ४१ ॥

अन्वयः—वृद्धः तथा दीर्घामयः उत्साहशक्तिहीनत्वात् द्वौ अपि एतौ असंशयम्
स्वैरेव परिभूयेते ॥ ४१ ॥

वृद्धः = स्थविरः । तथा दीर्घामयः = दीर्घरोगी । उत्साहशक्तिहीनत्वात् = सामर्थ्यो-
त्साहरहितत्वात् । असंशयम् = निस्सन्देहम् । स्वैरेव = आत्मीयैरेव । परिभूयेते =
तिरस्क्रियेते ॥ ४१ ॥

वृद्ध तथा बहुत दिनों से रोगी राजा उत्साह और शक्ति से रहित होते हैं । अतः यह
दोनों ही अपने आप पराजित हो जाते हैं, इसमें कोई भी सन्देह नहीं है’ ॥ ४१ ॥

‘सुखोच्छेद्यो हि भवति सर्व-ज्ञाति-बहिष्कृतः ।

त एवैनं विनिघ्नन्ति ज्ञातयस्त्वात्मसात्कृताः’ ॥ ४२ ॥

अन्वयः—स्वज्ञातिवहिष्कृतः सुखच्छेद्यः भवति । आत्मसात्कृताः ज्ञातयः तु ते एव एनम् विनिघ्नन्ति ॥ ४२ ॥

स्वज्ञातिवहिष्कृतः = स्वसजातीयैः निष्कासितः सुखोच्छेद्यः = सारल्येनोन्मूलनीयः । आत्मसात्कृताः = स्वपक्षे नीताः । ज्ञातयः = सजातीयाः, तु ते एव = ज्ञाति-लोकाः । एवम् = जातिवहिष्कृतम् । विनिघ्नन्ति = विनाशयन्ति ॥ ४२ ॥

अपनी जातिवालों (भाई-बन्धुजों) से निकाला गया राजा आसानी से नष्ट किया जा सकता है । क्योंकि अपने पक्ष में किए गये उसके भाई-बन्धु हो उसे मार डालते हैं ॥ ४२ ॥

‘भीर्युद्धपरित्यागात्स्वयमेव प्रणश्यति ।

तथैव भीरुपुरुषः संग्रामे तैर्विमुच्यते’ ॥ ४३ ॥

अन्वयः—भीरुः युद्धपरित्यागात् स्वयमेव प्रणश्यति तथैव भीरुपुरुषः संग्रामे तैः विमुच्यते ॥ ४३ ॥

भीरुः = कापुरुषः । युद्धपरित्यागात् = युद्धस्य परिहारात् । प्रणश्यति = विनश्यति । भीरुपुरुषः = कातरसैनिकः युद्धत्यागात्, स्वयमेव—आत्मना, नृपः । तैः = भीरुभिः सैनिकैः । संग्रामे = युद्धे । विमुच्यते = परित्यज्यते ॥ ४३ ॥

कायर युद्ध छोड़ कर भागने से अपने आप मारा जाता है और यदि राजा के सैनिक-मंत्री आदि कायर हुए तो वे सभी राजा को युद्ध में छोड़ कर भाग जाते हैं ॥ ४३ ॥

‘लुब्धस्यासंविभागित्वान्न युध्यन्तेऽनुजीविनः ।

लुब्धाऽनुजीवी तैरेव दानभिर्न निहन्यते’ ॥ ४४ ॥

अन्वयः—असंविभागित्वात् अनुजीविनः लुब्धस्य न युध्यन्ते । लुब्धानुजीवी दानभिर्नैः तैः एव निहन्यते ॥ ४४ ॥

असंविभागित्वात् = उचितांशदानात् । अनुजीविनः = सैनिकाः । लुब्धस्य = लोभपरायणस्य नृपस्य । लुब्धानुजीवी = लोलुपसैनिकः नृपः । दानभिर्नैः = शत्रुभिः दत्तैः द्रव्यैः तत्पक्षे स्थितैः । तैः = लुब्धसेवकैः । निहन्यते = व्यापाद्यते ॥ ४४ ॥

लोभी राजा अपने कर्मचारियों को उचित रूप से उनका हिस्सा न देकर स्वयं हड़प लेता है जिससे उसके कर्मचारी उसके लिए मन से युद्ध नहीं करते हैं । और जिस राजा के कर्मचारी लालची होते हैं वे सभी शत्रु के घूस देने पर फूट जाते तथा राजा को मार डालते हैं ॥ ४४ ॥

‘सन्त्यज्यते प्रकृतिर्भिविरक्तप्रकृतिर्युधि ।

सुखाऽभियोज्यो भवति विषयेष्वतिसक्तिमान्’ ॥ ४५ ॥

अन्वयः—विरक्तप्रकृतिः युधि प्रकृतिभिः सन्त्यज्यते । विषयेषु अतिसक्तिमान् सुखोभियोज्यः भवति ॥ ४५ ॥

विरक्तप्रकृतिः = उदासीनप्रजः, विरक्ताः उदासीनाः प्रकृतयः यस्य सः नृपः । युधि = संग्रामे । प्रकृतिभिः = प्रजामिः अमात्यादिभिश्च । सन्त्यज्यते = विमुच्यते । विषयेषु = इन्द्रियार्थेषु । अतिसक्तिमान् = अत्यासक्तः । सुखामियोज्यः = अनायास-वश्यः भवति ॥ ४५ ॥

जिस राजा के मन्त्री-कर्मचारी आदि उससे प्रेम नहीं करते वे सभी युद्ध में राजा का साथ छोड़ देते हैं और जो राजा विषय-वासनाओं में लिपटा हुआ होता है वह आसानी से पराजित किया जा सकता है ॥ ४५ ॥

‘अनेकचित्तमन्त्रस्तु द्वेष्ट्यो भवति मन्त्रिणाम् ।

अनवस्थितचित्तत्वात्कार्यतः स उपेक्ष्यते’ ॥ ४६ ॥

अन्वयः—अनेकचित्तमन्त्रस्तु मन्त्रिणाम् द्वेष्ट्यः भेद्यः भवति अनवस्थितचित्तत्वात् कार्यतः स उपेक्ष्यते ॥ ४६ ॥

अनेकचित्तमन्त्रस्तु = मन्त्रणायाम् चंचलस्वभावः, मन्त्रापरायणः । मन्त्रिणाम् = अमात्यानाम् । द्वेष्ट्यः = द्वेषार्हः भवति । अनवस्थितचित्तत्वात् = चंचलहृदयत्वात् । कार्यतः = कार्यकाले, विग्रहे उपस्थिते सति । सः = नृपः । उपेक्ष्यते = उपेक्षितो भवति ॥ ४६ ॥

जिस राजा का चित्त चंचल और राय अनिश्चित होती है, वह राजा अपने मंत्रियों द्वारा ही शत्रु समझा जाता है और चंचल चित्त होने के कारण लोग कार्य के समय उसकी उपेक्षा करने लगते हैं ॥ ४६ ॥

‘सदाऽधर्मबलीयस्त्वाद्देव-ब्राह्मण-निन्दकः ।

विशीर्यते स्वयं ह्येषः, ‘दैवोपहतकस्तथा’ ॥ ४७ ॥

अन्वयः—देवब्राह्मणनिन्दकः सदा अधर्मबलीयस्त्वात् हि एषः दैवोपहतकः स्वयम् विशीर्यते ॥ ४७ ॥

देवब्राह्मणनिन्दकः = देवताद्विजविनिन्दकः । सदा = सर्वदेव । अधर्मबलीयस्त्वात् = पापस्य बलवत्त्वात् । दैवोपहतकः = भाग्योपहतः । स्वयं विशीर्यते = आत्मनैव नश्यति ॥ ४७ ॥

सदा अधर्म बली होने से देवता और ब्राह्मण को निन्दा करने वाला अधर्म-बल से युक्त होने के कारण तथा भाग्य का मारा हुआ राजा अपने आप नष्ट हो जाता है ॥ ४७ ॥

‘सम्पत्तेश्च, विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणम् ।

इति दैवपरो ध्यायन्नात्मना न विचेष्टते’ ॥ ४८ ॥

अन्वयः—देवपरः सम्पत्तेः विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणम् इति ध्यायन् आत्मना न विचेष्टते ॥ ४८ ॥

देवपरः = भाग्यवादी । दैवमेव = भाग्यमेव । हि=निश्चयेन, कारणम्=हेतुः । इति ध्यायन् = एवं चिन्तयन् । न विचेष्टते = कर्तव्यकर्मणि न यतते ॥ ४८ ॥

‘सम्पत्ति और विपत्ति का देने वाला केवल भाग्य होता है’ इस प्रकार भाग्य के अधीन रहने वाला राजा स्वयं ठीक ठीक प्रयत्न नहीं करता है अतः वह भी नष्ट हो जाता है ॥ ४८ ॥

‘दुर्भिक्षव्यसनी चैव स्वयमेव विषीदति ।

बलव्यसनसक्तस्य योद्धुं शक्तिर्न जायते’ ॥ ४९ ॥

अन्वयः—दुर्भिक्षव्यसनी च ..... न जायते ॥ ४९ ॥

दुर्भिक्षव्यसनी = दुर्भिक्षरूपापदाग्रस्तः । चैव स्वयमेव = आत्मनैव । विषीदति = व्याकुलो भवति । बलव्यसनसक्तस्य = सैन्यापदाग्रस्तस्य । योद्धुं = विग्रहीतुम् । शक्तिः = सामर्थ्यम् । न जायते = नोद्भवति ॥ ४९ ॥

अकाल की विपत्ति में पड़ा हुआ राजा स्वयम् दुखी होता है और सैनिक विपत्ति में पड़े हुए राजा में युद्ध करने की शक्ति ही नहीं होती है ॥ ४९ ॥

‘अदेशस्थो हि रिपुणा स्वल्पकेनाऽपि हन्यते ।

ग्राहोऽल्पीयानपि जले गजेन्द्रमवकर्षति’ ॥ ५० ॥

अन्वयः—अदेशस्थः हि स्वल्पकेनापि रिपुणा हन्यते, अल्पीयान् अपि ग्राहः जले गजेन्द्रम् अवकर्षति ॥ ५० ॥

अदेशस्थः = अनुचितप्रदेशस्थः । हि=निश्चयेन स्वल्पकेन=तुच्छवलेन सामान्येन । रिपुणा = शत्रुणा । हन्यते = विनाश्यते । अल्पीयान् = अल्पकायः अपि । ग्राहः = मकरः । गजेन्द्रम् = बृहत्कायं गजम् अपि । अवकर्षति = अपकर्षति ॥ ५० ॥

बुरे स्थान में पड़ा हुआ राजा छोटे शत्रुओं द्वारा भी आसानी से मारा जाता है जैसे जल में पड़े हुए हाथी को छोटा सा मगर मार डालता है ॥ ५० ॥

‘बहुशत्रुस्तु सन्त्रस्तः श्येनमध्ये कपोतवत् ।

येनैव गच्छति पथा तेनैवाऽऽशु विपद्यते’ ॥ ५१ ॥

अन्वयः—श्येनमध्ये कपोतवत् सन्त्रस्तः बहुशत्रुः येनैव पथा गच्छति तेनैव आशु विपद्यते ॥ ५१ ॥

इयेनमध्ये = पत्त्रिमध्ये (बाजों के बीच में) । कपोतवत् = पारावतसदृशः । बहुशत्रुः = बहुरिपुः नृपः । सन्त्रस्तः = शत्रुणा भीतः सन् । येनैव पथा = येनैव मार्गेण । आशु = शीघ्रम् । विपद्यते = विपत्तिमाप्नोति ॥ ५१ ॥

बहुत शत्रुओं वाला राजा बाज के बीच में पड़े हुए कबूतर के समान पीड़ित रहता है और जिस मार्ग से जाता है उसी मार्ग में शीघ्र ही मारा जाता है ॥ ५१ ॥

‘अकालयुक्तसैन्यस्तु हन्यते कालयोधिना ।

कौशिकेन हतज्योतिर्निशीथ इव वायसः’ ॥ ५२ ॥

अन्वयः—निशीथे कौशिकेन हतज्योतिः वायसः इव कालयोधिना अकालयुक्त-सैन्यस्तु हन्यते ॥ ५२ ॥

निशीथे = अर्द्धरात्रे । हतज्योतिः = नष्टनेत्रद्युतिः । वायसः = काकः । इव = यथा । कौशिकेन = उल्लूकेन । कालयोधिना = अनुकूलवसरे युद्धकारकेण शत्रुणा । अकालयुक्तसैन्यः = असमये सैन्यसंचालकः नृपः । हन्यते = मार्यते ॥ ५२ ॥

जो राजा अवसर का ध्यान रखे बिना दूसरे राजा पर चढ़ाई कर देता है वह समया-नुसार युद्ध करने वाले राजा से उसी प्रकार मारा जाता है जैसे आधी रात के समय दिखाई न देने के कारण कौवा उल्लू द्वारा मारा जाता है ॥ ५२ ॥

‘सत्यधर्मव्यपेतेन सन्दध्यान्न कदाचन ।

स सन्धितोऽप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियाम्’ ॥ ५३ ॥

अन्वयः—सत्यधर्मव्यपेतेन कदाचन न सन्दध्यात् स सन्धितः अपि असाधुत्वात् अचिरात् विक्रियाम् याति ॥ ५३ ॥

सत्यधर्मव्यपेतेन = सत्यधर्मरहितेन, न सन्दध्यात् = सन्धि न कुर्वीत । सन्धितः = सन्धिना युक्तः अपि । असाधुत्वात् = दुष्टप्रकृतित्वात् । विक्रियाम् = विकारम्, निरोधम् । याति = प्राप्नोति ॥ ५३ ॥

सत्य तथा धर्म से हीन राजा के साथ कभी भी संधि नहीं करनी चाहिए क्योंकि वह संधि करने पर भी दुष्टता के कारण शीघ्र ही बिगड़ जाता है अर्थात् संधि के नियमों का पालन करना छोड़ देता है ॥ ५३ ॥

अपरमपि कथयामि—सन्धि-विग्रह-यानासन-संश्रय-द्वैधी-

भावाः पाङ्गुण्यम् । कर्मणामरम्भोपायः, पुरुष-द्रव्य-सम्पत्, देश-कालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्च (इति) पञ्चाङ्गो मन्त्रः । साम-दान-भेद-दण्डाश्चत्वार उपायाः । उत्साहशक्तिः, मन्त्र-

शक्तिः प्रभुशक्तिश्चेति शक्तित्रयम् । एतत्सर्वमालोच्य नित्यं विजिगीषवो भवन्ति महान्तः । यतः—

सन्धिः = सन्धानम् । विग्रहः = युद्धम् । यानम् = रिपुम् प्रति अभियानम् (चढ़ाई) । आसनम् = दुर्गादौ स्थित्वा उचितावसरस्य प्रतीक्षणम् । संश्रयः = बलवदाश्रयणम् । द्वैधीभावः = द्विधा व्यवहारः । कर्मणाम् = कार्याणाम् । आरम्भोपायः = प्रारम्भस्य प्रयत्नः । पुरुषद्रव्यसम्पत् = पुरुषाणाम् सैन्यादीनाम् सहायकानाम्, द्रव्यस्य = धनधान्यादेश्च, सम्पत् = समृद्धिः । देशकालविभागः = देशकाल- (कुत्र कदा च) भेदेन कर्तव्यनिश्चयः । विनिपातप्रतीकारः = विपत्तेः प्रतीकारः । विजिगीषवः = विजयामिलापुकाः ॥

और भी कह रहा हूँ—‘संधि, युद्ध, चढ़ाई, समय की प्रतीक्षा, अपने से बलों का आश्रय लेना तथा दोरंगी नीति ग्रहण करना—ये राजनीति के छः गुण होते हैं । कार्यों के आरम्भ करने का उपाय, सहायक व्यक्तियों तथा उचित द्रव्य का संग्रह, देश-काल का उचित विभाग, आई हुई विपत्तियों के दूर करने का उपाय और कार्य की सिद्धि—यह पाँच मंत्रणा के अंग होते हैं । साम, दाम, दण्ड और भेद—ये चार शत्रु को वश में करने के उपाय होते हैं । उत्साह, मंत्रणा तथा प्रभुत्व यह राज्य की तीन शक्तियाँ होती हैं । महान लोग इन सभी बातों का विचार करके ही शत्रु को जीतने की अभिलाषा करते हैं । क्योंकि—

‘या हि प्राणपरित्यागमूल्येनाऽपि न लभ्यते ।

सा श्रीर्नीतिविद पश्य चञ्चलाऽपि प्रधावति’ ॥ ५४ ॥

अन्वयः—या (श्रीः) प्राणपरित्यागमूल्येनापि न लभ्यते सा श्रीः चञ्चलापि नीतिविदं प्रधावति इति पश्य ॥ ५४ ॥

या श्रीः = या लक्ष्मीः । प्राणपरित्यागमूल्येनापि = युद्धे जीवितदानेनापि । नीति-विदम् = नीतिज्ञम् । चञ्चलापि = चञ्चलस्वभावापि । प्रधावति = स्वयमेवागच्छति । इति पश्य = अवलोकय ॥ ५४ ॥

जो लक्ष्मी प्राणत्यागरूपी मूल्य चुकाने पर भी नहीं प्राप्त होती है वही लक्ष्मी नीतिमान राजा के पास अपने आप दौड़ी हुई जाती है ॥ ५४ ॥

तथा चोक्तम्—

‘वित्तं सदा यस्य समं विभक्तं,

गूढश्ररः, संनिभृतश्च मन्त्रः ।

न चाऽप्रियं प्राणिषु यो ब्रवीति,

स सागरान्तां पृथिवीं प्रशास्ति’ ॥ ५५ ॥

अन्वयः—यस्य वित्तं सदा समं विभक्तम्, चरः गूढः मंत्रश्च संनिभृतः, यः प्राणिषु अप्रियं न ब्रवीति स सागरान्तां पृथिवीं प्रशास्ति ॥ ५५ ॥

यस्य = राज्ञः । वित्तम् = धनम् । समं विभक्तम् = सेवकेषु तुल्यभावेन विभक्तम् । चरः = गुप्तचरः । सर्वदा गूढः = सर्वदैव अत्यंतगोप्यभावेन विचरति । मंत्रश्च संनिभृतः = यस्य मंत्रणाविषयः अतिसुगुप्तः । यः प्राणिषु = समस्तप्रजासु । अप्रियं न ब्रवीति = प्रियवाग्भवति । सः समुद्रान्ताम् = आसमुद्राम् । पृथ्वीं शास्ति = चक्रवर्ती नृपः भवति ॥ ५५ ॥

जो राजा अपनी सम्पत्ति को अपने सेवकों में समान रूप से बाँट देता है, जिसके गुप्तचर तथा मंत्रणाएँ अत्यन्त गुप्त होती हैं और जो कभी किसी से कटुभाषण नहीं करता वह समुद्र-पर्यन्त पृथ्वी का शासन करता है ॥ ५५ ॥

किन्तु देव ! यद्यपि महामन्त्रिणा गृध्रेण सन्धानमुपन्यस्तं, तथापि तेन राज्ञा सम्प्रति भूतजयदर्पान्न मन्तव्यम् । (देव !) तदेवं क्रियतां—सिंहलद्वीपस्य महाबलो नाम सारसो राजाऽस्मन्मित्रं जम्बुद्वीपे कोपं जनयतु । यतः—

महामन्त्रिणा = मयूरस्य चित्रवर्णस्य प्रधानमन्त्रिणा । सन्धानम् = संधिम् । उपन्यस्तम् = राज्ञः सम्मुखे उपस्थापितम् । सम्प्रति = इदानीम् । भूतजयदर्पात् = पूर्वं प्राप्तविजयाभिमानात् । न मन्तव्यम् = न स्वीकरिष्यति । कोपम् = क्रोधम् । जनयतु = उत्पादयतु ॥

किन्तु राजन्, यद्यपि महामन्त्री गृध्र ने संधि का प्रस्ताव उपस्थित किया किन्तु इस समय राजा चित्रवर्ण प्राप्तविजय के अभिमान से उसे स्वीकार नहीं कर रहा है इसलिए ऐसा कौजिये—सिंहल द्वीप का राजा महाबली सारस, जो हम लोगों का मित्र है, उसे जंबूद्वीप के प्रति क्रुद्ध करा दीजिए ।

‘सुगुप्तिमाधाय, सुसंहतेन

बलेन वीरो विचरन्नरातिम् ।

सन्तापयेद् येन समं सुतप्त-

स्तप्तेन सन्धानमुपैति तप्तः’ ॥ ५६ ॥

अन्वयः—वीरः सुगुप्तिमाधाय सुसंहतेन बलेन विचरन् अरातिम् सन्तापयेद् येन सः समं सुतप्तः भवेत् हि तप्तेन तप्तः सन्धानम् उपैति ॥ ५६ ॥

वीरः = बलवान् नृपः । सुगुप्तिमाधाय = अत्यंतप्रच्छन्नभावं विधाय । सुसंहतेन = परस्परमनुरक्तेन सुसंगठितेनेत्यर्थः । बलेन = सैन्येन सह । विचरन् = इतस्ततः भ्रमन् । अरातिम् = शत्रुम् । सन्तापयेत् = पीडयेत् । येन सः = यस्मात्कारणात् स

शत्रुः । समम् = तुल्यमेव, संतप्तः = पीडितः, उत्तप्तश्च । तप्तेन = उत्तप्तेन, पीडितेन च सह । तप्तः = उत्तप्तः, पीडितः । सन्धानमुपैति = सन्धिम् प्राप्नोति ॥ ५६ ॥

क्यों के—

विजय की अभिलाषा रखनेवाले को अपनी रक्षा का दृढ़ उपाय करके सुसंगठित सेना लेकर इधर-उधर घूमते हुए शत्रु को भलीभाँति पीड़ित करना चाहिए, उसे संताप पहुँचाना चाहिए, जिससे वह भी अपने ही समान संतप्त हो जाय, तभी वह संधि कर सकता है क्योंकि दो लोहे भलीभाँति गरम हो जाने पर ही आपस में मिल सकते हैं ॥ ५६ ॥

राज्ञा 'एवमस्तु' इति निगद्य विचित्रनामा वकः सुगुप्तलेखं दत्त्वा सिंहलद्वीपं प्रहितः ।

निगद्य = उक्त्वा । सुगुप्तलेखम् = गुप्तपत्रम् । प्रहितः = प्रेषितः ।

राजा राजहंस ने कहा कि ठीक है, ऐसा ही हो । फिर उसने विचित्र नाम वाले बगुले को बुलाकर और उसे गुप्त पत्र देकर सिंहलद्वीप भेज दिया ।

अथ प्रणिधिः पुनरागत्योवाच—'देव ! श्रूयतां तावत्तत्रत्यप्रस्तावः ।— एवं तत्र गृध्रेणोक्तं—'देव ! मेघवर्णस्तत्र चिरमुषितः, स वेत्ति किं सन्धेय-गुणयुक्तो हिरण्यगर्भो राजा, न वा' ?—इति । ततोऽसौ मेघवर्णश्चित्रवर्णेन राज्ञा समाहूय पृष्ठः—'वायस ! कीदृशोऽसौ हिरण्यगर्भो राजा ? । चक्रवाको मन्त्री वा कीदृशः' ? । वायस उवाच—'देव ! स हिरण्यगर्भो राजा युधिष्ठिरसमो महाशयः, सत्यवाक् । चक्रवाक—समो मन्त्री न काऽप्यवलोक्यते ।' राजाऽऽह—'यद्येवं तदा कथमसौ त्वया वञ्चितः ? ।' विहस्य मेघवर्णः प्राह देव !

प्रणिधिः = प्रधानगुप्तचरः । तत्रत्यप्रस्तावः = शत्रुपक्षस्य कार्यम् । तत्र = शत्रुदुर्गं । चिरमुषितः = बहुकालपर्यन्तस्थितः । वेत्ति = जानाति । महाशयः = उदारहृदयः ।

इसके बाद गुप्तचर ने फिर आकर कहा—राजन्, शत्रुपक्ष में अब जो हो रहा है, उसे सुनिए । वहाँ मंत्री गृध्र ने कहा कि—राजन्, मेघवर्ण तो वहाँ बहुत दिनों तक रहा है, उसे मालूम है कि राजहंस संधि करने के गुणों से युक्त है या नहीं । तब राजा चित्रवर्ण ने मेघवर्ण को बुलाकर पूछा—'कौवे, वह राजा हिरण्यगर्भ कैसा है ? और मंत्री चक्रवाक कैसा है ?' कौवे ने कहा—वह राजा हिरण्यगर्भ युधिष्ठिर के समान उदार और सत्यवादी है । चक्रवाक के समान मंत्री तो कहीं नहीं दिखाई पड़ता । राजा चित्रवर्ण ने

कहा यदि ऐसी बात है तो तुमने उसे कैसे धोखा दिया । हँस कर कौवे ने कहा—
राजन् ,

‘विश्वासप्रतिपन्नानां वञ्चने का विदग्धता ? ।

अङ्कमारुह्य सुप्तं हि हत्वा किं नाम पौरुषम् ॥ ५७ ॥

अन्वयः—विश्वासप्रतिपन्नानाम् वञ्चने का विदग्धता (अस्ति) हि अङ्कमारुह्य
सुप्तम् हत्वा किं नाम पौरुषम् ॥ ५७ ॥

विश्वासप्रतिपन्नानाम् = विश्वासभूमिमुपगतानाम् वञ्चने = प्रतारणे । का
विदग्धता = किं चातुर्यम् । अङ्कमारुह्य = क्रीडमासाद्य । सुप्तम् हत्वा = सुप्तजनम्
व्यापाद्य । किं नाम पौरुषम् = किं पराक्रमः ॥ ५७ ॥

विश्वास में पड़े हुए लोगों को धोखा दे देने में कौन सी चतुराई है ? गोद में आकर
सोए हुए व्यक्ति को मार डालने में कौन-सी बहादुरी है ॥ ५७ ॥

शृणु देव ! तेन मन्त्रिणाऽहं प्रथमदर्शने एव विज्ञातः । किन्तु
महाशयोऽसौ राजा, तेन मया विप्रलब्धः । तथा चोक्तम्—

तेन = चक्रवाकेण । प्रथमदर्शने = प्रथमप्रत्यक्षे । विज्ञातः = तत्त्वतः ज्ञातः,
‘गुप्तचरोऽहम्’ इति ज्ञातवान् इत्यर्थः । महाशयः = उदारहृदयः । तेन = उदार-
हृदयत्वेन । विप्रलब्धः = प्रतारितः ।

राजन् , उस मंत्री ने तो मुझे देखते ही देखते पहचान लिया था किन्तु वह राजा अत्यन्त
उदार है इसीलिए मैंने उसे धोखा दे दिया । जैसा कि कहा भी गया है—

‘आत्मौपम्येन यो वेत्ति दुर्जनं सत्यवादिनम् ।

स तथा वञ्च्यते धूर्तैर्ब्राह्मणश्छागतो यथा’ ॥ ५८ ॥

अन्वयः—यः दुर्जनम् आत्मौपम्येन = सत्यवादिनम् वेत्ति स धूर्तः तथा वञ्च्यते
यथा ब्राह्मणः छागतः (वञ्चितः) ॥ ५८ ॥

दुर्जनम् = दुष्टमपि । आत्मौपम्येन = आत्मसदृशेन । सत्यवादिनम् = सत्याचरणम् ।
वेत्ति = जानाति । वञ्च्यते = प्रतार्यते । छागतः = छागप्रसंगेन ॥ ५८ ॥

जो व्यक्ति अपने समान ही दुष्ट को भी सत्यवादी समझता है वह उसी प्रकार ठगा जाता
है जैसे बकरे के प्रसंग में धूर्तों ने ब्राह्मण को ठग लिया था ॥ ५८ ॥

राजोवाच—कथमेतत् ? । मेघवर्णः कथयति—

राजा ने कहा—यह कैसे ?—मेघवर्ण ने कहा—

कथा ९

अस्ति गौतमस्याऽरण्ये प्रस्तुतयज्ञः कश्चिद् ब्राह्मणः । स च यज्ञार्थं ग्रामान्तराच्छागमुपक्रीय, स्कन्धे नीत्वा, गच्छन्धूर्तत्रयेणाऽवलोकितः । ततस्ते धूर्ताः—‘यद्येष छागः केनाप्युपायेन लभ्यते, तदा मतिप्रकर्षो भवती’ति समालोच्य, वृक्षत्रयतले क्रोशान्तरेण तस्य ब्राह्मणस्याऽऽगमनं प्रतीक्ष्य, पथि स्थिताः ।

प्रस्तुतयज्ञः = यज्ञं कर्तुं प्रस्तुतः । ग्रामान्तरात् = अन्यस्मात् ग्रामात् । छागम् = अजम् (बकरा) । उपक्रीय = मूल्येनादाय । अवलोकितः = दृष्टः । लभ्यते = प्राप्यते । मतिप्रकर्षः = बुद्धिचातुर्यम् । समालोच्य = विचार्य । क्रोशान्तरेण वृक्षत्रयतले = क्रमशः क्रोशान्तरेण त्रयाणाम् वृक्षाणाम् अधःप्रदेशे । प्रतीक्ष्य = प्रतीक्षां कुर्वन्तः । पथि = मार्गे ।

गौतमारण्य में एक ब्राह्मण यज्ञ करना चाहता था । वह यज्ञ के लिए किसी गाँव में जाकर एक बकरा खरीदकर उसे कंधेपर रखकर ले आ रहा था कि रास्ते में उसे तीन धूर्तों ने देखा और विचार किया कि अगर किसी तरह यह बकरा मिल जाय तो हम लोगों की बुद्धि की चतुराई समझी जाय । यह सोचकर वह तीनों एक-एक कोस की दूरी पर तीन पेड़ों के नीचे खड़े होकर ब्राह्मण के आने की बात जोहने लगे ।

तत्रैकेन धूर्तेन गच्छन्स ब्राह्मणोऽभिहितः—‘भो ब्राह्मण ! किमिति त्वया कुक्कुरः स्कन्धेनोह्यते’ । विप्रेणोक्तं—‘नाऽयं श्वा, किन्तु यज्ञच्छागः ।’ अथाऽन्तरस्थितेनाऽन्येन धूर्तेन तथैवोक्तम् । तदाकर्ण्य ब्राह्मणश्छागं भूमौ निधाय, मुहुर्निरीक्ष्य, पुनः स्कन्धे कृत्वा, दोलायमान-मतिश्चलितः । यतः—

उह्यते = नीयते । भूमौ निधाय = पृथिव्यां संस्थाप्य । मुहुः = पुनः । निरीक्ष्य = सम्यक्तरत्वेन दृष्ट्वा । दोलायमानमतिः = शंकाकुलबुद्धिः । चलितः = अग्रे गतवान् ।

तब अपने पास से जाते हुए ब्राह्मण को देखकर एक धूर्त ने उससे कहा—तुम कुत्ते को क्यों अपने कंधेपर ले जा रहे हो ? ब्राह्मण ने कहा—यह कुत्ता नहीं है यह तो यज्ञ का बकरा है । फिर थोड़ी दूर स्थित दूसरे धूर्त ने भी वही कहा । तब यह सुन कर ब्राह्मण बकरे को पृथ्वी पर रख कर, बार-बार देखकर और फिर कंधे पर रखकर सन्देह में पड़ा हुआ आगे चला । क्योंकि—

‘मतिर्दोलायते सत्यं सतामपि खलोक्तिभिः ।

ताभिर्विश्वासितश्चासौ म्रियते चित्रकर्णवत्’ ॥ ५९ ॥

अन्वयः—सतामपि मतिः खलोक्तिभिः सत्यम् दोलायते असौ ताभिः विश्वासितः चित्रकर्णवत् म्रियते ॥ ५९ ॥

सतामपि = सज्जनानामपि । मतिः = बुद्धिः । खलोक्तिभिः = दुष्टवचनैः । सत्यम् = तृप्तम् । दोलायते = चंचला भवति । ताभिः = दुष्टवचनैः । विश्वासितः = विश्वास-मुपनीतः । म्रियते = मृत्युं प्रप्नोति ॥ ५९ ॥

सज्जनों की बुद्धि भी दुष्टों की बातों से चंचल हो जाती है और वे उसकी बातों का विश्वास करके उसी प्रकार मारे जाते हैं जैसे चित्रकर्ण मारा गया था ॥ ५९ ॥

राजाऽऽह—कथमेतत् ? स कथयति—

राजा ने कहा—यह कैसे ? उसने कहा—

कक्षा १०

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे मदोत्कटो नाम सिंहः । तस्य सेवकास्त्रयः काको, व्याघ्रो, जम्बुकश्च । अथ तैर्भ्रमद्भिः सार्थभ्रष्टः कश्चिदुष्टो दृष्टः, पृष्टश्च—‘कुतो भवानागतः सार्थाद् भ्रष्टः’ ? । स चाऽऽत्मवृत्तान्तमकथयत् । ततस्तैर्नीत्वा सिंहायाऽसौ समर्पितः । तेन चाऽभयवाचं दत्त्वा, ‘चित्रकर्ण’ इति नाम कृत्वा, स्थापितः ।

वनोद्देशे = वनप्रान्ते । काकः = वायसः । जम्बुकः = शृगालः । भ्रमद्भिः = इतस्ततः विचरद्भिः । सार्थभ्रष्टः = वणिक्संघातच्युतः । आत्मवृत्तान्तम् = स्वकथाम् । अभय-वाचम् = प्राणदानम् ।

किसी जंगल में मदोत्कट नाम का एक सिंह था उसके तीन सेवक थे, एक कौवा, दूसरा बाघ और तीसरा गीदड़ । उन तीनों ने घूमते घामते बनियों के संघ से छूटे हुए किसी जँट को देखा जौर पूछा—आप संघ से बिलुड कर कहाँ से आ रहे हैं ? इस पर जँट ने अपना वृत्तान्त कह सुनाया तब उन तीनों ने उसे ले जाकर सिंह को समर्पित कर दिया । उसने उसे अभयदान देकर उसका नाम चित्रकर्ण रखा और अपने पास रख लिया ।

अथ कदाचित्सिंहस्य शरीरवैकल्याद्भूरिवृष्टिकारणाच्चाऽऽहारमल-भमानास्ते व्यग्रा बभूवुः । ततस्तैरालोचितम्—चित्रकर्णमेव यथा

स्वामी व्यापादयति तथाऽनुष्ठीयताम् । किमनेन कण्टकभुजाऽस्मा-
कम् ?' ।

व्याघ्र उवाच—‘स्वामिनाऽभयवाचं दत्त्वाऽनुगृहीतोऽयं, तत्कथ-
मेवं सम्भवति’ ? । काको ब्रूते—‘इह समये परिक्षीणः स्वामी पापमपि
करिष्यति’ । यतः—

शरीरवैकल्यात्=देहास्वास्थ्यत् । भूरिवृष्टिकारणात्=अतिजलपातेन । आहारम्=
भोजनम् । अलममानाः=अप्राप्तवानाः । व्याघ्राः=व्याकुलः । व्यापादयति = हन्ति ।
अनुष्ठीयताम् = क्रियताम् । कण्टकभुजा = कण्टकभोजिना । अस्माकम् किम् =
अस्माकम् किम् प्रयोजनम् । अनुगृहीतः=अनुकम्पया स्वाश्रये रक्षितः । इह
समये = शरीरवैकल्यात् अलम्भभोज्यावसरे । परिक्षीणः = बुभुक्षयातिविपन्नः ।
पापम् = अनुचिताचरणम् ।

एक बार सिंह के अस्वस्थ हो जाने तथा बहुत अधिक पानी बरसने के कारण भोजन न
मिलने से वे बहुत व्यग्र हुए । फिर उन सबों ने विचार किया कि ऐसा उपाय करना चाहिए
जिससे स्वामी चित्रकर्ण को ही मारें । इस काँटा खाने वाले से हम लोगों का प्रयोजन ही
क्या है ? इस पर व्याघ्र ने कहा कि स्वामी ने अभयदान देकर इस पर कृपा की है अतः ऐसा
कैसे हो सकता है ? कौवे ने कहा—इस समय स्वामी भूख से व्याकुल हैं अतः वह पाप कर्म
भी कर सकते हैं । क्योंकि—

‘त्यजेत्क्षुधाऽऽर्त्ता महिला स्वपुत्रं,

खादेत्क्षुधार्त्ता भुजगी स्वमण्डम् ।

बुभुक्षितः किं न करोति पापं,

क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति’ ॥ ६० ॥

अन्वयः—क्षुधार्त्ता महिला स्वपुत्रं त्यजेत्, क्षुधार्त्ता भुजगी स्वमण्डम् खादेत्,
बुभुक्षितः किं पापम् न करोति (यतः) क्षीणाः नराः निष्करुणाः भवन्ति ॥ ६० ॥

क्षुधार्त्ता=बुभुक्षया पीडिता । महिला = स्त्री । स्वपुत्रम् = स्वसुतमपि । त्यजेत्=
परित्यजति । भुजगी=सर्पिणी । स्वमण्डम् = स्वापत्यम् । खादेत् = मक्षयति ।
बुभुक्षितः = क्षुधितः । पापम्=पापाचरणम् । क्षीणाः=विपद्ग्रस्ताः । नराऽ=मनुष्याः ।
निष्करुणाः = निष्ठुरहृदयाः ॥ ६० ॥

भूख से व्याकुल स्त्री अपने पुत्र को भी छोड़ देती है, और सर्पिणी भूख से व्याकुल
होकर अपना अण्डा खा डालती है । भूखा कौन सा पाप नहीं कर सकता है क्योंकि व्याकुल
मनुष्य करुणा से रहित होता है ॥ ६० ॥

अन्यच्च—

‘मत्तः प्रमत्तश्चोन्मत्तः, श्रान्तः, क्रुद्धो, बुभुक्षितः ।

लुब्धो, भीरुस्त्वरायुक्तः, कामुकश्च न धर्मवित्’ ॥ ६१ ॥

अन्वयः—मत्तः ‘‘‘‘‘कामुकश्च धर्मवित् न भवति ॥ ६१ ॥

मत्तः = गर्वोद्धतः । प्रमत्तः = असावधानः । उन्मत्तः = विक्षिप्तः । श्रान्तः = श्रमविह्वलः । क्रुद्धः = कोपयुक्तः । बुभुक्षितः = क्षुधापीडितः । भीरुः = कातरः । स्तरायुक्तः = सहसा कार्यविधायकः । कामुकः = कामासक्तः । न । धर्मवित् = धर्मज्ञः ।

और भी—अभिमानी, असावधान, पागल, थका हुआ, क्रोधी, भूखा, लालची, डरपोक, जल्दबाज और कामी व्यक्ति धर्मज्ञ नहीं होते हैं ॥ ६१ ॥

इति सञ्चिन्त्य सर्वे सिंहाऽन्तिकं जग्मुः । सिंहेनोक्तम्—‘आहारार्थं किञ्चित्प्राप्तम्?’ तैरुक्तम्—‘देव ! यत्नादपि न प्राप्तं किञ्चित् !’ सिंहेनोक्तम्—‘कोऽधुना जीवनोपायः?’ काको वदति—‘देव ! स्वाधीनाऽऽहारपरित्यागात्सर्वनाशोऽयमुपस्थितः’ ? । सिंहेनोक्तम्—‘अत्राऽऽहारः कः स्वाधीनः?’ । काकः कर्णे कथयति—‘चित्रकर्णः’ इति । सिंहो भूमिं स्पृष्ट्वा, कर्णौ स्पृशति । अब्रवीच्च—‘अभयवाचं दत्त्वा धृतोऽयमस्माभिः, तत्कथमेवं सम्भवति’ ? । तथा हि—

सञ्चिन्त्य = विचार्य । सिंहान्तिकम् = सिंहस्य समीपम् । जग्मुः = गतवन्तः । आहारार्थम् = भोजनाय । जीवनोपायः = प्राणधारणस्य उपायः । स्वाधीनाहारपरित्यागात् = निजायत्तभोज्यत्यागात् । सर्वनाशः = अस्माकम् प्राणहानिः । उपस्थितः = संमुखागतः । कः आहारः = कः भोज्यः । स्वाधीनः = निजायत्तः । अभयवाचं दत्त्वा = प्राणदानस्य वचनं दत्त्वा । धृतः = स्वाश्रये रक्षितः । एवं = तस्य मारणम् । कथं संभवति = केन प्रकारेण भवितुं शक्नोति ।

यह सोच कर सभी सिंह के पास गए । सिंह ने कहा—‘क्या भोजन के लिए कुछ भिला ?’ उन सबों ने कहा—राजन्, बहुत उपाय करने पर भी कुछ नहीं प्राप्त हुआ । सिंह ने कहा—‘तो अब जीवन का क्या उपाय है ?’ कौवे ने कहा—राजन् अपने अधीन रहने वाले भोजन का परित्याग करने से ही यह सर्वनाश उपस्थित हुआ है ।’ सिंह ने कहा—‘यहाँ कौन सा आहार अपने अधीन है ?’ कौवे ने कान में कहा—‘चित्रकर्ण’ । तब सिंह ने जमीन छूकर कान छुआ और कहा—हम लोगों ने उसे अमयदान देकर रखा है इसलिए ऐसा कैसे हो सकता है ? क्योंकि—

‘न भूप्रदानं, न सुवर्णदानं,

न गोप्रदानं, न तथाऽन्नदानम् ।

यथा वदन्तीह महाप्रदानं,

सर्वेषु दानेष्वभयप्रदानम्’ ॥ ६२ ॥

अन्वयः—सर्वेषु दानेषु यथा अभयप्रदानम् महाप्रदानम् (विज्ञाः) प्रवदन्ति
तथा न भूप्रदानम्.....तथा न अन्नदानम् ॥ ६२ ॥

सर्वेषु दानेषु = सर्वप्रकारेषु दानविषयेषु । अभयप्रदानम् = प्राणदानम् । महा-
प्रदानम् = महद्दानम् । प्रवदन्ति = कथयन्ति । भूप्रदानम् = पृथ्वीदानम् ॥ ६२ ॥

पृथ्वीदान, सोने का दान, गोदान तथा अन्नदान उतने बड़े नहीं कहे जाते हैं जितना
कि सब दानों में सबसे महान दान अभयदान कहा जाता है ॥ ६२ ॥

अन्यच्च—

‘सर्वकामसमृद्धस्य अश्वमेधस्य यत्फलम् ।

तत्फलं लभते सम्यग् रक्षिते शरणाऽऽगते’ ॥ ६३ ॥

अन्वयः—सर्वकामसमृद्धस्य अश्वमेधस्य यत्फलम् भवति तत्फलम् शरणागते
रक्षिते सम्यक् लभते ॥ ६३ ॥

सर्वकामसमृद्धस्य = सर्वेप्सितपरिपूर्णस्य । अश्वमेधस्य = अश्वमेधनाम-
यज्ञस्य । शरणागते = आश्रयमागते । रक्षिते = परित्राणे कृते सति । सम्यक् = पूर्ण-
रूपेण । लभते = प्राप्नोति ॥ ६३ ॥

और भी—सभी कामनाओं को पूरी करने वाले अश्वमेध यज्ञ करने से जो फल प्राप्त
होता है, वह सभी फल शरण में आए हुए की रक्षा करने से भी प्राप्त होता है ॥ ६३ ॥

काको ब्रूते—‘नाऽसौ स्वामिना व्यापादयितव्यः, किन्त्वस्माभिरेव
तथा कर्त्तव्यं, यथाऽसौ स्वदेहदानमङ्गीकरोति’ ।

काकः = वायसः । ब्रूते = उवाच । असी = चित्रकर्णः । स्वामिना = मदोत्क-
टेन । स्वदेहदानम् = निजशरीरसमर्पणम् ।

कौवे ने कहा—‘स्वामी उसे मारेंगे नहीं बल्कि हम लोग ऐसा उपाय करेंगे जिससे वह
स्वयम् अपने आपको स्वामी को समर्पित कर देगा ।

सिंहस्तच्छ्रुत्वा तूष्णीं स्थितः । ततोऽसौ लब्धाऽवकाशः कूटं
कृत्वा, सर्वानादाय सिंहाऽन्तिकं गतः । अथ काकेनोक्तं—‘देव !

यत्नादप्याहारो न प्राप्तः, अनेकोपवासक्लिष्टश्च स्वामी, तदिदानीं मदीय-
मांसमुपभुज्यताम्' । यतः—

तूष्णीम् = मौनम् । लब्धावकाशः = प्राप्तकालः । कूटं कृत्वा = कपटं विधाय ।
सर्वांनादाय = व्याघ्रजम्बुकचित्रकर्णादीन् गृहीत्वा । सिंहान्तिकम् = सिंहसमीपम् ।
गतः = प्राप्तः । यत्नात् अपि = प्रयत्ने कृतेऽपि । आहारः = भोजनम् । अनेकोपवास-
कृशः = चिरकालात् भोज्याभावेन क्षोणः ।

सिंह यह सुन कर चुप रह गया । इसके पश्चात् कौवे ने अवसर पाकर षडयन्त्र करके
सभी को लेकर सिंह के पास गया और उसने कहा—'राजन् प्रयत्न करने पर भी भोजन नहीं
मिला, आप अनेक उपवासों से बहुत कष्ट में हैं इसलिए इस समय मेरे सांस को खाकर प्राण-
रक्षा कीजिए । क्योंकि—

‘स्वामिमूला भवन्त्येव सर्वाः प्रकृतयः खलु ।

समूलेष्वपि वृक्षेषु प्रयत्नः सफलो नृणाम्’ ॥ ६४ ॥

अन्वयः—सर्वाः प्रकृतयः खलु स्वामिमूलाः भवन्ति नृणाम् प्रयत्नः समूलेषु
वृक्षेषु अपि सफलः (भवति) ॥ ६४ ॥

सर्वाः प्रकृतयः = समस्ताः प्रजाः । स्वामिमूलाः = नृपाश्रयाः । नृणाम् = मनुष्या-
णाम् । प्रयत्नः = यत्नः । सफलः = समूलात् वृक्षादेव फलाशा भवति ॥ ६४ ॥

सारी प्रजा की जड़ राजा ही होता है और जड़ वाले वृक्ष में किया गया उपाय ही लोगों
के लिए फलदायक होता है अर्थात् जब जड़ ही नष्ट हो जायगी तो फल कहाँ से प्राप्त
होगा ॥ ६४ ॥

सिंहेनोक्तम्—‘भद्र ! वरं प्राणपरित्यागो, न पुनरीदृशे कर्मणि
प्रवृत्तिः ।’ जम्बुकेनाऽपि तथोक्तम् । ततः सिंहेनोक्तं—‘मैवम्’ । अथ
व्याघ्रेणोक्तं—‘मद्देहेन जीवतु स्वामी ।’ सिंहेनोक्तं—‘न कदाचिदे-
वमुचितम्’ ।

वरम् = श्रेष्ठः । प्राणपरित्यागः = मरणम् । ईदृशे कर्मणि = आश्रितस्य मांस-
भोजने ।

सिंह ने कहा—भद्र, प्राण छोड़ देना तो अच्छा है किन्तु इस प्रकार के कार्य में लगना
अच्छा नहीं है । गीदड़ ने भी वैसा ही कहा । तब सिंह ने कहा—नहीं, ऐसा नहीं हो
सकता । व्याघ्र ने कहा—‘तो स्वामी मेरे शरीर को खाकर अपने जीवन की रक्षा करे ।’
सिंह ने कहा—‘यह ठीक नहीं है ।’

अथ चित्रकर्णोऽपि जातविश्वासस्तथैवाऽऽत्मदेहदानमाह । ततस्तद्वचनात्तेन व्याघ्रेणाऽसौ कुक्षि विदार्य, व्यापादितः, सर्वैर्मक्षितश्च । अतोऽहं ब्रवीमि—‘मतिर्दोलायते सत्यम्’ इत्यादि ॥

जातविश्वासः = जातप्रत्ययः, स्वामी वायसादिवत् मामपि न मक्षयिष्यति इति विश्वस्तः इत्यर्थः । तद्वचनात् = स्वशरीरार्पणवार्ताकथनात् ।

फिर विश्वास में आकर चित्रकर्ण ने भी अपने शरीरदान की बात कही । उसकी बात सुनते ही बाघ ने उसके पेट को फाड़ कर मार डाला और सभी ने मिल कर भोजन किया इसीलिए मैं कह रहा हूँ—‘सज्जनों की बुद्धि भी चञ्चल हो जाती है’ इत्यादि ।

ततस्तृतीयधूर्तवचनं श्रुत्वा, स्वमतिभ्रमं निश्चित्य छागं त्यक्त्वा, ब्राह्मणः स्नात्वा, गृहं ययौ । छागश्च तैर्घूर्तैर्नीत्वा भक्षितः । अतोऽहं ब्रवीमि—‘आत्मौपम्येन यो वेत्ति’—इत्यादि ॥ ४ ॥

स्वमतिभ्रमम् = स्वबुद्धिमान्धम् । निश्चित्य = निर्णय ।

तब तीसरे धूर्त की बात सुनकर अपनी बुद्धि का भ्रम जान कर वह ब्राह्मण बकरी को छोड़ कर स्नान करके घर चला गया और उन धूर्तों ने बकरी को ले जाकर खा डाला । इसीलिए मैं कह रहा हूँ—‘जो अपने समान समझता है’ इत्यादि ।

राजाऽऽह—‘मेघवर्ण ! कथं शत्रुमध्ये त्वया सुचिरमुषितम् ?, कथं वा तेषामनुनयः कृतः !’ । मेघवर्ण उवाच—‘देव ! स्वामिकार्याऽर्थितया, स्वप्रयोजनवशाद्वा किं किं न क्रियते । पश्य—

चिरमुषितम् = बहुकालम् निवासः कृतः । अनुनयः = चाटुकारिता । स्वामिकार्यार्थितया = राजकार्याभिलाषुकेण । स्वप्रयोजनवशात् = स्वार्थसिद्ध्यर्थं च ।

राजा चित्रवर्ण ने कहा—‘मेघवर्ण ! तुम शत्रुओं के बीच में कैसे बहुत दिन तक रहे और किस प्रकार उन्हें अपना बना रखा !’ मेघवर्ण ने कहा—‘राजन्, स्वामी का कार्य पूरा करने के लिए तथा अपना स्वार्थ सिद्ध करने के लिए मनुष्य क्या नहीं करता है । देखिए—

‘लोको वहति किं राजन्न मूधर्ना दग्धुमिन्धनम् ।

क्षालयन्त्यपि वृक्षाद्भि नदीवेला निकृन्तति’ ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे राजन्, लोकः इन्धनम् दग्धुम् मूधर्ना किं न वहति । नदीवेला वृक्षाद्भि क्षालयन्त्यपि निकृन्तति ॥ ६५ ॥

राजन् = हे नृप । लोकः = जनः । इन्धनम् = शुष्ककाष्ठम् । दग्धम् = प्रज्वाल-
यितुम् । मूधर्न=शिरसा । न वहति=न धारयति । नदीवेला=सरित्पूरः । वृक्षाङ्घ्रि=
तरुमूलम् । क्षालयन्ती = प्रक्षालनम् कुर्वन्ती । निकृन्तति = उन्मूलयति ॥ ६५ ॥

क्या लोग जलाने वाली लकड़ी को अपने सिर पर रख कर नहीं ले जाते हैं और नदी
की धारा वृक्षों की जड़ों (पैरों) को धोकर भी क्या उन्हें काटती नहीं है ? ॥ ६५ ॥

तथा चोक्तम्—

‘स्कन्धेनाऽपि वहेच्छत्रून् कार्यमासाद्य बुद्धिमान् ।

यथा वृद्धेन सर्पेण मण्डूका विनिपातिताः’ ॥ ६६ ॥

अन्वयः—कार्यमासाद्य बुद्धिमान् शत्रून् स्कन्धेनापि वहेत् । यथा वृद्धेन सर्पेण
मण्डूकाः विनिपातिताः ॥ ६६ ॥

बुद्धिमान् = प्राज्ञः । कार्यमासाद्य=स्वार्थसिद्धयर्थम् । शत्रून् = अरीन् । वहेत् =
धारयेत् । विनिपातिताः = विनाशिताः ॥ ६६ ॥

कहा भी गया है—

काम पड़ जाने पर बुद्धिमान् शत्रु को भी अपने कंधे पर ले जाता है जैसे बूढ़े साँप ने
मेढकों को अपने सिर पर रख कर फिर उन्हें मार डाला था ॥ ६६ ॥

राजाऽऽह—‘कथमेतन् ?’ मेघवर्णः कथयति—

राजा चित्रवर्ण ने कहा—यह कैसे ? मेघवर्ण ने कहा—

कथा ११

अस्ति जीर्णोद्याने मन्दविषो नाम सर्पः । सोऽतिजीर्णतया स्वा-
ऽऽहारमप्यन्वेष्टुमक्षमः सरस्तीरे पतित्वा स्थितः । ततो दूरादेव
केनचिन्मण्डूकेन दृष्टः, पृष्ठश्च—‘किमिति त्वमाहारं नाऽन्विष्यति’ ? ।
सर्पोऽवदत्—‘गच्छ भद्र ! किन्ते मम मन्दभाग्यस्य वृत्तान्तप्रश्नेन’ ?
ततः सञ्जातकौतुकः स च भेकः ‘सर्वथा कथ्यताम्’ इत्याह । सर्पोऽ-
प्याह—‘भद्र ! ब्रह्मपुरवासिनः श्रोत्रियस्य कौण्डिन्यस्य पुत्रो विंशति-
वर्षदेशीयः, सर्वगुणसम्पन्नो, दुर्देवान्मया नृशंसेन दष्टः । ततस्तं
सुशीलनामानं पुत्रं मृतमवलोक्य, शोकेन मूर्छितः कौण्डिन्यः पृथिव्यां
लुलोठ । अनन्तरं ब्रह्मपुरवासिनः सर्वे बान्धवास्तत्राऽऽगत्योपविष्टाः । तथा
चोक्तम्—

जीर्णोद्याने = पुरातनोपवने । अतिजीर्णतया = अतिवार्द्धक्येन । आहारमपि = भोजनमपि । अन्वेष्टुम् = उपार्जितुम् । अक्षमः = असमर्थः । नान्विष्यति = अन्वे-
षणं न करोति । मन्दभाग्यस्य = दैवोपहतकस्य । वृत्तान्तप्रदनेन = वृत्तान्तज्ञानाय
पुच्छाकरणेन । सञ्जातकौतुकः = उद्भूताश्चर्यः । भेकः = मण्डूकः । सर्वथा = अवश्य-
मेव । कथ्यताम् = उच्यताम् । श्रोत्रियस्य = वेदपाठिनः । विंशतिवर्षदेशीयः =
विंशतिवर्षप्रायः । दुर्देवात् = दुर्भाग्यात् । नृशंसेन = निष्ठुरेण । मूर्च्छितः = विसंज्ञः ।
लुलोठ = पपात ।

एक उजड़े हुए वगीचे में मन्दविष नाम का एक साँप रहता था । वह बुढ़ा हो जाने के कारण अपना भोजन खोजने में भी असमर्थ हो गया था इसलिए तालाब के किनारे लेटा पड़ा हुआ था । उसे दूर ही से देखकर एक मेढक ने पूछा कि—तुम अपने भोजन की खोज क्यों नहीं करते हो ? साँप ने कहा—‘भद्र, जाओ मुझ भाग्यहीन का समाचार पूछने का कष्ट क्यों कर रहे हो ?’ तब आश्चर्य में पड़े हुए मेढक ने कहा—‘आप अपनी पूरी कहानी अवश्य सुनाइये ।’ इस पर साँप ने कहा—‘ब्रह्मपुर में रहने वाले वेदपाठी कौण्डिन्य के सभी गुणों से युक्त बीस वर्ष की अवस्था वाले पुत्र को दुर्भाग्य से मुझ निष्ठुर ने काट लिया जिससे सुशील नाम वाले अपने पुत्र को मरा हुआ देख कर कौण्डिन्य शोक से मूर्च्छित होकर पृथ्वी पर लोटने लगा । इसके बाद ब्रह्मपुर के उसके सभी भाई-बन्धु वहाँ आए । जैसा कि कहा भी गया है—

‘उत्सवे, व्यसने, युद्धे, दुर्भिक्षे, राष्ट्रविप्लवे ।

राजद्वारे, श्मशाने च यस्तिष्ठति, स बान्धवः’ ॥ ६७ ॥

अन्वयः—उत्सवे .....सः बान्धवः (अस्ति) ॥ ६७ ॥

उत्सवे = आनन्दपूर्णसमारोहे । व्यसने = विपत्तौ । युद्धे = विग्रहे । दुर्भिक्षे =
अन्नसंकटे । राष्ट्रविप्लवे = राज्यक्रान्ती । राजद्वारे = राजगृहे । यः तिष्ठति = यः
सहायको भूत्वा उपस्थितः भवति ॥ ६७ ॥

उत्सव, विपत्ति, युद्ध, दुर्भिक्ष, राष्ट्रविप्लव, राजदरबार और श्मशान भूमि में जो साथ देता है वही भाई-बन्धु कहा जाता है ॥ ६७ ॥

तत्र कपिलो नाम स्नातकोऽवदत्—‘अरे कौण्डिन्य ! मूढोऽसि, येनैव विलपसि’ । शृणु—

स्नातकः = वेदव्रतपारंगतः ब्रह्मचारी । मूढोऽसि = अज्ञः प्रतिभासि । विलपसि =
रोदिषि ।

वहाँ कपिल नाम के स्नातक ने कहा—अरे कौण्डिन्य तुम बड़े मूर्ख हो, जो इस प्रकार विलाप कर रहे हो । सुनो—

‘क्रोडीकरोति प्रथमं यदा जातमनित्यता ।

धात्रीव, जननी पश्चात्, तदा शोकस्य कः क्रमः’ ? ॥ ६८ ॥

अन्वयः—यदा प्रथमम् धात्रीव अनित्यता क्रोडीकरोति पश्चात् जननी, तदा शोकस्य कः क्रमः ? ॥ ६८ ॥

प्रथमम् = आदौ । जातम् = उत्पन्नम् शिशुम् । धात्रीव = उपमातेव । अनित्यता, क्रोडीकरोति = अङ्के स्थापयति । जननी = माता । शोकस्य = पश्चात्तापस्य । कः क्रमः = कः कालः ? ॥ ६८ ॥

उत्पन्न होने वाले बालक को सबसे पहले अनित्यता ही दाई के समान अपनी गोद में लेती है, फिर माता लेती है अतः शोक करने की क्या आवश्यकता है ? ॥ ६८ ॥

तथा च—

‘क गताः पृथिवीपालाः ससैन्यबलवाहनाः ।

वियोगसाक्षिणी येषां भूमिरद्यापि तिष्ठति’ ॥ ६९ ॥

अन्वयः—ससैन्यबलवाहनाः पृथिवीपालाः क्व याताः येषाम् वियोगसाक्षिणी भूमिः अद्यापि तिष्ठति ॥ ६९ ॥

ससैन्यबलवाहनाः = सेनापौरुषवाहनादिसहिताः । पृथ्वीपालाः = नृपाः । क्व = कुत्र । गताः = प्रस्थिताः । येषां = नृपाणाम् । वियोगसाक्षिणी = विरहसाक्षीभूता । भूमिः = पृथिवी । अद्यापि = इदानीमपि । तिष्ठति = स्थितोऽस्ति ॥ ६९ ॥

सेना, पराक्रम और अपने हाथी-घोड़ों के साथ वे राजा लोग कहाँ चले गए जिनके वियोग की साक्षिणी (गवाह) यह पृथ्वी आज भी पड़ी हुई है ॥ ६९ ॥

तथा च—

‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

अद्य वाऽब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः’ ॥ ७० ॥

अन्वयः—जातस्य मृत्युः ध्रुवः मृतस्य च जन्म ध्रुवम् । अद्य अब्दशतान्ते वा प्राणिनाम् मृत्युः ध्रुवः ॥ ७० ॥

जातस्य = शरीरधारिणः । ध्रुवः = निश्चयः । अद्य = अस्मिन्नेव दिने । अब्दशतान्ते = वर्षशतान्ते वा । प्राणिनाम् = शरीरधारिणाम् ॥ ७० ॥

जो पैदा हुआ है उसकी मृत्यु अवश्य होगी और जो मरा है उसका जन्म अवश्य होगा आज अथवा सैकड़ों वर्षों के बाद प्राणियों की मृत्यु निश्चित है ॥ ७० ॥

अपरञ्च —

‘कायः संनिहिताऽपायः, सम्पदः पदमापदाम् ।

समागमाः साऽपगमाः, सर्वमुत्पादि भङ्गुरम्’ ॥ ७१ ॥

अन्वयः—कायः संनिहितापायः सम्पदः आपदाम् पदम् समागमाः सापगमाः सर्वम् उत्पादि भङ्गुरम् ॥ ७१ ॥

कायः = शरीरम् । सन्निहितापायः = विनाशोन्मुखः । सम्पदः = सम्पत्तयः । आपदाम् = विपदाम् । पदम् = स्थानम् । समागमाः = संयोगाः । सापगमाः = विरहयुक्ताः । उत्पादि = जायमानम् । भङ्गुरम् = विनश्वरम् ॥ ७१ ॥

और भी—शरीर प्रतिक्षण नाशवान है, सम्पत्ति विपत्तियों का स्थान हैं; मिलन वियोग से पूर्ण है और सभी उत्पन्न होने वाली वस्तुएँ नाश होने वाली हैं ॥ ७१ ॥

‘प्रतिक्षणमयं कायः क्षीयमाणो न लक्ष्यते ।

आमकुम्भ इवाऽम्भःस्थो विशीर्णः सन्विभाव्यते’ ॥ ७२ ॥

अन्वयः—प्रतिक्षणम् क्षीयमाणः अयम् कायः न लक्ष्यते अम्भःस्थः आमकुम्भः इव विशीर्णः सन् विभाव्यते ॥ ७२ ॥

प्रतिक्षणम् = प्रतिपलम् । अयं कायः = देहः । क्षीयमाणः = विनश्वरतां प्राप्यमाणः । न लक्ष्यते = न दृश्यते । अम्भःस्थः = जलस्थितः । आमकुम्भः = अपक्वघटः । विशीर्णः = प्रस्फुटितः सन् । विभाव्यते = प्रतीयते ॥ ७२ ॥

यह शरीर प्रतिक्षण नष्ट होता रहता है किन्तु दिखाई नहीं पड़ता है लेकिन जैसे पानी में पड़ा हुआ कच्चा घड़ा गल जाने पर दिखाई पड़ता है उसी प्रकार शरीर के नष्ट हो जाने पर ही उसका नाश हो जाना मालूम होता है ॥ ७२ ॥

‘आसन्नतरतामेति मृत्युर्जन्तोर्दिने-दिने ।

आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव पदे-पदे’ ॥ ७३ ॥

अन्वयः—आघातं नीयमानस्य वध्यस्य पदे-पदे इव जन्तोः मृत्युः दिने-दिने आसन्नतरताम् एति ॥ ७३ ॥

आघातम् = वध्यभूमिम् । नीयमानस्य = प्राप्यमाणस्य । वध्यस्य = वधाहंस्य जीवस्य । पदे-पदे = प्रतिपदम् । जन्तोः = प्राणिनः । मृत्युः = मरणम् । दिने-दिने = प्रतिदिनम् । आसन्नतरताम् = अतिसन्निकटताम् । एति = प्राप्नोति ॥ ७३ ॥

मृत्यु प्रतिदिन प्राणियों के समीप आती जाती है जैसे वध्यभूमि में ले जाया जाता हुआ प्राणी पद-पद में मृत्यु के सन्निकट होता जाता है ॥ ७३ ॥

यतः—

‘अनित्यं यौवनं, रूपं, जीवितं, द्रव्यसञ्चयः ।

ऐश्वर्यं, प्रियसंवासो, मुह्येतत्र न पण्डितः’ ॥ ७४ ॥

अन्वयः—यौवनं... प्रियसंवासः अनित्यम् (अतः) पण्डितः तत्र न मुह्येत् ॥

यौवनम् = तारुण्यम् । रूपम् = सौन्दर्यम् । जीवितम् = प्राणितम् । द्रव्यसञ्चयः =

धनसंग्रहः । ऐश्वर्यम् = समृद्धिः । प्रियसंवासः = प्रियसमागमः । पण्डितः = विवेकी ।

न मुह्येत् = मोहं न गच्छेत् ॥ ७४ ॥

जवानी, सुन्दरता, जीवन, धन का संचय, ऐश्वर्य और प्रिय लोगों का समागम अनित्य होते हैं इसलिए विद्वानों को चाहिए कि वे इन विषयों में आसक्त न हों ॥ ७४ ॥

‘यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च समेयातां महोदधौ ।

समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः’ ॥ ७५ ॥

अन्वयः—महोदधौ यथा काष्ठम् च काष्ठम् च समेयाताम् समेत्य च व्यपेयाताम् तद्वद् भूतसमागमः (अपि भवति) ॥ ७५ ॥

महोदधौ = महासागरे । समेयाताम् = सम्मिलितौ भवेताम् । समेत्य = संगम्य च । व्यपेयाताम् = वियुक्तौ भवेताम् । तद्वद्—तेनैव प्रकारेण । भूतसमागमः = प्राणिनां संयोगः ॥ ७५ ॥

जैसे समुद्र में एक लकड़ी दूसरी लकड़ी से मिल जाती है और मिलकर पुनः अलग हो जाती है उसी प्रकार प्राणियों का मिलन भी विलुप्त होने के लिए ही होता है ॥ ७५ ॥

‘यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य तिष्ठति ।

विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागमः’ ॥ ७६ ॥

अन्वयः—यथा पथिकः... तद्वद् भूतसमागमः ॥ ७६ ॥

यथा = येन प्रकारेण । पथिकः = पान्थः । छायां = तरुच्छायाम् । आश्रित्य = अवलम्ब्य । तिष्ठति = विश्राम्यति ॥ ७६ ॥

जिस प्रकार राहू किसी पेड़ की छाया का आश्रय लेकर उसके नीचे बैठता है और कुछ देर विश्राम करके फिर चला जाता है उसी प्रकार प्राणी भी इस संसार में कुछ देर तक आपस में मिलकर रहते हैं और फिर एक दूसरे को छोड़ कर चल देते हैं ॥ ७६ ॥

अन्यच्च—

‘पञ्चभिर्निर्मिते देहे, पञ्चत्वं च पुनर्गते ।

स्वां स्वां योनिमनुप्राप्ते, तत्र का परिदेवता?’ ॥ ७७ ॥

१० हि० स०

अन्वयः—पञ्चमिः निर्मिते देहे पुनः च पञ्चत्वं गते स्वां स्वां यानि मनुप्राप्ते सति तत्र का परिदेवना ॥ ७७ ॥

पञ्चमिः = पृथ्व्यादिपञ्चमहाभूतैः (पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु और आकाश) ।
निर्मिते = सञ्चलिते । देहे = शरीरे । पञ्चत्वं गते = मृते । स्वां स्वां = स्वकीयाम् ।
योनिम् = आदिस्थानम् । अनुप्राप्ते = गते सति । तत्र = अस्मिन् । वृत्ते । परिदेवना =
विलापः, शोकश्च ॥ ७७ ॥

इस शरीर का निर्माण क्षिति, जल, पावक, गगन और समीर नाम के पाँच तत्त्वों से हुआ है और मरने के बाद ये सभी तत्त्व अपने-अपने तत्त्वों में फिर मिल जाते हैं अतः इस विषय में शोक करने की क्या आवश्यकता है ? ॥ ७७ ॥

‘यावतः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियान् ।
तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्खवः’ ॥ ७८ ॥

अन्वयः—जन्तु यावतः मनसः प्रियान् सम्बन्धान् कुरुते तान्तः अस्य हृदये शोकशङ्खवः निखन्यन्ते ॥ ७८ ॥

जन्तुः = प्राणी । मनसः प्रियान् = हृदयस्य प्रियकरान् । अस्य = प्राणिनः ।
हृदये = मनसि । शोकशङ्खवः = परितापकीलकाः । निखन्यन्ते = आरोप्यन्ते ॥

प्राणी जितना अधिक अपने मन को अच्छे लगने वाले सम्बन्धों को करता चलता है उतना ही वह अपने हृदय में शोक की कीलें धँसाता जाता है अर्थात् एक दिन उन्हीं-उन्हीं प्रियवस्तुओं का वियोग उसके दुःख का कारण बनता है ॥ ७८ ॥

‘नाज्यमत्यन्तसंवादो लभ्यते येन केनचित् ।
अपि स्वेन शरीरेण, किमुताऽन्येन केनचित्’ ॥ ७९ ॥

अन्वयः—अयम् येन केनचित् अत्यन्तसंवासः न लभ्यते (यदा) स्वेन शरीरेण अपि (न) किमुत अन्येन केनचित् ॥ ७९ ॥

अयम् = प्राणी । येन केनचित् = केनापि सह । अत्यन्तसंवासः = दृढसम्बन्धः, चिरसंयोगश्च । न लभ्यते = न प्राप्यते । स्वेन शरीरेणापि = यदा स्वदेहेनापि नित्यसम्बन्धः न भवति । किमुत = तर्हि । अन्येन केनचित् संसारस्य केनापि सह ॥ ७९ ॥

इस संसार में किसी भी प्राणी का मिलन चिरकाल तक नहीं हो सकता, यहाँ तक कि उसका अपना शरीर भी उसका नित्य साथ नहीं दे सकता तो दूसरी वस्तुओं की गिनती ही क्या है ? ॥ ७९ ॥

अपि च—

‘संयोगो हि वियोगस्य संसूचयति सम्भवम् ।

अनतिक्रमणीयस्य जन्म मृत्योरिवाऽऽगमम्’ ॥ ८० ॥

अन्वयः—संयोगः वियोगस्य सम्भवम् संसूचयति, जन्म अनतिक्रमणीयस्य मृत्योः आगमम् इव ॥ ८० ॥

संयोगः = संवासः । वियोगस्य = विरहस्य । संभवम् = उत्पत्तिम् । सूचयति = प्रकटयति । अनतिक्रमणीयस्य = अनुल्लंघनीयस्य । आगमम् = कारणम् । इव ॥ ८० ॥

किसी वस्तु का संयोग ही उससे होने वाले वियोग की सूचना देता है । जैसे किसी प्राणी का जन्म उसकी अवश्यभावी मृत्यु के आगमन की सूचना देने वाला होता है ॥ ८० ॥

‘आपातरमणीयानां संयोगानां प्रियैः सह ।

अपथ्यानामिवाऽन्नानां परिणामोऽतिदारुणः’ ॥ ८१ ॥

अन्वयः—अपथ्यानाम् अन्नानाम् इव प्रियैः सह । आपातरमणीयानाम् संयोगानाम् परिणामः अतिदारुणः भवति ॥ ८१ ॥

अपथ्यानाम् = कुभोज्यानाम् । अन्नानाम् = भोज्यपदार्थानाम् इव । आपातरमणीयानाम् = तत्क्षणप्रियकराणाम् । संयोगानाम् = संलम्भानाम् । परिणामः = फलम् । अतिदारुणः = अतिदुःखदायकः ॥ ८१ ॥

जैसे अपथ्य भोजन ऊपर से देखने में बहुत ही स्वादिष्ट होता है किन्तु उसका अन्तिम परिणाम बहुत ही भयंकर होता है, उसी प्रकार प्रियजनों का समागम देखने में बहुत ही आनन्ददायक होता है किन्तु वियोग होने के कारण उसका फल बहुत ही दुःखदायी होता है ॥ ८१ ॥

अपरञ्च—

‘व्रजन्ति, न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितां यथा ।

आयुरादाय मर्त्यानां तथा रात्र्यहनी सदा’ ॥ ८२ ॥

अन्वयः—सरिताम् स्रोतांसि यथा व्रजन्ति न निवर्तन्ते तथा रात्र्यहनी मर्त्यानाम् आयुः आदाय सदा व्रजतः न निवर्तते ॥ ८२ ॥

सरिताम् = नदीनाम् । स्रोतांसि = प्रवाहाः । व्रजन्ति = गच्छन्ति, न निवर्तन्ते = न प्रत्यागच्छन्ति । रात्र्यहनी = रात्रिः दिवसश्च । मर्त्यानाम् = समस्तप्राणिनाम् । आयुः = जीवितसमयम् । आदाय = गृहीत्वा । सदा = सर्वदैव गच्छतः किन्तु पुनः न प्रत्यागच्छतः ॥ ८२ ॥

जैसे आगे जाने वाली नदी की धारा फिर लौट कर पीछे नहीं आती है उसी प्रकार रात और दिन प्राणियों की आयु लेकर सदा आगे बढ़ते ही जाते हैं अर्थात् प्रतिदिन मनुष्य की आयु क्षीण हो होती जाती है ॥ ८२ ॥

‘सुखाऽऽस्वादपरो यस्तु संसारे सत्समागमः ।

स वियोगावसानत्वाद् दुःखानां धुरि युज्यते’ ॥ ८३ ॥

अन्वयः—संसारे सुखास्वादपरः यस्तु सत्समागमः स वियोगावसानत्वाद् दुःखानाम् धुरि युज्यते ॥ ८३ ॥

संसारे = जगति । सुखास्वादपरः = नितान्तसुखपूर्णः । सत्समागमः = सज्जन-सहवासः । वियोगावसानत्वात् = विरहान्तत्वात् । दुःखानाम् धुरि = परितापानाम् अग्रे । युज्यते = गण्यन्ते ॥ ८३ ॥

इस संसार में सज्जनों का मिलन अत्यन्त सुख स्वाद का देने वाला कहा जाता है किन्तु उसका भी अन्त वियोग में ही होता है इसलिए वह भी दुःखों की कोटि में सबसे पहले गिना जाता है ॥ ८३ ॥

‘अत एव हि नेच्छन्ति साधवः सत्समागमम् ।

यद्वियोगासिलूनस्य मनसो नास्ति भेषजम्’ ॥ ८४ ॥

अन्वयः—अतः साधवः सत्समागमम् एव हि न इच्छन्ति । यद् वियोगासिलूनस्य मनसः भेषजम् नास्ति ॥ ८४ ॥

अतः = अस्मात्कारणात् । साधवः = सज्जनाः । सत्समागमम् = सत्संगतिम् । न इच्छन्ति = न अमिलयन्ति । यद्वियोगासिलूनस्य = यस्य विरहखड्गच्छिन्नस्य । मनसः = हृदयस्य । भेषजम् = औषधम् । नास्ति = न विद्यते ॥ ८४ ॥

इसीलिए सज्जन लोग इस संसार में सज्जनों का मिलन भी नहीं चाहते हैं, क्योंकि उनके विरहरूपी तलवार से कटे हुए हृदय की कोई दवा ही नहीं होती है ॥ ८४ ॥

‘सुकृतान्यपि कर्माणि राजभिः सगरादिभिः ।

अथ तान्येव कर्माणि, ते चाऽपि, प्रलयं गताः’ ॥ ८५ ॥

अन्वयः—सगरादिभिः राजभिः सुकृतानि कर्माणि (कृतानि) तानि कर्माणि एव ते चापि प्रलयं गताः ॥ ८५ ॥

सगरादिभिः = सगरनहुषादिभिः । राजभिः = नृपैः सुकृतानि कर्माणि = यज्ञादी-नि पुण्यकर्माणि । ते चापि = नृपाश्चापि । प्रलयं गताः = विनष्टाः ॥ ८५ ॥

सगर इत्यादि राजाओं ने बहुत से पुण्य कार्यों को किया था किन्तु आज उनके वे पुण्य कर्म तथा वे स्वयं भी नष्ट हो गए । अर्थात् कर्ता और कर्म दोनों का विनाश हो गया ॥ ८५ ॥

‘सञ्चित्य सञ्चिन्त्य तमुग्रदण्डं,

मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य ।

वर्षाम्बुसिक्ता इव चर्मवन्धाः,

सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति’ ॥ ८६ ॥

अन्वयः—तम् उग्रदण्डं मृत्युं संचिन्त्य संचिन्त्य विचक्षणस्य मनुष्यस्य सर्वे प्रयत्नाः वर्षाम्बुसिक्ताः चर्मवन्धाः इव शिथिलीभवन्ति ॥ ८६ ॥

उग्रदण्डम् = अतितीक्ष्णदण्डम् । मृत्युम् = मरणम् । संचिन्त्य संचिन्त्य = संस्मृत्य संस्मृत्य । विचक्षणस्य = कुशलस्य विदुषः इत्यर्थः । मनुष्यस्य = नरस्य । सर्वे प्रयत्नाः = कार्यसिद्धेः सर्वे प्रयासाः । वर्षाम्बुसिक्ताः = वर्षाजलक्लिन्नाः । चर्मवन्धाः = चर्मरज्जु-ग्रन्थयः । इव = यथा । शिथिलीभवन्ति = शिथिलतां प्राप्नुवन्ति ॥ ८६ ॥

प्राणी को प्राप्त होने वाले मृत्युरूपी महाभयानक दण्ड की बार-बार याद करके बुद्धिमान् मनुष्य के सम्पूर्ण प्रयास वर्षा के जल से भीगे हुए चमड़े के बन्धन के समान ढीले पड़ जाते हैं । अर्थात् बुद्धिमान् सांसारिक प्रयत्नों से विमुख हो जाता है ॥ ८६ ॥

‘यामेव रात्रिं प्रथमामुपैति

गर्भे निवासं नरवीर ! लोकः ।

ततः प्रभृत्यस्खलितप्रयाणः,

स प्रत्यहं मृत्युसमीपमेति’ ॥ ८७ ॥

अन्वयः—हे नरवीर, लोकः याम् प्रथमाम् रात्रिं गर्भे निवासम् उपैति ततः प्रभृति अस्खलितप्रयाणः सः प्रत्यहम् मृत्युसमीपम् एति ॥ ८७ ॥

नरवीर = राजन् । लोकः = प्राणी । प्रथमाम् = आद्याम् । रात्रिम् = रजनीम् । उपैति = प्राप्नोति । ततः प्रभृति = गर्भनिवासमारभ्य । अस्खलितप्रयाणः = अनवरुद्धगमनः । सः = मनुष्यः । प्रत्यहम् = प्रतिदिनम् । मृत्युसमीपम् = मृत्योः सन्निकटम् । एति = आगच्छति ॥ ८७ ॥

हे राजन्, प्राणी सर्वप्रथम जिस रात्रि को गर्भ में निवास करता है उसी समय से वह अबाध गति से प्रतिदिन मृत्यु के निकट चलता जाता है ॥ ८७ ॥

अथ संसारं विचारय, शोकोऽयमज्ञानस्य प्रपञ्चः । पश्य—

संसारम् विचारय = विश्वगतिम् चिन्तय । अज्ञानस्य = अविवेकस्य ।

इसलिए इस संसार की स्थिति का विचार करो, यह शोक अज्ञान का ही प्रपञ्च है ।

देखो—

‘अज्ञानं कारणं न स्याद् वियोगो यदि कारणम् ।

शोको दिनेषु गच्छत्सु वर्द्धतामपयाति किम्’ ॥ ८८ ॥

अन्वयः—यदि (शोकस्य) अज्ञानस्य कारणम् न स्यात् (तस्य) कारणम् वियोगः (स्यात् तर्हि) दिनेषु गच्छत्सु शोकः वर्द्धताम् किन्तु (सः) अपयाति किम् ॥ ८८ ॥

यदि शोकः अज्ञानात् नोद्भवति, वियोगाज्जायते तर्हि किञ्चित्कालोपरान्तं, वियोगे विद्यमाने सति शोकोऽप्यम् वर्द्धताम् किन्तु स न वर्द्धते अपितु क्षयमुपयाति, अतः शोकस्य कारणम् अज्ञानम् एव ॥ ८८ ॥

यदि अज्ञान शोक का कारण नहीं बल्कि वियोग शोक का कारण है तो कुछ दिनों के बीतने पर शोक को और भी बढ़ना चाहिए । (क्योंकि वियोग तो तब भी रहता है) किन्तु वह बढ़ता नहीं है अपितु धीरे-धीरे घटता जाता है । इससे प्रतीत होता है कि वियोग शोक का कारण नहीं बल्कि अज्ञान ही शोक का कारण होता है ॥ ८८ ॥

तद् भद्र ! तद् आत्मानमनुसन्धेहि, शोकचर्चा च परिहर । यतः—

आत्मानम् = स्वात्मतत्त्वम् । अनुसन्धेहि = अन्वेषय । परिहर = परित्यज ।

इसलिए हे भद्र, आत्मा की खोज करो और इस शोक की चर्चा छोड़ो । क्योंकि—

‘अकाण्डपातजातानां गात्राणां मर्मभेदिनाम्’ ।

गाढशोकप्रहाराणामचिन्तैव महौषधम्’ ॥ ८९ ॥

अन्वयः—अकाण्डपातजातानाम्.....महौषधम् ॥ ८९ ॥

अकाण्डपातजातानाम् = आकस्मिकोपस्थितानाम् । गात्राणाम् = शरीराणाम् । मर्मभेदिनाम् = पीडाप्रदानाम् । गाढशोकप्रहाराणाम् = घनीभूतशोकाघातानाम् । अचिन्तैव = चिन्ताराहित्यमेव । महौषधम् = सफलभेषज्यम् ॥ ८९ ॥

आकस्मिकरूप से असमय में ही आने वाले और शरीर के मर्म का भेदन करने वाले अत्यन्त घने शोक के आघातों की सबसे बड़ी औषधि है उनकी चिन्ता ही छोड़ देना अर्थात् शोक की चिन्ता ही शोक को बढ़ा कर कष्ट देने वाली होती है ॥ ८९ ॥

ततस्तद्वचनं निशम्य, प्रबुद्ध इव कौण्डिन्य उत्थायाऽब्रवीत्—तदलमिदानीं गृह-नरक-वासेन, वनमेव गच्छामि ।’

तद्वचनम् = कपिलस्योपदेशम् । निशम्य = श्रुत्वा । गृहनरकवासेन = गृहरूप-नरकस्थित्या ।

इसके पश्चात् यह बातें सुन कर सोते से जगे हुए के समान कौण्डिन्य ने उठ कर कहा—तो अब इस घररूपी नरक में रहना हो चुका । अब तो मैं जंगल में जा रहा हूँ ।

कपिलः पुनराह—

‘वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां,

गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते,

निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम्’ ॥ ६० ॥

अन्वयः—रागिणाम् वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति, पञ्चेन्द्रियनिग्रहः एव गृहेऽपि तपः (अत एव) यः अकुत्सिते कर्मणि प्रवर्तते तस्य निवृत्तरागस्य गृहम् तपोवनम् भवति ॥ ६० ॥

रागिणाम् = विषयासक्तहृदयानाम् । वनेऽपि = काननेऽपि, दोषाः = कामक्रोधादिविकाराः । प्रभवन्ति = संप्रजायन्ते । पञ्चेन्द्रियनिग्रहः = नेत्रादीनाम् इन्द्रियाणां संयमः । गृहेऽपि = विकारसंभूतिस्थानेषु । तपः एव = तपस्तुल्यः भवति । यः = पुरुषः । अकुत्सिते = अनिन्दिते, शास्त्रसम्पादिते । कर्मणि = करणीये । प्रवर्तते = संलग्नो भवति । निवृत्तरागस्य = आसक्तिरहितस्य । गृहमपि तपोवनम् एव भवति ॥ ६० ॥

कपिल ने फिर कहा—

विषय वासनाओं में लिप्त रहने वाले वन में भी जाकर शोक-दुःखादि प्रपञ्चों से छूट नहीं पाते हैं और पाँचों इन्द्रियों का यदि घर पर ही संयम किया जाय तो वही तप हो सकता है । जो शास्त्रविधानों के अनुसार कार्यों में लगा रहता है, उस विषय-वासनारहित के लिए घर ही तपोवन के समान है ॥ ९० ॥

यतः—

‘दुःखितोऽपि चरेद्धर्मं, यत्र कुत्राऽऽश्रमे रतः ।

समः सर्वेषु भूतेषु, न लिङ्गं धर्मकारणम्’ ॥ ६१ ॥

अन्वयः—यत्र कुत्राश्रमे रतः दुःखितः अपि सर्वेषु भूतेषु समः धर्मम् चरेत् (यतः) लिङ्गम् धर्मकारणम् न (अस्ति) ॥ ६१ ॥

यत्र कुत्राश्रमे = यस्मिन्कस्मिन्नाश्रमे । रतः = लग्नः । सर्वेषु भूतेषु = सम्पूर्ण-प्राणिषु । समः = समबुद्धिः भूत्वा । धर्मं चरेत् = धर्माचरणम् कुर्यात् । लिङ्गानि = आश्रम-चिह्नानि । धर्मकारणम् = धर्मस्य हेतुः । न = न भवति, अपि तु आचार एव हेतुः ॥ ६१ ॥

मनुष्य को चाहिए कि वह चाहे जिस किसी आश्रम में रहे किन्तु सभी प्राणियों के प्रति समान भाव रखता हुआ दुःख के समय भी धर्म का आचरण करता रहे । क्योंकि धर्म का आचरण सभी जगह हो सकता है केवल बाना बना लेना (वेशमात्र हो धारण कर लेना) ही धर्म का कारण नहीं होता ॥ ९१ ॥

उक्तञ्च—

‘वृत्यर्थं भोजनं येषां, सन्तानार्थं च मैथुनम् ।

वाक् सत्यवचनार्थाय, दुर्गाण्यपि तरन्ति ते’ ॥ ९२ ॥

अन्वयः—येषाम् भोजनम् वृत्यर्थम्, मैथुनम् सन्तानार्थम्, वाक् सत्यवचनार्थाय (भवति) ते दुर्गाणि अपि तरन्ति ॥ ९२ ॥

वृत्यर्थम् = प्राणधारणाय । मैथुनम् = सुरतम् । सन्तानार्थम् = सन्तानोत्पत्त्यर्थम् । वाक् = वाणी । सत्यवचनार्थम् = सत्योद्घाटनप्रयोजनाय । ते = महापुरुषाः । दुर्गाणि = कृच्छ्राणि । तरन्ति = पारं गच्छन्ति ॥ ९२ ॥

जो केवल जीने के लिए ही भोजन करते हैं, संतानोत्पत्ति के लिए ही संभोग करते हैं और वाणी का प्रयोग, सत्य का प्रदर्शन करने के लिए ही करते हैं, वे महापुरुष कठिन विपत्तियों से भी छुटकारा पा जाते हैं ॥ ९२ ॥

तथा हि—

‘आत्मानदी संयमपुण्यतीर्था,

सत्योदका, शीलतटा, दयोर्मिः ।

तत्राभिषेकं कुरु पाण्डुपुत्र !

न वारिणा शुष्यति चान्तरात्मा’ ॥ ९३ ॥

अन्वयः—हे पाण्डुपुत्र, वारिणा च अन्तरात्मा न शुष्यति अतः आत्मानदी, संयमपुण्यतीर्था, सत्योदका, शीलतटा, दया ऊर्मिः (अस्ति) तत्र अभिषेकं कुरु ॥ ९३ ॥

महामारते भीष्मपितामहेनैवमुक्तम्—हे पाण्डुपुत्र = हे युधिष्ठिर ! वारिणा = जलस्नानेन । आत्मानदी = आत्मा एव नदी । संयमपुण्यतीर्था = सर्वेन्द्रियाणाम् वशिष्टमेव पवित्रं तीर्थस्थानं यस्यां सा । सत्योदका = सत्यमेव जलम् यस्यां सा । शीलतटा = सदाचारस्वभावः एव तटं यस्याः सा । दयोर्मिः = दया भूतकरुणा एव ऊर्मिः यस्याम् सा । अभिषेकम् = स्नानम् । मनोनिरोध एव आत्मशुद्धेः कारणम् इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

जैसा कि—(भीष्मपितामह ने युधिष्ठिर से कहा था—)

यह आत्मा ही नदी है, संयम ही पवित्र तीर्थ स्थान है, सत्य ही जल है, शील ही किनारा है, दया ही लहरें हैं । अतः हे युधिष्ठिर ! इसी आत्मारूपी नदी में स्नान कीजिए तब अन्तरात्मा पवित्र होगा वह केवल जल से नहीं शुद्ध होता ॥ ९३ ॥

विशेषतश्च—

‘जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधि-वेदनाभिरुपद्रुतम् ।

संसारमिममुत्पन्नमसारं त्यजतः सुखम्’ ॥ ९४ ॥

अन्वयः—जन्म-मृत्यु.....उत्पन्नम् इमम् असारम् संसारम् त्यजतः सुखम् ॥ ९४ ॥

जरा = वृद्धावस्था । व्याधिः = रोगः । उपद्रुतम् = परिप्लुतम् । असारम् = निस्तत्त्वम् । असारसंसारपरित्यागः एव सुखम् इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

विशेष करके—

जन्म, मृत्यु, बुढ़ापा, रोग, पीड़ा आदि से भरे हुए इस तत्त्वरहित संसार का परित्याग करना ही सुख है ॥ ९४ ॥

यतः—

‘दुःखमेवाऽस्ति, न सुखं, यस्मात्तदुपलक्ष्यते ।

दुःखार्तस्य प्रतीकारे सुखसंज्ञा विधीयते’ ॥ ९५ ॥

अन्वयः—(अस्मिन् संसारे) दुःखमेव अस्ति, सुखं नास्ति यस्मात् तत् (एव) उपलक्ष्यते । दुःखार्तस्य प्रतीकारे सुखसंज्ञा विधीयते ॥ ९५ ॥

अस्मिन् संसारे । सुखं न = सुखात्मकं किञ्चिदपि नास्ति । यस्मात् = यतः । तत् = दुःखमेव । उपलक्ष्यते = दृश्यते । दुःखार्तस्य = दुःखैः पीडितस्य । प्रतीकारे = दुःखापनयनप्रयत्ने ॥ ९५ ॥

क्योंकि—

इस संसार में सचमुच दुःख है सुख कहीं भी नहीं है इसीलिए दुःख ही दिखाई देता है । किन्तु दुःख से पीड़ित के दुःखों से छुटकारा पाने के प्रयत्न को ही लोग सुख नाम से पुकारते हैं ॥ ९५ ॥

कौण्डिन्यो ब्रूते—‘एवमेव’ । ततोऽहं तेन शोकाऽऽकुलेन ब्राह्मणेन शप्तो, यद्-‘अद्यारभ्य मण्डूकानां वाहनं भविष्यसि’-इति । कपिलो ब्रूते ‘सम्प्रत्युपदेशाऽसहिष्णुर्भवान्, शोकाऽऽविष्टं ते हृदयम् । तथापि कार्यं शृणु’—

एवमेव = सत्यमेव । तेन = ब्राह्मणेन । शोकाकुलेन = शोकव्याकुलेन । असहिष्णुः = ग्रहणे अशक्तः । शोकाविष्टम् = शोकाभिभूतम् । हृदयम् = चित्तम् ।

कौण्डिन्य ने कहा—हाँ, आपका कहना बिल्कुल ठीक है। सर्पने कहा कि 'उसी शोक से व्याकुल कौण्डिन्य ब्राह्मण ने मुझे शाप दिया कि तुम आज से मेढकों का वाहन बनोगे।' तब कपिल ने कहा—'इस समय उपदेश ग्रहण करने में तुम असमर्थ हो। तुम्हारा हृदय शोक से दबा हुआ है फिर भी कर्तव्य कर्म सुनो—

‘सङ्गः सर्वाऽऽत्मना त्याज्यः, स चेत्त्यक्तुं न शक्यते ।

स सद्भिः सह कर्तव्यः, सतां सङ्गो हि भेषजम्’ ॥ ९६ ॥

अन्वयः—सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः (किन्तु) चेत् स त्यक्तुं न शक्यते (तर्हि)
स सद्भिः सह कर्तव्यः (यतः) सतां सङ्गः हि भेषजम् ॥ ९६ ॥

सङ्गः = सम्बन्धः । चेत् = यदि । त्यक्तुं न शक्यते = त्याज्यः न भवति । स
सद्भिः = सज्जनैः सह सम्बन्धः । कर्तव्यः = करणीयः । सतां सङ्गः = सत्सम्बन्धः ।
भेषजम् = शोकव्याधेः औषधम् ॥ ९६ ॥

इस संसार में सम्बन्ध का सर्वथा परित्याग कर देना चाहिए और यदि वह पूर्णतः छोड़ा न जा सके तो सज्जनों के साथ करना चाहिए क्योंकि सांसारिक रोगों की एकमात्र दवा सज्जनों का सहवास है ॥ ९६ ॥

अन्यच्च—

‘कामः सर्वाऽऽत्मना हेयः, स चेद्धातुं न शक्यते ।

स्वभार्या प्रति कर्तव्यः, सैव तस्य हि भेषजम्’ ॥ ९७ ॥

अन्वयः—कामः.....औषधम् ॥ ९७ ॥

कामः = विषयेच्छा । हेयः = परित्याज्यः । हातुं न शक्यते । स्वभार्या प्रति =
स्वपत्नीम् प्रति । तस्य = कामोपशमस्य । भेषजम् = औषधम् ॥ ९७ ॥

कामवासना का सर्वथा परित्याग कर देना चाहिए और यदि वह पूर्णतः छोड़ी न जा सके तो उसे अपनी पत्नी तक ही सीमित रखनी चाहिए क्योंकि वही वासना वृत्ति की एकमात्र औषधि है ॥ ९७ ॥

एतच्छ्रुत्वा स कौण्डिन्यः, कपिलोपदेशाऽमृतप्रशान्तशोकानलो, यथा-
विधि दण्डग्रहणं कृतवान् । अतो ‘ब्राह्मणशापान्मण्डूकान्बोदुमत्र तिष्ठामि’ ।
अनन्तरं तेन मण्डूकेन गत्वा मण्डूकनाथस्य जालपादनाम्नोऽग्रे तत्कथितम् ।
ततोऽसावागत्य मण्डूकनाथस्तस्य सर्पस्य पृष्ठमारूढवान् । स च सर्पस्तं
पृष्ठे कृत्वा चित्रपदक्रमं बभ्राम ।

उपदेशामृतप्रशान्तशोकानलः = उपदेश एव अमृतं पीयूषम् तेन प्रशान्तः
मन्दीभूतः शोकः एव अनलः अग्निः यस्य सः । यथाविधि = यथाशास्त्रम् । दण्ड-
ग्रहणम् = संन्यासग्रहणम् । मण्डूकान् = भेकान् । वोढुम् = वहनाय । अत्र = तटाकस्य
तटे । पृष्ठमारूढवान् = पृष्ठोपरि आरोह । तम् = जालपादम् मण्डूकनाथम् । पृष्ठे
कृत्वा = पृष्ठोपरि आरोप्य । चित्रपदक्रमम् = विचित्राभिः गतिभिः ।

यह सुनकर, कपिल के उपदेशरूपी अमृत से कौडिन्य को शोकाग्नि शांत हो गई और
उसने विधिपूर्वक संन्यास ले लिया । इसलिए ब्राह्मण के शाप से मेढकों को ढोने के लिए
मैं यहाँ पड़ा हूँ । इसके पश्चात् उस मेढक ने जाकर यह सारी बातें मण्डूकों के राजा जालपाद
से कह सुनायीं । तब वह मेढकों का राजा वहाँ आकर साँप की पीठ पर चढ़ गया और वह
साँप उसे पीठ पर लेकर विचित्र गति से उसे इधर-उधर घुमाने लगा ।

परेद्युश्चलितुमसमर्थं तं मण्डूकनाथोऽवदत्—‘किमद्य भवान्मन्दगतिः ?’
सर्पो ब्रूते—‘देव ! आहारविरहादसमर्थोऽस्मि ।

परेद्युः = द्वितीये दिने । चलितुमसमर्थम् = गन्तुमक्षमम् । तं = मेढकम् ।
अवदत् = अवदत् । आहारविरहात् = भोजनाभावात् । असमर्थोऽस्मि = गन्तुम-
शक्तोऽस्मि ।

दूसरे दिन साँप को चलने में असमर्थ देखकर मण्डूकराज ने कहा—‘आज आप धीरे-
धीरे क्यों चल रहे हैं ।’ साँप ने कहा—राजन्, भोजन न मिलने के कारण असमर्थ हो
गया हूँ ।

मण्डूकनाथोऽवदत्—‘अस्मादाज्ञया मण्डूकान्भक्षय ।’ ततः ‘गृहीतोऽयं
महाप्रसादः’ इत्युक्त्वा, क्रमशो मण्डूकान् खादितवान् । अथ निर्मण्डूकं सरो
विलोक्य मण्डूकनाथोऽपि तेन खादितः । अतोऽहं ब्रवीमि—‘स्कन्धेनाऽपि
वहेच्छन्नून्’ इत्यादि ।

गृहीतः = स्वीकृतः । अयं महाप्रसादः = महानुग्रहः । निर्मण्डूकम् = मण्डूकेन
रहितम् । सरो विलोक्य = तटाकम् दृष्ट्वा तेन = सर्पेण । खादितः = भक्षितः ।

मण्डूकराज ने कहा—‘हमारी आज्ञा से मेढकों को खाया करो । तब ‘आपकी यह कृपा
स्वीकार है’ ऐसा कह कर वह मेढकों को खाने लगा और जब तालाब मेढकों से रहित हो
गया तो उसने मण्डूकराज को भी खा डाला । इसीलिए मैं कह रहा हूँ कि—‘शत्रु को भी
कंधे पर ग्रहण करना चाहिए’ इत्यादि ।

‘देव ! यातिवदानीं पुरावृत्ताऽऽख्यानकथनं, सर्वथा सन्धेयोऽयं
हिरण्यगर्भो राजा, सन्धीयता’मिति मे मतिः । राजोवाच—‘कोऽयं

भवतो विचारः ? यतो जितस्तावदयमस्माभिः । ततो यद्यस्मत्सेवया
वसति, तदाऽऽस्ताम्, नो चेद्विगृह्यताम् ।

यातिवदानीम् = आस्ताम् तावत् । पुनरावृत्ताख्यानकथनम् = पूर्वघटितघटना-
वचनम् । मे मतिः = मम बुद्धिः । जितः = स्वाधीनीकृतः । सेवया = दास्येन ।
आस्ताम् = स्वभूमौ तिष्ठतु । विगृह्यताम् ।

राजन्, अब पुरानी कथाओं का कहना निष्प्रयोजन है अतः संधि करने योग्य राजा
हिरण्यगर्भ से संधि करना ही उचित है, यही मेरी राय है । राजा चित्रवर्ण ने कहा—यह
तुम्हारा कैसा विचार है ? क्योंकि हम लोगों ने उसे पराजित कर दिया है इस लिए यदि
वह हमारी अधीनता में रहना चाहे तो अपने देश में रह सकता है, नहीं तो इससे लड़ना
ही चाहिए ।

अत्रास्तरे जम्बूद्वीपादागत्य शुकेनोक्तं—‘देव ! सिंहलद्वीपस्य सारसो
राजा सम्प्रति जम्बूद्वीपमाक्रम्याऽवतिष्ठते । राजा ससम्भ्रमं ब्रूते—‘किं
किम् ?’ । शुक्रः पूर्वोक्तं कथयति ।

गृध्रः स्वगतमुवाच—‘साधु रे चक्रवाक मन्त्रिन् ! साधु ।’ राजा
सकोपमाह—‘आस्तां तावदयं, गत्वा तमेव समूलमुन्मूलयामि’ । दूरदर्शी
विहस्याऽऽह—

सम्प्रति = इदानीम् । आक्रम्य = स्वसेनया परिवृत्य । ससम्भ्रमम् = साश्चर्यम् ।
तमेव = सारसमेव । उन्मूलयामि = विनाशयामि ।

इसी बीच जम्बूद्वीप से आकर सुग्रे ने कहा ‘राजन्, सिंहलद्वीप के राजा सारस ने इस
समय जम्बूद्वीप पर चढ़ाई करके घेर लिया हैं ।’ राजा चित्रवर्ण अचकचा कर बोल उठा—
क्या कहा ? । सुग्रे ने पहिले कही हुई बात फिर दुहरा दी ।

गृध्र ने मन ही मन कहा—मन्त्री चक्रवाक तुम धन्य हो और तुमने अच्छा किया ।
राजा ने क्रोध से कहा—‘अब यहाँ की सारी बातें छोड़ो, अब वहाँ चलकर मैं पहिले उसे
जड़मूल से नष्ट कर डालूँगा ।’ तब मन्त्री दूरदर्शी ने हँस कर कहा—

‘न शरन्मेघवत्कार्यं वृथैव घनगर्जितम् ।

परस्यार्थमनर्थं वा प्रकाशयति नो महान्’ ॥ ९८ ॥

अन्वयः—(नरेण) शरन्मेघवत् वृथैव घनगर्जितम् न कार्यम् । महान्
परस्यार्थम् अनर्थम् वा न प्रकाशयति ॥ ९८ ॥

शरन्मेघवत् = शरत्कालस्य पयोदवत् । वृथैव = निरर्थकम् । घनगर्जितम् =
गम्भीरध्वनिः, स्वकार्यस्य प्रलापः । न कार्यम् = न करणीयम् । महान् = उदारा-

शयः । परस्य = शत्रोरपि । अर्थमनर्थम् = उचितानुचितम् । न प्रकाशयति = स्व-
मुखेन न कथयति ॥ ६८ ॥

शरद् ऋतु के बादल के समान व्यर्थ गरजना नहीं चाहिए अर्थात् व्यर्थ ही डींग नहीं
हाँकनी चाहिए । बड़े लोग दूसरों का जो कुछ भी भला बुरा करते हैं उसे अपने मुँह से नहीं
कह सुनाते हैं ॥ ९८ ॥

अपरञ्च—

‘एकदा न विगृह्णीयाद्बहून् राजाऽभिधातिनः ।

सदर्पोऽप्युरगः कीटैर्वहुभिर्नाश्यते ध्रुवम्’ ॥ ९९ ॥

अन्वयः—राजा एकदा बहून् अभिधातिनः न विगृह्णीयात् बहुभिः कीटैः सदर्पः
अपि उरगः ध्रुवम् नाश्यते ॥ ९९ ॥

एकदा = एकस्मिन् एव काले । अभिधातिनः = आक्रामकान् शत्रून् । न विगृ-
ह्णीयात् = न युज्येत् । कीटैः = कृमिभिः । सदर्पः = सर्पः । उरगः = सर्पः । ध्रुवम् =
निश्चितम् ॥ ९९ ॥

एक ही साथ प्रहार करने वाले बहुत से शत्रुओं के साथ राजा को कभी नहीं लड़ना
चाहिए । क्योंकि बहुत से कीड़े-मकोड़ों के द्वारा अत्यन्त अभिमानों साँप भी मारा
जाता है ॥ ९९ ॥

‘देव ! किमितो विना सन्धानं गमनमस्ति ? । यतस्तदाऽस्माकं पश्चा-
त्प्रकोपोऽनेन कर्त्तव्यः ।

इतः = अस्मात् स्थानात् । सन्धानम् विना = विना सन्धिम् । पश्चात् =
पृष्ठतः । प्रकोपः = आक्रमणम् ।

राजन्, क्या यहाँ से संघि किए बिना ही जाना उचित है ? क्योंकि यह पीछे से हम
लोगों पर आक्रमण कर देगा । और भी—

अपरञ्च—

‘योऽर्थतत्त्वमविज्ञाय क्रोधस्यैव वशं गतः ।

स तथा तप्यते मूढो, ब्राह्मणो नकुलाद्यथा’ ॥ १०० ॥

अन्वयः—यः अर्थतत्त्वम् अविज्ञाय क्रोधस्य एव वशंगतः स मूढः तथा तप्यते
यथा नकुलात् ब्राह्मणः (ततोऽभवत्) ॥ १०० ॥

यः = पुरुषः । अर्थतत्त्वम् = वस्तुस्थितिम् । अविज्ञाय = अविचार्य । क्रोधस्य वशं
गतः = क्रुद्धयति । स मूढः = स मूर्खः । तप्यते = मनस्तापं प्राप्नोति । नकुलात्
ब्राह्मणः = यथा ब्राह्मणः अज्ञानात् नकुलं हत्वा दुःखितोऽभवत् ॥ १०० ॥

जो किसी विषय के तत्त्व को जाने बिना पहले ही क्रोध के वशीभूत हो जाता है, वह मूर्ख नेवले को मार कर ब्राह्मण के समान ही दुखी होता है ॥ १०० ॥

राजाऽऽह—‘कथमेतत् ?’ । दूरदर्शी कथयति—

राजा ने कहा—यह कैसे ? दूरदर्शी ने कहा—

कथा ११

अस्त्युज्जयिन्यां माधवो नाम विप्रः । तस्य ब्राह्मणी प्रसूता, (सा) बालापत्यस्य रक्षार्थं ब्राह्मणमवस्थाप्य, स्नातुं गता । अथ ब्राह्मणाय राज्ञः पार्वणश्राद्धं दातुमाह्वानमागतम् । तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणोऽपि सहजदारिद्र्यादचिन्तयत्—‘यदि सत्वरं न गच्छामि, तदाऽन्यः कश्चिच्छ्रुत्वा श्राद्धं ग्रहीष्यति । यतः—

विप्रः = ब्राह्मणः । प्रसूता = कृतप्रसवा । बालापत्यस्य = स्वशिष्यः । रक्षार्थम् = रक्षणाय । ब्राह्मणमवस्थाप्य = स्वपतिम् तत्र नियोज्य । पार्वणश्राद्धं दातुम् = श्राद्ध-दक्षिणादानाय । आह्वानमागतम् = आमन्त्रणं प्राप्तम् । सहजदारिद्र्यात् = स्वाभाविकविकल्पात् । अचिन्तयत् = व्यचारयत् । सत्वरम् = शीघ्रम् । अन्यः कश्चित् = कश्चिदन्यः ब्राह्मणः । श्राद्धम् = श्राद्धदक्षिणाम् ॥

उज्जयिनी में माधव नाम का एक ब्राह्मण था । उसकी पत्नी को बच्चा हुआ । वह पुत्र की रक्षा करने के लिए वहाँ ब्राह्मण को बिठा कर स्नान करने चली गयी । इसी बीच श्राद्ध का दान लेने के लिए राजा के यहाँ से उस ब्राह्मण को बुलावा आया । यह सुनकर स्वभाव से ही दरिद्र ब्राह्मण ने विचार किया कि यदि शीघ्र ही न जाऊँगा तो कोई दूसरा ब्राह्मण आकर उसे ले लेगा । क्योंकि—

‘आदेयस्य प्रदेयस्य, कर्तव्यस्य च कर्मणः ।

क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः, पिबति तद्रसम्’ ॥ १०१ ॥

अन्वयः—आदेयस्य प्रदेयस्य कर्तव्यस्य कर्मणः च क्षिप्रम् अक्रियमाणस्य कालः तत् रसम् पिबति ॥ १०१ ॥

आदेयस्य = ग्रहणयोग्यस्य । प्रदेयस्य = दानस्य, कर्तव्यस्य कर्मणः = करणीयस्य कार्यस्य । क्षिप्रम् ॥ शीघ्रम् । अक्रियमाणस्य = न कृतस्य । कालः = समयम् । तस्य रसम् = तत्त्वम् । पिबति = पानं करोति, विनाशयतीति भावः ॥ १०१ ॥

लेने, देने तथा करने योग्य काम करने में शीघ्रता न करने के कारण समय उसके रस को पी जाता है अर्थात् उचित समय के बीत जाने पर काम बिगड़ जाता है ॥ १०१ ॥

किन्तु बालकस्याऽत्र रक्षको नास्ति । तत्किं करोमि ? । यातु । चिरकालपालितमिमं नकुलं पुत्रनिर्विशेषं बालकरक्षायां व्यवस्थाप्य गच्छामि । तथा कृत्वा गतः । ततस्तेन नकुलेन बालकसमीपमागच्छन् कृष्णसर्पो दृष्टो, व्यापाद्य कोपात्खण्डं खण्डं कृत्वा, भक्षितश्च । ततोऽसौ नकुलो ब्राह्मणमायान्तमवलोक्य, रक्तविलिप्तमुखपादः, सत्वरमुपगम्य, तच्चरणयोरुल्लोठ । ततः स विप्रस्तथाविधं तं दृष्ट्वा 'मम बालकोऽनेन खादित' इत्यवधार्य नकुलं व्यापादितवान् । अनन्तरं यावदुपसृत्याऽपत्यं पश्यति ब्राह्मणस्तावद्बालकः सुस्थः स्वपिति, सर्पश्च व्यापादितस्तिष्ठति । ततस्तमुपकारकं नकुलं निरीक्ष्य, भावितचेताः स ब्राह्मणः परं विषादमगमत् । अतोऽहं ब्रवीमि—'योऽर्थतत्त्वम-विज्ञाय'—इत्यादि ॥

चिरकालात् पालितम् = बहुदिनात् रक्षितम् । पुत्रनिर्विशेषम् = पुत्रतुल्यम् । बालकरक्षायाम् = शिशुरक्षणार्थम् । व्यवस्थाप्य = नियोज्य । आयान्तम् = आगच्छन्तम् । रक्तविलुप्तमुखपादः = रक्तरञ्जितमुखचरणः । सत्वरमुपगम्य = शीघ्रमेव गत्वा । तथाविधम् = रक्तरञ्जितमुखचरणम् । अवधार्य = निश्चित्य । उपसृत्य = समीपं गत्वा । अपत्यं = बालकम् । सुस्थः = निश्चिन्तः । निरीक्ष्य = विचार्य । भावितचेताः = मावपूर्णहृदयः, खिन्न इत्यर्थः । विषादमगमत् = दुःखितोऽभूत् ।

किन्तु यहाँ बालक की रखवाली करने वाला कोई नहीं है । तो क्या करूँ ? अच्छा; तो पुत्र के समान ही बहुत दिनों से पाले-पोसे गये इस नेवले को ही बालक की रक्षा में नियुक्त करके चला जाऊँ । ऐसा करके वह चला गया । इसके बाद उस नेवले ने बालक के पाम आते हुए एक काले साँप को देखा और क्रोध में आकर उसे मार डाला तथा ठुकड़े-ठुकड़े करके खा डाला । फिर नेवला ब्राह्मण को आते हुए देख कर रक्त में सने हुए मुँह तथा पंजों को लिए हुए उसके चरणों पर लोटने लगा । उस ब्राह्मण ने नेवले को इस प्रकार देख कर यह निश्चय कर लिया कि इसने मेरे बच्चे को मार डाला है अतः उसने नेवले को भी मार डाला । इसके पश्चात् उसने घर में जाकर देखा तो बालक सकुशल सोया है और साँप मरा हुआ पड़ा है तब वह ब्राह्मण अपने प्रति उपकार करने वाले उस नेवले को देखकर अनेक भावनाओं से पूर्ण होकर अत्यन्त दुखी हुआ । इसीलिए मैं कह रहा हूँ—'जो तत्त्व को समझे बिना इत्यादि ।'

अपरञ्च—

'कामः, क्रोधस्तथा मोहो, लोभो, मानो, मदस्तथा ।

षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिस्त्यक्तं सुखी नृपः' ॥ १०२ ॥

अन्वयः—कामः.....षड्वर्गम् एनम् उत्सृजेत् अस्मिन् त्यक्ते नृपः सुखी भवेत् ॥ १०२ ॥

मानः = गर्वः । षड्वर्गम् = कामादिषड्वर्गम् । उत्सृजेत् = परित्यजेत् । अस्मिन् = कामादिषड्वर्गे ॥ १०२ ॥

और भी—राजा को चाहिए कि वह काम, क्रोध, लोभ, मोह, मान तथा मद नाम के छः शत्रुओं का परित्याग कर दे क्योंकि इसे छोड़ने पर ही वह सुखी हो सकता है ॥ १०२ ॥

राजाऽऽह—‘मन्त्रिन् ! एष ते निश्चयः ?’ मन्त्री ब्रूते—‘एवमेव’ । यतः—

राजा ने कहा—‘मंत्री, क्या तुम्हारा यही निश्चय है ?’ मंत्री ने कहा—‘हाँ यही क्योंकि—

‘स्मृतिस्तत्परतार्थेषु, वितर्को, ज्ञाननिश्चयः ।

दृढता, मन्त्रगुप्तिश्च, मन्त्रिणः परमो गुणः’ ॥ १०३ ॥

अन्वयः—अर्थेषु तत्परता, स्मृतिः, वितर्कः, ज्ञाननिश्चयः, दृढता, मन्त्रगुप्तिः च मन्त्रिणः परमः गुणः अस्ति ॥ १०३ ॥

अर्थेषु = कर्तव्यकार्येषु । तत्परता = तत्संपादने एकचित्तता । स्मृतिः = स्मरण-शक्तिः । वितर्कः = कर्तव्याकर्तव्ये ऊहापोहः । ज्ञाननिश्चयः = दृढज्ञानम् । दृढता = स्वकार्ये दृढस्थितिः । मन्त्रगुप्तिः = मन्त्ररक्षा । परमः = उत्कृष्टः ॥ १०६ ॥

स्मरण शक्ति, काम में संलग्नता, किसी विषय का पूर्ण विमर्श करना, ज्ञान का निश्चय, दृढता और मन्त्रणा को छिपाना—यह छः मन्त्रियों के श्रेष्ठ गुण होते हैं ॥ १०३ ॥

तथा च—

‘सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विमृश्य कारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः’ ॥ १०४ ॥

अन्वयः—सहसा क्रियाम् न विदधीत, अविवेकः परमापदाम् पदम्, गुणलुब्धाः सम्पदः स्वयमेव विमृश्य कारिणम् वृणते हि ॥ १०४ ॥

सहसा = भटिति, अविचार्य । क्रियाम् = कार्यम् । न विदधीत = न कुर्यात् । अविवेकः = अविचारः । परमापदाम् = अत्युत्कृष्टानाम् विपदाम् । पदम् = स्थानम् । गुणलुब्धाः = गुणप्रियाः । विमृश्य कारिणम् = विविच्य कार्यशीलम् । सम्पदः = श्रियः । वृणते = मज्जते । हिनिश्चये ॥ १०४ ॥

और भी—किसी काम को बिना विचारे नहीं करना चाहिए क्योंकि अविचार ही बहुत बड़ी आपत्तियों का कारण होता है। गुणों को चाहने वाली सम्पत्तियाँ विवेकी पुरुषों को स्वयम् ग्रहण करती हैं ॥ १०४ ॥

तदेव ! यदीदानीमस्मद्वचनं क्रियते, तदा सन्धाय गम्यताम्' । यतः—

इसलिए हे राजन्, यदि आप इस समय हमारी बात मानें तो सन्धि करके यहाँ से चले चलिए । क्योंकि—

‘यद्यप्युपायाश्चत्वारो निर्दिष्टाः साध्यसाधने ।

संख्यामात्रं फलं तेषां, सिद्धिः साम्नि व्यवस्थिता’ ॥ १०५ ॥

अन्वयः—यद्यपि साध्यसाधने चत्वारः उपायाः निर्दिष्टाः किन्तु तेषाम् संख्या-
मात्रम् फलम् सिद्धिः साम्नि व्यवस्थिता ॥ १०५ ॥

यद्यपि साध्यसाधने = कर्तव्यसाधने । चत्वारः उपायाः = सामदामदण्डभेदाः ।
निर्दिष्टाः = निहिताः । तथापि तेषाम् = उपायानाम् संख्यामात्रम् फलम् = संख्यापूर्तिः
एव परिणामः । वस्तुतः सिद्धिः = कर्तव्यपूर्तिः । साम्नि = सामाख्ये उपाये । व्यव-
स्थिता = स्थिता ॥ १०५ ॥

यद्यपि कार्यसिद्धि के लिए साम, दाम, दण्ड, भेद—नाम के चार उपाय बताए गए हैं किन्तु उनमें तीन की गणना तो संख्या पूरी करने के लिए ही है । वास्तव में कार्य की सिद्धि तो ‘साम’ से ही होती है ॥ १०५ ॥

राजाऽऽह—‘कथमेवं सत्वरं सम्भाव्यते’ ? । मन्त्री ब्रूते—‘देव ! सत्वरं भविष्यति’ । यतः—

राजा ने कहा—तो यह सन्धि इतनी जल्दी कैसे हो सकती है ?, मन्त्री ने कहा—‘राजन्, शीघ्र ही होगी ।’ क्योंकि—

‘मृदघटवत्सुखभेद्यो, दुःसन्धानश्च दुर्जनो भवति ।

सुजनस्तु कनकघटवद् दुर्भेद्यश्चाऽऽशु सन्धेयः’ ॥ १०६ ॥

अन्वयः—दुर्जनः मृदघटवत् सुखभेद्यः दुःसन्धानः च भवति किन्तु सुजनस्तु
कनकघटवत् दुर्भेद्यः आशु सन्धेयः च भवति ॥ १०६ ॥

दुर्जनः = मृदुः । मृदघटवत् = मृत्कलशवत् । सुखभेद्यः = सारल्येन भेदनीयः ।
दुःसन्धानः = काठिन्येन सन्धेयः । सुजनः = सज्जनः । कनकघटवत् = सुवर्णकलश-
वत् । दुर्भेद्यः = कठिनतया भेदनीयः । आशु = शीघ्रमेव । सन्धेयः = सन्धियोग्यः ॥ १०६ ॥

११ हि० स०

जैसे मिट्टी का घड़ा आसानी से टूट सकता है किन्तु कठिनाई से जोड़ा जा सकता है उसी प्रकार दुष्टों की सन्धि सुखिकल से होती है किन्तु होकर भी वह आसानी से टूट जाती है और जैसे सोने का घड़ा कठिनाई से टूट सकता है किन्तु आसानी से जोड़ा जा सकता है उसी प्रकार सज्जनों की सन्धि सरलता से होती है जिसका टूटना बहुत कठिन होता है ॥ १०६ ॥

‘अज्ञः सुखमाराध्यः, सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्माऽपि तं नरं न रञ्जयति’ ॥ १०७ ॥

अन्वयः—अज्ञः सुखम् आराध्यः विशेषज्ञः सुखतरमाराध्यते ज्ञानलवदुर्विदग्धम् नरं नरम् ब्रह्मापि न रञ्जयति ॥ १०७ ॥

अज्ञः = मूर्खः । सुखम् = सारल्येन । आराध्यः = स्वानुकूल्यः । विशेषज्ञः = विद्वान् । सुखतरम् = आशु । आराध्यते = अनुकूलयितुम् शक्यते । ज्ञानलवदुर्विदग्धम् = स्वल्पज्ञानोन्मत्तम् । ब्रह्माऽपि = प्रजापतिरपि । तं नरं = तं मनुष्यम् । न रञ्जयति = अनुकूलयितुं न शक्नोति ॥ १०७ ॥

मूर्ख को सरलता से वश में किया जा सकता है, विद्वान् को और भी सरलता से अपने अनुकूल बनाया जा सकता है, किन्तु थोड़े से ज्ञान पर अभिमान करने वाले व्यक्ति को ब्रह्मा भी नहीं प्रसन्न कर सकते हैं ॥ १०७ ॥

‘विशेषतश्चास्यं धर्मज्ञो राजा, सर्वज्ञो मन्त्री च । ज्ञातमेतन्मया पूर्वं मेघवर्णवचनात्तत्कृतकार्यसन्दर्शनाच्च’ । यतः—

विशेषकर यह राजा अत्यन्त धार्मिक और मंत्री बड़ा ज्ञानी है । यह मैंने मेघवर्ण के कथनों और उसके कार्यों को देखकर पहिले ही समझ लिया था । क्योंकि—

‘कर्माऽनुमेयाः सर्वत्र परोक्ष-गुण-वृत्तयः ।

तस्मात्परोक्षवृत्तीनां फलैः कर्माऽनुभाव्यते’ ॥ १०८ ॥

अन्वयः—परोक्षगुणवृत्तयः सर्वत्र कर्मानुमेयाः तस्मात् परोक्षवृत्तीनाम् कर्म फलैः अनुभाव्यते ॥ १०८ ॥

परोक्षगुणवृत्तयः = अप्रत्यक्षगुणव्यापाराः । कर्मानुमेयाः = कर्मणैव अनुमान्याः । परोक्षवृत्तीनाम् = अप्रत्यक्षव्यापाराणाम् । कर्म = कर्तव्यम् । फलैः = परिणामैः । अनुभाव्यते = ज्ञायते ॥ १०८ ॥

आँखों से ओझल रहने वाले मनुष्य के गुण और स्वभाव उसके कार्यों द्वारा ही जाने जाते हैं । इसलिए परोक्ष-वृत्तियों वाले मनुष्यों के कार्य उसके फल द्वारा ही अनुमान किए जाते हैं ॥ १०८ ॥

राजाऽह—‘अलमुत्तरोत्तरेण, यथाभिप्रेतमनुष्ठीयताम्’ । एतन्मन्त्रयित्वा गृध्रो महामन्त्री—‘तत्र यथाऽहं कर्तव्यम्’ इत्युक्त्वा, दुर्गाऽभ्यन्तरं चलितः । ततः प्रणिधिवकेनाऽगत्य राज्ञो हिरण्यगर्भस्य निवेदितं—‘देव ! सन्धिं कतुं महामन्त्री गृध्रोऽस्मत्समीपमागच्छति’ । राजहंसो ब्रूते—‘मन्त्रिन् ! पुनरभिसन्धिना केनचिदत्राऽगमनम् ?’ । सर्वज्ञो विहस्याऽह—‘देव ! न शङ्काऽस्पदमेतत् । यतोऽसौ महाशयो, दूरदर्शी ! अथवा स्थितिरियं मन्दमतीनाम्, कदाचिच्छङ्कैव न क्रियते, कदाचित्सर्वत्र शङ्का ? ।

तथा हि—

अलम् = निष्प्रयोजनम् । उत्तरोत्तरेण = वादविवादेन । अभिप्रेतम् = रचितम् । अनुष्ठीयताम् = क्रियताम् । तत्र = सन्धिविधाने । यथार्हम् = यथोचितम् । अभिसन्धिना = कपटेन । शङ्कास्पदम् = शंकायोग्यः । महाशयः = उदारहृदयः । मन्दमतीनाम् = अविवेकिनाम् । स्थितिः = प्रकृतिः ।

राजा ने कहा—यह वाद-विवाद व्यर्थ है इसलिए आपको जैसा अच्छा लगे वैसा ही कीजिए ! यह सलाह करके महामन्त्री गृध्र ने कहा—‘इस विषय में जैसा उचित होगा वैसा ही किया जायगा’ ऐसा कह कर वह किले के भीतर चला गया । तब गुप्तचर यगुले ने आकर राजा हिरण्यगर्भ से निवेदन किया कि राजन्, ‘महामन्त्री गृध्र हमलोगों के पास संधि करने के लिए आ रहे हैं’ । राजहंस ने कहा कि ‘मन्त्रिन्, यह दुष्ट गृध्र किसी छल की भावना से आता होगा ? सर्वज्ञ ने हंस कर कहा—‘राजन् यहाँ शंका करने की आवश्यकता नहीं है । क्योंकि मन्त्री गृध्र अत्यन्त उदार स्वभाव का है । और मन्दबुद्धि वालों की स्थिति ही यही होती है, कभी तो वह शंका ही नहीं करते और कभी सब जगह शंका करने लगते हैं । जैसा कि—

‘सरसि बहुशस्ताराच्छायेक्षणात्परिवञ्चितः,

कुमुदविटपान्वेषी हंसो निशास्वविचक्षणः ।

न दशति पुनस्ताराशङ्की दिवापि सितोत्पलं,

कुहकचकितो लोकः सत्येऽप्यपायमपेक्षते’ ॥ १०९ ॥

अन्वयः—निशामु कुमुदविटपान्वेषी अविचक्षणः हंसः सरसि ताराच्छायेक्षणात् बहुशः परिवञ्चितः दिवापि ताराशङ्की पुनः सितोत्पलम् न दशति (तथैव) कुहकचकितः लोकः सत्ये अपि अपायम् अपेक्षते ॥ १०९ ॥

निशासु = रात्रौ । कुमुदविटपान्वेषी = कुमुदवल्लयन्वेषणपरः । अविचक्षणः = बुद्धिरहितः । हंसः = मरालः । सरसि = तडागे । ताराच्छायेक्षणात् = तारका-प्रतिबिम्बदर्शनात् । बहुशः = अनेकधा । परिवञ्चितः = छलितः सन् । दिवापि = दिनेऽपि । ताराशङ्की = तारकाशङ्कायुक्तेः सः = हंसः । पुनः = भूयः । सितोत्पलम् = सितकमलम् । न दशति = न भुङ्क्ते । कुटुकचकितः = कपटव्यवहारेण वञ्चितः । लोकः = जनः । सत्येऽपि = सत्ये विषयेऽपि । अपायम् = विघ्नम् । अपेक्षते = आशङ्कते ॥ १०९ ॥

रात्रि के समय कुमुदनी की खोज करने वाला हंस तालाब में बहुत से तारों की छाया देख कर धोखा खा जाता है अर्थात् उसे कुमुद समझ कर बार-बार उसके पास जाता और निराश हो जाता है किन्तु वही तारों की शंका में पड़ा हुआ राजहंस दिन में सफेद कमल को भी नहीं भक्षण करता क्योंकि कपट-व्यवहारों से धोखा खाए हुए लोग सच्ची वस्तु में भी अनिष्ट की शंका करते हैं ॥ १०९ ॥

‘दुर्जनदूषितमनसः सुजनेष्वपि नास्ति विश्वासः ।

बालः पायसदग्धो दध्यपि फूत्कृत्य भक्षयति’ ॥ ११० ॥

अन्वयः—दुर्जनदूषितमनसः विश्वासः सुजनेष्वपि नास्ति (यथा) पायस-दग्धः बालः दध्यपि फूत्कृत्य भक्षयति ॥ ११० ॥

दुर्जनदूषितमनसः = दुष्टेन परिवञ्चितस्य । विश्वासः = प्रत्ययः । सुजनेष्वपि = सज्जनेष्वपि । पायसदग्धः = दुग्धसिद्धौदनदग्धः । बालः = बालकः । फूत्कृत्य = सफूत्कारम् । भक्षयति = अस्ति ॥ ११० ॥

जिनका हृदय दुष्टों के व्यवहार से दूषित हो जाता है वे सज्जनों के व्यवहार पर भी विश्वास नहीं करते । दूध का (खीर का) जला हुआ बालक दही को भी फूँक-फूँक कर खाता है ॥ ११० ॥

तद् देव ! यथाशक्ति तत्पूजार्थं रत्नोपहारादिसामग्री सुसज्जीक्रियताम् । तथाऽनुष्ठिते सति स गृध्रो मन्त्री दुर्गद्वाराचक्रवाकेणोपगम्य, सत्कृत्याऽऽनीय, राजदर्शनं कारितो, दत्ताऽऽसने चोपविष्टः । चक्रवाक उवाच—मन्त्रिन् ! युष्मदायत्तं सर्वं, स्वेच्छयोपभुज्यतामिदं राज्यम् । राजहंसो ब्रूते—‘एवमेव’ । दूरदर्शी कथयति—‘एवमेवैतत्, किन्त्विदानीं बहुप्रपञ्चवचनं निष्प्रयोजनम्’ । यतः—

तत्पूजार्थम् = मन्त्रिस्वागतार्थम् । उपगम्य = उपस्थाय । सत्कृत्य = सत्कारं कृत्वा । बहुप्रपञ्चवचनम् = अनेकप्रशंसावाक्यविस्तारः । निष्प्रयोजनम् = व्यर्थम् ।

इसलिए हे राजन्, उसका सत्कार करने के लिए यथाशक्ति रत्न आदि भेंट की सामग्री तैयार कराइए। इस प्रकार की व्यवस्था हो जाने पर मंत्री चक्रवाक ने किले के द्वार पर जाकर मंत्री गृद्ध को बड़े सम्मान के साथ लाकर राजा का दर्शन कराया और गृद्ध दिए हुए आसन पर बैठ गया। चक्रवाक ने कहा—‘मंत्री, यह सब कुछ अब तुम्हारे अधीन है। अतः अपनी इच्छा के अनुसार इस राज्य का उपभोग कीजिए।’ राजहंस ने कहा—यह बिल्कुल ठीक है? दूरदर्शी गृद्ध ने कहा—यह तो ठीक है किन्तु इस समय इस प्रकार की प्रपञ्च की बातें करना व्यर्थ है। क्योंकि—

‘लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्, स्तब्धमञ्जलिकर्मणा।

मूर्खं छन्दानुरोधेन, याथातथ्येन पण्डितम्’ ॥ १११ ॥

अन्वयः—अर्थेन लुब्धम्, अञ्जलिकर्मणा स्तब्धम्, छन्दानुरोधेन मूर्खम्, याथा-
तथ्येन पण्डितम् गृह्णीयात् ॥ १११ ॥

अर्थेन = धनप्रदानेन । लुब्धम् = घनामिलाषिणम् । अञ्जलिकर्मणा = प्रार्थनया ।
स्तब्धम् = गर्वोन्मत्तम् । छन्दानुरोधेन = अनुकूलव्यवहारेण । याथातथ्येन = सत्य-
कथनेन, गृह्णीयात् = स्वानुकूल्यम् कुर्यात् ॥ १११ ॥

लालची को धन से, अभिमानी को हाथ जोड़ कर, मूर्ख को उसके अनुसार काम करके
और बुद्धिमान को सच्ची बातें कह कर अपने अनुकूल बना लेना चाहिए ॥ १११ ॥
अन्यच्च—

‘सद्भावेन हरेन्मित्रं, सम्भ्रमेण तु बान्धवान्।

स्त्री-भृत्यौ दान-मानाभ्यां, दाक्षिण्येनेतराञ्जनान्’ ॥ ११२ ॥

अन्वयः—मित्रम् सद्भावेन, बान्धवान् तु सम्भ्रमेण स्त्रीभृत्यौ दानमानाभ्याम्,
इतरान् जनान् दाक्षिण्येन हरेत् ॥ ११२ ॥

मित्रम् = सुहृदम् । सद्भावेन = सौहार्देन । बान्धवान् = स्वगोत्रजान् । सम्भ्र-
मेण = आदरातिशयेन । इतरान् जनान् = अन्यान् लोकान् । दाक्षिण्येन = आनु-
कूलेन । हरेत् = अनुरज्जयेत् ॥ ११२ ॥

और भी—सद्भाव से मित्रों को, सम्मान से बन्धुओं को, दान तथा मान से स्त्री और
सेवक को और उदारता से अन्य लोगों को अपने अनुकूल बनाना चाहिए ॥ ११२ ॥

‘तदिदानीं सन्धातुं गम्यताम् । महाप्रतापश्चित्रवर्णो राजा ।’

चक्रवाको ब्रूते—‘यथा सन्धानं कार्यं, तदप्युच्यताम्’ । राजहंसो
ब्रूते—‘कति प्रकाराः सन्धीनां सम्भवन्ति’ ? । गृध्रो ब्रूते—कथयामि ।
श्रूयताम्—

सन्धानं सन्धिकरणार्थम् । गम्यताम् = चित्रवर्णमनुगम्यताम् । महाप्रतापः = महापराक्रमः । यथा = येन प्रकारेण । सन्धानम् कार्यम् = सन्धिः विधेयः ।

इसलिए इस समय सन्धि करने के लिए राजा चित्रवर्ण के पास चलिए । चक्रवाक ने कहा—‘जिस प्रकार संधि करनी होगी उसे भी बताइए ।’ राजहंस ने कहा—‘सन्धि कितने प्रकार की होती है ?’ गृध्र ने कहा—‘कह रहा हूँ’ सुनिये—

‘बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपो नाऽन्यप्रतिक्रियः ।

आपन्नः, सन्धिमन्विच्छेत्कुर्वाणः कालयापनम्’ ॥ ११३ ॥

अन्वयः—बलीयसामियुक्तः नान्यप्रतिक्रियः आपन्नः नृपः कालयापनम् कुर्वाणः सन्धिमन्विच्छेत् ॥ ११३ ॥

बलीयसामियुक्तः = बलवता शत्रुणाक्रान्तः । नान्यप्रतिक्रियः = नान्योपायः । आपन्नः = विपत्तिमुपगतः । कालयापनम् = समययापनम् । कुर्वाणः = कर्तुमिच्छुः । सन्धिमन्विच्छेत् = अमिलयेत् ॥ ११३ ॥

बलवान् शत्रु से आक्रान्त होने पर जब कोई उपाय न रह जाय तो समय काटने के लिए उस विपत्ति में पड़े हुए राजा को शत्रु से सन्धि कर लेनी चाहिए’ ॥ ११३ ॥

‘कपाल, उपहारश्च, सन्तानः, सङ्गतस्तथा ।

उपन्यासः, प्रतीकारः, संयोगः, पुरुषान्तरः ॥ ११४ ॥

अदृष्टनर, आदिष्ट, आत्माऽऽदिष्ट, उपग्रहः ।

परिक्रयस्तथोच्छिन्नस्तथा च परभूषणः ॥ ११५ ॥

स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च, षोडशंते प्रकीर्तिताः ।

इति षोडशकं प्राहुः सन्धि सन्धिविचक्षणाः’ ॥ ११६ ॥

अन्वयः—कपाल..... षोडशकम् सन्धिम प्राहुः ॥ ११४-११६ ॥

कपाल, उपहार, सन्तान, संगत, उपन्यास, प्रतीकार, संयोग, पुरुषान्तर, अदृष्टनर, आदिष्ट, आत्मादिष्ट, उपग्रह, परिक्रय, उच्छिन्न, परभूषण और स्कन्धोपनेय—इस प्रकार विद्वान् लोगों ने सन्धि के सोलह प्रकार बतलाए हैं ॥ ११४-११६ ॥

‘कपालसन्धिर्विज्ञेयः केवलं समसन्धितः ।

सम्प्रदानाद्भवति य उपहारः स उच्यते’ ॥ ११७ ॥

अन्वयः—केवलं समसन्धितः कपालसन्धिः विज्ञेयः यः सम्प्रदानात् भवति स उपहारः उच्यते ॥ ११७ ॥

समसन्धितः = समानयोः बलशालिनोः सन्धिः । सम्प्रदानात् = धनादिप्रदानात् । उच्यते = कथ्यते ॥ ११७ ॥

समान बलवालों की आपस में की गई संधि को कपालसन्धि और कर, उपहार आदि देकर की गई सन्धि उपहारसन्धि कहो जाती है ॥ ११७ ॥

सन्तानसन्धिर्विज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ।

सद्भिस्तु सङ्गतः सन्धिर्मेत्रीपूर्व उदाहृतः ॥ ११८ ॥

अन्वयः—दारिकादानपूर्वकः (सन्धानः) सन्तानसन्धिः विज्ञेयः, सद्भिः मैत्रीपूर्वः संगतः सन्धिः उदाहृतः ॥ ११८ ॥

दारिकादानपूर्वकः = पुत्रीदानयुक्तः । सद्भिः = सज्जनेः । मैत्रीपूर्वः = मैत्रीयुक्तः कृतः सन्धानः । उदाहृतः = कथितः ॥ ११८ ॥

प्रतिपक्षी को कन्या देकर जो संधि की जाती है उसे सन्तानसंधि और सज्जनों में परस्पर मैत्रीभाव से जो संधि की जाती है उसे संगतसंधि कहते हैं ॥ ११८ ॥

यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः ।

सम्पत्तौ वा, विपत्तौ वा, कारणैर्यो न भिद्यते ॥ ११९ ॥

अन्वयः—यः यावदायुःप्रमाणः समानार्थप्रयोजनः सम्पत्तौ वा विपत्तौ वा कारणैः यो न भिद्यते ॥ ११९ ॥

यः = संगतसन्धिः । यावदायुःप्रमाणः = समस्तायुःपर्यन्तः । समानार्थप्रयोजनः = समानहितः । सम्पत्तौ वा विपत्तौ वा = सुखे दुःखे वा । कारणैः = कैः अपि हेतुभिः । न भिद्यते = भेदं न प्राप्नोति ॥ ११९ ॥

समान अर्थ और प्रयोजन होने के कारण समस्त जीवन में सम्यक्त्ति या विपत्ति किसी भी दशा में अथवा किसी कारण से जो सन्धि टूटती नहीं है ॥ ११९ ॥

सङ्गतः सन्धिरेवाऽयं प्रकृष्टत्वात्सुवर्णवत् ।

तथाऽन्यैः सन्धिकुशलैः 'काञ्चनः' समुदाहृतः ॥ १२० ॥

अन्वयः—सुवर्णवत् प्रकृष्टत्वात् अयम् संगतः सन्धिः एव अन्यैः सन्धिकुशलैः काञ्चनः समुदाहृतः ॥ १२० ॥

सुवर्णवत् = काञ्चनवत् । प्रकृष्टत्वात् = निर्मलत्वात् । अन्यैः = अपरैः । सन्धिकुशलैः = सन्धिविचक्षणैः । काञ्चनः = काञ्चनसन्धिः । उदाहृतः = कथितः ॥ १२० ॥

यह संगतसंधि ही सोने के समान उत्तम होने के कारण अन्य संधिकुशल राजनीतिज्ञों द्वारा 'काञ्चनसंधि' के नाम से विख्यात है ॥ १२० ॥

आत्मकार्यस्य सिद्धिं तु समुद्दिश्य क्रियेत यः ।

स उपन्यासकुशलैरुपन्यास उदाहृतः ॥ १२१ ॥

अन्वयः—यः आत्मकार्यस्य सिद्धिम् समुद्दिश्य क्रियेत, उपन्यासकुशलैः स उपन्यासः उदाहृतः ॥ १२१ ॥

आत्मकार्यस्य = स्वार्थस्य । सिद्धिम् = सफलताम् । समुद्दिश्य = लक्ष्यीकृत्य । उपन्यासकुशलैः = सन्धिविचक्षणैः । उदाहृतः = उक्तः ॥ १२१ ॥

अपने काम की सिद्धि की दृष्टि से जो संधि की जाती है उसे संधिचतुर लोग 'उपन्यास संधि' कहते हैं ॥ १२१ ॥

‘मयाऽस्योपकृतं पूर्वं, ममाप्येष करिष्यति’ ।

इति यः क्रियते सन्धिः ‘प्रतीकारः’ स उच्यते ॥ १२२ ॥

अन्वयः—मया पूर्वम् अस्य उपकृतम् (अतः) एषः ममापि करिष्यति इति यः सन्धिः क्रियते स प्रतीकारः उच्यते ॥ १२२ ॥

मया उपकृतम् = अहम् उपकरोमि । इति = इत्याशयेन ॥ १२२ ॥

मैंने पहले इसका उपकार किया है, यह मेरा भी करेगा इस दृष्टि से जो संधि की जाती है उसे प्रतीकार संधि कहते हैं ॥ १२२ ॥

‘उपकारं करोम्यस्य, ममाप्येष करिष्याति’ ।

अयं चाऽपि प्रतीकारो राम सुग्रीवयोरिव ॥ १२३ ॥

अन्वयः—अस्य उपकारम् करोमि, एषः ममापि करिष्यति रामसुग्रीवयोः इव अयम् चापि प्रतीकारः उच्यते ॥ १२३ ॥

अयं चापि = इत्यभिप्रायेण कृतः सन्धिः अपि ॥ १२३ ॥

मैं इसका उपकार कर रहा हूँ, यह मेरा भी करेगा । इस प्रकार की संधि भी प्रतीकार कही जाती है जैसा राम और सुग्रीव ने किया था ॥ १२३ ॥

‘एकार्थां सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्र हि गच्छति ।

सुसंहितप्रयाणस्तु स च संयोग उच्यते’ ॥ १२४ ॥

अन्वयः—एकार्थाम् क्रियाम् सम्यगुद्दिश्य यत्र गच्छति सुसंहितप्रयाणः स संयोगः (इति) उच्यते ॥ १२४ ॥

एकार्थाम् क्रियाम् = एकप्रयोजनाम् क्रियाम् । सम्यगुद्दिश्य = पूर्णतया लक्ष्यी-कृत्य सुसंहितप्रयाणः = सुष्ठुरीत्या मिलितगमनः ॥ १२४ ॥

जहाँ समान अर्थ की सिद्धि के लिए किसी क्रिया (चढ़ाई) को लक्ष्य करके अधिक संख्या में सेना लेकर चढ़ाई करने के लिए संधि की जाती है वह संयोग संधि कही जाती है ॥ १२४ ॥

‘आवयोर्योधमुख्यैस्तु मदर्थः साध्यता’मिति— ।

यस्मिन्पणस्तु क्रियते, स सन्धिः ‘पुरुषान्तरः’ ॥ १२५ ॥

अन्वयः—यस्मिन् (सन्धी) आवयोर्योधमुख्यैः मदर्थः साध्यताम् इति पणः क्रियते = स पुरुषान्तरः सन्धिः (उच्यते) ॥ १२५ ॥

योधमुख्यैः = मुख्यसुभटैः । मदर्थः = मत्कार्यम् । पणः = प्रतिज्ञा (शर्त) ॥

‘हमारे और तुम्हारे श्रेष्ठ सैनिक आपस में मिलकर समयानुकूल सहायता देते रहें’—जहाँ इस प्रकार का निश्चय करके संधि की जाती है, वह पुरुषान्तर संधि कही जाती है ॥ १२५ ॥

‘त्वयैकेन मदीयोऽर्थः सम्प्रसाध्यस्त्वसा’विति— ।

—यत्र शत्रुः पणं कुर्यात्सोऽदृष्टपुरुषः’ स्मृतः ॥ १२६ ॥

अन्वयः—यत्र शत्रुः ‘एकेन त्वया मदीयः असौ अर्थः सम्प्रसाध्यः’ इति पणम् कुर्यात् सः अदृष्टपुरुषः स्मृतः ॥ १२६ ॥

एकेन त्वया = एकाकिना त्वया । मदीयः = मत्सम्बन्धी । अर्थः = प्रयोजकम् । पणम् = प्रतिज्ञाम् ॥ १२६ ॥

‘तुम्हें अकेले ही मेरे काम को पूरा करना होगा’—जहाँ शत्रु इस प्रकार की शर्त रख कर संधि करता है उसे अदृष्ट-पुरुष संधि कहते हैं ॥ १२६ ॥

‘यत्र भूम्येकदेशेन पणेन रिपुरुजितः ।

सन्धीयते सन्धिविद्भिः, स चाऽदिष्ट उदाहृतः’ ॥ १२७ ॥

अन्वयः—यत्र भूम्येकदेशेन पणेन ऊजितः रिपुः सन्धीयते सन्धिविद्भिः स आदिष्टः उदाहृतः ॥ १२७ ॥

यत्र = यस्मिन् । सन्धी । भूम्येकदेशेन = भूम्येकभागेन । पणेन = प्रतिज्ञया । ऊजितः = बलिष्ठः । रिपुः = शत्रुः ॥ १२७ ॥

जिस संधि में राज्य का एक भाग देकर बलवान शत्रु से संधि की जाती है उसे सन्धि के ज्ञाता आदिष्ट-संधि के नाम से पुकारते हैं ॥ १२७ ॥

‘स्वसैन्येन तु सन्धानमात्माऽऽदिष्ट उदाहृतः ।

क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः’ ॥ १२८ ॥

अन्वयः—स्वसैन्येन सन्धानम् आत्मादिष्टः उदाहृतः प्राणरक्षार्थम् सर्वदानात्
(यः सन्धिः) क्रियते स उपग्रहः (कथ्यते) ॥ १२८ ॥

स्वसैन्येन = स्वसैन्यप्रदानेन । प्राणरक्षार्थम् = आत्मरक्षणाय । सर्वदानात् =
राज्यादिसर्वप्रदानात् ॥ १२८ ॥

अग्नी सेना देकर जो सन्धि की जाती है उसे आत्मादिष्ट सन्धि तथा अपने प्राणों की
रक्षा के लिए सब कुछ देकर जो सन्धि की जाती है उसे उपग्रह सन्धि कहते हैं ॥ १२८ ॥

‘कोशांशेनार्धकोशेन, सर्वकोशेन वा पुनः ।

शिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं, परिक्रय उदाहृतः’ ॥ १२९ ॥

अन्वयः—शिष्टस्य प्रतिरक्षार्थम् कोशांशेन अर्धकोशेन सर्वकोशेन वा (यः
सन्धिः क्रियते सः) परिक्रयः उदाहृतः ॥ १२९ ॥

शिष्टस्य=शत्रुहरणादवशिष्टस्य राज्यस्य । प्रतिरक्षार्थं = रक्षणाय । कोशांशेन =
कोशैकभागप्रदानेन, अर्धकोशेन = कोशार्धभागेन । उदाहृतः = कथितः ॥ १२९ ॥

बचे हुए राज्य की रक्षा के लिए खजाने का थोड़ा, आधा अथवा पूरा खजाना देकर जो
सन्धि की जाती है उसे परिक्रय सन्धि कहते हैं ॥ १२९ ॥

‘भुवां सारवतीनां तु दानादुच्छिन्न उच्यते ।

भूम्युत्थफलदानेन सर्वेण परभूषणः’ ॥ १३० ॥

अन्वयः—सारवतीनां भुवाम् दानात् ‘उच्छिन्नः’ (तथा) सर्वेण भूम्युत्थफल-
दानेन ‘परभूषणः’ उच्यते ॥ १३० ॥

सारवतीनाम् = रत्नान्नादिपूर्णानाम् । भुवाम् = पृथ्वीनाम् । दानात् = प्रदा-
नात् । सर्वेण = पूर्णेन । भूम्युत्थफलदानेन = भूम्युत्पन्नफलदानेन ॥ १३० ॥

रत्न-सुवर्ण आदि से परिपूर्ण पृथ्वी को देकर की जाने वाली सन्धि ‘उच्छिन्न’ और भूमि
से उत्पन्न सभी फलों को देकर की जाने वाली सन्धि ‘परभूषण’ कही जाती है ॥ १३० ॥

‘परिच्छिन्नं फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते ।

स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः’ ॥ १३१ ॥

अन्वयः—यत्र प्रतिस्कन्धेन परिच्छिन्नं फलं दीयते, सन्धिविचक्षणाः तं सन्धिम्
स्कन्धोपनेयम् प्राहुः ॥ १३१ ॥

यत्र = यस्मिन् संधी । प्रतिस्कन्धेन = बहुलांशेन (कई किशतों में) परिच्छिन्नम् = परिमितम् । फलम् = धान्यादिकम् । सन्धिविचक्षणाः = संधिकुशलाः ॥ १३१ ॥

जहाँ कई किशतों में निश्चित धान्यादि देकर सन्धि की जाती है, उसे संधिकुशल लोग 'स्कन्धोपनेय' सन्धि कहते हैं ॥ १३१ ॥

‘परस्परोपकारस्तु, मैत्री, सम्बन्धकस्तथा ।

उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वारश्चैव सन्धयः’ ॥ १३२ ॥

अन्वयः—परस्परोपकारः, मैत्री, सम्बन्धकः तथा उपहारश्च, चत्वारः चैव सन्धयः विज्ञेयाः ॥ १३२ ॥

परस्परोपकारः = अन्योन्यमुपकारः । मैत्री = मित्रता । सम्बन्धकः = विवाहादि-सम्बन्धः । उपहारः = धनादिप्रदानम् ॥ १३२ ॥

परस्पर उपकार, मित्रता, सम्बन्ध और उपहार यही चार सन्धियाँ कही जाती हैं ॥ १३२ ॥

‘एक एवोपहारस्तु सन्धिरेव मतो मम ।

उपहारविभेदास्तु सर्वे मैत्रिविवर्जिताः’ ॥ १३३ ॥

अन्वयः—मम मतः एक उपहारः एव सन्धिः एव, मैत्रिविवर्जिताः सर्वे उपहार-विभेदाः ॥ १३३ ॥

मैत्रीसन्धिमित्रा अन्ये त्रयः सन्धयः उपहारसन्धेः भेदाः सन्ति ॥ १३३ ॥

मेरे विचार से एक उपहार ही सन्धि है, मैत्री को छोड़ कर और सभी सन्धियाँ उपहार का ही भेद होती हैं ॥ १३३ ॥

‘अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्तते ।

उपहारादृते तस्मात्सन्धिरन्यो न विद्यते’ ॥ १३४ ॥

अन्वयः—बलीयस्त्वात् अभियोक्ता अलब्ध्वा न निवर्तते, तस्मात् उपहारादृते अन्यः सन्धिः न विद्यते ॥ १३४ ॥

बलीयत्वात् = अतिसमर्थत्वात् । अभियोक्ता = आक्रामकः । अलब्ध्वा = उपहार-मगृहीत्वा । न निवर्तते = न परावर्तते । तस्मात् = अतः ॥ १३४ ॥

आक्रमण करने वाला बलवान होने के कारण बिना कुछ उपहार लिए नहीं लौटता है । इसलिए उपहार के अतिरिक्त और कोई सन्धि नहीं होती है ॥ १३४ ॥

राजाऽऽह—‘भवन्तो महान्तः, पण्डिताश्च । तदत्राऽस्माकं यथाकार्य-मुपदिश्यताम्’ । दूरदर्शी ब्रूते—‘आः ! किमेवमुच्यते ?—

राजा ने कहा—आप लोग बहुत बड़े और पण्डित हैं । अतः इस समय हमें क्या करना चाहिए उसे बताइए । दूरदर्शी ने कहा—आप यह क्या कह रहे हैं ?

आधि-व्याधि परीतापादद्य श्वो वा विनाशिने ।

को हि नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ॥ १३५ ॥

अन्वयः—आधिव्याधिपरीतापात् अद्य श्वः वा विनाशिने शरीराय को नाम हि धर्मापेतम् समाचरेत् ॥ १३५ ॥

आधिः = मानसो पीडा । व्याधिः = शारीरिकी पीडा । परीतापात् = सन्तापात् । अद्य श्वः वा = अचिरात् । विनाशिने = नाशवते । शरीराय = देहार्थम् । धर्मापेतम् = धर्मविरुद्धम् ॥ १३५ ॥

मानसिक तथा शारीरिक पीडा से आज अथवा कल नष्ट हो जाने वाले इस शरीर के लिए कौन ऐसा होगा जो धर्म के विरुद्ध आचरण करेगा ॥ ६३५ ॥

‘जलान्तश्चन्द्रचपलं जीवितं खलु देहिनाम् ।

तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत्कल्याणमाचरेत् ॥ १३६ ॥

अन्वयः—देहिनाम् जीवितम् जलान्तश्चन्द्रचपलम् खलु तथाविधम् इति ज्ञात्वा शश्वत्कल्याणम् आचरेत् ॥ १३६ ॥

देहिनाम् = शरीरधारिणाम् । जीवितम् = जीवनम् । जलान्तश्चन्द्रचपलम् = जलप्रतिबिम्बितचन्द्रेण तुल्यम् चञ्चलम् । शश्वत् = निरन्तरम् । कल्याणम् = शुभकार्यम् ॥ १३६ ॥

प्राणियों का जीवन जल में प्रतिबिम्बित होने वाले चन्द्रमा के समान चञ्चल होता है । अतः उसे नाशवान् समझ कर निरन्तर कल्याणकारी कार्यों को करते रहना चाहिए ॥ १३६ ॥

‘वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-

मापातमात्रमधुरो विषयोपभोगः ।

प्राणास्तृणाग्रजलबिन्दुसमानलोला,

धर्मः सखा परमहो ! परलोकयाने ॥ १३७ ॥

अन्वयः—इदम् वसुधाधिपत्यम् वाताभ्रविभ्रमम्, विषयोपभोगः आपातमात्र-मधुरः, प्राणाः तृणग्रजलबिन्दुसमानलोलाः (अतः) परलोकयाने धर्मः परम् सखा (अस्ति) ॥ १३७ ॥

वसुधाधिपत्यम् = राज्यम् । वाताभ्रविभ्रमम् = वायुना ताडितघनवत् क्षणवि-ध्वंसि । विषयोपभोगः = कामोपभोगः । आपातमात्रमधुरः = अविचारितमनोहरः । तृणाग्रजलबिन्दुसमानलोलाः = तृणाग्रस्थितजलकणवत् चञ्चलाः । परलोकयाने = परलोकयात्रायाम् ॥ १३७ ॥

यह राज्य वायु के आघात से छिन्न-भिन्न हो जाने वाले बादल के समान क्षणभंगुर, यह विषयों का उपभोग तात्कालिक (क्षणमात्र) मधुर लगने वाला और

ये प्राण वासों के ऊपर दिखाई पड़ने वाली ओस की बूंदों के समान चञ्चल होते हैं । परलोक यात्रा में केवल धर्म ही श्रेष्ठ मित्र का काम देता है ॥ १३७ ॥

‘मृगतृष्णासमं वीक्ष्य संसारं क्षणभङ्गुरम् ।

‘सज्जनैः सङ्गतं कुर्याद्धर्माय च, सुखाय च’ ॥ १३८ ॥

अन्वयः—संसारम् मृगतृष्णासमम् क्षणभङ्गुरम् वीक्ष्य धर्माय च सुखाय च सज्जनैः सङ्गतम् कुर्यात् ॥ १३८ ॥

संसारम् = इमम् लोकम् । मृगतृष्णासमम् = मरीचिकातुल्यम् । क्षणभङ्गुरम् = क्षणनश्वरम् । वीक्ष्य = दृष्ट्वा । सज्जनैः सङ्गतम् = सज्जनमैत्रीम् । धर्माय = धर्म-लाभाय । सुखाय = सुखार्थम् ॥ १३८ ॥

इस संसार को मृगतृष्णा के समान क्षणभङ्गुर देख कर सुख तथा धर्मोपार्जन के लिए सज्जनों की मित्रता करनी चाहिए ॥ १३८ ॥

तन्मम संमतेन तदेव क्रियताम् ।’ यतः—

इसलिए मेरे मत से वही कीजिए क्योंकि—

‘अश्वमेधसहस्राणि, सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेवाऽतिरिच्यते ॥ १३९ ॥

अन्वयः—तुलया धृतम् सत्यम् अश्वमेधसहस्राणि च, अश्वमेधसहस्रात् सत्यमेव अतिरिच्यते ॥ १३९ ॥

तुलया धृतम्=तुलयायां धारितम्, समुत्तोलितम् । अतिरिच्यते=वर्द्धते ॥ १३९ ॥

हजारों अश्वमेध यज्ञ और सत्य को तराजू पर रखा जाय तो हजारों अश्वमेध यज्ञ से सत्य ही अधिक भार वाला होगा ॥ १३९ ॥

अतः सत्याभिधानदिव्यपुरःसरमनयोर्भूपालयोः काञ्चनाभिधानः ‘सन्धिर्विधीयताम्’ । सर्वज्ञो ब्रूते—‘एवमस्तु’ । ततो राजहर्सेन राजा वस्त्रालङ्कारोपहारैः स मन्त्री दूरदर्शी पूजितः प्रहृष्टमनाश्रुक्रवाकं गृहीत्वा, राज्ञो मयूरस्य संनिधानं गतः । तत्र चित्रवर्णेन राजा सर्वज्ञो गृध्रवचनादबहुमानदानपुरःसरं सम्भाषितस्तथाविधं सन्धिं स्वीकृत्य, राज-हंससमीपं प्रस्थापितः ।

सत्याभिधानदिव्यपुरस्सरम् = सत्यनामशपथपूर्वकम् । सन्निधानम् = समीपम् । सम्भाषितः = वार्तालापेन परितोषितः । नः = अस्माकम् । समीहितम् = ईप्सितम् ।

इसलिए सत्य की शपथ लेकर इन दोनों राजाओं में काञ्चन संधि करा देनी चाहिए । सर्वज्ञ ने कहा—ठीक है ऐसा ही होना चाहिए । इसके बाद राजा राजहंस द्वारा वस्त्र

और गहनों के उपहार से सम्मानित होकर मंत्री दूरदर्शी प्रसन्न होकर चक्रवाक को लेकर राजा मयूर के पास गया। वहाँ राजा चित्रवर्ण ने सर्वश को गृद्ध के कथनानुसार बहुत अधिक दान-मान के साथ संतुष्ट करके उस सन्धि को स्वीकार कर उसे राजहंस के पास भेज दिया।

दूरदर्शी ब्रूते—‘देव ! सिद्धं नः समीहितम् । इदानीं स्वस्थानमेव विन्ध्याचलं व्यावृत्य प्रतिगम्यताम्’

अथ सर्वे स्वस्थानं प्राप्य, मनाभिलषितं फलं प्राप्नुवन्निति ।

दूरदर्शी ने कहा—‘देव, हमलोगों की इच्छा पूरी हुई इस समय अपने देश विन्ध्याचल को लौट चलना चाहिए। इसके पश्चात् सभी अपने-अपने देश जाकर मनोवाञ्छित फल प्राप्त करने लगे।

विष्णुशर्मणोक्तम्—अपरं किं कथयामि, तदुच्यताम्’ ।

विष्णुशर्मा ने कहा—‘वताओ अब मैं और क्या आप लोगों को सुनाऊँ ?

राजपुत्रा ऊचुः—आर्य ! तव प्रसादात्सकलराज्यव्यवहाराऽङ्गं ज्ञातम् । ततः सुखिनो भूता वयम् ।’

राजपुत्रों ने कहा—‘आर्य तुम्हारी कृपा से हम लोगों ने राज्य-व्यवहार के सभी अंगों को जान लिया है। जिससे हमलोग बहुत प्रसन्न हैं।

विष्णुशर्मोवाच—‘यद्यप्येवं तथाप्यपरमपीदमस्तु’—

विष्णुशर्मा ने कहा—‘यद्यपि ऐसा है तथापि यह भी हो।

‘सन्धिः सर्वमहीभुजां विजयिनामस्तु, प्रमोदः सदा,

सन्तः सन्तु निरापदः, सुकृतिनां कीर्तिश्चिरं वर्द्धताम् ।

नीतिवारविलासिनो व सततं वक्षःस्थले संस्थिता

वक्त्रं चुम्बतु मन्त्रिणामहरहर्भूयान्महानुत्सवः’ ॥ १४० ॥

अन्वयः—विजयिनाम् सर्वमहीभुजाम् सन्धिः अस्तु, सदा प्रमोदः (अस्तु) सन्तः निरापदः सन्तु, सुकृतिनाम् कीर्तिः चिरं वर्द्धताम्, मन्त्रिणाम् वक्षःस्थले सततम् संस्थिता वारविलासिनी इव नीतिः वक्त्रम् चुम्बतु, अहरहः महान् उत्सवः भूयात् ॥ १४० ॥

विजयिनाम् = विजयशालिनाम् । सर्वमहीभृताम् = सर्वराजांम् । प्रमोदः = आनन्दः । सन्तः = सज्जनाः । निरापदः = सुखिनः । सुकृतिनाम् = विदुषाम् । कीर्तिः = यशः । वर्द्धताम् = संसारे विस्तृता भवतु । वक्षःस्थले = उरःप्रदेशे, वार-

विलासिनीव = वेश्या इव । सततम् = सर्वदा । वक्त्रम् = मुखम् । हृदयेस्थिता राज-
नीतिः वाचि वसतु । अहरहः = प्रतिदिनम् ॥ १४० ॥

सभी राजाओं का विजयी राजाओं के साथ संधि हो, आनन्द हो, सज्जन लोग सुखी
हों, विद्वानों की कीर्ति का प्रसार हो, मंत्रियों के हृदय में वेश्या के समान सर्वदा स्थित
रहने वाली राजनीति उनकी वाणी में निवास करे और प्रतिदिन महान् उत्सव
होता रहे ॥ १४० ॥

अन्यच्चास्तु—

‘प्रालेयाद्रेः सुतायाः प्रणयनिवसतिश्चन्द्रमौलिः स यावद्
यावल्लक्ष्मीर्मुरारेर्जलद इव तडिन्मानसे विस्फुरन्ती ।

यावत्स्वर्णाचलोऽयं दवदहनसमो यस्य सूर्यः स्फुलिङ्ग-

स्तावन्नारायणेन प्रचरतु रचितः संग्रहोऽयं कथानाम् ॥ १४१ ॥

अन्वयः—प्रालेयाद्रेः सुतायाः प्रणयनिवसतिः चन्द्रमौलिः यावत्, जलदे
विस्फुरन्ती तडित् इव मुरारेः मानसे लक्ष्मीः यावत्, अयम् स्वर्णाचलः यावत्, यस्य
दवदहनसमः स्फुलिङ्गः सूर्यः (अस्ति), तावत् नारायणेन रचितः कथानाम् अयम्
संग्रहः प्रचरतु ॥ १४१ ॥

प्रालेयाद्रेः = हिमालयस्य । सुतायाः = पुत्र्याः, पार्वत्याः । प्रणयनिवासः =
प्रेमपात्रम् । चन्द्रमौलिः = शिवः । जलदे = मेघे । विस्फुरन्ती = उन्मिषन्ती । तडित् =
विद्युत् । मुरारेः = विष्णोः । दवदहनसमः = दावाग्निज्वालासदृशः । स्वर्णाचलः =
हेमकूटः । नारायणेन रचितः नारायणपण्डितेन निर्मितः ॥ १४१ ॥

जब तक हिमालय की पुत्री पार्वती जी के प्रेम में भगवान् शंकर की स्थिति रहे, जब तक
बादलों के बीच चमकतो हुई बिजली के समान भगवान् विष्णु के हृदय में लक्ष्मी का निवास
रहे और जब तक दावाग्नि की ज्वाला के समान यह हेमकूट विद्यमान रहे, जिसकी
चिनगारी के समान यह सूर्य है, तब तक नारायण पण्डित द्वारा रचित कथाओं का यह संग्रह
सभी जगह प्रचलित रहे ॥ १४१ ॥

किञ्च—

‘उर्वीमुद्दामसस्यां जनयतु विसृजन् वासवो वृष्टिमिष्टा-
मिष्टैस्तैर्विष्टपानां विदधतु विधिवत्प्रीणनं विप्रमुख्याः ।

आकल्पान्तञ्च भूयात्समुपचितसुखः सङ्गमः सज्जनानां,
निःशेषं यान्तु शान्तिं पिशुनजनगिरो दुर्जया वज्रलेपाः’ ॥ १४२ ॥

अन्वयः—वासवः इष्टम् वृष्टिम् विसृजन् उर्वीम् । उद्दामसस्याम् जनयतु ।
विप्रमुख्याः तैः इष्टैः विष्टपानाम् विधिवत् प्रीणनम् विदधतु । सज्जनानां सङ्गमः

आकल्पान्तरम् समुपचितसुखः भूयात् । वज्रलेपाः दुर्जयाः पिशुनजनगिरः निश्शेषं शान्तिं यान्तु ॥ १४२ ॥

वासवः = इन्द्रः । इष्टाम् = अभिमताम् । वृष्टिम् = जलवर्षणम् । विसृजन् = त्यजन्, कुर्वन् । उद्दामसस्याम् = धान्यपूरितम् । उर्वीम् = पृथिवीम् । तैः = धान्या-
दिभिः । इष्टैः = यज्ञैः । विप्रमुख्याः = वेदज्ञाः । विष्टपानाम् = लोकानाम् । प्रीणनम् =
तृप्तिम् । विदधतु = कुर्वन्तु । सज्जनानां संगमः = सत्संगतिः । आकल्पान्तम् =
कल्पान्तम् यावत् । समुपचितसुखः = सुखान्वितः । दुर्जयाः = दुर्दमनीयाः ।
वज्रलेपाः = अतिनिष्ठुराः । पिशुनजनगिरः = दुष्टजनवाचः । निश्शेषं = समूलम् ।
शान्तिम् = प्रशमम् ॥ १४२ ॥

इन्द्र यथेष्ट जल के द्वारा पृथ्वी को धान्य से परिपूर्ण करें, वेदज्ञ ब्राह्मण धान्यों तथा यज्ञों से देवताओं को विधिपूर्वक प्रसन्न करें । सज्जनों की संगति कल्पान्त तक सम्पत्ति और समृद्धि की देने वाली बने । वज्र के समान कठोर दुष्टों की वाणी भली भाँति शान्त हो जाय ॥ १४२ ॥

अपरञ्च —

श्रीमान्धवलचन्द्रोऽसौ जीयान्माण्डलिको रिपून् ।

येनाज्यं संग्रहो यत्नाल्लेखयित्वा प्रचारितः ॥ १४३ ॥

इति हितोपदेशे सन्धिर्नाम चतुर्थः कथासंग्रहः ।

समाप्तश्राज्यं हितोपदेशः ।

अन्वयः—माण्डलिकः श्रीमान् धवलचन्द्र असौ रिपून् जीयात्, येन अज्यं संग्रहः यत्नात् लेखयित्वा प्रचारितः ॥ १४३ ॥

माण्डलिकः = मण्डलाधिपति । धवलचन्द्रः—गुर्जरप्रदेशस्य राजविशेषः ।
रिपून् = शत्रून् । जीयात् = विजयताम् ॥ १४३ ॥

इति हितोपदेशे सन्धिर्नाम चतुर्थः कथासंग्रहः समाप्तः ।

समाप्तोऽयं हितोपदेशः शुभं भूयात् ।

यह (गुर्जर प्रदेश का) माण्डलिक राजा धवलचन्द्र भी शत्रुओं को जीते जिसने बड़े परिश्रम से इस संग्रह को लिखा कर इसका प्रचार कराया ॥ १४३ ॥

हितोपदेश का चौथा कथासंग्रह समाप्त ।

हितोपदेश समाप्त ।

श्लोकानुक्रमणिका

(विग्रहः)

अकालसहमत्यल्पम् ८७	ख्यातः सर्वरसानां ४०	नरेशे जीवलोकोऽयम् ९२
अजा सिंहप्रसादेन ११	चितौ परिष्वज्य २६	न सा सभा यत्र ४६
अदुर्गविषयः कस्य ३८	छिद्रं मर्म च वीर्यं च ४४	न साहसैकान्तरसा ७६
अधीतव्यवहारार्थम् १६	जनयन्ति सुतान् ९३	न स्थातव्यम् न १९
अन्यदा भूषणं ७	जायन्ते च म्रियन्ते ६७	नाशयेत्कर्षयेत् ५३
अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वम् ६०	तिस्रः कोटयोऽर्धकोटी २५	पङ्कपांशुजलाच्छन्नम् ७३
अपीडयन् बलं शत्रून् ५८	तीर्थाश्रमसुरस्थाने ३०	पदार्तीश्च महीपालः ५४
अप्रसादोऽनधिष्ठानम् ५७	दक्षः श्रियमधिगच्छति ७५	पयःपानं भुजङ्गानाम् ४
अभेदेन च युध्येत ५४	दाता क्षमी गुणग्राही ८८	परस्परज्ञाः संहृष्टाः ८२
अवस्कन्दभयाद्वाजा ७४	दायादादपरो यस्मात् ५८	परुषाण्यपि या प्रोक्ता २४
अविद्वानपि भूपालः ७५	दीर्घवर्त्मपरिश्रान्तः ७३	परोऽपि हितवान्वन्धुः ६१
असंतुष्टा द्विजा नष्टाः ४८	देवतासु गुरौ गोषु ७८	पश्चात्सेनापतिः ५१
अस्माभिनिर्मिता ५	दुर्गा कुर्यान्महाखातम् ३८	पापं, स्त्री, मृगया ७५
आत्मनश्च परेषां च ७	दुर्जनैरुच्यमानानि २१	पार्श्वयोरुभयोरश्वा ५१
आत्मपक्षं परित्यज्य ४१	दुर्मन्त्रिणं कमुपयान्ति ७६	पुण्याल्लब्धं यदेकेन ७०
आत्मोदयः परगलानिः ५९	दूतो म्लेच्छोऽप्यवध्यः ४६	पुरस्कृत्य बलं राजा ८७
आरभन्तेऽल्पमेवाऽज्ञाः ७९	दूरे भीरुत्वमासन्ने ३५	पुरावृत्तकथोद्धारैः ७२
आसीद्वीरवरो नाम ६२	दूषयेच्चास्य सततं ५४	प्रकृतिः स्वामिनं ९१
आहवेपु च ये शूराः ९३	धनानि जीवितञ्चैव ६६	प्रजां संरक्षति नृपः २
उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु १३	धान्यानां सङ्ग्रहो ४०	प्रत्यक्षेऽपि कृते दोषे २२
उपजापश्चिरारोधो ८८	धूर्तः स्त्री वा ८४	प्रत्यूहः सर्वसिद्धीनाम् ३५
एकः शतं योधयति ३७	नगरस्थो वनस्थो वा २४	प्रथमं युद्धकारित्वम् ५६
किं मन्त्रेणाऽनुष्ठाने ५०	न तथोत्थाप्यते प्रावा ३४	प्रसक्तं भोजनव्यग्रं ७३
कौर्म संकोचमास्थाय ३६	नद्यद्वि-वन-दुर्गेषु ५०	प्रसादं कुरुते पत्युः १८
क्रतौ विवाहे व्यसने ८१	न नरस्य नरो दासो ५३	प्रियं ब्रूयादकृपणः ६८
क्रूरामित्रं रणे चापि ५९	नन्दं जघान चाणक्यः ४५	बलमश्वश्च सैन्यानाम् ५५
खलः करोति दुर्वृत्तं १९	न राज्यं प्राप्तमित्येव ७४	बालाध्यक्षः पुरो ५१

बलिना सह योद्धव्यम् ३६	यः स्वभावो हि यस्य ४३	षट्कणों भिद्यते ३१
बलेषु प्रमुखो हस्ती ५५	युध्यमाना हयारूढा ५५	स किं भृत्यः ३२
भक्तो गुणी शुचिर्दक्षः १७	येषां राज्ञा सह ८५	सत्यं शौर्यं दया ८३
भर्ता हि परमं नार्या २४	योऽकार्यं ६९	सम्भाव्य युवराजेन ५८
भवेऽस्मिन्पवनो ९०	यो यत्र कुशलः कार्यं ३९	स मूर्खः कालमप्राप्य ३६
भवेत्स्वपरराष्ट्राणाम् २९	यो येन प्रतिबद्धः ८४	समेयाद्विषमं नागैः ५२
भूमिर्मित्रं हिरण्यं च ४९	राजा मत्तः शिशुरश्चैव १७	सर्व एव जनः शूरः ३४
मन्त्रभेदे हि ये दोषाः ३१	लुब्धः ७२	सारना दानेन भेदेन ३३
मन्त्रिणां मित्रसंधाने ७९	वरमल्पवलं सारम् ५७	सुचिरं हि चरन्नित्यम् ७
महत्यल्पेऽप्युपायज्ञः ३७	वर्णाऽऽकारप्रतिध्वानै २८	सुभटाः शीलसम्पन्नाः ८३
महानप्यल्पतां याति १०	विजेतुं प्रयतेताऽरीन् ३३	सुमंत्रितं सुविक्रान्तं ८८
महीभुजो मदान्धस्य ८५	विद्वानेवोपदेष्टव्यः ४	सेवितव्यो महानृत्तः १०
मित्रामात्यसुहृद्गर्गा ४८	विग्रहः करितुरंग ९४	स्यन्दनाश्वैः समे ५४
मुदं विषादः ७७	विशन्ति सहसा मूढा ४९	स्वदेशजं कुलाऽऽचार १६
मूर्खः स्वल्पव्ययः ८१	विषमोऽपि यथा नक्रः ८६	स्पृशन्नपि गजो हन्ति १३
यत्र तत्र हतः शूरः ९४	विस्तीर्णतातिवैषम्यम् ३८	स्वभावशूरमस्त्रज्ञम् ५६
यत्र राजा तत्र कोशो ५३	वैद्यानामातुरः श्रेयान् २९	स्वराज्यं वासयेद् राजा ५१
यथा कालकृतोद्योगात् ३४	वैद्यो गुरुश्च मंत्री च ७०	स्वापकर्षं परोत्कर्षं ४७
यथा प्रभुकृतान्मानात् ५६	व्यपदेशोऽपि सिद्धिः ११	स्वाम्यमात्यश्च ९१
यदि न स्यान्नरपतिः २	व्यालग्राही यथा व्यालं २५	हंसैः सह मयूराणाम् १
यदि समरमपास्य ९०	शतं दद्यान्न २८	हर्षक्रोधौ यतौ ८५
यस्य नास्ति स्वयं ७८	शिष्टैरप्यविशेषज्ञः ८३	हस्तिनां गमनं प्रोक्तं ५२
यस्मै दद्यात् पिता २६	शैलेषु दुर्गमार्गेषु ५२	हीनसेवा न कर्तव्या १०
यः काकिणीमपि ८०		

श्लोकानुक्रमणिका

(सन्धिः)

अकाण्डपातजातानां	५४	उत्पन्नमापदं यस्तु	६	त्यजेत्तुभार्ता महिला	४०
अकालयुक्तसैन्यस्तु	३३	उत्सवे व्यसने युद्धे	४६	त्वयैकेन मदीयोऽर्थः	७३
अज्ञः सुखमाराध्यः	६६	उत्साहशक्तिहीनत्वात्	२९	दुःखमेवाऽस्ति	५७
अज्ञानं कारणं न	५४	उपकर्त्राऽरिणा	१६	दुःखितोऽपि चरेद्धर्म	५५
अत एव हि नेच्छन्ति	५२	उपकारं करोम्यस्य	७२	दुर्जनदूषितमनसः	६८
अदेशस्थो हि रिपुणा	३२	उपायं चिंतयन्	९	दुर्भिक्षव्यसनी चैव	३२
अदेशस्थो बहुरिपुः	२८	उर्वामुद्दामसस्याम्	७९	दैवोपहतकश्चैव	२८
अदृष्टनर आदिष्टः	७०	एक एवोपहारस्तु	७५	धार्मिकस्याभियुक्तस्य	२५
अनागतविधाता च	५	एकदा न विगृहीयात्	६१	न भूप्रदानं न	४२
अनागतवर्ती चिंतां	१८	एकां सस्यगुह्यस्य	७२	न शरन्मेघवत्कार्यं	६०
अनित्यं यौवनं रूपं	४९	एतैः सन्धि न कुर्वीत	२८	न स्त्रीणामप्रियः	६
अनेकचित्तमन्त्रस्तु	३१	कपाल उपहारश्च	७०	नायमत्यंतसंवासो	५०
अनेकयुद्धविजयी	२७	कपालसन्धिर्विज्ञेयः	७०	नीचः श्लाघ्यपदं	१३
अपराधः स दैवस्य	२	कर्मानुमेयाः सर्वत्र	६६	पञ्चभिर्निमित्ते देहे	४९
अभियोक्ता बलीयः	७५	कामः क्रोधस्तथा	६३	परस्परोपकारस्तु	७५
अभियुक्तो यदा पश्येत्	१७	कामः सर्वात्मना	५८	परिच्छिन्नं फलं	७४
अविचारयतो	१३	कायः संनिहिताऽपायः	४८	प्रणयादुपकाराद्वा	११
अश्वमेधसहस्राणि	७७	कृतकृत्यस्य मृत्युस्य	१२	प्रतिक्षणमयं कायः	४८
आत्मकार्यस्य सिद्धिं	७२	क्रोशंशेनार्धं	७४	प्रालेयाग्नेः सुतायाः	७९
आत्मा नदी संयम	५६	क्रोडीकरोति	४७	बलिना सह योद्धव्यम्	२६
आत्मौपम्येन यो वेत्ति	३७	क्व गताः पृथिवीपालाः	४७	बलीयसाऽभियुक्तस्तु	७०
आदेयस्य प्रदेयस्य	६२	जन्म-मृत्यु-जरा	५७	बहुशत्रुस्तु सन्त्रस्तः	३२
आधिव्याधिपरीताप	७६	जमदग्नेः सुतस्येव	२७	बालो वृद्धो दीर्घरोगी	२७
आपातरमणीयानां	५१	जलान्तश्चन्द्रचपलं	७६	बालस्याल्पप्रभाव	२९
आवयोर्योधमुख्यैः	७३	जातस्य हि ध्रुवो	४७	भक्षयित्वा बहून्	१५
आसन्नतरतामेति	४८	ज्ञानश्रेष्ठो द्विजः	२४	भीर्युद्धपरित्यागात्	३०
आहारोद्विगुणः	७	तावद्भयेन भेतव्यम्	१७	भुवां सारवतीनां तु	७४

मतिर्दोलायते सत्यं	३९	लुब्धस्याऽसविभागि	३०	सदाऽधर्मवलीयस्वात्	३१
मत्तः प्रमत्तश्चोन्मत्तः	४१	लोको वहति किं	४४	सद्भावेन हरेन्मित्रं	६९
मदोद्धतस्य नृपतेः	२०	वनेऽपि दोषाः	५५	सन्धिमिच्छेत्समेनापि	२२
मयास्योपकृतं पूर्वं	७२	वाताभ्रविभ्रममिदं	७६	सन्धिः	२६
मृगतृष्णासमं	७७	वित्तं सदा यस्य	३४	संधिः सर्वमहीभुजां	७८
मृद्ववत्सुखभेद्यः	६५	विरक्तप्रकृतिश्चैव	२८	सन्तानसन्धिः	७१
यत्र भूम्येकदेशेन	७३	विश्वासप्रतिपन्नानाम्	३७	सन्त्यज्यते प्रकृतिभिः	३०
यथा काष्ठञ्च	४९	विषमां हि दशां प्राप्य	३	सरसि बहुशस्तारा	६७
यथा हि पथिकः	४९	वृत्त्यर्थं भोजनं	५६	सर्वकामसमृद्धस्य	४२
यद्भावि न तद्भावि	८	वृत्ते महति संग्रामे	१	सहसा विदधीत न	६४
यद्यप्युपायाश्चत्वारो	६५	व्रजन्ति न निवर्तन्ते	५१	सुकृत्यान्यपि कर्माणि	५२
यामेव रात्रिं	५३	सङ्गः सर्वाऽऽत्मना	५८	सुखाऽऽस्वादपरो यस्तु	५२
यावतः कुरुते जन्तुः	५०	सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य	५३	सुखोच्छेद्यो हि	२९
यावदायुःप्रमाणस्तु	७१	सगतः सन्धिरेवायम्	७१	सुगुप्तिमाधाय	३५
या हि प्राणपरित्याग	३४	सपत्तेश्च विपत्तेश्च	३१	सुहृदां हितकामानां	३
युद्धे विनाशो भवति	२२	संयोगो हि वियोगस्य	५१	सुहृद्वल तथा राज्यम्	२१
योऽर्थतत्त्वमविज्ञाय	६१	संहतत्वाद्यथा वेणुः	२६	स्कन्धेनापि वहेत्	४५
यो हि धर्मं पुरस्कृत्य	२१	सत्याऽऽर्यो	२५	स्कन्धेनोपनेयः	७०
रक्षितव्यं सदा वाक्यं	३	सत्यधर्मव्यपेतेन	३३	स्मृतिस्तत्परताऽर्थेषु	६४
लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्	६९	सत्योऽनुपालयन्	२५	स्वसैन्येन तु	७४
				स्वामिमूला भवन्त्येव	४३

